

Uj DóE 1932 apr. 17

Ritka ünnep az egyetemen: négyeseres doktorrávatás a kormányzó ügyrűjével
Az új doktorok (jobbról balra): Moravcecz Károly, (Isopcy Dénes, Zemplén Béla, ifj. Gévay-Wolf Nándor

642.

EMLÉKKÖNYV
MELICH JÁNOS

HETVENEDIK SZÜLETÉSENAPJÁRA

ÍRTÁK

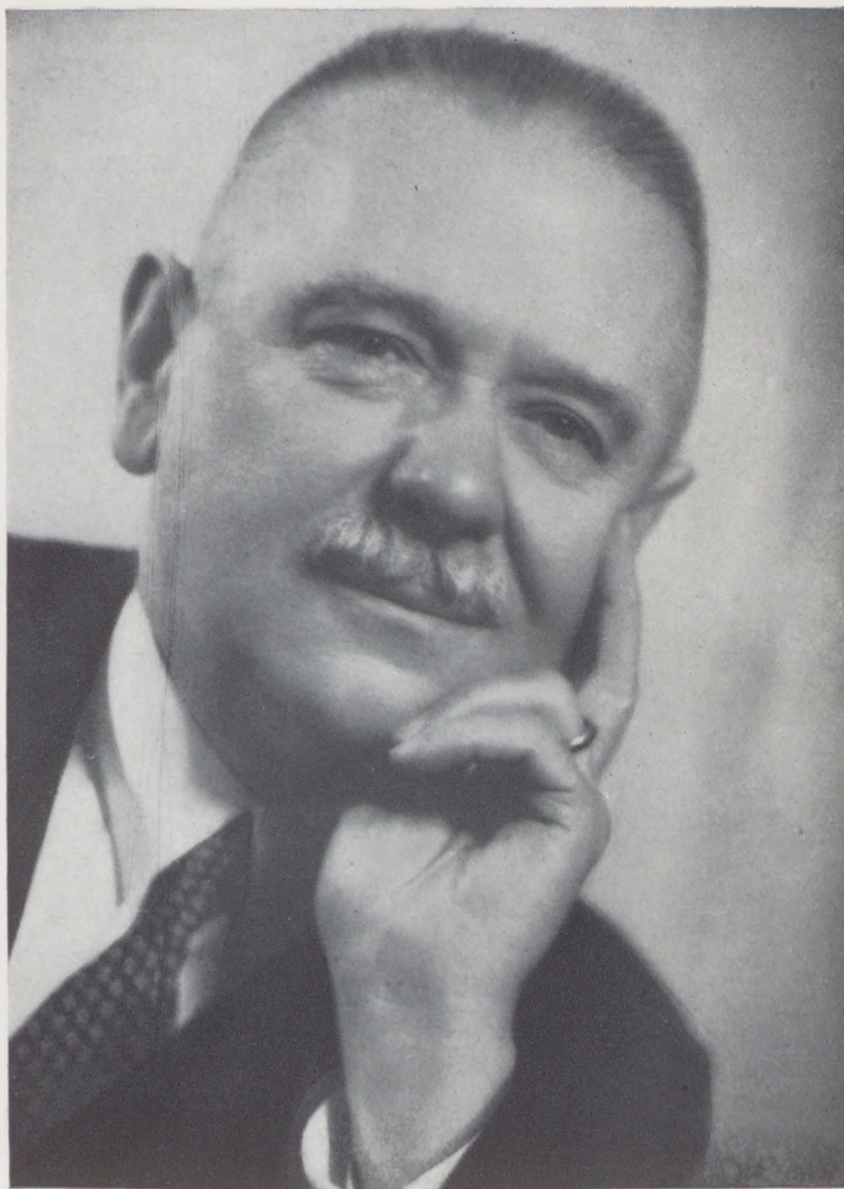
TISZTELŐI, BARÁTAI, TANÍTVÁNYAI

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1942

Arien foto.

Muslićijano

51939K

EMLÉKKÖNYV

MELICH JÁNOS

HETVENEDIK SZÜLETÉSE NAPJÁRA

ÍRTÁK

TISZTELŐI, BARÁTAI, TANÍTVÁNYAI

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1942

MTA
KIK

817173

MAGYAR
FÜDÖMÁNYOS AKADEMIÁJA
KÖNYVTÁRA

ZOLNAI BÉLA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

M. TUD. AKADEMIÁJA KÖNYVTÁRA

Könyvtelt 5440 /1973. sz.

MELICH JÁNOS.

A tudomány, mint igazolt gondolatrendszer, magában véve csak elvonás eredménye: a tudományt mindig a kutató emberi elme alkotja s a tudomány mindig a gondolkodó emberek személyében elevenedik meg és él tovább. A tudomány története ezért nemcsak az eszméknek, hanem a kutató embereknek is a története: nemcsak a *gondolatoknak* személytelen, hanem a *gondolkodásnak* lelki története is. Ebben pedig nem jelentéktelen mozzanat, vajjon a kutatónak milyen belső lelki hajlamai és indítékai vannak, amelyek arra készítetik, hogy bizonyos és nem más módon, ebben a tárgykörben s nem a problémák más birodalmában gondolkodjék. A tudományos gondolkodásmódnak a kutató személyiségek lelki alkata szerint megvannak az egymástól többé-kevésbé elütő típusai. Pár évtized óta a lélektanban mindjobban kifejődik a tipológiai módszer, amely nem az osztálynak merev, pontosan körülhatárolt fogalmával, hanem a típusnak rugalmasan rendező logikai törzsfogalmával dolgozik. A típus mindig csak eszményi határeset, amelyhez mérten az egyes valóságos személyek lelki alkata közelebb vagy távolabb áll: a személyiségben jobban vagy kevésbé valósul meg. A lelki típus tehát csak bizonyos jellegzetes tulajdonságoknak vagy ezek együttlétének túlnyomóságát jelenti.

Századunk elején Ostwald W. a tudós léleknek két szélső típusát szerkeszti meg: a *klasszikus* és a *romantikus* típust. Az előbbit az elmének viszonylag lassú visszahatásmódja, műveinek minden oldalról való aprólékos kidolgozása, a maga személyének háttérbe szorítása, hideg természeténél fogva a környezetre gyakorolt csekélyebb hatása jellemzi. Önkénytelen és tudatos törekvése, hogy a nyilvánosság előtt tévedéstől mentesen álljon: ezért munkáját lassan érleli, nagy gonddal kicsiszolva teszi közzé. Sohasem céloz arra, milyen személyes erőfeszítéssel gondolkodik, miképpen kutat, hanem csak eredményeit személyétől elvont, mintegy deperszonalizált formában hozza nyilvánosságra. Hideg gondolkodó, aki csak a tárgyszerű anyagot tárja fel s a maga egyéniségét

egészen kikapcsolni törekszik. Az eredményeihez vezető konkrét lelki utakat, belső küzdelmeit és elfeszítéseit homályban hagyja, mert úgy érzi, hogy személyes gondolkodásmódjának nincsen tárgyi jelentősége, a szubjektív oldal csakis reá tartozik. Nem engedi át magát felcikázó ötleteinek, sejtelmesen gomolygó és formátlan gondolatfelhőinek, hanem világos fogalmakban, ezek észszerűen átlátható összefüggéseiben szeret gondolkodni. Mindent azonnal logikai fonálon igazolni próbál: eszménye a hézagtalan bizonyosság, minden tapasztalati helyességnek lehetőleg észszerű helyességre való visszavezetése.

A romantikus tudós elme átlag gyorsan és sokat termel, állandóan nyugtalanság és hirtelen lelkesedés feszíti. Ez a személyes feszültség és problémásugárzás másokra is átárad belőle, sugalmazó természete iskolát alapít, nagyhatású tanár, harcias tudós, aki sok heves vitába bonyolul. Gondolkodásmódja erősen szemléletes és képzelettel telített, sokszor támaszkodik a pusztá intuicióra, a tudattalanból hirtelen előszökkenő ötleteire és sejtéseire: nem él benne erős fokon az a lelki szükséglet, hogy gondolatainak következményeit mindjárt végig tudatossá tegye, eszméit minden oldalról apróra igazolja. Nem esik nehezére a gyors egyéni megnyilvánulás, önkénytelenül és melegen kitárja személyes gondolatélményeit, mert egész lelki természetének alapvonása az a törekvése, hogy én-jét a tárgynak átadja. Ezért könnyen és sugalló formában közli gondolatait. Azonban a gyors gondolati visszahatásmódot gyakran az a veszély fenyegeti, hogy az elme nemcsak az értékes eszmét, hanem az értéktelen gondolatsalakat is mindjárt kilöveli magából. A romantikus típus a gondolattartalmakat kevéssé csiszolja ki, fölmerülésük után mindjárt napvilágra hozza s ezzel azt az utat és módot is közvetlenül feltárja, ahogyan kutatásainak eredményeihez jutott. A «romantikus» szóban egyébként itt nincsen valami kicsinyítő jelentésárnyalat. A klaszszikus és a romantikus típusnak egyenrangú lángelmék a képviselői. Ki vitatkoznék azon, hogy melyik a nagyobb tudományos kutató: a klasszikus Faraday, Mayer R., Koch R., vagy a romantikus Davy, Liebig, Pasteur?

A magyar nyelvtudományt a Gondviselés egyszerre két legkitűnőbb nyelvbúvárral áldotta meg: GOMBOCZ ZOLTÁNNAL és MELICH JÁNOSSEL. Tudományos gondolkodásmódjuk, problémalátó érzékük, vérmérsékletük, kutatási tárgykörük nagyszerűen kiegészítette egymást s a legtermékenyebb együttműködésre hangolta őket. Gombocz egyszer előttem Melichet a romantikus típusba sorozta: nagyszerű sejtelmek bukkannak fel elméjében, ezek jóideig zavarosak és homályosak, alaktalanságukban szerzőjük nem tudja világosan megformulázni őket, bizonyos idő múlva azonban elméjében kitisztulnak és logizálódnak, az

érvek jobbra és balra csoportosulnak, a bizonyítás menete kikristályosodik s mind érthetőbbé válik, a homályos föltevés igazolt gondolattá emelkedik. Miért? Mert Melich lelkes lény, igazságszomjas lelke mindenestül a homályosan felbukkanó eszmecsírára összpontosul. Sokáig küzd gondolataival, míg világos nyelvi formába önti. Melichnek tudós lelki alkata valóban romantikus vonásokat mutat: állandó belső nyugtalanságot, heves lelkesedést és feszültséget, vitára mindig kész harciaságot, nagyfokú szemléletességet és fantáziaerőt, könnyű és hirtelen szubjektív lelki kitárulást, közvetlen élményszerűséget, a gondolkodásnak a problémaingerekre való gyors visszaható erejét, az intuíciók ködszerű gondolati lecsapódását, a tanítványokra gyakorolt magas hőfokú sugalmazó hatást. Mindebben kétségtelenül a romantikus lelki struktúra jegyeit viseli magán.

De mégsem gyömöszölhető bele gazdag személyisége egészen a romantikus típus keretébe: hisz ez különben is rugalmas szkéma, amely sokféle változatot és árnyalatot megenged. Melich a maga tudományos sejtéseit, fölgomolygó ötleteit sohasem közli elsietve: türelmesen meg tudja várni, amíg lehiggadnak, a logika világos fényébe öltöznek, észszerűen átlátható összefüggésekbe csoportosulnak, hite szerint apróra igazolt formát öltenek. Nyissuk ki bármely munkáját, akár a rendszereseket, akár a vitázókat: meglep bennünket az óriási bizonyíték-halmazok rendje, amelyek mintaszerű logikai glédába vannak állítva, pontosan számbavéve, sőt mindig megszámozva; szemünkbe szökik az igazolás hézagtalanságára való törekvés, a logikai lelkiismeret, amely nem nyugszik addig, amíg minden oldalról meg nem forgatta a kérdést. Ez már nem romantikus vonás benne: kicsíszolatlan, hebehurgyán oda-
vetett, alaposan még ki nem érlelt gondolatokat írásaiban sohasem találunk. Heves temperamentumát tudományos gondolkodásában az észnek rideg logikája mindig lefékezi.

Melichnek személyes vonásait feltáró, gondolkodási élményeit is lelkesen sugárzó dinamikus egyénisége mellett Gombocznak hideg, kezdetől a logika biztos szerkezetére támaszkodó, már a gondolatcsírázásban is mindig világos fogalmakat kapcsoló s tartalmukat módszeresen lemérő személyes vonásait s problématudata gyöttrő élményeit sohasem láttató tudós profilja a klasszikus gondolkodó-személyiség típusát képviseli. De ha a rideg logikai összefüggések fonalait tartja is mindig kezében, ha kikapcsol is műveiből lehetőleg minden szubjektív élményszerű vonást s mintegy lehordja az állványokat, amelyeken állva gondolkodott s építette fel műveit: mégis sokrétű személyisége szétfeszíti a klasszikus típus keretét tanításainak hatalmas tárgyyszerű sugalmával, áttetsző világosságával, előadásmódjának közvetlen és biztos művészetével. Sze-

mélyiségét háttérbe szorította és éppen ezzel a tanítványok szívének előterébe állította. Csak a tudományos gondolkodásban ragaszkodott a racionális világossághoz: egyébként igen finom és fogékony lelki szerve volt az élet irracionális mozzanatait, a homályos érzelmi rezdüléseket, a kedély mélységei irányában. Innen nagy érzéke a költészet és művészet, főképp zene szépségei iránt. Wagner zenedramáinak rajongó szeretetében lelkének romantikus ere csörgedezett.

Van-e a nyelvtudományi gondolkodásnak valami sajátosságja a más tudományok területén végbemenő gondolkodással szemben? Erre a kérdésre csak úgy felelhetünk, ha először általában szemügyre vesszük a gondolkodást. Ebben két főmozzanatot találunk: a tudatban fellépő szemléletes anyagot s ennek a gondolkodás kategóriáival való aktív feldolgozását. A szemléletes anyag, akár közvetlen észrevételben, akár csak képzetben van adva, legtöbbször bizonyos vázlatos formák, szkémák keretében jelentkezik a tudat előtt. Ezeket a formákat mintegy kitölti a szemléletes érzéki tartalom (hangok, színek stb.). Az egyes gondolkodók lelki alkata szerint majd inkább a szemléletes tartalmi, majd inkább a formai (szkématis) mozzanat lép előtérbe. E szerint kétféle típus különböztethető meg: szemléletes és elvont gondolkodó-típus.

A szemléletes gondolkodó-típus tárgyának jelentését és lényegét szemléletes belemerülés útján mintegy a mélység irányában ragadja meg. A konkrét szemléletes tartalomba hatol bele, de a tárgynak egyetemes lényegét, általános jelentését keresi benne. Ez tehát nem annyit jelent, mintha a szemléletesen feltárolt tartalom (hang, szín, alak), mint ilyen, lenne mintegy anyaga a gondolkodás tevékenységének, hanem itt a konkrét tartalmat a gondolkodó mint a tárgy lényegének, általános jelentésének kifejezését és megvalósulását fogja fel: a szemlélet itt a tárgy általános lényegének szemlélete, egyetemes jelentésösszefüggéseinek megragadása és kifejezése. Az ilyen szemléletesen lényeglátó típusnak «szemükkel gondolkodó» képviselői, a kutatásnak bármelyik területén eresztik is le elméjük mérőőnját, mindenütt a dolgok általános lényegösszefüggését «látják». Ez a típus, ha természetbúvár, a tünetemények tarka sokféleségéből «kilátja» a közös «*ősjelenséget*», amelynek a tapasztalatban mutatkozó konkrét tünetemények csak különféle feltételek között jelentkező változatai. A tárgyak alkatában azonnal azt a lényegét jelentő, jellegzetes pontot szemléli, amelyből a többi tulajdonság levezethető. Ebbe a gondolkodócsoporthoz tartozik az a biológus, aki a növényekben vagy állatokban a közös típust fölismeri, a morfológus, a fejlődéskutató, aki a növény- vagy állatfajok szerveinek látszólag elütő, de közös eredetre valló jellegeit fölismeri. Ezt a gondolkodásmódot képviseli a lélekbúvár, aki a «megértő lélektanhoz» vonzódik, legnagyobb

kedvvel az önmegfigyelés módszerét mint alapot alkalmazza, a lelki alkatokat vizsgálja, főképp a karakterológia területén munkálkodik. Nem véletlen, hogy a tudományos gondolkodás, a *theória* (theóréó) a görögöknél eredetileg szemléletet jelent: mai értelemben is minden tudományos teória voltaképp a tárgyak lényegszemlélete. Formális szempontból a lényegszemléző tevékenység, azaz a különösben az általánost megpillantó gondolkodás mindig egy és ugyanaz, csak a gondolkodás tárgyainak, a bennük rejlő jelentéstartalmaknak különféle fokú szemléletősége és kifejezhetősége folytán a tudománynak különböző területein különböző formát és színezetet ölt.

A nyelvtudományi gondolkodás is lényegében azonos a többi tudományban végbemenő gondolkodással: az általánosnak, a tipikusnak a különös tényekben való szemlélete. Minden új nyelvtudományi ismeret, új összefüggések fölfedezése ezen alapszik, vonatkozzék akár a hangok kiejtésére és történeti változásaira (hangtan), akár a szavak jelentéseinek és alakjának módosulásaira (szótan), akár a szavaknak mondatokká való fűzésére (mondattan). A nyelv élete örökösen változik és fejlődik, tenyész és enyész. A nyelvbűvár a hangoknak, a szavaknak, a jelentéseknek és szerkezeteknek mindig eredetibb és régibb formáját keresi a nyelvemlékekben, a nyelvjárásokban, a rokonyelvekben: *összehasonlító együttes szemlélet* alapján úgy kutat «*ősjelenségeik*» után, mint a biológiai fejlődésbűvár vagy a paleontológus. Gondolkodásmódja azonos ezekével: összehasonlító módszerével mindig hátrább keresi a rég letűnt időkben azokat a különös formákat, amelyeket az általános alá foglalhat, csakhogy szemléletes anyaga más: a nyelv.

Melich Jánosban megvan, ahogy csodálatos mértékben benne lakozott Gombocz Zoltánban is, az a képesség, hogy a sok-sok holt és élő nyelvnek anyagát szemléletes élénkséggel és plaszticitással összehasonlítsa, a nyelvtények között azonnal rejtett hasonlóságokat és különbségeket pillantson meg, hang- és jelentésbeli, formai vagy szerkezeti lényegalkatukat kihámozza. A mai lélektudománynak egyik új ága az alaklélektan, mely az alak-qualitások szemléletmódjait vizsgálja. A nyelv lélekbűvárának hálás területül kínálkozik az alaklélektan szempontjainak és eredményeinek a nyelvtudományra való alkalmazása. Az alakszemléletnek micsoda finom kombinatív képessége kellett ahhoz, hogy Gombocz, Budenz kezdeményezése alapján, régi török jövevényszavainak forrását egy kihalt bolgár-török nyelvjárásban fölfedezze, amelynek mássalhangzó- és magánhangzórendszere őstörök fokon állott. Vagy annak, aki Melichnek a «Honfoglaláskori Magyarország» c. munkáját tanulmányozza, el kell ámulnia a genetikus-szintétikus szemléletmódnak azon a tehetségén, amely okszerűen egybe tudja látni a magyar nyelv-

nek hatalmas történeti anyagát egész sereg indogermán és török nyelvű nép megmaradt vagy emlékszerű nyelvkincsével. A földrajzi tulajdonnevek összehasonlító szemléletéből dolgozza ki Melich a honfoglalás-kori Magyarország etnikai térképét: milyen nyelvű népeket találtak itt a IX. század második és a X. század első felében a honfoglaló magyarok.

A nyelvtudományi kutatás már tárgyánál fogva is elsősorban szemléletes gondolkodó-típust kíván. Az *elvont gondolkodó-típus* lelki alkata kevésbé lehet sikeres a nyelvtudományban. Miért? Mert ennek a típusnak az a jellegzetes vonása, hogy messze elvonatkozik attól a szemléletes tartalomtól, amellyel a gondolatszkémák kitölthetők. Zárójelbe téve a dolgok szemléletes elemeit, a formális szkémában rejlő törvényszerűség alapján való *szerkesztésben* rejlik sajátos gondolkodásmódja. Ilyen elmejárási a matematikus, aki térbeli szkémákat vagy mennyiségfogalmakat szerkeszt, amelyeknek apriori érvényes összefüggéseit a végső következményekig nyomozza, miközben a szemléletes tartalom legfeljebb csak érzéki illusztrációul szolgál. Üres formákban való elvont gondolkodásmódot a nyelvtudomány terén legfeljebb a grammatikai, főképp mondattani szabályok igényelnek, bár ezek is tartalommal való kitöltés híján száraz terméketlenségbe vesznek.

II.

Melichet veleszületett szemléletes gondolkodásmódja, ilyen irányú képessége ifjúkorától ösztönösen a nyelv vizsgálatának körébe vonzza. Tehetsége a nyelvtudományban találta meg az éppen neki megfelelő területet, ahol aztán mohó tudománysozomja és szívós akarata teljes virágjában bontakozhatott ki. Életének egyetlen feladata volt, amelyet egy félszázad óta hűségesen szolgál: a benne rejlő nyelvészeti talentumnak minden irányban való kifejtése. Amikor pár évvel ezelőtt szülötte földje, Szarvas nagyközség díszpolgárává választja, a díszpolgári oklevél átvétele alkalmából mondott beszédében szinte költői himnuszt zeng a nyelvtudományról: «Tudománnyal, annak is csak egy részével foglalkozom. Ahogy azonban egy csepp vízben benne van a természetnek minden törvényszerűsége, ez a csodálatos törvényszerűség benne van a nagy egységnek abban a részében is, amely nekem ide s tova ötven éve szerelmesem. Az én vizsgálataimnak tárgya a nyelv, érzelmeink és gondolataink kifejezésének ez a csodálatos hangszere, eszköze, amely néma, ha a szellem nem játszik rajta.» Amikor pedig 1904-ben a magyar etimológiai szótár tervére a M. T. Akadémia pályázatot hirdetett, a nyertes

próbamunkákat jeligéjéül Gombocz Zoltán és Melich János, a pályázók, Hugo Viktornak ezeket az ódai szárnyalású sorait választják, amelyekből az idealizmus izzó hevével sugárzik felénk tudományuk igaz szeretete:

«... *Tout puissant! tel est le mot...*
car le mot, c'est le verbe, et le verbe, c'est le Dieu!»

A Magyar Etymologiai Szótár 1914-ben indult meg s első tizenegy füzete a két nagy magyar nyelvbúvár közös szellemi alkotása. «Rendesen én dolgoztam ki — írja Melich (Gombocz Z. emlékezete 1936. 12.) — a cikkeket, s Gombocz gondos keze, erős, fegyelmezett ítélőképessége vagy helybenhagyta, vagy átírta s aztán újból hozzám került a kézirat, átolvastam, nyomdába adtam». Az 1936 óta megjelent folytatás már teljesen Melichnek egyéni munkája. Ez a mű nagyvonalú elvszerűség és lelkiismeretes aprómunka tekintetében az egész világ szótáriródmájában is páratlanul áll. Sokkal több nyelvtudományi kincs rejlik benne, mint amennyit általában a szabványos szófejtő szótárak szoktak tartalmazni: nem elégszik meg az eddigi irodalom szétszórta heverő eredményeinek kritikai leltározásával, hanem szókészletünknek lehetőleg teljes anyagát igyekszik feldolgozni. A nemzeti tudományok művelői ma már lépten-nyomon érzik, mennyi megtermékenyítő gondolatot, ismeretet és tiszta távlatot köszönhetnek a Magyar Etymologiai Szótárnak, pedig igazi mély hatása majd csak akkor bontakozik ki, amikor egészen elkészül és tanulságainak teljes bőségével világíthat bele a magyar nemzeti művelődés lelkébe és történeti útjába.

Melich János tudós lelki alkatának egyik főjegye az *egyetemesség*, amely azonban a részletekben mélységgel párosul: azért lát meg s fedez fel frissen annyi meglepő nyelvi összefüggést, mert szeme a magyar nyelvtudománynak egész látóhatárát átfogja és folyton tudatában van a leibnizi szónak: minden mindennel összefügg. Erre a termékeny egybeállításra úgy tett szert, hogy 1898 óta napestig lankadatlan lelkesedéssel, teljes odaadással, valóban a Kazinczytól emlegetett «*elkes istenfinek*» szent Erőszával örökösen és folytonosan dolgozik. Még vázlatosan is bajos számot adni páratlanul sokoldalú szellemi tevékenységének irányairól, problémaburjánzásáról, eredményeiről, hatásairól, elismerést parancsoló tudományos sikereiről. Az öncélú lingvisztikában éppúgy úttörő munkát végzett, mint a filológiai eszközökkel dolgozó művelődéstörténeti kutatás terén, a szófejtésnek ugyanolyan avatott mestere, mint a hangtörténeti és alaktani búvárlatnak, nyelvünknek finnugor öröksége éppúgy érdekli, mint a magyarság külön élete során önállóan kifejlesztett nyelvi elemek vagy a velünk érintkező idegenektől szerzett jövevényszavak.

Minden munkáját a vizsgálati anyag teljessége, a megfigyelések finomsága és sokszor a tények rejtett kapcsolatainak sugallatszerű megérzése jellemzi. A romantikus típusnak az eszmék homályos megfogalmazásában feltörő intuitív erejét termékenyen egészíti ki benne a klasszikus gondolkodó-típusnak minden állítást próbakőre tevő logikai lelkiismerete. Ezeknek a tudós erényeknek birtokában gyakran olyan kérdéseket is sikerült megoldania vagy a döntés irányában előbbre lendítenie, amelyeknek nyomasztó sziklái hosszú időn át eltorlaszolták a fejlődés útját.

Ilyen alapvető tanulmányai, amelyek a magyar nyelvtudománynak egy-egy ágzatában új irányt szabtak : Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai? (1900); A magyar szótár-irodalom (1907); A magyar tárgyias igeragozás (1914); Keresztneveinkről (1914); Latinbetűs helyesírásunk eredete (1934). Nagyszabású művében, a Szláv jövevényszavaink-ban (I. 1. 1908., I. 2. 1905) a magyar nyelv szláv jövevényszavainak, különösen nyelvünk keresztény terminológiájának régóta húzódo vitás kérdését maradandó sikerrel tisztázta. Hatalmas műve: A honfoglaláskori Magyarország (1925—29) sok évtizedes alapvető búvárkodásának rendszerbe érett gyümölcse.

Ezek a főbb munkái, valamint egyéb kisebb-nagyobb tanulmányai, amelyeknek se szere, se száma, nemcsak közvetlen eredményeikkel gazdagították a magyar nyelvtudománynak és a vele érintkező művelődéstörténeti és néprajzi tudományágaknak értékállományát, hanem módszer szempontjából is mintául szolgáltak, irányt szabtak, iskolát alapítottak. Jövevényszó-tanulmányainak és földrajzi névkutatásának eredményei, amelyeket a vezető külföldi folyóiratokban, főképp a *Zeitschrift für slavische Philologie*ban, az *Archiv für slavische Philologie*ben is közölt, világszerte élénk visszhangot keltettek, aminek tanúsága, hogy a porosz, a finn és a krakkói lengyel Tudományos Akadémia tagjává választotta. Ezek a külföldön is sűrűn megjelenő tanulmányai és vitái igen hatékony és pótolhatatlan fegyvernek bizonyultak abban a kemény harcban, amelyet nemzetünk a népek nemzetközi szellemi fórumain a magyar művelődés régi fejlettségének s köröskörül szomszédaira ható magasabbrendűségének elismertetéséért, egyben az ősi magyar földhöz való történeti jogának kivívásáért folytat. A szív mélyéig megható s a magyarság áthasonító történeti erejébe vetett hit magasságába emelő látvány: milyen boldogságtól sugárzik ennek a szarvasi tót telepes család tudós sarjának lelkes arca, mekkora örömtől beszédes az ajka, ha egy-egy alkalommal nemzetközileg elismert tudományos eredményeivel az egyetemes magyarság életérdekeinek is megbecsülhetetlen szolgálatot sikerül tennie.

III.

Melich János lelki mivoltának egyik alapgyökere, egyben tudós munkásságának is egyik fő hajtóereje: *mély és igaz magyar érzése*. Hogyan vált ennyire gyökössé benne a magyarság öntudata? Kutatásai szerint 1800 előtt jött családjá a nógrádi Málnapatakáról Szarvasra. Anyai ágú őse Tessedik Sámuellel jött, akinek hűségese udvarosa volt. Melichet édesanyja nem egyszer vitte ki Tessedik Sámuel sírjához, amelynek közelében volt nagyapja eltemetve. Apai ágon a család kispapja volt s Szarvas őslakói közé tartozott. Melich atyai nagyapja a multszázad harmincas éveiben a gimnáziumba járt. Tőle örökölte a nyelvész unoka latin-magyar-német-tót Donatusát, amelyet ma is legbecsesebb ereklyéi közé számít. Édesanyjának apja öregember volt, aki gyakran maga köré gyűjtötte unokáit s «O zlatej Kaciciki» s ehhez hasonló meséket mondogatott nekik. Ezekről a tudóssá cseperedett unoka később megállapította, hogy az akkor legelterjedtebb tót kalendáriumból valók. Édesanyja a bibliát és Tranosciust jól ismerte, az előbbiből sokszor olvasott fel vasárnaponként gyermekeinek. Szerette a magyar költőket is, Petőfinek és Aranyak számos költeményét nemcsak magában olvasgatta, hanem a családnak fel is olvasta. Így a János Vitézt és a Toldit is. Férje-ura Petőfi genreképeit kedvelte.

A tótajkú család magyarnak érezte magát. S ezt az érzést csak fokozta Melich Jánosban a szarvasi gimnázium szelleme. Különösen mélyen hatott rá magyar nyelvi tanára, Zsilinszky Endre. Feledhetetlenek és lelki fejlődésébe mélyen belevágónak jellemzi Melich azt a jelenetet, amikor a III. osztályban egyik tanulótársa nevenapján felköszöntötte a szeretett tanárt, s ez válaszul lelkesen elmagyarázta, majd táblára felrajzolta a magyar nép és nyelv származási családfáját. S a kis Melich annyira lelkébe zárta ezt a képet, hogy amikor az egyetemre ment, a magyar nyelvtudományt választotta szaktárgyául. A magyarsághoz való hűsége a nemzetiségi és nemzetközi radikalizmussal szemben — mint maga vallja, amikor a szarvasi ev. gimnázium gondnoki székébe beiktatják (a szarvasi ev. gimn. Értesítője 1925/26. 2. l.) — Kölcsey Parainesiséből és Deáknak Felirati Javaslatából táplálkozott, amelyeket az V. osztályban olvastak. Élő valósággá szilárdul benne a Parainesisnek az a hasonlata, amely a nemzet iránt érzett szeretetet a kozmopolitizmussal szembeszegezi: az egyes ember csak kis mécs, ha ezt a szabadba, a nagy kozmoszba állítjuk, semmit sem világít be, senki-nek semmivel sem használ; ellenben ha egy véka alá, a kozmosz kicsiny

részébe tesszük, ennek egész belsejét megvilágítja. Ezt a hasonlatot, amely vallomása szerint életfelfogása kialakulásában nagy szerepet játszott, ma is szereti idézni. «Ennek mély értelme — mondja — óvott meg az eszmék világáramlataiban (pedig hej de sokfélét összeolvastam s átéltem), hogy soha hazafiságomban még csak egy percre sem tántorodtam meg.» Jellemző, hogy amikor 1896-ban felszólítják, hogy vagy a bécsi udvari könyvtárban, vagy a Magyar Nemzeti Múzeumban vállaljon állást, egy pillanatra sem habozik. «Én gyűlöltem Bécsset — írja, — mint-hogy előzőleg két és fél éven át való ottani tanulmányaim alatt hazám iránt ellenséges légkört tapasztaltam, s ezért a budapesti Múzeumot választottam.» Mint a Múzeum könyvtárának tisztségviselője, majd igazgatója fejt ki tudományos munkásságát, amelynek eredményeit 1901 óta mint az egyetem magántanára nagy hatással az ifjúságnak is előadja. Az 1921. évtől 1941-ig az egyetemen a szláv filológia professzora s a magyar nyelvtudomány jogosított tanára. De miért lép a magyar nyelvnek tüzes lelkű bűvára az egyetem *szláv* filológiai tanszékére? Elsősorban a *magyar* nyelvtudomány érdekében. Először magánúton őt kéri fel a bölcsészeti kar Simonyi Zsigmond tanszékére, ő azonban Gombocz Zoltánt ajánlja, mert így a magyar etimológiai szótáron közvetlenebb együttesben s nagyobb lendülettel dolgozhatnak, semmint ha Gombocz a kolozsvári-szegedi egyetemen marad. Más oka is volt: félt attól, hogy a szláv filológiai tanszék tudománytalan ember kezébe kerül, akit politikai okból mint csupán gyakorlati tót nyelv-mestert ültetnek erre a tanszékre. A kérdés szerencsésen oldódott meg: Gombocz és Melich 1921-ben majdnem egyidőben foglalták el a budapesti egyetemen katedrájukat (l. Melich J.: Gombocz Z. emlékezete. 1936. 14. l.). A termékeny tudományos *synbiosis* így még erősebb lendületet kapott.

Micsoda a mi nyelvbűvárunk szerint a *nemzetnek*, mint szűkebb emberi közösségnek, leglényegesebb tulajdonsága? A nyelv. A nemzetet egységessé tevő tényezők közül alapvető az együttes történeti múlt és sors tudata, az évszázadokon át kikristályosodott értékfelfogás és magatartás közössége, az azonos gazdasági érdek. Azonban az emberi közösségeket mégis elsősorban a nyelv avatja külön nemzetté. Ezt éppen a nyelvtudós büszkén állapítja meg: az ő kutatásának tárgya a nemzet fogalmának első konstitutív jegye. S boldogan igazolja ezt Szent Ágoston *De civitate Dei*-ének ezekkel a szavaival: «A nyelvek különbözősége választja el az egyik embert a másiktól, s már pusztán a nyelvek különbözősége miatt is az emberek társítására maga az emberi természet hasonlósága annyira nem tehet semmit, hogy az ember szívesebben él együtt a kuttyájával, mint más nyelvű embertársával (ut libentius est homo cum cane suo, quam cum homine alieno). S mire törekszik minden

nyelvében élő öntudatos nemzet? Arra, hogy lehetőleg kibontakoztassa a benne szunnyadó sajtászerű szellemi erőket, amelyek az övéi s a többi nemzetétől megkülönböztetik. A műveltségnek s ennek keretében a tudománynak fejlesztése tehát nem nivellál, hanem újabb és újabb különbségekhez vezet. A napestig folyton dolgozó Melich trianoni elesettségünkben még mélyebben érezte s ezért az ifjúság lelkébe még sugalmazóbb erővel bevésni iparkodott azt a parancsot, hogy a munka nemzeti kötelesség s a nemzetek nagy versenyében nemcsak meg kell állnunk helyünket, hanem, ahol csak lehet, túl is kell szárnyalnunk őket. Ebben a saját munkaterületén jómagam mindig a legszebb példával jár elől. Rendíthetetlenül él benne minden, magát a sorsra bízó fatalizmussal szemben az a hit, hogy a világ képe akarunktól formálható, megváltoztatható s jobbá tehető (Dékáni tanévmegnyitó beszéd. 1935. 93. l.).

Tüzes és szívós magyar lelkében a nemzet legsúlyosabb sorsa közepett is mindig tántoríthatatlanul élt az a hit is, hogy a trianoni határkövek egyszer csak kimozdulnak. S hite be is teljesedett. Szertelen öröme a Kassára való hivatalos bevonulásunk napján, 1938. november 11-én, egyetemi előadásában tört ki: «Amikor a bevonulást — mondotta hallgatóinak — az egész, lélekben oszthatatlan magyar nemzet minden fia, a határokon innen boldogan, nyíltan, a határokon túl titkon, szívbezártan ünnepli, nem tudom *Oszét szavak szókincsünkben* című előadásomat egyszerűen ott folytatni, ahol a multkor félbeszakadt. Nem engedi túláradó boldogságom. Sok tényező eredménye ez a boldogságom. Egész véletlenül ott voltam a keleti pályaudvaron 1918-ban azon a szomorú őszi estén, amikor a vasúti személyzet jelentette, hogy most jön az utolsó vonat *Kassáról*. Azóta sokszor voltam a keleti pályaudvaron, sokszor utaztam azon a vonaton, amelynek egyik kocsiján ez volt írva: *Košice*. Mert Kassának ez a tót neve.» S mivel ünnepli meg az ujjongó magyar nyelvtudós az egyetemen azt a napot, amikor a vasúti kocsin újra a magyar *Kassa* név fénylik? Remekbe készült szófejtő magyarázattal, mint hajdan az iparos céhek tagjai mesterségük egy-egy remekével széptették meg a nagy ünnepnapokat. Kimutatja, hogy volt egy ó-magyar *Kosa*, ebből való a magyar *Kasa*—*Kassa* személynév és helynév (*Kassád* is). A magyarok *Kosa*—*Kassa* nevű egyénről a maguk nyelve törvényei szerint akkor nevezték el ezt a helyet, amikor birtokosa, *Kosa*—*Kassa* még élt. A tótok is a maguk nyelve törvényei szerint akkor nevezték el *Košici*—*Košicenek*, amikor *Kosa*, a helység alapítója még élt. A tót *Košici*, ebből *Košice* többes nominativus azt jelenti, hogy *Koša* alattvalói, *Koša*-ék. Egész sereg hasonló helynevet sorol fel, amelyben az alapszó magyar, az *-ice* tót szóvég pedig a hozzátartozást jelentő képző, amely az egyén fiait, leszármazóit, alattvalóit, jobbágyait jelöli: *Appony*—*Opo-*

nice; Csejte—Čachtice; Léva—Levice; Néver—Neverice; Finta—Fintice—Fincice; Hind—Hindice stb. (Bp. Szemle 1938. 373.).

Ebben az ünnepi alkalomra készült szófejtő előadásában egységesen bennelakozik Melich János *egész személyisége*: izzó magyarsága, tudós lelki struktúrája, egybelátó szemléletes gondolkodásmódja, eszének biztos léptű logikai járása, a nyelvtények óriási anyagán való szuverén uralma. Ebből az előadásból egységesen élénk tárul egész szellemi arképe, amelynek színeit élőszavú előadásmódjának belső lelkes tüze még csak telítettebbé fokozza. De benne rejtőzik Melich egész lelki mivolta annak az elvi kérdésnek ekkor kifejtett megoldásában is, vajjon száműzzük-e nyelvünkől a *tót* szót s helyébe tegyük-e a politikai okból most divatosná lett *szlovák*-ot? Melich velős okon a *tót* mellett tör lándzsát s meg van győződve, hogy a csonka hazában lakó egyetlen *tót* sem haragszik rá azért, mert magyar beszédben évezredes magyar nyelvkinccsel él. A *szlovák* szót sok magyar ember mostanában azért használja, mert azt hiszi, hogy a *tótok* ezt a szót jobban szeretik s vele szemben a *tót*-nak valami lenéző, megvető, pejorativ értelme van a magyar beszédben. Melich szerint azonban legfeljebb a még határainkon túl lakó s ide visszatérni nem akaró *tótok* követelik a *szlovák* szó használatát a magyarban. «De hát ők parancsolják meg — kérdi Melich, — hogy magyar beszédünkben évezredes szavunkkal ne éljünk a saját portánkon? A határon túl élők kedvéért mondjunk le ősi birtokunkról? Vagy azt hisszük, hogy a *szlovák* névvel megnyerjük őket? Lám az olaszokat, németeket, lengyeleket nem mondjuk mai örömmel telt napjainkban sem italiánoknak, dajcsoknak, polyákoknak, noha nekik köszönhetjük azt a sok-sok örömet, amelyet nemzetünk most segítségükkel megért. Amelyik *tót* követeli, hogy magyar beszédünkben is *szlováknak* mondjuk, az sohasem volt, sohasem lesz sorsközösségünkben testvérünk... És vajjon mit szólnának ezek a *tótok*, ha azt követelnék tőlük, hogy bennünket, mint még a XIX. század első felében is, *tótul uhri-, uhornak*, országunkat *Uhorsko*-nak nevezzék hivatalos «szlovák» beszédjükben? Hiszen Bernolák még 1825-ben szótárát slowenski—uherski-nek nevezi, s ezt a kifejezést csak a XIX. század első felének magyarellenes cseh és *tót* politikája kezdte ki, s a világháború utáni cseh-*tót* kormány hivatalosan is elrendelte, hogy bennünket cseh-*tótul* nem szabad *Uhorsko*-nak, csak *Mad'arsko*-nak nevezni. Ha a csehek és a *tótok* nyelvük ezeréves szaváról, az *uher-uhor*-ról lemondtak, ahhoz semmi közünk. De miért követelik tőlünk, hogy mi az ő kedvükért nyelvünk ezeréves *tót* szaváról lemondjunk?» Ha lemondanánk, következetlenségbe esnénk. Ha magyar beszédünkben Bécsről, Eperjesről, Sóvárrol, Pozsonyról, Zsolnárról nem mondunk le, miért iktassuk ki nyelvünkől a *tót* szót? A *Košice* s a hasonló,

főnnebb említett helynevek egyébként olyan tót—magyar évszázados együttélésekről beszélnek, amely a történet bizonyos pillanataiban megszakadhat ugyan, de amely éppen a történeti és helyzeti erőnél fogva folytonosságában újra helyreáll. Ezek a nevek sok századon át tartó magyar és tót együttélésekről, testvériségről, sőt vérokonságról szólnak. Ennek bizonyosságára lelkesen idézi Melich a tót költőnek, Hurban Miloslav Józsefnek 1861-ben írt versét: «Ki választaná szét azt, amit a jó Isten egybefűzött, a tótot és a magyart ki választaná szét? Egy a mi szabadságunk, jó- és balsorsunk, egy a mi hazánk, egy az uralkodónk évszázadok óta!» (Bp. Szemle 1938. 376. 1.).

Melich nemzeti érzése a tudománynak valamennyi munkaterületén azt kívánja, hogy, amennyire lehetséges, érvényesüljön benne a magyar vonatkozás. Lelkesedik az antik világért, ennek tudományáért, a klasszika filológiáért. Azt óhajtja azonban, hogy «a magyar klasszikus filológus tudományos érdeklődése *hungarocentrikus* legyen»: ne korlátozza magát csakis az antik világra, hanem azt is vizsgálja, hogyan sugározta ki ennek szellemi kincsei hazánkra, milyen az a latinság, amelyet a kereszténységre térésünkön átvtünk, miképpen gazdagodik latinosságunk útján műveltségünk és szellemiségünk? (Akad. Értesítő 1941. 157. 1.).

IV.

A tudományos megismerő törekvés igaz tételekre irányul: a tudomány az emberi kultúrának az az ága, amelynek célja az igazság értékének és eszményének kultusza. Ez a tárgyi feladat már eleve megszabja a tudományos kutató eszményi típusának lelki mivoltát, de egyszersmind étoszát is: ez a tárgyba való önfelédelt elmerülés, a merőben objektív ismeret után való sóvárgás, a szenvedélyes tárgyszerelem, a platoni Erósz, amelynek csodálatosan plasztikus jellemzése ragad meg bennünket a *Symposion*-ban. A problématudat gyötrő nyugtalansága, a kiküszöbölésére szegzett szívós akarát, a megoldáson érzett boldogság csendes értelmi gyönyöre az a benső lelki indíték, amelynek eredménye az igazság megragadása. A tudományos kutatással a tépelődés mellett jelentős logikai gyönyör is jár együtt: ahogy szerveink gyakorlása jól esik, akként szellemünk foglalkoztatásának, a gondolkodásnak sikeres tevékenysége is. Ezt a dinamikus értelmi érzelmet, amikor a megismerés elérte célját, a probléma megoldását, az igazság felismerését, fölváltja az ismeret bírásához, az igazság hirtoklásához kapcsolódó érzelem, a statikus értelmi érzelem. Ez a kutatónak, most már fölfedezőnek, lelkében úgy merül föl, mint az önérzelemnek, az erő és a hatalom érzésének

rokona: olyan a jellege, mint a testi erő, hatalom, tulajdon, vagyion tudatából felfakadó érzelmé, csak hogy most az erőt, hatalmat, vagyiont a szellemi javak, az igazság ismerete jelenti. Az igazság birtoklása azt, aki fáradságos munkájával fölfedezte, könnyen hiúvá teszi: csak az ő elméje tudta ezt az igazságot hatalmába ejteni. Föltámad benne a hatalomváagnak sajátzerű formája: fölfedezett igazsága csakis az ő kiváltsága és monopóliuma, más nem tud mit kezdeni vele, ez csakis az ő kutatásterülete. Irigység és féltékenység fogja el, ha más is hasonló kérdéseken töri a fejét és sikeresen küzd meg velük. Az új igazság birtokában esetleg büszkeség és gőg sarjadzik ki lelkében: a többi tudós bírálatával nem törődik, lenézi őket, önmagának elég. Mindezek az érzelmek, mint szubjektív állásfoglalások az objektíve érvényesnek hitt igazságok irányában, a tudósok világában sok élénk vitának, versengésnek és harcnak forrásai. Szenvedélyes lobogásuk nélkül azonban sokszor üresek lennének a tudományok történetének lapjai: a termékeny küzdelem hevében sok új probléma fogan meg, számos új összefüggés bukkan elő, s új módszer születik meg. A tudományos kutatás is az életküzdelemnek egyik formája: harc nemcsak a kutatásnak tárgyában rejülő akadályokkal, hanem sokszor a többi kutatókkal, bírálatokkal, ellenvéleményekkel, félreértéseikkel is. Az újonnan meglátott problémák, elméletek, sőt igazságok érvényesülési útja, amely felfedezőjük elméjétől a többi elméhez vezet, nem síma és biztos út, hanem göröngyös és zezugos: a régi, megszokott felfogás torlaszokat emel rajta, hol támad, hol pedig minden eszközzel védelmezi magát. A tudomány élete örökös küzdelem a szellem birodalmában: a tudósok *respublica literarum*-jából igen sokszor hallatszik ki a *scientia militans* csatazaja.

Melich János, mint vérbeli tudós lelki alkatának leglényegesebb alapvonása az igazság után való olthatatlan szomjúság, amelyből számos egyéb tulajdonsága, «dianoétikus erénye» természetszerűen fakad föl: ujjongó öröm az új összefüggések meglátásán, ezek birtoklásának gyönyöre s megvédésükre mindig kész harci bátorság. «Úgy teremtettem engem is az Isten — mondja önérzettel díszpolgári oklevelének átvételénél — hogy áhítoztam alkotásai törvényszerűségének megismerésére, áhítoztam igazságaira. Születésemkor tüzet gyújtott szívemben, olthatatlan tüzet, hogy megismerjem azt a nagy harmóniát, amely tények, tárgyak között van. Megismerjem azokat a törvényeket, amelyeket a mindenség ural. *S ha el is égtem volna benne, akkor is kutatnom kellett volna.* De nem égtem el. Sok összefüggés felkutatására tett képessé az isteni kegyelem: ezek az én eredményeim.»

S ezeket az eredményeket csendes boldogsággal élvezte s harcoss nyugtalansággal és bátorsággal megvédelmezte. Rátarti öntudattal min-

dig büszke rájuk, de lelke tudós gőgbe sohasem merevedik : ha gondolatai nyilván ellentétben állanak addig figyelembe nem vett tényekkel, vagy nem állják ki a logika próbakövét, megvan benne az értelem alázatos-sága és önkéntes áldozata, hogy lemond róluk s jobbal iparkodik pótolni őket. Még fiatal korában, amikor legnagyobb volt vitázó hajlama s harcos kedve, egyik legélénkebb polemikus, de azért jelentős építő iratában (*Szláv jövevényszavaink eredetéről.* 1909. 67.) ezt írja : «Az emberi természet olyan, hogy senki sem hiszi magáról, hogy tévedhet. Ha valaki egy részleteiben hibás elméletet állít fel pl. a hídépítésnél, hát ott sokkal hamarabb kénytelen tévedését belátni, mert a gyakorlati élet a tévedés belátására kényszeríti. A mi tudományunkban az ilyen tévedés belátása — nem lévén ellenőrzőnk a gyakorlati élet — sokszor nehezebben megy. Nem szívesen mondunk le arról, amiről azt hisszük, hogy jól átgondoltuk. Épp azért egy ideig az ellentmondó adatokat ki- és megmagyarázzuk, egyik-másik ellentanút nem vesszük észre vagy vallomását oly semmisnek tartjuk, hogy agyonhallgatjuk. De végre az ellenérvek mégis megingatnak előbbi hitünkben. Én sem ismerem be szívesen tévedéseimet, de sokkal jobban szeretem a tudományos igazságot, mint saját elméleteimet.»

Melichben megvan — nemcsak most idézett elméletében, hanem tudományos gyakorlatában is — az igazi kutató szellemi alkatának alapvonása : az önkritika, a maga véleményével szemben is kegyetlenül folytatott kétségeskedés, a *doute méthodique*. Erre mindig annál nagyobb szüksége volt, mert lényegében a romantikus gondolkodó-típushoz tartozik s ennek sejtelemszerű, először ködben gomolygó intuicióit kell a logikával ellenőriznie és nagy önkritikával kidolgoznia. Ennek fényes tanúsága egyik legértékesebb alapvető művének, *A honfoglaláskori Magyarországnak* utószava, amelyet az első rész megjelenése után négy esztendőre ír. Itt teljes őszinteséggel feltárja az első rész néhány ellentmondását, egyik szómagyarázatának «teljesen hibás» voltát. Joggal idézte tehát negyedszázaddal azelőtt egyik legharcosabb iratában («*Ritus explorandae veritatis*»: Nyr. XXXIII, 305) Spencer Herbert önéletrajzának szavait : «Az igazság szeretetének uralkodnia kell bennünk a győzelem vágya fölött.»

A tekintéllyé emelkedett vezető tudós, bár hagyományoszerű liberalizmussal hangoztatja a gondolat szabadságát és az ész autonómiáját, rendszerint nem szívesen látja az ő tanaival ellenkező gondolatokat másokban kicsírázni. Ezeket személyes sértésnek, sőt tudományos eretnekségnek érzi : *Qui secus docuerit, anathema sit!* S ilyenkor néha megesik, hogy a tekintélyét megőrizni, sőt megörökíteni iparkodó becsvágy és szellemi hatalomvágy végre is legyőzi az igazság szeretetét s a tudomány köteles tiszteletét. A fiatal Melich annyira függetlennek és

szuverénnek érzi magát a szellem birodalmában, hogy itt semmi egyéb tekintélyt nem ismer, mint az ész logikáját: a magas külső tudós vagy társadalmi rang nem imponál neki, s ha a tudomány igazságát veszélyeztetve látja, vakmerően meg is támadja. Amikor Pauler Gyula, az Országos Levéltárnak nagytekintélyű igazgatója, 1900-ban a baskir-magyar rokonságról szóló tanulmányát közli, Melich először a kellő tisztelettel teszi «a mély tudományú tudósnek» elméletét bírálat tárgyává. Kimutatja, hogy a Paulertől idézett arab írók vallomásaiból s a többi forrásokból csak az tűnik ki, hogy a magyarok és a baskirok hajdan egymás mellett laktak, de nem az, hogy egyben rokonok is. Nyelvi tények az utóbbit egyáltalán nem igazolják, a folklór tanúságai pedig magukban bizonytalanok. Pedig Pauler ezekre is mint meggyőző érvekre hivatkozik s Baskiriába küldi azokat, akik keleti rokonságunkat kutatják. A 28 éves kis múzeumi tisztviselő ezt a történeti baskir-szemléletet maró gúnnyal merészeli nevetségessé tenni. A nagy történésznek kijelentését a láthatatlan kaftánról szóló meséhez hasonlítja. Az, aki a kaftánt meglátja, igaz hívő muzulmán: az, aki nem látja meg, hitvány gyaur. Pauler is a Baskiriába utazóval megláttatja ezt a köpönyeget, mert így ír: «Csakhogy — tegyük hozzá — törzsökös magyarnak, ne csak olyan-
nak, ki talán Magyarországon született, magyarul is beszél, kell lennie annak, ki oda utazik, hogy legyen meg benne az igazi magyar természet, igazi magyar érzés s így a magyar folklór nyilvánulását a baskirokban megtalálja, fölismerje». Melich, bár Pauler Vámbéryra céloz, elvileg magára is vonatkoztatja ezt a kijelentést: szíven szúrva érzi magát magyar mivoltában. Tudománytalannak bélyegzi azt a gondolatot, hogy «egy 'törzsökös'-magyar ember megérthet olyat is, amit egy tót származásánál fogva meg nem érthet» (Nyr. XXX, 24). A tudomány későbbi fejlődése és módszere neki adott igazat: egy nép hovatartozását nyelvi kutatás nélkül eldönteni nem lehet. A régebbi állapotnak a mai alapján folytatott vizsgálata elsősorban nyelvészeti feladat. «Ennek megfejtéséhez pedig — teszi hozzá — Pauler úr nem tud eléggé — arabusul».

A fiatal Melichnek igazságra törő lelkét mélyen bántja, hogy «sehol sincs a laikus 'tudós' olyan meg nem érdemelt tekintélye, mint nálunk». Sereg példát sorakoztat fel arra, hogy a tudomány pozitív tényeire a laikusok hada azt mondja, hogy mindez mesebeszéd, a «józan ész» tovább és többet lát. Ez a «józan ész» vezette azt is, aki az *évadban* az *éj* nek a *vadját* kereste, noha a komoly nyelvtudománytól félrevezetett elme erről azt mondja, hogy a legsötétebb éjtszakában botorkál. Melich metsző szatirája «a józan ész hatalmát s a szakszerűségnek butító hatalmát» Ballagi Aladárnak a Nyelvtörténeti Szótárról írt könyvén meg-

semmisítő gúnnyal, egyben meglepő szellemi mozgékonyssággal és óriási tudással szemlélteti, mert fáj neki, hogy ezt a munkát 1904-ben éppen a Magyar Tudományos Akadémia adta ki (Nyr. XXXIII, 121 kk). Ballagi, a történész meg akarja fosztani a nyelvtudóst egyetlen biztos fegyverétől, a hangtantól, amelyet «hangpengetésnek» bélyegez s ennek művelőit «szakszerű hangműveseknek» gúnyolja, akik «csak alárendelt segéd munkások lehetnek a nyelv megítélésében». Szerinte a nyelv tényeinek megítélésében a legfőbb bíró a «józan ész». Azt azonban, hogy «a hangtantól elrugaskodott józan ész» mire képes, Melich olyan oldalról mutatja ki, amelynek a történész legerősebb oldalának kell lennie: ez pedig a magyar történeti kútfők ismerete. A tévedések nagy tömegével igazolja, hogy a Nyelvtörténeti Szótárt megtámadó történész Anonymusban, Kézaiban, Leges-ben, a Váradi Regestrumban stb. a régi írott, a maítól eltérő hangalakokkal bíró adatokat képtelen helyesen olvasni; nem tud régi szövegeket hűen idézni; sejtelve sincs a magyar nyelv szókincsének történeti fejlődéséről. A megbírált történészt illetéktelennek minősíti arra, hogy a Nyelvtörténeti Szótárról olyan bírálatot mondjon, amelyet bármely szakember komolyan vehetne vagy belőle valami okulást meríthetne. Szatirálja az Akadémiát sem kíméli, amelynek égisze alatt jelent meg a könyv. Ezt kérdi tőle: mikor fogja szakbírálat nélkül kiadni matematikai és természettudományi osztálya valamely tagjának értekezését a lány aspiratákról az ó-zendben, vagy a nyelv- és széptudományi osztály tagjának munkálatát a drótnélküli telegráfózás akadályairól? Ez is lehetséges, mert a laikusok évadját éljük s ennek az évadnak hasztalan várjuk elmúlását.

Az igazságra való törekvés és a vele járó harc nemes indítékát, az igazság értékének megvalósítását, a gyarló embernél az együttrezgő kevésbé nemes, a tárgy helyett az én-re vonatkoztatott érzelmek és indulatok sokszor elhomályosítják s figyelmen kívül hagyatják Kempis Tamásnak okos tanácsát: *Ne quaeras, quis hoc dixit, sed quid dixit, attende.* (Ne azt kutasd, ki mondta, hanem arra figyelj, mit mondott.) Melich tudományos harcaiban az alapmotívum, bármennyire színezte is sokszor az indulat, mégis az igazság tisztelete s az utána való sóvárgás volt. S e tekintetben is szellemi arcképéből az igazi tudós körvonalaí bontakoznak elénk. A tudós feladata ugyanis az, hogy a tételek igazságtartalmát megvizsgálja, belőle az értéktelent vagy félig értékest kiküszöbölje s ezek helyébe értékesebbet, helyesebbet állítson. Az igazság megismerésére való törekvés megköveteli az igaz és a nem-igaz, az értékes és a nem-értékes közötti megkülönböztetés képességét. Tehát természetszerűen kritikát követel, a kritika pedig már a harcnak csírája. Vajjon ez a csíra komoly küzdelemmé fejlődik-e, az függ a kutató vérmérsékletétől és

támadó kedvétől, a megbírálnak érzékenységétől, evidencia-érzéséből folyó makacsságától és harci ösztönének fokától. A harcot azonban érdemben és objektív módon nem ezek a lelki mozzanatok, hanem az érvek tárgyi—logikai ereje dönti el. Valaki lehet kitűnő és éles kritikai ész, a logikai ellenmondásoknak vagy a ténymegállapítások helytelenségének fürge és biztos meglátója, és mégsem teremtő elme, mert megvan ugyan benne a képesség arra, hogy az igazat és nemigazat szétválassza, de már nem tudja az értéktelennek felismert nemigazat az igazzal, tehát az értékessel pótolni. A kritikai és a teremtő tehetség tehát nem esik szükségképpen egybe: a kritikus elme gyakran nem tud a gondolatok helyes szétboncolásán túlhaladni, a teremtő elme pedig gyakran nem törődik az eddigi kutatások helyes és helytelen eredményeinek bíráló különválasztásával, hanem a maga pozitív alkotó útját szuverénen járja. A kritikai és a teremtő képesség egyensúlya a kutatónak eszményi szellemi ökonomiája: kritikai érzéke a tévedéseket az útból eltávolítja, teremtő ereje pedig ezeket új és igaz szellemi javakkal pótolja. Melich János lelki alkatában mind a két tehetség benne lakozik. A tudományos balítéletek, a nyelvtudomány baconi idolumai ellen vívott sok heves harca nemcsak kritikai boncolókétségének és bátorságának, nemcsak tudományos étoszának egyik fő jellegzetes vonása, hanem a heves polémia egyszersmind szellemi fejlődésének jelentékeny hajtóereje s termékeny tényezője is: a harci ösztön izgalma sok olyan problémát és megoldást, elméletet és módszert csiholt ki szikrázva elméjéből, amelyek sohasem cikáztak volna föl benne, ha kényelmes, nyugalmat szerető, csak magáért aggódó, idillikus lélek. A harc az ő lelki alkatában valóban teremtő erő a Herakleitos szellemében: *πόλεμος πάτηρ πάντων* (a harc mindenek atyja).

V.

Melich János, romantikus típusú tudós, személyiségének egyik fő jellemző jegye gondolatainak lelkes, belső tűztől áthatott s éppen ezért sugallni tudó s elmeerjesztő közlési módja: tanítványaira mély hatást gyakorló *tanár*. Lelkén a lelkek meggyúlnak, mint fáklya a fáklyán. Tisztában van az élő szó hatalmával. Távolról sem rétor, a szavak sokszor nehezen tolulnak ajkára, a nyilvános fellépésben gátlásokkal kell küzdenie. De bezzeg kihull lelkéből minden elfogultság, ha a katedrára lép: szózatossá lesz az ajka, szavai belefúródznak a lelkekbe, ha szaktudományi kérdéseket, lelkéből lelkedzett nyelvtudományi gondolatokat fejteget. Meg van győződve, hogy az élőszó hatalmát az egyetemi oktatásban semmi sem pótolhatja, sem jó jegyzet, sem jó tankönyv vagy könyv.

sem grammofon vagy rádió, «mert az élőlészónak nemcsak hallható elemei vannak, a hallható elemeknél sokszor fontosabbak a látható elemek, amilyenek az előadó taglejtése, arcjátéka, szeme villanása, egész alakja; az élőlészó a hatás szempontjából szerves egész, innen a semmivel sem pótolhatósága». Ezért a tanár szuggesztív egyénisége döntő jelentőségű az ifjúság szellemi fejlődésére, a tudományág vagy problémakör megválasztására. Ennek igazolására Melich dékáni tanévmegnyitó beszédében Grimm Jakab példáját említi. A marburgi egyetemen eleinte minden tanár előadása egyformán érdekelte. Észrevétlenül azonban Savigny előadásai ragadták hatalmukba, ezeket szerette meg Savigny hangján, gesztusán, arcjátékán, egész előadó lényén keresztül: ezek az előadások tették őt a német mult emlékeinek fejlődés alapon való vizsgálójává. Ha Grimm Savignyt csak jegyzetekből, tankönyvekből ismerte volna meg, s nem Savigny személy szerint való hatásából, Grimm pályája bizonyára egészen más irányt vett volna. Ilyen buzdító példán szemlélteti Melich az ifjúság előtt az előadások szorgalmas és termékeny hallgatásának köteleességét és hasznát. Két évtizeden keresztül vezetí egyébként a tanárképzést a legnagyobb odaadással s az ifjúság őszinte szeretetével. Talán a filológust kötelező aprólékos rend hajlamával egy töről fakad lelkében az adminisztratív tevékenységhez való vonzalma, az ügyek pontos és hiánytalan bürokratikus elintézésének szeretete. Hivatali szobájában szinte olyan meleg szeretettel símogatja az aktákat, mint tudós asztalánál a nyelvemlékeket. A nyelvtudományban minden apró adatnak lehet nagy jelentősége: a bürokráciában bármely kis, mellékes adat fontosságra tehet szert az ügyek elintézésében. Melichben, a tudósban és közigazgatóban, az *Andacht zum kleinen* a finom és érzékeny lelkiismeret lelki bizonyágtétele.

Melich János lelkében hosszú pályáján mély *életbölcseég* szűrődött le. Világnézetének körvonalai fokozatosan széles történeti műveltségéből bontakoztak ki. Idealizmusa ma is ugyanaz, mint fiatal korában, csak-hogy ennek harcias tüze higgadt megfontolássá hűlt le. Maga nagyon is tudatában van a kor különbségéből fakadó életfelfogás irányának és szellemének. «Ne higgyék azt — hangsúlyozza az ifjúság előtt — hogy mi öregek kerékkötői vagyunk a haladásnak s józan reformoknak». Nem vallja ugyan teljes egészében azt, amit Cicero mondat Catóval *De senectute* című művében, hogy az öregek hozták mindenkor rendbe a *respublica* dolgait, amikor ezeket a fiatalok elrontották. De mégsem tartja mint nyelvtudós véletlennek, hogy a *senatus*, *senator*, *presbyter*, *senior*: *signore*, *sir(e)*, *monsieur* megtisztelő, illetőleg méltóságnevek «idősebséget», «öregebséget» jelentő köznevekből valók. Az öregek, éppen mert sok a tapasztalatuk, jól tudják, hogy a földi dolgok örökös változásnak, hol

lassú, hol meg ugrásszerű átalakulásnak vannak alávetve. De azt is tudják, hogy az emberi élet minden szakának megvannak a maga előnyei és hátrányai. Az ifjúság legnagyobb előnyének Melich azt tartja, hogy tele van a lelke hamvas és rajongó idealizmussal, melyet a rideg valóság még nem hervasztott el, mert az ifjú léleknek még nincsenek élettapasztalatai. Csak a haladó kor tölti meg az elmét kijózanító tapasztalatokkal s foszlatja szét az ifjúkor álmait és illuzióit. A nemzetek életében végbenemő változások okai között egyik legfontosabb az ifjabbaknak tapasztalatoktól úgyszólván mentes idealizmusa s az öregebbeknek az élettől óvatossá tett realizmusa. «E kettő küzdelmeinek eredője, a változás, az átalakulás. Az indító, a fermentum, az ifjabbak tapasztalatnélkülisége: nélküle az öregek tapasztaltsága sok mindent a régiben hagyana».

Az életbölcsesség nagy tisztelete vonzza Melichet Bartóky Józsefhez, a *Magyar fabulák* szerzőjéhez, az élet fennkölt magyarázójához s mélyérzésű vigasztalójához, akit éppoly élvezettel olvas a túlfinomodott modern ember, mint a naiv lélek, éppúgy csüng írásain az öreg ember, mint a serdülő ifjú vagy leány. Melichnek egyetlen szépirodalmat elemző munkája a Bartóky Józsefről, a szarvasi diákról tartott serlegbeszéde. Erre azért vállalkozik, mert pályájuk menetében rokonságot érez: politikai szereplés és családi összeköttetések híján is Bartóky olyan fényes pályát fut be önjerején a vármegyében, a földművelésügyi minisztériumban és az irodalomban, hogy valóban kivételes egyéniségnek kellett lennie. «Ha azonban sem a vármegye, sem a földművelésügy, sem pedig a költészet dolgához nem értek, hogyan vállalkoztam Bartóky munkásságának méltatására?» — kérdi szokott őszinteségével s az illetéktelenségtől mindig visszariadó aggodalmával Melich János. Vállalkozásának lelki kulcsát nyíltan így csörgeti: ha nem is értek a művészi alkotások értékeléséhez, de a műalkotást magát tudom élvezni, benne önfeledten gyönyörködni. A Bartóky műveiben talált élvezet olyan hálóra kötelezi, hogy szép kis esztétikai essayt ír róla: igaz beleéléssel jellemzi a költő derűs világnézetét, emberszeretét, humorát, életismeretét s Lafontaine vagy Aesopus meséihez hasonló velős tanulságait. Bartóky lelki fejlődését és természetszeretét vizsgálva, Melich szembeállítja a falusi és a városi gyermek lelkének a környezet benyomásából fakadó világszemléletét: «Az egyik gyermek olyan helyen nő, ahol kergeti a tovalibbenő pillangót, figyeli a fűszálra kapaszkodó bogárkát, a virágról virágra szálló fáradhatatlan kis méhet, látja a rózsaujjú hajnal ébredését, a napsugarak szivárványszínű játékát, köszöntheti a tavasszal érkező fecskét, örülhet a tojásból kibúvó csirkének és libuskának, szeretettel tekinthet a kis borjúra és csikóra s az erdő és mező ezer és ezer színű ragyogására, a természet szépségeire. Egészen más az a környezet,

amelyben a nagyvárosi gyermek nő fel, aki a tojást legfeljebb a boltból, a szorgalmas méhet, a kisbocit, a kislibát, pipikét s annyi kedves más dolgot legfeljebb a képeskönyvből ismeri meg» (A szarvasi öregdiákok szövetségének 1928/29. évi jelentése 14).

Ezekből a sorokból Melich Jánosnak, a kisbirtokos-sarjnak, új vonása csillan elénk: a természet nagy szeretete. A múzeumi könyvtárosnak, a régi nyelvemlékek elfakult leveleit betűző tudósnek, a mindig könyvekbe magát belerágó nyelvbúvárnak lelkéből nem vezett ki gyermekkori emléke. A betű nem ölte meg benne a természetérzéklet, a földhöz való ősi vonzalmat, az eleven élet meleg szeretetét. Egész ember maradt: gazdag lelkű harmonikus személyiség.

KORNIS GYULA.

AZ URÁLI *-k(•)* LATIVUS-RAG.

Az uráli nyelvek mindegyikéből kimutatható egy *-k(•)*, *-g(•)*, *>-r(•)*, *-r(•)*, *-v(•)*, *-j(•)* (*>voc.*)-elemű a 'hová' irány jelölésére szolgáló raelem.

A szamojédban, BUDENZ föltevése szerint «*-k* vagy *g*-nek... vehető föl az eredeti lativ alak — vagyis egyezőnek az ugor nyelv e k-ben kimutatható *-g* lativus-raggal» (HunfAlb. 95; vö. még HALÁSZ: NyK. XXIII, 22). Ezt az eredeti lativust szerinte még ma is őrzik az osztják-szamojéd *-tko* végzetű határozószavai: *kjatkan* 'minek, miért', *natko* 'azért' (a *kaj-* és *na-* névmástövekből) stb. és főként az ugyancsak *-tko* végű translativusok: *limbetko* 'sassá', *kipatko* 'kicsinnyé', *vargatko* 'nagygyá' stb. (uo). CASTRÉN ezt a végződést névutónak tartotta (Gram. 585), PROKOFJEV azonban *-ko-* elemét, mint a lativus-translativus ragját, már a rendes osztj. szamojéd esetragok közé sorozza (UngJb. XI, 95). PROKOFJEV még két *-k* elemű esetragot említ: az élettelen tárgyak 1. sz.-ű birtokosragozásában a *-kük* dativus-ragot (i. h. 94, 95, 294) és az élőlények neve után használt *-nik~niŋ* (i. h. 94), ill. *-nik~nyŋ* (ЯЗЫКИ... 102, 105) ragot.¹ CASTRÉN ez utóbbiban sem a *-k~ŋ* elemet, hanem a *n(i)*-t tartotta a dativus ragjának. Föltevése azonban végkép megdőlt azon a tényen, hogy *-k~ŋ(>h)* elem egy sereg lativusi jelentésű határozószó végén minden szamojéd nyelvjárásban mutatkozik: O. (CASTR.) *pörk, pörŋ* stb. 'herum, ringsum' (*pör* 'Kreis'), *teka, teŋa* 'hierher', *neka, neŋa* 'dorthin' stb. | K. (CASTR.) *khüŋöŋ* 'weithin' < *khüŋö* 'entfernt', *maneŋ* 'nahe' < *mane* 'nahe belegen' stb. | a Jen.-ben, mint a K.-ban is, a rag leggyakoribb alakja a szó végéhez függedő gégezárhang: (CASTR.) *kū* 'wohin', *inö* 'dorthin' stb. PROKOFJEV ezt a hangot a *h* jellel jelöli: *kūh* (*kapido*) 'куда (идемь)', (*pēŋiŋ*) 'на

¹ Talán megérné a fáradságot utána járni, miféle viszonyban van ez a rag a mi *-nek* dativus-ragunkkal. Hangalaki, jelentésbeli egyezésük mindenestre feltűnő!

дерево', *ниh* 'во внутрь' stb. (vö. Языки... 87 | a T.-ban a rag rendszer alakja *-ŋ*, igen-igen sok példában: (CASTR.) *~iliŋ* 'nach unten, hinab' (*~ilie* 'das Untere'); *fuay* 'hinten, hinterwärts' (*fua* 'Hinterteil'); *tagay* 'hinten, fort' (*taka* 'das hinten Befindliche'); *kajay* 'zur Seite, nahe, nahebei' (*kai* 'Seite'); *naray* 'vor, vorwärts' (*nara* 'das Vordere') stb. | a Jur.-ban ismét *-h* a rag alakja: (ПРОК.) *hayaĥ* 'куда', *niĥ* 'навсрх' (Языки... 37) stb.

A szamojéd nyelvekből való minden adatunk egyértelműen és nyilvánvalóan egy ősszamojéd *-k*, illetőleg *-k* lativus egykori megvoltára vall. Semmiesetre sem indokolt tehát SETÄLÄNEK az a feltevése, mely a tavgi *-ŋ*-et e sorból kiemeli és a néhány finnugor nyelvből valóban kimutatható *-n* lativusszal akarja egyeztetni (SUS. Aik. XXX/5: 23). A finnugor nyelvekben és a mordvinban is egyetlen E. *aloŋ* (*~alov*) 'hinab, nieder' változat lativusi *-ŋ*-je édeskevés bizonyíték erre (a mordvinnal kapcsolatban erre még visszatérünk majd). Ha a szamojéd nyelvekben van is — jöllehet ismét egyetlen — példa az *n > ŋ* megfelelésre ill. hangváltozásra, t. i. a genitivusi *-n* esetében (vö. CASTRÉN, Gram. 116), jóval több, számtalan példa van a *k ~ ŋ* megfelelésre a már említett lativusokon, a *-nik ~ niŋ* dativuson kívül is! (i. h. 68, 79, 98 stb.). BUDENZ épen erre, a szóvégen gyakori «nasalis és explosiv gutturalis hang váltakozásá»-ra alapította az eredeti *-k*, *-g* «lativ alak» felvételét (HunfAlb. 95, 98)! Az első személyű igealakok: *čondak ~ čondañ* stb., majd a *kanak ~ kanañ* 'kutya', *pälek ~ peleñ* 'fél' stb. (i. h. 98) feltevésünket bizonyító példái mellett legdöntőbb érvét azonban a sorok közé bújtatta. Az említett szamO. *-t-ko* translativust ugyanis ízről-ízre — a tavgi *-ta-ñ* (CASTRÉNNÁL *-taŋ*, *-day*, vö. Gram. 111)¹ dativus-raggal egyezteteti. Arra, hogy a *-ta-ñ* ragban a lativus-érték az *-ñ* elemé, a locativus *ta-nu* ragjára hivatkozik (HunfAlb. 95). BUDENZ feltevése tehát minden ízében megokolt, szilárdan áll, SETÄLÄE egyetlen kétes értékű érvével önmagától elesik: az ősi szamojéd lativusi *-k(•)* föltevése teljesen indokolt.

A l a p p megfelelők kérdése is vitás mind e mai napig. Újabban nem is sorolják ide őket (SZINNYEI, Sprw.² 58 és ZSIRAI, FgrRok. 69 említve sincsenek). Pedig már — ugyancsak BUDENZ — az «egyes» lapp ragok között egy sereg ilyen lativust sorol fel, mint: lappS. *tokko* 'oda', *teke*, *tek* 'ide'; lappF. *duokko*, *dokko* 'oda', *deki*, *dejki*, *dejke* 'ide' stb. (a *to-*, *do-*, *te-*, *de-* névmástövekből: NyK. XXIII, 248 stb.). Ez a *-k* elemű lativus-rag e néhány névmástóhöz járulva minden nyelvjárásban kimutatható, NIELSEN összefoglaló alakjaival: *dokkø* 'thither, there',

¹ Az itt említett adatok *ñ*-je BUDENZ átírásában a mai *ŋ* hang jelölésére szolgál.

dei | *kē* ~ *deikē* ~ *dei* | *kā* 'here, hither' (Lappisk Ordbok). Ugyanezt a ragot keresik a névmás egyes- ill. többesszámú genitivusával egyesült *dággō* 'past there, that way; (just) there, at that point', *goggō* 'where=by which way; where=at which place', *dái* | *gō* 'somewhere, there' alakulatok és az ugyancsak minden nyelvjárásban megtalálható szépszámú *-k*, *-g* elemű ilyesféle időhatározókban: *ik* | *ko* 'in der Nacht', *dal* | *vēg* 'im Winter', *ēāk* | *ēāg* 'im Herbst', *gidđāg* 'im Frühling' (HALÁSZ, Svéd-lapp ny. VI, XVI; BEKE: NyK. XL, 473 kk.; WIKLUND: Festschrift til Rektor J. Qvigstad 344 és COLLINDER, Jukagirisch u. Uralisch 21). Ez utóbbiaknak eredeti helyhatározói jelentése, pl. *vārreĳk* 'den Berg(rücken) entlang, den Weg, der über den Berg führt' stb., sőt egyenesen lativusi jelentése is megőrződött: *padđēk* 'föl, fölfelé' (HALÁSZ, Svéd-lapp ny. V, 75) és *vollēk* 'lefelé' (uo. 311). Mint a rag első, hangsúlyos szótag utáni *-kko*, illetőleg a második, hangsúlytalan szótag utáni *-k*, *-g* alakjából és ez utóbbi előtt lévő vocalisból kétségtelenül megállapítható, e rag eredeti alakja *-ku* volt (vö. WIKLUND: FUF. I 81 kk, II, 59, Festschrift til R. J. Ovigstad 344, ITRONEN, SUS. Toim. LXXIX, 149 és COLLINDER, Das Alter der Vokalharmonie 95). A lappban tehát *-k* lativus-ragunknak egy teljesebb, ragvégi magánhangzós alakjával kell számolnunk! Alkalmasint ez az a körülmény, amit eddigi kutatóink nem méltattak kellő figyelemre, s ez lehetett az oka annak is, hogy az egyeztetések sorából mindeddig hiányzott.

A finn ségi nyelvekben ragunknak csak végmagánhangzó nélküli alakját és azt is csak nyomaiban találhatjuk. A finnben ugyanis az abszolút szóvégen levő *-k* hangszabályszerűen eltűnt, de egykori megvoltáról a fokváltakozásnak alávetett mássalhangzók gyengefokúsága feltétlenül tanúskodik: *taa* 'mögé' < **taĳak* (vö. loc. *takana* 'mögött') stb. Máig is megőrizték eredeti *-k*-jukat a keleti-finn nyelvjárások és az inkeri lativusok: *tännek* 'ide', *sännek* 'oda', *alak*, *allak* 'alá', *ympärik* 'köré' stb. (vö. PORKKA, Über den ingrischen Dialekt 35, SETÄLÄ, ÄH. 216). A déli-észtkben — hangszabályszerűen — '-al jelölt gégezárhang a folytatója: *šänna* 'sinne' stb. (vö. SETÄLÄ, i. h., KETTUNEN, VirÄH. 21), a setu-nyj.-ban *-h* alakban van meg: (siš sādä kirl) *taĳkah* '(akkor küldj levelet) utána'; (sādetti) *taĳkah* '(küldtek) utána' (Eesti Keel X, 18; vö. még KETTUNEN, Eestin kielen ÄH. 51, 194). Néhány keleti-vót határozóban *-g*, zöngétlen media a rag alakja: *tsiäio* 'kiinni', *kuoĳ* (< **kōk* < **kozok*) 'kotiin' stb. (vö. KETTUNEN, VajjÄH. 50).

A c s e r e m i s z ben a szerint, hogy milyen hangzó előzi meg, *-ka*, *-ga*, *-ra* végmagánhangzós és végmagánhangzó nélküli *-k* alakja is megvan ragunknak: *ülek* és *ülkō* 'le', *anzsk* és *onāzōka* 'elé, előre', *liška* 'mellé', *türa* 'ki', *tünga* 'zu': *tüŋ* 'unteres, dickeres Ende' stb. (vö. SZINNYEI.

Sprw.² 58, BEKE, CsNyt. 190, ZSIRAI, FgrRok. 67). Ugyanezt az elemet kell keresnünk a testesebb, alkalmasint raghalmozással kezelt illativusi *-škə, -škə: tiškə* 'erre, ide', *tuškə* 'oda' stb. (vö. BEKE, CsNyt. 191, LEWY, Tscher. Gram. 113 és WIKLUND: MNy. XXIII, 322) és az elativusi *-kəč, -γčš -γčts* ragokban is (erre vö. BEKE, CsNyt. 191).

A m o r d v i n ban egyfelől *-v, -j (-u, -i)* illativus, allativus, sublatus jelentésű ragelemek: *kov* 'hová', *tov* 'oda', *udalov* 'mögé', *alov* 'alá', *vasov* 'messze', *kudov* 'nach Hause', *ikelej* 'vorwärts' stb. (vö. FEHÉR: NyK. XLIV, 174 kk), másfelől *-va, -ka, -ga* ragos prolativusok (i. h. 182 kk) szolgálnak a 'hová' irány kifejezésére: *pāleva* 'félbe', *kolmova, niľuva* 'három-, négy részre, három-, négyfelé' (i. h. 188), *кудо-ва* 'a szobába' (JEVSZEVJEV, Основы мордовской грам. 65) stb.; *pālgā* 'szerte, el, szét' (vö. *pāleva*), *kemengā* 'tízfelé, tíz részre' stb. A *langa, langa* névutó sublatus jelentése, néhány *-ga* végű terminativus, a *melga* célhatározó szerepe, *peřka* 'köré' stb. is ide vonhatók még (vö. FEHÉR i. m.). — BUDENZ az imént említett alakulatok mindegyikének ragját az ősi *-k, -g* lativus folytatónak tekintette (UA. 377—8; vö. még SIMONYI, TMNy. 642). Ezt a föltevést később — mindmáig — csak BEKE védte SETĀLĀék ellenében: egy ismertető bírálat rövid jegyzetében, véleményét azonban közelebbi, hangtani érvekkel ő sem indokolja (Nyr. XXXIX, 128). Az ezzel a kérdéssel foglalkozó többi kutató már két malomban öröl: a *-ka, -ga, -va* ragú prolativusokat a *-v, -j (-u, -i)* elemű illat., allat. stb. ragoktól különválasztják. Egy részük, SETĀLĀ (Festschrift til V. Thomsen 239—40 és SUS.Aik XXX/5: 23) és nyomán később PAASONEN is (Mordv. Lautl. XI.) a *-v, -j*-féle lativusi elemeket ősi *-ŋ*-re viszik vissza az egyetlen E. *aloŋ* (~*alov*) változat alapján és ebben az alakjában ismét egyetlen rokonát csak a tavgiszamojédból tudják kimutatni (legújában is így: COLLINDER, Jukagirisch u. Uralisch 35). E föltevés képtelen voltát, ami a szamojédet illeti, fönnebb már láttuk. Ezúttal mordvin felét vesszük boncolóra. SETĀLĀ így érvel BUDENZ ellen: 1. a mordvinban $g > v, j$ változás csak hangzóközi helyzetben lehetséges (erre vö. PAASONEN, Mord. Lautl. 16), a lativusi alakokban pedig szóvégi magánhangzónak nyoma sincs; 2. a legrégebb mordvin evangéliumfordításokban a *pēlev, pēlej* ('zu'), *naķev* ('zurück') lativusok mellett *-ŋ* ragos: *pēleŋ, naķeŋ* lativusok is vannak, ezek a rag eredetibb alakját őrzik. — SETĀLĀ egyik érve sem fogadható el. Első érvére: igenis van nyoma szóvégi, helyesebben ragvégi magánhangzónak a lativusi alakokban: a *-ka, -ga > va -ja* prolativusok *-a-ja* (eredetibb *-a*-ból: PAASONEN, Mordv. Lautl. 87) csak ragvégi magánhangzónak tekinthető, a *-ta, -da* stb. ablativus ragok végén is ezt a magánhangzót

találjuk. Második érvére: az evangéliumfordítások *-ń*-es lativusai nem változatai vagy épen eredetibb alakjai a *pelev*, *pelej*, *ńakev* stb.-féléknek, hanem a számos finnugor nyelvből kimutatható és a *-ńen* stb. végű, a mordvinban ma is illat., allat. és superlat.-i funkcióban járatos *-ń*-es lativusok előzői: kettejük között tehát nincs semmiféle történeti kapcsolat (vö. még BUDENZ: NyK. XIII, 32 és OJANSUU, Pronominioppia 131). Újabb érvül pedig ezt: a mordvin genitivusi *-ń(-ńń)*-nek tudunkkal sem *-ŋ*, sem *-v* vagy *-j*-s alakját ill. változatát nem mutatták ki eddigelé. Ezzel mind SETÄLÄNEK az egyetlen tavgi *-ŋ* genitivusra alapított érvelése, mind a mordvin hangtani magyarázó kísérletek önmaguktól elesnek. — A kutatók másik része SETÄLÄEK említett s az iméntiek alapján helytelennek bizonyult föltevése nyomán már csak a külön tárgyalt *-ka -ga, -va*-féle prolativusokkal foglalkoznak. Legújabbán COLLINDER a lapp *-k, -g* és az osztj. szám. *-go* translativusokkal egyezteteti őket (Jukagirisch u. Uralisch 90) — igen helyesen! Ez azonban csak az érem egyik fele. Ily módon ugyanis a md. *-v, -j* elemű lativusok, iménti ellenérveink után, rokotalanul maradnak! Ha azonban BUDENZÉK föltevéséhez térünk vissza, sikerül kielégítő magyarázatot találunk. Fel kell tennünk, hogy mind a *-ka, -ga, -va, -ja*, mind a *-v, -j* elemű lativus-félehatározók azonos eredetűek: mindkettő az alapnyelvi *-*kθ* lativus folytatója. A további fejlődés, — ez természetesen már a mordvin különletben zajlott le, ilyesféle lehetett: a **-kθ* rag *-k* mássalhangzó eleme a szókezdő csekély intenzitású zöngétlen zárhangok sorsában osztozva korán *-g*-vé zöngésült,¹ majd a hangzóközi helyzetben oly gyakori *g > v, j* változáson keresztül a ma is meglévő *-ka, -ga* eredetibb alakokból *-va—ja* hangszabályszerű változatok keletkeztek. A ragvégi *-a* magánhangzóról már szólottunk. A *-v, -j* ragvégi magánhangzónélküli, mai illat., allat. stb. jelentésű raelemek a *-va, -ja* változatokból keletkezettek: a ragvégi magánhangzó eltűnése után. Az abszolút szóvégen volt magánhangzó eltűnésére egyébként a mordvinban több példa is van: E. *kadija > *kadij, nilija > *nilij* stb. (vö. PAASONEN, Mordv. Lautl. 85 és 104). Az így keletkezett *-v, -j* elemű lativusok éppúgy megélhettek egymás mellett, mint a

¹ Azzal, hogy ragunk ősi mordvin alakjaul *-kθ*-t tettünk föl, PAASONEN-nel kerültünk ugyan ellentétbe, aki a zöngés *-ga* változatot tartotta eredetibbnek (Lautl. 11). Egy régebbi föltevésünk szerint azonban a képzők s így a ragok is nem estek a fokváltakozás törvényei alá (BABOSS, Caus. igeképzés 13 stb.). Szerintünk viselkedésük mindenben inkább a szókezdő hangokéhoz vehető hasonlónak. A mordvinban szókezdeten eredetileg csak zöngétlen zárhang állhatott (Lautl. 9): a változatok közül tehát feltétlenül a zöngétlen *-kθ* alakot kell eredetibbnek tartanunk. A rokonyelvek egybehangzó vallomása alapján is ezt következtettük ki.

-ka, -ga-ból keletkezett -va—ja ugyancsak hangszabályszerű változatok.¹

A permi nyelvekben az abszolút szóvégen levő -k hangszabályszerűen eltűnt, a lativus ragja mind a zürjénben, mind a votjákban magános magánhangzó: zürjén *ule* (< *ulek) 'le, alá', *vile* 'föle', *dorg* 'mellé' stb. | votják *ule* 'alá', *vile* 'föl, fölé', *kitsi* 'hová', *tatsi* 'ide', *otsi* 'oda' stb. (vö. SZINNYEI, Sprw.² 58; UOTILA, ConsPerm. 130; ZSIRAI, FgrRok. 67).

Az osztjákban SZINNYEI csak a tő végmagánhangzójával összeolvadt -ä, -ä, -i lativusokat említi: *uänä* 'in die Nähe' (< *uän* 'in der Nähe befindlich'), *këüä* 'zu Stein' (< *këü* 'Stein') stb. (Sprw.² 58). TOIVONEN (Nyr. LIX, 71) és ZSIRAI (Obi-ugor igek. 15—6, FgrRok. 66) a határozókban, névutókban, igekötőkben előforduló -k, -χ, -γ-végű lativusokat is idevonja: *šič* 'dort hin', *toχ* 'oda', *ioχ* 'be, haza', *ioχäk* 'nach Hause' (Trj. *iä^uk'ε*, Kaz. *ioyi* 'ua. '), *noχ*, *nok'*, *noχäk* 'föl', *nik* 'von der Konda nach dem Irtysch', V. *nik* 'ans Ufer', Vj. *nik* 'ua.', Trj. *nik* 'ans Ufer, nach dem Tiefland, bergab', Ni., Kaz. *nik*, O. *niχ* 'ua.' (vö. TOIVONEN, i. h.) *ni:k*: *šitl-na ni-k ma-nəs* 'danach ging er zum Ufer hinab' (STEINITZ, OstjVolksd. I, 243) stb.

A vogulban -k, -χ és -γ ill. ennek a tő végmagánhangzójával összeolvadt -i', -i, -u, -ü, -ä stb. vocalis a lativus ragja: KL. *nukh*, *nuk*, K. *nokh*, P. *nuñk* 'föl' (AHLQVISTNÁL *noχ*, *nonk*, *nong*, *nuk* 'ua.' SUS. Toim. VII, 177, vö. ZSIRAI, Obi-ugor igek. 15), *tīlax* 'errefelé', *tūlax* 'arrafelé', *elālax* 'előre', *sisij*, *sisi'*, *šišā* 'hátra, vissza' < *is* 'hát' stb. (vö. BUDENZ, UA. 382, SZINNYEI, Sprw.² 58; TOIVONEN: Nyr. LIX, 70; ZSIRAI, FgrRok. 66).²

Az eddig mondottakat mostmár így összegezhetjük: -k-féle lativusnak minden egyes rokonyelvben nyomát találtuk; a rokonyelvek egy részében azonban a tulajdonképeni ragelem, a -k után egy mélyhangú, minden bizonnyal ragvégi magánhangzó is mutatkozik. A -k lativus-ragnak ezt a teljesebb, ragvégi magánhangzós -k• alakját a szamojédban, a lappban, a cseremiszbén és a mordvinban találtuk meg; a rokonyelvek másik részében, a finnségi és a permi nyelvekben, csak a rag egyszerűbb,

¹ RAVILA a md. *pel'sek*, *malat'sek* prolativusok -k elemében is a lativusi -k-t keresi (FUF. XXVI, Anz. 5). Ezekről azonban JUHÁSZ meggyőzően kimutatta, hogy -k elemük — tekintve, hogy leggyakrabban szópárokban fordulnak elő — a -ka, -kε > k, -k 'is' függelékszóval azonos (NyK. L, 129, 131).

² Az osztjákban meg a vogulban esetleg számolhatunk a -k-nak teljesebb, ragvégi voc.-os -*k_H alakjával is. ZSIRAI példái erre utalnak (vö. Obi-ugor igek. 15). KARA az osztj. lativus ősi alakjául a *k~γ + voc.-t tette fel (NyK. XLI, 155).

magánhangzónélküli *-k* alakját tudtuk kimutatni. Arra természetesen, hogy egy alapnyelvi formans két változatban, a ragvégi magánhangzóval való és a nélküli változatával egymás mellett élhetett, több példa is van. A legközelebbi épen a feltett másik, *-s* lativus-rag. RAVILA ennek ragvégi magánhangzós változatát is kimutatta (FUF. XXIII, 45–6). A szamojédban, a cseremiszenben és esetleg az obi-ugor nyelvekben a ragnak mindkét változatát megtaláltuk.

A magyarban is megvan a *-k* lativus-ragnak mindkét változata. A ragvégi magánhangzó nélküli egyszerűbb, alapnyelvi *-k*-nak a magyar *-é, á, (-e, -a, -i* stb.) hangszabályszerűen felel meg (BUDENZ, UA. 391, SIMONYI, TMNy. 634, ZSIRAI, FgrRok. 67; másként SZINNYEI, NyH.⁷ 184; ez utóbbira viszont WIKLUND: MNy. XXIII, 321). Megvan azonban a megfelelője a teljesebb, ragvégi vocalissal való *-ku* lativusnak is:¹

1. Az *-ig (-ég)* határvető ragnak a régiségből számos adatban kimutatható s így alkalmasint eredetibbnak tekinthető *-ik, -ék* változatának *-k* elemében: *Sokaik* Murm. 110, *vegik* DebrK. 223, *tengeric* Helt. Canc. 27, *váltic* uo. 29, a LányiK.-ben számos adatban (vö. MELICH: MNy. XII, 214), *esztendeyk* KulcsárK. 234, *esztendeek* KeszthK. 255, *mind vegik* Ponc. hist. 76, *agyk* LevT. I, 150, *aggyk* RMNy. II, 205, *azzyk* 'addig' uo. 95, *valamedgyk* 'valameddig' Lépes, PTük. 335, *mind éltic* Helt. Krón. 110 stb. (vö. BEKE: Nyr. LIV, 54 és MÉSZÖLY: MNy. V, 261); a népnyelvben is: *addik* Csepreg, Nyr. IV, 524, *édik* 'eddig' uo. XVII, 315, *mindítik* Fehér m. MTsz. — Igen valószínű, hogy a *-g* eredetibb lativusi jelentését őrzik a R. és N. *kisség, kevéség, hanyotág, hanyatég* 'hanyatt', *messzég* 'messze', *viszontag, annyirag, orrag* 'orra', *térdreg* 'térdre' stb.-féle határozók (ezekre vö. SIMONYI, MHat. I, 338, BUDENZ, UA. 389, SZINNYEI, NyH.⁷ 136 stb.).

2. Eredetileg 'hová' kérdésre felelő lativusi határozókat jelölt az *-ék* képző is: *Kíhe mígy? Nagyék megyek, megyek Kisék, papék megyek* stb. Ez a képző — MÉSZÖLY fejtegetései szerint (MNy. IV, 319, V, 258 kk) — határvető *-ig (-ég)* < *-ik, -ék* ragunkkal azonos,² a nyelvterület meglehetősen nagy részén (Nagykúnság, Hajdúság, Debrecen, Nyírség, Bihar, Szilágyság, Székelység) ma is él imént említett jelentésével, ragja-vesztett határozónak semmiképpen sem tekinthető, *-k* elemében tehát joggal keressük a megőrződött eredeti lativus-jelentést.

¹ Ragvégi magánhangzós alakokkal számol BUDENZ nyomán SIMONYI is, midőn a md. alapján a feltehető finnugor alapalakot *-ga*-ban állapítja meg (TMNy. 643) és mint fennebb említettük, az osztjakra KARA is.

² MÉSZÖLY egészen hasonló, szellemes és ugyancsak meggyőző okfejtéssel bizonyította a *-nyi* mértékképzőnek a *-ni, -né* lativusi raggal való azonosságát (NyK. XL, 298 kk).

SIMONYI óta mind az 1., mind a 2. pontban említett határozók *-k*, *-g* elemét jelentésnélküli «nyomósító elem»-nek szokás tartani (MHat. I, 338, TMNy. 680; SZINNYEI, NyH.⁷ 136; legutóbb KLEMM, Mtört. mondatlan 203). Tüzetes vizsgálódás után sem találtam egyik rokonnyelvünk határozórendszerében sem nyomára hasonló jelentésnélküli «nyomósító»-nak.¹ Annál gyakoribb a ragok egymásrarétegződése, a raghalmozás. Ha feltevésem helyes, az *-ig*, *-ég < ik*, *-ék* esetében is ezzel kell számolnunk: az *-é* meg a *-k*, *-g* lativus-ragok egymásrarétegződésével. Határvető *-ig* ragunkra JUHÁSZ már megkísérelt ilyesféle magyarázatot, föltevésének azonban hangtani nehézségei vannak, s az általa fölített locativusi *-g* ragot legfőleg ha egyetlen rokonnyelvből tudja kimutatni (vö. UngJb. XV, 458—9).

A magyar lativusi *-k*, *-g* föltevése mindenképen indokolt: jelentés-tani akadálya semmi, hangtani feléről könnyűszerrel igazolható. A dolgozatunk eredményének mondható, alapnyelvi ragvégi magánhangzós *-*ka* lativus-ragnak hangszabályszerű folytatója a magyar *-k* ill. *-g*. Tővégi ill. ragvégi magánhangzója a magyar tővégek redukciójában osztozott, majd hangszabályszerűen eltűnt (erre vö. GOMBOCZ, ÖM. II, 87—8), ily módon szövégre került *k* mássalhangzó elemének zöngésülése meg a magyar hangtörténetből számos példával igazolható: szl. *grĭkŭ* > m. *gĕrĕk*, *gĕrĕk* (NySz.) > *gĕrĕg*; szl. **chrĕikŭ* > m. *hĕrcsĕk*, *hĕrcsĕk* (OklSz., NySz.) > *hĕrcsĕg* stb. (vö. Gombocz, ÖM. II, 94 stb.).

*

A *-k(•)* lativus-rag számára ilyenformán minden egyes uráli nyelvből találtunk megfelelőt: a ragot tehát az uráli alapnyelvben egykor feltétlenül megvoltnak kell tekintenünk. Hogy következtetésünk helyes, arra távolabbi bizonyítékok is vannak. A *k(•)* lativus urál-altaji alapnyelvi volta is kétségtelen: a *-ka*, *-kă*, *-gă*, *-ġa*, *-ġa*, *-ġa* stb. (éŕ > voc.) lativus ugyanis a törökségben is általános (vö. NÉMETH: NyK. XLVII, 67). Legújabbán COLLINDER a jukagirból is kimutatja s a jukagir rokonság bizonyításában is felhasználja (Jukagirisch u. Uralisch 30).

BABOSS R. ERNŐ.

¹ BUDENZ éppen a md. prol. *-ka*, *-ga*, *-va* magánhangzójában keresett ilyen «nyomatékosító véragó»-ot. Fentebbi fejtegetéseink alapján azonban azt is el kellett ejtenünk (ua. 378). — Az osztjÉ. *-lla*, *-Atla*, *Lla*- abl. végződés *-la* elemében is ilyen elemet keresnek (vö. pl. ПАЛК.—FUCHS, Laut u. Formenlehre... 96—7). Ezeket azonban én a finn *-lla* abl. raggal egyeztetem és raghalmozásnak tekintem. — SIMONYI a m. *-ig* határvető *-g* eleméhez hasonlóan az *ottan*, *onnan*-féle határozók *-n* meg az *onnet* stb.-félék *-i*-jét is «nyomósító»-nak magyarázza (TMNy. 644—5 stb.). Feltevésem szerint azonban ezek, valamennyien elsődleges ragaemeink lévén, a raghalmozás legjellegzetesebb példái. Mindezekről egy más alkalommal.

AZ ÁRPÁDKORI MAGYAR HANGJELÖLÉS C, CH ÉS SCH JELEIHEZ.

Közismert tény, hogy a magyar írásbeliség a XII. század elejétől körülbelül a tatárjárásig erős francia hatásnak van kitéve. E hatás megfigyelhető magán a betűvetésen: a betűk módosuló formáján, továbbá az oklevelek külső alakján, díszítésén és belső szerkezetén, felépítésén¹ meg egyes jellegzetes oklevelezési formulákon,² de kiterjed a hangjelölésre is.³ A magyar hangjelölésre gyakorolt francia hatás kérdésében azonban, mielőtt akárcsak ideiglenesen is az összegezésre kerülhetne sor, még sok kisebb-nagyobb részlet vár felderítésre vagy tüzetesebb megvilágításra. A jelen dolgozat célja néhány idevágó részletkérdés tisztázása, már amennyire ez a mai viszonyok között lehetséges.

1. Elsősorban a *ch* = *č* jelölésről kell néhány szót mondanom. Ennek francia eredetére MELICH JÁNOS mutatott rá először a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1908. május 8-án tartott előadásában. Erről az előadásról azonban sajnos, csak alig pár soros összefoglalás jelent meg (MNy. IV, 328), de később MELICH kissé részletesebben is kifejtette egybevetését (MNy. X, 387).

E *č* hangértékű *ch* jelölés a magyarban először a zobori oklevelekben fordul elő, a kettőben összesen hétszer, így 1111: *Treinchen, Chonadiensis, de Bache*; 1113: *Chyrna* (vö. KNEZSA: Századok LXXIII, 174),

¹ HAJNAL, Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. 1921. 40 kk., 102 kk.

² JAKUBOVICH: Klebelsberg-Eml. 169; AkÉrt. XXXVIII, 143; MNy. XXVIII, 193.

³ MELICH: MNy. IV, 328; X, 386; MKönyvsz. 1908. 142; BÁRCZI: MNy. XXVI, 115; XXXI, 74, 140; MNyK. I, 12. fa. 8; ECKHARDT S.: MNy. XXIII, 571; MIKOS JÓZSEF: MNy. XXXI, 301; SZABÓ DÉNES: MNy. XXXIII, 99; GÁCSER JÓZSEF, Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai: MNyTK. 58, 5.

Grincha, Chanadiensis, de Bache.¹ Ez oklevelek, melyeknek hitelességét ugyan — véleményem szerint alaptalanul — kétségbe vonták,² egyébként is mind a betűk alakjára nézve, mind hangjelölésük szempontjából nem egy franciás vonást tartalmaznak.³ Ugyane hangjelölés előfordul az Acha-féle oklevélben kétszer: *Acha* és *litouch*, az 1141—61. évi első csatári oklevél XII. századi másolatában is van rá néhány példa, mint *Chitar, Chitarij, Deuchar* stb. sokkal gyakoribb egyéb jelölések mellett (JAKUBOVICH i. h.; KNIEZSA: MNy. XXV, 32). A dömösi 1188/1329. évi levélben a *ch* csak hét esetben fordul elő, szemben mintegy száz más-jelölésű példával (SZABÓ D.: MNy. XXXIII, 106), így talán nem lehetetlen, hogy JAKUBOVICHnak van igaza, aki a *ch* jelölést a kései másolónak tulajdonítja (i. h.), bár ez az oklevél is — legalábbis ránk maradt átiratában — tartalmaz egyéb franciás hatásra valló vonásokat is. Anonymusnál szintén csak két kétes példa akad rá (JAKUBOVICH: MNy. XXI, 32). Előfordul azonban az esztergomi káptalan 1156. évi dézsma-jegyzékében is, pl. *Chirna, Colunch* (?), bár a *c*-nek egyéb jelölése jóval gyakoribb (KNIEZSA: Századok LXXIII, 174). A példák a század vége felé kezdenek szaporodni, így 1193: *Chergou, Chepel, Chiz, Cheuz, coach* stb. (MIKOS: MNy. XXXI, 165, 166, 301), 1199: *Chenad, chunuf* stb. (KNIEZSA, MNy. XXV, 32). A XIII. században azután az adatok rohamosan szaporodnak, úgyhogy e század folyamán a jelölés olyan általánossá válik, hogy már ekkor négyszer-ötször olyan gyakran fordul elő, mint a *č* többi jelölése együttvéve (KNIEZSA i. h.; SZABÓ D. i. h.) és a XVI. század közepéig sűrűn használt jelölés (MELICH, SzJöv. I. 2, 22) marad, de előfordul még a XVII. században is.

Megjegyzendő, hogy a *ch* mellett szórványosan *hc* is előfordul ugyan-ebben a hangértékben, pl. 1201: *Bahc* (KNIEZSA: MNy. XXV, 33), 1211: fg. *Bedehecy* ~ h. *Bedechy* szn., fg. *Behceu* ~ h. *Bencheu* szn. (GÁCSEI i. m. 13), 1236: *Cuahc* (KNIEZSA i. h.). Ezek kétségtelenül a *ch* változatai és fellelhetők úgyszólván mindenütt, ahol csak használatos bármilyen értékben a *ch* jelölés. Így fölbukkan Franciaországban is, Németországban meg éppen a — természetesen egészen más hangértékű — *ch* helyett a *hc* eléggé gyakori, de nem ritka volta ellenére helytelen, a *ch*-ből ferdült jelölésnek tartják általában.⁴ Hogy valóban nem különálló, hanem a *ch*-val szorosan összefüggő jelölésről van itt szó, mely esetleges elírásokból egyes esetekben

¹ FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl. 42, 55.

² Vö. SZENTPÉTERY, Okl. krit. jegyz. I. 18.

³ HAJNAL i. m. 107, 109, I. tábla 1/B, II. tábla 3/B; JAKUBOVICH: MNy. XIX, 81.

⁴ FRANCK, Altfränkische Grammatik, 1909. 136, 155; SCHATZ, Altbairische Grammatik, 1907. 68; BRAUNE, Althochdeutsche Grammatik, 1911.⁴⁻⁵ 163.

általánosabbá is válhatik, azt az is bizonyítja, hogy hasonló inverziós formák kétbetűs jelek esetében sokszor fordulnak elő, a magyarban is, másutt is. Pl. nálunk *cz* mellett előfordul a *zc* (KNEIÉZSA: MNy. XXV, 29), az *sz* mellett az *zsc* (KNEIÉZSA: MNy. XXIV, 322, 323), a provençalban az *nh* = *n̄* mellett fölbukkan a *hn*, pl. Agen 1197: *destreinner* < *destringere*, *seihnorria* ~ *senhoria* stb.;¹ a franciában a *gn* helyett az *ng* stb. (vö. BÁRCZI: MNy. XXXVIII, 19, 22 jegyz.).

Olyan országban, mely a magyar írásbeliségre valahogyan közvetlen hatással lehetett, Franciaország kivételével másutt sehol ilyen hangértékben a *ch* jelölés ebben a korban nem honos. A magyar hangjelölési gyakorlatban való keletkezése vagy kialakulása csak nehezen volna érthető. A magyar helyesírásban ugyanis a *ch* fölbukkanása előtt a *c* általában csak *k*, ritkábban *c* és *č* hangértékben fordul elő; a *c* vagy *č* értékű *c* betűből fejlődhetett volna ugyan esetleg a *č*-nek ilyen jele, de a *h* viszont mint ejtésmódosító pótbetű addig nálunk nem használatos és később is csak idegen ösztönzésre jut esetleg ilyes szerephez. Ilyenféle önálló magyar jelölésfejlődés e korban teljesen egyedül állana. Ezzel szemben Franciaországban a *č* hangértékű *ch* egészen általános, kialakulása érthető, a francia hangtörténeti fejlődésből kifogástalanul megmagyarázható. Ezért francia származásúnak kell tartanunk a magyar *ch* jelölést is, s ezt a nézetet csak támogatja az a körülmény, hogy, legalább eleinte, csak oly oklevelekben mutatkozik, melyek egyébként is több franciás vonást tüntetnek fel.

A *ch* a franciában eredetileg palatalizált *k*-féle hangot (*k̄*, majd alkalmasint *k̄j̄*) jelölt, amivé a tulajdonképpeni francia nyelvterület nagy részén a latin *c* a előtt szó- és szótagkezdő helyzetben, továbbá egyes esetekben — főként északon és nyugaton — a latin *qu i* előtt, valamint részben a germán eredetű *k* lett. Ez a jelölés nemcsak érthető, de szinte természetes: a *ch* (*k+h*) egy körülbelül *k̄j̄*-féle affrikátának vagy ehhez hasonló akusztikai hatású hangnak meglehetősen sikerült jelölése. A *h* különben már az archaikus franciában gyakran fordul elő más betűvel kapcsolatban, mint hangértékmódosító jelöléselem (*dh*, *th* stb.). A legrégebb példák a *ch*-ra 615: *Charisago* < *Carisiacum* (ma *Cherisey*), 664: *Chaciaco* < *Cassiacum* (ma *Chassy*),² továbbá talán idetartozik 710: *Chela* < *Cala* (ma *Chelles*, de ez az azonosítás nem kétségtelen) és 848: *Herchenradus* < *Ercanradus* helyett.³ A IX. század végétől a jelölés roha-

¹ BRUNEL: *Les plus anciennes chartes en langue provençale*, 1926. 303, 304.

² E. RICHTER: *Beiträge zur Geschichte der Romanismen I.* 1934. 215.

³ J. VIELLIARD, *Le latin des diplômes royaux et chartes privées de l'époque mérovingienne*, 1927. 4, 45.

mosan terjed. Így szövegben a IX. század harmadik harmadába tartozó Eulalia-versben 6, 12 *chi* < *qui*, 13 *chielt* < *calet*,¹ ahol e betűcsoport nyilván még *k*-, *kž*-féle hangot jelöl; éppígy a IX—X. századforduló tájáról datálható valenciennes-i töredékben 11 *cheue* < *capu*-, 15 *jeche* < *sicca*, 21 *chi* < *qui*, 29 *cherte* < *caritate* stb. (Afrz. Übb. 55—58) még *kž*-féle hanggal állunk szemben. Azonban a X. század folyamán ez *k* > *kž* keleten, északkeleten és a középső nyelvterületen *č*-vé módosul, a jelölés azonban marad *ch*, sőt nem változik mindmáig, amikor már vagy 700 év óta *š* a hang. Ez a *č* ugyanis közelebből meg nem határozható időben (XI—XIII. század?) elveszti palatalizációját, majd a XIII. század folyamán zárhang elemét is, helyet adva a mai *š*-nek.² A magyarországi francia hatás idejében tehát a *ch* hangértéke *č* vagy *č*. A régi francia *ch* jelölte hang kétségtelenül nem volt azonos a magyar *cs*-vel, de főként akusztikai hatása szempontjából, hozzá igen közel állt. Az ómagyar *ch* = *č* jelölést tehát francia eredetűnek kell tekintenünk.

2. A *ch* jelölt azonban a régi magyarban nemcsak *č*-t, de *c*-t, sőt kivételesen *s*-t (*sz*) is. A XII. században erre biztos példát nem ismerek. Az Anonymusnál felbukkanó *terram rachy* (45. fejezet) alakot JAKUBOVICH-csal íráshibának minősíthetjük (MNY. XXI, 32), vagy helyesebben talán a késői másoló saját, korszerű hangjelölési módjának tekinthetjük *racy* alak helyett (így 42. és 57. fejezet). Az 1075/1217. évi *knesech* villa (ma *Knezec*) *ch*-ja szintén nyilván az átíró rovására írandó, s a különben is, bár közelkorú, hamis oklevélből származó 1194: *borcha terra* adat ideartozását KNEZSA is megkérdőjelezi (MNY. XXV, 29). Ezért teljesen elszigetelt lenne az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékében előforduló *Colunch* helynév, ha ezt KNEZSÁVAL *Kolincnak* olvassuk (Századok, LXXIII, 175). E helynevet KNEZSA a nyitramegyei *Kolen* ~ *tótul Kolenany* helység nevével azonosítja, amit kifogásolni nem lehet, azonban kevésbé meggyőző az a nézete, hogy az oklevél nyújtotta forma szlávos képzést — alkalmasint többesz. *-ici* — tükrözne vissza. A kérdéses forrás helynevei — egy-két, jobbára kétes eset kivételével — ugyanis magyaros formában jelentkeznek, de főképpen az a körülmény, hogy ebben a korban a *ch* = *c* jelölés egyedül állana, arra enged következtetni, hogy itt más képzőelemet (pl. magyar kicsinyítő *-cs* képzőt) kell a *ch*-ban keresnünk, vagy egyszerűen tollbotlásnak tekintenünk e jelölést. Meg kell azonban jegyezni, hogy a *ch* = *c* jelölésre ajánlott

¹ FOERSTER—KOSCHWITZ—HILKA, Altfranzösesches Übungsbuch (Die ältesten Sprachdenkmäler), 1932⁷. 50, 52. A továbbiakban Afrz. Übb.-nak rövidítve.

² BRUNOT, Histoire de la langue française, I, 334; MEYER-LÜBKE, Historische Grammatik der französischen Sprache I. 1913²⁻³, 155.

megfejtésemmel szemben ennek az írásmódnak ilyen korai fölbukkanása sem jelentene fontos ellenérvet.

Aligha tartozik ide az *s* (*sz*) hangértékű *ch* jelölés, mely 1165-ben a *Meches* = *Meszes* (kétszer) példában mutatkozik. Ez az elszigetelt adat mindenképpen igen korai ahhoz, hogy a magyar *ch* = *c* jelöléssel hozzuk összefüggésbe és esetleg a *c=c~c=s* (*sz*) jelöléssel állítsuk párhuzamba. KНИЕZSA (MNY. XXIV, 323) egy régebbi, mintául használt oklevél különleges alakú, e korban már divatja mult *z* betűjének félreértését látja benne.

A XIII. század elejéről azonban már bővebben is vannak példáink a *ch* = *c*-re, így 1201: *Bensicha*, *Glogonicha* folyók (KНИЕZSA: MNY. XXV, 29), az 1211. évi tihanyi összeírásban: *Leurench* szn., *Neurenche* szn., h. *Chenke*~fg. *Cenke* szn., h. *Chenkes*~fg. *Cenkes* szn. (GÁCSEK i. m. 12), 1220: *rebucha*, *rabucha* (*Rábca* folyó), 1222: *moglocha*~*Magluca* (*Maglóca* Sopron m.) stb. stb. (KНИЕZSA i. h.). KНИЕZSA statisztikája szerint a XIII. századnak a tatárjárásig terjedő részében *ch* mintegy 180-szor fordul elő, mint a *c* jele, szemben 30 *z*-vel, és 80 *c*-vel (negyvenszer palatális és negyvenszer veláris magánhangzó előtt) (KНИЕZSA i. h.), tehát ez időben, de a század második felében is *ch* a leggyakoribb jele a *c*-nek.

E jelölést, mely másutt a magyar helyesírásra ható hangjelölés-rendszerekben ilyen hangértékben nem fordul elő, az ófranciából származtatom és a következőképpen magyarázom. Annak a hangnak, mely az íle-de-france-i ófranciában *č*~*c*-nek hangzott, a pikárd nyelvjárásokban az esetek túlnyomó részében *č*~*č* felel meg. A latin szótagkezdő *ce-*, *ci-*, a szótagkezdő *ti-* magánhangzó előtt és a *ci-* magánhangzó előtt ugyanis a franciában *č*>*c*-vé (*čs*>*ts*), a pikárdban azonban *č*>*č*-vé fejlődött (a későbbi fejlődés a XII—XIII. századtól a franciában *s*, a pikárdban *š*).¹ A francia hangjelölés ez esetben megtartja a hagyományos *c*-t, a pikárd azonban ezt a *č*-féle hangot többféleképp, de leggyakrabban *ch*-val jelöli, tehát ugyanazzal a betűcsoporttal, amellyel a középső-francia a maga *č*-jét. Viszont a középső francia *č*(>*č*)-vel szemben a pikárdban *k*>*k*-t találunk. A latin szótagkezdő *c a* előtt ugyanis csak a nyelvterületnek egy, mindenesetre tekintélyes részén fejlődött (*k*>*k*-n át) *č*(>*č*)>*š* hanggá, nyugaton (és természetesen délen, a provençal nyelvterület túlnyomó nagy részén) e változás nem állott be; északon, pikárd területen, úgy látszik, megindult s talán a *k* fokig haladhatott előre, de mindenesetre később visszafejlődött a kérdéses hang *k*-vá (MEYER-LÜBKE i. m. 134). A jele ennek a pikárd hangnak legtöbbször *k*, *c*. Így tehát pl. ez az ófrancia szó szerkezet *cest cheval* (mai francia *ce cheval*)

¹ MEYER-LÜBKE i. m. 124; SUCHIER, Aucassin et Nicolette. 1921°. 57.

a pikárdban *chest keval* ~ *chest ceval* (mai alak *ch'kèveau* stb.) formában mutatkozik. Azaz írásban francia *c* (*e, i* előtt) = pikárd *ch*, másrészt meg francia *ch* = pikárd *k, c*.

A XII. és a XIII. században a gazdag pikárdiai és artois-i városok élénk szellemi élet középpontjai és nemcsak a pikárd vagy legalább is pikárdos nyelvű nemesi és polgári származású költők, írók száma igen nagy, de más eredetű műveknek is rengeteg olyan másolata maradt fenn, melyek félreismerhetetlenül pikárd írődeák kezére vallanak. Így ha talán ebben a formában túlzás is, de nem meglepő SALVERDA DE GRAVE-nek a következő állítása: «*on sait qu'au XIIIe et au XIVe siècles la plupart des manuscrits d'oeuvres françaises sont picards*»¹. Ugyancsak rendkívül élénk volt a pikárd városok, kolostorok és püspökségek, oklevelezése. Bár ezek az oklevelek a XII. században mindig latinul vannak írva, és csak a XIII. század elején indul meg az élő nyelven való oklevélszerkesztés, a latin oklevelek is sűrűn tartalmaznak szórványokat, legnagyobb-részt személyneveket és helyneveket, amelyekben a helyi nyelv és a helyi írásgyakorlat szinte jobban volna megfigyelhető, mint az összefüggő szövegeken, ha az eredeti oklevelek száma nem volna viszonylag alacsony, az eredeti oklevelek nagymértékű pusztulása folytán. Áll ez elsősorban nyelvi szempontból, az összefüggő szövegekben ugyanis a középső francia nyelv hatása mindig nagy mértékben érezhető, míg a népies formában följegyzett személynévi, de főként helynévi szórványok rendszeren a népies, nyelvjárási alakot tüntetik fel. A XII—XIII. században szinte egy külön pikárdos színezetű irodalmi nyelv is keletkezett, sőt egy időben ez a pikárdos nyelv mintha versenyre is kelt volna a tulajdonképpeni *île-de-france-i* irodalmi nyelvvel. Kétségtelenül megfigyelhető ennek a pikárdos nyelvnek (amely persze nem azonos a tiszta, helyi népnyelvvel, de igen nagy mértékben át van itatva nyelvjárási elemekkel) a hatása egész Észak-Franciaországban, tehát nem pikárd vidéken is, így pl. vallon földön,² sőt a holland nyelv régi francia jövevényszavai ilyen irodalmivá és előkelő köznyelvvé vált pikárdos nyelvben lelik eredetüket.³

Az ebben a művelődési körben keletkezett rendkívül gazdag termésű pikárd kéziratokban természetesen a francia *c* (*e, i* előtt) helyett *ch*, a francia *ch* helyett *c* vagy *k* állt, ha nem is egészen következetesen. Ha mármost egy nem pikárd (*île-de-france-i*, champagne-i, lotaringiai

¹ SALVERDA DE GRAVE, *L'influence de la langue française en Hollande*. 1913. 39.

² M. PIRON: *Bulletin de la Commission roy. de Toponymie et Dialectologie* XV, 233.

³ SALVERDA DE GRAVE, i. m. 38.

stb.) olvasó kezébe ilyen kézirat került, az természetesen a saját kiejtésének megfelelően olvasta a pikárd *ch*-t *c*-nek (később *s*-nek), a megfelelő helyeken (*e*, *i* előtt), a *k*-t vagy *c*-t pedig *č*-nek (később *ž*-nek), úgyhogy illetéknéppen a pikárdos *ch* a pikárd nyelvterületen kívül az ott is nagy mértékben elterjedt pikárd kéziratok révén *c* hangértéket kapott. Ennek egészen természetes folyománya, hogy ez a pikárdos hangjelölés megjelenik aztán olyan vidékeken is, ahol különben a beszélt és az írott nyelv nem pikárd. Különösen megfigyelhető ez, főleg a XIII. században, egyes idegen kancelláriák írásán, de szórványosan a könyvírásban is, csakhogy ennek az utóbbinak a kimutatására éppen ott, ahol nagyobb mértékben jelentkeznék, nehéz kritériumot találni, hiszen éppen — egyebek közt — ilyen írásmódok alapján szoktak egy-egy kézirat írójában pikárd vagy artois-i íródeákot gyanítani (annál is inkább, mert hiszen a pikárdoktól írt szövegek sem teljesen pikárd nyelvűek, hanem csak pikárdosak). Így gyakori a *ch c* hangértékben vallon földön, hogy az igen nagyszámú példák közül csak néhányat idézsek, 1172: *Brechenges*~1182: *Brecenges* (az első Arlonban, a második Stavelotban kiállított oklevél),¹ Liége 1228/XIII. sz.: *Choc*, ma *Puits-en-Sock*,² 1236, 1259, 1276 stb.: *chu* = *ce* (Rom. XVII, 569, 573, 580), 1267: *chou* = *co*, *chis* = *cis* (uo. 576), 1276: *rechut* = *receu*, *esclarchiez* = *esclarciez*, *che* = *ce* (Rom. XVII, 580), 1278: *cherriers* = *celeriers* (Rom. XVII, 584; l. még WILMOTTE: Rom. XVII, 561—2), Wareme 1227: *Gochoncurt* = *Gossoncourt* (*Gotzonis corte*), Flône 1248: *cheaus* = *ceus* (Rom. XVIII, 221), Paix-Dieu 1255: *conisanche* = *conoissance* (Rom. XVIII, 223), Val-Notre-Dame 1257: *rechüuront* = *recivront* (Rom. XVIII, 224) stb. Gyakran a vidimus megerősíti a *c*-s és a *ch*-s alakok teljes egyenértékűségét. Így egy 1282-es robermont-i oklevél egyik példánya *justiche* és *quittance* formákat, a másik meg éppen ellenkezőleg *justice* et *quittance* alakokat ír (WILMOTTE: Rom. XVII, 550). Nyilvánvaló, hogy itt a *c* és a *ch* hangértéke azonos, mégpedig a vallonföldi kiejtést véve alapul, csak *c*, illetőleg akkor már *s* lehetett. Hasonló jelölési eltérések sokszor ugyanabban az oklevélben is előfordulnak: így 1238: *hauchiet*~*hauciet*.³ Természetesen a *c*<*s*-nek túlnyomó a *c* jelölése ezekben a forrásokban is, a vallon területen ugyanis a latin *c* éppúgy fejlődött, mint az ó-île-de-france-iban. Néha még pápai oklevelekben (melyek írói kétségtelenül tökéletesen tudtak franciául) is

¹ HALKIN—ROLAND, Recueil des chartes de l'Abbaye de Stavelot-Malmedy, I, 501, 513.

² BORMANS—SCHOLMEESTERS, Cartulaire de l'Église de St.-Lambert de Liége I, 250. Rövidítve Cart. St.-Lambert.

³ A. d'HERBOMEZ, Chartes de l'Abbaye de Saint-Martin de Tournai. 1926. I, 478.

fellelhető ilyesféle ingadozás: 1182: *Liechies*, ma *Liessies*,¹ 1184: *Rochelenges* = *Rosselenge* (Elzász-Lotaringiában!)² Éppígy előfordulnak ilyen jelölések nyugaton is, pl. a *Li 4 livre des reis* XII. századi kéziratában *esforcha* ~ *esforcierent*,³ *esquacha* < *exquatiavit* (i. m. 11), *Cha* = *ça* (i. m. 17), *enchalcha*, *enchalchierent* *enchalchad* ~ *enchalcerent*, *enchalce*, *enchalces* (> *incaliare*) (i. m. 15, 26, 28; 35, 40, 48) stb., a középen pl. a St. Alexis legenda párizsi (XIII. sz.) kéziratában 92d *corochof*? (~ashburni kézirat: *curucufe*) vagy keleten, a metzi püspök egy oklevelében 1227: *Walcheore*⁴ vö. X. sz.: *Walciodorum*, 1080: *Waltiodoro*, 1213: *Wauchorre*, 1213: *Vaucerre*, ma *Waulsort*.⁵ Szórványosan még távolabbi területeken is akad példa ilyen hangjelölésre, így délnyugaton 1206 kör.: *Machue* szn. = ófr. *maçue*,⁶ 1150: *Barachiacum*, ma *Baracé* (DREVIN i. m. 95), sőt 1055 kör.: de *Rocheto*, ma *Rouessé* vagy *Rocé* (DREVIN i. m. 107). Egészen kivételesen délen is akad rá példa, így Albigeois 1105: *fiancha* (~ *fianza*) és *facha* < *faciat*,⁷ ezeknek idetartozása azonban kétes. Mindezekből a példákból, melyek számát szaporítani nem volna nehéz, kétségtelen, hogy a *c* hangértékű *ch* jelölés Franciaországszerte ismeretes és megértett, sőt elszórva használatos is volt, és így ez az egyébként másutt ismeretlen hangjelölés minden valószínűség szerint Franciaországból került hozzánk. A kivételesen *s* (*sz*) hangértékben jelentkező magyar *ch* hangjelölés, mint láttuk, aligha függ össze evvel, bár magánhangzóközi helyzetben a francia *c* már igen jókor, mindenesetre a XII. század dereka táján, ha nem is általánosan, de jobbra már *s*-szé egyszerűsödött volt, mégis a magyar példák korai és elszigetelt volta valószínűbbé teszi, hogy itt csak egyszerű íráshibáról vagy félreértésről van szó.

3. A *c* hangjelölés a régi magyarban előfordul *č* hangértékben is, sőt KNEZSA valószínűnek tartja, joggal, hogy ez a magyarban a *c* legrégebb jele (MNY. XXV, 30). Már a XI. században előfordul, sőt e században nincs is példa a *č*-nek más jelölésére. A XII. század folyamán is *c* a *č*-nek leggyakoribb jele. Ide számíthatjuk a mély magánhangzók előtt a *ce* változatot, mely szintén igen régi, vö. 1001/1109: *modocca*, *grincear* (i. h.). Az 1188/1829. évi dömösi alapítólevélben az *f* mellett a *c* a *č*-nek túl-

¹ DEVILLERS, Chartes du Chapitre de Ste-Waudru de Mons I, 22.

² KURTH, Chartes de l'Abbaye de St.-Hubert en Ardenne I, 139.

³ Li 4 livre des reis, hgg. von E. R. CURTIUS, 10, 147.

⁴ Cart. de St.-Lambert I, 226.

⁵ A. VINCENT, Les noms de lieux de la Belgique. 1927. 59.

⁶ H. DREVIN, Die französischen Sprachelemente in den lateinischen Urkunden des 11. und 12. Jahrhunderts (aus Haute-Bretagne und Maine). 1912. 68.

⁷ BRUNEL, Les plus anciennes chartes en langue provençale. 1926. 15, 16.

nyomó jelölése (MNY. XXXIII, 106), az esztergomi káptalan 1165. évi dézsmajegyzékében szintén ez fordul elő legtöbbször (vö. *Cernic*, ma *Csornok*, *Cipur*, ma *Csápor*, *Brencu*, ma *Berencs* stb.) (Századok, LXXIII, 176, 180). Még a székesfehérvári keresztsek 1193. évi, erősen franciás helyesírású oklevelében is akad rá néhány példa a sokkal gyakoribb *ch* mellett (*Bobouca*, *Kac*) (MNY. XXXI, 301), fellelhető a HB.-ben (*gimilcetvl*, *gimilcictul*), az 1211. évi tihanyi összeírás fogalmazványában még gyakori, de a hiteles példányban rendszeren ki van *ch*-ra javítva. (KNIEZSA i. h.; GÁCSER i. m. 12.) A XIII. században szakadatlan ritkul, majd eltűnik, csupán néhány helynévben állandósul, mint hagyományos írásmód (KNIEZSA i. h.).

Első pillantásra meggyőzőnek látszik, hogy a *ch* = *c* jelöléssel kapcsolatban kifejtett meggondolások alapján ebben is a pikárdos *k~k* hangértékű *c* francia átértékelését keressük. Hiszen, mint láttuk, a pikárdban az ófrancia *č*-nek *k*, *c* betű felel meg, s kétségtelen, hogy a francia olvasó a pikárd kézirat *canter*, *ceval* formáit *č*-vel olvasta. Ha csak a francia anyagot tekintjük, bizonyító adat bőven található. A túlságosan korai s különben gyakran kétes eseteket nem számítva, pl. a XI. század közepe tájáról való St. Alexis-legenda XII. századi hildesheimi kéziratában számos példa akad rá, ezek között *facet* (50d) <*sapiat* (ugyanígy — *face* — az ashburni szintén XII. századi, de inkább középsőfrancia jellegű kéziratban) (Afrz. Übb. 125) azért is különösen meggyőző, mert itt a *c* aligha jelölhet más hangot, mint *č*-t. A Chanson de Roland oxfordi kézirata (XII. sz.) *e* előtt rendszeren *ch*-t ír, *a* előtt azonban *c*-t (néha *ch*-t), így pl. 739 *chevalchet*, 753 *cher*, 732 *trenchat*, stb. stb., de 755 *Carles*, 764 *caist*~769 *chedet*, 840 *escange* stb. stb., világos bizonyítékául, hogy a két jelölés egyenértékű. A vallonföldi, 1200 körül keletkezett Poème moral c. műben pl. 428c *cascun*, 14d *ambre*, 472d *cantet* stb. *c* van a túlnyomó *ch* mellett.¹ Nemkülönben előfordul ez a jelölés elég bőven nyugati és keleti oklevelekben egyaránt, pl. találomra 1029, 1152: *Calmont*, ma *Chaumont* (*calvus mons*),² Liège 1236: *capitelez*~1248: *chapitele* (Rom. XVII, 568, 570), Flône 1248: *sacent*<*sapiant* (Rom. XVIII, 221), vagy délnyugaton 1128: *Calcebos*~1154: *Chauceboef*, 1040 kör: *Calleau*~1169: *Chaillou* (DREVIN i. m. 62) stb. stb. Mégis a francia származtatást valószínűtlennek kell tartanunk. A magyar *c*-nek ilyen *č* hangértéke ugyanis már a tihanyi apátság alapítólevelében megállapítható: *fancel comes*, és mindenesetre a XI. századba tartozik. Bár ezenkívül csak egy biztos példát tudok rá e századból (a ránk maradt ada-

¹ Le Poème moral, éd. p. BAYOT.

² VINCENT, Les noms de lieux de la Belgique, 120.

tokban többször a *č* hang nem fordul elő): 1093: *Copulci (Kapolcs)*, a következők ugyanis a XII. század elejéről valók, illetőleg ha régebbiek, csak későbbi másolatban maradtak fenn,¹ azonban a gyér számú régi példák is tökéletesen meggyőzhetnek arról mindenkit, hogy a *č* hangértékű *c* időben alaposan megelőzi kétségtelenül francia eredetű helyesírási sajátosságainkat. A XI. században, s még hozzá annak a derekán francia nyelvi helyesírási hatásról beszélni aligha lehet, hanem, mint MELICH JÁNOS kimutatta «*Latinbetűs helyesírásunk eredete*» c. nagybecsű tanulmányában (NyÉrt. XXV, 12 kk.), latinbetűs helyesírásunk első századában a magyar hangjelölés a Magyarországon dívó különféle latin ejtések függvénye, s csak abban nem érthetők egyet MELICHHEL, hogy a magyarországi latin ejtés a franciaországi latinságot tükrözi vissza; de egyébként is a franciák a latinban tudomásom szerint soha a *c*-t *č*-nek nem ejtették. Magában a francia hangjelölésben, mely a XI. század közepén mint ösztönzés a mi hangjelölésünkre ezek szerint különben is aligha jöhet szóba, ebben a korban a *c* = *č* főleg normann kéziratokban fordul elő (meg persze pikárd- és normannföldi latin oklevelek szórványai-ban), ott ugyanis a *ca* > *ča* hangváltozás nem ment végbe, hanem az ófrancia *č*-nek *k* felel meg; azonban a szellemi élet, a kéziratok száma és forgalma még ekkor távolról sem volt elég jelentékeny ahhoz, hogy nagyobb mértékben befolyásolhatta volna a közepső és keleti francia hangjelölést (mint a XII—XIII. században, a pikárd fellendülés idején). Mindenesetre, ha a francia helyesírás már ebben az időben hatott volna a magyarra, és ez a hatás éppen a *č* jelölésében is megnyilvánult volna, megmagyarázhatatlan maradna, miért csak a ritka és kivételes *c* jelölés és sohasem a sokkalta gyakoribb *ch* jelentkezik nálunk ebben a szerepben. Az sem közömbös, hogy a *k* betű *č* hangértékben nálunk, bár nem példátlan, egészen kivételes, vö. pl. 1141—61/XII. sz.: *Kathariensi* (Csatár-iensi),² holott a pikárdban és a pikárdos szövegekben nem ritka. A magyar hangjelölésben a *c* betű *č* hangértékének az eredetét nyilván Olaszországban, az olaszországi latin ejtésben kell keresni.

4. A *c* betűnek a *c(ts)* hangértékben való alkalmazása szintén aligha lehet francia eredetű, bár az ófranciában ez a jelölés minden időben közönséges palatális magánhangzó előtt, de az archaikus franciában általában meglehetősen gyakori mélyhangú előtt is, sőt a szó végén is felbukkan, kivételesen.³ Ámde ez a jelölés sok más nyelvben is megtalálható (vö. pl. BRAUNE i. m. 139, 140), s a magyarban már

¹ Az adatokat l. KNEZSA: MNy. XXV, 30.

² M. KÖNYVSZ. 1801—2. 18.

³ BRAULIEU, Histoire de l'orthographe française I, 65, 77.

1055-ben megjelenik: *castelic* és *kastelic* (*Kesztölc*) (ÓMOLv. 22), bár a XI. századból több biztos adatunk nincs (vö. 1086/XII—XIII. sz.: *Gremce* 'Gerence Patak' ÁrpÚOkmt. I, 31) s 1113-ban bukkan fel újból, majd lassan szaporodik. Mint fentebb láttuk azonban, a XI. században csak valamely latin nyelvi ejtés mintájára gondolhatunk, ilyen latin ejtés pedig különféle, a magyarsággal érintkező, hozzá térítőket és egyház-szervezőket küldött népeknél megvan. MELICH a magyarban mélyhangú magánhangzó előtt többször előforduló *ce* jelölést (*c* hangértékben) francia eredetűnek tartja (MNY. X, 388). Ez előfordul Anonymusnál: *topulucea* (31. fej.), *rabuceam* (50. fej.), *uereucea* (56. fej.), továbbá 1193: *Bogocea* stb. (KNIEZSA: MNY. XXV, 28) példákban. Mindez, mind a VárReg.-ban és néhány oklevélben előforduló *ci*, *cy* (pl. VárReg. 41. § *Taplucia*, 221. §. *Taplucya* stb. stb.) valóban megvan a franciában is, azonban sokáig rendkívül ritka és kivételes, ha nem számítjuk a X. századi clermont-ferrandi St. Léger-legenda kéziratában gyakran előforduló *cio* = *ço* és *ciel(f)* = *cel(s)* alakokat (ez utóbbi példában esetleg nemcsak hangjelölési ténnyel állunk szemben), aminthogy nem is számíthatjuk, e kor francia hangjelölése ugyanis a magyar hangjelölésre közömbös. A XII. század folyamán itt-ott felbukkan ez az írásmód, így pl. a St. Alexis-legenda hildesheimi kéziratában *leceun* = *leçon* (Afrz. Übb. 163—4), a Marbodius-féle Lapidarium francia fordításában *tenciúns* = *tençons* (Afrz. Übb. 178), Garnier de Pont-Sainte-Maxence Becket Tamás-életrajzában (a kézirat már alkalmasint a XIII. század elejébe tartozik) *ceo* = *ço*,¹ azonban a XIII. század előtt oly ritka, hogy hangjelölési szokásról vagy divatról nem lehet beszélni. Ekkor a franciában mély magánhangzó előtt is *c* a *c* hangnak leggyakoribb jelölése (BEAULIEU i. m. 66 kk.), a provençalban pedig *z*, ritkábban *ç*, *c* és *cz*.²

E jelölés tehát a franciában a XII. sz. végéig egészen ritka, nálunk sem valami gyakori, s azt hiszem, amint a franciák szükségét érezték, hogy *comenca* helyett nagyobb világosság és érthetőség kedvéért *comen- cea*-t írjanak, úgy a magyar íródeákok is tőlük függetlenül ugyannerre a megoldásra juthattak és írhattak a kétértelmű (és főleg a helynevet nem ismerő, távoli olvasó számára félreérthető) *topluca* helyett *top(u)lucea*-t vagy *toplucia*-t, hiszen nálunk a *c* magashang előtt éppúgy volt a *c* hang jele, mélyhang előtt pedig éppúgy a *k*-é is, mint a franciában vagy a középkori latinban.

¹ Guernes de Pont-Sainte-Maxence, la Vie de Saint Thomas Becket, éd. p. E. WALBERG, 1936. passim.

² Gyakori a *ci* az olaszban, még magashang előtt is, vö. pl. 1211: *Buonaciete*, *Rinucielli*, *Fecie* stb. (MONACI: Crestomatia italiana dei primi secoli 22).

5. Jellegzetesen francia eredetű azonban a *c* betűnek *e*, *i* előtt *s*(*sz*) hangértékben való használata. Nálunk erre az első példa a franciás írású és helyesírású 1113. évi zabori oklevélben van: *celfan* 'Szolcsánka'. Az 1138/1329. évi dömösi alapítólevélben szó elején 21-szer, szó belsejében háromszor fordul elő, mindig magashang előtt (SZABÓ DÉNES: MNy. XXXIII, 105), ily nagyszámú előfordulást pedig annál kevésbé lehet az átíró rovására írni, minthogy az átírás idejében ez a különben sohasem gyakori jelölés már erősen alább hagyott. A XII. században egyébként ritka, de sok példa van rá a század végén a székesfehérvári keresztetek erősen franciás helyesírású, 1193. évi oklevelében, így *Epceu*, *cequfa*, *ceche*, *hycicequj*, *celeu*, *huce* stb. (MIKOS: MNy. XXXI, 301), továbbá többször előfordul a XIII. század első felében (KNIEZSA: MNy. XXIV, 323). Ide tartozik a VárReg. gyakori *cy* jelölése mélyhangok előtt, mint 54. §. *Cyomoy* ~ 58. §. *Zomoy*, 59. §. *Cyob*, 116. §. *Dubucya* (*Dobsza*). Ezt a jelölést sem magából a magyarból, sem máshonnan, mint a franciából megmagyarázni nem lehet. A franciában a *c*-jelölte *č* > *c* előbb két magánhangzó között a XI—XII. században (BÁRCZI: MNy. XXXI, 143), majd a XII. század végétől minden helyzetben *s*-szé vált (MEYER-LÜBKE: Historische Gramm. der frz. Spr. I, 155), a jelölés azonban jobbára *c* maradt, valahányszor ez az írásmód hagyományokra (latin mintaképre) támaszkodhatott, nemcsak a XIII. század folyamán, hanem többnyire mindmáig. Tehát előbb *richece*, *parece*, *grace* lesz *richesse*, *paresse* és *s*-szel ejtett *grâce* (sokáig még *richece*, *parece*-nek és *richesse*, *paresse*, *grasce*-nek írva), majd később *ciel*, *mercit* stb., ezek azonban *c*-s írásukat mindmáig megtartják. A magyarban KNIEZSA (i. h.) egyetlen példát mutat ki a *c* = *s* (*sz*) mélyhangú magánhangzó előtt való alkalmazására. Ez is a francia eredet mellett szól, mert éppen a *c* > *s* változás elterjedésével esik egybe a franciában is az a fokozottabb törekvés, hogy a *c*-t mélyhangú magánhangzó előtt csak *k* hangértékben alkalmazzák. A provençalban a *c* > *s* változás folyamata, úgy látszik, még korábban zajlott le, legalább is ami a szókezdő helyzetben levő *c*-t illeti; erre vallanak ugyanis az ilyen korai példák: Gévaudan 1137 kör.: *cerem* 'leszünk' *serem* helyett (fr. *serons*), Rouergue 1200: *cemder* < *semitariu* (fr. *sentier*), Comminges 1200 kör.: *cester* < *sextariu* (fr. *setier*) (BRUNEL i. m. 33, 336, 342), amilyen elírások a francia oklevelekben csak a XIII. században válnak gyakoriabbakká, így pl. egy rheimsi egyházi oklevélben 1235: *Sesilia*¹ nőnév, egy verduni városi oklevélben 1236: *cens* = *sens*, *ce* = *se*,² egy orvali oklevélben 1244: *ci* = *si*, *cente* = *sainte*, *le cien* = *le*

¹ KURTH, Chartes de l'Abbaye de St.-Hubert en Ardenne I, 269.

² DELESCLUSE, Nouvelles chartes inédites de l'Abbaye d'Orval, 1900, 7.

sien (Chartes d'Orval 9) stb., de több példa van rá a Poème Moral 1200 körül leírt kéziratában: 61b *c'un poi = s'un poi*, 274a *Covent = Sovent*, 393a *Ci = Si* stb.

Első pillanatra meglepő, hogy nálunk már a XII. század elején van rá példa, azonban ekkor, sőt már jóval előbb is akad rá a franciában is adat, csak nem szókezdő, hanem magánhangzóközi helyzetben, így pl. 1085 kör.: *Goselinus*~1037: *Gotzelinus* (DREVIN i. m. 33, 161), 1117: *Josselinus*~1050 kör.: *Jocelin* (DREVIN i. m. 33), 1080 kör.: *Aselinus*~1032: *Adselinus* (DREVIN i. m. 22), 1045: *Asiaco*~1097: *Aciaco*¹ stb. Összefüggő nyelvemlékben a XI—XII. századi Sponsus kéziratában: *fajen = facent (faciant)*.² Korai példa szótagkezdő helyzetben 1172: *Marson* hn. < *Marcionem* (ma *Marçon*) (DREVIN i. m. 111). Mindezek alapján semmi meglepő sincs abban, ha a francia *c s (sz)* hangértékben már a XII. század elején átkerült hozzánk, habár nálunk jobbra nem szótagközi, de szókezdő helyzetben használatos, először elszigetelve, egyes oklevelekben, majd a XII—XIII. századforduló táján, amikor a francia hangváltozás minden helyzetben általánossá vált, kissé nagyobb mértékben is, bár nagyon gyakori jelölésre sohasem lett.

Előfordul a magyarban KNEIEZSA szerint a XIII. század elején néhány esetben a *ç* jelölés és ennek valószínű hangértéke *s (sz)* (MNy. XXIV, 323). Erről a jerről KNEIEZSA azt véli, hogy a magyarban fejlődött a *z* betű egy különleges alakjából. A XII—XIII. században a *ç* nem ritka betű a provençalban, előbb a *c*, majd a *c > s* változás után az *s* jeleként, vö. pl. Provence 1103 kör.: *deçena, inanç, façan* < *faciant* stb., *Rianç* (ma *Rians* (BRUNEL i. m. 13), Castrais 1161: *effizauça*, vö. *fizanza* (BRUNEL i. m. 99), 1166:; 1188 *Pouço*, vö. *Pouzo, Ponzo, Ponso* stb. (BRUNEL i. m. 105, 230), sőt Albigeois 1200: *çaritat* (BRUNEL i. m. 338) stb. Előfordul ez a betű az olaszban is, így XII. sz. *ça, balçano, ançi, plaçono* (MONACI i. m. 9) és sok példa a XIII. századból. Hogy azonban a magyar és az olasz vagy provençal jelölések között rokonság van-e, azt csak a betűk formájának egybevetéséből lehetne esetleg megállapítani, erre azonban most mód nincs. E kérdés azonban mindenképpen inkább paleográfiai probléma, mintsem helyesírási.

6. Az *sc* hangjelölés francia eredetéről való véleményemet részletesen kifejtettem már régebben (MNy. XXXI, 74, 140), úgyhogy most csak egészen röviden foglalom össze a következőkben: a franciában e jelölés, bár nem gyakori, igen régi és a franciaországi latin ejtésben leli magyarázatát, eredetileg a palatalizált *s* jele, majd miután az *s* palatalis elemét

¹ BESZARD, *Toponymie communale de l'arrondissement de Mamers*, 15.

² Afrz. Übb. 97.

elvesztette, az *s*-é; a magyarban a XII. század elején jelentkezik, s hol az *š* (inkább eleinte, megfelelő a francia *š*-nek), hol az *s* (*sz*) jele lesz (főleg később, megfelelő a francia *s*-nek); később az *s* (*sz*) egyik legáltalánosabb jele a magyarban; előfordul *č* hangértékben is (pl. 1113: *Scitar* 'Csitár'). Ez az *š* hangérték függvénye: gyakori jele ugyanis a XII. században mind az *š*-nek, mind a *č*-nek a *f*, ennek mintájára azután könnyen érthető, hogy amely más jel *š*-et jelöl, az jelölhet *č*-t is.

Ehhez a nézetemhez most csak annyit kell hozzáfűznöm, hogy az *š* hangértékű *sc* magyarázható a németből is. Az ófelnémet *sk* ugyanis a XI—XII. század folyamán *š*-sé lesz (a változás lefolyásáról a nézetek eltérnek), jele azonban még a XII. században is gyakran *sc* marad, a későbbi *sch* helyett.¹ Mégis a francia származtatást tartom valószínűbbnek. Az *sc š* (és *č*) hangértékben is körülbelül egy időben jelentkezik a többi francia eredetű hangjelölési sajátossággal (1001/1109: *scondur*, ha ez valóban *šondurnak* olvasandó,² a következő adat pedig 1113: *Scitar* = *Csitár* stb.) (KNEJZA: MNy. XXV, 33) és előfordul jellegzetesen franciás írású és hangjelölésű forrásainkban is. Német hatás erre a korra egyáltalában nem jellemző, bár természetesen kizártnak sem tekinthető. Semmiestre sem fejthető azonban meg a németből az *sc*-nek *s* (*sz*) hangértéke, míg a franciából mind a kettő kifogástalanul levezethető. Különben jó párhuzamot alkot hozzá a szintén kettős hangértékű *sch* jelölés, mely rokon vele.

7. Az *sch* a magyarban, bár nem éppen gyakori, szintén több hangértékben fordul elő. Így ritkábban és régebbi adatokban *š*-t jelöl, pl. 1141—61/XII. sz.: *Beschen villa* (*Besenyő*, Zala m.) és még néhány, nem egészen kétségtelen adatban a XII. század végén és a XIII. elején, de alkalmasint idetartoznak azok az esetek is, amikor az *sch č*-t jelöl, így 1210: *Eschu* (*Écs*, Győr m.), 1222: *peschul* (*Pécsel*), VárReg. 57. §. *Schome comitis* ~ 32. §. *Choma*, 1230: *Schak comes* ~ 1229: *Chak* (KNEJZA: MNy. XXIV, 324; XXV, 33); e jelölés *č* hangértékében, mely különben az *s* hangértékből is könnyen érthető, része lehet az akkor már gyakori *ch = č*-nek is. Szintén ritka az *sch*-nak *s* (*sz*) hangértékben való használata, az első adat a XII. század végéről való 1199: *Schem* szn. (vö. PAIS: MNy. XVIII, 28), majd 1230: *Schakadat*, VárReg. 353. §. *Schemcha* szn., 1237: I. *Schereda* ~ II. *zereda*, I. *Scug* ~ II. *Schug* (KNEJZA: MNy. XXIV, 323). Az *sch = š* esetében a németre is gondolhatnánk (mint ahogy később

¹ H. PAUL, *Mittelhochdeutsche Grammatik*, 1911⁸, 8; SCHATZ, i. m. 83; BRAUNE, i. m. 124 kk.

² KNEJZA: MNy. XXIV, 324; vö. PAIS, A veszprémvölgyi apácák görög oklevele, mint nyelvi emlék: MNyTK. 50: 28.

jelentkezik is a német *sch* = *š* a magyarban), ámde ez a párhuzamos *s* értéket magyarázatlanul hagyná. Kifogástalan megfejtést ad azonban a francia *sch*. Ez az *sc* jelölés helyi változata és éppúgy magyarázható, mint a *c* értékű *ch*-t magyaráztam. A középső francia *s* < *š* hangértékű *sc*-nek ugyanis a pikárdban szabályosan *š* < *š* hangértékű *sch* felel meg, tehát fr. *descendre* (dešëndrə—desädrrə) ~ pikárd *deschendre* (desëndrə > dešëndrə). Igen természetes, hogy a pikárd kéziratok *sch*-ját a nem pikárd olvasó úgy olvasta, mint a saját *sc*-jét, azaz régebben *š*-nek, később, miután, mint láttuk, az *š* palatális elemét elvesztette, *s*-nek. Érthető tehát, hogy ez az írásmód nálunk eleinte *š* (majd ebből, a *ch* = *c* hatása is segítvén, *č*), később, újra átvéve, *s* hangértékű jel lett.¹ Az *sch* jelölés szórványosan kimutatható az *sc* helyett nem pikárd területeken is, részint oklevelekben, részint irodalmi szövegekben. Így pl. a liège-vidéki Poème Moral-ban (1200 körüli kézirat) 993b *deschendit*, 496d *deschendre*² (*descendit*, *descendre*), Val-Notre-Dame 1268: *deschent* (Rom. XVIII, 229) (*descent*), Tournai 1231: *s'esvanuische* (vö. 1226: *s'esvanuisce* és *s'esvanuisse*).³ — Megjegyzendő, hogy a vallonföldi példák az *sch* = *s* (*sz*)-re nem alkalmazhatók, ott ugyanis az *š* nem *s*-szé, hanem *č* < *h*-vá fejlődött, azonban pl. 1236: *Leschi* mellett a körülbelül egykorú és számos *Lessi*, *Leski* stb. változatok arra mutatnak, hogy a XIII. század elején az *š* ejtés is megvolt, a század második feléből már tiszta *h*-ra is van több adatunk.⁵ A helynév ma *Lexhy*, ejtve *lehi*. — Keleten is föllelhető az *sch*, pl. a Dialogue de St. Isidore-nak a XII. század végéről (vagy a XIII. század elejéről?) való kéziratában: *ingemischans* (= *ingemissant*), *naschement* (= *naissement*) (Rom. V, 275, 281), nyugaton és középén szintűgy, pl. *muschiez* ~ *muscierent*, *esléschad* (< *ex*+*laetitiavit*), *máschún*⁶ stb., 1040: *Ascho* ~ 1050 kör.: *Azo* (ófr. *Asse* szn.), 1039: *Roschelinus* ~ 1014: *Roscelinus*, 1110 kör.: *Gascho* ~ 1139: *Gacio*, 1114: *Goscho* ~ 1132: *Goscio* (DREVIN i. m. 22, 39, 49, 93), vagy Marbodius lapidariumában:

¹ Az *sch* különben előfordul meglehetősen ritkán a középső francia nyelvterületen is, mint eredeti jelölés, t. i. az *s* meg a *ch* jelölte hangok találkozásakor (pl. *es-changier*); ritkán, mert e hangok találkozása nem valami gyakori. Ilyen kapcsolatban különben az *sch* jelölte hang hamarosan *š* > *s*-sé vált.

² Le Poème Moral, éd. p. A. BAYOT, 1929. 125, 151.

³ A. D'HERBOMEZ, Chartes de l'Abbaye de Saint-Martin de Tournai, 1898. I, 376, 319, 320.

⁴ Cart. St.-Lambert I, 368.

⁵ Rom. XVII, 562; egyes esetekben az *s* > *h* változásra már jóval régebbi időből van adatunk, pl. 1138: *Fehe* (< *fiscu*, ma *Fexhe*) Cart. Stavelot-Malmedy I, 343.

⁶ Li 4 livre des reis, hgg. v. CURTIUS 26, 23, 121, 122.

poischant ~ *poiffance* (Afrz. Übb. 175) stb. Így e jelölés, mely nálunk ritka és a franciáknál sem valami gyakori, a franciából származtatható, mert csak onnan magyarázható kettős — *s* és *š* — értéke.

Összegezve tehát a mondottakat, úgy vélem, francia eredetűek a következő árpádkori magyar hangjelölési sajátságok: *ch* (*hc*) = *č*, *ch* = *c*, *c* = *s*, *sc* = *š* (*č*) és *s*, *sch* = *š* (*č*) és *s*; viszont a *c* = *č* és a *c* = *c*, *ce*, *ci*, *cy* = *c* részint máshonnan magyarázható, részint a magyarban fejlődhetett.

BÁRCZI GÉZA.

TULIPIROS, HUPIKÉK.

Ez a két színnevünk igen gyakran fordul elő egymás társaságában. «*Tulipiros, hupikék*, rajtad rózsám minden szép», mondja egy népdal (Vikár: A magy. népkölt. rem. I. 83). «*Tulipiros, hupikék*, majd eszedbe jutok még!» kiáltja tánc közben a legény (Nyr. XXXI, 231). *Tulipiros, hupikék*-nek szokták nevezni azt a nagyon tarka öltözetet, melyen az élénk piros meg a rikító kék az uralkodó szín. Ebben az utóbbi példában szinte már annyira egybeforrt a két színnév, hogy akár kötőjellel kapcsolhatnánk őket össze, ahogy az ikerszókat szokás. Más esetben pedig, mikor körülírással használva azt jelentik, hogy 'seszínű, látatlan színű, ami nincs' (Ballagi: Tsz. I, 595, Balassa: Magy. nyelv. szót. I, 397), akkor már szólásszerű kifejezés vált belőlük.

Ami eredetük magyarázatát illeti, talán jobb lesz, ha előbb a *hupikék*-kel foglalkozunk, mert ennek könnyebb a megfejtése, hiszen csak régibb véleményeket kell igazolnunk. A NySz. tanúsága szerint az első adat reá Pósházi János Igazság ístápjá (1669) c. munkájából való: «*Ne érts, mint ha Szent Pál maga ejtette volna magán azokat a bélyegeket és hupikékeket*» [azaz testének kék foltjait]. A *hupikék* nyilvánvalóan összetett szó. Az utótag jelentése egészen világos. De mi legyen az első?

BÁRCZI GÉZA Magyar Szófejtő Szótára azt mondja róla, hogy «bizonytalan eredetű; vagy a hangutánzó *hupp* — a *hupikék* egy régi adatunkban ütéstől eredő kék foltot jelent, tehát kb. 'csihi-puhi kék' — vagy talán hangulatfestő szóelem, v. ö. *tulipiros, talitarka, jajvörös* stb.»

CZUCZOR és FOGARASI már nem ilyen kétségeskedők. Szerintük ugyanis a *hupikék*-nek két jelentése van, ú. m. 1. tréfásan használva a. m. határozatlan színű vagy láthatatlan színű. *Hupikék, deli vörös, láthatatlan színű*; 2. a. m. szederjes szín, milyen verés, *hupálás* után látszik a testen. *Szabtak neki hupikék nadrágot, jajvörös posztóból*, azaz jól megverték (Km.). *Hupikék a háta, jajvörös a combja* (Km.). *Vettek neki dolmányt, hupikéket, jajvöröset* (Km.). Gyöke a *hup* hang, másképp *puf* (I, 1742). Világos, hogy CzF. szótára a második jelentést tartja eredetibbnek,

az első csak tréfás használata neki. Az is kétségtelen, hogy a *hupikék* színnevet a testre zuhanó bot vagy más verőeszköz *hup*, *hup* hangjából való szóalkotásnak véli. Azt hiszem, CzF.-éknak ezúttal igazuk van, jól fején találták a szegyet. De már egy évtizeddel előbb megmondta Erdélyi János is, hogy a *hupikék* a *hup*, *hupál* [olv. *hup* > *hupál*] ('ver, üt') igéből való, s jelent *ülleg miatti kékséget* (Magy. Közm. 847).

Hogy a kérdést véglegesen tisztázzuk, meg kell felelnünk arra, neveztek-e a botütés testi nyomait valaha *kék*-nek, vagy nevezik-e most; azután arra, hogy a *ver*, *verés* helyett mondták-e, mondják-e azt, hogy *hupál*, *hupálás*, s hogy a testre sujtó bot valóban *hupogott* vagy *huppant*-e.

Neveztek és nevezik, mondták és mondják. A *multra* nézve tekintsük meg a NySz.-t, és példáit szaporítsuk meg néhány magunk gyűjtötte adattal. A NySz. szerint a *kék* 1. a. m. 'blau'; 2. 'vibex' C., 'livor' MA., 'strieme, blauer strich vom schlagen' PPB. *Kéket ütőc* valakin: *suggillo*, *sugillo* MA. Ha valamely férfútól sebet vennéc is, vagy *kéket*, megölném azt mégis (MA: Bibl. I, 15). Az ő teste merő piros vér rakva *kékeckel* és *sebeckel* (MA.: Scult. 435). Az ő *vereségének kékeivel* gyógyíttassék nyavalyánk (Pázm.: Préd. 89). Es le-vonatván, addig vereté; hogy fel-ébredvén, a' *verésnek kéke* hátán meg-tetecenék (uo. 661). Nem gyógyítottad-e szent testének *vérrrel folyó kékeivel* lelki nyavalyáimat (Pázm.: Imáds. 220). Testenek *kekeivel* meg gyógyultatok (Szár.: Cat. E2). Ortzáján megtetzet a *kék* (Czegl.: MM. 89). Kinos keresztetek, *veres sebeket kék ütéseket*... megszენvedí (Sz. Nagy István: Mart. Coronája 176). Gyenge testén sebeit, *vérrrel buzgó kékeit* aki látja és nem sír, élő hittel az nem bír (Fal.: Vers 896). *Veréssel megkéküldm*: *suggillo* C. Azért feleségét is *megkékicsce* s *veresicse* ember (Czegl.: MM. 140). Fen-vagyon még a' *kék* (szederjes szín, *kék-ütés*) *vertt tagjain*: fenn vannak a' vereségnek (verésnek, ütésnek) *kekei*, *kék hely'ei* (SzD.: Magy. Vir. 458)... úgy elvernek tégedet beste lélek kurva fia, hogy kiüti a *kék-piros veriték* a fenekedet (Act. Cur. 168).

A jelent és a közeli multat illetőleg hallgassuk meg a nép nyelvét vagy íróinkét, pl.: Sok *kékedet* viseltem; az egyik alig mult el, a másik már ott vót (Makó, Nyr. XXVI, 326). "Őn lett a háto, mind a *kék köté*" (megkékült a veréstől. Bakonyalja, NyF. XXXIV, 133). Még most is rajtam a *kíka*-je (Az uram verése. Mezőtúr, MNy. X, 188). Ahu^m megduméztál [=megütöttél], ojaⁿ *kiék a hátom, mind a posztó* (Zilahvidék, Nyr. XXVIII, 374). Nem azír mentem firhó, hogy *kíkyit-zóggyyit* horgyam az uramnak: üssön, verjen (Dór. Sopron m., Nyr. XXXIII, 119). . . . ott fekszik az utcza porában s ütök mint a zsuppot. *Kékre-zöldre* verik hamarosan (Eötvös K.: Tünelmények, 115). S nagy kacagás közt felhúzta a

ruháit a hátáról s feltakarta a corpus delictit, és meg kell vallani, hogy az egy olyan becsületesen elpaskolt hát volt, hosszában megrakva *veres, kék, zöld* vonásokkal, amilyent csak valaha visum repertum alá mutogattak (Jókai, Nemz. kiad. XLIV, 199). A *kékre, zöldre ver* szólásforma különben egészen mindennapi használatú nyelvünkben.

Azt az akusztikai jelenséget, melyet a verésre használt bot, pálcá, lapát, lapocka, furatos vagy egyéb ütlegre való szerszám a testet érve idézett fel, *hup~hupp* hangutánzó hangszóval jelölték. Kresznerics szótára szerint *hup, hupp*: sonus cadentis aut percussi. *Hup, hup* hát hátokon (a. m. ütleg, verés a hátukon. Czegl.: Japh. 78, NySz.). Ezeket a szókat alig mondható ki, *hupp!* úgy sujtá ötet főben, hogy... (GKat.: Válts. II, 234). Mi is császári köntösben praerogantiával akartunk élni, az tatárok sem akarván nekünk utat nyitni, e kettőből egy tisztességes *hup, hup* [=dulakodás] telik ki (Mon. Írók VIII, 369).

A *hup~hupp*-ből képződött az 'üt, ver' jelentésű *hupol~huppol, hupál* (I. CzF. és MTsz.) meg a *hupog, hupogat, huppan* is. Ez utóbbiak szintén előfordulnak nyelvünkben a veréssel kapcsolatosan: Elverték, csak *ú'* *hupogott* szegénnek a háta. Úgy vertem a hátát, hogy csak úgy *hupogott*. Úgy elverte a fiát, hogy *hupogott* a háta (a MTsz. példáiból) ... szintén hallottam a *hupogását* [a verésnek], mintha cséplők volna (1637. Tört. T. 1897, 637). Láttam szememmel, miként verte és verette P. Gy.-né asszonyom Magdolna nevű öreg asszonyát, szintén úgy *hupogott*, mintha hármásban cséplők cséplettek volna (uo. 639). Láttam az szegén Deli Katának verett testit és hogy verték is hallottam *huppanását*, mintha cséplők volna (uo. 639) ... hallottam a verésnek *huppanását* (uo. 640).

A fentiek alapján, azt hiszem, egészen világos, hogy miért nevezték az ütlegek nyomán keletkezett, mintegy hozzájuk tartozó, velük együttjáró testi *kék*-et *hupi~hupikék*-nek, melyből aztán később, mikor az előtag eredete és jelentése elhomályosodott, *kupikék, kopi~koppikék*, sőt *pupikék* lett (I. MTsz.). Talán ezek közül akarta valamelyiket értelmesíteni Lisznyai Kálmán a Madarak pajtásában: Im az ég | *Tubikék* (357). Erdélyi János erre a példára hivatkozva: *hozok neked szép, sárga-veres, kopi kék ruhát*, azt gondolja, hogy a *kopikék* nem alakváltozata a *hupikék*-nek, tehát semmi köze a veréshez, hanem azért nevezik úgy, mert a kék szín leghamarabb kopik. «Némelyik írják «kupi kék», de ez zavar a hupi kékkal» (Magy. Közm. 347).

A *hupikék* összetételt némely ember nyelvérzéke úgy fogta fel, mintha az előtagnak fokozó szerepe volna és az utótag jelentésének nagyobb mértékét jelölné. Így jött létre azután a *hupi~hopi*-nak színnevek-

kel kapcsolatban az a jelentése, hogy 'nagyon, élénken, rikítóan' ilyen vagy olyan színű,¹ pl.: *Hupipiros* kendőjével a fején csak addig látszott messziről valami exotikus virágpéldánynak, míg leguggolva az indák közt, a dinnyéket kopogtatta (Mikszáth : Noszty-fiú. Magy. Reg. LIX, 127). A haját nem kenték át *hupisárgára* (Török R.: Puszijajtás 54). Őszinte zavarban bámult a *hupiszőke* úrnőre (uo. 262).

A *hupikék* nemcsak a *tulipiros*-sal szokott társulni, hanem a *jajvörös*-sel ('rikító veres'. Nyr. XLII, 303), *vertveres*-sel ('rikító veres, erősen veres'. NyF. XXXII, 62), *verdi*- vagy *vergyiveres*-sel, sőt a *dali* v. *deli veres*-sel is. A *jajvörös*-re ('verés által okozott veres szín a bőrön'. CzF.) fentebb már idéztem példát. A többire íme: *Hupikék* és *vertveres* dolmányt vettek valakinek (CzF.). *Vérgyi-vörös, kupi kék, látatlan-színű* ruha (MTsz. és Nyr. XXXVII, 239). Óh, eszem azt a *vergyi veres, hupikék* orrodát, de hetzbe vagy! (Tóth E.: A tolonc. Rem. Kép. Könyvt. XIII, 134). Majd veszek én neked, fiam, szép ruhát, csak jó légy; *hupi-kéket, deli-vöröset, látatlan színűt* (MTsz.). Vészék neköd szép ruhát, *dali-véréset, hoppi-kéköt, látatlan színűt, hallatlan hírűt* (uo.).

CzF. megmondta, hogy a *hupikék* a. m. szederjes színű, milyen a verés után támad a testen,² a *jajvörös* pedig verés által okozott veres szín a bőrön. Eredetileg ezt az utóbbit jelentette a *vertveres, verdi*- v. *vergyiveres* is. Akkor mutatkoztak a testen, ha *vörös nadrágra kék foltot varrtak* (Dug.), *megsímogatták a hátibőrt* (Nyr. IV, 420), *meg pírították a' Far pofákat* (Dug.), *megadták tányérát a' vörös nadrágnak* (uo.), vagyis ha megverték valakit. Hogy a *hupikék* és társai mellé miért kerülhetett oda a *látatlan színű* és a *hallatlan hírű*, annak valószínűleg az az oka, hogy mindenki takargatni igyekezett testének veréstől származó *tulipiros, hupikék* foltjait, nem is beszélt róluk, hogy látatlanok és hallatlanok legyenek.

Ami mármost a *tulipiros* 'égő vagy lángszínű piros' eredetét illeti, CzF. többek között a finn *tuli* 'tűz' szóval is egyeztetni ennek az összetételnek az előtagját. ORSÓS FERENC mind CzF.-tól, mind a magyar nyelvhasználatból teljesen függetlenül szintén azt hiszi, hogy a finn *tuli* és a magyar *tuli* (-piros) jelentésre nézve is azonosak, sőt még a

¹ Megegett ez a *tulipiros tuli*-jával is: ... még a *tulitarka* kötöcskékről is szalagok lobogtak (Török R.: Puszijajtás 30). Ágai Adolf *tuli pajkos leányzó*-ja (Nyr. LIII, 137) valószínűleg nagyon pajkost akar jelenteni.

² Ackit meg vérnek, *meg szederjesül* a helie (Mel.: Sz. Jan. 407. NySz.). *Weresűl* valo ilastrom: «Annak valo az kinek *al kekül* es *szederjesül* a Testi (Nyr. XL, 114). *Szederjes* a' teste a veréstől (Sz. D.: Magy. Vir.). Döbrögi még szintén meg sem szabadult az előbbi | Megpüfölés *szedrce-* daganataitól (Fazekas: Ludas Matyi).

hupikék hupi-ját is a szerinte 'élénk' jelentésű finn *hupi* szóval gondolja egyezőnek. Hogy Orsós szófejtő kísérlete mennyire téves, azt ZSIRAI oly meggyőzően bebizonyította (MNy. XXXVI, 102), hogy többé komolyan nem vetheti föl senki.

KASSAI hajlandó a *tulipiros*-t a *tulipánpiros*-ból magyarázni: «*Tuli piros szőlő* (Bakator) a Tulipán színű veres szőlő (Szókönyv I, 42). GOMBOCZ szerint azonban «semmi köze a *tulipán*hoz a *tulipiros* kifejezésnek; *tulipiros* talán ebből *turipiros* (megvan ez utóbbi adat Tud. Gyűjt. 1836. VIII, 53) s ez viszont <*Túri piros* (vajjon nem *Tours-i piros-e*?). De ezt csak hozzávetésképen» (MNy. II, 266). HORGER már kevésbbé aggodalmas. Amit GOMBOCZ hozzávetésképpen mondott, azt ő habozás nélkül elfogadja, írván: *turipiros* [a. m. *Túr-i piros*] > *tulipiros* (Magy. Szav. 15). Tehát szerinte olyan színnevezés volna, mint a *berlini kék*, *párizsi kék*, *bécsi kék*, *bécsi vörös*, *bécsi sárga*, *nápolyi sárga*, *schweinfurti zöld*, *kasseli zöld*, *berlini barna* stb.

Nézetem szerint ez a magyarázat nem fogadható el. Hosszú a *tour Tours*-ig, meg fölösleges is, mert itthon is célt érhetünk. Ha ugyanis a *hupikék*-kel társulni szokott *jajvörös*, *vertveres*, *verdiveres* azt a veres színt jelenti, mely ütés nyomán támadt a testen, akkor a vele még gyakrabban társuló *tulipiros* sem jelenthet mást, és így eredetét sem kereshetjük máshol, csak ott, ahol az előbbieket megtaláltuk. Szerintem a *tulipiros tuli*-ja a *túr~tur* szóból származik ugyan, de ennek nincs köze *Tours* városához, hanem azonos azzal a szláv eredetű és 'fekély, seb' jelentésű főnévvel, melyet mai köznyelvünk már nem ismer, és csak -s képzős származékát említi az a ma is élő szólásunk, hogy *közös lónak túros a háta*.

A régi nyelvben ennek a *túr~tur* szónak igen elterjedt volt a használata, de ismeri a mai népnyelv is (l. NySz., MTsz.). Molnár Albert szótára szerint a m. *ulcus saniosum*, Páriz Pápaié szerint: *eitriges geschwür*. Azonban a NySz. és MTsz. példáiból jól látható, hogy 'vulnus, wunde' jelentése is volt, mégpedig nemcsak a ló hátának a sebet jelentette, — mint ahogy a Szófejt. Szót. mondja — hanem az emberi testnek azokat a sebeit is, melyeket a bőr feltörése okozott. Simai Kristóf szerint: *Túr*: fel-törése a hátnak (Végt. Szót. Told. 15). Egészen helyesen nevezhették tehát *túr~tur*-nak azokat a vérző sebeket is, melyeket a testre csapódó ütőeszköz idézett elő. Ha az ütés nyomán nem szakadt fel a bőr, akkor előbb piros, majd hamarosan kék folt keletkezett a megvert tagokon; de ha felszakadt, vér serkedt a testből, és a seb, a *túr* hosszabb-rövidebb ideig piros maradt. A *hup~hupp*-nak, vagyis a verésnek nyomán mutatkozó kék a *hupi~huppikék*; a *túr~tur*-nak, azaz a verés okozta sebnak a pirosa meg a *túri*- vagy *turipiros*. Ebből azután a szóbelseji

r—r egyikének elhasonulásával lett a *tulípiros*, éppúgy, ahogy a *tari-tarká*-ból származott a *talitarka* (MTsz.). Hogy a *tulípiros*-nak a népnyelvben *tunípiros* (MTsz.) változata van, azt a nyelvünkben nem ritka $l > n$ hangváltozás eléggé megmagyarázza.

Láttuk, hogy az ütés veres foltjait nevezték *jajvörös*-nek is. Bizonyára azért, mert a vert ember jajgatott kínjában. De jajgatását nevezhették tréfásan (a tárgyalt kifejezések mind tréfások!) dalolásnak is, a *jaj-t dal*-nak (v. ö. a *kesztyűbe dudál* szólásmód magyarázatát Szállóigék, szólásmódok c. könyvemben) és így a verés veres nyomait *jajveres* helyett *daliveres*-nek. Ebből aztán hangrendi átcsapással *deliveres* lett.

Azt hiszem, hogy a *tulípiros*, *hupikék* eredetével, t. i. a veréssel függ össze ez a fenyegetésül használt általánosan ismert szólásunk: *nem viszi el szárazon*. Akit vertek, azon némelykor csak kék nyoma maradt az ütésnek, ahogy a régiek mondták: *kéket ejtettek rajta*. Ha bírót akart búsítani vele, föltárta előtte kékeit: *kéket mutatott* neki. Ez volt a *kék-mutatás* (OkISz.). Súlyosabb esetekben bőr repedt, vér fakadt az ütés nyomán. Ha a panaszos vérző sebét vitte a bíró elé, akkor *vért mutatott*, *vérmutatás* történt, és a bűnös *vérbírságot* fizetett (1. uo.). Volt tehát vérnélküli ütés, és volt véres ütés.

Egyik XVI. századi protestáns énekszerzőnknek, Gyulai Istvánnak Hymnusában (RMKT. V, 106) olvassuk, hogy

Soha kegyetlen köztünk meg nem halhat,
Vérhullás nélkül pokolra nem juthat,
Száráz halállal világból nem múlhat,
Számot nem adhat.

Szilády Áron jegyzete szerint a *száráz halálon* természetes halált kell értenünk, ellentétben a *vérhullással*, gyilkossággal (uo. 324). A *száráz halál* bizonyára azért *száráz*, mert *vérhullás* nélkül történik. *Száráz szem* a. m. könnytelen szem; a *száráz étel* lé nélkül való; a *száráz tészta* nem kerül levesbe. Azt az ütést, amely nem volt *vérhullásos*, *száráz ütés*-nek hívták. Van is egy adatom rá a régiségből, — de följegyzéseim rendezetlensége miatt eddig nem sikerült megtalálnom — mely azt mondja valakiről, hogy *száráz ütésekkel távozott*, valószínűleg azért, mert csak kisebb ütlegekkel illették. Ha jobban megverik, vér folyik testéből, és akkor már *nem viszi el szárazon*.

Mikor még a testi büntetés leghasználtabb módja a botozás volt, kisebb vétségekért is könnyen kijárt a huszonöt, nagyobbakért az ötven, sőt a száz bot is. «*Kész a páltza* — mondja a demokratikus érzelmű Heltai Gáspár a hatalmaskodó urakról — vagy ötte meg az eb a háyat avagy nem» (Mes. 202. NySz.), azaz akár bűnös volt valaki, akár nem. Ha néha

az ártatlant is megverik, természetes, hogy a bűnös «szárazon az az büntetetlen *el nem mégyen*» (Mad. Evang. 590. NySz.). Akire csak huszonötöt vertek, annak is rendszerint «vérrel virágozott a testi ruhája». Azonban aki ártatlannak bizonyult, azt igazságos ura vagy bírása *szárazon eresztette el*: büntetés nélkül (Nagybányai Okl., Nyr. IX, 521).

Az imént tárgyalt szólásmód megfejtésével foglalkoztam már előbb említett könyvemben is (20. l.). Akkori magyarázatomat akként kell módosítanom, hogy nem azért *nem vitte el valaki szárazon*, mert *ráterítették a vizes lepedőt*, hanem azért *terítették rá* — esetleg — *a vizes lepedőt*, mely az összevert test fájdalmának enyhítésére szolgált, mert *nem vitte el szárazon*, hanem jól elpáholták, véresre verték.

CSEFKÓ GYULA.

ATTILÁTÓL ÁRPÁDIG.

Adalék krónikáink kritikájához

Kézainak és a hosszabb szövegű magyar krónikáknak (Budai Krónika családja, Képes Krónika családja, Mügel, Pozsonyi, Rimes és Münchener Krónika) van egy sajátos része. Ez az átmenet a hun krónikából a magyar krónikába, forma szerint a hun krónikának a vége, amely át-hidalja az Attila halálától Árpádig eltelt korszakot.¹ Tüzetesebb meg-vizsgálásra azért is érdemes, mert nemcsak a kéziratcsoportok viszonyára vethet némi világosságot, hanem főképpen arra a kérdésre is, vajjon a hun krónikának a magyar följegyzésekkel való összeszerkesztése csak-ugyan egységes, egy író munkájának jellegét viselő műbe olvasztotta-e össze a hunokra vonatkozó tudakos kompilációt és a régibb magyar királytörténeteket?

Már 1906-ban Kézai krónikájáról írt szerény munkámban rámu-tattam arra, hogy a hunkrónikában Attila halála után törést kell meg-állapítanunk. Itt a krónika elszakad az addig fölhasznált írott források-tól, legföljebb csak Jordanes hatását árulja még el egy-két pontban, az anyag azonban itt már teljesen mondai, még a nevek sem történetiek.² Ehhez a részhez, a *Scriptores Rerum Hungaricarum* kiadása szerint a 19—24. fejezetekhez, szeretnék néhány megjegyzést fűzni.

Nevezetessége ennek a résznek, hogy a 21—24. fejezetekben Kézai a Képes Krónikával egybehangzóan olyan részleteket hoz, amelyek a Budai Krónikában (az egész kéziratcsoportot értve) nincsenek meg. Minthogy a Pozsonyi Krónika, Mügel és a Rimes Krónika itt is szorosan a Budai Krónika változatát követi, az ő szövegüket ez alkalommal egészen figyelmen kívül hagyhatom.

¹ A forrásokat a *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum re-gumque stirpis Arpadianae gestarum*. Budapestini 1937. szerint idézem (rövi-dítve SSRH).

² Kézai Simon mester krónikája. Budapest 1906. 64--67. l.

Abból a többletből, ami itt a Budai Krónikával szemben mutatkozik, egyetlen egy részlet származik ismert forrásból: a 24. fejezet végén Marcianus (Markianos 450—457) álma, hogy Attila íját összetörve látta. Ez szinte szószerinti átvétel Troppaui Mártontól, akit a hun krónika írója más helyen is fölhasznált:

<p>Jordanes¹ Get. c. 49.</p> <p>De quo id accidit mirabile, ut Marciano principi orientali de tam feroci hosti sollicito in somnis divinitas adsistens arcum Attilae in eadem nocte fractum ostenderet, quasi quod gens ipsa eo telum multum praesumat</p>	<p>Mart. Oppaviensis MG. SS. XXII. p. 454.</p> <p>In nocte vero mortis Marcialis imperator, qui tunc Constantinopolim morabatur, vidit sompnis archum Totile fractum, ex hoc intelligens ipsum esse mortuum.</p>	<p>V. c. 24.</p> <p>Nocte autem illa, qua Atyla mortuus est in Siccambria, vidit Marcianus imperator in somnis arcum Atyle fractum, ex hoc intelligens ipsum esse mortuum; qui tunc Constantinopolim morabatur.</p>
---	--	---

Ez az adat azonban a Képes Króniákban Attila halálának kapcsán kerül szóba, s ez az időmeghatározás is — éppúgy, mint a hozzáfűzött álolmlátás — egyedül ebben a kéziratcsoportban fordul elő. Ezt tehát külön kell választanunk a többi, a Képes Krónikában és Kézainál meg-egyezően szereplő adattól. Vizsgálatunk kiinduló pontja csak azoknak a passzusoknak a sorozata lehet, ahol Kézai és a Képes Krónika a másik változattal szemben egyezik egymással.

1. Ezek között az első a 21. fejezet ama helye, amely a bejövő magyarokhoz csatlakozó székelyek további sorsára vonatkozik:

V	K
<p>Qua quidem <i>conquistata</i> in eadem sorte remanserunt, ut tamen Hungari voluerunt, non in plano Pannonie, sed cum Vlachis <i>conmixti</i> litteris ipsorum uti perhibentur.</p>	<p>insimulque Pannonia <i>conquestata</i> partem in ea sunt adepti, non tamen in plano Pannonie, sed cum Blachis in montibus confinii sortem habuerunt, unde Blachis <i>conmixti</i> litteris ipsorum uti perhibentur.</p>

2. Szórol-szóra egybevág Kézai és a Képes Krónika variánsa a 22. fejezetben Csaba házasságáról:

Cum igitur Chaba adiens in Scythiam nobilitate genitricis in communi se iactaret, Hunorum nobilitas ipsum contemnebat, asserentes eum non verum esse alumnium regni Scithie, sed quasi missitalium extere nationis, propter quod ex Scythia uxorem non accepit, sed traduxit de Corosmina.

¹ Jordanes szövegét csak azért iktattam ide, hogy ne merülhessen föl az a gondolat, hogy ennél a hírnél esetleg az ő hatása érvényesülhetett volna.

Ehhez meg kell jegyezni, hogy mindketten már egy sorral följebb megemlítették, hogy Edemen atyja és anyja számos nemzetségével visszatért Pannoniába:

nam mater eius de Coresmenis orta erat.

3. Végre az utolsó ilyen egyező többlet ezekben a fejezetekben Kézai és a Képes Krónika két megjegyzése Zuataplugról a 23. fejezetben: a. hogy származásának említése után azt írják:

qui Bracta subiugando Bulgaris Messianisque imperabat,

és b., hogy a bánhidi csatához hozzáfűzik:

Tradunt quidam, quod Hungari Morot, non Zuatapolug, in secundo eorum reditu in Pannonia reperissent principantem. Hoc idcirco esse habet, quia Moroth, pater eius nomine maior erat, sed confectus senio repausabat in castro, quod Besprem nominatur. Audito infortunio, quod filio acciderat, morte subita ob dolorem finivit vitam suam. Filius vero in dominando novus erat.

Hogy ezek a többletek — Marcianus álmától eltekintve — betoldásoknak tekinthetők, azt elárulja, hogy kevésbé illenek a szöveg többi részei közé. A Budai Krónika rövidebb változata azonban egymagában is elég zökkenőt tartalmaz. Hogy a fentieknek ehhez a szövegrészhez való viszonyát megállapíthassuk, előbb e belső ellenmondásokat kell tisztáznunk.

A hun história már a 19. fejezetben elhagyja azt a nyugati forrásokra támaszkodó alapot, amelynek keretében — akkor is erősen mondai kiszínezéssel — az eseményeket előadta. Eltekintve a testvérharcban szereplő Veronai Detrétől — aki már bejövetelükkor is a hunok főellensége volt — mondai Csaba és Aladár neve és származása, ámbár itt még talán van némi kapcsolat Jordanesszel vagy epitomatoraival, mert Jordanes említi, hogy III. Valentinianus elzárva tartotta nővérét, Honoriat, ez pedig Attila segítségét kérte. Így kerülhetett a szövegbe Honorius (393—423) neve (Getica c. 42) és talán a Geticából való Aladár-Ardaricus neve is (uo. c. 50).

A 20. fejezet szerint a legyőzött Csaba megmaradt 60 testvérével és 15,000 hunjával Görögországba megy nagyapjához, Honoriushoz, aki tiszteességgel fogadja és népével együtt le akarja telepíteni. Csaba 13 évi ott tartózkodás után mégis fölkerekedik és egy évig tartó út után elér Scythába, ahol még életben találja nagyatyját, Bendeguzt. Az ő tanácsára Korosmeniából vesz feleséget. Fiai: Edemen és Ed. Csaba ösztönzi nemzetét Pannonia elfoglalására.

A következő fejezetben azonban kitűnik, hogy a nagy testvérharc-

ból 3000 hun elmenekült és a nyugati népek ellenséges indulata elől Erdélybe vonult, ahol letelepedve székelyeknek nevezték magukat. A hunoknak ezek a leszármazottai a Csiglamezőn éltek, amíg a magyarok újabb bejövételéről értesülve Ruthéniába eléjük mentek és részt vettek Pannónia elfoglalásában. Csabáról pedig azt hitték, hogy Görögországban elveszett.

Ezek után a 22. fejezet ismét elmagyarázza Csaba származását és elmondja, hogy fiai közül csak Edemen jött vissza, Ed ellenben Scythiában maradt, végül hogy Csabától származik az Aba nemzetség.

A 23. fejezet Magyarország sorsával foglalkozik Attila halála után. Elmondja, hogy milyen népek laktak itt, hogy ezeket 10 évvel utóbb Marót fia, Zuatapolug hajtotta uralma alá, őt pedig az Erdély és az Ung folyó felől előnyomuló magyarok Bánhidánál, Tata mellett legyőzték, uralmukat így újra kiterjesztve Pannoniára.

A hun história utolsó fejezete, a 24-ik, a hun uralom kronológiáját adja : felkerekedve a Tiszától, öt év múlva megvívta a zeiselmaueri csatát, ez után egy évvel választották meg Attilát, aki 44 évig uralkodott és 5 évig volt herceg, élt pedig 124 évet. Minderről Kézai nem említ semmit.

Minthogy így elmondva a rész zökkenői talán nem elég szembe-szökőek, az alábbiakban szükségesnek tartom az ellentétek szembeállítását; eltekintve természetesen e mondai résznél a történeti jellegű ellenmondásoktól és kizárólag a szerkesztés következetességét véve figyelembe :

1. A 24. fejezetben az elbeszélés ismét visszatér a mondai alapról a tudakosan irodalmira és megkísérli, hogy pontos időmeghatározásokat adjon.

2. A 19. fejezetben Detricust először úgy tünteti föl, mint aki a legigazott népeket Aladár oldalán szervezte meg, utóbb mégis azt mondja, hogy Csaba végül több győzelem után Detricus árulása (per tradimentum) folytán szenvedett vereséget.

3. A 19. fejezetben a testvérharcban a Budai és a Képes Krónika egybehangozón — Kézai itt kivonatossabb — említi, hogy Csaba 15,000 emberén kívül «aliis Hunis et filiis Atyle totaliter deletis et occisis. Mortuo itaque Atila tam filii sui, quam Huni inter se sunt necatis», ami a) egyrészt ellentétben áll a 21. fejezetben említett, Erdélybe menekült 3000 hunról szóló passzussal, b) másrészt Csaba 60 testvérének a 20. fejezetben történt említésével, c) harmadsorban pedig azzal a 19. fejezetben tett állítással, hogy a Duna vizét a Krimhild-csata után német vér festette meg.

4. Végre miután a 20. fejezet végén említette Csaba házasságát és fiait, a 22. fejezetben ismét rátér családi viszonyaira és fiaira.

Még kuszáltabb lesz a dolog, ha ezekhez hozzávesszük a Kézainál és a Képes Krónikában meglévő, de a Budai Krónika csoportjában hiányzó helyeket, amikor is:

a) a 21. fejezet fent közölt soraiból kitűnik, hogy a székelyek csatlakoztak a honfoglaló magyarokhoz, de továbbra is Erdély hegyeinek lakosai maradtak;

b) a 22. fejezet azt mondja, hogy Csabát görög anyja miatt Scythiában lenézték és ezért kellett korozmin nőt vennie feleségül. Feleségének ezt a korozmin származását Kézai és a Képes Krónika kétszer is említi, sőt a Képes Krónika már a 20. fejezetben is említette, ez utóbbi tehát háromszor is kitér erre a körülményre.

c) A 18. fejezet szerint végre Zuatapolug nemcsak Pannoniában, hanem már megelőzőleg, Bracta leigázásával bolgárok és messiánusok fölött is uralkodott. Megtudjuk azonban, hogy előtte Marót is uralkodhatott és hogy a bánhidi harc idején Zuatapolug «in dominando novus erat», sőt Kézai Bánhidát nem Tata, hanem Rákos közelébe helyezi.

d) Végre betetőzi az ellenmondásokat a 24. fejezet, amelynek kronológiai adatait Kézai jónak látta teljesen elhagyni. E fejezetnek a Budai és a Képes Krónikában egyformán megmaradt részeihez a Képes Krónika még hozzáfűzi, hogy Attila 445-ben halt meg, 72 évvel a hunok bejövetele után, Marcianus császár és Gelasius pápa idején és ezzel kapcsolatban írja át Troppai Mártonból Marcianus álmát.

Hat rövid fejezetben tehát annyi zavar van, — még ha el is tekintünk a Budai Krónikában hiányzó helyektől — hogy ezt a részt egy író egy öntetben készült munkájának semmiesetre sem tarthatjuk, de még kevésbé tarthatjuk annak, ha Kézai és a Képes Krónika többletszövegeit a szöveg többi részével egyszerre összekompilálnak tekintjük. Mindez a zavar, ami a magyar történethez kapcsolódás problémáiból adódik, csak azzal magyarázható meg, hogy a szöveg átírói ezt az áthidalást újabb adatokkal akarták alátámasztani. Vizsgáljuk tehát meg, hogy mennyiben hozta e fejezetek tartalma a hun históriát közelebb a magyar történethez?

Anonymus még a fenti fejezetekhez hasonló hagyományt nem tartott fenn. Attilát ugyan számtalanszor említi mint Árpád és Álmos őst,¹ de köztük vérségi kapcsolatot megállapítani nem tud vagy nem kísérel meg. Genealogiája a fejedelmi nemzetséget illetőleg igen sovány. Álmos előtt csak egy nevet említi, Vgek-ét, akit Álmos atyjának nevez, holott krónikáink genealogiájában Ugeg (Vger K) Álmos nagyatyja, atyja pedig Eleud (Elad K) volt.

¹ Anonymus c. 5., 7., 8., 9., 11., 12., 14., 20., 30., 35., 38., 40.

Ismeri ugyan Edet és Edement, szerinte mindketten résztvettek a honfoglalásban, de Kievnél a magyarokhoz csatlakozott kun vezéreknek nevezi őket (c. 8. és 10.), akiknek Árpád Eger vidékén a Tocota erdőben (c. 17.), majd a Mátrában adott birtokot. A hun krónika utolsó fejezetéről vagy annak megfelelő szövegről tehát aligha tudhatott. Az egyetlen érdekes érintkezés, hogy a Mátrát juttatja nekik, ahol az Aba nemzetség volt utóbb birtokos (c. 32.).

Csaba neve nem fordul elő nála, előfordul azonban a «Sobamogera» szó, ami lehet Csaba magyarja és itt az érdekes az, hogy ezen a helyen Anonymus Zuárd magyar vezér embereiről szól, aki görög földön nősült s népe az ő halála után is ott maradt: «et populus illius, qui nunc dicitur Sobamogera, mortuo duce Zuard in Grecia remansit et ideo dictus est soba secundum Grecos, id est stultus populus, quia mortuo domino suo viam non dilexit redire ad patriam suam» (c. 45.). Ez nagyon emlékeztet nemcsak a Görögországba menekült Csabára, akinek a felesége szintén görög nő volt, hanem főleg a hun história 21. fejezetének arra a székely közmondására: «Tunc redire debes quando Chaba de Grecia revertitur».

De Anonymus a székelyekről is egészen mást tud, mint a hun história. Szerinte is Attila népe voltak: «Siculi qui primo erant populi Attyle regis» (c. 50.), szerinte is Erdélyben laktak de csak akkor mentek a magyarok elé, amikor ezek Ménmarót ellen készültek. Akkor fiaikat túszerzők átadták és Ménmarót ellen mint előcsapat harcoltak (c. 50—51.). Szerepük tehát sokkal jelentéktelenebb, mint a hunkrónikában.

Azonkívül Anonymus Ménmarót atyját, aki a Tisza és az Igan erdeje közt, Erdély szomszédságában, a Maros és a Szamos folyók közt fekvő részt foglalta el Attila örökségéből, nevezi Morotnak, nem a dunántúli fejedelmet (c. 4.).

Ezeknek a vonatkozásoknak és eltéréseknek jelentősége szöveg-, illetőleg inkább hagyományátszármaztatási szempontból nem kicsinyelhető le.

De nézzük még a Kézai-féle és a XIV. századi bővebb szövegek viszonyát. E részben először a két szövegnek a magyar történet elején álló, ezt a hun történethez kapcsoló fejezete vizsgálendő meg. Érdekes az, hogy ezek szerint nem is Edemen családjá jött be Magyarországra, hanem azé az Edé, akiről a 22. fejezet azt állítja, hogy Scythiában maradt. A XIV. századi bővebb szövegek 26. fejezete szerint ugyanis Attila fia Csaba volt, Csabáé Ed, Edé Ugek, Ugeké Eleud, Eleudé Álmos és Álmosé Árpád. Minthogy ez a genealogiai névsor Noéig még számos nevet tartalmaz, Kézai restelte ezt a sok nevet leírni, de valószínűleg az ellenmondást is észrevette és Ugeknél (Vger K) megszakította a sort,

tehát már Ed nevét sem írta le, hanem a következőkre megelégedett azzal a megállapítással: «de genere Turul» (c. 27.).

A Képes Krónika nem volt ilyen kritikus, és ámbár a krónika elején (c. 4.) a Budai Krónika és Kézai szerint Jáfettól származtatott nemzet khamita eredete mellett foglalt állást, itt önmagával ellentétben gépiesen beírta Noe és Nimród közé Jáfet nevét is.

A genealógia mellett a másik fontos áthidalást a hun és a magyar történet közt a kronológia adja. Itt a három kéziratváltozat teljesen elválik egymástól. A honfoglalás időpontját illetőleg a legeredetibbnek a Budai Krónika változata látszik, 888-as évszámával. Hogy ez lehet az eredeti, az abból következtethető, hogy az akkor uralkodó külföldi fejedelmek nevei Reginóból valók, akitől a krónika Scythia leírását is kölcsönözte, valamint a kalandozásokra vonatkozó adatait is az ő följegyzéseiből szedte össze. E mellett szól azonkívül, hogy a Váradi és a Zágrábi Krónikák is ezt az évszámot adják.

Persze itt is hibázott az író, aki a francia trónon II. Lajost, Lothar fiát említi, — aki azonban csak 875-ig uralkodott, — valószínűleg azért, mert Reginónál együtt fordul elő (ad annum 876) azzal az Odo párizsi gróffal, akinek nevét a 888. évnél is megtalálta és akiből Ottó császárt csinált. Harmadik uralkodója a görög Antonius Durus senkivel sem azonosítható. A 888-i honfoglalással szemben azonban a hunok bejövetelét 328-ra, minden más variánsnál korábbi időpontra teszi.

Kronológia tekintetében következetesebb volt a Képes Krónika, amely azonban nem az ősforrásból vette adatait, hanem eredetinek tekinthető időmeghatározásaiban a hun történetből indult ki. Önálló időmeghatározásai következetesen fölemlítik az akkor uralkodó császár és pápa nevét. A hunok bejövetelét 373-ra teszi, Valens császár és Celestinus pápa idejére. Az évszám csak két évvel előzi meg a hunok átkelését a Donon, amikor keleten valóban Valens uralkodott (364—378), de az író összezavarta nyugati császártársát, I. Valentinianust (364—375), III. Valentinianusszal (425—455), aki valójában kortársa volt Coelestinus pápának (422—432), s akiknek az idejében történhetett a hunok uralmának megerősödése a Duna—Tisza síkján (c. 7.). Attila halála szerinte 445-ben következett be, ezt tehát a valóságnál nyolc évvel előbbre teszi, de jól határozza meg Marcianus császár (450—457) uralkodásával, téved azonban a pápa, I. Gelasius (492—496) nevében, aki félszázaddal később ült Szent Péter trónusán. Ami azonban a feltűnő, az az évszámoknak egymással való korrespondeálása. Attila megválasztása 28 évvel a bejövetel után 401-ben (c. 11.) történt, halála 44 évvel ezután 445-ben (c. 24.). Ez az összehangoltság — ami semmiféle más szerkezetben nincs meg — tudatos összeszerkesztésre vall és mert egyedül itt van meg,

kétségtelenné teszi, hogy a Képes Krónika írójának sajátos szerzeménye. Nem vág azonban ezekhez a magyarok bejövetele: «a morte vero Atile regis anno centesimo», 677-ben (c. 26.). De nemcsak a százéves időköz helytelen, hanem a közelebbi meghatározás III. Constantinus császár (407—411) és Zachariás pápa (741—752) idejével is.

Kézai óvatosabb volt, nem szerette az évszámokat s csak a hunok és a magyarok bejöveteléhez írt ilyent, más meghatározások mellőzésével, az előbbihez a nevetségesen eltolt 700-at, az utóbbihoz 872-öt írva. Nem érdektelen azonban, hogy ezt a két évszámot pontosan az az időköz választja el, amelynek közöttük a Képes Krónika adatai szerint ki kellene jönnie: 28 év a hunok bejövetelétől Attila megválasztásáig, 44 év Attila uralkodása, azután 100 év, összesen 172 év.

Ezek a kapcsolatok és ellentmondások meg különböző érvényesülésük a különböző szerkezetekben azonban elég jelentékeny támpontokat adnak a szövegátszármaztatás kibogozásához.

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy a hun krónika utolsó fejezeteinek toldozgatásai dacára a krónikák hunhistóriáját a magyar történettel egyik szerkezetnek sem sikerült összehangolnia. A legfeltűnőbb ellentmondás éppen az időrendben van. A hun krónika időrendi adatai szerint Attila halála és a magyarok bejövetele közt alig néhány évtized zajlott le. A 20. fejezet szerint már Attila unokája Edemen tér vissza, ami azonban ellentmond a 23. fejezetnek, hogy Attila után tíz évig az országnak nem volt uralkodója, azután vetette föl magát fejedelmül az a Zuatapolug, akit a bejövő magyarok Bánhidánál levertek, s akiről Kézai és a Képes Krónika betoldása még azt is mondja, hogy «in dominando novus erat». E szerint alig másfél évtized volna felvehető, ami még a Csabára vonatkozó adatokkal is ellenkezik, hogy 14 évig tartott, míg Scythiába eljutott, mert ehhez még hozzá kell venni fiának, Edemennek felnövekedési idejét is. E tizenöt éves vagy körülbelül félszázados időközzel ellentétben a XIV. századi szerkezet szerint csak a hatodik nemzedék tért vissza, a Képes Krónika szerint is száz esztendő telt el (c. 26.) a honfoglalásig.

Roppant feltűnő az Aba-nemzetségnek Csabától való származtatása is és főképp annak ismételt hangoztatása, hogy Edemennek anyja korozmin nő volt (a Képes Krónikában háromszor is említve!), amikor a Budai és a Képes Krónika a nem a hét vezértől származó ősi magyar nemzetségek közt említi a «generatio Abe»-t (c. 36.). Igaz, hogy az Aba-nemzetségnek ismerjük egy Csaba nevű tagját 1255-ből és egy Csabamező nevű birtokát is,¹ de a Miskolcz-nemzetségnek is volt Borsodban Csaba

¹ KARÁCSONYI, Magyar nemzetségek I, 3., 45., 329—332.

nevű birtoka és csabai ága,¹ hasonlóképpen a Tibold-nemzetségnek a Dráva mellett Csaba nevű falva,² s a Szalók-nemzetségnek is szerepelt a XIII. század végén,³ a dunántúli Atyusz-nemzetségnek meg 1276—1296 közt egy-egy Csaba nevű tagja,⁴ — ami azonban csak a névnek általános elterjedtsége mellett bizonyít.

Kézainál a megfelelő helyen általában kimaradt az ősi nemzetségek névszerinti felsorolása, nemcsak az Aba név maradt tehát ki, hanem a vele együtt Ákos és Bor nemzetségnév is, mert Kézai az idegen származású nemzetségek felsorolását egészen más alapon vezeti be, mint a bővebb szövegek (c. 76.). De éppen Kézainak van egy helye, amely másutt nem fordul elő (c. 26.), amely Zuatapolug leveréséről szól, de azt egészen másképp mondja el, mint a hunkrónika 23. fejezete, amennyiben nem Bánhidához teszi ezt az ütközetet, hanem a Duna mellé, ahol a Szob és Pest irányából támadnak a magyar seregek, és Marót halálát sem Veszprémhez, hanem a Szobbal szemben fekvő Pilismaróthoz köti. Kézai tehát ezt az eseményt a hozzáfűződő Marót-epizóddal együtt a hun történetében is, a magyar történetben is előadja, mégpedig egészen ellenkező beállítással. Ezt bizonyára nem tette volna meg, ha ő a hunkrónika szerkesztője és annak az előtte fekvő magyar krónikába való tudatos beillesztője, a kettőnek egy «egységes» műben való összehangolója.

Egy-két részletben Kézainak a Budai és Képes Krónikával szemben rövidebb szövege némileg logikusabbnak látszik. Különösen, amikor a 19. fejezetben Attila fiának és a hunoknak pusztulását a «perpauci filii Ethelae Hunique remanerent» szavakkal enyhébb formában fejezi ki. Ennek különösen az esetre volna értelme, ha Attila 60 fiának menekülésével akarná elkerülni az összeütközést, de éppen ezt az adatot a Csabával menekülő 60 fiúról a 20. fejezetből elhagyta.

Logikusabbnak tűnik föl a székelyek menekülésére vonatkozó elbeszélése is. Míg a bővebb szövegek szerint a székelyek «in campum Chigla-mezei se colligere procurarunt» és azután félelemből «ad Erdew intra-verunt» (c. 21.), Kézai szerint «timentes occidentis nationes in campo Chigle usque Arpad permanserunt», de ez is csak látszat, mert a toldás szerint ő is azt mondja, hogy az oláhokkal a határhegyekben laktak, tehát csak Erdély neve hiányzik nála és az a logikus elbeszélés, hogy ide a hegyek közé a félelem hajtotta őket az idegen nemzetek elől. Különösen ezen a ponton tehát ez a logikusabbnak látszó változat újabb zökkenőt idéz föl.

¹ U. ott II. 373—374.

² U. ott III/1. 47.

³ U. ott III/1. 98.

⁴ U. ott I. 134.

A hun krónikának a magyarral való összeszerkesztése bizonyára már Kézai előtt megtörtént s a hun krónika utolsó fejezeteinek ismétlései és ellentmondásai, valamint ezek ellentmondásai a magyarok bejövetelénél elmondottakkal valószínűvé teszik azt a föltevést, hogy az első összeszerkesztéskor a hun krónikának utolsó mondai része nem volt még olyan bonyolult s csak az újabb átírók magyarázó és összehangoló törekvései következtében bővültek mai alakjukra. Az eredeti hun história a Krimhild csatája után Csaba visszaköltözésével Scythiába és azzal a megjegyzéssel zárulhatott: «Hic igitur Chaba suo amonitu redire fecit Sciticos iterum in Pannoniam». Ehhez a hun krónika írója valószínűleg csak a 24. fejezetet fűzte még hozzá: a hun hódítás és Attila életének időrendi adatait és a Troppai Mártontól átvett mondát Marcianus álmáról.

Ami a 21—23. fejezetekben van, ugyanannak a hagyománynak másirányú kiszínezése vagy kibővítése, részben már elmondottak elismétlése. A 21. fejezetben a székelyek Erdélybe menekülése ellentétben áll a Görögországba menekültekről szóló elbeszéléssel, valamint csatlakozásuk Rutheniában a honfoglalókhöz ellentmond Anonymusnak és annak, hogy Kézai és a Képes Krónika elbeszélése szerint mégis régi lakóhelyükön maradnak. A 22. fejezet ugyanazt mondja el, amit már a 20. is elmondott, Kézai és a Képes Krónika betoldásában Csabával szemben lekicsinylő színezéssel. A 23. fejezet már nem is tartozik ide, hanem a magyarok bejöveteléhez, ami azonban ott a bővebb szövegekben a fehérló mondával kapcsolatban (c. 28.), Kézainál a szobi átkelés kapcsán egészen másként van előadva, nem is említve azt, hogy a Kézai és a Képes Krónika által feljegyzett Marót-epizód nyomai Anonymusnál a bihari részek meghódolásával kapcsolatosan maradtak fenn.

Lehetetlen, hogy ezek akár a hun, akár a magyar krónikának lennének eredeti szerves alkatrészei, csakis a két műnek későbbi átírók által történt külsőleges összetákolása magyarázhatja meg ezeket az ellentéteket, amelyek úgy keletkezhettek, hogy az átíró tudákosságát fitogtatva szúrhatta a szövegbe ezeket a hagyományfoszlányokat, úgyszólván mitsem törődve azzal, hogy a másolt szövegben mit talált.

Szerény véleményem szerint azonban ez a rész újabb bizonyíték arra is, hogy Kézai nem lehet a hun krónika szerkesztője. Mégis igen különös volna,

1. hogy ez esetben a Troppai Mártonból szinte szósz szerint átvett részt Marcianus álmáról nem hozza, de

2. még különösebb volna, hogy Zuatapolugot először a Rákospatak közelében (!) Bánhidánál veresse meg a magyarokkal, azután pedig Szobbal szemben Pilismarótnál, holott a pilismaróti csata egyedül csak nála fordul elő;

3. hogy Bánhidát a többi krónika helyes variánsával szemben csak ő teszi a Rákosra, szintén szövegének eltorzulásáról tesz tanúságot;

4. és végre csak ilyen eltorzulásnak tekinthető, hogy a hun történet kronológiájára vonatkozó adatokat csak ő hagyja el, holott évszámait mind a két bejövetelnél éppen csak ezek az adatok magyarázzák meg.

Ha pedig Kézai ebben a részben már tudatosan változtat egy röviddel az ő írása előtt keletkezett és kezébe került hun történeten, akkor ez magyarázatát adja sajátos, minden más változattal ellentétes időmeghatározásainak a hunok és a magyarok bejövetelének időpontjára, a hun veresztésére, a székelyek lakóhelyére vonatkozó tudósításainak és annak az ellentétnek is, amely a Zuatapolug leverését tárgyaló két tudósítást egymással olyan élesen szembeállítja.

DOMANOVSKY SÁNDOR.

SZÓTAN — SZÓTÁRTAN.

A valóságban nem beszélünk szavakban, a szó a nyelvnek éppoly fiktív egysége, akár a hang. A szót lehet vizsgálni egyrészt formális szerkezete szempontjából (alaktan), másrészt vizsgálat tárgyává lehet tenni a névnek és a kifejezett lelki tartalomnak egymáshoz való viszonyát (jelentéstan). A kutatásnak ezt a két ágát a grammatika s z ó t a n néven foglalja össze. — Ezzel szembenáll egy másféle szemléleti mód, amely a szót nem végső, legáltalánosabb szerkezetében, hanem egyéni mivoltában szemléli, ez a legtágabb értelemben vett s z ó k u t a t á s (Wortforschung). Ez a tudományszak, tudjuk, igen kedvelt és szorgosan művelt területe a nyelvtudománynak, akár egyes szócsoportokkal, pl. valamely nyelv bizonyos jövevényszavai, valamely közös tárgyi, történeti, művelődéstörténeti, vagy lélektani háttér nyelvi kifejezései stb. — akár egyes szavakkal foglalkozik. Természetes, hogy az utóbbi szinte kimeríthetetlenül sokféle problémát nyújthat, de rendszerint valami konkrét vonatkozású kérdés van az előtérben — még akkor is, ha vizsgálat közben a szó egész története kibontakozik. Leggyakrabban egy-egy szó (vagy kisebb-nagyobb szócsoport) eredetére és jelentéstani szerepére vonatkoznak a kutatások, de természetesen a képzésmód is kívánhat magyarázatot. Ezek a szempontok a gyakorlatban rendszerint nem elkülönülve, hanem összeszővődve fordulnak elő. Az, hogy egy szót minden különösebb tárgyi indíték nélkül vizsgálánánk, szinte nem is fordul elő. Másrészt éppoly kevésbé szokás, hogy egy-egy szót életének egész folyamán minden vonatkozásában vizsgálat alá vennénk.

Ezekben a vizsgálatokban módszertanilag úgy járunk el, hogy a rendszeres grammatika minden ágának már ismert törvényszerűségeit heurisztikusan alkalmazzuk, illetőleg új tények felismerésével a rendszert magát építjük, hiányait pótoljuk, hibáit helyreigazítjuk. Az analízis és szintézis kölcsönös együttműködése minden tudomány területén megvan s elméletben a kettőt jól külön lehet választani ; a gyakorlatban

mégis vannak esetek, amikor a kétféle vizsgálati mód, illetőleg az egyes diszciplinák egymáshoz való viszonya körül vitás kérdések támadnak. — A szókutatás és szótan egymáshoz való viszonya az előbbieken alapján világos. A szótan «hőse» a szó, de nem az egyes szavak. Vizsgálja mindazt, ami a szó szerkezetére és faji mivoltára vonatkozik, a szókutatás pedig az egyes szavak konkrét, esetleges, történeti tényezőktől függő, individuális sajátosságait, illetőleg történetét. Nyilvánvaló tehát, hogy az utóbbi a nyelvten általános rendszerében nem kaphat önálló helyet. Ennek ellenére a gyakorlat azt mutatja, hogy a nagy nyelvtani rendszerekben a szótan terén meglehetősen bizonytalanság, sőt zűrzavar uralkodik. Nem szólva arról, hogy határai a mondatban felé elmosódnak, még önmagában, saját problematikájával szemben sem mindig elvyszerű. Először is a legtöbb rendszeres tudományos nyelvtanból a szótan legfontosabb ága, a jelentéstán még mindig hiányzik. GOMBOCZ ZOLTÁN magyar történeti nyelvtanán¹ kívül talán az egyetlen kivétel NYROP KR. nagy történeti nyelvtana, mely külön kötetet szentel a jelentéstannak (Grammaire historique de la langue française. IV. Sémantique. 1913). Figyelmen kívül hagyva azokat a régi munkákat, amelyekben mint új tudományág még nem szerepelhet, nem kap helyet pl. az indogermán nyelvtudományi kézikönyvekben sem.² Még meglepőbb azonban, hogy hiába keressük egy olyan nagyszabású modern nyelvtudományi munkában is, mint a STOLZ—SCHMALZ-féle latin nyelvten teljesen új átdolgozása.³ HOFMANN J. B. a bevezető általános részben így okolja meg hiányát: «Was seit REISIG unter dem Namen der S e m a s i o l o g i e oder S e m a n t i k (BRÉAL) betrieben wird, ist nicht etwa eine vollständige Bedeutungslehre, die erheblich weitere Gebiete umfassen müsste, sondern nur die Entwicklung der Bedeutung gewisser Worte und ihrer Anwendung, also nur Teile etymologischer Begriffsbezeichnungs- und stilistischer Funktionslehre» (i. m. 22). HOFMANN tehát elvileg sem ismeri el a jelentéstán önálló létjogosultságát és problémáit részben az etimológiai kutatás, részben a stilisztika körébe utalja. Ez a visszautasítás nem történhetné meg, ha a nyelvi jelek rendszere a rendszer középpontjában teljes világosságában állana. Így a szerzők megmarad-

¹ A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstán. Tudományos Gyűjtemény 16. (1926.)

² I. Indogermanische Bibliothek. Hgg. von H. HIRT u. W. STREITBERG. Sammlung idg. Lehr- u. Handbücher. Az egyes kötetek megjelenése az 1900-as évekkel kezdődött.

³ Lateinische Grammatik. Neu bearbeitet von MANU LEUMANN u. JOH. BAPT. HOFMANN. Megj. a Handbuch der Altertumswissenschaft (neu hgg. v. WALTER OTTO) II/2-ben. München, 1928.

nak a régi hagyományos felosztás mellett : 1. Lautlehre, 2. Formenlehre, 3. Syntax, 4. Stilistik.

A jelentéstan megkapja ugyan az őt megillető helyet a latin nyelvészet problémáinak egy másik összefoglaló ismertetésében, KRETSCHMER-nek a GERCKE—NORDEN-féle *Einleitung in die Altertumswissenschaft*-ban megjelent módszertani bevezetésében, de egyébként a szótan körének felfogása egészen határozatlan. KRETSCHMER nem tud belenyugodni abba, hogy ha vizsgálhatja a nyelvtan a szavak képzésmódját és ragozását, miért ne vizsgálhatná a szót mint olyant is. Amire itt gondol, az az etimológia és a szótörténet. Szerinte ennek a kettőnek a kizárása a nyelvtan keretéből nem jogosult, mert : «die Grammatik will doch eine Darstellung von der Sprache geben und dürfte daher ein so wichtiges sprachliches Element [mint az etimon] nicht ignorieren : eine Wortlehre müsste doch auch das Wort im eigentlichsten Sinne behandeln. Das Fehlen der Etymologie beruht lediglich auf einem äusseren Grunde : sie ist so umfangreich, dass sie den Rahmen der Grammatik sprengen würde.» — Rendszerében a problémákat így csoportosítja : Wortlehre = egyrésztől: a) 1. Bedeutungslehre, 2. Etymologie, 3. Wortbildungslehre, másrésztől: b) Wortgeschichte. Ez volna (szerinte) az ideális követelmény ; a valóságban azonban ezt nem lehet megvalósítani. «So sehen wir auch in der Anlage der wissenschaftlichen Grammatik praktische Rücksichten beständig die theoretischen Erwägungen durchbrechen. Es ist auch nicht angezeigt, ein für alle Sprachen und Zeiten gültiges Schema der Grammatik aufzustellen. Die Anordnung des Stoffes darf hier wie in anderen geschichtlichen Darstellungen dem Schriftsteller überlassen werden, woraus freilich noch nicht folgt, dass jede beliebige Anordnung auch zweckmässig ist» (I. k. «Die Sprache» (1927³) 10).

A nyelvtannak és a szókutatásnak fent vázolt összefüggéséből nyilvánvalóan következik, hogy sem az etimológia, sem a szótörténet nem tartozik a nyelvtan diszciplinái közé, Ha pedig beletartoznék, semmiféle külső ok miatt nem volna szabad onnan kirekeszteni. Arról viszont, hogy a nyelvtan felosztásának elvi alapot adjunk, nem lehet, de nem is kell lemondani.

A nyelvtan felosztása teljes tisztaságában áll előttünk GOMBOCZ ZOLTÁN rendszerében, aki SAUSSURE alaptételéből, a nyelv és beszéd megkülönböztetéséből kiindulva bevezette a funkcionális szempontot s ezzel a grammatika felosztásának egységes alapot adott. Két tanulmányában («Mi a mondat?» MNy. XXV, 1—7 és «Funkcionális nyelvészet» MNy. XXX, 17) elméletileg megalapozta és egyetemi előadásai-ban évről-évre nagyobb következetességgel megvalósította a nyelvtan-nak azt a tárgyalását, amely a nyelv három korrelatív egységét (hang—

szó—szószerkezet) állítva a középpontba, a problémákat a maguk helyére juttatja. — Ezúttal csak a minket érdeklő kérdést érintve: a szótan szerepe világos; alaki része tárgyalja a szófajok, a tövek, a ragozás és a szóképzés kérdéseit, a jelentéstan pedig a névnek és a hozzáfűződő képzet-tartalomnak egymáshoz való viszonyát.

*

A szótan körének hasonló bizonytalan felfogása van a háttérben és teszi érthetővé az ú. n. l e x i k o g r á f i a sajátosságos szerepét is a nyelvtudományi irodalomban. Már maga a szóhasználat is következetlen és zavartkeltő: egyaránt használják a szókutatás és a szoros értelemben vett szótártan, vagyis a szótárkészítés tudományának jelölésére. Pedig a kettő nyilván nem azonos, még akkor sem, ha a szótárkészítés technikai oldalát egészen figyelmen kívül hagyjuk. Erre az azonosításra az adott alkalmat, hogy a modern értelemben vett tudományos szótár mindinkább olyan irányba fejlődött, hogy nem elégedve meg a szavak bizonyos szempontból való puszta regisztrálásával, minden szót életének egész folyamán, minden vonatkozásban monografikusan akar ábrázolni, olyannyira, hogy egyesek, mint pl. H. PAUL, a szótárt a szókutatás leg-sajátosabb területének tartották.¹ — Ezzel szemben alig szorul magyarázatra, hogy a kettőt nem lehet egynek venni.

A szókutatás fogalmához hozzátartozik, hogy valami új igazság megállapítására törekszik, ez pedig nem történhetik bizonyítás, törvényszerűségek megjelölése, analóg esetek bevonása stb. nélkül. A szótár-cikk kerete szűk új igazságok kifejtéséhez; ide csak a kész eredmények kerülhetnek bele — legfeljebb utalások formájában összefüggések, analóg esetek megjelölése. Világosan jelzi az egészséges viszonyt pl. a WÖLFFLIN-féle Archiv: előkészítő folyóirat a Thesaurus számára; ugyanígy a most készülő nagy középkori szótár (Új Du Cange) munkálatait kísérő (és irányító) Archivum latinitatis medii aevi.² Természetes, hogy a kettő kölcsönösen befolyásolja egymást: a kutató munka új meg új anyagot szolgáltat a szótár számára, a készülő szótárak viszont rengeteg alkalmat nyújtanak a kutatásra. — Második különbség, ami a szótár lehetőségeinek és korlátainak megítélése szempontjából nagyon fontos,

¹ HERMANN PAUL egy akadémiai felolvasásában Ueber die Aufgaben der wissenschaftlichen Lexicographie mit besonderer Rücksicht auf das deutsche Wörterbuch, Sitzungsber. der bay. Akad. d. Wissenschaften, Phil.-hist. Classe 1894. 53—91) a szótárnak csaknem minden elméleti kérdését tárgyalja. (Alább gyakran hivatkozunk rá.) — Bő ismertetését és kritikáját l. PETZ GEDÉON, Szótárírás és szótárirodalom: NyK. XXVIII, 212 kk.

² Más néven «Bulletin Du Cange», megjelenik 1925 óta Párizsban.

hogy elválaszthatatlanul hozzá van kötve az *abc*-rendszerhez. Ez a teljesen külsőséges, a tárgy természetéből semmikép sem folyó, tehát voltaképpen tudományellenes rendszer nagyon lényeges pontokban determinálja a szótárt és gyakorlatilag annyira lényegéhez tartozik, hogy minden olyan kísérlet, amely arra irányul, hogy megkerülje, vagy csak részben más szempontokkal keresztezze, eleve csődöt mond. (Példa erre a Magyar Nyelvtörténeti Szótár, amely a származékszók tekintetében a szófejtő szótárak módszerét alkalmazva, az alapszóknál pedig a szoros betűrendet követve, következetlenségével rendkívül megnehezíti a szótár használatát.¹)

Az, hogy a nyelvtudományi irodalomban — legalábbis a klasszikus nyelvek területén — a szótártan aránylag nagy szerepet játszik, részben a latin szótár régi nagy hagyományának, részben a Thesaurus körül támadt elméleti irodalomnak köszönhető. Nem tekintve a tisztán gyakorlati célt szolgáló középkori nomenclaturákat stb., a tulajdonképpeni szótár előfutárait, a latin szótáriródalom kezdetének az 1531-ben megjelent ROBERTUS STEPHANUS-féle «Thesaurus linguae Latinae»-t szokták tekinteni. Ezzel már kialakult a modern szótár típusa: következetesen alkalmazza az *abc*-rendet, elvileg az egész nyelvre irányul; a középpontban az ábrándos etimologizálás helyett a jelentés van. (Számos átdolgozásban és utánzásában egészen a XVIII. század közepéig uralkodott.) Ettől kezdve a szótárak megszakítás nélküli hosszú sora biztosítja a hagyományt.²

Mind gyakorlati, mind elméleti téren kétségtelenül az új Thesaurus adta a legnagyobb lökést a szótár fejlődésének. — MIKOR ED. WÖLFFLIN 1882-ben «Ueber die Aufgaben der lateinischen Lexicographie» (Rheinisches Museum XXXVII, 83—123) c. cikkével napirendre tűzi egy új, teljesen átfogó, minden tudományos igényt kielégítő latin szótár gondolatát, már járt útra lép. Az önálló forrásfeldolgozáson alapuló szótár eszméjét FR. AUG. WOLF vetette fel először a XIX. század elején, de akkor a rendkívüli tárgyi, személyi és anyagi nehézségek miatt megvalósítására nem kerülhetett sor. WOLF részletesen kidolgozta az új szótár tervezetét, melyben — természetesen kora tudományos szellemét tükrözve — megtalálható a későbbi Thesaurus alapgondolata és célkitűzése. A tudományos közvéleménybe azonban csak az 50-es évek vége felé hatolt bele ez a gondolat, amikor C. HALM, FR. RITSCHL és A. FLECKEISEN

¹ Ez eljárás mögött lévő módszertani hibára vö. LAZICZIUS, NyÉrt. XXVI/2, 95—7.

² A latin szótáriródalom történetét I. FERD. HEERDEGEN: Lateinische Lexicographie az IWAN MÜLLER-féle Handbuch der klassischen Alterthums-wissenschaft II/1-ben.

már a megvalósítás módjait keresve, az 1858-i bécsi filológus-összejövetelen a legszélesebb tudományos körök előtt propagálták.¹ WÖLFFLIN, aki HALM müncheni tanszékével együtt úgy látszik a szótár tervét is örökölte, 1882-től haláláig munkásságának legértékesebb részét a Thesaurus előkészítésének szentelte. Folyóiratában, az 1884-ben egyenesen erre a célra alapított «Archiv für lateinische Lexicographie und Grammatik» 15 kötetében a konkrét tárgyú tanulmányokon kívül a cikkek egész sorát írta, melyekben újra meg újra felveti a szótár feladatával kapcsolatos kérdéseket.² Leghatározottabban a Thesaurus feladatát egy akadémiai felolvasásában, több mint egy évtizedes gyakorlati munka után így határozza meg: «Er wird nicht nur ein Hilfsmittel sein, . . . sondern ein Werk, welches seinen Zweck und sein Interesse in sich selbst trägt, und damit wird die Lexicographie aus einer Magd eine selbständige Wissenschaft, welche das L e b e n jedes einzelnen Wortes und damit die G e s c h i c h t e der lateinischen Sprache vor unseren Augen entrollt.»³

WÖLFFLIN nem volt teoretikus. Minden igyekezete arra irányult, hogy a Thesaurus a legmagasabb igényeket is kielégítse és a szótártant tudományos rangra emelje, de elméletileg ezt a követelményt következetesen nem gondolta végig. Kétségtelenül igaza volt az öncélúság tekintetében HALM-mal és a filológiai iránnyal szemben, mely a szótárt egyszerűen a szövegkritika eszközévé akarta tenni.

Érdekes és talán éppen az ismertetett előzményekből magyarázható, hogy a szótártan a grammatikával egyenrangú részként mint önálló diszciplína helyet kapott az IWAN MÜLLER-féle Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft-ban (II/2. 1885) a görög és latin nyelvről szóló fejezetek között. A latin szótári részben FERD. HEERDEGEN először történeti áttekintést ad, azután összefoglalja a szótártan elméletét, részletesen kifejtve azokat a — jórészt ma is érvényben levő — szempontokat, amelyeket a szótárkészítésnél figyelembe kell venni. — Az IWAN MÜLLER-féle Handbuch új átdolgozásából ez a fejezet kimaradt (a kiadó szerint helyszűke miatt), de J. B. HOFMANN a bevezető általános részben röviden ismerteti — éppen a Thesaurus-szal kapcsolatban —

¹ A Thesaurus előzményeinek történetét I. HEERDEGEN idézett munkájában 442—451, a későbbi évekre vonatkozólag pedig I. M. HERTZ beszámolóját a berlini akadémia 1891. július 9-i ülésén: Gutachten über das Unternehmen eines lateinischen Wörterbuches (Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften 1891. II, 671—690), továbbá WÖLFFLIN beszámolóit az Archiv egyes évfolyamaiban.

² ALIG. I, 1—20; VII, 507—522; IX, 3—16; XII, 373—400.

³ Sitzungsber. der bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Classe 1894. 95.

a szótár problématicáját, utalva arra a nehézségre, ami a szónak a nyelv összefüggéséből való erőszakos kiszakításával fennáll.¹ — A. WALDE WÖLFFLIN tekintélye alapján teljes mértékben elismeri a szótártan önálló tudomány voltát.² — Hogy mennyire szoros egységbe került a szótártan a nyelvtudomány diszciplínáival, az abból is látható, hogy néha egyenesen a grammatika egyik ágának nevezik.³ KRETSCHMER az egyetlen, aki határozottan visszautasítja ezt a felfogást, egyúttal ő az, aki különbséget tesz — egyébként minden megokolás nélkül — a szótörténet és a szótár feladata között. «... die Wortgeschichte, die das einzelne Wort für sich nach allen diesen Rücksichten, nach Bildung und Bedeutung betrachtet, seine Entstehung, sein erstes Auftreten, die verschiedenen Arten seiner Verwendung, seine räumliche Verbreitung und vorkommendenfalls sein Verschwinden untersucht. Derartige ausführliche Biographien von Worten... sind freilich noch sehr selten. Man überlässt diese Aufgabe fast ganz dem Lexicon, und so ist es gekommen, dass man diese Wortforschung mit dem üblen Namen der Lexicographie bezeichnet hat, als ob eine ganze Disziplin bloss für die Kunst, ein Wörterbuch zu schreiben, konstituiert werden dürfte. Ein Lexicon ist von Hause aus ein praktisches Hilfsmittel, ein Nachschlagewerk, eine Materialsammlung für die Philologen und Sprachforscher, aber keine Aneinanderreihung von Wortgeschichten, durch die auch ein Lexicon nie entbehrlich gemacht werden würde. Die Wortforschung erschöpft ihr Material aus dem Wörterbuch, nicht aber ist das Wörterbuch Ziel und Ergebnis der Wortforschung. Der ganze Zweck und Wert des wissenschaftlichen Lexicons liegt in der möglichst vollständigen Sammlung der Belege aus allen Texten, in einer wortgeschichtlichen Statistik, einer Arbeit, die niemand in einzelнем Falle ad hoc machen kann, sondern die systematisch im ganzen geleistet werden muss» (39—40). Az «öncélúság» kérdésében WÖLFFLINNEL szemben feltétlenül KRETSCHMERNEK kell igazat adnunk. Bár-mennyire «tudományos» is a szótár, mindig gyakorlati célt kell szolgálnia, sőt valódi tudományos értéke éppen abban van, hogy sajátos feladatát, annak határait és korlátait ismerve, módszereit és eljárásának minden mozzanatát elvszerűen igazolva a nyelvtudomány minden eredményét felhasználja és magát annak szolgálatába állítsa. Semmiféle «öncélú» szó-

¹ Hdb. der Alterthumswissenschaft, neu bearbeitet von O. WALTER, II. 1. Lat. Grammatik. 21.

² Grundriss der indogermanischen Sprach- und Alterthumskunde II/1. Italische Sprachen (1916) 132.

³ Így pl. TOLKIBEN a PAULY—WISSOWA: Realencyclopädie der classischen Alterthumskunde «Lexicographie» címszava alatt. («Der Name dieses Zweiges der Grammatik...»).

tár nem pótolhatja a nyelv eleven ismeretét: a nyelv egésze mindig csak közvetlen szemlélet útján lesz megközelíthető.

Az alábbiakban néhány kérdésen megmutatjuk, mit jelent a szótár szempontjából a nyelvtudományon belül elfoglalt helyzetének, tárgyának és feladatának helyes felfogása.

A szótár tárgya minden egyes szó, (elvileg) története egész folyamán, minden vonatkozásában. A szó összetett komplexus («két-arcú lelki entitás»): a név + tartalom (jelölő + jelölt) kapcsolata; tehát ha minden vonatkozásában jellemezni akarjuk, nemcsak jelentéstani, hanem hangtani szempontból is ismertetni kell. Ezenkívül minden egyes szó használati körénél fogva beletartozik valamelyik szókategóriába és annak sorsában osztozik: számon kell tehát tartani alaktani sajátosságait is. — Ha nem is minden szó, de a szavak egy része bizonyos meghatározott szintaktikai szerkezetnek uralkodó tagja, ennél fogva jellegzetességeihez szintaktikai szerepe is hozzátartozik. Ezek szerint a szótárban — ha a szót csakugyan minden oldaláról vizsgáljuk — implicite benne van az egész nyelvtan. WÖLFFLIN nem győzi hangsúlyozni a nyelvtan fontosságát, illetőleg a szótárral való szoros kapcsolatát. (Folyóirata is: Archiv für. lat. Lex. und Gramm.) — A szó tehát egyaránt tárgya a nyelvtannak is, meg a szótárnak is. A kétféle beállítottság mégis más és más, éppen azon az alapon, hogy individuális valóságában szemléljük-e a szót vagy általános szerkezetében.

Néhány kiragadott példán bemutatjuk, hogyan osztják meg egymás között ezt a feladatot. (Példáinkat a középkori, ill. magyarországi latinból vesszük.)

Ami az orthographia, ill. hangtan területét illeti, a szótárra tartoznak az orthographiai változatok, amennyiben az illető szóra jellemzőek, ill. amennyiben mögöttük ejtésbeli jellegzetesség van: *ecclesia*, *nichil*, *michi*, *helemosina*. Ezzel szemben pl. az *ae*-jelölés története az orthographia történetének lesz egy fejezete, mert nincs egyes szavakhoz kötve. Ugyanígy a *ti~ci*, *i~y*, *ii*, *j* és az *u~v*, *uu*, *uv*, *w* viszonya is. A szavak egybe-, ill. különírása szintén nem szótári kérdés, legfeljebb ott leszünk rá tekintettel, ahol az egybeírás összeolvadás jele (pl. a vulgáris latinból jól ismert *abante*, *inante*, *insimul*, *intantum*-féle összetételeknél).¹

¹ Az íráshibák tekintetében elméletileg természetesen elutasító állásponton vagyunk, gyakorlatilag azonban sohasem lehetünk elég óvatosak. Feltételesen mindig számon kell tartani őket. — Egyébként a magyarországi latinság szempontjából a legnagyobb nehézség a kiadások nagy részének gyarlósága, sőt sok esetben filológiai szempontból való használhatatlansága. Itt — kivéve az újabb és egészen megbízható kiadásokat — mindig számolni kell a rossz olvasás lehetőségével.

Voltak, akik a követelésben odáig mentek, hogy a paleográfiai szempontot is figyelembe akarták vétetni (mik az illető szó rövidítései, melyek azok a szavak, amelyekkel rövidítése összetéveszthető stb., (pl. FR. AUG. WOLF, I. HEERDEGEN i. m. 443—4). Egészen természetes, hogy ez a követelés nem jogosult. Ez a WOLF-tól képviselt filológiai irány logikus következménye, amely a szótárban a szövegkritika eszközét látta. Gyakorlatilag ezzel az iránnyal szemben hirdette WÖLFFLIN a Thesaurus öncélúságát.

Azokat az alakváltozatokat, amelyek a tényleges hangállapotot tüntetik fel, természetesen mind számontartja a szótár. Néhány hangtani jellegzetességet megemlítünk. A lat. *cu* a kései latinban (az irodalmi nyelvben!) és a magyarországi latinságban is általában megtartotta labiális elemét; vannak mégis adatok, amelyek azt mutatják, hogy néha labiális elemét elvesztve pusztá *k*-ként fordul elő, sőt *e* és *i* előtt éppúgy, mint az eredeti *k*, *c*-vé lesz. Így a *c* *quotidianus* szó nagyon gyakran szerepel *cotidianus* alakban; a *coquus* többes nominativusi alakja egy 1211-i oklevélben *coci* (Hii sunt *coci*... PRT. X, 509), ugyane szónak *coquitas* származéka pedig 1224-ben *cocitas*: «tenentur servire in *cocitate*» Fejér IX/7. 648). Hangtani szempontból a vulgáris latin hatása meglehetősen érezhető az egész középkori latinságban; a szabályos megfelelések egész sora mellett igen gyakoriak a szórványos változások. A szabályos megfeleléseknek legtöbbször nincs is nyomuk a helyesírásban (*k* > *c*, *s* ~ *š*, *g* ~ *gy* stb.), már csak azért sem kerülhetnek bele a szótárba, annál inkább az egyes szavakhoz kötött sajátságok, pl. az anorganikus hangok nagy szerepe (*calumpniöse* Mon. Str. I., 214; *dampnificus* PRT. I, 724, *erumpnas* Smičiklas: Cod. dipl. III, 347, *sollempniter* Mon. Str. I, 107 — *rehedificari* 'reaedificari' PRT. I, 701 stb.), továbbá az ú. n. *recompositio* (*progradiens* Smičiklas III, 90, *inrecuperabiliter* Wenzel VI, 569, *subprimere* PRT. I, 690, *substantationem* PRT. I, 724); éppúgy a syncope esetei: *domnum*, *domni*, 'dominum, domini' (Mon. Str. I, 213).

Az a l a k t a n megállapítja az egyes tövek flexióját és a paradigmatiszódásokat. A szótár feladata az egyes tövek meghatározása mellett megállapítani az illető szó új, a «szabályos»-tól eltérő, esetleg hiányzó alakjait. A Thesaurus odáig megy, hogy az egész paradigmán végig feltünteti az illető szó ténylegesen használt alakjait, ami elvileg helyes. Persze nagy kérdés, hogy hasonló előfeltételek (a «Spezialwörterbuch»-ok és egyéb előtanulmányok nagy száma) nélkül egyáltalában szó lehet-e ennek megvalósításáról.¹ Általában arra szorítkozunk, hogy külön szóegység-

¹ A magyarországi latinsággal kapcsolatban még külön kérdés, hogy érdemes volna-e; sőt éppen ennek a nyelvnek sajátos, önálló, de mégiscsak átvett, a klasszikus latinhoz viszonyítva szervesnek semmiképpen nem tekintendő mivoltánál fogva még elvileg sem tartjuk szükségesnek.

nek fogván fel az igeneveket, a melléknevek közép- és felsőfokát, azok meglétét vagy meg nem létét konstatáljuk.

A vulgáris latinban és a korai középkorban igen gyakori a *declinatio* és *conjugatio*-típusok vegyülése. Ennek a magyarországi latinban nagyon kevés nyoma van, csak itt-ott elvétve fordul elő. Még leginkább az *-o* és *-u*-tövé névszók körében van rá példa (*lacus*: «*duos lacos*», «*in quodam laco*» Smičiklas III, 90). A nemek feleserélése aránylag gyakoribb («*lacus iuxta q iam*» PRT. I, 660, «*dote suo*» Fejérpataky, II. István okl. 7).

A vulgáris latinban és a román nyelvek egy részében az ige-paradigma új tagokkal bővült: ezek egyike a *habere* + *inf.* a *futurum* jelzésére. Ezzel kapcsolatban a szótár feljegyez minden adatot a *habere* címszó alatt, hogy lássuk a szerkezet történetét, ill. elterjedését, de természetesen semmit a *habere* tárgyát tevő infinitívusok alatt. — Önálló igealaknak tekinthetők a *part. imperf.* + *sum* megfelelő alakjai is. Igen gyakoriak a magyarországi latinságban is a «*pertinentia sunt*»-féle igealakok, ezeket azonban, minthogy nincsenek egyes szavakhoz kötve, a szótár nem tartalmazza számon, ezek csak a nyelvtanra tartoznak.

A számnevek körében a nyelvtan meg fogja állapítani, hogy a latin nyelv a szorzószámnév kifejezésére az eredeti (*semel, bis, ter* stb.) alakok mellett egy új formát fejlesztett ki a sorszámnévből és a *vices* szó többes ablativusából. (Pl. «*deferant tribus vicibus per annum*» PRT. VIII., 271). Ezt a szótár felveszi mind a *tres*, mind a *vices* alatt, a *ter* szó alatt pedig utalni fog erre a megjelölési módra.

A **s z i n t a k t i k a i** jelenségek körül a szótárba tartoznak azok, amelyek egy szóhoz, mint individuumhoz vannak kötve, a nyelvtanba pedig maga a szerkezet mint olyan.

A mondatban megállapítja, hogy a fokozásnál a középfokú melléknév mellett a szokásos puszta ablativus helyett az *a* + *abl.* («*doctior ab illo*») szerkesztésmód is járatos. Ez a jelenség szótári szempontból nem jelent szintaktikai tény. A szótárban semmi más módon nem rögzíthető, hanem csak úgy mint az *ab* praepositio jelentésének, ill. használati körének bővülése, a nélkül természetesen, hogy bármi köze volna az illető melléknévhez.

Ismeretes dolog, hogy az *ú. n. accusativus cum infinitivo* a középkori latinságban csaknem teljesen háttérbe szorult; helyette a mondást, közlést jelentő igék mellett az *ú. n. «quod, quia, quoniam»* szerkezet használatos. Ebben az esetben azonban már nemcsak az illető kötőszók új használati körét kell megjelölni, hanem az illető igék tényleges szintaktikai sajátosságát is. Hasonló az eset a *do, trado, confero* stb. igéknél is. Ezek mellett az igék mellett a középkori latinságban igen gyakori a *dativus* helyett az *ad* + *acc.* szerkesztésmód («*contulit ad ecclesiam*»). Ez feltün-

tetendő mint szintaktikai sajátosság a *do, trado* stb. mellett és mint új jelentés az *ad praep.* mellett. — A *quidquid* pronomen relativum mellett a szokásos genitivus partitivuson kívül előfordul a magyarországi latin-ságban az *in + abl.* is («*quicquid tradidit . . . in terris, in silvis*» Óm. Olvk. 1°—20). Itt hasonlóképpen járunk el.

Mindezek a nyelvtani jelenségek a szó rögzíthető individuális sajátosságaira vonatkoznak és aránylag könnyen megfoghatók. Régóta alkalmazták is már ezeket a szempontokat. Teljes következetességgel keresztül vannak víve FORCELLINI «*Totius latinitatis Lexicon*»-jának utolsó, DE—VIT-féle átdolgozásában (megj. 1858—1864, Prato), de nyomai megvannak már a korábbi kiadásokban is.¹

Az individuális szemléleti móddal együttjáró nehézség ott kezdődik, amikor a szó fiktív voltának következményei lépnek előtérbe. «Élni» csak a konkrét nyelvi nyilatkozatban él a szó, abban a «mező»-ben, amely a szövegösszefüggésből és a beszélő tényleges pillanatnyi helyzetéből és céljából alakul ki.² — A szó a nyelvi nyilatkozat grammatikai-logikai tagolásának eredménye. Ez a tagolás azonban még formálisan sem sikerül mindig teljesen. Hogy mi a szó, vagy mi a szóegyed, nem mindig határozható meg könnyen. LAZICZIUS rámutat arra, hogy «nem mindig az a helyzet, hogy az osztatlan alaki egységgel osztatlan jelentés jár együtt, hanem sokszor a külső alak differenciált, jöllehet csak egy jelentési pulzus felel meg neki, pl. «*tout de suite*» rögtön, másszor viszont a külső alak egységes, de a jelentésben mutatkozik több megkülönböztethető mozzanat, pl. *gebe 'girhes ló'* (i. m. 85).

SAUSSURE az alaktan és mondatlan hagyományos tárgyalási módját bírálva nagyobb teret követel a szótan (*lexicologie*) számára. A nyelv szabadon váltogatja — mondja SAUSSURE — a grammatikális és lexikális eszközök használatát. Ez nemcsak egyes nyelvek szembeállításakor derül ki, hanem egy és ugyanazon nyelven belül is. Egész sereg olyan kifejezendő tartalom van, mely az egyik nyelvben szószerkezettel, a másokban összetett szóval van kifejezve, pl. fr. *royaume des cieux*, ném. *Himmelreich*; fr. *moulin à vent*, lengy. *wiatrak*; vagy egyszerű szó áll a szószerkezettel szemben: fr. *bois de chauffage*, orosz *drová*,

¹ HEERDEGEN (i. m. 437) hét pontban foglalja össze, hogy mire kell a szótárnak tekintettel lennie: történet, etimológia, flexió, jelentés, szintaxis, stilisztika, frazeológia. — Az «Új Du Cange» a munkatársak számára kiadott utasításokban (l. Archivum latinitatis medii aevi I, 5—15, 66—70. VIII, 169—72) négy szempontot vesz figyelembe: külön-külön cédulán fel kell tüntetni egy-egy szó hangtani, alaktani, jelentéstani és szintaktikai sajátosságait.

² V. Ö. LAZICZIUS GYULA, Általános nyelvészet. Alapelvek és módszertani kérdések: NyÉrt. XXVI/2.

fr. *bois de construction*, orosz *leš* (Cours de linguistique générale³ 186). Szempontunkból sokkal fontosabb az, ami egy-egy nyelven belül törté-
 nik. A SAUSSURE-idézte fr. *considerer* és *prendre en consideration, se venger de* és *tirer vengeance de* kettőssége minden nyelvben közönséges. Különösen az olyan nyelvekben, amelyeknek eredeti szintetikus jellege később anali-
 tikus irányban fejlődött. Így a vulgáris latintól befolyásolt késői latinban, ill. annak középkori fejlődési fokán lépten-nyomon találkozunk ezzel a jelenséggel. A h. lat.-ban *in unum colligere* 'colligere' Kálmán kir. okl. 56, *ad quod* 'ubi' PRT. I, 592., *in longum* 'longe' Smič'klas V, 150, *ex novo* 'nuper' u. o. V, 20, *per directum* 'directe, recte' u. o. V, 921, *pro nunc* 'nunc' Zichy-Okl. IV, 186 és hasonlók. — A klassz. lat.-ban a fanevek kivétel nélkül szintetikusán vannak kifejezve: *pirus, malus, quercus, salix* stb. Ezek mellett a jelzős szerkezet (*arbor ficulnea*) csak egészen elvétve fordul elő, az összetétel (*arbor oleae*) még ritkábban (ld. Thesaurus). Ezzel szemben a magyarorsz. latinban a *pirus* neve *arbor piri* PRT VIII, 269, a *quercus arbores quercuum* Kálmán kir. okl. 59, a gyümölcsfák általában *arbores fructuum* II. István okl. 8, a *populus tremula* neve *arbor tremuli* (így!) Zimmermann—Werner: Urkdb. I, 49), sőt magyar szóval is: «sub arbore almafa» Smič'klas V, 27, «cum arbore fyuz» 'salix' u. o. V, 72, «sub arbore gemelchenfa» u. o. V, 54, stb.¹ — Természetesen az ellenkező esetre is van példa, amikor egy szóval fejeznek ki olyan fogalmat, amelyet a klasszikus latinban csak körülírva lehetett volna. Pl.: *metatim* 'de meta ad metam' Smič'klas V, 201, vagy a vices, vicissim szócsaládnak egy új származéka: *vicalis* (mansiones... sint *vicales* cum equis 'alternatim serviens' PRT. VIII, 271). A példákat mindkét esetre tetszés szerint lehetne szaporítani, de ennyi is elég annak megvilágítására, hogy a szótári szó és az egységnek felfogott lelki tartalom nem mindig fedik egymást.

Ez a kérdés már átvezet a szóval foglalkozó vizsgálatokban egy másik kérdéskomplexushoz. Eddig csak olyan kérdéseket érintettünk, amelyek a szónak önmagában való vizsgálatából eredtek, még akkor is, amikor a nyelvtani vonatkozásokról beszéltünk. A szótár azonban az egyes szavakat nem tetszés szerint akarja számontartani, hanem az egész szókészletet. A szókészlet mint numerikus összesség = szótár.

¹ Csak mellékesen jegyezzük meg — a nélkül, hogy abból határozott következtetést akarnánk levonni — hogy a magyarban is hasonló a kifejezés szerkezete. A gyümölcsfák neve kivétel nélkül összetétel és a termés van a szemlélet középpontjában (*alma-, körte-* stb. *fa*). A többi *fa* neve mellől a *fa* el is maradhat (*tölgy, fenyő, hárs, szil, jegenye* stb.), ha a fajról vagy több egyedről van szó, de ha egy konkrét egyedről, rendszerint kitesszük. («A tölgyek alatt szeretek pihenni» és «Nézd a kevély tölgy...», de „Az ablakom előtt egy fenyőfa áll”.)

A szótár, akár egységesen oldja meg feladatát (az ú. n. «nagyszótárak»), akár részleteiben (szófejtő, nyelvtörténeti, táj-, mesterség-szótárak) elvileg az egész szókincsre irányul. «Es soll ein Heiligthum der Sprache gründen, ihren ganzen Schatz bewahren, Allen zu ihm den Eingang offen halten» — mondja GRIMM, szótára bevezetésében. *The-saurus* 'kincsház' akar a latin szótár lenni a XVI. század óta. Régi és új szavak, irodalmi és népnyelvi szavak, közmondások, szólások, (elvileg) tulajdonnevek egyaránt beletartoznak.¹ De nemcsak a nyelv világosan felismerhető szavait akarják számontartani, hanem egyes felfogások szerint a nyelv egyéb, formális elemeinek is helyet kell kapniok a szótárban. Így kerülnek bele a Grimm-szótárba az egyes hangok (hosszú történeti fejtegetések keretében), továbbá a képzők és egyéb formások is. A nyelv történeti korában világos alapszóból keletkezett képzők felvételét PAUL is ajánlja, sőt még a partikulákét is: *ein-, mit-, stb.*(i.m. 79—81).

Szerintünk a nyelvnek ezek a formális elemei nem a szótárba, hanem a történeti nyelvtanba tartoznak. Persze, ami az önálló szóból keletkezett képzők alapszavát illeti, annak minden önálló használatát gondosan feljegyezzük, annál is inkább, mert a fejlődés kezdeti fokán sokszor nem lehet eldönteni, hogy az alapszóval való összeolvadás megtörtént-e már, vagy sem.

Természetes, hogy valóságos teljesség már csak azért sem lehet, mert az élő nyelvek használatban lévő szóanyaga maga is folyton változik, pedig messze vagyunk attól, hogy mindennek írott nyoma lenne. (V. ö. LAZICZIUS: MNy. XXXVIII, 65—79). A «holt» nyelvek körében a kronológiai határ lezárása okoz nagy nehézséget, az pl. hogy meddig lehet a latinról mint élő nyelvről beszélni, mikor kell lezártnak tekinteni, még ma sem egységesen elintézett kérdés.²

A szókészlet azonban nemcsak numerikus összesség, hanem összefüggő egység is. A szavak nem állnak elszigetelten, hanem egymással szoros egység fűzi össze őket. Minden egyes szó a legkülönfélébb asszo-

¹ Az ú. n. nagyszótáraknak szinte egyetlen problémája az egyetemesség. A magyar nyelv készülő nagyszótáráról l. ZOLNAI GYULA, Az új nagyszótár föladatáról. Szótárírás nálunk és a külföldön: AkÉrt. 1909. 581—96; továbbá TOLNAI VILMOS, Szótári tanulságok s a teljes szótár: NyK. XLIX, 272—80.

² A glosszáriumok speciális helyzetek következtében jönnek létre, de még így is vitatható létjogosultságuk. DU CANGE, DIEFFENBACH, BARTAL glosszáriumai a közép- és későkori latinságnak a klassz. latinhoz való viszonyításán alapulnak és elsősorban gyakorlati célból készültek. Hogy nyelvtudományi szempontból nem lehet kielégítő ez az ábrázolási mód, az nem szorul bővebb magyarázatra. A magyarországi latinság szókészletére pl. nem az a jellemző, ami nincsen meg a klasszikusban, hanem, ami megvan nálunk.

ciációs szálak érintkezési pontjában áll, részben mint a formális asszociációs sorok tagja, részben mélyebb belső összefüggések alapján.

Mivel pedig a szó csak ebben az eleven összefüggésben valóság, érthető, hogy a modern szótárak nagy erőfeszítéseket tesznek, hogy a szótár eredeti korlátait kitágítva minél többet ragadjanak meg ebből a belső összefüggésből.

Két próbálkozást említünk meg. Az egyik WÖLFFLINÉ. WÖLFFLIN erősen a SCHLEICHER-féle iskola hatása alatt állott és mély meggyőződéssel hirdette, hogy a nyelv élő «organizmus», a szavak élnek, fejlődnek, kopnak, pusztulnak, de mielőtt végkép kivesznek a használatból, — sokszor jóval előbb — a nyelv gondoskodik a hiányok pótlásáról. Ez a jelenség különösen jól megfigyelhető a latin nyelvnek a román nyelvekbe való átmenetében, és nem véletlen, hogy WÖLFFLIN a romanisztika korabeli nagy eredményeinek hatása alatt olyan különös szeretettel foglalkozott ezzel a gondolattal. A szótár szempontjából ez a gondolatmenet három új szempontot hozott. Első a szavak hiánya.¹ A korábbi szótárak csak a pozitív adatokra voltak tekintettel, WÖLFFLIN bevezette a szótár módszerei közé a negatív megfigyelést. A hiánynak több oka lehet. Azon kívül, hogy egyes szerzők következetesen kerülnek bizonyos szavakat, oka lehet bizonyos fogalmak ismeretlen volta, pl. a klasszikus irodalomban a kereszténység egyes szavai, egyes szavak műfajhoz kötöttsége, végül bizonyos esetekben a szavak kihálása.

Ez utóbbi eset érdekli WÖLFFLINT legjobban. «Welche Worte tragen den Keim des Todes in sich und welche nicht? Welche äusseren Umstände bedingen die Erhaltung oder den Untergang? Welche Mittel besitzt die Sprache, die entstandenen Lücken auszufüllen?»² Mikor, hol és milyen feltételek között lép fel a *perpetuus* mellett *perpetualis*, *aeternus* mellett *aeternalis*, *medius* m. *medianus* (fr. *moyen*), *magnus* m. *grandis* és *nimius*, *caures* m. *auricula*, *morbus* m. *infirmitas*, *male habitus* (fr. *maladie*), később *vitium* stb. Ezeket nevezi WÖLFFLIN konkurrens szavaknak (Konkurrenz-wörter) és velük a hiány pótlásának vizsgálatát vezeti be a szókutatásba. Az eredmények a Thesaurusban — ha nem is egész következetesen — utalások formájában vagy a cikkek végén («iuxta ponuntur. . .») vannak felsorolva.

¹ Szótári szempontból gyakorlati jelentősége, hogy ennek alapján sokszor következtetni lehet a mű eredetiségére, szerzőjére, utáncat-voltára, regionális sajtóságra stb. A Thesaurus-ban a szó bevezető cikkében «Verbum deest apud. . .» felsorolással van a kérdés megoldva.

² Sitzungsber. der bay. Akad. 1894. 96. — A kérdést bővebben tárgyalja O. BEHADEL, Verlust und Ersatz im Leben der deutschen Sprache: Westermanns Monatshefte 61, 490 kk., figyelemreméltó általános szempontokkal is.

Ez aránylag kis része a dolognak. WÖLFFLIN itt az egész Thesauruson egyébként is uralkodó történeti szempontot juttatja érvényre. Más a hangsúly PAULnál. Ő sokkal tágabb körben az egész szókészletet tartja szem előtt és inkább a szinkronikus szemléleti módot érvényesíti. Jel-szava az elszigeteltség megszűntetése. «Die Aufgaben der Wortforschung sind nicht erfüllt, so lange die Behandlung der einzelnen Wörter eine isolierte bleibt» (i. m. 77). A szót nem szabad kiszakítani sem az etimológiai összefüggésből, sem elválasztani származékaitól és összetételeitől, mert mindez egységet alkot, hanem minden változást, ami ezen a komplexuson végbemegy, egymásravezetve kell feltüntetni. Vizsgálni kell, hogy az egyes származékok és összetételek jelentése, használati köre mennyiben fedi egymást, mennyiben nem, melyik ponton lép fel a jelentésselkülönülés és hogyan terjed tovább. De tekintettel kell lenni azokra az összefüggésekre is, amelyek a szinonim és anonim szavak között fennállnak, sőt azokat a korrelatív viszonyokat sem szabad elhanyagolni, amelyek a szavak egy részét tartalmilag összekapcsolják (*Mann—Weib, Vater—Mutter, Sohn—Tochter, legen—liegen, sitzen—sich setzen, lassen—bleiben, töten—sterben; hoch—niedrig, tief; alt—neu, jung* stb.) Ebből látszik, hogy PAUL figyelme annyira áttolódik a szóról a kifejezendő lelki tartalomra, hogy mai terminológiával elve a j e l ő l ő (signifiant) helyett legszívesebben a j e l ő l t-et (signifié) tenné meg a szótár hősévé. «Das Ideal des Wörterbuchs... wäre eine doppelte Darstellung, die eine nach den zur Verfügung stehenden lautlichen Mitteln, die andere nach dem zum Ausdruck kommenden Vorstellungsinhalt.» Az utóbbi persze a szótárban kivihetetlen, hiszen nincs olyan rendszer, amely szerint az összes fogalmakat csoportosítani lehetne, de még ha ez sikerülne is, lehetetlen a fogalmakat valami nyelvi alaktól elválasztani. Azt, hogy a szótár feladatának ilyen értelmezése mellett az abc-rend megtartása lehetetlen, PAUL is elismeri, de ezt nem tekinti akadálnak, mert véleménye szerint az ilyen tisztán tudományos célt szolgáló egynyelvű szótár megérdemli, hogy egyfolytában olvassassék (i. m. 77. kk.).

PAUL elgondolása a szótár keretében megvalósíthatatlan. Ilyen széles mederben a szókészletet tárgyalni nemcsak technikai lehetetlenség, de nem is egyeztethető össze a szótár feladatával. Szerintünk a szótár abban a pillanatban, amikor az individuális tárgyalási módot és vele az abc-rendet feladja, megszűnik szótár lenni. Az elszigeteltség megszűntetésére való törekvés teljesen jogosult, de csak addig a fokig, amíg az egyes szó (tehát nem az etimológiai stb. szócsoport) marad előtérben.

Ilyen értelemben lehet szó a szinonim és antonim szavak bevonásáról; ha szükség van rá, a jelentés meghatározásánál is segítségül lehet hívni. Hasonlóképpen az etimológiai rokonságra is lehet és kell utalni,

de együttesen tárgyalni az összetartozó szavakat nem lehet, még akkor sem, ha — mint PAUL kifogásolja — minduntalan kénytelenek vagyunk megismételni a mondottakat. Az összetételek felsorolását szintén jogosan el lehet várni a szótártól, de az együttes tárgyalás itt sem ajánlatos. Ennek bizonyítására elég, ha a NySz. hasonló eljárásából eredő nehézségekre utalunk.¹

Nagy kérdés azonban az, hogy ami a szótár számára rendeltetése és tárgyszabta korlátai miatt lehetetlen, lehetetlen-e önmagában véve is. Amennyire el kell utasítanunk a szókészletnek egységként való felfogását és ábrázolását szótári szempontból, annyira kívánatosnak tartjuk kutatói feladatként. KRETSCHMER, mint fentebb idéztük, azt kérdezi, hogy a nyelvten, ha vizsgálhatja a szó alaki sajátosságait, miért ne vizsgálhatná a szót mint olyant is? Erre a kérdésre a felelet nyilvánvalóan csak tagadó lehet. De vajjon csakugyan nem vizsgálhatja-e a nyelvten a szókészletet mint olyant? Ha a nyelv hangjai rendszert alkotnak, vajjon nem alkotnak-e a szavak is olyan rendszert, amely vizsgálat tárgya lehet? Persze nagy különbség az, hogy míg a hangok tisztán nyelvi természetű valóságok, addig a szavakba belejátszik a fogalmak nem-nyelvi természetű együtthatója is. Hogy mennyi hang van egy nyelvben (ill. mennyit használ fel belőlük), azt pusztán belső, nyelvi tényezők döntik el, hogy mennyi szót használunk, az a bennünket körülvevő (külső és belső) világtól is függ, de hogy ezek a szavak milyen vonatkozásban vannak egymással, az tisztán nyelvi érdekű kérdés. A nyelv nem minden szólehetőséget használ fel («belső tartalékok»: LAZICZKUS: MNy. XXXVIII, 72); abban, ahogyan a nyelv ezeket a lehetőségeket, mintegy nyersanyagot felhasználja, azt hisszük, olyan törvényszerűségek nyilvánulnak meg, amelyek nemcsak alkalmi kutatásoknál, egyes esetekben érdemelnek figyelmet, hanem a maguk összességében is. A rendszer, amelyről beszélünk, távolról sem azonos az asszociációk rendszerével és azt hisszük, korrelációkon alapul, amelyek egészen mások, mint a logikai korrelációk. Ha ezeknek a nyelvi korrelációknak módszeres felkutatása lehetséges volna, azt hisszük, ebből nemcsak a szókészletre magára (és persze az egyes szavakra is), hanem a nyelv belső szerkezetére is sajátos új fény derülne.

FLUDOROVITS JOLÁN.

¹ PAUL német szótárában (Deutsches Wörterbuch, Halle a. S. 1897) gyakorlatilag is kísérletet tett ezeknek az elveknek megvalósítására. Nem teljes szótár, nem is rendszeres és egyáltalán nem teszi feleslegessé a valóságos szótár használatát. Maguk a cikkek tulajdonképpen csak megjegyzések az egyes szavakhoz. Inkább a nyelvtudás tudatosítására irányul, művelt németek számára. Egyébként PAUL sok engedményt tesz.

EGY ELFELEDETT OLÁH-LATIN SZÓJEGYZÉKRŐL.

Ismeretes, hogy az erdélyi oláh szótáriródalom kezdetei teljesen magyar hatásra sarjadtak ki; tíz évvel ezelőtt volt már alkalmam megállapítani a XVII. és XVIII. század legismertebb szótáriróinak, SZENCI MOLNÁR ALBERTnek és PÁPAI PÁRIZ FERENCnek nagy befolyását késői oláh követőikre.¹ Azóta e hatás feltárása újabb részletekkel gazdagodott: TAGLIAVINI KÁROLY, a budapesti egyetem volt tanára — aki jelenleg Padovában működik — röviden leírta azt a Kalocsán őrzött latin-oláh «Lexicon compendiarium»-ot, amely szintén PÁPAI PÁRIZ híres szótárának nyomán készült,² s a bukaresti egyetem nemrég elhunyt tudós bizantinológusa, RUSSO DEMETER, egy újjörög-oláh szótárhoz frott előszavában figyelmeztetett JANOVICI N. moschopolisi születésű aruménnek a XIX. század elején készült, de sajnos, kéziratban maradt ötnyelvű szótárára, amelynek magyar és német része — a szerző bevallása szerint — MÁRTON JÓZSEF szótárából van átvéve.³ Az sincs kizárva, hogy a hunyadmegyei BUDAI-DELEANU JÁNOS, az első oláh műeposz (Tiganiada) szerzője, aki kéziratban szintén terjedelmes oláh szótárt hagyott hátra, nemcsak a Vocabolario della Crusca és a Francia Akadémia szótára nyomán dolgozott, amint maga bevallotta,⁴ hanem magyar forrásokból

¹ GÖBL L., A magyar szótáriródalom hatása az oláhra. Budapest, 1932 (kny. a NyK. XLVIII—XLIX. évf.-ből.)

² TAGLIAVINI K., Despre «Lexicon Compendiarium Latino-Valachicum». Academia Rom., Mem. Secţ. Lit. Ser. III. 6/4. Bukarest. 1932—4. 180 kk.

³ Ezen ötnyelvű szótár pontos címe: *Δεξιόν πεντάγλωσσον έλληνορωμανο—γερωανο—ολυγαρικόν*, tehát görög, újjörög, arumén, német és magyar részt tartalmaz. Kézirata a Román Akadémia könyvtárában van. Ismeretes ugyanezen szótárnak egy rövidebb, kivonatos változata is. L. RUSSO D. bevezetését SARAFIDI H. újjörög-oláh szótárához (Dictionar grec-román. Constanta, 1935. V. 1.), valamint legújabbban V. PAPAOSTEA, Pentaglosarul lui Nicolae Ianovici: Revista Ist. Rom. IX, 314. kk.

⁴ Idézi CARDAŞ G. a Tiganiada kritikai kiadásának bevezetésében (Bukarest, 1928, 2. kiadás, XXXIII. 1.) a bukaresti Román Akadémia 3778. sz. kézírata nyomán.

is merített. Mindezen magyar minták és oláh utánezataik azonban kivétel nélkül a szótáriradalomnak azt a fajtát képviselik, amelyet a középkor óta betűrendes szójegyzékek és szótárak néven tartunk számon.

Arról, hogy a szótáriradalomnak másik nevezetes típusa, a fogalmi körök szerint csoportosított «nominal»-ok vagy «nomenclaturá»-k műfaja szintén hatást gyakorolt a hazai oláhságra, az eddigi szakirodalomban nem esett szó. Éppen ezért tartjuk érdemesnek röviden megvizsgálni azt az oláh-latin szójegyzéket, amelyet ALEXI JÁNOSNAK «Grammatica Daco-Romana sive Valachica» című, 1826-ban Bécsben megjelent oláh nyelv-tanában függelékként találunk. Amint már a dátumból is kiténik, e szójegyzék csupán egy évvel később jelent meg, mint a *Lexicon Budense*, az erdélyi oláh szótárirási kísérleteknek eme első, nyomtatásban megjelent terméke, s így természetes, hogy mindkét művet egyazon szellemi irány, a nagy népi céloktól fűtött «erdélyi iskola» (*Școala Ardeleană*) törekvéseivel kell kapcsolatba hoznunk. Ebből viszont vizsgálódásunk szempontjait illetőleg további tanulságok származnak: tekintettel arra, hogy — egyes magyar humanisták ösztönzésére¹ — a magyarországi oláhság éppen ebben az időben nagyarányú nyelvtisztogatáshoz, valóságos nyelv-újításhoz kezdett, azt is meg kell vizsgálnunk, milyen mértékben érvényesült ez a törekvés ALEXI szóanyagában. Végül — s ez talán művelődés-történetileg a legfontosabb körülmény — figyelembe kell vennünk, milyen nyomot hagyott a XIX. század első felének sajátosan magyarországi műveltségi környezete e szójegyzék fogalmi köreiben és kifejezés-készletében. Egyszóval azt kell tehát kérdeznünk, vajjon sajátos oláh szellemiséget találunk-e ebben a munkában, vagy pedig azt a hagyományos «Hungarus»-tudatot,² amelytől e kor művelt oláhjai még e korban elszakadni nem tudtak és a legtöbb esetben nem is akartak.

Mielőtt e hármas, szótáriradalom-történeti, szókincstörténeti és művelődéstörténeti szempont alkalmazását megkísérelnők, néhány szót kell szólnunk magának ALEXI JÁNOSNAK a magyar tudományos irodalomban alig ismert személyéről.³

¹ Fontos hatást gyakorolt az oláhság népi és nyelvi öneszmélésére OLÁH MIKLÓS következő kijelentése: «Sermo eorum et aliorum Valachorum fuit Romanus, ut sunt coloniae Romanorum: nostra tempestate maxime ab eo differt; praeterquam quod multa eorum vocabula Latinis sunt intelligibilia» (Idézi TÓTH A., Az erdélyi román kérdés a XVIII. században, Budapest, 1938. 30. l., lásd még GÁLDI L., Ungarisch-rumänische Kulturbeziehungen: UngJb. XXI. 82. kk.)

² Erről legutóbb SZIKLAY L. írt összefoglaló tanulmányt a *Láthatár* 1942. jan. 1-i számába (Közvéleményünk és a nemzetiségi kérdés).

³ Vö. SZINNYEI: Magyar Írók. I, 120 (hozzá GULYÁS, I, 392.), DIACONOVICI, Enciclopedia Română. I, 104—5. MÁRKI S., Bihari román írók. Nagyvárad, 1880. 45.

ALEXI a szilágymegyei Perecsen községből származott, görög katolikus oláh családból. Nem tudjuk, hol végezte középiskolai tanulmányait; annyi bizonyos, hogy papnövendékként — mint korának annyi más erdélyi oláhja — a nagyváradi egyházmegye támogatásával a bécsi Szent Borbála-kollégiumba került. Valószínűleg itt ismerkedett meg behatóan az erdélyi triász tagjainak, főleg MICU-KLEIN SÁMUELnek és MAJOR PÉTERnek munkásságával, annál is inkább, mert az előbbi, aki az oláhok első latinul írt nyelvtanát ugyancsak Bécsben adta ki,¹ egykor szintén a Szent Borbála-kollégium tagja volt. E hagyományok elevenen élhettek a bécsi görög katolikus konviktus falai között; a filológus hajlamú ALEXI annyira fellelkesítette a nyelvtaníró Micu-Klein példája, hogy maga is hasonló feladatra vállalkozott s olyan gyakorlati oláh nyelvtant szerkesztett latin nyelven, amelyet mintegy a *Lexicon Budense* kiegészítő tartozékaul szánt.² Ezzel az alapos és terjedelmes művel, amelynek címlapján még ALEXI mint bécsi teológus szerepel,³ le is zárult a szerző tudományos munkássága: előbb vidéki lelkész lett Biharban, majd püspöki titkár, g. kat. plébános és kanonok Nagyváradon, végül szamosújvári g. kat. püspök. Hosszú egyházi pályafutása alatt csupán tankönyveket adott ki; katekizmusa 1918-ban 25. kiadását érte meg. Élete utolsó szakaszában még résztvett az erdélyi oláh papság szebeni zsinatán (1861), majd két évvel később Szamosújvárott halt meg.

Amint látjuk, ALEXI származása és életkörülményei arra rendelték, hogy annak a partiumbeli oláhságnak legyen tanult és szorgalmas tagja, amely a magyar—oláh szellemi közeledésnek a XIX. század folyamán többször tanújelét adta. E vidék oláhsága, amely magyar többségű területen született és nevelkedett, távolról sem volt oly intranzigens, mint egyes Királyhágón túli testvérei. Nem zárkózott el a magyar művelődés jótékony hatásától, hanem saját népi érdekei szerint józan belátással értékesítette azt. Ezt a törekvést mutatta már a XVIII. század nyolcvanas éveiben egy derék nagyváradi oláh lelkész, MAGYAR SIMON,

¹ *Elementa linguae Daco-Romanæ sive Valachicæ*. Viennæ, 1780 (2. kiadása Buda, 1805).

² Miután előszavában megemlékezett a *Lex Bud.*-ről, amelynek létrejöttében nagy szerepet tulajdonított KOLOSZ VAZUL nagyváradi kanonoknak (vö. MÁRKI, i. m. 44. l.), nyelvtanát e szavakkal kapcsolta a *LexBud.* célkitűzéseibe: «Nihil itaque supererat, quam existentibus duobus mediis addiscendæ linguae Daco-Romanæ aptissimis, tertium quoque ad eandem normam elaboratum in medium prodeat, scilicet Grammatica» (V. 1.).

³ A címlap szerint: «opera et studio Joannis Alexi clerici almæ diocesæos g. r. c. Magno-Varadinensis in caesareo regio convictu Viennensi alumni theologi absoluti».

aki RÉVAI MIKLÓS ABC-könyvét dolgozta át oláhra,¹ s az sem véletlen, hogy a XVIII. és XIX. század fordulóján az erdélyi fajtestvérei közül elüldözött SINKAY GYÖRGY éppen Nagyváradon kötött szoros barátságot néhány szorgalmasan verselgető magyar humanistával, így TERTINA MIHÁLYLYAL és PERETSÉNYI NAGY LÁSZLÓVAL.² E magyarbarát hagyományokat ápolta tovább ALEXI is, amikor nyelvtana előszavában az oláh nyelv latin jellegét — éppúgy, mint MAJOR PÉTER a *Lexicon Budense*-ben — egy Toppeltinusból átvett Kovacsóczy-idézzel próbálta igazolni.³ A nagyváradi humanista hagyományokba illeszkedő egyéniséget láthattak ALEXIben kortársai is: amikor Szamosújvár püspöke lett, BRAN PÉTER királydaróci gör. kat. plébános oláh disztichonokban köszöntötte,⁴ egy másik lelkész, CRETIU GYÖRGY pedig latinnyelvű alkaisi strófákba próbálta önteni üdvözlő versét.⁵

Minde körülmények eléggé érthetővé teszik azt a tényt, hogy ALEXI szójegyzéke pontosan beleilleszkedik e kor magyarországi szótárirodalmába. «A fogalomkörök szerint csoportosított szójegyzékeket — írta MELICH JÁNOS a magyar szótárirodalomról szóló alapvető tanulmányában — a XVII. század közepe táján iskoláinkból COMENIUS AMOS művei szorítják ki. Ezentúl a fogalomkörök szerint csoportosított latin-magyar szójegyzékek csak mint függelékek jelennek meg az ábécés könyvekben».⁶ Ugyancsak MELICH JÁNOS állapította meg, hogy e szokás később is sokáig megmaradt, s példaként idézett egy 1780-ban kiadott soproni «Szlovenszki szilabikár»-t, ahol még egy ilyen elkésett nominált találunk.⁷

¹ MAGYAR SIMON működéséről I. GÁLDI L., *Simeon Magyar, ein rumänischer Pionier der josephinischen Schulreform*: AEC. VII. 1941.

² Vö. AEC. VI. (1940) 264=5,

³ «Existimo, antequam Dantes, Boccatus et Petrarcha ex Barbarismis Longobardorum, Gallorumve, et familiaris Latini sermonis reliquiis, novam hanc Italarum, elegantem et pene Divinam, composuissent, Valachicam Italicæ linguæ, per omnia similem fuisse» (ALEXI, i. m. VII. 1.; vö. *LexBud.* 66.). Ennek az oláh részről többször idézett véleménynek bizonyító erejét néhány év múlva egy szász tudós, SCHULLER J. K. próbálta megingatni (*Argumentum pro Latinitate linguæ Valachicæ sive Rumunæ epicrisis. Cibinii, 1831.* 22).

⁴ BRAN P., *Cununa din flori de merite...*, Nagyvárad, 1856.

⁵ CRETIU G., *Salutatio...*, M. Varadini, 1856. Az oláhok erőltetett klasszicizálására mi sem jellemzőbb, mint hogy az oláh versben Szamosújvár *Armenopol* és Nagyvárad *Urbea-Mare*, a latin versben viszont ALEXI «episcopus Szamos-Ujváriensis» és Nagyvárad hagyományosan *M. Varadinum*!

⁶ MELICH J., *A magyar szótárirodalom*. NyK. XXXV, 326.

⁷ I. h. 327.

Ezeknek a kisebb, alig néhány fogalmi körre szorítókozó szójegyzékeknek kétségtelen oláh megfelelője az a szójegyzék, amelyet MAGYAR SIMONNAK már említett ABC-jében látunk, s amelyhez egészen hasonló az 1797-ben Budán megjelent oláh ABC-könyv szójegyzéke is. Mindezekben éppen olyan csekély a fogalmi körök száma, mint például a XVII. század végéről való lőcsei «Abece-darium Latino-Hungaricum»-ban, amely csupán 12 fogalmi körre szorítkozik.¹

E kisebb terjedelmű és szerényebb igényű szójegyzékek mellett nem halt ki azonban egészen a részletezőbb, tudományos színvonalú nagy nominalok műfaja sem. Bár e középkori szótártípus utolsó hajtásait senki sem tette beható vizsgálat tárgyává, mégis utalnunk kell MURMELLIUSTÓL és SZIKSZAY FABRICIUSTÓL eltekintve az 1629-i szebeni Nomenclaturára, amelyben 44 fogalmi kör volt² s az 1709-ben megjelent, ugyancsak szebeni «Vocabularium Trilingue»-re, amelyben 39 fogalmi kört találunk.³ E hagyományok folytatója a GOTTSCHED-féle s Magyarországon is használt⁴ német nyelvtan szójegyzéke, amelyben már a modern nyelv a latin elé kerül, s ahol a szójegyzéket rövid beszélgetések zárják le.⁵ Még közelebb áll nemcsak időrendben, de beosztásban is ALEXI nominaljához az a «Magyar és Német Igés-könyv» (Magyarisch und deutsches Wörterbuch), amelyet BEREGSZÁSZI NAGY PÁLNAK 1797-ben Erlangenben kiadott magyar nyelvtanában találunk.⁶ Ennek nemcsak fogalmi körei haladnak majdnem azonos sorrendben az ALEXI-féle, beosztással hanem egyező vonás az is, hogy mindkét szerzőnél a fogalmi körök után külön felsorolásban következnek előbb a melléknévek, majd az igék. E hármasság tagolás (1. fogalmi körök, 2. melléknévek, 3. igék) mindkét esetben annyira jellegzetes, hogy joggal mondhatjuk: ALEXI vagy BEREGSZÁSZI művét vette mintául vagy olyan — való-

¹ U. o. E kérdéssel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy hasonló szójegyzéket találunk egy 1819-ben Kisenevben megjelent oláhnyelvű, de orosz kiadású nyelvtanban is, valamint több beszarábiai oláh nyelvtankönyvben (Șt. CIOBANU, Cultura rom. în Basarabia sub stăpânirea rusă. Chișinău, 1923, 80). Úgy látszik, e késői nominalok divatja a felvilágosodással együtt elterjedt Oroszországban is.

² Melich i. m. 324—5.

³ I. h. 328 kk.

⁴ BLEYER J., Gottsched hazánkban. Budapest, 1909.

⁵ Grammatica Germanica ex Gottschedianis Libris collecta. Francofurti et Lipsiae, 1770, 127 kk.

⁶ P. BEREGSZÁSZI: Versuch einer magyarischen Sprachlehre. Erlangen, 1797. 229 kk.

színűleg német — forrásból merített, amelyre már előtte BEREGSZÁSZI is támaszkodott.¹

ALEXI szójegyzéke, a maga 32 fogalmi körével, nem valami elszigetelt ritkaság tehát, hanem a magyarországi szótáriródalom kisugárzásának egyik jellegzetes terméke. Ha egyszer rendszeresen feldolgozzuk e kor-szak tankönyvekbe rejtett szójegyzégeit, mintáját bizonyára pontosabban is meg tudjuk határozni.

Hasonlóképpen sajátosan magyarországi jelenségekre bukkanunk, ha ALEXI művének oláh szókincsét vesszük vizsgálat alá. A latinos irány törekvéseinek megfelelően ebben egyrészt bizonyos purizmus érvényesül, amelynek sokszor a népnyelvben széltében-hosszában használt magyar elemek is áldozatul esnek, másrészt pedig lépten-nyomon kiütközik a latinos szavak kedvelése, sőt az oláh nyelv régi latin elemeinek is — legalább írásban — a klasszikus alak szerint való visszalatinosítása.² Szerzőnk dicséretére azt kell azonban mondanunk, hogy ő mindkét törekvést csak okkal-móddal alkalmazta s még távolról sem alkotott olyan erőszakolt, szinte érthetetlen papiros-nyelvet, aminőt később néha éppen egy-egy nagyváradi oláh verskötetben találunk.³

Az erdélyi oláh szókincs hagyományos hungarizmusai közül említésre méltók a tárgyi művelődéssel kapcsolatban *mintée* 'chlamys' (230 < *mente*), *căpăneagu* 'pallium' (u. o. < *köpönyeg*), *dulmanu* 'tunica' (u. o. < *dolmány*), *palută* 'palatium' (u. o. < *palota*), *costeiu* (vagy *castel*) 'castelum' (így, egy *l*-lel!) (u. o. < *kastély*), *lăcheta* 'reticulum, sera' (u. o. < *lakat*), *cuchnă* (hibás visszalatinosítással: *cucină*) 'culina' (u. o. < *konyha*), *tablele ferestei* 'valvae' (231, vö. *tábla*, *ablaktábla*), *peplunu* 'culcitra vel peplum' (u. o. < *paplan*), *lepedeu* 'linteolum' (u. o. < *lepedő*), 'servetă mappa minor'

¹ Forrásáról maga ALEXI így nyilatkozott: «His accedit Vocabularium Daco-Romanum et Latinum, continens omnis generis Substantiva in sermone quotidiano occurrentia, eo ordina, quo in optimis Italicis et Germanicis se excipiunt (i. m. VIII. l.). BEREGSZÁSZINAK valószínűleg szintén német mintája volt, és bizonyos, hogy Olaszországban is el voltak terjedve az ilyen szójegyzékek, amelyek egészen középkori módon haladtak Istentől a házieszközök és a mesterségnevek felé. Efféle francia-olasz szójegyzéket találunk például a következő XVIII. századi nyelvtanban: L'arte d'insegnare la lingua franzese per mezzo dell'italiano o vero la lingua italiana per mezzo della franzese (ajánlva P. A. Gerini toscanai udvari embernek). Firenze, 1784. Budapesti Egyet. Könyvtár, Hc. 901.).

² Már ALEXI próbált *cal* helyett *caualu*-t írni (233), hogy jobban hasonlítson a latin *caballus*-hoz s később is nagyváradi nyomtatványokban sűrűn találunk *formosu*-t *frumos* helyett, stb.

³ Vö. például Diorile Bihorului. Nagyvárad, 1854 (l. erről a verskötetről és más hasonlókról: Magyarságtudomány, 1942, 176. kk.).

(u. o. <szervét), *talgeru* 'orbiculus' (u. o. <tányér), *lămpașu* 'lampas, latern' (232 <lámpás), *turceriu* 'embolus, epistomium' (233 <tölcsér), *mustariu* 'sinapi' (233 <mustár), *ham* 'chamus, helcium' (234 <hám), *frustucu* 'jenticulum' (u. o. <früstük), *pastetu* 'carnes coctae massa farinacea vestitae' (235 <pástétom), *pogaciă* 'placentae genus' (u. o. <pogácsa), *petreșelu* (vel *petrenșelu*) 'petroselinum' (236 <petrezselyem), *ghimber* 'zingiber' (236 <gyömbér), *măndulae* 'amygdala' (236 <mandula), stb. Akad magyar elem a madárnevek között is, mint *papagaie* 'graculus' (238 <papagály), magyarok a pénzek elnevezései, mint *creitiariu* 'unus crucigerus' (239 <krajcár), s még a papír neve sem a mai közoláh *hártie*,¹ hanem a magyarországi latin *papirusu* (240). A 'tollkés' (scalpellum) neve *peniçilu* vagy *penicilușu* (240, vö. magyar *penicilus*), ami arra mutat, hogy ALEXI forgathatta ugyan a bánsági IORGOVICI nyelvészeti tanulmányát, amely a latin szavak -us, -um végződésének elhagyását ajánlotta,² de azért mégsem tudott még szakítani a magyarországi oláhság között annyira elterjedt -uș végű szavak hagyományával.³ Persze az 'író' neve sem a ma használatos *creion* (vö. francia *crayon*, régen *créon*, a *craie* <creta alapszóból), hanem egyszerűen *cerusa* (240), s még a 'tinta' neve is *tintă*, vagy legföljebb *negră* (a *negru* alapszóból), de ez utóbbi csupán a szlávos *cerneală* tükörszava. E hosszú sort néhány foglalkozásnév egészíti ki (pl. *bireu* 'judex' 244 <bíró; *comedieș* 'comicus, histrio, actor' 245 <komédiás), *sebeu* 'sartor' 246 <szabó stb.), hogy az alább még említendő címekről és rangokról ne beszéljünk.

Mindezen magyar elemek persze távolról sem a szerző önkényes neologizmusai, hanem előfordulnak a kor számos más emlékében is: egyesek közülük felbukkannak már MAGYAR SIMON tankönyveiben,⁴ legnagyobb részüket pedig magából a Lexicon Budense-ből is ki tudjuk mutatni.⁵ Igen valószínű, hogy számos magyar jövevényszó otthonos volt már ALEXI szilágysági oláh nyelvjárásában is, ami annál valószínűbb,

¹ Itt csak 'charta', azaz 'hártya' értelemben fordul elő, viszont a papír 'papyrus'.

² P. IORGOVICI, *Observații de limba rumânească*. Buda, 1799.

³ Erről TAMÁS L., *A magyarországi latin í-zés az oláhban*: MNy. XXIX, 25 k. (hozzá GÁLDI L.: u. o. XXX, 181 és N. DRAGANU: *Dacoromania*, VIII, 231).

⁴ Vö. AEC. VII, 517. k.

⁵ L. *mintie* (392), *căpenégu* (94), *pălulă* (479), *tablă* (602), *lepedeu* (350), *lămpașu* (341), *muștariu* (409), *hamu* (253), *paștetu* (485), *pogace* (519), *ghimberiu* (237), stb. A *petreșelu* alak *petresely* változata előfordul már a BENKŐ JÓZSEF-féle első oláh növénytani szójegyzékben (*Nomina vegetabilium*. Magyar Könyvház, 1783, 407. k. Ujra kiadta: I. COTEANU, *Prima listă a numelor românești de plante*. București, 1942. 163, 165. sz.).

mivel szójegyzékünkben nem egy jellegzetes erdélyi nyelvjárási elemet találunk. Ilyen például a köznyelvi *oglinďa* 'tükör' helyett a Nyugat-Erdélyben járatos *cotătoare* (ALEXINÉL *căutătoare* 'speculum' 231);¹ *suman* helyett *sugman* 'bracca' (230, vö. SINKAYNÁL is: *țundra* = *sugmanul*, GASTER: Chrestom. rom. II, 205)² és *albastru* 'kék' helyett³ a csak Erdélyben ismert *mieriu* 'subglaucus' (239, a latin *mërum*-ból, vö. MEYER—LÜBKE, RomEtWb.³ 5535; van *mïeru* változata is). Hasonlóan tipikus erdélyi tájszavak ezek a fentebb említett magyar elemek is, amelyeknek sorát a szójegyzék betűrendes részeiből és a nyelvtani anyagból könnyen szaporíthatnók (vö. *cocieriu* 'auriga' 246, a magyar *kocsis* nyomán, de képzőcserével, vö. német *Kutscher*; *bios* 'abundans' 247 < *bő* + oláh -os; *deschilinitu* 'sejunctus' 248 < oláh *des* + *chilini* < magyar *külön*; *darab* 'frustum' 298 < *darab* stb.).

Mindez eléggé bizonyítja, hogy ALEXI, latinósító törekvései ellenére, egyáltalában nem kívánt gyökeres szakítást az oláh nyelv magyar elemeivel, amelyek ekkor még a tárgyi és szellemi művelődés fontos és jóformán nélkülözhetetlen elnevezéseit jelentették.⁴

Ugyancsak sajátosan erdélyi színt képviselnek ALEXI szójegyzékében a latin jövevényszavak, illetőleg az oláh nyelv idegen eredetű szavai helyett használt latin elemek. A «De Deo, et illis quae ad Religionem pertinent» fejezetben (222. skv. ll.) a következő adatokat találjuk:

Sănta Treime, Sancta Trinitas
 Dumneđu spiritu'ľ Săntu, Deus spiritus Sanctus
 Săntu, sanctus
 Sănti, sancti
 Sănta scriptură, Sacra scriptura
 Sănta cėnă, sancta caena
 Săntu'ľ oleu, sanctum oleum.

¹ Ez az adat annál is érdekesebb, mert ebből az *oglinďa* helyett használatos *cotătoare* (*căutătoare*) elnevezésből S. PUȘCARIU legújabbán messzemenő szóföldrajzi következtetéseket próbált vonni (ellene TAMÁS L.: AEC. III, 238. TAMÁS viszont a *cotătoare* szó legrégibb előfordulását csak 1862-ből idézi). Vö. még Dict. Acad. Rom. II, 229.

² Azonos eredetű *szokmány* szavunkkal (vö. MIKLOSICH: Nyr. XI, 511. és LexBud.: *sumanu-sagum-szokmány*, *tzondra*, 685).

³ Erdélyben régebben *albastru* 'kék' értelemben aligha lehetett járatos. A LexBud.-ban értelmezése még 'candicans, fehéres', bár ez lehet tudálékos etymologizálás eredménye is (a latin *albus*-ból való származtatás révén, vö. Dict. Acad. Rom. I, 96).

⁴ Az erdélyi oláhság XVIII. századi magyar «divatszavai» valóban egy akkor magasabbrendűnek elismert művelődés átvételét jelentették, amint arról KLEIN SÁMUELnek kéziratban maradt és rengeteg magyar elemet tartalmazó szótára is tanúskodik. Ennek kiadását most rendezem sajtó alá.

Amint látjuk, mindeme kifejezésekben a hagyományos, szláv eredetű *sfânt* (<*svęti*) helyett a latin *sanctus*-ból szabályosan származó *sânt* szó szerepel. A latin eredetű alak alkalmazása nem is lenne feltűnő, ha az oláhban e szó önálló melléknévként valóban mindig létezett volna. Kétségtelen azonban, hogy a népnyelvben csakis bizonyos összetételekben van nyoma, mégpedig főleg olyan esetekben, amelyeknek albán párhuzamai is vannak (pl. *Sângiorgiu* albán *šing'erk'* <*Sanctus Georgius*, *Sâmedru* albán *šenmitre* < *Sanctus Demetrius*, *Sântamaria* albán *šermeri* <*Sancta Maria* stb.),¹ valamint előfordul ezek mintájára magyar eredetű helynevek *szent*-előtagjának tükörképeként (pl. *Dicsőszentmárton* < *Diciosánmartin*). Az efféle előfordulások nyomán csak az erdélyi latinos iskola próbálta a *sânt(u)* jelzőt általánosítani,² azzal a céllal, hogy kiszorítsa az erősen szláv hangzású *sfânt* alakot. Ez az erdélyi törekvés a XIX. század folyamán átmenetileg hatott ugyan még a Kárpátokon túli oláh nyelvre is,³ később azonban a természetes nyelvfejlődés ismét visszatért a hagyományos *sfânt* alakhoz (vö. *Sfânta* Evanghelie cea de la Marcu, az 1938-ban kiadott új oláh bibliafordításban).

Ugyancsak gyökértelen latinosítási kísérleteket képviselnek *ALEXI*-nél az ilyen, mintegy feltételesen felvetett alakpárok:

paradisū v. raiu, Paradisus (223)

sélbă (pădure), silva (225)

vultu (obrasu), vultus (227)

galu, vel coquoșu, gallus (238)

murariu (sidariu), Caementarius, murarius (246).

Az olyan mesterségesen felelevenített szavak, mint *vult* (a hagyományos *obraz* helyett) vagy *selbă* (*pădure* < *paludem*, *codru* < *quadrum* helyett) az oláhban nem tudtak meggyökeresedni, bár az utóbbinál a nyelvújítók még a *silvaticum* < *sălbatec* (vad) származékszó hangtani tanúságából is igyekeztek gyakorlati következtetéseket levonni. Ugyancsak felesleges volt a régi szláv *cocoș* 'kakas' elnevezés helyett a keleti romanizmusban meg nem maradt *gal* (<*gallum*) szóval kísérletezni.

¹ S. PUȘCARIU, EtymWb. 145. Hogy *ALEXI* mennyire próbálta legalább a helyesírást latinossá tenni, arra jellemző, hogy nála *Sanctus Georgius* oláhul *Santu Georgiu* (227) és nem a hagyományos *Sângiorgiu*. Éppen így latinizált már 1783-ban BENKŐ JÓZSEF, akinél a *Centaurea benedicta* (*Carduus benedictus*) 'pápfű' oláh elnevezése *Cárdó szántó (!)*, vagyis *cardu(!) sânt* (vö. I. COTEANU kiadása, 509. sz.).

² Ez a törekvés egészen a múlt század 60–70 éveig elhúzódott.

³ Sokszor előfordul *sânt* EMINESCU flatalkori verseiben is, amelyeket még részben az erdélyi nyelv hatása alatt írt, s már régebben, éppen *ALEXI* idejében, gyakori ez az alak a moldvai ASAKY történeti elbeszéléseiben (vö. Nuvele Istorice, P. HANES kiadása, Bukarest, 1915. 324.).

Máskor viszont ALEXI szópárjai már a későbbi nyelvfejlődés irányára utalnak:

Elementuri (stichii), elementa

Globul (glontiu'l) pamentului, globus terraqueus (224).

Itt a régebbi s ma már ebben a használatban elavult alakok a zárójelben levők (*stihie*—újgörög στοιχειόν és *glont*, bizonytalan eredetű szó), viszont az *element* (ma többszáma *elemente*) és a *glob* a modern tudományos nyelvben egészen közkeletűek.

Némely esetben ALEXI egy-egy neologizmust összezeserélt a hozzá hasonló régebbi oláh szóval s e miatt tévedett a pontos jelentés megjelölésében. A «De vestimentis» fejezetben ezt olvassuk: «*Mantao*, toga vel pallium presbyterale» (230). Ez az adat igen meglepő, mivel az oláhban van egy régi szó: *mantie* (<szláv *mantija* <középgörög *μαντιον* 'papi v. fejedelmi palást' értelemben (ΤΙΚΤΙΝ, RumDeutschWb. 949) s van egy újkeletű neologizmus: *mantà* 'köpeny, (határozott alakban: *mantaua*), amely a német *Mantel*, illetőleg a francia *manteau* átvételével magyarázandó (ΤΙΚΤΙΝ i. h.). Ha tehát ALEXI a *mantao* szót 'pallium presbyterale'-val értelmezte, eljárása csakis a két egymáshoz hasonló szó összezeserélésével magyarázható. Mentségére kell azonban felhoznunk, hogy ugyanezt a tévedést már a Lexicon Budenseben is megtaláljuk, ahol *mantie* és *mantao* közös értelmezése: «toga sacerdotalis, pallium presbyterale vel ecclesiasticum: Papipalást: ein Oberrock, oder Mantel der Priester. It. mantello» (374).

Az elmondottak eléggé bizonyítják már, hogy ALEXI szójegyzékének beosztása és szókincse csakis a szerző sajátos magyarországi kultúrkörnyezetével magyarázható. A művelődéstörténeti tényezők azonban még jobban rányomták bélyegüket egyes fogalmi körökre, amelyeknek szóanyaga távolról sem a Kárpátokon innen és túl élő egész oláhság gondolatvilágát tükrözi, hanem csakis a magyarországi oláhságnak a magyar életben gyökerező eszméit és fogalmait. Már a borgazdálkodás fejezetében («De illis, quae inveniuntur in cellarior») említésre talál a *vinu ungarescu* 'vinum hungaricum' (233), s amint a földrajzi fogalmakhoz és a népnevekhez érkezünk, az egész történelmi Magyarország kirajzolódik szemünk előtt. Németország (*Tiéra Neamtiască*, 241) után az első európai országnév *Ungaria* s mellette külön címszóként szerepel: *Tiéra Unguréscă* 'Regnum Hungariae', vagyis a magyar birodalom. Magyarország részei közül első helyen áll *Transilvania* vagy *Tiéra Ardélului*, amelyet ALEXI teljes közjogi pontossággal latinul így értelmez: 'M. Principatus Transylvaniae'. A továbbiakban egymás után következnek az olyan országrész-nevek, mint *Bănatu* 'Banatus',¹ *Tiéra Secuéca* (!) 'terra

¹ Ma *Banal* használatos; a népnyelvben *bănat* < *bánal*.

Siculorum', *Tiéra Horvatiască* 'Crotiae (!) Regnum', s a hozzájuk csatlakozó népnevek, mint *un Horvatu* 'Croatus', *un Slavu (Totu)*¹ Sclavus', sőt — szilágysági lokálpatriotizmusból — végül e két szót olvassuk a XXVII. fejezetben: *Sălășianu* — Sylvanus (tehát szilágysági!) és *Ţiganu* 'Zingarus'. Eme kétségtelen magyar terminológia mellett azonban érdekes módon megtaláljuk már a sarjadó oláh népi öntudat jeleit is: *un Unguru* 'Hungarus' után ez áll: *un Romanu* 'Romanus'; és *un Romăn* (és nem *Rumăn*, mint régebben!) 'Daco-Romanus sive Valachus'.² S bár — éppen most idézett példáink szerint — még kidomborodik a történelmi Magyarországhoz való tartozás érzése, mégis már e mögött észrevehetjük a román nemzet tudatnak, a Kárpátokon inneni és túli részek népi egységének kibontakozását is. Országneveink között sorra kerülnek *Moldova* 'Moldavia', *Bucovina* és *Tiéra Romănescă* 'Principatus Valachiae, Valachia' és népneveink között egymásután következik *un Moldovanu*, *un Bucovinénu*, *un Ardelénu* és *un Macedonianu* (az utóbbi azzal magyarázható, hogy e korban sok macedóniai arumén fordult meg Magyarországon és tanult a pesti egyetemen).

E kísérlet a Kárpátokon inneni és túli oláhlakta vidékek gondolatvilágának összehangolására csak akkor lett volna azonban igazán sikeres, ha a művelődéstörténetileg fontos tárgykörök a Kárpátokon túli, görög és török elemekkel telt XVIII. századi oláh nyelvből is adtak volna ízelítőt. Erről a havasalföldi és moldvai nyelvhasználatról azonban ALEXIÉK, úgy látszik, semmi fogalma sem volt; mindössze az *un Boiariu* vel *Boeróe* címszót értelmezte a következő módon: «Nobilis Valachus, Bojaro» (a LexBud.-ben csak: 'nobilis, Bojaro').³ Másutt a kétféle oláh művelődés összehangolásának semmi nyoma; sőt például a «De dignitatibus Sacerdotalibus» c. XXIX. fejezet unitus színezetű, amennyiben a pápa nevével kezdődik és több olyan szót tartalmaz, amely az ortodox oláhok között sohasem volt használatos (pl. *Vicariş* 'Vicarius', *Capelan* 'Capellanus', *Cantor* 'Cantor' stb.). A világi méltóságokról szóló rész egyenesen magyar-osztrák szellemű: a császár és király említésével kezdődik (a király még persze *Crainu* és nem *rigă*, mint Havas-

¹ Mint családnév, az oláhoknál inkább *Tăutu* alakban fordul elő.

² A hagyományos és hangtörténetileg egyedül jogosult *rumăn* alaknak *romăn*-ra való visszalatinosításáról vö. TAMÁS L. Az oláhok nemzeti nevééről; EPhK. LVII (1933), 49. kk., AEC. I (1935), 34. kk.

³ Hogy mennyire nem ismerte ALEXI a Kárpátokon túli nyelvhasználatot, azt eléggé mutatja az a körülmény, hogy a vajda feleségét (Vajvodae uxor) *voivodesă*-nak próbálta elnevezni (244), a sok *archiduchesă*, *contesă*, *electoresă* (Electorissa!) mintájára. Az igazi oláh elnevezés egyszerűen *doamnă* (ТІКІТІН: i. m. 555).

alföldön, s nem is *rege*, mint manapság!),¹ s utána ilyen szavakat olvasunk:

un Archiducă, Archidux
una Archiduchésă, Archiducissa.

.....
un Conte (Grofu), Comes
una Contesă (Grofitia), Comitissa
un Baronu Baro, Optimas, Dinastes
una Baronesă, Baronissa
un Nobilu (Nemişu), Nobilis.

Erdély kormányzójára utal: *un Gubernator* (244) s a magyar *öbester* (<német *Oberster*) átvétele, *Obrister* 'Tribunus militaris' (u. o.). A magyarországi latinságból származó hivatali rangok *Asesor*, *Cancelista* (Cancellista), *Notariuşu*, *Consiliariu de curte* 'Consiliarius aulicus' stb.

Mindez csak megerősít abban a meggyőződésben, hogy ALEXI szójegyzéke magyar és latin elemeivel, valamint szóanyagának kiválasztásával teljesen a történelmi Magyarország szellemi életében gyökerezik. Ugyanezen megállapítás áll az egész latinnyelvű nyelvtanról is, amelynek beosztásában a magyarországi latin nyelvtanok hatását észlelhetjük. Úgy látszik azonban, e magyaros színezet nem gátolta a könyv elterjedését: a kötet végén levő «Index Nominum D. D. Praenumerantium» szerint nemcsak minden akkor számottevő erdélyi oláh vásárolta meg, de «Georgius Asaky, Comes Moldaviae» is, a moldvai oláh szellemi élet Kazinczyja,² de igen sok magyar, mint «Sp. D. Ludovicus Schedius AA. LL. et Philos. Doctor Aestheticae, atque elegantior Artium Profess.» (348), Orosz Mihály gyulafehérvári kanonok, Vajda László kolozsvári kormányzósági hivatalnok, sőt pénzemberek is, mint mácsai Csernovics Pál nagybirtokos és az aradi Rotschild Náthán... Érdeklődtek iránta Bukovinából is, ahonnan szintén tíznél több előfizető jelentkezett.

Ezzel azonban ALEXI munkájának sikere nem ért véget. Amint a *Lexicon Budenset* az a tisztesség érte, hogy DIEZ elsősorban ebből merítette az oláh nyelvre vonatkozó ismereteit, ALEXI nyelvtana is eljutott a nyugati országokba. Amikor 1841-ben M. A. BRUCE-WHYTE angol romanista kiadta franciául «*Histoire des langues romanes et de leur*

¹ *Rigă* <újgörög *ριγας*, vö. *ρηξ* <latin *rex*. GÁLDI L., *Les mots d'origine néo-greque en roumain à l'Époque des Phanariotes*. Budapest, 1939, 246. l. Itt jegyezzük meg, hogy a címekről és rangokról szóló rész (De Dignitatibus Secularibus 244) különösen közel áll BEREGSZÁSZI egyik fejezetéhez (Az Felségek és Méltóságok, 's a' t. 253. kk).

² Asaky ebben az időben diplomáciai küldetéssel Bécsben időzött s ezért szerepel a nyelvtan b é c s i előfizetői között.

littérature» című összefoglaló művét, ennek I. kötetében az «Analyse de la langue valaque» című fejezetet (204. kk. 1.) szinte teljes egészében ALĒXI nyelvtana nyomán írta meg.¹ Joggal mondható tehát, hogy az oláh nyelv először ebben a magyarországi humanista köntösben jutott el a nemzetközi tudományosság érdeklődéséhez. Ha ehhez hozzávesszük azt aényt, hogy viszont az egyik legelső havaseltvi oláh költő, VĂCĂRESCU JĂNOS Nyugat-Európában nem oláh, hanem újgörög nyelvű költeményei révén vált ismertté, akkor ismét az oláh nyelv és művelődés kezdeteinek ama alapvető kettősségéhez jutottunk, amelyre máskor volt már alkalunk rávilágítani.²

GÁLDI LÁSZLÓ.

¹ BRUCE-WHYTERA utalt már SZILASY GERGELY, MÁRKI SÁNDOR, a Diacovici-féle Enciclopedia Română, stb. de nem méltatták figyelemre az angol szerző következő megállapítását: «Le daco-roman, tel qu'il est parlé par le peuple, et tel qu'il se montre dans la grammaire d'Alexi, et les nombreux échantillons dont il a enrichi son livre, n'a rien emprunté à aucune des langues sœurs» (217. l.) Ha meggondoljuk, hogy a havasalföldi és moldvai oláh nyelvre ekkor — részben újgörög közvetítéssel — számos francia és olasz elem hatolt már be (vö. GÁLDI L., Les premiers verbes d'origine française dans la langue roumaine; Zeitschrift f. franz. Sprache u. Lit. LXIII, 176. kk. 1. és Contributo alla storia degli italianismi della lingua rumena; Archivio Glott. Ital. XXXI, 114. kk. 1.), de ezeknek ALĒXINél valóban semmi nyomát sem találjuk, még élesebben látjuk e nyelvtan és szójegyzék sajátosan erdélyi jellegét.

² E kettősségről l. «A XVIII. századi oláh nyelv jövevényszavai» c. dolgozatomat (MNY. XXXV, 8. kk. 1.). Văcărescuról mint «újgörög» költőről «Adalékok az oláh újgörög irodalmi kapcsolatokhoz». EPhK. LXV, 170. kk.

AZ IGEIDŐ.

Mi az igeidő? Erre a kérdésre többnyire még a legkiválóbb szakmunkák is csak kitérő feleletet adnak s helyette inkább magával az igeidő kifejezésének rendszerével kárpótolják az olvasót. Bátran mondhatjuk, hogy egy egész tekintélyes tanulmányt lehetne írni külön ezekről a rendszerekről, sőt még egy nagy általánosságban mozgó beszámoló is felborítaná cikkünk egyensúlyát, ezért az idevágó kutatás eredményeit elhanyagolva nyomban magára a szűkebb igeidő-kérdésre óhajtunk rátérni.

Az igeidő lényegével — érthető okokból — leginkább a nyelvlélektan kutatói foglalkoztak. WUNDTnál például a következő megállapítást olvashatjuk: «Fassen wir nämlich diesen Begriff (t. i. az igeidőfogalmat), unter Beiseitesetzung der in der Grammatik ihm zugezählten Übergangs- und Mischformen, als *reine Zeitstufe* auf, so enthält diese in ihrer Verbindung mit dem Grundbegriff des Verbuns stets eine *Orientierung des objektiven Vorgangs nach der momentanen Bewusstseinslage des Subjekts*» (Die Sprache² II, T. 194). A magyar kutatók közül ugyancsak az egyén pillanatnyi tudatállapotának döntő szerepét hangsúlyozza GYOMLAY Gyula is az igeidő meghatározásában: «Az igebeli idő *χρόνος, tempus, Zeit* (stufe) az a szubjektív természetű viszony, melyet a beszélő egyén pillanatnyi öntudata határoz meg azzal, hogy saját magának a történések egymásutánjában elfoglalt álláspontját a történést jelző szóformának objektív fogalmi tartalmára vonatkoztatja, s e szerint abban áll, hogy a beszélő a *maga álláspontjához* (nem a beszélés időpontjához!) mérten előbb történőnek (vagy történtnek, vagy történendőnek), akkor történőnek (vagy történtnek, vagy történendőnek) avagy majd történőnek (vagy történtnek, vagy történendőnek) jelzi-e az igében kifejezett történést» (GYOMLAY: NyK. XXXVII, 81). «Az igével kifejezhető időviszony tehát — írja megint egy másik helyen — egészen alanyi (szubjektív) természetű, a beszélővel szoros viszonyban álló, annak álláspontjától elválaszthatatlan viszony» (u. o. 86). Lényegében ugyanezeket a gondolatokat olvashatjuk KLEMM ANTAL Magyar történeti mondattanában is :

«A beszélő a történések egymásutánjában elfoglalt álláspontját az ige-fogalom objektív tartalmára vonatkoztatja akként, hogy a maga valóságos (= a beszélés időpontja) vagy átképzeléses álláspontjához viszonyítva előbb történőnek (vagy történtnek vagy történendőnek), akkor történőnek (vagy történtnek vagy történendőnek), azután történőnek (vagy történtnek vagy történendőnek) jelzi az igében kifejezett történést. Ez az *igeidő* (tempus)» (57, 78 stb.). Ez a felfogás mármár szinte általánosult s bekerült több iskolai nyelvtanunkba is.

Hogy a beszélő egy bizonyos történést «a maga álláspontjához» képest «akkor, előbb vagy utóbb történőnek» fog fel és fejez ki nyelvileg, ez valóban «egyéni tény», mégpedig olyan egyéni tény, melyet a beszélő egyén «pillanatnyi öntudata» határoz meg. Egy előttünk haladó vonatról mondhatjuk azt, hogy «A vonat megy», esetleg azt is, hogy «A vonat elment», sőt még azt is állíthatjuk, hogy «A vonat el fog menni». A beszélőnek ez az állásfoglalási szabadsága, vagyis ez az «én» tevékenysége azonban még nem azonos az igeidővel! A kérdést érintő nyelvi (langue) probléma ugyanis csak akkor kezdődik, amikor a beszélő már eldöntötte, hogy mit is akar tulajdonképpen kifejezni, mert csak ebben a pillanatban találja magát először szemben a nyelv iratlan törvénykönyvével! Ekkor azonban, hogyha úgy döntött, hogy például a fentiek közül «Der Zug fährt» tartalmút realizálja, az előtte haladó vonatról már csak azt mondhatja: «A vonat megy» és semmiképpen sem használhatná már a *megy* alak helyett a *ment*, esetleg *ement*, vagy a *menni fog*, esetleg *el-menni fog* alakokat «fähr» értékben. Mi következik ebből? Az, hogy a *megy* jelen vonatkozása nem lehet egyéni jelentéskölcsönzés eredménye. Ezzel természetesen nem állítjuk azt, hogy az egyén intenciójának megfelelően sohasem kölcsönözhet bizonyos jelentéseket az egyes nyelvi jeleknek. Nem, mi csupán annyit állítunk, hogy az egyéni jelentéskölcsönzésnek sokkal szűkebbre szabott határa van, s ha élünk is vele, akkor sem «történhet egészen egyéni módon» (Laziczius, A nyelvtudomány harmadik axiómája 7). Az eddigieken mit sem változtat az a körülmény, hogy a *megy* alak más szituációs vagy szövegmezőben jövő vonatkozású is lehet, pl. «Ha te elmész, én is megyek». A *megyek* alak ugyanis itt sem azért fejez ki jövő értéket, mivel a beszélő szeszélye itt meg egyszerűen jövő vonatkozást kölcsönzött neki, hanem azért, mert a *megyek*, *mégy*, *megy* stb. alakokhoz az egész magyar nyelvközösségben a jelen mellett még jövő érték is fűződik. «A szavak többértelműsége... — írja Gombocz — a nyelvi élet természetes következménye» (Jelentéstan 35). «Minden nyelv messzeágazó többjelentésű symbolumokat használ» állapítja meg Bühler (Sprachtheorie 66). Mindebből mármost ezt a tanul-

ságot vonhatjuk le, hogy az igével kifejezett idő nem «szubjektív viszony», «melyet a beszélő egyén pillanatnyi öntudata határoz meg», hanem egy olyan érték, melyet a beszélő már k é s z e n k a p s pillanatnyi elhatározásával legfőljebb a fölött dönthet, hogy a több értékű jeleket (*megy* = jelen, jövő) az adott helyzetnek megfelelően melyik vonatkozásában emelje ki. WUNDTtal, GYOMLAYval és követőkkel szemben tehát joggal mondhatjuk, hogy az igeidő nem «szubjektív viszony», hanem k o l l e k t í v é r t é k .

Több körülmény a mellett szól, hogy ez a kollektív természetű időérték bizonyos kapcsolatban lehet az igejel más értékével is, így elsősorban a történésminőséggel.

Az uráli nyelvek keretén belül például e mellett szól, hogy

1. az uráli nyelvek időjelei continuatív, inchoatív, illetőleg nomen verbale eredetűek s így valóban kapcsolatban vannak vagy voltak az igei történésminőséggel (vö. BUDENZ, UA. 13, 17 ; SZINNYEI, Sprw.² 118—24 stb.);

2. az uráli nyelvek szamojéd ágában — a kamaszi nyelvjárás kivételével — a szerint, hogy egy ige folyó vagy pillanatnyi történést fejez-e ki, más és más rendszerbe tartozik.

A momentán történésminőségű alakok például a következő rendszert alkotják:

j e l e n (tő + frequ.-continuatív képző + személyrag), a l i g m u l t (tő + személyrag), r é g m u l t (tő + befejezett történést kifejező igenévképző + személyrag), j ö v ő i d ő (tő + inchoatív képző + személyrag). Pld.: Jur. (CASTR.:SUS. Toim. LXXXIII, 209) *madasitida* 'er schneidet', (LEHTISALO: SUS. Toim. LVI, 17) Sjo. *madāβ* 'ich schnitt ab', *mādāββēr* 'du hast es abgeschnitten', *mādanγūr* 'du wirst abschneiden' | jéniszjeji (ПРОКОФЬЕВ, ЯЗЫКИ. 87) *pugguado* 'он кладет (нечто)', (i. h. 89) *puṇada* 'он положил (нечто)'. (u. o.) **puṇaroš* 'ты положил его' (i. h. 87) *pudda*. *положу (нечто)* | osztj.-szam. (CASTR. Wb. 148) *tōšpak* 'ich komme', (CASTR.: SUS. Toim. LXXXIII, 323) *tōk* '(er) kam', (i. h. 328) *tōsand* 'kamst du', (i. h. 308) *tōnžek* '(er) wird kommen' stb.

Ezzel szemben a frequ.-duratív igeik rendszere a következő:

j e l e n (tő + személyrag), m u l t (tő + befejezett történést kifejező igenévképző + személyrag), j ö v ő (tő + inchoatív képző + személyrag). Pld. Jur. (RAE, E., The Land of the North Wind 340) *Man lanam* 'I speak', *Man lanamas* 'I spoke', *lanagou* 'I will speak'; (CASTR.: SUS. Toim. LXXXIII, 209) *nū* 'er steht', (i. h. 94) *nūvi₀ih* 'er stand' stb. |

* A mult időben a sorrend néha: tő + személyrag + befejezett történést kifejező elem.

jeniszeji (ПРОКОФЬЕВ i. h. 89) *jiredoh* 'я живу', *jiredodj* 'я жил', (i. h. 87) *jiredadoh* 'жить буду' stb. | osztj.-szain. (i. h. 115) *ilak* 'я живу', *il'sak* 'я жил'. (ZULEW, Тогольтрәәт сәтһ... 70) *ilentämbn* 'élni fogunk' stb.

Aligha lehet véletlen, hogy mindkét ragozási rendszernek a finn-ugor nyelvekben is megvan még itt-ott a maga szerkezeti megfelelője.

Így a szamojéd momentán történésminőségű igék rendszerének tükröződését látjuk az alábbi megfelelésekben: magyar (JókK. 79) *lezec*, (DóbrK. 179) *lök*, (AporK. 27) *löttem*, (VirgK. 66) *leendek* stb. | déli-osztj. (ПАТКАНОВ, IO. II, 2) *mendam* 'ich gehe', (KARJALAINEN, OL. 271) *mā-nām* 'ich ging', (ПАТКАНОВ i. h. 64) *menmet* 'er ging fort' stb.

A szamojéd tartós történésminőségű igék rendszerének pedig az alábbi finnugor megfeleléseit találjuk: déli-vepsze (KETTUNEN tanár úr szíves közlése) *Luġen* 'olvasok', *Luġiñ* 'olvastam', *Luġeškandēn* 'olvasni fogok' stb. | magyar *ír*, *írt*, *írand* stb. | mordvin (PAASONEN, Mordw. Chrest. 06) E. *palan* 'ich küsse', *palin* 'ich küsste' stb. | vog. (MUNKÁCSI: NYK. XXII, 76) AL. *ñeum*, *ñewēn* stb. 'tépek, tépsz', *ñeusem*, *ñeusen* stb. 'téptem, téptél' (tő: *ñeu-*, *ñew-*, vö. inf. *ñeu-χ*, frequ. *ñew-ent-*); *tāwēm*, *tāwēn* stb. 'evezek, evezel', *tāusēm*, *tāusen* stb. 'eveztem, eveztel'; (NYK. XXIV, 28) P. *sāyeim*, *sāyein* stb. 'fonok, fonsz' alakok mellett, melyekben az *-(e)l-* kétségtelen praesens képző (vö. *mineim* 'megyek'), van még egy másik — képző nélküli — praesens alak is: *sāyēm* *sāyēn* stb., praet. *sāisēm*, *sāisen* stb. (tő *sāy-*, *sāi-*). A vogulban tehát csupán egy-két úgynevezett rendhagyó ige ragozási rendszere számítható ide. (Az egész kérdéssel kapcsolatban vö. GYÖRKE: NYK. LI, 57—63, 88—97). Nem lehetetlen, hogy a tartóstörténésű igék rendszerében a jövő időnek mai formája mind a szamojédban, mind pedig a finnugorságban csak későbbi analógiás fejlődés eredménye.

Amint tehát a példák mutatják, a finnugorságban egy nyelv keretén belül mindkét rendszer csak a magyarból mutatható ki s itt is csak egymástól izoláltan, mert az úgynevezett «momentán típus» csupán az *sz-szel* bővült *v-tövek* paradigmájában őrződött meg. Egészen gyakori a finnugorságban azonban a két rendszer összekeveredése. Ez történt újabban a most említett *sz-szel* bővült *v-tövek* paradigmájában is. A korábbi szabályos *lök*, *löl* stb. alakok helyett ugyanis, nyilván a *tőlük* rendszer szempontból különböző *jövök*, *jövék*, *jöttem* stb. alakok hatására, ma már *levék*, *levél* stb. formákkal is találkozunk.

Egy másik fontos tanulság, hogy a mai finnugor nyelvekben mindkét ragozási rendszerhez tartozhatnak momentán meg tartóstörténésű alakok is (pl. magyar *leszek* és *teszek*, *adok* és *írok* stb. — déli-vepsze *Luġen* 'olvasok' és *panēn* 'teszek' stb.), vagyis a mai finnugor nyelvek-

ben egyik ragozási rendszernek sincsen semmiféle kapcsolata sem az igei történésminőséggel. Az idő-megkülönböztetés tehát a mai finnugor nyelvekben kizárólag az egymással szemben álló alakok (szervezeti) eltéréseken nyugszik.

Felvethetné talán valaki a kérdést, nem lehet-e ez a fgr. nyelvekben található mai állapot az ősbibb, és amit ma a szamojédságban látunk, vagyis az igetövek történésminőségének és idejének kapcsolata, már csak későbbi fejlődés, esetleg idegen, főképp orosz hatás eredménye! Elvégre tagadhatatlan tény, hogy az oroszban a legszorosabb kapcsolat áll fenn az ige ideje és történésminősége között.

Azt hiszem, minden ilyen feltevésre határozott nem-mel felelhetünk. Az orosz és szamojéd nyelvi szerkezetek ugyanis koránt sem fedik egymást. Amíg ugyanis az oroszban a momentán történésminőségű igék úgynevezett «praesens alak»-ja mindig jövőt fejez ki, addig a szamojédben kizárólag multat s csupán a jurákban kerül elő a mult érték mellett elvett jövő vonatkozás is (vö. GYÖRKE, Adalék a szamojéd igeidőalakok kérdéséhez: NyK. LI, 93). De történeti tények is ellene mondanának minden ilyen feltevésnek. Ahhoz ugyanis, hogy egy ilyen mélyreható, az egész nyelv lényegét érintő átvétel történhessen, feltétlenül szükséges az átadók és az átvevők hosszú és tartós együttélése, két-nyelvűség stb. Ilyesmiről pedig orosz és szamojéd viszonylatban a legtöbb esetben szó sem lehet. Ezek a kapcsolatok ugyanis olyan későiek, különösen áll ez az Urálon túl élő szamojédságra, s olyan lazák, hogy például a Tas melletti osztják-szamojédek még ma is majdnem teljesen izoláltan élnek, kizárólag osztják-szamojédül beszélnek, sőt még a környékükön élő idegen ajkúak egymásközötti érintkezési nyelve is az osztják-szamojéd (vö. DONNER, Über die anlautenden Labialen... 12), a kérdéses nyelvi szerkezetek viszont éppenúgy megvannak itt is, mint az összes többi nyelvjárásban. Az orosz kölcsönvétel gondolatát tehát már eleve elvethetjük. De nem kisebb jelentőségű az a körülmény sem, melyre a mai finnugor alakok elemzése vezet. Ha ugyanis helyes az az általánosan elfogadott feltevés, hogy például a magyar *leszek, teszek* stb., déli-osztj. *mendam* 'megyek', *tetam* 'eszem' stb. alakok *-sz-, -t-, -d-*eleme frequ. eredetű (vö. HUNFALVY: NyK. III, 270—1; BUDENZ, UA. 17, 33; SETÄLÄ, TuM. 83—5; SZINNYEI, NyH. 7 109; GYÖRKE, Die Wortbildungslehre... 25, 37 stb.), akkor ebből már az is következik, hogy e praesens-jelek eredeti funkciója semmi színalatt sem lehet a mai «alaki eltérés jelölés», hanem csakis töbjelentés módosítás, vagy pontosabban tartós történésminőség kölcsönzés. Erre a minőség-árnyalatra pedig bizonyára azért volt szükségük ehhez a rendszerhez tartozó igéknek, mert tárgyi jelentésük — külön tömódosítás nélkül —

aligha lehetett tartós színezetű s így nem is fejezhetett volna ki jelen időt. A jelen idő alakjai ugyanis mindig olyan történést tárnak elének, mely éppen folyamatban van, vagyis tartós színezetű. Hogy helyes úton tapogatódzunk, bizonyítja az a körülmény, hogy e frequ. jeles praesens alakok rendszerében a személyragokkal ellátott pusztá tőalaknak valóban nincsen jelen vonatkozása, vö. magyar *lők* < *leü-* (tő) + *-k* (személyrag), déli-osztj. *mə-nəm* 'ich ging' < *mə-nə-* (tő) + *-m* (személyrag) stb. Ezekután azt hiszem, hogy ezekkel a szerkezetekkel szemben álló s így bizonyos vonatkozásban együtt is értékelendő «másik csoport» jelen ideje sem okozhat már nagyobb fejtörést, mert aligha lehet kétséges, hogy ezeknek a jelen ideje pedig azért alakulhatott következetesen tő + személyragokból, mert tárgyi jelentésük bizonyára már önmagában is tartós színezetű volt. A finnugor alakok elemzése tehát ugyancsak arra mutat, hogy e kétféle ragozási rendszer eredetileg itt is az egyes igetövek tárgyi jelentésének különbségén (frequ. — momentán) nyugodott, vagyis a finnugor nyelvi alakok is egy olyan állapotra engednek következtetni, sőt csakis egy olyan nyelvi állapotból lehet őket megmagyarázni, mint amilyen még ma is él a szamojédségban. Idő- és történésmínőség-érték tehát egykor a finnugor nyelvekben is szoros kapcsolatban volt egymással, a mai állapot pedig egy későbbi analógiás kiegyenlítődés eredménye (vö. GYÖRKE, Volt-e a magyarban *-u-*, *-ü-* praeteritum képző? NyK. LI, 62—3).

Több bizonyíték van arra, hogy bizonyos kapcsolat állhat fenn az időérték és módérték között is. Ezt a tényt egyébként a nyelvészek már jóideje észrevették. «Der Imperativ ist seiner Natur nach — írja például PAUL — immer futurisch, desgleichen der Konj. und Opt., soweit sie bezeichnen, dass etwas geschehen soll oder gewünscht wird» (vö. Prinzipien⁵ 247; WUNDT, Die Sprache I, 194; KLEMM, Magyar történeti mondatban 86 stb.). A finnugor nyelvek keretén belül egy ilyen kétségtelen kapcsolatot tár elének például a lapp nyelv. «Az eredeti conditionalisnak a kildini nyelvjárásban és nagyobbára az akkalaiban is, oda módosult a funkciója, hogy futurum lett belőle. 1. sz. *linčem*, 2. sz. *linčiz*, 3. sz. *leanč* stb. (vö. HALÁSZ: NyK. XVII, 33, továbbá SETÄLÄ: Suomi II, 16: 118; TuM. 181; GYÖRKE, Das Verbum **lč-* im Ostseefinnischen 13—4, 16, 29 stb.). Ennek ellenére mégsem vitás, hogy a mai finnugor nyelvekben a mód- és időérték közötti kapcsolat, éppenúgy mint az actio és időérték közötti összefüggés is nagyjából már megszakadt. Egészen világosan bizonyítják azt pld. az imperativuszi alakok, melyeknek értéke már nemcsak jövő, hanem jövő és jelen egyaránt. Pld. «No cigány, húzzad már a nótámat!» mondatban a *húzzad* alak jövő

értékű, de már VÖRÖSMARTY: «No csak huzzad! (biztatás a cigánynak tánc közben) Ne lógasd a lábadat hiába» verssorában, mivel a történések (a muzsikálás) éppen folyamatban van, a «huzzad» alak időértéke határozottan jelen.

Eddig általában az igealakok időértékének megállapításánál fel sem merült az a gondolat, hogy az egyes időalakoknak értékét csak a velük szemben álló és szoros rendszert alkotó többi időalak értékétől függőleg lehet megállapítani. (Ezzel kapcsolatban vö. SAUSSURE, Cours de Linguistique². . . 159). Talán egy-két példa is elegendő arra, hogy ennek a rendszer adta gondolatnak fontosságát ezzel a kérdéssel kapcsolatban is megvilágíthassuk. A mai magyar köznyelvben, még a jelenlegi déli-csángóban is egyaránt ismert és kétségtelenül közöseredetű is a-t jeles mult idő. Ennek ellenére mégsem lehetne azt állítani, hogy a köznyelvi még a déli-csángó mult alak azonos időértékű is lenne egymással. A köznyelvi *várt* alak ugyanis a mult valamennyi árnyalatát kifejezi, a déli-csángó *várt* alak viszont csak a távolabbi mult jelölésére szolgál. Erre az időértékbeli eltérésre a déli-csángó és a köznyelvi időrendszer közötti különbség adja meg a feleletet. A déli-csángó igeidőrendszerben ugyanis a *várt* alak mellett a közelebbi mult jelölésére van még egy *vára* alak is, míg a mai magyar köznyelv igeidőrendszerében egyedül a *várt* alak szolgál a mult idő kifejezésére. (A «közelebbi vagy aligmult» értékével kapcsolatban vö. BUDENZ: MNyszet V, 354; IMRE S.: i. h. IV, 341; STEUER: Nyr. XVIII, 80, XX, 331—2; BALASSA, Nyelvjárások 138, Nyr. XXIII, 262—3; SIMONYI, TMNy. 626; ERDÉLYI, Időalakjaink és módjaink. . . 21—2; HORGER: MNy. VI, 311; KLEMM, Magyar történeti mondattan I, 88; SZABÓ T. ATTILA, A bábonyi népnyelv igealakjai 11).

Teljesen hasonló jelenség a többi között a szamojédból is kimutatható. Morfológiai szempontból például kétségtelenül összetartozik a momentán történésmínőségű jur. (CASTR.: SUS. Toim. LXXXIII, 2) *kavuih* 'sind gestorben', meg a tartós történésmínőségű (CASTR. i. h. 238) *nūvih* '(sie) standen'. Ennek ellenére mégsem lehetne azt mondani, hogy a két alak teljesen azonos időértékű volna egymással, mert amíg a *nūvih* általában minden mult árnyalat jelölésére alkalmas, addig a *kavuih* csupán a távolabbi multat fejezi ki. Az időérték-különbség oka, hogy a momentán típusú *kavuih* alakkal szemben van még egy (CASTR. i. h. 213) *hā* (<*kā*) 'er starb (soeben)' közelebbi multat jelölő alak is, a tartós-történésszerű igealakok rendszeréből viszont ilyen közelebbi mult kifejezésére alkalmas alak hiányzik.

A nyelvi jelek időértékének egymástól való kölcsönös függése még diachronikus tényekkel is alátámasztható. Az előbb említett *vára* és *várt*

alak, mint tudjuk, megvolt egymás mellett a régiségben is, mégpedig a *vára* az elbeszélő mult, a *várt* pedig általában a perfektum értékében. Azt is tudjuk, hogy a mai magyar köznyelv időrendszeréből a *vára* alak már kipusztult, s így a *várt* a jelenidejű *vár*, meg a jövőidejű *várni fog* alakokkal áll szemben. Ha az egyes nyelvi jelek időértéke valóban a velük szemben álló tag vagy tagok értékétől függ, akkor a *vára* alak kiesése a magyar időrendszerből nem történhetett meg nyomtalanul, vagyis a nélkül, hogy a vele szemben álló tag vagy tagok értéke meg ne változott volna. S ez valóban meg is történt. A mai köznyelv *várt* alakja ugyanis nem egyértékű a régi nyelv *várt* alakjával, mert a mai *várt* alak nemcsak a perfektum, hanem az elbeszélő mult jelölésére is alkalmas, vagyis általában a mult egész értékárnyalatát kifejezheti.

Egyesek szerint az «igebeli idő» nemcsak az ige történésmínőségétől és módértékétől, hanem még az előadás módjától is függ (vö. GYOMLAY: AkÉrt. XXIII, 129—31; KLEMM, Magyar tört. mondattan 78 stb.). A beszélő ugyanis az ő gondolatait közölheti úgy, hogy azok az őt környező tényleges helyzetnek megfelelő állapotot tükrözik, de nyilatkozhatik úgy is, hogy szavai a közlés pillanatában az őt környező tényleges állapotnak nem felelnek meg, az utóbbi esetben a beszélő nyilatkozata mindig valamely képzelt helyzetet tár elénk. Ez a képzeleti álláspont-eltolódás irányulhat a mult vagy akár egy határozatlan helyzet felé, de megtörténhetik az is, hogy magát a távollevőt hozzuk magunkhoz közelebb (vö. BÜHLER, Sprachtheorie 133—6; részben másként GYOMLAY: NyK. XXXVII, 84—6 stb.). Az ilyen előadásmódot általában átképzéletes előadásnak szokás nevezni (vö. PAUL, Prinzipien⁵ 276; WUNDT, Die Sprache³ II, 196; GYOMLAY i. h., AkÉrt. 130—1, Beöthy-Emlék 464—73; KLEMM i. m. 72 stb.). Mármost egyesek szerint például egy mult felé átképzelt praesens alak nem jelen, hanem mult vonatkozású, pl. (ARANY, Toldi I, 1) «Ég a nap melegtől a kopár szik sarja, . . .» Az *ég* alak időértéke = *égett*. «Aber das Präsens bezeichnet auch die Vergangenheit in dem sogenannten. Präsens historicum. . .» írja a többi között HIRT is (vö. Idg. Gr. IV, 170). Ez a felfogás nyilván az úgynevezett objektív időelgondolásra támaszkodik (vö. KORNIS, Lelki élet II, 121). Objektív, azaz az időmérőeszközökkel mérhető idő szempontjából pl. az előbbi magyar mondat *ég* alakja valóban mult vonatkozású, azonban ebből a szempontból nemcsak az *ég* vagy az *égett*, hanem akár az *égni fog* alak is kifejezhet mult vonatkozást, vagyis, ha ez az álláspont helyes volna, akkor tulajdonképpen az *égni* ige egész paradigmája elmosódna, mert végeredményben az összes tag csak egy időértéket fejezne ki. Éppen ez a körülmény mutatja, hogy mennyire helytelen a nyelvi alakok értékét külső (nem nyelvi) szempontból elbírálni!

Maga az átképzeléses és át nem képzeléses alakok szétválasztása helyes megfigyelésre támaszkodik, mert e két csoport tagjai valóban két külön nyelvi síkon tömörülnek. A kínálkozó tanulságokat azonban már helytelenül vonták le, mert nem vették figyelembe azt, hogy az átképzeléses «ég» értékét csakis az átképzeléses «égett» és «égni fog» alakok határozhatják meg, éppen úgy, mint az át nem képzelt «ég» alakét is csak az ezen a síkon rendszerbe tömörült többi tag döntheti el. Az úgynevezett praesens historicumok értéke tehát nem mult, hanem «átképzeléses jelen», amely mellett aztán lehet még pl. a magyarban «átképzeléses mult és jövő» is!

Mindezek után mármost arra a kérdésre: mi az igeidő? — azt válaszoljuk: az igeidő az igejel olyan időre vonatkozó kolektív természetű értéke, mely függő viszonyban van a vele rendszert alkotó többi tag időértékével s ugyancsak kapcsolatban lehet az igejel történésminőségével és módértékével.

GYÖRKE JÓZSEF.

A HORVÁTBAN LEVŐ MAGYAR ELEMÉK SZÓFÖLDRAJZI ÉS IDŐRENDI PROBLÉMÁI.

1. A nyolc évszázados magyar-horvát politikai kapcsolatnak nyelvészeti és művelődéstörténeti szempontból egyaránt becses emléke a horvátba átkerült számos magyar jövevényszó és tükörfelfejezés. Ezek a jövevényelemek természetesen nem oszlanak el egységesen a horvát nyelvterületen, hanem a szerint, hogy az egyes vidékek milyen messze esnek a magyar nyelvhatártól s a multban milyen szoros politikai és művelődési szálakkal fűződtek Magyarországhoz, hol nagyobb, hol meg kisebb számban találhatók. De a magyar jövevényelemek gyakoribb vagy ritkább előfordulását a politikai és művelődéstörténeti tényezőkön kívül az egyes horvát vidékek lakosságában beállott változások is befolyásolhatják. Tisztán elméleti meggondolás alapján is bizonyos, hogy olyan vidéken, ahol a lakosság zöme a középkortól fogva települési helyeit nagyobb mértékben nem változtatta s így a helyi nyelvi kontinuitást is nemzedékről-nemzedékre megőrizhette, több átkerült magyar elem őrződött meg, mint ott, ahol a politikai viszonyok nagymérvű lakosságcserét idéztek elő; főleg, ha az őslakók helyébe az új telepeseket a magyar nyelvhatártól messzebb eső vidékek adták. Ilyen elvi megfontolások alapján a magyar jövevényelemek szempontjából az egész horvát nyelvterületet több szóföldrajzi tájegységre lehet osztani, s ez a felosztás annál inkább indokolt, mivel az egyes tájegységek a történelem folyamán nemcsak a magyar elemek szempontjából, hanem politikai, egyházi, kulturális stb. vonatkozásban is számos más jeggel elkülönültek egymástól.

2. Az első és egyúttal magyar elemekben leggazdagabb ilyen szóföldrajzi tájegység az ú. n. kaj-horvát dialektusterület Zágráb központtal. Amint ismeretes, ennek a dialektusterületnek mai keleti határa a török hódítás idején alakult ki, amikor a Boszniából felköltöző, štokavástinát beszélő népelem az eredetileg keletebbre nyúló

kajkavštinát erősen visszaszorította. Ez a nyelvterület tehát régen nagyjából egybeesett a középkori Szlavónia horvátlakta területével, ma pedig Varasd, Zágráb és Körös megyékre szorítkozik. Az egész történelem folyamán ez a vidék állott a legszorosabb politikai kapcsolatban Magyarországgal, aminek az élet minden vonatkozásában mélyenjáró magyar hatás lett a következménye. Egyházi szempontból is különleges helyzete volt ennek a vidéknek. A középkori Szlavónia területe majdnem pontosan egybeesett a zágrábi egyházmegyével, ez pedig alapítása óta mindig magyar érsek (kezdetben valószínűleg az esztergomi, később a kalocsai) joghatósága alá tartozott, s a magyar hatás így az egyházi életben is érvényesülhetett. Ennek jelentősége nyelvi szempontból nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a kaj-horvát egyházi terminológiába számos magyareredetű kifejezés és tükörszó került át, hanem — ami talán még fontosabb — abban is, hogy a zágrábi egyházmegye területén a latin kiejtés teljesen a magyarországihoz igazodott (s = š stb.), s így a kaj-horvát helyesírási rendszer is a magyarhoz hasonlóan fejlődött (vö. KNIEZSA I., Magyar hatás a kaj-horvát keresztény terminológiában: NyK. L, 191—9).

A kaj-horvát nyelvterületen nagyobbarányú lakosságcsere (legalább is elvándorlás) nem történt, mert éppen beleesett abba a keskeny nyugati sávba, amely a török hódítástól mentes maradt. Így ez a vidék mindenképp alkalmas volt arra, hogy szóföldrajzi szempontból zárt egységgé alakuljon és ősi magyar átvételeket megőrizzen. A magyar elemek a dialektusban régebbi összefüggő nyelvemlékek hiánya miatt csak a XVI. század második felétől kezdve mutathatók ki, de az átvételek zöme még a középkorból, XIII—XV. századokból származik, amint azt hangtani kritériumok alapján számos esetben ki lehet mutatni.

3. A kaj-horvát dialektus Károlyváros és Ozalj vára táján a č a k a v-š t i n á b a megy át, amely leterjed egészen a tengerpart északi részeire s átnyúlik Isztriába és a Quarnero szigeteire is. Ez a dialektusterület a magyar elemek szempontjából is egyenes folytatása a kajkavštinának. A földrajzi távolság miatt természetesen nem tartalmaz annyi magyar elemet, mint a kajkavština s inkább csak a közismert átvételek, mint *orsag~rusag, varaš, harac, šator, šereg, bantovati, batriti* stb. találhatók meg benne. Míg a mindennapi élet szókincsének a kajkavštinában meglévő számtalan magyar kifejezése itt hiányzik, olasz jövevényszavak viszont tömegesen jelennek meg. Ezekon kívül még egy igen fontos szókincsbeli különbség választja el a két szomszédos dialektust, t. i. az egyházi terminológia más-más eredete. A ča-horvát területen egyrészt az egyházi-szláv hagyományokat tovább fejlesztő glagolások, másrészt az olasz orientációjú latin papság voltak a vallási élet meghatározói

s ezért a szókinés egyházi vonatkozásaiban a magyar elemek szinte teljesen hiányoznak. Mindezek az elhatároló sajátságok a ča-horvát nyelvterületet is zárt szóföldrajzi egységgé avatják. A magyar jövevény-szavak szempontjából ezt a vidéket úgy jellemezhetnénk, hogy ide a magyar elemek a kaj-horvát szűrőn jutottak le. Nem található itt olyan elem, amely a kaj-horvátban meg ne lenne. Csakhogy a kaj-horvátban a magyar nyelvhatár közelsége miatt megtörténhetett az, hogy egy régen átvett szónak ősi alakját újabb átvétel folytán ugyanannak a szónak fiatalabb alakja kiszorította, a ča-horvátban ellenben az ősi alak maradt meg, amint azt pl. *ország* szavunk átvételénél a kaj-horvát *orsag*, ča-horvát *rusag* megfelelés mutatja.

4. A kaj-horvát zónához keleten a *s z l a v ó n i a i n y e l v t e r ü l e t* csatlakozik. Ennek mint nyelvi és kulturális tájegységnek kialakulása az újkorban szinte szemünk előtt ment végbe. A mai Szlavónia elnevezés a középkori Szlavóniának keleti megyéire értődik. Keleti részeiben a középkorban még erős magyar többségű lakosság mutatható ki (különösen a Szerémségben), a nyugati részeket pedig a kaj-horvátság legkeletibb nyúlványai népesítették be. A török hódoltság idején ez a nyelvi kép teljesen megváltozott, amennyiben a harcok következtében a magyarság vagy kipusztult, vagy északabbra húzódott s helyét főleg a Boszniából és Szerbiából felvándorló, a štokavštínát beszélő katolikus és pravoszláv népelem foglalta el, amely egyúttal a kaj-nyelvjárás határát is erősen visszaszorította. Az így kialakult új nyelvterület szerves folytatása lett a bosnyák dialektusnak, befogadott egy csomó oszmán-török elemet, de egyúttal belekerült a magyar és (a határőrvidéki szervezet révén) a német nyelv hatósugarába is.

A magyar jövevényelemek ebben a dialektusban általában fiatalabb keletűek, mint bármelyik más horvát nyelvi zónában. Mivel a szlavóniai összefüggő nyelvemlékek csupán a XVII. század végétől kezdődnek, a magyar elemek megjelenése is csak ettől a kortól kísérhető figyelemmel, de ismerve a nyelvi zóna kialakulását, feltehető, hogy ezek a XVI—XVII. századnál régebben itt nem is igen jelenhettek meg. Érdekes mindenestre az, hogy itt sok tekintetben egészen más kulturális réteget képviselő magyar szavak honosodtak meg, mint a kajkavštínában és čakavštínában, amennyiben itt az állami, jogi és egyházi élet magyar kifejezéseit (egy-kettő kivételével) hiába keresnők, de találunk a mindennapi élet fogalmi köreibez (ház körüli tárgyak, mesterségek, szerszámok, ruházat stb.) tartozó számos kifejezést.

Nemcsak grammatikailag, hanem szóföldrajz tekintetében is a szlavóniai dialektushoz lehet számítani a délmagyarországi (baranyai, bácskai, bánáti) bunyevácok, sokácok és szerbek nyelvét, akiknek be-

telepedése hasonló körülmények között történt, mint Szlavónia lakosság-cseréje. Ezeknek a nyelvében általában ugyanazok a magyar jövevényszavak s ugyanolyan hangalakban találhatók meg, mint a szlavóniai horvátban és szerbben. Sajátságos módon ennek a délmagyarországi nyelvi zónának a szókincse körülbelül félszázaddal korábbról kísérhető figyelemmel, mint Szlavóniáé. Az olasz származású és Raguzában is sokáig működött jezsuita, Micaglia Jakab éveken keresztül volt a temesvári misszió tagja s így gazdag horvát-olasz-latin szótárába (Blago jezika slovinskoga, Loretto-Ancona, 1649—51) felvette a délmagyarországi horvát nyelv magyar elemeit is.

5. A Szávától délre Dalmácia határáig, keletre pedig a Drináig terjeszkedik a **b o s n y á k n y e l v i z ó n a**, amely a történelmi Boszniát és Hercegovinát foglalja magába. A politikai, vallási és kulturális viszonyok alakulása folytán fejlődött ez a terület is zárt szóföldrajzi egységgé. A középkori Boszniának politikai és kulturális fejlődését vallási viszonyai határozták meg, amennyiben itt a Bolgáriából átszármazott manicheista tan, a bogumilizmus termékeny talajra talált s a nemesség pártfogása révén szinte államvallássá emelkedett. A bogumilizmusnak az élet minden vonatkozásában keresztülvitt merev zárkózottsága idézte elő egyrészt azt, hogy a magyar birodalom politikai törekvései itt nem vezettek olyan eredményre mint Horvátországban, s királyaink uralma inkább csak névleges fennhatóság volt. Másrészt sem az olasz, sem a magyar részről kezdeményezett vallási térítések nem hoztak tartós eredményeket s a ferencrendiek működése is inkább csak arra szorítkozhatott, hogy a katolikus népelemet a bogumil és pravoszláv s később a mohamedán vallási hódítás ellenében ősi hitében megtartsa.

Ennek megfelelően, ha a középkori bosnyák szókincsben a magyar hatás nem is egészen jelentéktelen, de meg sem közelíti a kaj-horvát terület gazdag magyar anyagát. Az ide átkerült magyar elemekről azonban csak akkor lehetne világos képet alkotni, ha a középkori bosnyák oklevelek a szerbektől elválasztva kerülnének feldolgozásra. Daničić szótára (Rječnik iz knjizevnihi starina) a régi szerb és bosnyák nyelvi anyagot együtt adja s éppen ezért nehéz ebből a tisztán bosnyák elemeket szétválasztani. A török hódítás a bosnyák szókincszet gyökerestül megváltoztatta. Azáltal, hogy a nemesség áttért az iszlámra, nemcsak vallási, hanem kulturális szempontból is kinyíltak Bosznia kapui a keleti hatások számára. A bosnyák dialektusba a XV. század második fele óta számtalan oszmánli török, illetőleg ennek közvetítésével arab és perzsa jövevényszó özönlött, s az áradat szinte teljesen elmosta a középkori magyar elemeknek még a nyomát is. Érdekes pl. megfigyelni, hogy a régi bosnyák oklevelekben szereplő magyareredetű *rusag* helyett

a XVII. és XVIII. század emlékeiben már mindenütt a *vilajet* található, nemcsak világi használatban, hanem vallásos művek nyelvében is.

6. A magyar hatásoknak legkevésbé kitett horvát nyelvi zóna *Dalmácia* volt. Részint a földrajzi távolság, részint a Magyarországgal való laza politikai kapcsolat miatt csak igen kevés magyar elem jutott ide le, s ezek is leginkább a čakavština szűrőjén keresztül. A dalmát tengerparti városok és a szigetek régi gazdag irodalmában kétségtelenül megállapítható magyar elemek csak kivételesen találhatók, s ezeknek sincs művelődéstörténeti jelentőségük, inkább csak az egyes írók egyéni nyelvhasználatának tulajdoníthatók. Amikor pl. az enciklopedikus műveltségű és tudását szívesen fitogtató Kavanjin (XVII—XVIII. század) az *egede* (<magy. *hegedű*) szót használja, valószínű, hogy ezt nem a lokális dalmát szókincsből meríti, hanem idegen nyelvi zónából (kaj-horvát, szlavóniai) kölcsönzi.

7. A horvát szókincsben a magyar jövevényelemeknek legősibb és leggazdagabb rétegét e szerint a kaj-dialektus emlékei őrizték meg. Művelődéstörténeti jelentőségükre főképp akkor terelődött a figyelem, amikor a kitűnő cseh jogtörténész, K. Kadlec több tanulmányban foglalkozott Werbőczy Tripartitumának Pergošić-féle fordításával s végül az egész kaj-horvát szöveget közzétette.¹ A Pergošić nyelvében előforduló magyar elemekről kezdetben az volt a véleménye, hogy ezeket (főképp a tükörszavakat) a fordításnál felhasználta magyar szövegből ad hoc vette át a jogi szakkifejezésekkel küszködő fordító. Később azonban a régi kaj-horvát szótárak forgatása Kadlecet rávezette arra, hogy a magyar elemek túlnyomó többsége nemcsak Pergošić nyelvének saját-sága, hanem századokon át beletartozott a kajkavština valóban használt állományába. Megállapításait elfogadta és részben tovább fejlesztette a horvát tudós, F. Fancev, aki a legrégebb kaj-horvát emlékek nyelvéről írt értekezésében az idegen elemek nomenklaturáját is összeállította.² A magyar nyelvtörténet ismerete hiányában azonban egyikük sem tudott a magyar elemek korára biztos következtetéseket levonni.

A magánhangzórendszerében igen konzervatív horvát nyelv az átvett magyar elemeknek ugyanis olyan hangtani sajátosságait őrizte meg, amelyek a XVI. századi magyar nyelvben már nem voltak meg. Erre a korra már rég befejeződött a két általánosan ismert hangfejlődés, t. i. árpádkori magánhangzórendszerünk egy fokkal nyíltabbá válása és a diftongusok eltűnése. A következőkben azokat a magyar elemeket

¹ Stefana Verbecija Tripartitum. Izdao Karlo Kadlec. Beograd, 1909. Srpska Kraljevska Akademija. Zbornik za istoriju, jezika i književnost srpskog naroda. I. odeljenje. Knj. 5.

² Archiv f. sl. Phil. XXXIII (1912), 20—34.

vesszük vizsgálat alá, amelyek még az említett hangváltozások előtt kerültek át a kaj-horvátba, szembeállítva őket a szlavóniai nyelvi zóna azonos szavaival vagy hasonló típusú, de fiatalabb hangállapotot tükröző magyar elemeivel.¹

8. Régi zártabb fokot mutat a tövéghangzó az -s képzővel alkotott mélyhangú szavainkban. Ilyenek a mai *sipos* és *dolgos* szavainknak megfelelő régi *sipus* és **dulgus* alakokból történt átvételek:

sipuš 1670: *Sipus* 'tibicen' (Habd. Dict. V6a); 1675/1740: *Sipus* 'fistulator, tubicen, tibicen, auletes, auloedus, gingeriator, eicuticen' (Bell. II, 483); 1742: Tibicen. *Sipuß*, Sviräch, Sveglyär 'Ein Pfeiffer, Schalmeyer. Sipos, tarogató fipos' (Jambr. 985).

duguš 1574: Officialis Dughounyk ili *Dughus* (Perg. 8); nieghou *dughus* official (Perg. 126—7); ili nieghou *duughus* ili Budecz nieghou (Perg. 212). Ezt a szót sajtáságos módon csak Pergošić ismeri, jelentése 'officialis, Verwalter', s így mind alakilag, mind pedig jelentésben pontosan megfelel a régi *dolgos* szavunknak, amelynek szintén volt 'actor, provisor, administrator, Verwalter, Aufseher, Hofmeister' jelentése. A horvátba a feltehető régi **dulgus* alak került át, amely aztán beleilleszkedett az ősi szláv -*tol-*, -*tlst-*, ill. -*tolt-*, -*tlst-* típusú szavak horvát fejlődési menetébe. Ezek a XIV. századi horvát emlékekben még -*tult-* fejlődési fokot mutatnak, Pergošić nyelvében pedig egyszerű -*u-* hangzóval jelennek meg, pl.: *duufen* (6), *dufnyk* (216) stb. Az átvétel nem történhetett sem **dolgus*, sem *dolgos* alakból, mert ezek megmaradtak volna -*ol-* tőszótaggal a horvátban, mint ahogyan *tolvaj* és *koldus* szavaink

¹ A következőkben a dokumentáció folyamán használt rövidítések jegyzéke: Bell. = Joannis Bëlloszlnëcz Gazophylacium, seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium... Zagrabiae, 1740. — Habd. Dict. = Dictionar ili Réchi Szlovenfzke zvezega ukup zebrane... Trudom Jvrja Habelicha... u Nemskom Gradczu, 1670. — HASz. = A horvát akadémia szótára: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, 1880—. Jambr. = Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica, et Hungarica locuples... digestum ab Andrea Jambressich... Zagrabiae, 1742. — Mic. = Blago jezika slovinskoga. Thesavrus linguae Illyricae. Labore P. Jacobi Micalia. Lavreti, 1649. — Perg. = Decretvm koterogaie Verbewczli Istvan diachki popiszal... od Ivanvssa Pergossicha na szlouienfki iziek obernien. v Nedelifchu, 1574. — Petr. = Szveti Evangeliomi... Petra Petreticsa... oblaztjum, i ztrofkom... na fzetlo vun dani... vu Nemskom Gradcze, 1651. — Vram. Kron. = Kronika vezda znovich zpravljena... po D. Antolu Pope Vramcze... v Lublane, 1578. (Vö. Monumenta Slav. merid. XXXI.) — Vuk³ = Vuk Steph. Karadschitsch, Lexicon serbico-germanico-latinum. Belgradi, 1898. 3. kiad. — A többi rövidítések a magyar nyelvészeti irodalomban közkeletűek. Bell. szótárából vett adatoknál az első évszám a szerző halálának, a második a szótára kiadásának időpontját jelöli.

átvételei is így találhatók a forrásokban. Gondolni lehetne esetleg arra is, hogy a *duguš* főnév eredeti horvát szó, s a *dug* 'debitum, creditum' főnévnek -uš képzős származéka. Ez a feltevés azonban az alig áthidalható jelentéstani nehézség miatt nem valószínű. A magyarból való származtatást horvát tudósok is elfogadják. (Vö. V. MAŽURANIĆ, Prinosi za hrv. pravno-povjestni rječnik. Zagreb, 1908—1922.)

Az eredeti magyar -s képzős mélyhangú szavainkhoz hasonló hangállapotban jelentkezik a kaj-horvátban egy olyan nem magyar eredetű, de magyar közvetítéssel átkerült személynév, amelynek ma -os végzete van, de e végzet közvetlenül megelőző foka -us volt s ez az ófrancia eredetű *Lajos* nevünk:

Lajuš 1574: *Laius* krali (Perg. 123, 160), LaBlou krali otecz *Laiuffa* kralia (Perg. 4); 1578: *Laius* Zin Karola Cezara (Vram. Kron. 30), *Laius* Cezar (u. o. 31), Szueti *Laius* (u. o. 39). Dalmáciai és szerb emlékekben *Loiš*, *Lauš* ill. *Lovuš* alakok is előfordulnak. (Vö. HASz. V, 925; VI, 174. és MNy. X, 396).

Szótőben zártabb fokot mutat *gomb* szavunk megfelelője:

gumb 1670: *Gumb* 'nodus' (Habd. Diet. E2b); 1675/1740: *gumb* 'nodus, globulus' (Bell. II, 120); 1670: *gumbar* nodifex (Habd. Diet. u. o.); 1675/1740: *gumbar*, koi gumbe plete, Inore, etc. 'nodifex' (Bell. u. o.); 1742: *Nodus*. *Vuzel*, *gumb*, herga. 'Knopff, Knotte. Tfomó, górts, gomb, botkó' (Jambr. 601). Régi nyelvünkben egy kétes 1211: *gumbu* adaton kívül az 1406-ig előforduló számos *gumbus* alak mutatja, hogy a kaj-horvát átvételnek már a XIV. század végéig meg kellett történnie.

9. A kaj-horvát dialektusnak ezekkel a zártabb fokot mutató magyar elemeivel szemben a szlavóniai és a hozzá csatlakozó délmagyarországi nyelvi zónában a hasonló típusú magyar szavak már nyíltabb vokalizmussal jelentkeznek. Az -s képzővel alkotott mélyhangú szavaink ide már -os végzettel kerültek át. Ilyenek: *doboš* 'tympanum militare', *kormanoš*, *krmanoš* 'Steuermann' és *kormoš* 'egy bogárfajta', mindhárom szó a XIX. század eleje óta mutatható ki (HASz). Az első kettőnek a régi magyar emlékekben kimutathatóan -us végzete volt (vö. *dubus*, *dobus* és *kormanus* Oklsz.), a harmadik valószínűleg csak igen kis területen használt tájszó. A késői átvétel mellett nemcsak az szól, hogy a horvát és szerb forrásokban csak későn jelentkeznek, hanem az is, hogy már teljesen a mai magyar alakot mutatják.

Szótőben is hasonló jelenséggel találkozunk. A kaj-horvát *gumb* és *gumbar*-nak megfelelően a szlavóniai emlékekben a későbbi átvételre utaló *gomba* és *gombar* alakok találhatók. Így a XVIII. században: *gomba* 'Knopf' Katancić szlavóniai költő nyelvéből (HASz.); 1702: *Gombar* 'nodifex' (Libellus alphabeticus. Tyrnaviae, 69).

10. A veláris hangsorba tartozó szavainkhoz hasonlóan régi fokon jelentkeznek a kaj-horvátban a palatálisok is. Az *-s* képzővel alkotott névszók közül a mai *béres* (*bíres*), *ménes* (*mínes*) és *peres* szavainknak régi **bérüs* (*bírüs*), *ménüs* (*mínüs*) és **perüs* megfelelőit találjuk a forrásokban, a *-k* képzős *mérték* szavunk is a régi **mértük* alakban került át s tőszótagban is a mai *gyöngy*nek a régi *gyüngy* alakjára utaló zártabb fokot találunk:

biruš 1670: *Birus* 'boarius' (Habd. Dict. A4b); 1675/1740: *Birus*, t. j. koi na vole vózne pašzku nozi 'boarius, bubulcus' (Bell. II, 14); 1742: *Birus* 'boarius' (Jambr.).

menuš, *minuš* 1670: Konfzki *menus* 'equaria, equorum grex' (Habd. G4b); 1675/1740: *konyaria*, *minus* 'equaria, grex equorum, equicium' (Bell. II, 176 és I, 502).

peruš 1574: *ghorni peruff* 'actor', *dolni perus* 'in causam attractus' (Perg. 7, 8); 1675/1740: *Perüs* 'advocatus, actor caussarum, patronus, caussidicus...', *perus gornyi* 'actor', *dolnyi* 'in caussam attractus, actus' (Bell. II, 350).

mertuk 1574: *iednakim mertukom* (Perg. 34); 1578: *Fidian mertuke*, *vage, i mere naide perui zada* (Vram. Kron. 9), *ieden kamenen mertuk* u. o. 39); 1651: *Ar oném iztem mertukom koterem vi búdete mérili, hocfesze vam odmeriti = in qua mensura mensi fueritis, remetietur vobis* (Petr. 94); 1670: *Mertuk mensura* (Habd. Dict. I6a). A középkori szerb emlékekben *mertig* és *mertik* alakok is találhatóak (HASz.).

djundj XVI. század: *giung*, *gyung* (Archiv f. sl. Phil. XXXIII, 25); 1651: *ki dobreh gyungyev ifcse = ... quaerenti bonas margaritas*, *Nafedsi pák jednoga dragoga gyungja = Inventa autem una pretiosa margarita* (Petr. 183); 1670: *Gyungy* 'unio, margarita' (Habd. Dict. E3a); 1675/1740: *Gyüngy* 'perla, margarita, bacca' (Bell. II, 121).

Ezekben az átvételekben kétségtelenül a magy. *ü* ~ horv. *u* hanghelyettesítéssel van dolgunk, amint azt más, a magyarban mindig *ü*-vel hangzott *s* a horvátban *u*-val megjelenő átvételek bizonyítják, így a *hegedüs* és *esküdt*-nek megfelelő horvát *hegeduš*, *egeduš* és *ěskut* alakok. Pl. 1675/1740: *hegedús*, *egedus*, *gušzar* 'fidicen' (Bell. I, 563 *fidicen* címszó alatt) és 1750: *Jedan pak klucs neka derxi Xupnik, drugi otac cerkveni, a trechi sudac od mišta illi koi od Efskutah* (Lipovesich: *Dussu csuvajuče pohogjenje*. Buda, 54). Nem lehet tehát még feltenni sem, hogy esetleg a későbbi magy. *e* vagy *ö* hangoknak volna valamiképp *u* megfelelője a horvátban. Ezeket a hangokat a horvátban mindig *e* helyettesíti, ami az alább idézendő hasonló típusú későbbi átvételekből is kiviláglik.

Ezekkel a régi kaj-horvát szavakkal szemben a szlavóniai és dél-magyarországi dialektusokban hasonló típusú újabbkeletű megfelelőket

nem találtam, de magában a kaj-horvátban van néhány későbbi átvétel, amely már a fiatalabb magyar hangállapotot tükrözi. Ilyenek a *fejgyveres* és *rétes* (*rítés*) szavaink:

fejgyveres 1597: y poglawnyk ie y Nadasdya pozlal k Sarwarw, y Kolonycha z yezero fegyweressy (Monumenta Slav. merid. XV, 265). A HASz. nem ismeri.

rítés 1670: *Rites* 'placenta tortilis, artolagamus' (Habd. Diet. T8b); 1675/1740: *Ritès* 'placenta tortilis, scriblita, artolagamus' (Bell. II, 465).

11. Az árpádkori magyar magánhangzórendszernek a maival szemben a zártságon kívül fősajátsága a gazdag diftongus-készlet volt. Ebből a készletből az első diftongusok a szó belsejében csak részben, a szó végén teljesen eltűntek s emléküket ma hosszú magánhangzók őrzik. A horvát nyelv különletében a nyelvmlékekkel ellenőrizhető korban hasonló egyetemes jellegű változás nem ment végbe. Az indogermán diftongusok folytatásai már az ó-egyházi szlávban is egyszerű magánhangzók. Így a horvát nyelv megőrizhetett diftongusi fokon olyan régen átvett magyar elemeket, amelyek a mai magyarban egyszerű magánhangzós alakban jelennek meg. Ezeknek az átvételeknek a vizsgálatánál azonban szigorúan külön kell választanunk azokat a szavakat, amelyekben a diftongus a szó belsejében jelentkezik olyanoktól, amelyeknek végszótagja volt diftongus, mert — mint látni fogjuk — a végszótagok alakulását a horvátban alaktani mozzanatok (analógiás kiegyenlítődések) is befolyásolhatták, s így az eredetileg átvett alakot nem lehet mindig rekonstruálni. Szófeldrajzi és időrendi szempontból itt is ugyanaz a jelenség tapasztalható, mint az eddig tárgyalt átvételeknél. A kaj-horvát dialektus régi diftongusos átvételeket tud felmutatni, a szlavóniai és a délmagyarországi nyelvi zónában ezzel szemben a hasonló típusú szavak fiatalabb hangalakban, egyszerű magánhangzóval jelentkeznek.

Szó belsejében két tulajdonnévi átvétel őrzött meg ősi diftongust. *Miklós* személynévünk és *Siklós* helynévünk a kaj-horvát emlékekben *Miklouš* (*Miklovuš*) és *Šoklouš* (*Šoklovuš*) alakban találhatók:

Miklouš 1574: Zrinškogha *Miklouuffa* (Perg. 4); 1578: *Miklouf* Jeretnik (Vram. Kron. 20), Nanderšpana *Miklouufa* Banffia (u. o. 50), *Miklouus* Tarzai (u. o. 55) stb.

A latin *Nicolaus* név *-aus* végződésének a magyarban fejlődött *-ous* megfelelője (amely 1866-ig fordul elő, azután csak *-ós*) mutatja, hogy a név a horvátba a magyarból került. A HASz. szerkesztője, úgy látszik, nem gondolt a magyarból való átvétel lehetőségére, s azért mondja, hogy a *Miklouš* o-ja nem világos (nejasno). Egyébként a kaj-horvát területen tapasztalható régi magyar egyházi hatás s ennek következtében olyan keresztnevek, mint István, Ferenc, László stb. magyaros

alakban történt meghonosodása tárgyi szempontból is valószínűvé teszi a *Miklouš* alak magyar eredetét.

Šoklouš 1578: Walpovo, *Soklouus*, Pechuizki varas, Oztrogom (Vram. Kron. 58), vGrad *Soklouus* . . . *Sokloušem* Gradom (u. o. 45). Vramec krónikájában először az 1401, másodszer az 1543. évnél fordul elő ez a helynév, nem valószínű tehát, hogy itt az író olyan magyar forrásból merített, amelyben még *Soklous* alak állt, a névnek tehát ilyen alakban kellett élnie a kaj-horvátban.

Ezekkel a diftongikus alakokkal szemben a szlavóniai és délmagyarországi horvátban és szerbben már csak a fiatalabb fok található. Az -s képzős *hajós* szavunk, amely kétségtelenül régebbi **hojous*, **hajous* alakból fejlődött (v. ö. 1211: *Hoyouholma*, 1381: *Hayourewzygethe* stb. Oklsz.), itt már *hajoš* alakban jelentkezik, s elsőnek Vuk szótára jegyzi fel, azzal a megjegyzéssel, hogy a Vajdaságban használják.

12. Nem ilyen egyszerű azoknak a szavaknak időrendi és szóföldrajzi elhatárolása, amelyeknek utolsó szótagját alkotja a diftongus. A mai magyarban -ó s ezt közvetlenül megelőzőleg -ou szótagra végződő szavaink a horvátban részint -ov, részint -ol, részint pedig -o nominatívusi végzettel jelennek meg. Álljanak itt először maguk a számbajövő átvételek: *akó*, *áldó*, *ásó*, *bíró*, *cipó*, *csikó*, *háló*, *hordó*, *hintó*, *kincstartó*, *korsó*, *mosdó*, *szabó*, *vályu (váló)*; *Boroszló*, *László*.

akov 1675/1740: *Hakov*, vedro 'hydria, cubulus, urna' (Bell. II. 122); XVIII. sz.: *akov* amphora (HASz.). A szó csak a szlavóniai zónában ismeretes, Bell. adata hamisan konstruált alak a *halov~alov* valódi megfelelések mintájára (a *h* hangot ugyanis a szlavóniai és bosnyák dialektusban nem ejtik), s valószínűleg az átdolgozó pozsegai Orlović tollából került a szótárba.

aldov 1578: Noe vun zleze Zarke, i *aldou* prikaza Bogu (Vram. Kron.3), alduati *aldou* (u. o. 31); 1651: i dabi dáli *aldov* = et ut darent hostiam (Petr. 143); 1670: *Aldou* 'sacrificium, holocaustum' (Habd. Dict. Ala); 1675/1740: *Aldòv* u. a. (Bell. II, 2). Csak a kaj-horvátban használatos, más nyelvjárásokban *žrtva* és *posvetilište* található helyette.

ašo, *ašov* 1649: *ašcjo*, irudje kojim fe kopa il dube zemglja 'vanga; bipalium, ligo batillum rusticum, rutrum' (Mic. 7), XVIII. sz.: *ašov* u. a. (HASz.). Csak a szlavóniai és délmagyarországi emlékekből ismeretes.

birov a XVIII. sz. óta (HASz.) Délmagyarországon, Szlavóniában és a Muraközben használatos.

cipov 1675/1740: *czipov* 'libo' (Bell. II, 60).

čikov 1649: *cikov*, cik ribba 'lampreda; mustella, lamperta, murena fluviatilis' (Mic. 37); 1675/1740: *chik*, *chikov* riba u. a. (Bell. II, 43). A kaj-horvátban aligha volt használatos. Bell. szótára (II, 354, *Piskor*

címszó alatt) a *chik* (olv.: *čik*) alakot szlavóniainak jelzi. A *csik* szavunknak a régiségben lehetett **csikō* mellékalakja, amint azt a hazai latin *chyko* stb. adatok valószínűvé teszik, s a szerb-horvát átvétel csakis ebből a mellékalakból magyarázható.

halov, alov 1649: *Halov*, mrjesgja dugga za ribbati 'tono, sciabica; sagera, verriculum, tragula, casses, rete', *alov* u. a. (Mic. 4, 128). Szlavóniában és Délmagyarországon (HASz.).

hordov ~ *hardov, ardiv* 1649: *Hardov*, bačva 'botte; dolium, cupa', *ardiv* u. a. (Mic. 6, 128); 1670: *Hordou* 'dolium' (Habd. E6a). A kaj-horvátban *hordov*, egyebütt *hardov, ardiv* alak használatos (Vuk³).

hintov 1670: *Hintou* 'carpentum, essedum' (Habd. E4b); 1675/1740: *Hintou* 'pilentum, carpentum, vehiculum cameratum' (Bell. II, 127). Eredetileg csak kaj-horvát területen ismerték, később elterjedt Szlavóniában, sőt Boszniában is *intov* alakban (HASz.).

kinčtarto 1578: Frater Jurai Varadžky Biškup i *kinčtarto* Vogerzkoľga Orfzaga (Vram. Kron. 59). Valószínű, hogy még a kaj-horvátban sem volt általánosan elterjedt szó, inkább csak Vramec ad hoc átvételének tekintendő.

koršol ~ *koršov* 1670: *Korfol* 'urceus', *Korfolich* 'urceolus' (Habd. Dict. G5b); 1675/1740 *Korfol*, u koľemfze na lztol vino noľzi 'cyatus' (Bell. II, 178); XVIII. sz.: *koršov* szlavóniai íróknál u. a. (HASz.). A kaj-kavštínában a *koršol*, Szlavóniában a *koršov* alak mutatható ki.

moždov 1670: *Mosdou*. Pehar za umivanye 'pollubrum, malluvium' (Habd. Dict. K2b); 1675/1740: *Mōsdov* u. a. (Bell. II, 229). Csak kaj-horvát forrásokból ismeretes.

sabol 1675/1740: *Szabol* 'vestifex, pannicida, sartor, sarcinator' (Bell. II, 494), *Szabolia* 'vestificina', *szabolicza* 'vestifica' (Bell. I, 1259). Kaj-horvát forrásokban fordul elő.

valov 1649: *Valov*, koritto, gdi piu imanja 'albio; alveus, linter' (Mic. 760). Az átvétel valószínűleg nem a *vályu*, hanem a *váló* mellékalakból történt. Délmagyarországon és Szlavóniában ismeretes.

Baraslo(v) 1574: z *Becia* z *Baarafloua* (Perg. 122). Mivel csak ezt az egyetlen adatot találtam, a nominativus végződését nem lehet megállapítani.

Laslo, Laslov 1574: Sz: *Laβlo* Krali (Perg. 80), pred obchinβkim Decretomom . . . kotheroghaie i *Laβlo* Krali poterdil (u. o. 169), *Laβlou* krali otecz Laiuffa kralia (u. o. 4), vezdanni *Laβlou* Krali (u. o. 123), polegh naprave obchinβkogha Decretoma *Laβloua* Kralia (u. o. 169).

Mivel az *-ov, -o* és *-ol* végződés a különböző nyelvi zónákban vegyesen fordul elő, s ugyanannál az írónál egy szónak két végzete is használatos (*Laslo* ~ *Laslov*), sőt van eset, mikor az *-o* időrendben megelőzi az

-ov-ot (pl. *ašo* > *asov*), nem lehet szabályként elfogadni, hogy az -ov végzet ősi magyar diftongust őrzött meg, s csupán az o képviseli a fiatalabb fejlődési fokot. Kétségtelen ugyanis, hogy az -ov nominativusok jó része lehet másodlagos horvát fejlemény, mely a függő esetekből vonódott el. Erre a feltevésre a horvát szövegekbe került, hosszú -o-ra végződő latin szavak ragozása jogosíthat fel bennünket. Vramec krónikájában a *Leo*, *Nero*, *Otto*, *Scipio*-féle latin nevek kétféleképp ragozódnak. Megtarthatják a latinos -n tövüket: *zuoim zinom Leonom* (27), od *Nerona* Cezara (20), od *Otona* peruoga Cezara (32), Kartago varas od *Scipiona* potren i razmetan be (15). Ezt a ragozási módot bizonyára csak a latinul tudók használták, a népies ragozásnál az -o végzethez a horvát esetragok -v- közbeiktatásával járultak. A latinos ragozás mellett Vramecnél erre is vannak példák: Benedik pozta Papa dole i vuzu vergfi *Leoua* . . . = . . . börtönbe vetvén *Leót* . . . (32), Claudius Cezar *Neroua* paztorca prie za zuoiega Zina = Claudius császár mostohafiát, *Nérót* fiává fogadta (19), nekizu nazleduuali Venczezlaua, neki Carola, a neki *Ottoua* Herczega Bauarinzkoga = némelyek Vencelt, némelyek Károlyt, némelyek *Ottót*, a bajor herceget követték (42). Mivel a magyar -ó-végű szavak mind népi átvételek voltak, ragozásuk hasonlókép történhetett, tehát pl.: nom., akk.: *ašo*, gen.: *ašova*, dat.: *ašovu* stb. A latin nevek esetében a ritka használat és a tudatosság meggátolhatták a **Leov*, **Nerov*-féle horvát nominativusok keletkezését, a lépten-nyomon használt közszavaknál azonban a függő esetekből könnyen elvonódhattak az -ov végződésű nominativusok. Így magyarázható, hogy az *ašo* alak előbb jelenik meg az emlékekben mint *ašov*, s hogy a *Laslo* és *Laslov* nominativusokat Pergošić még vegyesen használja.

Az -ol végzet hasonlóképen másodlagos horvát alakulás lehet, pontos magyarázatát egyelőre nem tudom adni, de keletkezése valószínűleg összefügg azzal a hangfejlődéssel, amely a što-nyelvjárásban a szótagzáró kemény l hangot o-vá változtatta. Az eredeti *vol* és *sokol* alakokból ilyenformán a štokavštínában *vō* és *sōkō* lett, a kaj-horvátban viszont tovább éltek a *vol* és *sokol* nominativusok. Megtörténhetett tehát, hogy a magyarból hosszú -ó végzettel átvett némelyik szó a kaj-kavštínában analógiás úton -ol nominativusi végzetet fejlesztett ki, s így keletkeztek a *koršol* és *sabol* alakok. Az -ov, -o és -ol végzések tehát nem nyújtanak olyan hangtani érvet, amelynek alapján az átvételek korára biztos következtetéseket lehetne levonni.

13. Hasonlókép alkalmatlanok időrendi meghatározásokra a mai magyarban -ő-re, ezt megelőzőleg -eű diftongusra végződő szavak horvát átvételei. Ilyen mindössze kettő ismeretes: *mező* > *mezevo* és *kerengő* > *kerengov*:

mezevo 1649: *mezevo*, pogljadia 'pianura; aequor, planities' (Mic. 251); 1750: neplafsechife planina, ni *mezeva* (Lipovcsich: Dussu csuvajuče pohogjenje. 54) Vuk³ ezt a szót tévesen tulajdonnévnek tekinti. Használatos a *mezovo* mellékalak is (HASz).

kerengov. 1675/1740: *Kerengov*, okolifche 'globus, orbis, sphaera, circulus, gyrus' (Bell. 164, 311).

A mélyhangúak mintájára ezek a végződések is keletkezhettek akár magyar *-eu-*ből, akár *-o-*ből. Eredeti horvát végzetük bizonyára *-ev* vagy *-evo* lehetett, s mivel ez a végződés mint az *-ov*, *-ovo*-nak párja, csupán palatalizált mássalhangzó után állhatott, a *z* és *g* hangok után nem, ezért a nyelvi analógia hatása fejlesztette ki itt is az *-ov*, *-ovo* végzetet.

14. A horvátba átkerült magyar elemekre vonatkozó eddigi szóföldrajzi és chronológiai fejtegetéseink végeredményét most már két pontban foglalhatjuk össze. Az egyik tételünk az, hogy a horvát nyelvterületnek a multbani politikai, egyházi és kulturális széttagoaltsága miatt a különböző forrásokból kimutatható magyar elemeket nem szabad globálisan kezelni, hanem a lehetőség szerint meg kell jelölni azt a nyelvi zónát, amelyben használatosak. Csakis így lehet az egyes átvételek művelődéstörténeti értékét felmérni. Ehhez az szükséges, hogy a kutatásnál elsősorban a meghatározható provenienciájú összefüggő szövegemlékek és a szóföldrajzi szempontból is megbízható régi szótárak (mint pl. Habeliő) kerüljenek feldolgozásra. Áll ez különösen a kajkavštínára, ahol a horvát akadémiának amúgy kitűnő szótára szinte teljesen cserbenhagyja a kutatót. Másik tételünket úgy fogalmazhatjuk meg, hogy azokban a nyelvi zónákban, ahol közvetlenül a nyelvemlékekből az átvételek kora meg nem állapítható, a hangtani érveket csak akkor használhatjuk fel chronológiai meghatározásokra, ha tekintettel vagyunk a horvátban lehetséges hangtani és alaktani fejlődésre.

Fejtegetéseink alapjául csak néhány horvát nyelvemlék feldolgozott anyaga szolgált s éppen ezért a magyar elemek vizsgálatát szándékosan korlátoztuk a horvát nyelvterületre, nem vévén figyelembe sem a szlovén, sem a szerb vagy bolgár nyelvterületeket. Ez a dolgozat nem is akar más lenni, mint csupán módszertani előtanulmány egy szélesebbkörű gyűjtőmunkához, amelynek alapján a magyar nyelvnek déliirányú kisugárzását pontosabban lehetne megrajzolni.

HADROVICS LÁSZLÓ.

A «KANAÁNI» NYELV.

1. A protestáns egyházi nyelv vizsgálata még szinte teljesen megműveletlen terület. Ez a tény kétségtelenül összefügg azzal a másikkal, amelyet RÉVÉSZ IMRE fájlalt «A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása» c. munkájában: az egyháztörténeti monográfiák hiányával (15. l.). A hatalmas eszmei változások, amelyek a régi és új világ emberének szellemi képét az újkor folyamán korszakokként formálták, alakították, igen sok esetben a keresztény egyházak köréből kiindult mozgalmakra mennek vissza, másrészt az ilyen, egy-egy lelki kor képét átformáló és más körből kiindult eszmei hullámnak kétségkívül az egyházakon belül is megvolt a maga visszhangja vagy lecsapódása, s megtalálható nyoma. A monografikus kutatásnak egyik fontos célja épen az volna, hogy e sokszor rejtett összefüggéseket — természetesen elsősorban maguknak az egyházaknak történetén belül — fölfedje, megvilágítsa. Nyelvi vizsgálatok ilyenkor a nyelvi és szellemi fejlődés szükségszerű párhuzamosságánál fogva jelentős szolgálatot tehetnek, ahogyan ezt újabban pl. a középkori német misztika körében végzett kutatások igazolják is.¹ E beláthatatlanul sokrétű és bonyolult, szinte leküzdhetetlen nehézségeket támasztó szellemi jelenséghalmaznak megvilágítására az utolsó évtizedekben jelentős kísérletek történtek nyelvi oldalról, az eszmei tartalom és a nyelvi kifejezések egybevetésével; ez az út látszik mindezideig a legjárhatóbbnak.²

¹ Vö. GÜNTHER MÜLLER, Zur Bestimmung des Begriffes «altdeutsche Mystik», Deutsche Vierteljahrschrift für Lit. wiss. u. Geistesgesch. IV. és J. BERNHART, Die philosophische Mystik des Mittelalters. 1922. (Itt bővebb irodalom.)

² Pl. ANNA NICHLAS, Die Terminologie des Mystikers H. Seuse. Königsberg, 1941.; O. ZIRKER, Die Bereicherung des deutschen Wortschatzes durch die spätmittelalterliche Mystik: Jenaer Germ. Forsch. III.; RAUERT, Weltbejahende Mystik und ihre Sinnbildsprache: Germanisch-Romanische-Monatschrift, 1936. — Stílárís szempontból is: P. HEITZ, Zur mystischen Stilkunst H. Seuses in seinen deutschen Schriften. Diss. Jena, 1914.; H. HASSE, Beiträge

Hangsúlyoznunk kell, hogy a német misztika nyelvével foglalkozó munkák nagyobb része a kor lelkiségéből akarja nyelvét megérteni, s nem, mint pl. GR. LÜERS, a nyelvi jelenségekből következtet vissza az eszmei háttérre.¹ De valamennyi a nyelvi és eszmei fejlődés szoros összertartozását, párhuzamosságát vallja; így J. QUINT: «Der sprachliche Ausdruck Ekehart's ist das genaue Spiegelbild seines Denkens».² Új nézetek és meglátások valóban csak a szóval és a szóban nyerneket életet és terjedhetnek el, — akár úgy, hogy a már meglévő nyelvi anyagot új értelemben használják fel kifejezésükre, akár pedig úgy, hogy megfelelő új szóképzéseket kísérelnek meg³ — épezzért a szó n keresztül közelelthetjük meg őket leginkább.

A «kánaáni» nyelvnek, a pietizmus és a későbbi ébredési mozgalmak nyelvének vizsgálatában magam is azt az utat tartom a leghelyesebbnek, amely LÜERS előtt állott, amikor kutatásai középpontjába a misztikusok nyelvi kifejezéseit állította, hogy «a misztika szelleméhez férközzék közelebb és eszméiket nyelvi kifejezéseikből érthesse meg» (i. h. X. l.). A megfelelő korok szellemi háttérét, amelyből a nyelvi vizsgálatok anyaga sarjadt, természetesen így is szükséges felvázolni, hogy azután a nyelvi kifejezések nyomán közelebb kerülhessünk a mögöttük rejlő eszmékhez és — a kánaáni nyelv esetében — a misztika, pietizmus és a későbbi ébredési mozgalmak összefüggéseinek megértéséhez. A hely korlátozott volta, másrészt az idevágó nyelvi anyag nagysága miatt a jelen dolgozat természetesen csak a problémák felvetése és a jövő teendőinek kijelölése lehet, nem megoldás és felelet.

2. Maga a «kánaáni nyelv» elnevezés is pietista eredetű. H. SPERBER helyesen mutatott rá HEUSLER és BAESECKE tévedésére, mely szerint a kifejezés a «lelkész körökben használatos, kenetteljes bibliai mondásokban

zur Stilanalyse zur mhd. Predigt. Zeitschr. f. deutsche Phil. 1912.; C. HEYER, Stilgeschichtliche Studien über Henrich Seuses Búchlein der ewigen Weisheit: Zfd. Phil. 195. k.; A. GEBHARD, Die Briefe und Predigten des Mystikers Heinr. Seuse, gen. Suso, nach ihren weltlichen Motiven und dichterischen Formeln betrachtet. Berl. u. Lpz., 1920.; E. ZINTER, Zur mystischen Stilkunst Mechthilds von Magdeburg. 1932.

¹ Die Sprache der deutschen Mystik des Mittelalters im Werke der Mechthild von Magdeburg. München, 1926.

² Die Sprache Meister Ekehart's als Ausdruck seiner mystischen Geisteswelt. Vierteljahrsschr. VI, 699.

³ Vö. W. PRÉGER, Eine noch unbekannte Schrift H. Susos: Abh. der Kgl. Bayr. Akad. der Wiss. III. oszt. 21. köt. 2. rész 427. l.

Módszertani szempontból igen tanulságos E. LÜDESS munkája: Die Auffassung des Menschen im 17. Jh. (Dargestellt an Hand der Pöctischen Wörterbücher). Düsseldorf, 1934.

bővelkedő beszédformát» jelentené (Vierteljahrschr. VIII, 503). A kánaáni nyelv ennél sokkal több: határozottan csoportnyelv, amely kívülállóknak számára nehezen, sokszor alig érthető. JON. HEINRICH REITZ «Historie der Wiedergeborenen» c. munkájából (Offenbach a. Mayn, 1701) idézi SPERBER egy pietista megjegyzését nem-pietista ismerőséről: «Die Sprache Kanaans war ihm so unbekannt, dass wir in unserem Gespräch einander allezeit entgegenliefen» (V. 223). A pietista nevelésben részesült, utóbb sokáig Magyarországon is működő Bretschneider¹ egyik regényében egy a Herrnhuti testvérközösséghez tartozó asszonyról írja: «Diese Köchin... führte... eine gewisse fromme Sprache, die mir zwar fremd war, die mich aber an ähnliche Formeln erinnerte, welche ich in meiner Kindheit zu Halle... gehört hatte» (Georg Waller 63). A regény hősnéinek vallomása szerint későbbi életében éppoly nagy segítségére volt e jámbor nyelv kifejezéseiben való gyakorlottsága, mint akár szabadkőműves kapcsolatai. Sperber igen helyesen idevonja Goethe egyik megjegyzését anyai barátnőjének, Fräulein Klettenbergnek és körének nyelvhasználatáról: «...sie hielten sich an eine gewisse Terminologie, die man mit jener der späteren Empfindsamen wohl verglichen hätte» (Weimarer Ausgabe XXVII, 200). G. Freytag, aki a német pietizmus művelődéstörténeti jelentőségét és szerepét szinte mindmáig a legpregnansabban határozta meg,² s mindenki más előtt mutatott rá a pietizmus és szentimentalizmus kapcsolataira,³ megállapította: «Die Pietisten hatten für ihre Stimmungen eine eigene Sprache erfinden müssen, die Ausdrücke derselben waren schnell zur Manier geworden» (142—3). És az ifjúkorában pietista Joh. Salamon Semler életírásának közlésekor kénytelen volt a szövegen egyetmást változtatni, különben nagyon is érthetetlen lett volna: «(der Bericht) kann hier nicht ohne kleine sprachliche Änderungen mitgeteilt werden, denn Semler hat, was für ihn charakteristisch ist... viel von der undeutlichen Redeweise der alten Pietisten» (157—8).

Még Strindberg is említi — fiatalkorában erős pietista hatások érték, s mostohaanyja híve volt az azidőben dívó svéd pietizmusnak —: «Er wusste auch, dass die Mutter diese Sprache aus Gesprächen mit Ammen, Nähmädchen, alten Frauen nahm, die zu den Herrnhutern gingen».⁴ —

¹ Vö. SZENT-KIRÁLYI M., H. G. Bretschneider első budai évei 1774—82. Bp., 1938. Minerva-Kvtár, 116. 6—7. l.

² Die Stillen im Lande (Bilder aus der deutschen Vergangenheit IV.: Aus Neuer Zeit).

³ Id. m. Lpz. (Hirzel), 1904. 23. l.: «Die Empfindsamkeit ist nur eine Stieftochter von der Gefühlseligkeit des alten Pietismus».

⁴ Der Sohn einer Magd (Strindbergs Werke. Deutsche Gesamtausgabe, vom Dichter selbst veranstaltet). München u. Lpz., 1914. 91.

E nyelvre is áll, amit W. VERKADE a misztikusokéről állított: külön nyelvük van, akárcsak a vadászoknak. «Wer sich mit Mystik abgibt, muss sie erlernen».¹

Napjainkban is így van ez; s aki ismeri a protestáns egyházakban jelenleg működő közösségek nyelvét, ismeri ezt a kifejezést is, amely — mint annyi más — a német pietizmus requisitumaiból került át hozzánk. Használatának gyakoriságára idézzük a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség folyóiratából, a Pro Christo-ból az egyesület legutóbbi téli konferenciájával kapcsolatban: «Nem a megszokott *kánaáni nyelv*, nem a speciális konferenciai hang szól... Nem kegyes érzelmi hangulatba akar ringatni» (1942. márc. szám 4. l.).

3. Az a vallásos mozgalomhullám, amely a XVII—XVIII. században egymástól részint független, részint befolyásolt alakot öltött Angliában (baptisták, independensek, quäkerek), Franciaországban (janzenizmus; Jean de Labadie; Antoinette Bourignon; Mme de Guyon quietizmus), Németalföldön (conventiculumok; Teellinck; Brakel), főként pedig Németországban, jelentőségében — épen az utolsó évtizedek kutatásai szerint — messze túlnőtt az egyházi élet körein. M. WEBER-től² ERNST TROELTSCHÖN³ át H. R. G. GÜNTHERIG⁴ igen sokan — irodalomtörténeti szempontból különösen R. UNGER,⁵ CHR. JANENTZKY,⁶ A. KÖSTER,⁷ M. WIESER,⁸ — kultúrpolitikai tekintetben K. HOLL,⁹ E. SEEBERG,¹⁰ P. WERNLE¹¹ — mutatták ki a pietizmusnak és a XVIII. század uralkodó eszméinek, szellemi mozgalmainak szoros egybefonódását. A szentimentalizmus, a Sturm und Drang, a klasszicizmus idealiz-

¹ Jan van Ruysbroecks «Zierde der geistlichen Hochzeit» kiadása Mainz, 1922. 3.

² Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I—III. 1922—3.

³ Leibniz und die Anfänge des Pietismus (Aufsätze zur Geistesgeschichte und Religionssoziologie). Ges. Schriften IV.

⁴ Psychologie des deutschen Pietismus: Vierteljahrshr. IV. (1926.) 144. kk.

⁵ Hamann und die Aufklärung. Jena, 1911.

⁶ Lavaters Sturm und Drang im Zusammenhang seines relig. Bewusstseins. 1916.

⁷ Die deutsche Literatur der Aufklärungszeit. Heidelberg, 1925.

⁸ Der sentimentale Mensch, Gesehen aus der Welt holländischer u. deutscher Mystiker im 18. Jh. Gotha, 1924.

⁹ Die Kulturbedeutung der Reformation c. előadásában (Ges. Aufsätze zur Kirchengesch. I.) Tübingen, 1923—3.

¹⁰ Gottfried Arnold. Die Wissenschaft u. die Mystik seiner Zeit. Meerane i. Sa. 1923.

¹¹ Der schweizerische Protestantismus im 18. Jh. 3. Bde. Tübingen, 1923—25.

tikus jellege, vagy akár Goethe panentheisztikus látása szerves kapcsolatokat mutat a pietizmussal, amely a protestáns egyházat közvetlenül, az egész német kultúrát és népi életet pedig közvetve mélyen átjárta, áthatotta. Annál sajnálatosabb, hogy nyelvi szempontból olyan keveset, s azt is inkább csak utalásokból, hézagosan tudunk róla: BURDACH¹ és UNGER² egy-két rövid megjegyzésén kívül sem az összefoglaló nyelvtörténeti munkákban, KLUGE, HIRT, BEHAGHEL nyelvtörténeteiben, sem a germanisztikai folyóiratokban nem találjuk nyomát. H. SPERBER 1929. szeptemberében egy előadás keretében vetette fel a pietista nyelv problémáját «Der Einfluss des Pietismus auf die Sprache des XVIII. Jahrhunderts» címmel;³ azóta pedig BETTERMANN kísérelte meg, hogy Zinzendorf nyelvét és ezen keresztül teológiáját megvilágítsa.⁴

A pietizmus valójában nemzetek- és felekezetekfölötti mozgalom volt, új felbukkanása annak a láthatatlan misztikus folyamnak, amely a hivatalos egyház élete alatt német földön mindig tovaáramlott, a régi, XIII—XIV. századi nagy misztikusoknak és kései utódjaiknak: Seb-Frank, Schwenkfeld, V. Weigel, J. Böhme, J. Arndtnak nyomán.⁵ Pietizmus és misztika között szükségképi a kapcsolat: a pietista lélek a hit-igazságok megtapasztalására, megélésére tör.⁶

A «kopernikusi fordulat» bekövetkezett: a reformátori tanítás a szuverén Istennel való személyes szembenállásról látszólag azonos maradt a pietizmusban is, de a hangsúly és értékviszony Isten és az ember között eltolódott. A hívő lélek került immár az érdeklődés középpontjába, a személyes út, amelyen Istenhez akart jutni, s nem a cél: Isten. Misztikája éppen ezért igen sokszor a modern és autonómmá lett lélek önmegélésének misztikája (H. R. G. GÜNTHER i. h. 148. kk). Innen az önmegfigyelés virtuóizációja, az élmények és túlradó érzések hajhászása, a «szív» kultusza, a lelki tapasztalatok aggodalmas és tépelődő csoportosítása. A pietista számára az igazság egyetlen kritériuma a szubjektív belső élménytartalom, a «belső világosság». Új evidencia-tudattal rendelkezik tehát. Sajat boldogságérzetében látja legfőbb bizony-

¹ Faust und Moses. Berliner Sitzungsberichte 1912. 740 l.

² «Die empfindsame Terminologie stammt in der Tat aus der Terminologie des Pietismus und des ihn befruchtenden Mystizismus...»; Hamanns Sprachtheorie im Zusammenhang seines Denkens. Mü., 1905. 51.

³ Megjelent: Vierteljahrschr. VIII, 497. kk.

⁴ W. BETTERMANN, Theologie und Sprache bei Zinzendorf. 1935.

⁵ H. BORNKAMM, Mystik. Spiritualismus und die Anfänge des Pietismus im Luthertum. 1926.

⁶ Vö. E. SEEBERG, Gottfried Arnold. München, 1934. Bevezetés 2. 1.

ságát az Isten hozzá fordult kegyelmének, és ha ez hiányzik, bizonyos benne, hogy valami objektíven is elválasztja Istentől. A személyes és közvetlen találkozás Istennel, az Istennel való teljes közösség, s ennek állandó megtapasztalása — a szüntelen és mozgalmas jelen: ez a pietista célja, folytonos törekvése. A történeti múlt szinte semmit sem jelent számára, az egyház személytelen kerete szintén keveset. De épen, mert változásoknak alávetett élményeit, lelkiállapotát tekinti a bizonyosság forrásának, szüntelenül lelki pólusok közt vergődik; vágya a teljes bizonyosság és tökéletes nyugalmi állapot: az Úrban való pihenés után szinte mindig csak vágy marad.

A misztika alaptézise: Isten és az ember egysége, «Krisztus bennünk» és «mi Istenben», szüntelenül visszatérő jelszava a pietizmusnak, sok esetben a keresztény dogmák tiszteletben tartásával, sokszor azonban csak elméletileg hangoztatva őket, gyakorlatilag azonban teljesen mellőzve. A pietista hívő ennél fogva gyakran még a mindennapi élet jelentéktelen mozzanataiban sem önmagát tekinti cselekvőnek, hanem úgy fogja fel, mintha tulajdonképpen Isten cselekednék benne. Ezért is használják a pietista önéletírások oly sokszor a szenvedő igeformát. Istennek ez a vezetése nyilván csak az *újjászületettek* és *megtértek* mehet végbe: a pietizmus (Francketől kezdve) a megkegyelmeztetés tényét időben a *Busskampf* és *Zerknirschung* (*contritio*) élményéhez, valamint a *Durchbruch der Gnade* és az ezzel együttjáró boldogság megtapasztalásához fűzi.¹ Ez a megtérés egyszeri folyamat és bármennyire is hangsúlyozza a pietizmus Isten működését e lépésben, Istennek az emberi szívbe való bevonulása lehetőségét elsősorban magától az embertől teszi függővé. A kereszttség jelentősége így erősen elhomályosul.

Mindez jellemző jegye a pietizmusnak, az ebből folyó dogmatikai következményeket azonban soha le nem vonta. Praktikus vallási gyakorlata nem egyedül a reformátori dogmatika talajából sarjadt, de ezt többnyire észre sem vette. Túlnyomó részben megmaradt az egyház keretein belül — egész skáláját mutatva az egyházhoz közelebb álló vagy tőle távolabbi, esetleg épen ellenséges csoportosulásoknak — (TROELTSCH i. m. 521), de hogy lényege szerint közelebb állt az antropocentrikus új világfelfogáshoz, és annak útját egyengette, mutatja mind a később bekövetkező fejlődés, mind benső kapcsolatai a felvilágosodáshoz, sőt a racionalizmushoz.²

4. Már e rövid jellemzésből is kiviláglik, hogy jelentékeny a lelki struktúra és ideológia szempontjából a pietizmus kapcsolata a régi s

¹ Zinzendorf mellőzte a «Busskampf»-ot.

² Vö. E. SEEBERG: Gottfried Arnold id. kiad. 4.

újabb — elsősorban német — misztikával.¹ Történetileg is fennállott ez.² Spener maga személyesen jól ismerte Jean de Labadiet, s Mme de Guyon irataival behatóan foglalkozott. Noha saját bevallása szerint az «unio mysticát» illetőleg közvetlen tapasztalatai nem voltak, egy alkalommal kijelentette: «die mystische Theologie (sei die) einzige Quelle eines lebendigen und kräftigen Christentums». (Ez a kifejezés: *mystische Theologie* csak a pietizmus korában, 1700 körül terjedt el.) — Francke Mich. de Molinos munkáját: *Sacerdotis manuductio Spiritualis* (1687) németre fordította le. — Tersteegen örökölte Poirét hagyatékát s ebben a korára oly nagy hatást tett Mme de Guyon még kiadatlan kéziratait. «Die heilige Liebe Gottes» (1751) című munkáját le is fordította. «Lebensbeschreibung heiliger Seelen» c. sorozatos nagy művében (1733—1753) a középkor nagy misztikusainak életét részletesen tárgyalta. — K. Phil. Moritz önéletrajzszerű regényében, Anton Reiserben sok jelentős adatot nyújt a Guyon-féle quietista misztika elterjedésére.³ A pietista énekeskönyvek különösen kedvelt énekei közé tartoztak a kifejezetten misztikus irányú Angelus Silesius versei. A hallei énekeskönyvben mintegy ötven éneke szerepel.⁴ Tersteegen énekeskönyvének 672 éneke közül 50 való tőle — szemben a lényege szerint nem-misztikus Paul Gerhardt 10 versével. Luthertől mindössze két éneket közöl.

Nyelvi szempontból kétségtelenül kimutatható a pietizmus és misztika közötti benső összefüggés. Fentebb már említettük, hogy a német misztika nyelve nagyrészt terra incognita, a német pietizmus nyelvéről még ennél is kevesebbet tudunk.⁵ Mégis, az előbb vázolt eszmei háttér nyomán érthetővé lesz, hogy a pietizmusban a misztika szavai új életre keltek.

A «földalatti» misztikus folyam folytonosságából folyik, hogy egé-

¹ Vö. WERNER MAHRHOLZ: «Der Pietismus ist, geistesgeschichtlich betrachtet, das Wiedererwachen der mystischen Volksbewegung des XIII. Jhs. in den Formen der lutherischen Kirche». *Der deutsche Pietismus. Eine Auswahl von Zeugnissen, Urkunden und Bekenntnissen aus dem 17., 18. u. 19. Jh.* Berl., 1921. 6. l.

² Máiig legbehatóbb, bár bizonyos értelemben elfogult szemléltetése e kapcsolatoknak; A. RITSCHL: *Geschichte des Pietismus*. Bonn. 1880—1886. I—II. — Más szempontból, de részletesen tárgyalja ezt a kérdést a XVI—XVIII. századra vonatkozólag M. WIESER id. műve is.

³ Vö. *Deutsche Lit. Denkmäler des XVIII—XIX. Jhs.* 23. k. 5. kk.

⁴ *Angelus Silesius sämtliche poetische Werke*, hgg. v. H. C. HELD. I—III. Mü., 1924. 2 ; I. 95 kk.

⁵ Az összefüggések szemléltetésére a pietizmus előzményeit tárgyaló monográfiákra is szükség volna: Schwenkfeld, Weigel, J. Böhme, másrészt J. Arnd, J. Gerhardt nyelvének ábrázolására.

szen új szóképzések ritkák (inkább csak Zinzendorfnál fordulnak elő), sokkal gyakoribb a misztikából jövő szavak széles körben való elterjesztése. Ilyenek pl.: *Bildung*, pietista értelme 'Isten a saját képére formál át', később általában 'nevelés, műveltség'; *sich einbilden*; *Eindruck*; *einleuchten*; *das Wesentliche*;¹ *zerstreut*, *Zerstreuung*; utóbbi nem a mai szórakozást jelenti, hanem a katolikus kongregációkban ma is *szétszóródás*-sal jelzett lelki állapotot, vö. a pietista Arnold költeményét: «Ist keine Einsamkeit bereit | Darin ich Gott ein Lob-Lied singe | Der von *Zerstreuung* mich befreyt?» (1698; id. kiad. 281). Ilyen: *Abgeschiedenheit* és a teljesen általánossá lett *gelassen*, *Gelassenheit*; vö. ugyancsak Arnold: «Du ziehs allein bey denen ein | Die dir im Grund *gelassen* seyn» uo. 265). Ez a szó is profanizálódott, mint valamennyi előbb említett kifejezés;² mai jelentése 'nyugodt, higgadt, megfontolt'.

Még gyakoribb nem-egyházi körben használt kifejezéseknek új tartalommal való megtöltése, lelki értelemben való használata, pl. *Erklärung*, *Auflösung* helyett *Aufschliessen* 1705, *Aufschliessung* 1717, *Aufschluss* 'Isten megnyitja, felfedi valaminek az értelmét, megvilágosít'. ADELUNG szótára megjegyzi e szónál: «*Aufschluss* ist in dieser Bedeutung neu, sowie die damit übereinstimmende Bedeutung des Zeitworts *aufschliessen*. . . der Missbrauch einiger neuerer Mystiker, die über Alles göttliche Aufschlüsse haben wollen, hat es zum Teil verächtlich gemacht» (vö. SPERBER i. h. 504—6).

A kifejezések egész sora tartozik ide, pl. a hasonló értelemben használt *eröffnen* (die Schrift soll ihm *eröffnet* werden; Arnold, 1714: *Theologia experimentalis*. Id. kiad. 491), azután *erwecken* (ein *erweckendes* Buch; A. v. Haller, 1736; vö. MAHRHOLZ i. m. 191), *Erweckung* 'hitébredés, megtérés' (így is, mintegy átmenetkép a szó konkrét és absztrakt jelentése közt Lavaternél: die stärksten *Erweckungen*, uo. 297); *erleuchtet werden* 'megvilágosíttatni'; *erbauen*, *erbaulich*, *Erbauung* 'épülni, épületes, épülés'; *ergriffen werden* 'foglyul ejtetni; megragadtatni'; ma *ergriffen* egyszerűen 'megindult' (viele Menschen wurden durch die Reden der Inspirierten *ergriffen*; Fr. Chr. Oetinger, 1762; MAHRHOLZ i. m. 139); *Einwohnung* (az átmenet a konkrét értelemből a mai, egészen absztrakt jelentésig itt is világos: die *Einwohnung* des ewigen Gottes in den Glaubigen; Arnold i. h. 499).

Ugyanez az eljárás már a régi német misztika nyelvére is jellemző

¹ Vö. HEBB. GRUNDMANN, Die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik : Vierteljahrsschr. XI, 417.

² Érdemes volna külön nyelvi kutatás tárgyává tenni: mikor következett be ez az elvilágiasodás, Istennek és a transzcendens világ nyomainak eliminálása a szavakból.

volt: a XIII—XIV. században igen sok, ma absztrakt értelmű kifejezés vonódott át a konkrét jelentésű szavak köréből, így *Begriff*, *begreifen*, *begreiflich*; *eigentlich*; *Eindruck*; *Einfluss*; *einwirken*, *auswirken*; *entdecken*; *Überfluss*; *Verlassenheit*; *Zuflucht* stb. (Vö. J. QUINT i. h. 686—87). Valószínűleg szintén misztikus szó, de a pietista terminológiába tartozik: *einsehen*, *Einsicht*.

Számos, új értelemben használt kifejezés utal az érzelmi élet különös jelentőségére. Ilyen a később további jelentésfejlődésen átment *gemütlich* 'szívbéli', ma 'kedélyes'; a jelentésváltozás összefügg a *Gemüt* és *Herz* XVIII. századi értelmi differenciálódásával, vö. GRIMM Wb; (*Gemüt* összetételekben is igen gyakori, pl. *Gemütskummer*, *Gemütsqual*, pl. Adam Bernd önéletírása; MAHRHOLZ i. h. 184, 185, 189). — Ilyen: *rühren*, *Rührung*, *gerührt* 'Isten megtérésre indítja a lelket'; pl. «Ist's ein Betrug, oder bin ich endlich etwas gerührt?» (A. von Haller, 1736; uo. 194). Későbbi, elvilágiasodott jelentése 'elérzékenyült'. Az ilyen nyelvhasználat, mint pl. Lavateré, jelenti az átmenetet: «Mein Freund schien unter dem Vorlesen dieser Lieder oft sehr gerührt zu sein, seufzete einzelne Wörter... mit vieler Empfindung nach» (1769; uo. 290). *Empfindung* 'Isten megérzése' — később csak 'érzés' — *empfinden*, *empfindlich*, *Empfindlichkeit* (des Gnadenstandes) = annak megállapíthatósága, hogy valaki kegyelmet nyert-e Istentől, vagy nem, jellemző módon szintén pietista szavak, s eleve utálnak a pietizmusnak az *Empfindsamkeit* szellemi és irodalmi hullámával való szoros kapcsolataira. A pietista íróknál állandóan szereplő szócsoport ilyenszerű misztikus eredetű jelzőkkel, mint *überfliessende Empfindung*, — «*Empfindungsfülle*, wovon der Mund überfließt» (Lavater; uo. 292—3), Isten megélésének, megérzésének e jellemző szava a pietista hit legfontosabb kritériumára utal: a személyes élményre. «Mancher glaube dem Worte Gottes nur bloss darum, weil er höre, dass es Gottes Wort sey und empfinde doch niemal die Krafft und Tugend des Wortes Gottes in seinem Herten und Gewissen...; (der) Heuchel-Glaube... ist augenscheinlich daran zu erkennen, weil dergleichen Seelen ihn selbst nicht bey sich empfinden sondern alles auf ein ungewisses wagen...»¹

Az Istennel való személyes viszonyt jellemzi az 'ismerni, megismerni' jelentésű szócsoport középponti helyzete. Az idetartozó német szavak nem pietista szavak, de itt sokkal gyakoribbak, jelentősebb szerephez jutnak, s szinte kizárólag vallási értelemben használatosak. Így: *kennen*, *erkennen*, *inne werden*, *erfahren*. Gottfried Arnold szerint: «Unzertrennlich verknüpft (ist) mit der Bekehrung die Zukunft und Einwohnung des

¹ Arnold id. kiad. 499.

ewigen Gottes in den Glaubigen... in welcher auch der Dreyeinige Gott allein recht genossen und *erkannt* wird». (Id. kiad. 499.) Külön művet szentelt a theologia experimentalisnak, «d. i. geistliche *Erfahrungslehren*». E munka megokolása nagyon jellemző a fentebb vázolt pietista vallásosságra: «die innere *Erfahrung* und *Empfindung* durch die geistliche Sinne ist der theuere Weg worauff die unsichtbare Gottheit selbst samt ihrem Sinn Willen und Wirkungen aus und nach dem Zeugnis des Geistes und Wortes eigentlich kan *erkant gefühlet geschmecket und genossen werden*» . . . ¹ (A különbség szemléltetésére érdemes Luther híres szavára utalnunk: Glaube ist ein Wagnis... Luther is hangsúlyozta természetesen a személyes hit szükségét és azt, hogy ennek lesznek tapasztalatai, de mindig hangsúlyozta azt is, hogy a hit valójában: «sieht nichts, sondern ist der finsterste Weg. Ps. 18, 10: Finsternis ist unter seinen Füßen.»)

5. A német pietizmusban a jellegzetes, egységes jegyek mellett is igen sokféle irány és kör fejlődött ki; kétségtelenül legjelentősebb közülük a Zinzendorf alapította s mindmáig virágzó Herrnhuti testvérközösség. Az egyházhoz közelebb álló irányzat a XVIII. század folyamán hatalmas területeket hódított meg: megnyerte a porosz, sőt a dán kormányt, az újonnan alapított hallei egyetemet, a német teológusok, a nemesség s a magasabb középosztály túlnyomó részét, sőt Württembergben a népi rétegeket is, amelyek egyébként inkább szeparatistikus, szektás formáit fogadták el. Innen, Württembergből a «Stille im Lande» köréből indult meg a XIX. század elején, mintegy párhuzamosan az ugyanakkor katolikus részről víziókban, csodák és eksztatikus élmények várásában megnyilvánuló, felajzott érzelmi vallásossággal, az «ébredési mozgalmak» hosszú sora. Ekkor kapcsolódik csak be a német Ostmark; a pietizmus útja nyugatról keletre visz.

Hazánk már a XVII. század végén kapcsolatba került a pietizmus-sal:² állandó összeköttetések a külföldi nagy protestáns egyetemekkel érthetővé teszik ezt. Mégsem beszélhetünk ebben a korban magyar «kánaáni» nyelvről: az olyan búcsúztatók, amilyenek pl. az ismert és

¹ U. o. 496.

² SZENT-IVÁNYI BÉLA, A pietizmus Magyarországon: Századok 1935, 36. (Csak 1700—14 közt 112 magyarországi hallgatója volt pl. Franckenak.) — PAYER S., Magyar pietisták a XVIII. században. (Különnyomat a Magy. Prot. Irod. Társ. Egyháztörténeti Monographiák c. kiadványából) Bp., 1898. és u. ő.: A pietizmus paedagogikája: Theol. Szaklap 1907, 43 kk. — ASZTALOS MIKLÓS, A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601—1812. 1931. — VÖ. ZSILINSZKY M., Egy forradalmi zsinat története. Bp. 1889, 6 kk. valamint ANTAL Géza, A magy. prot. egyház külföldi érintkezései. Pápa, 1908.

magyar Franckenak aposztrofált Bárány Györgyöt gyászoló emlékversek, fia, Bárány János püspök tollából (1757), vagy az ugyancsak Bárány Jánostól származó és a pietizmussal megvádolt Sipkovits Tóth János püspök felett mondott búcsúztató ének (1746)¹ — nyelvileg semmiben sem térnek el a korabeli nem-pietista egyházi írók műveitől.² A XVIII. század magyar lelkészei, akik a német pietizmussal külföldi útjukon közelebbről megismerkedtek, inkább még megerősödtek egyházuk iránti hűségükben, semminthogy azzal szembefordultak volna, — a szubjektívizmus és a lélekanalízis kora pedig Magyarországon ekkor még nem érkezett el. A közfigyelmet főként a politikai és közjogi viszonyok vették igénybe. A XVII—XVIII. század magyar protestantizmusa a létéért folytatott súlyos küzdelemben szinte kizárólag olyan indításokat vett át a pietizusból, amelyek a hitélet bensőségét fokozták, de sem a dogmatikai háttérrel, sem az egyházi kereteket nem támadták, sőt nem is lazították.³ A már korán, 1707-ben egybehívott rózsahegyzi zsinat is odairányult, hogy a netalán befurakodó és Németországból ismert pietista túlzásoknak gátat vessen. Még azok is, akik rokonszenvet tanúsítottak a pietista tanok iránt, készséggel jelentették ki hűségüket az egyház szimbolikus irataihoz, valamint hogy semmiféle összeköttetésben nem állnak a német pietistákkal.⁴ Pietista lelkészeink sok tekintetben máig ismeretlen s nagyrészt kéziratban fennmaradt — részben a berlini Staatsbibliothek kézirati osztályán, részben a Hallei Árvaház könyvtárában (Hauptbibliothek des Waisenhauses), de a berlini Magyar Intézet Gragger-Archivumában, sőt a M. Nemz. Múzeumban is (pl. Bél Mátyás levelezését)⁵ — őrzött hagyatékát, Franckeval és körével való kéziratoss levelezésüket nyelvi szempontból átkutatni mind e mellett igen hasznos volna és sok kérdésre nyújthatna feleletet.⁶

Árva Bethlen Kata, aki kora vallásos irodalmát igen jól ismerte, s kinek udvari lelkésze 1743-tól a «pietista» Bod Péter volt, önéletírása-

¹ Kiadva PAYR S., Egyháztörténeti emlékek. Sopron, 1910. I, 359 kk. és 327 kk.

² HARSÁNYI I., A XVII. és XVIII. század magyar költőnői c. tanulmányában (Bp., 1935.) Császár E. nyomán igen helyesen kétségbevonja a pietizmus hatását Petróczi Kata Szidónián.

³ ZSILINSZKY—FARKAS—KOVÁCS—POKOLY, A magyarhoni protestáns egyház története. Bp., 1907. 463 és PAYR S. említett tanulmányai.

⁴ ZSILINSZKY, Egy forradalmi zsinat története 58—9.

⁵ Vö. SZENT-IVÁNYI i. m.

⁶ Külön munka tárgya lehetne a magyarországi pietista lelkészek németnyelvű munkáinak nyelvi vizsgálata (vö. SZENT-IVÁNYI i. m. 32—3), másrészt a német eredeti munkáknak, pl. Arndt v. Freylinghausen műveinek és XVII—XVIII. századi magyar fordításainak nyelvi egybevetése.

ban a legjobb bizonyítékot szolgáltatja arra, hogy a pietista körből hozzáérkezett indítások nem jelentettek számára új élményt; kora ifjúságától kezdve mélyen és bensőségesen egyházas lelki életét legfeljebb — és kétségtelenül öntudatlanul — színezték, gazdagították.¹ A XVIII. század legvégén működő debreceni lelkipásztor SZIKSZAI GYÖRGYNÉL, aki több munkájában hangsúlyozta a gyakorlati kereszténység szükségességét² — két prédikációja is szól az újjászületésről³ — erős egyházasága mellett⁴ itt-ott halványan látszik bizonyos igyekezet a pietista követelmények nyelvi megkülönböztetésére. Pl.: *a Krisztust bévenni Idezitőnknek és bévéve tartani* (A Term. és Ker. Vallás 458) — vagy a *megtérésnek, újjá születésnek, meg-szenteltetésnek, Ó ember meg-öldöklésének és újj ember meg-elevenítésének, El-változásnak, Fel-serkenésnek...* megjelölésére használt kifejezése: a *megjobbulás* (uo. 467). De éppen az idevágó részek mutatják, hogy a pietizmus inkább csak ráterelte figyelmét az egyház által mindig hirdetett és megkövetelt *μετανοια* ra. Szikszai mintegy határvonalon áll az egyházi hitvallás és a pietista megtéréselemélet közt, s az említett szavak értelmezését általában református hitvallása alapján adja. RÁDAY PÁL pedig, a kor protestáns ájtatos irodalmának másik neves művelője, akinek imádságos könyve: *Lelki Hódolás*⁵ kétségtelenül személyes élményi háttérű, terminológiájában is teljesen megmarad egyházi hitvallásának keretei között.

6. A XIX. század közepétől kezdve új nemzetközi «ébredési» hullám áramlott végig Amerikán és Európán: Ch. Finney, Moody, Spurgeon, a 70-es évektől kezdve R. Pearsall Smith, az oxfordi csoportmozgalom megalapítója a legjelentősebb evangelizátorok (az *evangelizáció* szó is ekkor terjed el). Spurgeonnak a Prot. Egyh. és Isk. Figy.-ben idézett programja szerint: «beérik az ős hittannal..., de azért sem Luther, sem Kálvin ködös iskolájához nem ragaszkodnak» (II, 163). Ugyancsak e folyóiratból idézzük Tucker lelkész szavait Spurgeonról: «...nem a hitcikkekre... nem a keresztség medencéjére, hanem a megváltóhoz utasítja a hívőt» (uo. 159). Igen jellemző, hogy Spurgeon «hogy megtérésére az erősebb pecsétet reá nyomja, nem gondolva atyja ellenzésével, újra megkereszteltette magát» (I, 608).

¹ Írásait és leveleit kiadta SZÁDECZKY KARDOSS L., Bp. 1922. — Vö. HEGYALJAI KISS GÉZA, *Árva Bethlen Kata*. Bp. 1922. (Itt bő irodalom is.)

² Keresztyéni tanítások és imádságok 1785. Új kiad.: Bp., 1908.; A' természeti keresztyén vallás... Pestenn, 1799.

³ Egynehány prédikációk... Posony, 1787. 1 kk, 21 kk.

⁴ Vö. pl. Ker. Tanítások 224—5.

⁵ ...avagy az igaz keresztyénhez illő buzgó imádságok... ahoz alkalmaztatott Istenes új énekekkel... Posonyban, 1710. — Vö. Révész I., *Régi magyar imádkozók és imádságok*. Prot. Szle. 1924. 145 kk.

A német pietista conventiculumokat az egyesületek,¹ majd a 90-es évektől kezdve a közösségek (*Gemeinschaften*) váltják fel, s bár sok különféle szervezkedés indul meg, vallásosságuk lényegileg azonos jegyeket mutat s a már jellemzett pietista lelkiségre utal.² Mivel az evangelizációk nyomán a megtérés élményén keresztülment hívők új, belső bizonyosságra jutottak, gyakorlatilag kivonják magukat az egyház vezetése alól, s minden tanszerű elemet szükségtelennek tartanak. A blankenburgi Alliance-konferencia véleménye szerint a teológia «a Sától való és bűn». — Az a döntő fordulat, amely már a pietizmust jellemezte: a szuverén Isten helyett a hívő emberi lélek középpontba helyezése, e közösségi mozgalmakban még teljesebben bekövetkezett. Isten cselekvésének szüntelen elméleti hangoztatása mellett is igen nagy szerep jut az emberi lélek aktivitásának, szinte minden rajta fordul meg, érte történik: a megtérés, a megszentelődés is. Modersohn, v. Viebahn, G. Steinberger, Stockmayer, Yellinghaus nevét említjük meg itt német viszonylatban.

A közösségi kereszténység mindazokat az elemeket felvette magába, amelyek rokon vonásokat mutattak saját felfogásával; nyelvileg is erős azonosságok fűzik mind a misztikához, mind a XVII—XVIII. századi pietizmushoz.³

Magyar részről a század közepén délnémet kapcsolatokra visszamenő kezdeményezéseknek — pl. Bauhofer György szeretetmunkásságának — hasonlóan a korábbi magyar pietista törekvésekhez még nincsenek állandósult nyelvi nyomai. Az említett nagy hitébredések nyomán a 90-es évektől kezdve indul meg nálunk fokozott mértékben a belmisszió művelése. Az ébredési irány első apostolának, Szabó Aladárnak nyelvében halványan megmutatkoznak már a későbbi magyar «kánaáni nyelv» csírái. Kifejezései azonban még nem izolált formulák, hanem a tartalom-

¹ Egyik legkiválóbb monográfia az ébredési mozgalmak köréből FR. W. KRUMMACHER műve: *G. D. Krummacher und die niederrheinisch Erweckungsbewegung* (Berl. e. Lpz. 1935). — Krummacher és J. H. Wichern munkássága a XIX. század első felében, ill. derekán — bár a legszorosabban összefüggött e mozgalmakkal — erős egyháziasságánál fogva nem illeszthető keretükbe: messze túlnőtt azon.

² P. FLEISCH, *Die moderne Gemeinschaftsbewegung in Deutschland 1906*; M. SCHIAN, *Die moderne Gemeinschaftsbewegung. 1909.*

³ Igen tanulságos, hogy a jelenleg működő német és magyar protestáns közösségek egynémelyikében pl. TERSTERGEN «*Lebensbeschreibung heiliger Seelen*» c. munkájának részletei olcsó füzetkéikben kaphatók: egyszerű emberek is veszik és olvassák pl. a misztikus Seuse életét. A fennálló kapcsolat tudata is erős. — A bibliomantia szokása (a pietizmusban egészen általános *Däumeln*) a közösségekben ma is sokhelyt él.

ból szervesen folynak ; így van ez Kovács J. belmissziói folyóiratában, a Boldogság Hegyében (1769), valamint a Révész I. szerkesztette Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező évfolyamaiban is ; a maguk helyén utalunk majd reájuk. Ekkor már, kivált a liberalizmus térhódítása folytán, erősen meglazultak a protestáns hitvallások kapcsai : a pietista felekezet-fölöttiség jut uralomra a «komoly vagy pozitív keresztény» irányokban. A keresztény ifjúsági egyesületek párizsi első kongresszusa kimondotta, hogy «mindazokat az ifjúsági egyesületeket kebelébe fogadja, amelyeknek tagjai a Jézus Krisztust, az isteni Megváltót hitük alapjának tekintik s hitőket határozott keresztény élettel igyekeznek megbizonyítani». (Az «exklusív felekezeti jellegű» egyesületek ki voltak zárva.)¹ — A kor antropocentrikus látását azonban ez a kongresszus sem tudta megtagadni. E tekintetben jellemzőek a Szabó Aladár idezte londoni püspök szavai : «Ha annyi különböző korú, felfogású, míveltségű ember hisz a Jézus Krisztusban, akkor annak valóságnak kell lennie. It must be a reality» (uo. 26).

A magyarországi «határozott evangéliumi» egyesületek, közösségek általában ugyancsak a felekezetfölöttiség elvét vallják. Közvetlen német és angol kapcsolatok nyomán vagy azok tanítványainak köréből kiindulva keletkezett a Bethánia-egylet, a Keresztény Ifjúsági Egylet, a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség (lapja : a Pro Christo), a Fébé (lapjai : Fénysugár, Kis Harang) — hogy csak az irodalmi munkásság szempontjából legjelentősebbeket említsem. Valamennyien az ébredési irányt képviselik, de célkitűzéseikben, módszereikben, az egyházakkal szembeni helyzetükben és nyelvhasználatukban is erősen eltérnek egymástól. Részletes képet adni erről, nyelvi szempontból is, csak a jövő feladata lehet.²

Hangsúlyoznunk kell, hogy mind eddigi fejtegetéseink, mind az alább, e helyt csak mutatóba felsorolt nyelvi anyag bizonyos vallásos irányok, körök nyelvi vizsgálatából folyik, ill. arra irányult ; az e g y e s ember nyelvhasználatából, különösen ott, ahol az nem tudatos, az egyén hitére vagy lelki életére visszakövetkeztetni semmiképen sem tanácsos ; egyébként is természetesen elsősorban nem teológiai, hanem eszmetörténeti szempontok vezettek.

Az idézett nyelvi anyag részben a közösségi énekekből való ; ezek többnyire angoltól németre fordított vagy egyenesen német — a Reichsharfe, Reichslieder, Rettungsjubel, Siegeslieder der deutschen Zelt-

¹ SZABÓ A.: Budapesttől Londonig. Bp., 1895. 21.

² Vö. FORGÁCS Gy. könyvét : A belmisszió és cura pastoralis kézikönyve (Ref. Egyh. Kvtár XIV. Pápa, 1925.), és benne az egyes magyarországi, belmissziói célokat szolgáló egyesületek, alakulások ismertetését (214—321).

mission stb. gyűjteményeiben szereplő — énekek magyarra való fordítása. A régebbi német énekek újabb fordításainak vizsgálata, esetleg régebbi magyar szövegekkel való összehasonlításuk, igen sok esetben tanulságos lehet. Azoknak a biblikus kifejezéseknek a vizsgálata, amelyek a pietizmus nyelvéből kerültek a köznyelvbe, illetőleg e csoportnyelvben állandósultak, önálló feladat. A kánaáni nyelvhasználatra általában jellemző az azonos formulák igen gyakori ismétlése, így a biblikus formuláké is.

Ez alkalommal magyar szempontból csupán egyetlen kérdéscsoporttal foglalkozhatom: a *Vér* pietista-közösségi jelentőségével. A *keresztény* szó közösségi értelmezéséről, a *megtérés* egyszeri döntő lépésénél követelt lelki aktivitás megfelelő kifejezéseiről, a *vágyódás* szerepéről, a hívő saját lelkiállapotának szüntelen aggodalmas megfigyeléséről és ennek nyelvi jeleiről, a *Jézussal járás* és a Megváltó emberi alakjával való személyes kapcsolat képeiről, a misztikus *tükrözés*ről, a reciprok immanencia formuláiról, az érzelmi felajzottság tüneteiről a kánaáni nyelvben, valamint a belőle az egyházi nyelvben állandósult kifejezésekről részletes képet más alkalommal fogok adni.

7. Krisztusnak az emberiség bűneiért kihullatott vére a Szent Bernát-i misztikában jutott először különös jelentőséghez. A XVII. századi protestáns egyházi énekköltészetben gyakori kép — elég Heermannra és Paul Gerhardt Szt. Bernát nyomán írt közismert passziói énekére utalnunk —, de önálló szerepe akkor még nincs. Gróf Zinzendorf mint különösen jellegzetes és színes szimbolumot állandóan használta. A közösségi kereszténység dogmatikájában és nyelvhasználatában még nálánál is fontosabb szerephez jutott. Így van ez már Spurgeonnál, így Th. Jellinghausnál (Das völlige, gegenwärtige Heil durch Christum 1880; 1903). Magyar fordításban «Krisztus legyen azért az ő drágalátos vérének ereje által az emberek lelkeinek megváltója... Ha Krisztust prédikálom, hirdetnem kell az ő drágalátos vérének nagy hatását. — Bocsánatot nyert bűnösök jelentkeznek? Mi lágyíthatja meg inkább szívöket, mint a Jézus vére?»¹ — Moody egy alkalommal Skócia fővárosában külön előadást tartott a «vér» jelentőségéről s ezt az egész Biblián végigvezette (uo. V, 316).

Hovatovább már szinte önálló üdvtényező lesz. Nemcsak az elkövetett bűnökért szerez bocsánatot, hanem elsegít a *győzedelmes* élethez is, a mindennapi bűn hatalmán való győzelemhez, a *teljes* váltsághoz. Mivel ez a tétel a közösségi kereszténység egyik fontos hitelve, az idevágó

¹ A Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező II. kötetében Spurgeon szavai; 170, 175, 177.

példák igen számosak; csak néhányat említek, hogy az idetartozó kifejezések jelentését megvilágítsam:

...győzelmünk van a bűn fölött! Ha itt bűnről beszélék, akkor nem multunkról beszélék, mert hiszen ezt Isten gyermekénél már *elfedezte a drága vér*; hanem azt a bűnt értem, amely minden nap fel akarja használni tagjainkat... — Annyira voltam, hogy a *teljes váltságban* kételkedtem... Napnál fényesebb volt előttem: itt, és csak itt van az út (Római levél VI. r.)... itt találtam meg a *győzelmes élet* titkát!»¹

Fogod-e te valaha is tapasztalni az *Úr Jézus vérenek csodás erejét*, ha nem vagy előzékeny s nem sietsz Elébe? (Fénysugár III. V. 15). — *Óh teljes az üdv*, a mit ad ez a *vér*...²; E vér, Isten Báránya, még ma is erőt jelent... Gyötört a bűn, nem volt remény, s a *vér im megsegít*... *E vér*, míg itt földön lakom, Örömforrás nekem...³ — Vágyol-e elhagyni húneidet? *Jézus vériben van nagy erő*. Vágyol-e győzni a Sátán felett? *E vérbe csodás az erő*. (Hall. 209. sz.)

Német példák: «Darauf kommt es an, dass wir gelöste Leute sind, gelöst von dem eigenen Ich. Solange wir nicht gelöst sind, solange sind wir auch nicht recht erlöst...: Welch Glück ist's gelöst zu sein, Herr, *durch Dein Blut!*⁴ — Viele Christen meinen, wenn sie nur Vergebung haben... Wer nur mit der Vergebung zufrieden ist und nicht Reinigung will, der muss einst vor Gott erscheinen mit Flecken... Der Herr zeigte mir in seinem Wort, dass ich rein werden kann von aller Sünde, dass ich sicher sein kann vor den Pfeilen des Argen *in Jesu Blut*».⁵ A *vér alatt* kell lenni, *maradni* vagy *állni*: A *vér alatt* kell lenni, szoktuk mondani...⁶ — *Maradj* hit által a *vér alatt*, amely befedez és megoltalmaz.⁷ — *Jézus vére* az a tűzfal, mely körülveszi és megoltalmazza mindazoknak a lelkét, akik Ő benne bíznak s magukat neki átadták. *Ez alatt az oltalmazó vér alatt vagy-é?* (uo. IX. 2) ...egész elmúlt életünknek *Krisztus megváltó vérenek ereje alatt* kell állnia; a *vérnek* teljesen *be kell bennünket fedeznie* (Steinberger i. m. 8). — Beszélhetünk az ördögnek

¹ STEINBERGER GY.: A győzedelmes élet titka. (Ford. Vargha Gyuláné. Fébé kiad.) 14—15.

² Hallelujah! Evangéliumi énekek gyűjteménye. Szerk. Kováts L. Bp., 1914. 300. sz.

³ Énekeljete az Istennek! (Fébé kiad.) 1927. 8. sz. (Reichslieder 175.)

⁴ E. Modersohn (Bad Blankenburg): Wie werde ich frei?; Ihloff: Neumünster i. H. 18—9.

⁵ Durch Sterben los. Hausandachten v. Schwester Emilie. Gotha, 1920. 18.; 20.

⁶ Trauschenfels Elza néhai Fébé — egyleti diakonissza főnökösszony levelezéséből (1929. IV. 21.).

⁷ Fébé Bibliai Naptár (=FN.) 1930. IV. 12.

a vérről s annak megváltó es megtisztító erejéről annyit, amennyit akarunk ; ha tényleg a vér alatt nem állunk... tovább úzi velünk gonosz játékait (uo. 10).

Bűneinket, kísértéseinket a vér alá kell vinni, beléje kell merülni, alája kell menekülni, a vér után kell kiáltani, használni kell azt, élni kell az Úr vérével:

Borzadjunk meg a pénz szeretetétől s vigyük ezt a bűnt Jézus vére alá, hogy az megtisztíthasson tőle bennünket (FN. 1980. XII. 3). (Nyilván nemcsak bocsánatról van itt sem szó!) — Amikor (Isten ígéje) figyelmezteti, menekül a vér alá (uo. 1931. XI. 14). — A gondolataidtól ne rémülj meg, de menekülj a vér alá hamar (Trauschenfels Elza levelezéséből: 1935. X. 6) — Amint találkozom olyan gondolatokkal, szavakkal... a vér után kiáltok gondolatban. «Uram, a Te véred fedezzen be, védjen meg!» (Uo. 1927. X. 2). — Nyugalmat nem ad más, csak az Úr Jézus vére, s ez (mindenütt) egyformán hat, ha használja az ember... Csak vigyázz, használj hamar az Úr vérére és győzni fogsz. — Addig is meg kell tanulnia élni az Úr Jézus vérével. Ez a legjobb orvosság a rossz olvasmányok..., mások kísértő megjegyzései, ...a saját gondolatvilága ellen (uo).

Jellegetesen az ember cselekvését állítja középpontba az alábbi, közösségi körből való levélidézet:

Honnan tudhatom azt, hogy minden a Vér alatt van? ...Könnyű a válasz: amit oda viszek, az van ott. Amit rossznak mutat meg nekem az Úrnak Lelke, azt vigyem azonnal a Vér alá és akkor ott lesz (uo. 1928. XI. 11).

Érdekes és határozottan a misztika felé utaló kifejezés a német közösségek nyelvéből: *Einwohnung des Blutes Christi im Herzen*, valószínűleg a régebbi *Einwohnung Gottes v. des Wortes* analógiájára.¹ — Teljessé teszi a képet az ilyen szóhasználat: ...ez olyan ember imája, akinek önismeretét nem gazdagíthatta a Kereszt s lelkiismeretét nem ébreszthette Jézusnak vére! (FN. 1980. VII. 29.)

«Állandó győzelmet csak összetört emberek képesek nyerni». Azilyenek azután «megismerhetik gyakorlatból» is a teljes váltságot. (Steinberger i. m. 7, 15.) «Wir haben in Christus die vollkommene Erlösung. Wir erhoffen sie nicht nur, nein, wir haben sie.» Nagyon jellemző módon e naptárcédula másik oldala J. Vetter evangélista «Das heilige Blut» című könyvecskéjének egyik tapasztalatát mondja el *Die Kraft des Blutes Christi* címmel: «Mit Fasten, Beten, Wachen und Seufzen suchte ich monatelang nach einem Leben des vollen Sieges... Da offenbarte sich

¹ U. o. Arnoldnál is: *Einwohnung des ewigen Gottes in den Glaubigen*, i. h. 499.

mir mein Herr. Er... sagte: In meinen Wunden ist für dich Heil, *vertraue der Kraft meines Blutes!*... Ich erkannte wie nie zuvor, dass *unser Heil in dem heiligen Blut Christi beschlossen ist*» (Neukirchener Abreisskalender 1939. VIII. 20).

Ugyanez az összefüggés a Vér és sebek, másrészt a teljes győzelem közt világlik ki az ismert énekekből: Győzelmi szózat! Sátán, ha jön felém, Ki őt eltiprá, A hősré nézek én. *Szent vére által Szabad lett életem...* (Énekeljete 24. sz.) *Véredben lelkem üdve van* (Tersteegen eredetijéből hiányzik ez a sor; uo. 23. sz.). — Szólnak Jézus *sebérl, győzelmit* hirdetik, A válttság erejéről, mely már itt üdvözít (uo. 41. sz.).

Gewaschensein im Blute des Lammes — a német formula teljes mása gyakori a magyarban is, valamint általában Krisztus *Bárány* neve sokkal sűrűbben szerepel a kánaáni nyelvhasználatban, mint az egyházi nyelvben: *Bárány* dalát Előtte mikor zenghetjük el? — Csak zengik a dicső dalt, A *Bárány* énekét (uo. 26. sz.). *Bárány* légy áldva, ki elvérezél (uo. 24. sz.). *Bárány Jézus, jövök.* (Hall. 11. sz.) A példák számát tetszés szerint szaporíthatnók.

A már a megtérés aktusánál követelt *átadása a szívnek, életnek* ekkor, a «győzelmes élet» küszöbén új jelentőséget nyer: a megtérés után saját akaratunk, önmagunk *halálba adását, megtagadását, bűnös vágyaink, megkötözöttségeink* kiszolgáltatását jelenti.

Német példák régebbiről: Eleonora Petersen (egyik döntése előtt): «Musste ich nach langem Streit *mein Gemüte dem Herrn übergeben*» (Életleírása; MAHRHOLZ i. h. 217.). K. Ph. Moritz: «In allen Mienen glaubte man Ertötung und Verleugnung, und in allen Handlungen Ausgehen aus sich selbst und Eingehen ins Nichts zu lesen... Gänzliche *Ertötung aller sogenannten Eigenheit*». (Anton Reiser i. h. 6.)

Újabb példák: «Erlösung gibt's nur, wenn wir unser eigenes Leben *in den Tod geben.* (Durch Sterben los i. h. — Különböző áhítatokból 12. l.) — Das war für mich immer die tiefste Erquickung, wenn ich sehen durfte, wie Seelen herausgingen aus sich und *sich ihrem Gott übergeben* voll und ganz (uo. 13). — Vielleicht denkt manches: «Wenn ich doch die rechte *Übergabe* verstünde! Ich habe mich schon so oft *übergeben* und bin doch immer wieder in das alte Wesen hinein gekommen (uo. 21). — Wer *durch den Tod gegangen ist*, wächst in das Göttliche hinein. Was mir als Sünde aufgedeckt wird, habe ich *in den Tod zu geben* und *darin zu lassen* (uo. 24). — Wer sich ein Kind Gottes nennt und ist und bleibt doch ein Sklave seiner *Gebundenheit* (Modersohn i. m. 6). — Es gibt enttäuschte Kinder Gottes... Sie sehen, die alten *Gebundenheiten* sind noch da...» (uo. 3).

Közösségeink nyelvéből: Ne félj magadat *teljesen átadni* Istennek...

A *részleges átadás* nehezé teszi az életet, míg a *teljes átadás* könnyűvé (Steinberger i. m. 27). — Meg kell térni... *önmagunkat a halálba kell adni* (FN. 1935. X. 19); — ...*a testet a halálban kell tartanunk* (Steinberger i. m. 20). — Az Úr igyekezett *kötözöttségét* megoldani, de az ifjú szíve gazdagságához ragaszkodott (FN. 1935. X. 24); — ...csak ott mutathatja meg bűneinket, *megkötözöttségeinket* (FN. 1931. IX. 22). — A megváltás dacára *megkötözöttnek* kell-e maradnom?... Uram, szabadíts meg engemet ettől a bűntől, vagy ettől a *megkötözöttségtől!* (Steinberger i. m. 5). — Az «én»-t nemcsak *a halálba «adja» az ember, de ott is kell «tartani»*... — A *halálba-adás* az az elhatározás, hogy többé nem akarom tekintetbe venni az éneimet. A *halálban-tartás*, mikor ezt a gyakorlatban, adott alkalmakkor véghezviszi az ember... Az ént a *halálban akarjuk tartani*... (Trauschenfels Elza lev. 1929. IV. 21).

Ez a halál «*hitbeli állásfoglalás*»: Az ember nem hal meg mindennap, hanem mint Krisztus is egyszer halt meg a bűnért, mi is egyszer halunk meg a bűnnek (Steinberger i. m. 17). — Boldog, ki *az énnék végkép halva van* (Vargha Gy.-né i. m. 224). — Boldog az ént aki megfeszíti (Hall. 98. sz.). — Csak ezen az úton juthat el a keresztyén a *teljes váltáság* megtapasztalásához, a *győzelmes élethez, az Űrban való pihenéshez*.

HARTNAGEL ERZSÉBET.

NÉPNYELVKUTATÁS HANGLEMEZEKKEL.

A köz- és népnyelv kutatására a hanglemezes felvétel eszményi módon megfelel.^{1, 2} Az ilyenfajta lemezek nemcsak azért értékesek a nyelv-búvár számára, mert híven megőrzik a nyelvjárások fonetikus betűkkel teljesen kifejezhetetlen hangszínárnyalatait, valamint sajátos időtartam- és hanglejtésviszonyait az összes egyéni jellegzetességekkel együtt, hanem azért is, mert anyaguk tetszésszerű időben megismételhető és ellenőrizhető. Így azután a nyelv hangtani, alaktani és mondattani sokrétűségének vizsgálatára megbízható alapot adnak.

Lemezen a nyelv a maga élő valóságában áll újabb kutatók rendelkezésére, míg papirosfeljegyzések esetén a nyelvi finomságok legfeljebb csak a gyűjtőben élnek ideig-óráig. Hogy a nyelvtudományi vizsgálódások követelményeinek csak a jó beszédfelvételek felelnek meg tökéletesen, arra az utóbbi évtizedek nyelvbölcseleti és lélektani kutatásai ismételten rámutattak. Beszédről, nyelvről ugyanis izolált szavak esetében nem lehet szó. Ismernünk kell a nagyobb összefüggéseket, azokat a beszédhelyzeteket, melyekben a beszélő bizonyos szándékkal szólt valakihez vagy valamihez, lelkében határozott tartalom élt, azaz beszédhelyzete tényleges volt. Csakis ilyenkor érvényesülhetnek a beszélő egyéniségében rejlő jellegzetes tulajdonságok, valamint a faji és klimatikus viszonyok által megszabott vérmérséklet. Egy-egy nyelvterületről tehát minél több tényleges beszédhelyzetet kell megörökítenünk hanglemezeken. Vizsgálódásainknál figyelembe kell vennünk mindkét nemet, s életkor szerint is a lehető legnagyobb változatosságra kell törekednünk. Gyermekek, felnőttek és öreg nyelvhasználókat egyaránt meg kell ismernünk, sőt még a különböző műveltségi fokokon állók nyelvhasználatának egybevetése is tanulságos eredményekre vezethet. Az ilyen szempontok szerint készített lemezek azután meg van rögzítve az élő nyelvhasználat minden finomságával

¹ HEGEDŰS LAJOS, Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában: MNy. XXXVII, 162—185.

² Ua., A beszéd- és nyelvjáráskutatás új lehetőségei: Pannonia 1941. Pótfüzet 78—84.

együtt, s nem hiányzik az élő beszéd közvetlensége (spontaneitas) és lüktető életereje (vitalitas) sem, amiről papíron történő gyűjtés alkalmával teljesen le kell mondanunk. A cédulázó népnyelvi gyűjtés ezenkívül egy-egy táj nyelvének csak bizonyos előre meghatározott szempontú megfigyelésére nyújtott lehetőséget. A villámgyorsan pergő beszéd összes tulajdonságát ugyanis pusztá füllel megfigyelni lehetetlen. Arról nem is szólva, hogy egyidejűleg figyelni és jegyezni a beszéd tartalmi folyását, hanglejtését, hangsúlyozását, időtartamviszonyait, a beszélő ejtési sajátosságait, a beszédszüneteket stb. az emberi teljesítőképesség határait jóval túlszárnyaló feladat. Lemezes gyűjtésnél mindebből semmi sem hárul a kutatóra a felvételezés pillanatában és nyugodtan vezetheti a társalgás menetét. A nyelvi sajátosságok vizsgálatát tetszésszerű időpontra halaszthatja s más kutatókat is bevonhat a részletvizsgálódá sokba.

Bizonyosan az előbb vázolt előnyök készítették a német nyelvész világot arra, hogy 1931. február 5-én javaslatot nyujtsanak be a porosz közoktatásügyi minisztériumhoz, melyben a nyelvkutatás haladása érdekében azt kérték, hogy «rögzítsék lemezekre a mindennapi élet meg nem figyelt köznyelvét hangtani, melódikus és mondattani sajátosságok tanulmányozása céljából s ily módon tegyék a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé». A javaslatot 1933. január 27-én a porosz Tudományos Akadémia is magáévá tette és elrendelte, hogy «különböző német nyelvjárásokról hanglemezek készíttessenek. A hanglemezeknek azonban az eddigi, tudományos célokra készült, népnyelvi lemezektől abban kell különbözniök, hogy felvételezésük a beszélőnek vagy legalább is két beszélő közül az egyiknek tudta nélkül történjék.»¹ Céljuk evvel nyilván az volt, hogy lehetőleg minden zavaró mellékkörülményt kiküszöböljenek és valódi, természetes beszédhelyzeteket örökítsenek meg.

ZWIRNER már a javaslat előtt 1927-ben is készített hanglemezeket a beszélők tudta nélkül. Ezek azonban patológikus esetekre vonatkoztak és idegbetegek beszédét örökítették meg.² Eredményei azonban annyira biztatóak voltak, hogy 1932-ben normális beszédről is készített hanglemezeket a buchi postahivatalban telefonbeszélgetésekről. A lemezek valóban természetes beszédhelyzeteket örökítettek meg, hiszen a beszélőknek sejtelmük sem lehetett arról, hogy beszélgetésüket hanglemezre veszik. Mégis — úgy vélem —, hogy az ilyenfajta felvételek csak nagyon általános szempontú megfigyelésekre alkalmasak, mert a beszélők kora, származása és nyelvközösségi hovatartozandósága homályban marad.

¹ ZWIRNER, E. und ZWIRNER, K., Phonometrischer Beitrag zur Frage der nhd. Lautmelodie: Vox 1935. 45—70.

² ZWIRNER, E., Phonetische Untersuchungen an Aphasischen und Amusischen: Arch. Néerl. de Phonet. Exp. 1933. 201.

Módszer tekintetében a hanglemezes nyelvjáráskutatás — a mai technikai lehetőségek mellett — mindenesetre első helyen áll.¹ A tudományos világ avatott képviselőinek erre vonatkozó véleményét ZWIRNER tükrözi vissza leghívebben: «Die allen andern vorzuziehende Methode ist die Schallplattenaufnahme» (Vox 1935: 45). Szembeszökő előnye elsősorban abban nyilvánul meg, hogy anyagát szubjektív vizsgálódásnak is alávetethetjük lehallgatás útján. Ez pedig, nyelvi kérdésről lévén szó, alig nélkülözhető, és mérésekkel nem pótolható. A nyelv végső célja ugyanis a megértetés, mely a halláson keresztül történik meg. Éppen ezért szükséges, hogy bizonyos nyelvi tények vizsgálatánál a nyelvközöség tagjainak halláson keresztül nyert ítéletére támaszkodjunk. A lehallgatástól azonban ne várjunk határozott és számokban kifejezett eredményeket (pl. hanglejtés vagy időtartam tekintetében), — mint ZWIRNER³ is mondja — mert akkor már légüres térben mozgunk: «Sobald die sog. Hörphonetik glaubt durch ihre subjektiven Methoden objektiv physikalische oder physiologische Verhältnisse angeben und also auf Messung verzichten zu können, ist auf dem Holzweg» (48).

Éppen ezért a lemez lehallgatott anyagát látható rezgessorozatát kell alakítanunk, hogy méréseket végezhesünk rajta. Elektro-akusztikai eszközökkel ez könnyen keresztülvihető, s anyagát: a) kimográfra, b) oszcillográfra és c) neurográfra^{2,3} vihetjük át. Mindegyik esetben, más-más megoldással, látható rezgésláncolatban kapjuk meg a beszédet, mely most már hangtani síkról vizuális síkra tolódott át és mérhető médiummá vált. A mérés pedig szükséges, mert: «Wie jedes sprachliche Problem ist auch das der Messung sprachlicher Faktoren letztlich ein Problem der vergleichenden Sprachgeschichte. Auch Messung und Registrierung der naturhaften Seiten der Sprache und des Sprechens führen durch Vergleichung zu Sprachgeschichte und umgekehrt». (ZWIRNER E.—ZWIRNER K. i. m. 45.)

Hanglemezen nyugvó nyelvi vizsgálódásokra vonatkozólag gyakran halljuk azt az ellenvetést, hogy az ily módon nyert anyagot nem lehet minden vonatkozásban elfogadni, mert a lemez csak egy-egy ember beszédét örökíti meg s minden egyén beszéde — még ugyanazon a nyelvtéületen is — kissé különbözik a másiktól. Ez igaz. De módszertani

¹ HEGEDŰS LAJOS, Beszédünk képe a hanglemezen: Búvár 1941. 5. szám 221—223.

² TÖNNIES, I. F., Der Neurograph. Ein Apparat zur Aufzeichnung bioelektrischer Vorgänge unter Ausschaltung der photographischen Kurvendarstellung: Die Naturwissenschaften 1932, 281.

³ ZWIRNER, E., Sprachkurven vom Neurographen: Arch. Néerl. de Phon. Exp. 1933, 279.

elgondolásunknak éppen ez adja meg a helyes alapot. Az emberi beszéd közvetlen anyagát, a hangot, beszélőszerveink hozzák létre. Ezek pedig éppenúgy, mint bármilyen más biológiai folyamat, ingadozásoknak vannak kitéve. Tehát — szinte szükségszerűen — a beszélők nyelvi megnyilatkozásai nem lehetnek azonosak; még ugyanannak a beszélőnek egymásután ismételt szavai sem lehetnek minden vonatkozásban egyformák (időtartam, hanglejtés, hangszín stb.). Másrészt ezek az eltérések, ingadozások minden nyelvterületen csak szigorúan meghatározott korlátok között képzelhetők el, melyeket a beszélők nem léphetik túl, mert hiszen abban az esetben a megértés nem volna teljes vagy még nagyobb kilengésnél esetleg meg is szűnnék. Minél több egyén beszédéről készítettünk felvételt egy-egy nyelvterületen, annál pontosabban húzhatjuk meg a nyelvi ingadozások határvonalait, alsó és felső szélső értékeit, melyek közé a nyelvközösség minden tagjának beszéde beletartozik.

A lemezek imént említett módszeres feldolgozása sok érdekes jelenségre vet fényt, mert módot nyújt: *a)* egy-egy nyelvterület hangtani kérdéseinek tisztázására, *b)* a beszédhangok időtartam-viszonyainak vizsgálatára, *c)* a hanglejtés pontos menetének megállapítására, *d)* a beszéd-szünetek és *e)* beszéd- meg versritmikai kérdések tanulmányozására. De álljon itt mutatóba két ormánsági hanglemezfelvétel feldolgozásának néhány részlete.

a) Hangtani finomságok megfigyelése hanglemezen.

A legtöbb nyelvjárás a köznyelvtől hangtani szempontból mutat nagyobb eltéréseket, tehát olyan területen, amelyet a legnehezebb megfigyelni, másrészt betűtípusokkal visszaadni. A hanglemez ilyen esetben mindkét vonatkozásban segítségünkre van. A lemez az egyszeri beszédhelyzetet számtalanszor megismételheti, s így módot nyújt a pontos megfigyelésre; lehallgatás után szövegjegyzéket készíthetünk, anyagát pedig átírókészülékkel (I. kép) kimográfra vihetjük és méréseket végezhetünk rajta. Jelen vizsgálódásaimnál ormánsági hanglemezgyűjteményemből vettem a példákat.

K e t t ő s h a n g z ó k.

Ismert tény, hogy az Ormánság csaknem egész területén általános és gazdag a kettőshangzók (diftongusok) használata.¹ Pusztá füllel a hangkapcsolat lényegéről csak nagyon keveset tudunk megállapítani.

¹ TOMANÓCZY JOLÁN, Hirics ormánsági község nyelvjárásának hangtana. Pécs, 1940.

Azt észleljük csupán, hogy egy-egy magánhangzószínezet hirtelen beolvad egy másikba. Időtartamáról, felépítéséről azonban nem nyerhetünk tiszta képet. De vizsgáljuk meg, hogy vajjon többet láthatunk-e a felvételeken. A példákat O. J.-né 42 éves Tésenfáról származó asszony ejtésében készült hanglemezeimről vettem. Első lemezen a kenderkikészítésről beszél, a másodikon pedig újesztendei köszöntőt mond.

sz̄ k e t t ő s h a n g z ó. A képek a következő mondatokból való helyek: 1. kép: *mikor az ot mekkelt a kementse^{sz̄}be*, 2. kép: *akkor kividjűk a fojövizre te^{sz̄}len is*, 3. kép: *kedvez ne^{sz̄}pednek*, 4. kép: *le^{sz̄}djenek a jöu Istennek igäs h^{sz̄}veji*.

A felvételek alapján pontos képet alkothatunk magunknak az *sz̄* kettős magánhangzó képzésének minden mozzanatáról. A hangképzés lágyan indul meg, s ezért a kettőshangzók elején a hullámok kis kilengéseket (amplitudót) mutatnak. Az ajkak és a nyelvhat *sz̄* képzésére szükséges állást foglalnak el. E közben az ismétlődő hullámok jellegzetes formát (vokális-profil) öltenek, s 3—4 rezgés után kibontakozik legtipikusabb alakjuk, mely azután lassanként 1/2000—1/000 mp-nyi időközökkel kissé megváltozik és bizonyos idő elteltével új típusba megy át. Ez már annak a jele, hogy más színezetű hang keletkezik, azaz jelen esetben a kettőshangzó második tagja. Képzése közben a nyelvhat a szájpaddalhoz közeledik, s ennek következtében zártabb hangszínezet alakul ki. A képen ennek a mozzanatnak megfelelően a rezgésláncolatban a vokális profilok alakja lassan megváltozik (a változás helye fehér ponttal jelölve), más formát ölt. Tipikus formái a hangzó végén atipikussá lesznek. Legszöbben a 4. kép tükrözi vissza a képzés egyes mozzanatait.

Vizsgáljuk meg ezekután a kettőshangzó időtartamviszonyait is az említett példákban: 1. *sz̄* = 23·75" mp;¹ 2. *sz̄* = 25"; 3. *sz̄* = 21·25"; 4. *sz̄* = 22·50". Az *sz̄* kettőshangzó átlagos időtartama tehát 23·12" mp. Ha most a sonans és símulóhang időtartamviszonyait vesszük szemügyre, azt találjuk, hogy a símulóhang és sonans időtartama kb. egyforma, viszonyuk tehát 1:1.

öu k e t t ő s h a n g z ó. 5. kép: *ü^{sz̄}dj nevezik, ho^{sz̄}dj gomboi^{sz̄}öu*, 6. kép: *le^{sz̄}djenek a jöu Istennek igäs h^{sz̄}veji*. Képzésének mozzanatai teljesen megegyeznek a fentebbi diftongus képzésbeli lefolyásával. Az időtartamviszonyok pedig a következő képet mutatják: az 5. képen: *öu* = 31·50", a 6. képen: *öu* = 26·50". Átlagos középértéke tehát: 29" mp. Ennek a kettőshangzonak időtartama tehát valamivel hosszabb, mint az előzőé. A sonans és símulóhang egymáshoz való viszonyát vizsgálva azt látjuk, hogy bár a sonans időtartama hosszabb, mint az előző

¹ Az időtartam század másodpercekben van kifejezve.

diftongusnál, a símulóhang időtartama mégsem változik meg, s így viszonyuk 3:2.

$\bar{o}\bar{u}$ k e t t ő s h a n g z ó.

7. $\bar{u}i$ <i>estendőü</i>	$\bar{o}\bar{u}$ = 18·75"
8. <i>vīksākserzőü</i>	$\bar{o}\bar{u}$ = 16·25"
9. <i>ditőü</i>	$\bar{o}\bar{u}$ = 17·50"
10. <i>őüket</i>	$\bar{o}\bar{u}$ = 23·75"
11. $\bar{o}\bar{u}$ <i>sővüket</i>	$\bar{o}\bar{u}$ = 17"

Az $\bar{o}\bar{u}$ kettőshangzó átlagos középértéke tehát a 7—11. példák alapján: 18·65" mp.

A sonans és símulóhang egymáshoz való viszonya pedig: 2:1.

A beszédtempó megváltozásával azonban ugyanazon beszélőnél is erősen megváltozhatnak az időtartamviszonyok, amint az alábbi összevetésből is kitűnik. Az eddigi példákat nyugodt, folyamatos, élményszerűen elmondott beszédfelvételből vettem ki. Összehasonlításra ugyanannak az elbeszélőnek másik lemezét választottam ki. Beszélgetésünk folyamán kérdést tettem fel hozzá arra vonatkozólag, hogy odahaza milyen fajta dolgokat szoktak szólni a «szüőfán», mire kissé vontatott tempóban így válaszolt: «Süjűnk *lakot* (125" mp szünet), *törülközőüt* (62·5" mp szünet), *lepedőüt* (150" mp szünet), *sákaitőuruhāt* (75" mp szünet), *ástāl terűtőüt* (64·25" mp szünet), *pokrőutsot*».

Mivel a válasz megadásához össze kellett szednie a gondolatait, a felsorolás minden egyes eleme után rövid szünetet tartott. Ha most ennek a mondatnak szavaiban előforduló diftongusokat mérjük ki, akkor a következő képet nyerjük a kettőshangzók időtartamáról:

<i>törülközőüt</i>	$\bar{o}\bar{u}$ = 47·50"
<i>lepedőüt</i>	$\bar{o}\bar{u}$ = 62·50"
<i>ástālterűtőüt</i>	$\bar{o}\bar{u}$ = 38·75"
<i>sákaitőuruhāt</i>	$\bar{o}\bar{u}$ = 51·25"
<i>pokrőutsot</i>	$\bar{o}\bar{u}$ = 30"

Az $\bar{o}\bar{u}$ kettőshangzó időtartamának átlagos középértéke: 49·58" mp.

Az $\bar{o}u$ diftongus időtartamának középértéke pedig: 40·62" mp.

A kettőshangzók időtartama tehát ebben a beszédhelyzetben jóval nagyobb, mint a 7—11. példákban; az $\bar{o}\bar{u}$ diftongus időtartama pl. az előbbi kétszeresénél is nagyobb. Más a kép azonban akkor, ha az összehasonlításnál a sonans elemet a sonanssal, a símulóhangot pedig a símulóhanggal vetjük össze. Ekkor kitűnik, hogy bármilyen mértékben is nyúl-

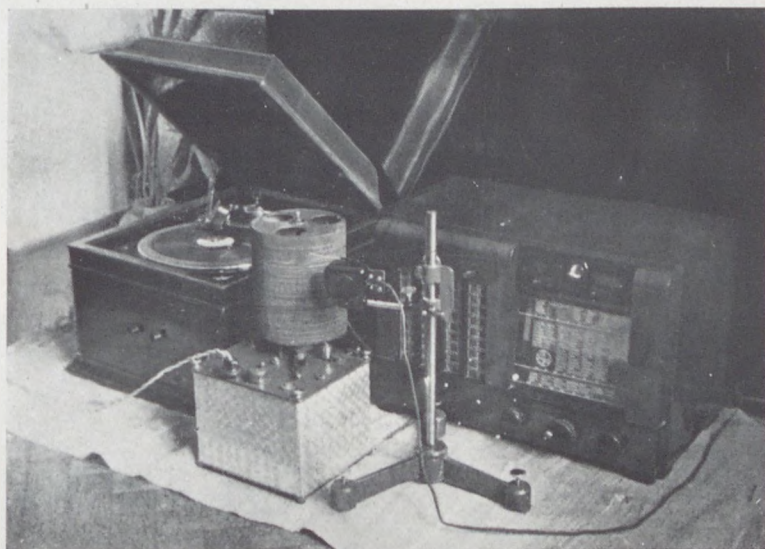
jék meg a sonans elem, a símulóhang időtartama csak igen keveset változik. Ez az oka azután annak, hogy jelen esetben a kettő viszonya 3:1. Míg tehát a normális tempójú beszédben a kettőshangzó elemeinek aránya kb. 1:1, addig a lassú tempójú beszédben 3:1 arányt is eléri. Eltolódás, megnyúlás tehát csak a sonans elem javára történik.

N a s a l i s j e l e n s é g e k .

A hanglemezről nyert felvételeken egy-egy nyelvjárás csaknem minden hangtani és képzésbeli finomságát tanulmányozhatjuk és nyomon követhetjük; így természetesen a nasalis jelenségeket is. Már az eddigi nyelvjárás kutatásokkal kapcsolatban is sok meddő vitára adott alkalmat a nasalisatio kérdése, és az erre vonatkozó állásfoglalások ellentétes formákban nyilatkoztak meg. A hanglemezek és az azokról készített felvételek ezen a téren is hasznos útbaigazítást nyújthatnak, mert minden kétséget kizáróan jelzik az orrhangúsított helyeket, sőt a rezgések milyenségéből még az orrhangúsítás fokát is megállapíthatjuk. Pontosan elárulják azonkívül a nasalis zár kezdetének és végződésének időpontját is, mert az orron kiáramló levegő hangszínezete egészen sajátos és így a rezgések képe is határozottan megkülönböztethető az oralis hangszín hullámaitól. De figyeljük meg ezeket a jelenségeket néhány felvételen is.

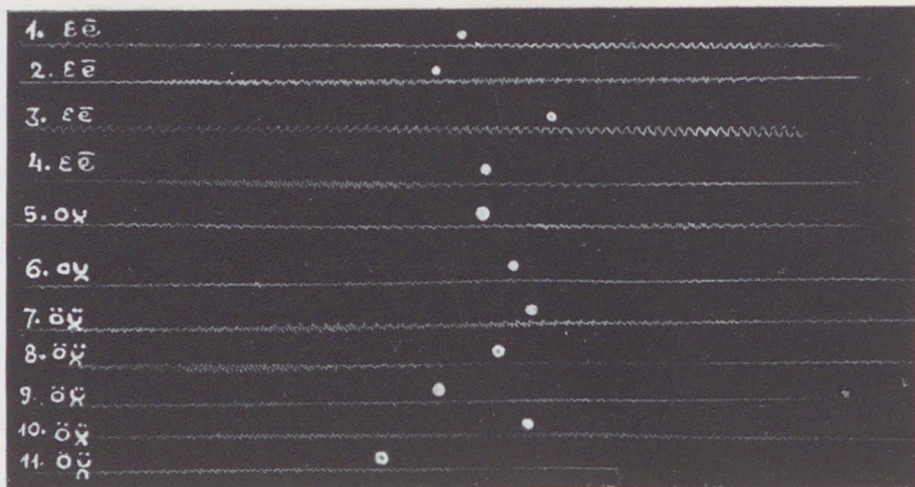
12. kép: *moššūyk ki*. A felvétel rezgésnélküli síma vonallal kezdődik. Ez a zöngétlen *šš* képe. Utána a fehér függélyes vonaltól kezdve szájon és orron át távozik a levegő, és az orrhangúsított *ū* rezgéssorozatát látjuk. A rezgések amplitudója nagy, a hullámok vokális-profilja egyszerű sinus hullámokat jelez, s éppen ez az, ami a nasalisatiót mindig jellemzi. Utána lingualis zár következik. Az *ŋ* képzése közben a rezgések már sokkal gyengébbek. Az *ū* tehát kétségtelenül nasalizált elejétől végéig. Képe olyan határozottan különbözik az oralis színezetű hangokétól, hogy felismerése mindenki számára könnyű feladat néhány példa tanulmányozása után. Az egyes mozzanatok időtartamát egyszerűen milliméteres beosztású hosszsmértékkel mérhetjük le.

13. kép: *sent*. A zöngétlen *s-t* jelölő vonal után az *e* rezgésláncolata következik. Mindegyik ismétlődő rész (vokális-profil) határozott és csak igen lassan változik. A hullámok sajátos, összetett alakja csak a rezgéssor utolsó negyedében egyszerűsödik le, s ekkor már sinus formát vesz föl. Ez már annak a jele, hogy az ínyvitorla nyitva áll, s azon át is távozik levegő az orrba. Az *e* hang tehát a következő *n* hatására nem orrhangúsodott *s* csupán időtartama utolsó ötödében éri gyöngye nasalis hatás.

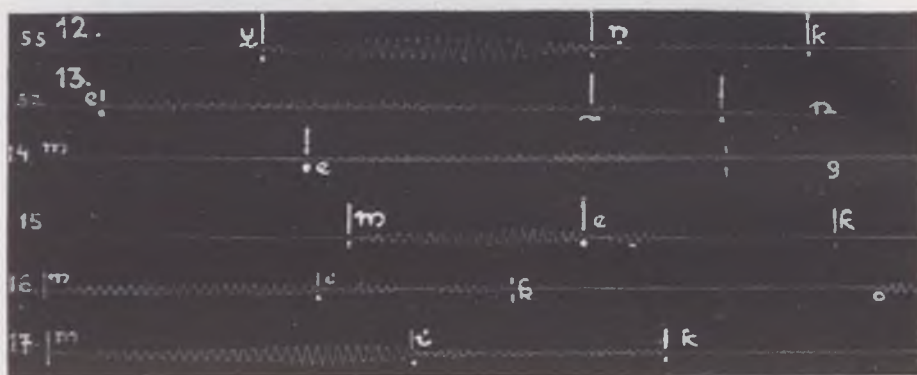

I. kép. Hanglemez-átíró berendezés.

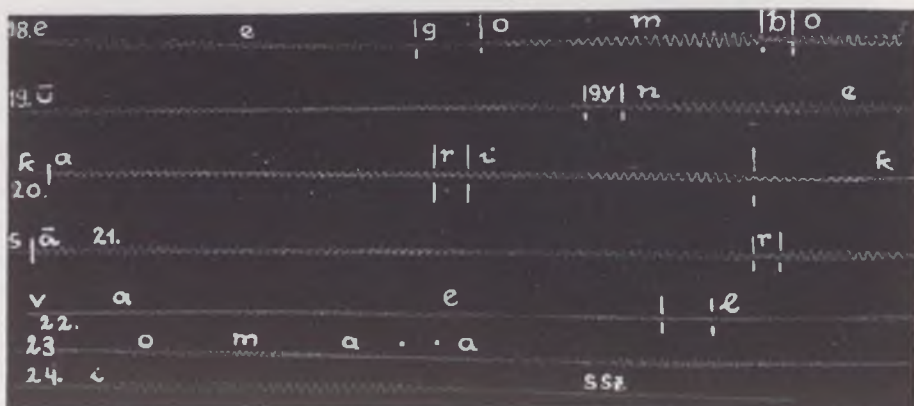
a) Szinchron-mótorral hajtott beszélőgép. *b)* Erősítő. *c)* Elektromágneses írókészülék. *d)* Kimografon. (A szerző tulajdona.)
Az *a)* és *b)*-hez kapcsolható oszcillográf vagy neurográf is.

1—11. kép.

12—17. kép.

18—24. kép.

14. kép: *meglenni*. A felvétel elején mindjárt az *m* képét látjuk. Képzése közben az ajkak zárt alkotnak s levegő csak az orron keresztül távozik. A görbe ennek megfelelően gyöngye kilengésű sinushullámokat mutat. De a hullámok fokozatosan erősödnek, mely azután arra enged következtetni, hogy az ajakzár oldódni kezd. A hirtelen bekövetkező zárfelpattanás után azonnal megjelennek az *e* magánhangzó összetett alakú rezgései, melyek csak a *g* hang zárképzésével gyengülnek le. Az *e* magánhangzó tehát, bár előtte nasalis hang van, mégis teljesen oralis színezetű egész tartama alatt. Az *e* nasalis színezettől mentes kezdő rezgései azt is világosan elárulják, hogy az *m* képzése után az ínvtorla egyidejűleg záródik az ajkak nyitásával, tehát koartikulációs mozzanat áll fenn.¹

15. kép: *meksarogáttjuk*. Az első szótag erősen hangsúlyos, melyről a lemez lehallgatásával is meggyőződhetünk. Ennek következtében a szóeleji *m* rezgései jóval nagyobb kilengést mutatnak, mint az előző esetben. Az *m* hang végét függélyes fehér vonal jelzi. Ekkor az ajkak nyitódnak, az ínvtorlának pedig egyidejűleg a garat falához kellene nyomódní záralkotás végett. Ez azonban nem következik be egyidejűleg, mert utána még mindig 3—4 erős nasalis hullámot láthatunk. Ez világosan igazolja, hogy az ínvtorla záralkotó mozzanata csak 2·5'' mp mulva követi az ajakzár feloldását.

Tehát még ilyen finom artikulációs mozzanatok lefolyását is szemmel követhetjük a felvételeken, sőt lefolyásukat századmásodpercekben le is mérhetjük. Ilyen villámgyors artikulációs mozzanatokot a fül természetesen nem képes megfigyelni, annál is kevésbbé, mert a megértés szem pontjából az ilyen finomságok teljesen közömbösek. Az ilyenféle felvételek tehát úgy világítanak bele a hangképzés legfinomabb, legelrejtettebb részleteibe, mint arö ntgensugár az emberi test rejtett szöveteibe.

16. kép: *mikor*. Ugyanazon beszélő lemezének másik helyéről készült felvétel, s mégis — csodálatosképpen — hajszálpontosan megegyező artikulációs finomságot mutat az előzővel. Az *m* időtartama itt valamivel hosszabb, de utána az ínvtorla ugyancsak 2·5'' mp-cel később követi az ajakzár feloldását.

17. kép: *mikor*. A képzésmód itt is megegyezik az előbbiekkal, amí arra enged következtetni, hogy hangsúlyos szótagok képzése közben az ajakzár oldásával az ínvtorla záralkotása nem történik egyidejűleg, csak egy gondolattal (2·5'' mp) később. Ez a jelenség érthető is, mert

¹ MENZERATH-LACERDA, Koartikulation, Steuerung und Lautabgrenzung. 1933.

hangsúlyozás alkalmával a hangképzőszervek izomműködése erősebb, feszültebb, mint egyébként, s ezért az utána következő izommozgások valamivel lassabban következnek.

18. kép: *legombojzlluk*. Fonetikai finomságok megfigyelésére nyújt alkalmat ez a felvétel is. Az *l* hang eleje szépen mutatja a lágy zöngelkedetet, mely nyelvünkben általános. Ez abban nyilvánul meg, hogy a hangszalagok, mikor széles állásból a zöngéképzésre szükséges szűk állásba mennek át, nem hirtelen közelítenek egymáshoz, hanem lassan. Ennek következménye azután az, hogy akusztikailag lágy és nem éles hangszín keletkezik. A görbén ezt szépen figyelemmel kísérhetjük: az első hullámok kis kilengésűek, gyengék, de fokozatosan erősödnek s csak 4—5 rezgés után érik el maximális kilengésüket. A 7·5'' mp-ig tartó *l* után az *e* (17·5'') magánhangzó rezgései következnek. Utána a *g* képét látjuk, melynek időtartama rendkívül rövid: 2·5'' mp. A különböző beszédhelyzetekben lévő hangok időtartama tehát gyakran igen rövid, s a folyó beszéd egyes hangjainak időtartamát nem hasonlíthatjuk az izoláltan ejtett szavakban tapasztalható tartamviszonyokhoz, melyeket értelmi és más lelki tényezők nem befolyásolnak, s megnyilatkozását nem szabják az összefüggés nagy egységébe. Gombocz mérései szerint pl. egyszótagú szavakban a *g* hang időtartamának középértéke: 8·6'' mp, tehát csaknem háromszorosa az itt mért időtartamnak. Jelen esetben csak kilenc teljes rezgés volt szükséges ahhoz, hogy a beszédtempóba teljesen beilleszkedő, normális hangzású *g* zárhangot halljunk. De gyakran még ennél is kevesebb rezgés elegendő egy-egy hang képzéséhez és appercipiálásához. GEMELLI¹ megfigyelései szerint két teljes periódus is elegendő ahhoz, hogy bizonyos hangot fülünk még határozott színezetűnek és időtartamúnak ítéljen meg.

A *g* hang utáni *o* elejétől végéig nasalizált s hullámai egybeolvadnak az *m* rezgéseivel. A következő *b*-nek sajátos helyzeténél fogva (*m*+*b* kapcsolat) csak explosiója van, s így időtartama még rövidebb, mint az imént említett *g* hangé; csupán 1·75'' mp-t tesz ki és négy teljes rezgésből áll.

19. kép: *ūdĵ*. Hogy némelyik beszédhangnak az összefüggő beszédben milyen rövid az időtartama, az ebből és a következő felvételtől is kitéjük: $\bar{u}=20''$, $\bar{d}\bar{j}=1\cdot25''$.

20. kép: *kārikāgbo*. $\bar{a}=16\cdot75''$, $r=1\cdot5''$, $i=13\cdot75''$. Ezen a felvételen érdekes megfigyelni az *i* hangot is. Időtartamának $\frac{3}{4}$ részében egységes képet mutat. Az utolsó negyedben (a fehér függélyes vonaltól kezdve) azonban hirtelen megkisebbednek a rezgések amplitúdói, majd pedig

¹ GEMELLI-PASTORI, L'analisi elettroacustica del linguaggio. Milano, 1934.

teljesen beleolvadnak a *k* zárhang rezgésnélküli síma vonalába. Ez világosan arra vall, hogy egy-egy hangnak (itt *i*-nek) még néhány századmásodpercig tartó ideje alatt sem egységes elejétől végig a hangszíne. Elején még rendszerint látjuk az előző hang hatását, vége felé pedig határozott átmeneti színezet képződik a következő hangállás felvétele közben. Itt az *i* hang színezete időtartamának utolsó negyedében még zártabb, mert ekkor a nyelvhát már a szájpadláshoz közeledik a következő *k* hang zárjának képzése céljából. Az *i* teljes időtartama: 13·75'' mp s ebből 3'' mp a végén egészen szűk ejtésű színezetet képvisel. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a 24. képen is: *vissük*.

A felvételeken tehát pillanatról-pillanatra rekonstruálhatjuk a hangképzőszervek működését, s azok legfinomabb mozdulatait is. Így más oldalról is megerősítést nyer az a tapasztalat, melyet beszédéről készített hangos röntgenfilm szemlélése alkalmával nyerhetünk.¹ A mozgó röntgenképen szemünk láttára kelnek életre a láthatatlan hangképzőszervek, s a beszéd folyamatának szövevényes élete csodás összetettségében bontakozik ki. Hanglemezről nyert felvételeken is azt látjuk, hogy a hangképzőszervek egy-egy hang képzése közben nem nyugalmas állásokat foglalnak el, és egy hangszínezet is sok és különböző részletmozzanatok szövevényéből tevődik össze, tehát elejétől a végéig nem is lehet egységes. A környező hangok kaleidoszkopszerű változása, a beszédhelyzetek különbözősége, az érzelmi és értelmi tényezők sokszerű variációja az oka azután annak, hogy még két azonos hang sem egyezik időtartamban, színezetben, erősségben vagy melódiában és éppen úgy eltéréseket mutatnak egymástól, mint ugyanannak a fának a levelei. Az életnek, vitalitásnak, éppen ez a rugalmasság és sokrétűség a legfeltűnőbb jele. Az *i*, *e*, *ü*, *o* stb. hangszínezeti típusok tehát nem jelentenek abszolút hangszínt, hanem inkább csak gyűjtőnévet alkotják egy csomó hangnak, melyeknek bizonyos közös jegyük van. Minden beszédhangnak — éppen a környezet hatására — bizonyos nagyságú élettere van, melyen belül változásoknak van kitéve, a nélkül azonban, hogy más hanggá válnék.

22. kép: *bör, büszvål látogážd öüket*. Sajátságos hangképzésbeli mozzanatot figyelhetünk meg olyankor is, amikor egyforma színezetű hangzók követik egymást (*büszvål látogážd*). Ekkor, hogy a hangzósság tekintetében különbség legyen közöttük (tehát hogy két szótagnak halljuk), szükségszerűen energia-minimum ékelődik a két hangzó közé. Lefolyását nyomon követhetjük a felvételeken is. Általában kétféle formáját figyel-

¹ GOTTHEINER-ZWIRNER, Die Verwendung d. Röntgentonfilms f. d. Sprachforschung: Fortschritte auf dem Gebiete d. Röntgenstrahlen 1933, 455.

hetjük meg. Megtörténhetik, hogy a zöngképzés a két azonos színezetű hang között egy pillanatra megszűnik (teljes zöngvégzet), de az is igen gyakori eset, hogy a zöngképzés tovább tart, csak egy kis időre legyöngül (redukált zöng). Teljes zöngvégzetnél 5—6'' mp-re hagynak fel a hangszalagrezgések. Redukált zöngénél pedig 1—5'' mp-nyi időre legyöngülnek a hangszalagrezgések, s melódia tekintetében is a minimumra száll le a hangmagasság.

Ilyen esetet figyelhetünk meg a 22. képen is a két *l* hang között. A hangszalagok 1.75'' mp-ig csak igen gyengén rezegnek s mély hangot keltenek. A második *l* képzése közben azután felszökik a hangmagasság s egyidejűleg erősödik a hang is. A két *l* közötti csekély hangerő és mély hang pillantnyi megnyugvás, hangzóssági minimum érzékelését kelti a hallgatóban.

Hasonló esetet láthatunk a 23. képen: *komäasson*. A két *a* között ugyancsak rövid, 1.5'' mp-nyi időtartamú redukált zöngé képét figyelhetjük meg.

A beszéd kisebb ritmikus egységekre, mondatszakaszokra való tagoltságát is ilyen energia-minimumok határozzák meg a beszéd-szünetek mellett.

b) I d ő t a r t a m.

A hanglemez nemcsak képzésbeli finomságok felismerésére nyújt lehetőséget, hanem az összefüggő beszéd hangjainak időtartam szempontjából való tanulmányozására is. Lehallgatással jegyzeteket készíthetünk az időtartam szubjektív megítéléséről, felvételeken pedig objektív méréseket végezhetünk. Ehhez csupán az szükséges, hogy megbízható időegység álljon rendelkezésünkre. Ezért kimográfra, oszcillográfra vagy neurográfra való átírás alkalmával 1 mp alatt 100 rezgést keltő hangvilla rezgéseit kell az átírt anyag alá rögzítenünk. Így a hangvilla egy teljes periódusa $1/100 = 1''$ mp időtartamot jelent, melynek segítségével a beszédhangok időtartamát századmásodpercekben határozhatjuk meg.

A beszédhangok időtartamviszonyainak hanglemezről való tanulmányozása hű képet ad az élő beszéd hangjainak időbeli megoszlásáról. Óriási előnye az ilyen felvételeknek az, hogy bizonyos meghatározott, egyszeri beszédhelyzetet újra hallhatóvá és ellenőrizhetővé tesznek s a szavak, mondatok nem izolálva jelennek meg, hanem összefüggésben, beágyazva a teljes gondolategységbe. Már pedig beszédéről, nyelvi megnyilatkozásáról csakis ilyen összefüggés esetén lehet szó. Evvel kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy bár a századeleji időtartam-

mérések az akkori megfigyelési lehetőségek mellett — bizonyos fiziológiai törvényszerűségek tisztázása szempontjából — nagy haladást jelentettek, mégis eredményeiket csak igen óvatosan kezelhetjük. A kísérleti személyek ugyanis csak egy- vagy kétszótagú izolált hangkapcsolatokat mondtak a felvevőkészülékbe s ezek alapján határozták meg a beszédhangok időtartamát. Az eredmény hatását az is károsan befolyásolta, hogy gyakran olyan fiktív hangkapcsolatokat vettek fel, melyeknek a vizsgált nyelvben értelmük sem volt. Ilyen körülmények között a nyert eredménynek sokszor nem is volt kapcsolata az élő nyelvhasználattal.

Az élő nyelvhasználat vizsgálata hamarosan meggyőz bennünket arról, hogy a beszédhangok időtartamviszonyait nem tekinthetjük abszolút valaminek. Még a rövid és hosszú hangok között sincs abszolút tartambeli különbség. Ugyanazzal a századmásodpercekben kifejezett időtartammal rövidnek, de hosszúnak is észlelhetünk egy hangot más-más beszédhelyzetben. Ha egy hangról azt mondjuk, hogy hosszú, az mindig csak viszonylag hosszú. A közvetlen környezetében lévő hangokhoz viszonyítva hosszú. A beszédhelyzetek különbözősége, az érzelem fokának milyensége szerint ugyanannak a beszélőnek beszédtempója is gyakran változik, s így a beszédhangok tartamának széles skálán mozgó variációját teszi lehetővé.

c) H a n g l e j t é s .

Az időtartamról mondtak még hatványozottabban érvényesek a hanglejtésre vonatkozólag. A hanglejtés a beszédnek szinte kísérő árnya. A beszédhelyzetnek, az érzelmi és értelmi aláfestésnek legkifejezőbb eszköze, s hanglemezzre a tartalommal együtt automatikusan rögződik. A megörökített hanglejtés azután magán viseli a beszélő egyéni, nyelvjárási vagy köznyelvi sajátosságait. A hanglejtésformák sem izoláltan jelennek meg, hanem a beszédhelyzet megkövetelte nagy összefüggésben, s a különböző hanglejtésformák színes tarkaságban változtatják egymást. A hanglemezen melódia és tartalom szerves összefüggésben van megrögzítve és elemzésük alapján felfedhetjük a hanglejtés és különböző mondattípusok szoros kapcsolati formáit.

A hanglejtés menetének tanulmányozása szintén kétféleképpen történhetik: lehallgatás alkalmával vizsgálhatjuk a szubjektív érzékelés szemszögéből, átírás után viszont az objektív vizsgálódás lehetősége is adva van. Sőt a kettő egymáshoz való viszonyát is tanulmány tárgyává tehetjük.

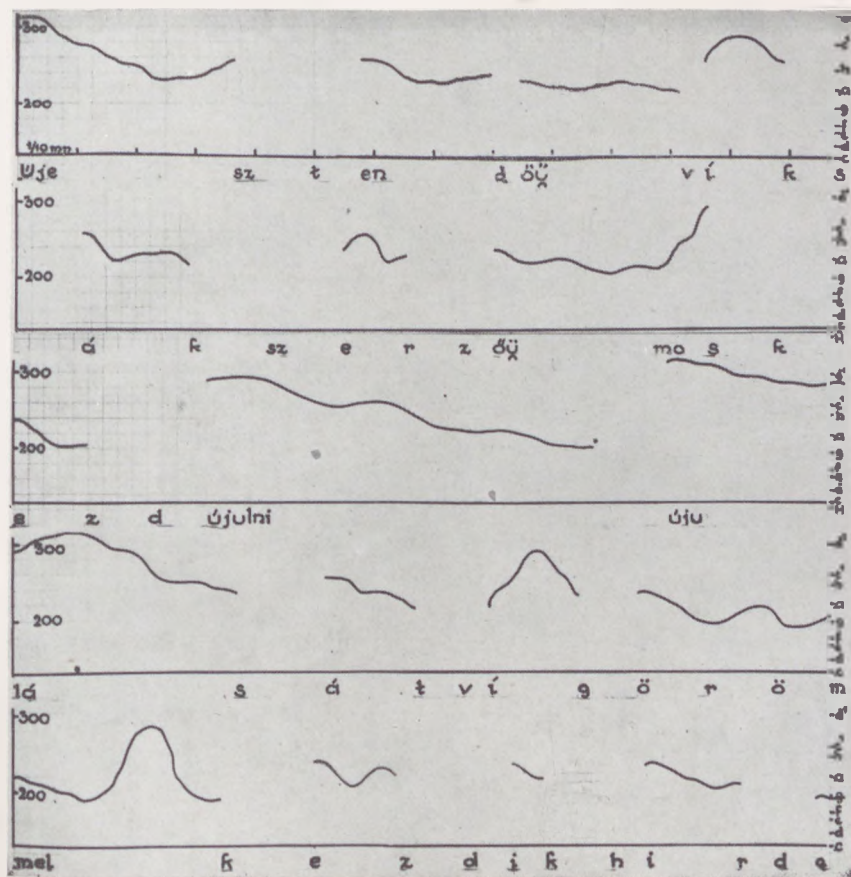
A rezgések hullámhosszát mikroszkóp alatt kimérjük s a nyert

értékeket grafikusán ábrázoljuk (25—28. kép).¹ Így a fülnek szánt melódiát vizuális síkra vetíthetjük. Az ábrázoláson szemmel követhetjük a melódia ingadozásának legfinomabb mozzanatát is, s így mondat-tani vagy más szempontú vizsgálódásokra olyan kutatóknak is rendelkezésére bocsájthatjuk az anyagot, kik hallásukra nem támaszkodhatnak.

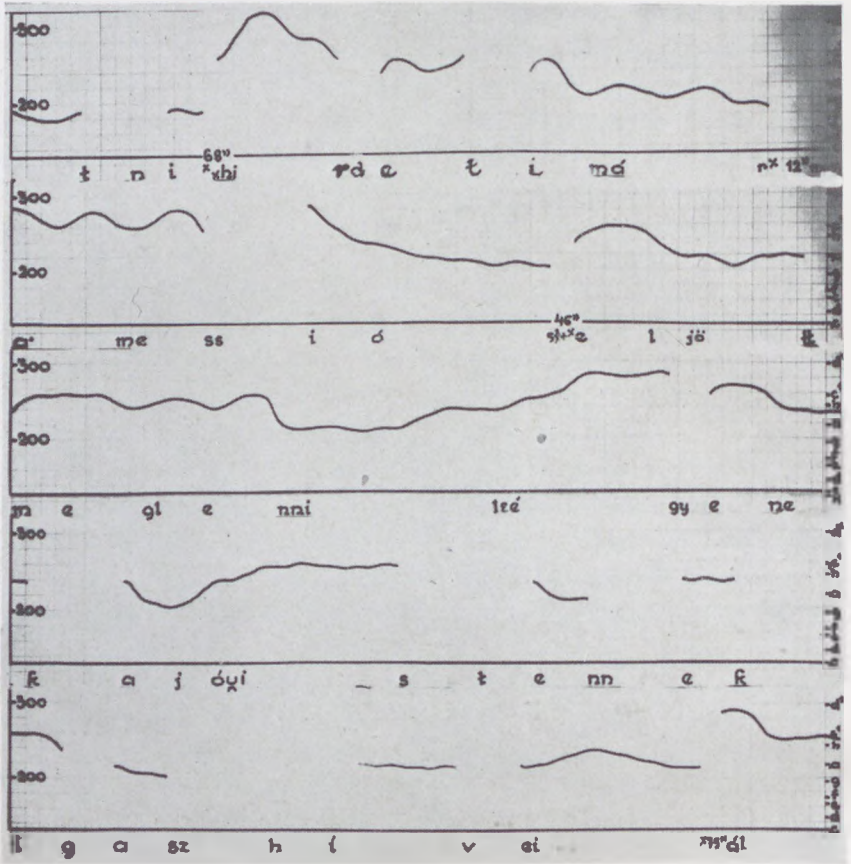
Hanglemezre vett beszédmelódia tanulmányozása sok érdekes jelenségre vethet világot. Megbízható és összevetésre alkalmas képet ad a használt hangközök nagyságáról nemek, életkor és nyelvjárások szerint. Már pedig ennek megállapítása igen fontos feladat, hiszen ezen a téren találkozunk a legtöbb légből kapott megállapítással. Hány könyv és tanulmány írója tesz szemrehányást, hogy nyelvünk nem elég dallamos, s milyen távol áll a művelt nyelvekben használatos hangközöktől! Ha azután megvizsgáljuk, hogy miből szűrték le az ilyenfajta le-sújtó ítéleteket, hamarosan kiderül, hogy felületes szubjektív benyomásokból. Objektív vizsgálódások ugyanis mindennek éppen az ellenkezőjét igazolják. Pontos elemzések azt mutatják, hogy mind köznyelvünk, mind pedig nyelvjárásaink hanglejtésformái változatosak, színesek, s a használt hangközök nagysága még nyugodt társalgás közben is két oktáv között ingadozik, érzelmi színezés esetén pedig a három nyolcadot is túllépi. Ennél pedig más nyelvben is aligha nagyobbak a használt hangközök. Módszeres vizsgálódások azt is hamarosan felfedik, hogy miért tartja a felületes megfigyelő más nyelvek beszédében használatos hangközöket feltűnően nagyobbak. Olasz ember pl. vérmérsékletének megfelelően más tempóban beszél, s beszédében a nagy hangközök ismétlődése gyakoribb, mint pl. a magyarban. Tehát tkp. nem a hangköz nagyobb, csak az időbeli ismétlődése gyakoribb, s éppen ez okozza a nyugtalan fluktuálás érzését. A minden vonatkozásban helytálló összehasonlításokhoz szubjektív megfigyelések nem elegendők, hanem gondos méréseken alapuló módszeres vizsgálódásokra van szükség.

A hanglejtés menetének tanulmányozása a zenei és esztétikai szemponton túl mondattani kérdések alapos vizsgálatára nézve is feltétlenül szükséges, s rendszeres feldolgozására eddig még kísérlet sem történt. Pedig a mellé-, ill. alárendeléssel, bizonyos kötőszók használatával a hanglejtés feltétlenül meghatározható irányban és mértékben módosul. De a hanglejtés jellegzetes mélypontjai nemcsak az élőbeszédet, hanem még az írásbeli vetületet is tagolják. Az ékezetek nagy része: pont, vessző vagy pontosvessző felolvasás alkalmával nem feltétlenül szünet

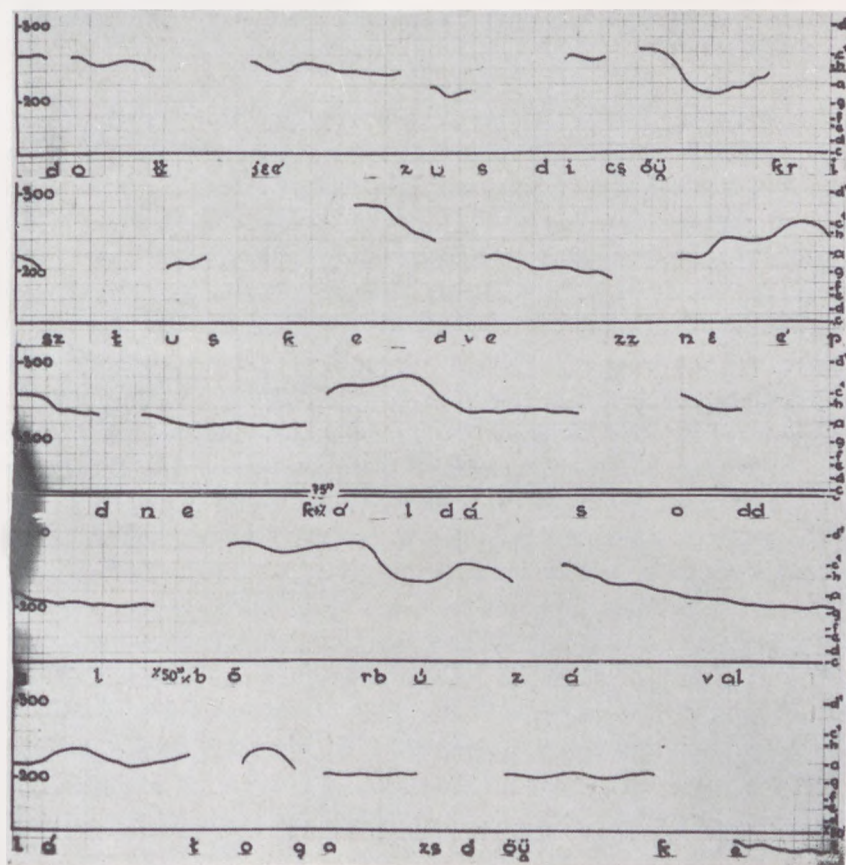
¹ HEGEDŰS LAJOS, Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása: A bécsi Coll. Hungaricum füzetek, V. sz. 1930.

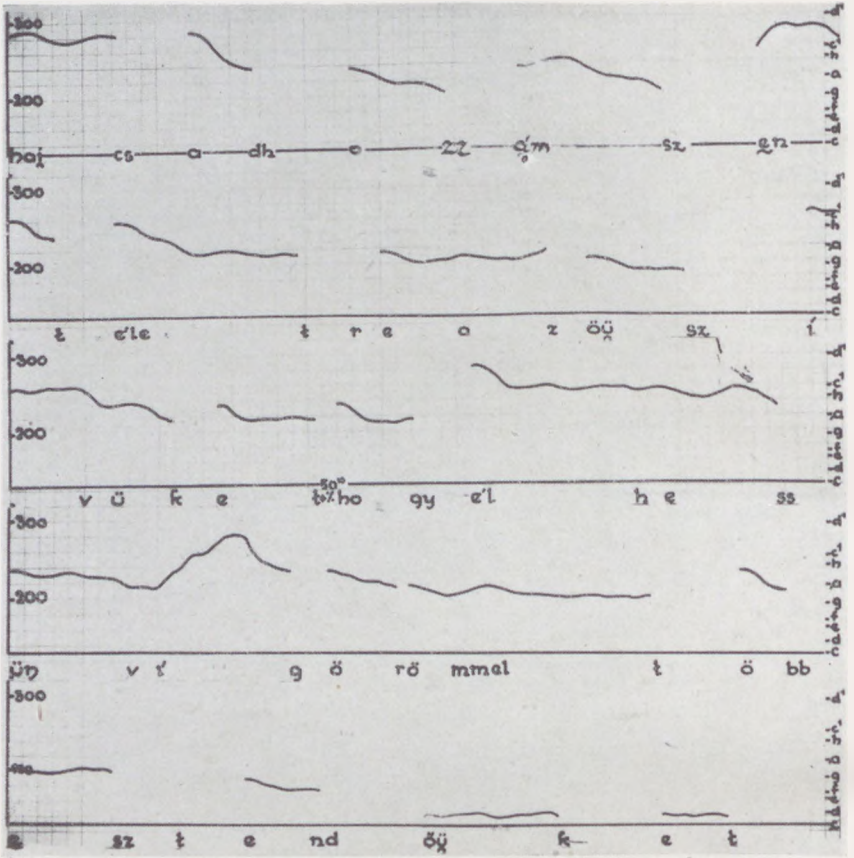
25. kép.

26. kép.

27. kép.

28. kép.

tartásában jut kifejezésre, hanem csupán melódikus minimumok keltésében. Sőt a beszéd ritmikus tagolására szolgáló mondatszakaszokat sem mindig szünet választja el egymástól, hanem csak melódikus mélypont. De menjünk tovább. A kérdőjel vagy felkiáltójel nem határozott melódiaforma képzésére indítja az olvasót?

d) Beszédszünetek.

Beszédünk nem folytonos hangzásból áll, hanem folyamatát itt-ott rövidebb-hosszabb szünetek állítják meg, tagolják. Szerepére és megnyilatkozási formáira vonatkozó ismereteink azonban igen gyérek. Egyik-másik nyelvtankönyv szabályai szerint pontok, vesszők és mondatszakaszok után szünetet kell tartania a beszélőnek. De vajjon szünetet találunk-e minden vessző és pont után? Vagy találunk esetleg másutt is? S egyáltalán milyen hosszú időtartamúak a beszédben tapasztalható szünetek?

Mindezekre a kérdésekre pontos választ adnak az élő nyelvszokást megőrkítő hanglemezek, mert ezeken nemcsak a hangzás, hanem a szünetek is meg vannak rögzítve. Röviden már foglalkoztam egyik néprajzi, mesét tartalmazó lemez elemzése közben nyert eredményeimmel. (MNy. XXXVII.) Ezek szerint mesélés közben a beszédszünetek időtartama 2·5"—141·5" mp között mozgott. Az alsó határt jelző rövid szünetek mondat közben, egy-egy gondolat befejeződése előtt fordultak elő, a hosszabbak viszont — amint előre várható is volt — gondolat vagy nagyobb gondolatsor befejeződése után. Az is kitűnt mindjárt az első megfigyelések alkalmával, hogy egyéni, élményszerű elbeszélésnél sokkal kisebbek a beszédszünetek, mint két vagy több egyén társalgása közben. Természetesen itt is sok függ attól, hogy a beszélgetés közben felvetett kérdésekre lehet-e azonnal válaszolni, vagy pedig a helyes felelet érdekében csak hosszabb gondolkodással lehet a részletelemeket felidézni. A kettőshangzókkal foglalkozó részben már említettem az utóbbira példát: «Szűjjünk zsákot (125" mp szünet), törülközőt (62·5" szünet), lepedőt (150" szünet), szakajtóuruhát (75" szünet), asztalterítőt (64·25" szünet), pokroucot».

E rövid tanulmány keretében részletekkel nem foglalkozhatom, s céloom inkább csak az, hogy erre a kérdésre is felhívjam a figyelmet. Lélektani szempontból ugyanis kétségtelen, hogy nemcsak a hangzásnak, de a szüneteknek is jelentőségük van mind a megértetés folyamatában szerepet játszó, mind pedig hangulatszínező erejüknél fogva. Jól megfigyelhetjük ugyanis, hogy bizonyos érzelmek kifejezésével feltűnő szerep jut a beszédszüneteknek.

e) Verstan i vizsgálódások.

A hanglemez igen becses anyagot jelent a verstan kutatói számára is. Gyermeekversek, népi rigmusok, köszöntők és versek sajátos népi előadásmódban, eredeti ritmusukkal örökíthetők meg, s így biztos támpontot adnak a népi ritmusformák gyűjtésére és rendszeres feldolgozására. Amíg ez nem történik meg, addig alig szólhatunk hozzá a népi hangsúlyozás és ritmika kérdéseéhez. A szubjektív és objektív vizsgálódási módszer egymásra utaltsága ezen a téren különösen feltűnő. Hallással könnyen megállapíthatjuk a magyar hangsúlyos versben kiemelkedő helyeket; méréssel pedig ellenőrizhetjük s gondosan elemezhetjük a nagyobb energia-kibontakozásokat.

A magyaros verselés alapja a hangsúlyozás. A hangsúly lényegét kialakító tényezőket pedig elektro-akusztikai berendezésekkel pontosan megvizsgálhatjuk. Gondos elemzésnél kiderül, hogy a hangsúlyozott helyen nemcsak a hangerő, intenzitás növekszik meg, hanem a hang magassága is emelkedik, sőt a beszédhang időtartama is valamivel meghosszabbodik.¹ Nem csoda tehát, hogy a hangzás folyamából annyira kiemelkedő pontokat képviselnek. Ha ezek a nagyobb energia-kibontakozást mutató helyek többé-kevésbé egyenlő időközökben követik egymást, akkor határozott ritmikus periódusok keletkeznek. Már a mindennapi beszédben is megfigyelhetjük a ritmikus tagolásra való önkénytelen törekvést.² Írók és költők pedig velük született művészi érzékkel éppen ezeket a nyelvben rejlő lehetőségeket fejlesztik tovább változatos ritmusformákban.

A hanglemez verstan i kiértékelését példával világítom meg. Az elemzés alapjául O. J.-né tésefai asszony hanglemezre vett újévi köszöntőjét vettem. A lemez lehallgatása után először szöveget készítettem, utána megjelöltem a hangsúlyosnak talált helyeket, leírtam a vers ritmusformáját; a nagyobb energiakibontakozásnak, azaz főhangsúlynak a helyét két ponttal :, az átlagos energiával képzett helyeket pedig egy ponttal . jelöltem. Ezután mikroszkóp alatt kimértem minden egyes hullámnak a hosszát, meghatároztam a frekvenciáját s ennek alapján megrajzoltam a hanglejtését. A melódikus méréseket a beszédhangok, szünetek és ritmikus periódusok időtartamának meghatározásával egészítettem ki. A mondottak alapján nyert szöveg, ritmikus forma- és időtartam-megoszlás a következő:

¹ HEGEDŰS LAJOS, A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs, 1934.

² U. a. Rhythmus der ungebundenen Sprache: Arch. Néerl. de Pho. Exp. 1935, 39—46.

Szöveg, hangsúly, időtartam :	Egy sor időtartama :	Szótagszám :
Új esztendőü, víksákszerzőü	231·25"	4+4
: : . . .		
102·5" 128·75"		
Mos kezd újulni (12" szünet)		5
: : . . .	141·75"	
76·25 65"		
Újulását víg örömmel		4+4
: :	196·25"	
105" 91·25"		
Kezdik hirdetni (68" szünet)		5
: : . . .	188"	
63" 75"		
Hirdeti már (12") a Messiást (46" szünet)		4+4
: :	220·75"	
113·75" 107"		
Eljött meglenni,		5
: :	133·75"	
52·50" 81·25"		
Leégyenek a jóu Istennek		4+4
: :	172·5"	
61·5" 111"		
Igasz híveji (75" szünet)		5
: :	121·25"	
45" 76·25"		
Áldott Jeézus, dicsőü Krisztus		4+4
: :	212"	
107" 105"		
Kedvezz neépednek (75" szünet)		5
: :	168"	
68" 100"		
Áldásoddal (50") bór, búzával		4+4
: :	216"	
Látogazsd őüket (50" szünet)		5
: :	150"	
83" 67"		
Hajcsad hozzám szent életre		4+4
: :	221"	
121" 100"		

Szóveg, hangsúly, időtartam :	Egy sor időtartama :	Szótagszám :
Az őü szívüket (50'' szünet)		5
: . : . .	133''	
41'' 92''		
Hogy élhessüj, víg örömmel		4+4
: . . . : . . .	209''	
121'' 88''		
Több esztendőüket.		5
: : . . .	161''	
33'' 128''		

Tanulságos képet nyerünk a ritmust alkotó tényezőkről, ha az egyes beszédbeli elemeket kissé szemügyre vesszük. Kísérjük figyelemmel pl. az időtartamviszonyokat. Két-két hosszabb időtartamegység (egy-egy hangsúly uralma alatt) két-két rövidebb időtartammal változik, s ezáltal keletkeznek a ritmikus periódusok. Az időtartamviszonyokat lélektani szempontból is érdemes megfigyelni. Láthatjuk, hogy ritmikus periódusok keltésére nem szükséges hajszálla megegyező időtartammal képezni az egy-egy hangsúly uralma alá tartozó elemeket. A néhány századmásodpercnyi eltérések az érzékelés terén nem okoznak észrevehető különbséget, s itt is teljes mértékben igazolva láthatjuk a Weber—Fechner-féle törvényt. A ritmikus periódusok időtartama nem annyira finoman egyező, mint a sorok szótagszerinti tagolása. A jelen versben észrevehető ritmusformában azonban a rövidebb és hosszabb ritmikus periódusok között határozott távolság van, s a szabályosság kétségtelen. A szabályosság azonban nem gépies, mellette megtaláljuk a már említett és századmásodpercekben kifejezhető eltéréseket mint az élet, vitalitás tagadhatatlan megnyilatkozásait.

Vessünk egy pillantást a melódiatáblázatra is (25—28. kép). Itt is mindjárt az élet: a folytonos változás képe tűnik szembe. Még ebben a kis köszöntőben is szinte pillanatról-pillanatra változik a hang magassága. Azonnal észrevehetjük, hogy a hangsúlyozott helyek a melódia szempontjából is kiemelkedő pontokat képviselnek. A hangmagasság három, néha még több hanggal emelkedik a környezet hangmagassága fölé, s a hangzás folyamán ezek a melódikusan kiemelkedő pontok a ritmus meghatározott formái szerint követik egymást csaknem szabályosan ismétlődő időtartammal.

A beszélő legmélyebb és legmagasabb hangja közötti hangköz kerekén másfél oktávra terjed. Figyelemre méltó, hogy ilyen sajátos népi stílusban előadott versnél is másfél nyolcad a használt hangköz nagysága, pedig érzelmi színezéstől távol áll az előadásmód.

A hangerősség elektro-akusztikai eszközökkel való megfigyelése is a melódiához hasonló eredményt mutat. A nagyobb intenzitással képzett helyek határozott időegységek elmultával ismétlődnek. Mindezek alapján világosan láthatjuk, hogy ritmus úgy keletkezik, hogy az átlagos beszéd-energiával képzett hangzsfolyamból szabályos időegységek elteltével nagyobb energiával képzett pontok emelkednek ki.

A hanglemez tehát módot nyújt a legfinomabb mozzanatok megvizsgálására is. A hangsúlyozás és népi ritmusformák kérdésének helyes megvilágítását csak ilyen objektív alapon képzelhetjük el.

E rövid tanulmány keretében a kérdések minden részletére nem térhettem ki, de talán ebből is kitetszik, hogy a hanglemezes népnyelvkutató megbízható, pontos és igazi tudományos értéket képvisel.

HEGEDŰS LAJOS.

MAGYAR SZÓ- ÉS HANGTÖRTÉNETI VIZSGÁLATOK.

I.

Magyar szófejtések.

Mén. E szavunk MUNKÁCSI (KSz.V, 318, Ethn. XLII, 14) szerint a 'férj' jelentésű oszét *moinā* átvétele volna, de ezt már BEKE (NNy. IV, 129) és BÁRCZI is (SzSz.) elfogadhatatlannak tartották, s velük együtt magam is annak tartom. Más magyarázatát még csak BEKE kísérelte meg (NNy. IV, 130), de csak nagyon bizonytalanul. Pedig én azt hiszem, hogy jó helyen keresgélte. Ezt szeretném ez alkalommal világosan és határozottan kifejezésre juttatni.

Azon kezdem, hogy 'Gestüt' jelentésű *ménés* szavunk az én nézetem szerint korábbi jelzős *ménés falca* kapcsolat rövidülése, s hogy a lovaknak szaporítás céljából együtt tartott olyan csoportját nevezték e jelzővel, melyben nagyobb számú kanca mellett egy vagy több hímló, is volt. A *mén* szónak ugyanis az én nézetem szerint mindig csak 'hímló, csődör' volt a jelentése. A legutóbbi század költői nyelvében ugyan nemre való tekintet nélkül 'délceg paripa' jelentésben is használják, de ez csak valamelyik költőnknek (nem tudom kinek) önkényes kezdeményezése lehet, kinek szóhasználatát aztán más költőink is utánozták. Rátérve most e 'hímló, csődör' jelentésű *mén* szavunk történetére, először is meg kell vizsgálnunk legrégebbi alakját, amely Anonymusnak e közismert helyén található: «Dux Morout, cujus nepos dictus est ab Hungaris *Menumorout*, eo quod plures habebat amicas». Hogy e *Menu* adatnak *u* betűje tővégi magánhangzó jele és *ü*-nek olvasandó, abban bizonyára senki sem kételkedik. De már igenis kérdéses lehet, hogy hogyan olvasandó e szónak *e* betűje: *e*-nek-e vagy *é*-nek vagy *é*-nek? Abból a körülményből, hogy *i-ző* nyelvjárásokban *mín* (ugyanígy: *mínés*) az alakja (I. FÜR ISTVÁN, Az *i-zés* állapota a mai nyelvjárásokban. Szeged, 1930), az következik, hogy Anonymus korában csakis *ménü* vagy *ménü* lehetett az alakja. (Tehát nyílt *e*-vel való *menü* nem.) Abból pedig, hogy egy cserje *ostormén-fa*

nevének (amely összetételnek *mén* utótagja BEKE helyes magyarázata szerint azonos a *mén* 'csődör' szóval, l. NNy. IV, 129) Szeged vidékén rövid *ö* (<ë) hangú *ustormöny-fa* alakváltozata van, az következik, hogy Anonymus korában nem *ménü*-nek, hanem *mönü*-nek ejtették ezt a szót. (PAIS is, szerintem helyesen, *ë*-vel olvassa ezt a *Menumorout* nevet, l. PAIS, Anon. 126). E szó hangalakjának eddig megismert története tehát ez: R. *mönü* > **mön* (vö. N. *ustormöny-fa*) > *mén*¹ s ennek alapján -s képzés származékái is: **mönüs* > **mönös* > (a *mén* hatása alatt) *mönös*. (Az OklSz.-nak és NySz.-nak régibb korbeli *men* és *menes* írású adatai nem olvasandók okvetlenül *e*-vel. Olvashatók ezek *ë*-vel is).

A továbbiak szempontjából fontosnak tartom BEKÉNEK azon két megfigyelését (i. h.), hogy a *mén* szót régibb nyelvünkben rendesen csak a *mén-ló* összetételben használták, s hogy a *mönös* származéknak (a már tárgyalt köznyelvi 'Gestüt' jelentésen kívül) régibb nyelvünkben 'csődör' jelentése is volt. «Nem lehetetlen — fűzi ehhez BEKE i. h. — hogy a *mönös* eredetileg csak olyan körülíró kifejezés volt, mint a *monyas*. De nekem ennél sokkal határozottab a véleményem. Én t. i. azt hiszem, hogy *mén* szavunk etimológiailag azonos ('tojás' →) 'here, testiculus' jelentésű (finn-ugor eredetű) *mony* szavunkkal, 'csődör' jelentésű R. *mönös* szavunk pedig azonos e *mony*-nak melléknévi *monyas* (<R. *monos*, OklSz.) származékával. Mai *mén* szavunk nyilván csak megrövidülése a R. *mén-ló* (< **mön-ló* < **mönü-ló* 'mony-ló') összetételnek (ennek előtagja főnévi jelző, mint pl. a *hím-ló*, *gyermek-leány*, *nő-személy*, *kölcsön-könyér*, *rab gólya*-féle esetekben), a 'csődör' jelentésű R. *mönös* pedig a R. *mönös-ló* (< **mönös-ló* < **mönüs-ló* 'monyas, monnyal bíró ló') összetétel rövidülése. És e *ló* egykori (főnévi) *mönü* jelzője a ma *mony* alakú egykori **monu*-nak (vö. finn *muna*, eser. *muno*, mordv. *mona*) hangrendi átcsapás útján keletkezett változata, egykori (melléknévi) **mönüs* jelzője pedig a ma *monyas* alakú egykori **monus*-nak ugyanúgy keletkezett változata. Hogy hátulsó magánhangzós szavaknak elülső hangrendbe való átcsapása

¹ GOMBOCZ (ÖM. II, 69, 78), MELICH (MNY. XXVII, 40) és COLINDER (id. BEKE: NYR. LXI, 23) szerint ugyan a mássalhangzón végződő egytagú szóalakok rövid magánhangzójának megnyúlása (víz: *vizet* típus) a szóvégi rövid magánhangzók elveszésével volna kapcsolatban, mintegy pótlásául szolgálna a lekopott magánhangzónak (tehát pl. R. *mönü* > *mén*), de e felfogásnak határozottan ellenmondanak a *kesztyű*-féle elhomályosult összetételek. (Pl. in: N. *himpók*, *Vizakna*, *husvét*, *rugkapál*, *Kunszéri csn*, **férfi* > N. *förfi*, *negyven*, *Vérgamás hn.*, *fenkő*, *hetfő*, *harminc*, *Harság*, N. *langliszt* stb.). Ezek ugyanis azt bizonyítják, hogy a szónak kéttagú alakját nem hosszú, hanem rövid magánhangzós egytagú alak váltotta fel s csak e bben nyúlt meg utóbb a szóbelsei rövid magánhangzó. Tehát pl. nem **kezü* > R. *kéz* (>*kéz*), hanem **kezü* > R. *kez* (innen: *kesztyű*, *keszkenő*) s csak ebből R. *kéz* (>*kéz*).

milyen gyakori jelenség nyelvünk történetében, erre idéztem már MNy. XXIII, 131 néhány tucat példát. De ma, ha erre még szükség volna, talán már kétannyit is idézhetnék.

Aggasztó e feltevással szemben csak az a körülmény lehetne, hogy a *ménés* származéknak régi nyelvünkben (NySz.) a 'csődör' jelentésen kívül még (nemre való tekintet nélkül) általánosabb 'ló' jelentése is volt. (A székely nyelvjárásokban még ma is meg van ez a jelentése.) De talán ennek is érthető az oka. Először is kétségtelennek tartom, hogy ez is csak egy *ménés-ló* összetétel rövidülése lehet. Erről az összetételről pedig fel lehet tenni, hogy eredetileg a *hátas-* és *hintós-*, *kocsi-*, *málhás-*, *nyerges-*, *posta-*, *szekeres-*, *vezeték-ló*-féle lófajtákkal szemben (l. ezekről NySz.) olyan (akár hímnemű, akár nőnemű) lovat jelentett, amely nem volt valamilyen munkába fogva, hanem valamely ménesnek egyik tagjaként künn élt a legelőn. Ennek az összetételnek tehát 'Gestüt-pferd' lehetett a tulajdonképpeni jelentése. Később aztán, e körülmény elhomályosodása után, itt-ott általában *ló* helyett is kezdhették használni e *ménés-ló* 'Gestüt-pferd' > *méri* és szót.

Edde. Amit e somogy megyei helynévről az EtSz.-ban olvashatni, azt lényegében helyeselem,¹ de szükségesnek tartom e név mai alakja hosszú *d* hangjának is a megmagyarázását, annál is inkább, mert ez olyan mássalhangzó-hasonulásnak a következménye, melyről a mi nyelvészeti irodalmunkban még nem esett szó.

Ez a *gyd* > *dd* változás a dentipalatalis zár helyettesítésének e g y i k esete. Szóbelsei *ty* vagy *gy* ugyanis a szó gyakoribb használata esetén (főleg a nép nyelvében) hasonul a rákövetkező alveoláris mássalhangzóhoz még pedig olyan módon, hogy dentipalatalis zárjuk alveoláris zárral helyettesítődik. Ennek következtében tehát ilyen helyzetben *ty* helyébe *t* lép, *gy* helyébe pedig *d*. Mivel csak ez tartozik ide, ezért csak *t*, *d* előtt végbement ilyen hasonulásokat ismertetek. (De végbementek ugyanilyenek persze a szintén alveoláris *n*, *sz*, *z*, *s*, *zs* és *l* előtt is.) Így pl. a köznyelvi (*hagytam* >) *hatytam*, *hatytad*, *hatyta* stb., (*vagytok* >) *vatytok*, (*fogytig* >) *fotytig*, (*fogytán* >) *fotyán* helyett a nép nyelvében legtöbbször *hattam*, *hattad*, *hatta* stb., *vattok*, *fottig*, *fottán* hallható. A *Füzütő* helynév egykori (*Füzegy-tő* >) *Füzety-tő* alakjának is van R^o. *Fyzetteü* (olv. *fizet-tü*) fejleménye, egykori (*Füzigy-tő* >) *Füzity-tő* változatából pedig R. *Füzütő* (> mai *Füzütő*) lett. És éppen így pl. *fogydogál* > N. *foddogál*, R.

¹ Csak éppen azt jegyzem meg, hogy az egykori **Egyida* > **Együda* > *Egyda* ~ *Együde* > *Egyede* személynév, melyből e helynév lett, a lat. *Egidius* > magy. *Egyéd*-nek csak kicsinyítő-becéző *származéka* lehetne, de nem lehet azonos vele.

fegydi, fegydeni, fegydő, fegyedés stb. > *fēddi, fēddeni* stb. (: > *fēdd*, erről EtSz. II. 174 nem helyesen), *hagyd* > N. *hadd, huggydozni* > N. *huddozni*. Ugyanígy keletkeztek a köznyelvivé vált *tēdd, vēdd, hidd, vidd*-féle igealakok és ugyanúgy e helynévnek (R. *Egyda* >) **Egyde* alakjából a mai *Edde* alak.

Laborfalva. E helynév (Háromszék megye) előtagja nézetem szerint azonos a szláv *Vladibor* személynévvel. *L* vagy *r* előtti szókezdő *v*-nek kiesése egyáltalán nem ritka jelenség a mi nyelvünkben. Erre KNEZSA (MNy. XXX, 184) már idézte a N. *lacsuha* 'rendetlen öltözetű', R. *ladika* 'gör. kel. püspök', *Ladomér* (vö. ezzel a *Ladomérszky* családnevet is) és *László* eseteket s én hozzácsatolhatom ezekhez még a *Vladár, Vlasék* > *Ladár, Lasék* családneveket, valamint a szláv *Vr utislav* > R. *Rászló*, tót *Vrutky: Rutka* eseteket. A kétnyiltszótagos hangtörvény alapján (l. erről MNy. XXXVI, 321) az *i* kiesése is teljesen szabályos jelenség. Az ilyen módon keletkezett **Ladbor* hangsorból aztán, mivel ez személynévként nem honosodott meg nyelvünkben, hanem csakis e helynév előtagjaként volt használatos, tehát teljesen családaltalanul állott, éppen e *családtalanság* miatt könnyen kieshetett végül még a *b* előtti (tehát *e* miatt explozió nélküli) *d* zárhang is. Hogy e székely helynévnek valamely szláv nyelvből (alighanem bolgár-szlávból) való eredeztetése nem nagy merészség, azt mutatják az ugyancsak háromszékmegyei és ugyancsak szláv eredetű *Bardóc, Bodola, Borosnyó* (szláv *Dobrišov* >) *Dobolló, Kálnok, Kovászna, Lemhény, Ozdola, Peselnek, Zabola, Zágon* helynevek. De van ott még több ilyen is.

Iszkol. Ez az igénk BÁRCZI (SzSz.) szerint az *iszki! iszkiri!* kutya-űző indulatszónak volna a származéka, de én ennek éppen az ellenkezőjét tartom igaznak. *Iszkol* nyilván gyakorító *-kol (-kél, -köl)* képzős ige s ennek *isz-* töve BUDENZNEK nézetem szerint nem elfogadhatatlan magyarázata szerint (MUSz.) finn-ugor eredetű. (Ugyanezen *isz-* tő származékai a *'futni kezd' → 'csuszamodik' jelentésű és kezdőképzős R. *iszamik* és *iszamodik* igék is, s ezen R. *iszamik*-nak igeneve, a ma 'rettenetes' jelentésű *iszonyú*. L. erről MÉSZÖLY—NYIRI: NNy. I, 202). A szobában alkalmatlankodó kutyát is egykor bizonyára az *iszkolj ki!* kiáltással kergették ki. De ez a kiáltás gyakori használata miatt előbb *iszki!*-vé rövidült, s mivel ennek akkor már semmiféle kapcsolatát sem érezték az *iszkol* igével (ez ma már elavulóban is van), s már csak pusztán indulatszóként volt használatos, ezért játszi szónyujtással még *iszkiri!* változata is keletkezett. (A nép nyelvében még több más változata is van.)

Csata, Had. Szláv eredetű *csata* szavunknak régebben ('emberek vagy állatok csoportja' →) 'katonai csapat' volt a jelentése és finn-ugor eredetű *had* szavunknak is éppen így ('család' → 'nemzetség, nagycsalád' →) 'katonai csapat'. Azonban az előbbi mai köznyelvünkben 'Schlacht' jelentésű, ez utóbbinak pedig régibb nyelvünkben volt 'háború' jelentése is. Hogyan történtek e feltűnő 'katonai csapat' → 'Schlacht' és 'háború' jelentésváltozások? Én azt hiszem, hogy ennek megértése céljából az igei (*csata* 'katonai csapat':) *csatáz* (~ *csatázik*) és (*had* 'katonai csapat':) *R. hadaz* származékokból kell kiindulnunk. Ezek mindegyikének eredetileg csakis *'portyáz' lehetett a jelentése. (Vö. *R. porta* 'kisebb katonai csapat': *R. portáz* → *portyáz* 'herumstreifen, auf Streifzüge gehen'. E *'portyáz' jelentésű *R. csatáz* és a *barangol* igék hangsorának összevegyüléséből keletkezett СИМОНЪ: Nyr. XVIII, 6 helyes feltevése szerint a köznyelvi *csatangol* ~ *N. csatrangol* ige. Erről tévesen SZARVAS: Nyr. XX, 454 és EtSz. I, 883). Mivel azonban a katonaságnak a harctéren vagy az ellenség közelében való portyázása ritkán folyt le vértelenül, ezért a *csatáz* és *hadaz* igéknek csakhamar másodlagos 'összeütközik, megütközik az ellenséggel' jelentésük is fejlődött (l. NySz.), s az ilyen jelentésű *csatáz* és *hadaz* igékből való elvonás eredményei a nem (akár teljesen tétlen) kisebb-nagyobb katonai csapatot, hanem harcot jelentő *csata* és *had* főnevek. Hogy *csata* a 'Schlacht', *had* pedig a 'háború' jelentéssel vonódott el, annak valószínűleg az az oka, hogy a régibb értelmű *csata* csak kisebb katonai csoportot jelentett, a régibb *had* ellenben nagyobb, sokszor az egész hadsereget, mellyel tehát nemcsak egyes csatákat lehetett vívni, hanem esetleg nagyon soká tartó háborút is lehetett folytatni. A többjelentésű *csata* szónak régibb jelentései aztán, mivel ezeket csak egyjelentésű, tehát félreérthetetlen más szavakkal is ki lehetett fejezni, szabályosan elavultak, úgyhogy mai köznyelvünkben már csakis 'Schlacht' jelentéssel használjuk. A többjelentésű *had*-nak ellenben ugyanezen okból 'háború' jelentése avult el, s 'Armee' jelentése maradt meg köznyelvünkben, de ez is csak összetételekben, pl. *hadsereg* és *-állás, -apród, -osztály, -test, -vezér* stb., stb. (Hogy egymagára nem használjuk, annak valószínűleg az az oka, hogy a rokonértelmű szavak összetételéből keletkezett *hadsereg*-nek hangsora testesebb, tehát nehezebben lehet félreérteni). Régibb 'háború' jelentésének ma már csak nyoma van, főleg a *hadat üzen, hadüzenet, hadbavonul, hadviselés, hadviselő felek* kifejezésekben.

Jácint. E személynevünk köztudomás szerint a latin *Hyacinthus* átvétele. Hogy hogyan viszonylik egymáshoz e két személynév hangsorának vége, az ma már egészen világos. (Ennek magyarázatát éppen MELICHNEK köszönhetjük, l. MNy. XXXVI, 145 s köv.) De kevésbé

világos az, hogy hogyan viszonylik egymáshoz e hangsorok eleje. Arról pedig mindeddig szó sem volt, hogy a *Cintos* helynévnek és családnévnek is van valamilyen köze e személynevünkhöz, s ezért persze az se volt még vizsgálat tárgya, hogy hogyan viszonylik e kettőnek hangsora a személynévéhez.

A *jácint* növénynévre vonatkozó NySz.-beli adatokból első pillantásra talán arra lehetne következtetni, hogy a latin *Hyacinthus* személynevet (és a vele etimológiailag azonos növénynevet) a magyarországi latinságban még *h*, *i*, *a*, kezdettel ejtették. A magyar adatok elején álló *h* betű azonban nem lehet *h* hang ejtésének jele, hanem csakis helyesírási sajátság lehet, t. i. a latinban szokásos írásmód utánzása. (L. erről FLUDOROVITS: MNy. XXVI, 377). A latin szóalaknak *i* utáni *a* betűjéről is egészen bizonyos, hogy rövid illabiális *a* hang jele, s így a magyar *Jácint* (~*jácint*) *a* hangja csakis magyarnyelvbéli nyúlás eredménye lehet, oka pedig e nyúlásnak nyilván az *a* hangsúlyos helyzete. De már az, hogy az *ia* > *ja* (ebből magyar *ja*) változás még a latinban ment-e végbe, vagy csak a magyarban, az nézetem szerint eldönthetetlen. Mindkét feltevés mellett lehetne ugyanis komoly érveket felhozni.

Alsó-Fehér megyében van egy község, melynek *Cintos* a neve. És van *Cintos* családnév is. Ebből a kettősségből pedig számos hasonló eset alapján arra következtethetünk, hogy ez a két név személynévi eredetű. De melyik személynév válhatott ebben az esetben egyrészt helynévvé, másrészt családnévvé? Ezt elárulja e községnek oláh *Ațintiș* neve. Ez ugyanis nem lehet egyéb, mint egy korábbi magyar **Acintos* < **Acintus* alak átvétele, ez a (személynévi eredetű) **Acintus* pedig nem lehet egyéb mint a latin *Hyacinthus*-nak egyik régebbi magyar megfelelője, melynek elejéről elveszett a *j* hang. Támogatja ezt a feltevést az a tény, hogy több más esetben is kiesett rákövetkező *a* (> *a* ~ *á*) előtt a szókezdő *j*. Így: *Jablonica* > *Ablonca* (MNy. XXIV, 208, Moór: SzF. I, 256), szerb *jaboda* > N. *ágoda* 'fáieper', (*Jordán* >) R. *Járdán* > *Ardány* ~ *Ardány*, szláv **jatrocel* > *atracál* (növénynév) és talán *álnok* (de l. EtSz. I, 80 és SIMONYI: MNy. XLIII, 316). Tehát ugyanilyen lehet a **Jacintus* > *Acintus* (> **Acintos*) változás is. Hogy aztán ennek még szókezdő *a* hangja is elmaradt, annak a nyelvérzék tévedése az oka. Egyes magyarok nyelvérzéke ugyanis ezt az *a* hangot tévesen határozott névelőnek fogta fel s ezért, mikor névelő nélkül kellett használniok a szót, ezen *a* nélkül ejtették. Sok más esetben is megfigyelhető ez a jelenség. Pl. (csak köznyelveket idézve) *lombik*, *lárma*, *patika*, *patikáros*. De különösen gyakori jelenség ez személy- és helynevekben. BÁTKY (FE. VII, 129) erre a következő példákat idézte: (R. *Ebakasztó hegy* > *Abakasztó h.* >) *Bakasztó h.*, *Lámor*, *Mádéjfölde*, *Netecs*, (*Apátúrfölde* >)

Patorföld, Szalómája, Szupatak, én pedig még megszoríthatom ezek számát a következőkkel : R. *Bógán* (> *Gógán-falva*), *Bolmány, Borgáta*, R. *Kadás* (> *Kadács, Kadics-falva*), R. *Léksandër, Madéfalva, Nofri, N. Polló* (: *Póli*), *Sziágy* (> *Szivágy*), *Szivógy, Vasalja, Zariás*. Bizonyára ugyanilyen az **Acintos* > *Cintos* esete is.

Átalog < *általog* (bizonyos meghatározott úrmértékű, a tokaji Hegyalján divó boroshordó neve) az EtSz. szerint ismeretlen eredetű. Én azt hiszem erről, hogy nem egyéb, mint a korábbi *általog-hordó* összetétel rövidülése, ez utóbbiról pedig azt, hogy korábbi *általog való* (vagy *szokásos hordó* kifejezés rövidülése. Az 'átlagosan, általában, durchschnittlich' jelentésű *általog* < *általlag* határozószó az *által*-nak raghalmozással keletkezett alakja, mely ma ugyan csak a székely nyelvjárásokban használatos, de régebben nagyobb területen is használatos lehetett, egyebek közt a Hegyalján is. Az olyan rövidülések, mint amilyent itt feltételezek, egyáltalán nem ritkák nyelvünk történetében. Néhány ilyent már bemutatottam a (*vadon nőtt erdő* > *vadon erdő* >) *vadon* főnév eredetének magyarázatával kapcsolatban (MNY. XXXV, 46), de ezeknek számát ma már jócskán szaporíthatnám. Ez alkalommal azonban csak ezeket az *által* határozószóval kapcsolatos eseteket akarom idézni: *általút, általdészka, -fa, -fonál, -parlag, -válasz, -ház* (vagy *átház*), *-beszéd, -kapu, -halál* (Nyr. XLII, 221). Ahogyan pl. *által vezető út*-ből *általút* lett, úgy lett *általog való hordó*-ból is *általaghordó* összetétel, majd ennek megrövidülésével az *általog* főnév.

Né! A meglepetést kifejező *né!* indulatszó kétségkívül nem egyéb, mint a felszólító módú *nézd!* igealaknak gyakori használat miatt történt megrövidülése. És bizonyára ugyanennek alakváltozata a figyelemkeltő szerepű *ni!* (ismételve: *nini!*) indulatszó is. De én azt hiszem, hogy a kínálással kapcsolatos *ne!* indulatszó sem egyéb, mint ugyancsak e *né!* nek alakváltozata. Hármuknak egymáshoz való viszonyát úgy képzelem, hogy a *né!*-nek szóvégi *é* hangja (mint sok más esetben is) megrövidült, tehát *nē!* lett belőle. De ez csak a székely nyelvjárásokban maradt meg, főleg a 'no nézd csak!' jelentésű *nēte nē!* szólásban. Egyebütt — valószínűleg azért, mert már volt nyelvünkben egy (egészen más eredetű és tiltó szerepű) *nē* alakú szó — nem ez lépett a *né!* helyébe, hanem egy sokkal zártabb vagy nyíltabb magánhangzóval való *ni!* vagy *ne!* Az ezen indulatszóhoz kapcsolódott teljes jelentéstartalom aztán megoszlott a különféle alakváltozatok között: a régiebb *né!* alak mellett csak a meglepetés kifejezése maradt, az újabb *ni!* alak mellett csak a figyelemkeltés szerepe, a szintén újabb *ne!* mellett pedig csak a kínálásé.

Okos. Bizonyára nagyon sok gondolkodó magyar embernek tűnt már fel, hogy *okos* és *oktalan* szavaink, noha nyilván az 'Ursache, Veranlassung, Grund' jelentésű *ok* főnév származékai, mégis azt jelentik, hogy 'klug, vernünftig' és 'unklug, unvernünftig'. De megmagyarázni tudtommal még senki sem próbálta ezt a nagy jelentésbeli eltérést. Szerintem ennek az az oka, hogy *ok* szavunknak (amely honfoglalás előtti török jövevény) régibb nyelvünkben (éppen úgy mint a törökben is, l. LIGETI: NyK. XLIX, 230) 'értelem, Vernunft' volt a jelentése (l. NySz.) s az *okos* és *oktalan* származékok (éppen úgy mint *oktat* 'unterrichten' és *okul* 'vernünftig werden' is) még a k k o r keletkeztek, mikor e szavunk még csakis e z t jelentette. De később (először valószínűleg ilyenféle mondatokban: *mi ennek az oka?* 'értelme' → 'Ursache') másodlagosan 'Ursache, Grund, Veranlassung' jelentése is keletkezett, s ennek megtörténte után a kétjelentésűvé vált *ok*-nak régibb 'értelem' jelentése, mivel ezt a csak egyjelentésű, tehát félreérthetetlen *értelem* szóval is ki lehetett fejezni, persze szabályosan elavult. (Csak az egy *okkal-móddal* határozószó őrzi még ma is e régibb 'értelem, Vernunft' jelentés emlékét). Az *okol* (*vkít vmiért*) és *okoz* (*vmit*) igék, melyeknek jelentései már az alapszónak másodlagos 'Ursache' jelentésén alapulnak, nyilván később keletkeztek mint az *okos*, *oktalan*, *oktat*, *okul* származékok és az *okkal-móddal* kifejezés.

Sajnál. A szó eredete ismeretlen. (Az eddigi magyarázó kísérletek, l. BÁRCZI, SzSz., mind elfogadhatatlanok.) De még ismeretlenebb, ha lehetilyent mondani, a *sajna!* indulatszó és a *sajnos* melléknév eredete. Mert hogy ezeknek van valami közük egymáshoz és a *sajnál* igéhez, az kétségbevonhatatlan. De akik eddig foglalkoztak e kérdéssel, valósággal tanácsaltalanul állottak az összefüggés módjának nagy rejtélye előtt. Pedig én azt hiszem, hogy ez a rejtély nagyon könnyen oldható meg. A *sajna!* és *sajnos* szavak mivoltát teljesen megvilágítják az udvariassági nyelv történetében észlelhető jelenségek.

Udvariasnak lenni nagyon szép dolog. Csakhogy az udvariasság a legtöbb ember számára idővel unalmassá válik, mert gyakorlása közben százszor és ezerszer kell megismételni bizonyos testi mozdulatokat és szavakat vagy szólásokat. Ennek az unalomnak pedig az első következménye az, hogy megtesszük ugyan azokat a bizonyos udvariasság-követelte mozdulatokat és kimondjuk ugyan ama bizonyos szavakat is, de már egyáltalán nem válik bennünk tudatossá az, amit ezek tulajdonképpen kifejeznek. Vagyis a mozdulat is és a mondás is megszokottá, gépiessé, többé-kevésbé pusztá formalitássá válik. Ennek pedig ismét az a következménye, hogy a mozdulatok is és a mondások is megrövi-

d ü l n e k. Pl. (most csak a mondásoknak ilyen rövidülését vizsgálva) ebből: *jó napot kívánok!* csak ennyi maradt meg: *jó napot!* És éppen ilyen természetű rövidülések pl. *kegyelmed* > *kend*, *nagyságod* > *nagysád*, *alázatos szolgája* > *alászolgája* stb., stb. (Számos ilyen példát, de korántsem valamennyit, idéztem már egy alkalommal: MNy. XXXIII, 248). Ugyanezen okból rövidült meg az udvariasan használt *sajnálom* igealak is **sajná!* > *sajna!*-vá és a *sajnálatos* melléknév is *sajnos*-sá.

II.

Egy magyar hangtörténeti rejtélyről.

Harminc évvel ezelőtt — az idő hogy eljár! — szláv eredetű *zarándok* szavunk magyar hangtörténetének vizsgálata során (MNy. VIII, 17) régibb *szarándok* alakjának *é* hangú *szarándék* változatáról azt a véleményemet fejeztem ki, hogy ez a R. *ajándok* ~ *ajándék*, R. *szándok* ~ *szándék* alakpárok analógiájára keletkezhetett a szabályos fejlődésű (szláv *stranónik* >) R. *szarándok* alak mellé. Hogy hogyan viszonylanak egymáshoz ezek a feltűnő *ajándék* ~ *ajándok*-féle alakpárok, e kérdés vizsgálatára akkor nem tértem ki (valószínűleg nem is tudtam volna róla akkor valami érdemlegeset mondani), de az azóta eltelt évek, sőt évtizedek során már sokszor gondolkoztam ezen a rejtélyes hangtörténeti jelenségen. Hogy ez a viszony nyelvészeti szempontból nagyon feltűnő, azt mutatja már az a körülmény is, hogy már SIMONYI, SZINNYEI, GOMBOCZ, БЕКЕ és legújabban PAIS is hozzászóltak e kérdéshez. MELICH neve ugyan sajnálatomra nincsen ezek sorában, de én nyelvészi pályám során már olyan sok hangtörténeti tényt tanultam tőle (főleg persze szláv jövevényszavainkkal kapcsolatban), hogy szeretném, ha e rejtélyes jelenségről való nézetemet hálám jeléül ebben a tiszteletére készült Melich-Emlékben fejthetném ki.

Ha ezt az *ajándék* ~ *ajándok*-féle hangviszonyt ez alkalommal alaposan meg akarjuk vizsgálni, akkor tanácsos lesz először is lehetőleg teljes számmal összegyűjteni az idetartozó adatokat. Ezek négy csoportba oszthatók. Legnagyobb számmal vannak közöttük igei alapszóból való *-ék* (*-dék*, *-lék*, *-ték*) képzős főnevek (amilyenek pl. *borít*: *boríték*, *hull*: *hulladék*, *told*: *toldalék*, *hagy*: *hagyaték* stb.), jóval kisebb számmal kicsinyítő *-ék* képzősök (amilyenek pl. *táj*: *tájék*, *mell*: *mellék* stb.), harmadik csoportjuk néhány jövevényszó, utolsó csoportjuk pedig néhány (egyelőre) ismeretlen eredetű szó. E négy csoport tagjai a következők:

1. *Ajándék* ~ R. *ajándok* ~ R. *ajánduk* | R. *burék* (>R., N. *borek*) ~ N. *burik* ~ *burok* | *érték* ~ R., N. *érték* (>*értök*) | **férték*: N. *fértékű*

'férojú' | **fujáték* ~ N. *fujátik* 'hófuvar, hótórlasz' ~ N. *fujatok* (TMNy. 528) | *hajlék* ~ N. *hajlik* ~ R., N. *hajlok* (~ R. *hojlok*) ~ R. *hojluk* ~ (?) *hajlak* (TMNy. 489) | R. *háránték* ~ R. *hárántok* 'obliquitudo' | **meredék*: *meredék* (TMNy. 489) | *mérték* ~ **mérték* (> R. *mértök*) | R., N. *nyomdék* ~ *nyomdok* | R., N. *rejték* ~ *rejték* (> R., N. *röjtök*) | *szándék* ~ R. *szándok* | *szurdék* ~ N. *szurdik* ~ R., N. *szurduk* ~ R., N. *szurdok* | R. *toborzék* ~ R. *toborzok* 'tánc' (Nyr. XLIV, 212) | R. *undék* (Komj. Sz. Pál lev. 408) ~ *undok* ~ R. *unduk* ~ R°. *undekojt* (Nyr. XIV, 298, olv. é v. é?).

2. R. *ágyék* 'csipő' ~ R°. *ágik* ~ R. *ágyok* | *fazék* ~ R., N. *fazik* ~ R., N. *fazok* ~ R., N. *fazék* ~ R., N. *fazak* | N. *könyék* ~ *könyök*. |

3. (Szláv *drěkz* 'törzs' >) *děrek* ~ N. *děrok* ~ N. *darok* ~ N. *darak* | (szláv *mrky* >) N. *murék* (NyF. 40:15) (~ *murok*) | szláv *stran̄nikz* >) R. *szarandék* ~ R. *szarándok* (> *zarándok*) | (szláv *sled̄nikz* >) R. *szeléndék* ~ *szelindék* | (tót *susek* >) *szuszek* (> N. *szuszák*) ~ N. *szuszik* ~ R. *szuszok* (Nyr. XXXVI, 277) ~ N. *bele-szuszakol* 'belegyömöszöl'.

4. R. *haték* 'gyomor' ~ N. *hatak* 'vastagbél kezdete' (NYÍRI—PAIS: MNy. XXXVIII, 49) | *marék* ~ *marok* (: *markol*) ~ R. *moruk* | R. *remék* ~ *remék* | N. *sorék* (MNy. XI, 429) ~ R. *sorok* (> *sarok*) | *Zsámbék* ~ *Zsámbok* hn. (CSÁNKI I, 12) | *zsombék* ~ N. *zsombok*.

És most nézzük meg, hogy milyen véleményt nyilvánítottak e jelenéségről a fentebb megnevezett érdemes magyar nyelvészek.

SIMONYI először a TMNy-ban (489) nyilatkozott róla: «Nézetünk szerint a *hajlék*, *rejték*-nek voltak valaha ilyen hangrövidítő ragos alakjaik: **hajlėkot*, *rejtėkėt*, az előbbi aztán illeszkedéssel vált ezzé: *hajlokot*, s utójjára a ragtalan formát is *hajlok*, *rejték*-nek mondták. Vö. hogy éppen így lett *fazék*: *fazėkat*: *fazokat* s aztán *fazok* is. Göcsejben tényleg úgy van, hogy az alanyeset *fazék*, a tárgyeset pedig *fazokat*; Háromszékben pedig *fazėk*: *fazakat*! (s *marék* és *könyék*-ből is így válhatott *marok* és *könyök*, csakhogy a közvető **marėkat*, **könyėkėt* éppúgy nem mutatható ki, mint amott a **hajlėkat*). A *meredék*, *meredők* melléknév bizonyára szintén **meredėk* volt eredetileg». Ez a magyarázó kísérlet az én nézetem szerint már elég közel járt az igazsághoz. Ezért igazán kár, hogy 15 évvel később (Nyr. XXXIX, 66), ennek teljesen hátat fordítva, az egykori fokváltakozás emlékének fogta fel ezt a jelenséget; a hosszú magánhangzós változat ezen újabb véleménye szerint az erős, a rövid magánhangzós pedig a gyöngye foknak volna a megőrzése. Nem hiszem, hogy ezt a felfogását cáfolni kellene, mert aligha van ma már olyan magyar nyelvész, aki még azt hinné, hogy a magánhangzó k egykori fokváltakozásának a mi nyelvünkben valamilyen napjainkig megőrzött emléke lehetne.

Gombocz (ÖM. II, 78—9 és 91) az ilyen alakpárok hosszú *é* hangját a második szótagban történt nyúlás következményének fogta fel: «*fazék > fazék (~fazékat) *szándék > szándék (vö. szándok) | *hajlék > hajlék (vö. hajlok)», ezen szerinte az *é*-nél korábbi *ē* hangot pedig elhasonulás következményének: «hajlok > *hajlék > hajlék (vö. 1231: Hoyloc, 1269: hailuk, OklSz.)». Az állítólagos nyúlást ugyanolyan természetűnek tartotta, mint amilyenek pl. ősm. *kirën (<bolg.-tör. *kürän) girën > gērën > gērën... ~görény¹ és a tehen > tehën (>tehén), level > levël (>levél)-félék, az állítólagos elhasonulást pedig ugyanolyan természetűnek, mint amilyenek pl. «posztó ~ poszté... | pondró ~ pondré... | kóró ~ kóré²... | ágyú (>ágyó) ~ aldeual Serm. Dom.» De ezt a felfogást is határozottan tévesnek kell mondanom, mert először is: többtagú szavak utolsó szótagjában csak *l*, *r*, *n* (>*m* ~ *ny*) előtt történt ilyen nyúlás. (Ezt részletesen bizonyítottam a madár: madarat-féle tóváltakozás magyarázatával kapcsolatban UJb. XV, 433. s köv. l.). A *fazék ~ fazék-féléknek (nem *l*, *r*, *n*, hanem *k* előtti!) hosszú *é* hangja tehát nem lehet másodlagos, vagyis *ē* > *é* változás következménye. És éppen így nem lehet az *ē* sem elhasonulás következménye, mert először is: *a—o* > *a—ē* elhasonulásnak (pláne olyannak, amely — csudák csudája! — mindig csak szóvégi *k* előtt ment volna végbe!) nyelvünk hangtörténetében sehol semmi nyoma; másodszor pedig: az (*o* ~ *ē*) a fentebb 1—4. alatt felsorolt 30 adat közül mindössze négyben vagy ötben következik megelőző *a* után, valamennyi másban *á*, *o*, *u*, *e*, *ē* vagy *é* után áll. Tehát ez utóbbiakban már nem elhasonulás történt volna, hanem valamilyen más okból történt volna (de mindig csak szóvégi *k* előtt!) az *o* > *ē* változás? Úgy látszik PAIS is (MNY. XXXVII, 347) hajlandó e jelenséget elhasonulásnak tulajdonítani, mert a R. szarándék alakkal kapcsolatban azt mondja, hogy ez lehet ugyan a szándok ~ szándék-féle alakpárok analógiás hatása (aminek én annak idején magyaráztam), de, folytatja, «legalább olyan fokú valószínűséget látok abban, hogy *szarándék vagy szarándék hangtani úton lett egy *szarándak-ból, olyanféleképpen, ahogy *ajándak-ból ajándo[u]k vagy ajándék, *szándak-ból szándok vagy szándék lett *á—a* > *á—o* [u]

¹ Mellékesen megjegyezve: a bolg.-tör. *kürän nem *ē*, hanem *e* hangú alakban vevődött át a mi nyelvünkbe, s ebből később az *n* előbbi *e*-nek szabályos megnyúlásával *é* hangú *gōrën, majd ezen *é* szabályos zártabbá válásával R. gōrën (>görény) lett.

² Mellékesen megjegyezve: a kóró ~ kóré-féle esetekben nem történt elhasonulás, hanem részint szabályos hangváltozással *ou* > *ó*, részint *ou* > *ēu* — *é* változás történt bennük. Pl. R. kouroy > kóró ~ *kouřeu > N. kóré. Hogy pedig ágyú régibb alak volna mint áldé, s hogy ez utóbbi elhasonulás (!) következtében keletkezett volna az előbbiből, erről nem lehet komolyan beszélni.

vagy $a \rightarrow a \rightarrow [é]$ elhasonulással). És ehhez lapalji jegyzetben hozzáfüzi: «Efféle elhasonulásos jelenség mutatkozik a *fazak* > *fazék*—(*fazék*) és *hajlak* vagy *hojlok* > **hajlék* vagy **hojlék* (*hajlék*) esetében». Ehhez a magam részéről csak azt jegyezhetem meg, hogy ilyen elhasonulásos jelenségeknek a magyar hangtörténetben sehol semmi nyomuk.

No és végül BEKE véleménye. *Zarándok* szavunk R. *szarándak* és *szarándék* alakváltozataival kapcsolatban azt mondja (Nyr. LXII, 80): «Mind a kettő szabályszerű fejlődés eredménye, mert a mai *-ék* szóvég, akár képző, akár nem, az ó-magyar korban *-uk*, a közép-magyar korban *-ok* (*-ék*, *-ök*) alakban jelent meg, s *-ak* változata is van». Azt még csak megérteném, hogy *zarándok* utolsó szótagjában $u > o > a$ változás történt¹ (PAIS szerint persze éppen ellenkezőleg $a > o > u$ változás), de milyen hangváltozás útján lépett volna akár *u*, akár *o*, akár *a* helyébe *é*?

Az eddig felmerült magyarázó kísérletek tehát az én nézetem szerint mind elfogadhatatlanok. Igazat kell tehát adnunk SZINNYEMEK, aki (NyK. XLVI, 162) ezt mondja: «Az *-ék* (\sim -*ík*) és az *-uk*, *-ok*, *-ék* (*-ök*) képzőalakok viszonya még nincsen tisztázva. Lehetséges, hogy itt két külön képzővel (egy összetetttel és egy egyszerűvel) s részben a kettőnek egymásrahatásával van dolgunk».

Ennyi ellenzés után azonban már ideje, hogy valami pozitívumot is mondjunk. E célból állapítsuk meg először is, hogy a vizsgálatunk tárgyát tevő és fentebb négy csoportba sorolt szavak közül a 4. csoportban levők, ismeretlen eredetük miatt, nem lehetnek e hangtörténeti rejtély megfejtése céljára tanulságosak. A 3. csoportba foglalt jövevényszavakat is tanácsos lesz egyelőre figyelmen kívül hagyni. Tehát csak az 1. és 2. csoportba foglaltakra szorítkozva: megállapíthatjuk először is azt a tényt, hogy az *-ék* képzős főnevek közül (amilyenek pl. *boríték*, *hulladék*, *toldalék* stb. vagy *tájék*, *mellék* stb.), amelyeknek száma igen nagy (a 150-et is meghaladja, l. TMNy. 488—94, ahol még egyáltalán nincs valamennyi felsorolva), 18-nak ezen *é* hangú alakja mellett még valamilyen rövid magánhangzós alakváltozata is van. De persze még az is bizonytalan, hogy ez a 18 csakugyan mind a l a k v á l t o z a t a -e egy-egy *-ék* végűnek, mert figyelemreméltó ezekkel kapcsolatban SZINNYEMEK fentebb idézett azon feltevése, hogy egyik-másik esetben talán két külön képzéssel van dolgunk, vagyis hogy ugyanegy ige-tőből az egyik vidéken *-ék* képzős, a másik vidéken pedig *-uk*, *-ok*, *-ék* (\sim -*ök*) képzős főnév kép-

¹ Amely szavainkban az *u* még 1300 előtt vált egy fokkal nyiltabbá, azokban utóbb még ez az *o* is nyiltabbá vált. Pl. R. *Olup* > R. *Olop* > *Alap* s ugyanígy *Bagamér*, *Bakony*, *Barca*, *Csanád*, *csónak*, *Csarna*, *galamb*, *Kapor-nak*, *mag*, *Marcul* stb.

zódhetett. Pl. N. *burék* és *burok*. No de feltéve, hogy mind a 18 valóban alakváltozat, akkor sem valami nagy a számuk a változatlanul csakis *-ék* végűekéhez képest.

Továbbvizsgálva ezt a jelenséget, megállapíthatjuk másodszer, hogy az *-ék* képzősök közül az elülső magánhangzósoknak csak *ě* (pl. *rějték*), a hátulsó magánhangzósoknak pedig *ē* (pl. N. *fazék*), *i* (pl. R. *szurdik*), *o* (pl. *burok*), *u* (pl. R. *ajánduk*) vagy *a* (pl. N. *hajlak*) hangú alakváltozatuk van. Bizonyos ezekről először is az, hogy az *é* hangúak nem valamely rövid magánhangzós alakból fejlődtek, mert *i* > *é*, *u* > *é*, *o* > *é*, *a* > *é* és ilyen helyzetű *ě* > *é* hangváltás feltevése teljességgel lehetetlen. Az alakváltozatok viszonyának magyarázatában tehát okvetetlenül a hosszú *é*-ből kell kiindulnunk.

A csakis népnyelvi *burik*, *fujátik*, *hajlik*, *szurdik*, *fazik* alakok magyarázata nem nehéz, mert ezek (valamint a R. *ágyik* is) nyilván *í*-zű vidéken keletkeztek, a nép nyelvében pedig országszerte rendkívül gyakori jelenség a hangsúlytalan helyzetű *í* megrövidülése. (L. HORGER, MNyj. 110. §). Ezek a *burik*-féle alakváltozatok tehát egészen bizonyosan *é* > **i* > *i* változás útján keletkeztek. És ezzel azt hiszem kezünkbe kaptuk a kulcsot e hangtörténeti rejtély többi részjelenségeinek megfejtéséhez is.

Hajdan szavunk eredetének magyarázatával kapcsolatban már rámutattam arra (MNy. XXXVI, 44), hogy szóbelsei és hangsúlytalan helyzetű *é*, ha nem volt valamilyen alaktani szerepe, vagy ha ez a szerepe a nyelvérzék számára már elhomályosodott, sok esetben megrövidült. Az ilyen *é*-nek *ē*-vé való rövidülésére akkor ugyan csak a (R. *kělle-més* >) *kělle-mēs*, R. *Ōgyēn* (>R. *Ōdēn* > *Ōdōn*) és *rězēda* példáit tudtam idézni (mert az ilyen *é* helyébe az esetek legtöbbszörében nyílt *e* lépett, l. i. h.), de íme, most itt vannak (N. *kōnyék* >) **kōnyěk* (>*kōnyök*) és a N. *érték*, *fértékű*, **mérték* (>*mértök*), *fazék* példák, melyek végének képző volta már teljesen elhomályosodott. (*Meredék* és *rějték* végének képzői funkciója azonban még eléggé érezhető, s ezért nem lehetetlen, hogy ezek talán nem tartoznak ide, vagyis nem a hangsúlytalan szótagbeli *é* megrövidülésével keletkeztek, hanem a SIMONYITÓL feltett **meredék*-től és a R., N. *rějték*-től független *-k* képzős főnevek.)

Ha ez a magyarázat elfogadható, — én feltétlenül annak tartom, — akkor a *burok*, *nyomdok*, *undok*, R. *ajándok*, *hajlok*, *hárántok*, *szándok*, *szurdok*, *toborzok*, *ágyok*, *fazok* és N. *fujátok* alakok *o* hangja nem egyéb, mint korábbi (*é* >) *ě* hasonulása. (Ilyen szláv *jarem* > *járom*-féle hasonulásra akár három tucat példát is idézhetnék.) És az ilyen *o* hangú alakokból aztán szórványos *o* > *u* vagy *o* > *a* hangváltással végül még egyrészt R. *ajánduk*, *hojluk*, *szurduk*, *unduk*, másrészt pedig R. *hajlak*, *fazak* alakváltozatok is keletkeztek.

A hosszú *é* azonban természetesen nemcsak deverbális és denominális *-ék* képzős főneveknek e képzőjében rövidülhetett meg (és hasonulhatott aztán hátulsó magánhangzós szóban *o*-vá is), hanem bármely más, akár magyar, akár jövevény, akár ismeretlen eredetű szónak hangsúlytalan helyzetű szótagjában is. Így keletkezett pl. a tót *susek*-ből való magyar *szuszek* mellé R. *szuszok*. És egyes gyakrabban hallott *ajándék* ~ *ajándok*-féle alakpárok analógiás hatása alatt végül még egyes *ok* végű magyar szavaknak is támadt *ék* végű alakváltozatuk. Pl. szláv *mrky* (> **murki* > **murk*: *murkot*) > *murok* mellé N. *murék*.

HORGER ANTAL.

SZÉLJEGYZETEK AZ APOR- ÉS A DÖBRENTAI-KÓDEXHEZ.

Hol kezdődik az Apor K. második kezének írása? VOLF GYÖRGY a Nytár VIII. kötetének bevezetésében ezt írja: «A második kéz csak a 134. lapon a Te Deummal kezdődik» (Nytár VIII, XXXV.). Az említett helyen azonban hiába keressük a Te Deumot. Találunk egy Te Deumot a kódex 125. lapján, egy másikat pedig a 136. lapon. Ismeretes, hogy a két szöveg egymástól sok tekintetben eltér. MÉSZÖLY GEDEON azt is megállapította, hogy az első szöveg a himnuszokkal együtt nyelvileg a Bécsi- és a Münchener-kódexhez áll közel, a második fordítás-változat pedig a Döbrentei-kódex Te Deumára emlékeztet.

VOLF tehát a bevezetésében téved. A második kéz írása vagy Te Deummal kezdődik, de nem a 134., hanem a 125. vagy 136. lapon; vagy pedig a 134. lapon kezdődik ugyan, de nem a Te Deummal.

Mivel a kérdést — az eredetinek hiányában — belső érvek alapján akarjuk eldönteni, ezt csak úgy tehetjük, ha előbb megvizsgáljuk a kódex szerkezetét. Vizsgálódásunkban nagy hasznát látjuk majd a Döbrentei-kódex beosztásával való összehasonlításnak.

Mind az Apor-kódexről, mind a Döbrentei-kódexről már 1894-ben megállapította HORVÁTH CYRILL, hogy breviárium jellegű (IK. IV, 64). A zsoltárokon kívül tartalmazzák a psalterium egyéb szerves tartozékait: canticumokat és a Szentírás más költői részeit, ezenkívül metrikus himnuszokat és az Athanasius-féle hitvallást (Symbolum Athanasii) is.¹

Állítsuk most egymás mellé az Apor-kódex és Döbrentei-kódex azon részének szerkezetét, mely a zsoltárok után következik. Azt fogjuk látni, hogy többé-kevésbé párhuzamosak, az Apor-kódex szerkezetében azonban valami törés mutatkozik. Megjegyezzük még, hogy az Apor-kódexben a zsoltárokat követi a Symbolum Athanasii (az első fele hiányzik) és egy mutató a canticumokhoz.

¹ A zsoltároknak a napi zsolozsmákba való elosztására nézve l. HORVÁTH CYRILL: IK. VI, 7.

DöbrK.

AporK.

A) Olyan szövegek, melyek (csaknem) mindennap előfordulnak a zsolozsmában:

Benedicite omnia 230.	—
Benedictus 231.	} {
Te Deum 232.	
Nunc dimittis 234.	
Magnificat 234.	
	Magnificat 126.
	Te Deum 125.
	Benedictus 127.
	Nunc dimittis 128.

B) Himnuszok, melyek időszakonként váltogatják egymást:

Conditor alme 235.	Conditor alme 128.
Verbum supernum 236.	—
Veni redemptor 237.	Veni redemptor 129.
A solis ortus 237.	A solis ortus 130.
De patre verbum 238.	—
Ex more docti 239.	—
Christe, qui lux es 240.	—
—	Audi benigne 131.
Vexilla regis 241.	Vexilla regis 131.
Pange lingua 242.	—
—	Ad unam agni 132.
—	Ave moris stella 134.
? —	[Gloria (mise-részlet) 134.]

[A₁] Az Apor K. egyes részei (A) ismétlődnek:

—	[Magnificat 135.
—	Benedictus 135.
—	Te Deum 136.
—	Nunc dimittis 138.
—	Benedicite omnia 138.]

C) Canticumok az egyes hétköznapiakra:

Confitebor 243.	Confitebor 139.
Ego dixi 244.	Ego dixi 140.
Exultavit cor 245.	Exultavit cor 141.
Cantemus Domino 247.	Cantemus Domino 142.
Domine, audivi 249.	Domine, audivi 144.
Audite caeli 251.	—

Az Apor-kódexnél azt vesszük észre, hogy *a*) a himnuszok után egy oda nem illő szöveg van közbeékelve, a mise glóriája; *b*) ismétlődnek a 135—138. lapon azok a szövegek, melyeket a 125—128. lapon már leírt a kódex másolója. Az ismétlődő szövegek nyelve azonban eltér az első helyen közöltektől.

Már SIMONYI észrevette (Ny. XXIX, 409), hogy az első helyen közölt evangéliumi részek azonosak a Münchener-kódex szövegével, MÉSZÖLY szerint pedig a másodszer leírt részek a Döbrentei-kódexszel mutatnak rokonságot (MNY. XIII, 35).

Ezek után térjünk vissza az imént felvetett kérdéshez: hol kezdődik a második kéz írása? Mivel itt azonos latin eredetűnek kétféle magyar nyelvű fordításával van dolgunk, joggal feltehetjük, hogy a két egymástól különböző fordítás nem ugyanannak a fordítónak a munkája, tehát más-más helyről másolták az Apor-kódex másolói. Azt már tudjuk VOLF állításából, hogy valahol a 124. és 136. lap között kezdődik a második kéz írása. Joggal gondolhatunk arra, hogy az ismétlődő szövegváltozatok a második kéztől erednek. Ha ez igaz, akkor a második kéz írása *l e g k é s ő b b* az első ismétlődő szöveggel kezdődik. Az első ismétlődő rész pedig a 135. lapon lévő Magnificat-fordítás: *Nageytya wrat en lalkem*. (A 126. lapon így olvassuk: *EN lalkem fel magasztatta wrat*).

A második kéz írása tehát vagy a második Magnificat-fordítással, vagy ennél valamivel előbb kezdődik. Valószínűnek tartom, hogy a 134. lapon lévő *Dlcheseg ystennek magassagban* már a második kéz munkája.

Bizonyítékul megemlíthetjük a következőket:

1. A kódexben a glória szövege előtt az Ave maris stella (*Vdušzleg tengernek čillaga*) kezdetű himnusz olvasható. A himnusz végére a másoló egy fohászt függesztett, amely nincs meg sem a latin eredetiben, sem pedig a máshonnan ismert magyar változatokban (vö. Fest K. 116—8 és 195—7, CzechK. 151). Szövege: *Oh felseges vr Isten segel mđnket amen*. Ilyenféle fohászokat, hálaadó-szavakat a másolók az egész kódex, vagy egy-egy hosszabb olvasmány végére szoktak odairni. Az első másoló valószínűleg tudatosan így fejezte be munkáját.

2. A glóriáig az Apor-kódex szerkezete teljesen párhuzamos a Döbrentei-kódexével. A mise glóriájának közlése, valamint az egyszer már leírt szövegek ismétlése az eredeti tervébe semmiképpen sem illeszthető be.

3. VOLF szerint a második kéz írása a 134. lapon kezdődik. A 134. lapon pedig csak egyetlen új bekezdés van: a glória szövege.

4. Lélektanilag így magyarázható meg VOLF tévedése: a magyar fordítás *dicsőség* ~ *dicsérünk* szavainak hasonló hangzása tévesztette meg. Te Deum magyarul: *Tegedet isten dič er ō k* AporK. 125., *lIsten*

teged dycherwnk Apork. 136; Gloria in excelsis Deo magyarul :
Dicheseg ystennek magassagban Apork. 134.

Az első és második kéz írásának határával GÁLOS REZSŐ is foglalkozott. (GÁLOS REZSŐ, Legrégibb bibliafordításunk² IF. IX.). Amint tömör fogalmazásából kivehető, szerinte a második kéz írása a 124. lapon kezdődik. Könnyebb érthetőség kedvéért idézem az ő eredeti fogalmazását : «...elől a mutató, a kéziratrészt végén az ennek megfelelő rendben haladó canticumok — világos, hogy ez az egész egy kéz írása, a másodiké, az officiumok rendjében folytatja az első kézimunkáját, a psalteriumot» (i. m. 9). GÁLOS tehát azt tartja, hogy a zsoltárfordítások az első kéz munkája, a második kéz írása a 124. lapon kezdődik a mutatóval.

Az ismétlődő részeket így próbálja megmagyarázni GÁLOS : «... az eredetit..... munka közben vissza kellett adnia, azután egy másik példányt keresett és kapott a másoló : de nem ugyanazt a fordítást, hanem egy avval összefüggő s ma a Döbrentei-kódexhez hasonló másikat» (i. h. 9).

Ez is téves állítás, hiszen az Aporkódex szerkezetének éppen az első része egyezik szerkezetileg feltűnően a Döbrentei-kódexével. Eltérés a kettő között ott kezdődik, ahol az Aporkódexben az ismétlődő szövegek kezdődnek.

*

Több mint száz esztendővel ezelőtt «theológiai professor Keserű Moyses» úgy nyilatkozott a Döbrentei-kódexről : «... méltán feltehető, hogy Bertalan pap ezen munkájában némely más az ő ideje előtt készült fordításokat helyen helyen használt, 's talán némely darabokat épen úgy tett által munkájába, a' mint azokat lelé a' már létező fordításokban» (Nytár XII, előszó X.). SZILY KÁLMÁN összehasonlítván a Döbrentei-kódexben levő evangéliumi részeket a Münchener-kódex szövegével, arra az eredményre jutott, hogy a «Döbrentei-C. szerzőjének ismernie kellett a Münchener-C.-beli evangéliumokat, sőt helyel-közzel fel is használgatta őket» (MNY. VIII, 53). MÉSZÖLY GEDEON pedig egész tanulmány-sorozatban állapította meg az Aporkódex és a Döbrentei-kódex zsoltárainak és evangélium-részeinek szoros nyelvi összefüggését (MNY. IX, 493, NYR. XLIII, 65, IK. XXV, 40, MNY. XIII, 35). HORVÁTH CYRILL hangsúlyozta az Aporkódex és Döbrentei-kódex himnusz-fordításainak közeli rokonságát (RMKT. I²), GÁLOS REZSŐ (Legrégibb biblia-fordításunk) és TIMÁR KÁLMÁN (Prémontrei kódexek) rámutattak a két kódex szoros liturgiai kapcsolatára.

E felfogásnak alig akad ellenzője, de azért van, aki MÉSZÖLY és HORVÁTH CYRILL következtetést merésznek tartja. BOROS ALÁN ezt

mondja: «Szerintünk azonban még e fejtegetések után sem lehet pontot tenni. Mészöly is nagyon messzemenő következtetéseket von, igazán meggyőző okok nélkül» (IK. XXXIII, 204).

Pedig az Apor-kódex és Döbrentei-kódex rokonságának bizonyítása alig szorul további támogatásra. Mégsem lesz talán hiábavaló, ha újabb egyezéseket keresünk. Nézzük meg, hogyan bánik a két kódex a sokat vitatott *szellet* szóval.

Tudjuk, hogy a ferences krónika írója megbotránkozva említi, hogy Tamás és Bálint a Spiritus Sanctust eretnek módra *szent szellet*nek fordították. A Bécsi- és a Münchener-kódexben csakugyan gyakori a Szentléleknek említett megnevezése és éppen ennek alapján tartják ezeket a kódexeket huszita eredetűeknek.

Az Apor-kódexről az az általános vélemény, hogy másolói a hírhedt *szent szellet* kifejezést megváltoztatták (pl. GÁLOS, i. m. 5). Ezt az állítást a Magnificatnak a Münchener- és az Apor-kódexben lévő fordítására alapítják. Lássuk ezt közelebbről.

Luk. 1, 47. et exultavit *spiritus* meus in Deo salutari meo

MüncK. 109. & en zèlletem vigadot én rđvossegēnk istēnebēn

AporK. 126. Es en lelke m vigadot en řduőssegemnek isteneben

Itt azonban nem a *szent szellet* helyén van Szentlélek, hanem a *szellet* helyén *lélek*. Mivel pedig az Apor-kódex jórészt ó s z ö v e t s é g i részeket, zsoltárfordítást tartalmaz, természetes, hogy nem fordul elő benne a *szent szellet* kifejezés, hiszen a latinban sem található Spiritus Sanctus az ótestamentum szövegében. Bőségesen akadnak azonban olyan helyek, ahol I s t e n e k a lelkéről van szó, ami egyértelmű a Spiritus Sanctussal. Érdekes lesz ezeket közelebbről megvizsgálni, összehasonlítva mindig a Döbrentei-kódex megfelelő helyével.

Zsolt. 103, 30. Emittes spiritum tuum et creabuntur

AporK. 68. Erezd ki te zellestedet es meg teremtettnek

DöbrK. 184. Ki bočasd te zellestedet; es teremnek

Zsolt. 138, 7. Quo ibo a spiritu tuo?

AporK. 109. Houa megek te zellestedtől

DöbrK. 216. Te zellettől hova meńnek

Ezeken a helyeken a *spiritus* szó mindenütt az újszövetségi S z e n t l é l e k értelemben használatos. Ha tehát eretnekség a *szent szellet*, akkor ugyancsak eretnekségben kell elmarasztalnunk az Apor-kódex íróját, de a Döbrenteiét is!

Keressünk olyan helyeket, ahol a *spiritus* 'e m b e r i l é l e k' értelemben fordul elő.

Zsolt. 76, 4.	et defecit <i>spiritus</i> meus
AporK. 92.	es meg fogatkozott en zelletem
DöbrK. 142.	es en zelletem meg foga
Zsolt. 77, 8.	et non est creditus cum Deo <i>spiritus</i> eius
AporK. 94.	es nem hit istenbe o zellete
DöbrK. 145.	es ő zellete nem hitteteth istennel

'S z é l' jelentése van a *spiritus*nak:

Zsolt. 102, 16.	Quoniam <i>spiritus</i> ¹ pertransibit in illo
AporK. 65.	Mikor a zellet altal megen ő benne
DöbrK.	Mert az zellet ő benne el megen.

'L e h e l l e t' értelmű a *spiritus*:

Zsolt. 134, 17.	neque enim est <i>spiritus</i> in ore ipsorum
AporK. 105.	es mert nincz zellet ő zaiokban
DöbrK. 213.	mert ő zaiokban zellet sinčen

Azt vesszük észre, hogy a *spiritus* szónak akár 'Spiritus Dei' (=Spiritus Sanctus), akár 'emberi lélek', akár 'szél' vagy 'lehellet' értelme van, az Apor-kódex mindig *szellet*nek fordítja, a Döbrentei-kódex pedig követi példáját.

Ahol pedig az Apor-kódexben a *lélek* szót használja az író, megtaláljuk a Döbrenteiben is — de ilyenkor a latinban *anima* van.

Zsolt. 102, 1.	Benedic <i>anima</i> mea Domino
AporK. 64.	Jol mong en lelke m vrnak
DöbrK. 180.	En lelke m alj vrat.

A példák számát lehetne szaporítani. Amilyen feltűnő a két kódex szoros egyezése, olyan meglepő változást tapasztalunk a Döbrentei-kódex zsoltsárfordításának utolsó lapjain. Lássunk néhány példát.

A *spiritus*nak 'S p i r i t u s D e i' = 'S p i r t u s S a n c t u s' értelme van:

Zsolt. 142, 10.	<i>Spiritus</i> tuus bonus deducet me in terram rectam
AporK. 115.	Te io zell'ete d vizen engemet az igaz földbe
DöbrK. 222.	Te io m a l a z t o d el vezet engem igaz földbe

A *spiritus* 'e m b e r i l e l k e t' jelent.

Zsolt. 142, 4.	Et anxius est super me <i>spiritus</i> meus.
AporK. 114.	es meg busoltatot en bennem en zelletem
DöbrK. 221.	es en lelke m en raitam meg keseredek.

¹ HORVÁTH KONSTANTIN, A zsoltsároskönyv magyarázata és fordítása 259. szerint a *spiritus* jelentése itt 'forró, sivatagi szél'.

A *spiritus* jelentése 'szél'.

Zsolt. 147. flabit *spiritus*¹ eius

AporK. 120. fu ő zelle te

DöbrK. 227. ő zele fv.

Az utóbbi példákból azt látjuk, hogy míg a psalterium első 141 zsoltárában a Döbrentei-kódex megtartja az Apor-kódex *szellet* szavát, a 142. zsoltártól kezdve változtat eljárásán. A *spiritus* szót itt értelmének többé-kevésbé megfelelően *lélekkel*, *malasztal*, *széllel* fordítja — mintha csak tudatosan kerülné az addig annyira kedvelt *szellet* szót. Szinte keresi-kutatja a legjobban odaillő szinonimákat, de a *szellet* szót nem veszi tollára.

Aligha minősíthető ezek után egyszerű másolási hibának, hogy két esetben a *spiritus*, illetőleg a *Spiritus Sanctus* magyar megfelelője hiányzik a fordításból:

Tit. 3, 5.

non ex operibus iustitiae, quae fecimus nos, sed secundum suam misericordiam salvos nos fecit per lavacrum regenerationis et renovationis *Spiritus Sancti*.

DöbrK. 268.

nem igazságnak dolgiból mell'eket mi tőttőnk. de ő irgalmassága zereñt. minket vyonnan ziletésnek mosdasaval.

Luk. 24, 39.²

Videte manus meas et pedes, quia ego ipse sum: palpare, et videte, quia *spiritus* carnem et ossa non habet, sicut me videtis habere.

DöbrK. 321—2.

lassatok en kezeimet: & en labaimot: mert en vagok az: tapaz||tall'atok es teteme ninč mikent latt'atok hoj en nekem vagon.

A Münchener-kódex megfelelő helyén ott van a *zelle*.

Lassatoc èn kèzeimèt & èn labaimot mert èn magā vagoç Tapaziatoc & lassatoc, mert zè lletnc tètè & teteme nīLèn mīkeppèn engemèt lattoc vallanom (MünchK. 168).

Meg vagyok róla győződve, hogy itt szándékos mellőzéssel, nem pedig véletlen kihagyással van dolgunk. Különben alig lenne érthető, hogy két helyen is éppen a *Spiritus Sanctus*, illetőleg *spiritus* (a második esetben 'Krisztus lelke' értelemben) maradt volna fordítatlan. A magyarázat itt is az, ami a legutolsó zsoltároknál: kerülni akarta a *szellet* szót, nem akart a Münchener-kódexéhez hasonló fordítást adni.

¹ HORVÁTH KONSTANTIN i. m. 364. szerint a *spiritus* jelentése itt 'szél, szellő, a tavaszi, olvasztó szél'.

² A kódexben tévesen: Evangelium zent lukač Capitulum hvzon három.

Az evangéliumokban és epistolákban pedig mindig csak a *lélek* szót használja a *spiritus* fordítására.

Az eddigiekben láttuk, hogy a sokat kárhoztatott *szellet* szó, ha nem is a *szent szellet* kifejezésben, de minden esetre 'Spiritus Sanctus' értelem-
ben is előfordul az Apor- és a Döbrenței-kódexben egyaránt. A Döbren-
teikódex eleinte kritika nélkül ragaszkodik forrásához, mindenütt meg-
tartja a *szellet* szót, bármi legyen is annak jelentése. A zoltárfordítás
vége felé azután egyszerre megváltoztatja eljárását, keresi a megfelelő
rokonértelmű szót, néhol meg inkább fordítatlanul hagyja a *spiritust*,
csak hogy elkerülje a *szellet* leírását, munkája többi részében pedig
mindig *lélek*nek fordítja.

Nyilvánvaló, hogy ezt a sajátságos eljárást véletlennel magyarázni
nem lehet. De mi lehetett az oka ennek a hirtelen változtatásnak? Talán
időközben a kódex másolója is eretnekízűnek érezte ezt a kifejezést?
Talán volt valami tudomása a huszitákról, voltak kapcsolatai a husziti-
zizmussal?

Erre az utóbbi kérdésre határozottan igennel felelhetünk. A Döb-
renței-kódex másolójának családját kapcsolatok fűzték a hazai huszita
mozgalmakhoz.

A Döbrenței-kódex írójáról eddig a következőket tudtuk: A kódex
230. lapján így nevezi meg magát: «Bertalan pap bereg varmegei halabori
falvbol nemzett: ez zoltart irta: ziletas vtan ezer dt zas nolc eztendöben.»
Egy latin nyelvű oklevélben pedig így nevezi meg magát: «...ego
Bartholomeus presbiter, natus Gregorij Dubus de Halabor, Agriensis
diocesis, sacra imperiali auctoritatis notarius publicus tabellioque mani-
festus». Tehát az egri egyházmegye papja, királyi közjegyző volt. E mel-
lett egyetemet járt, tanult ember, 1495-ben a krakkói egyetemre iratko-
zott be. (V. ö. VARGA DAMJÁN: A Szent István-Akadémia Értesítője,
IV, 20). Öccse, nemes Halábori György, Gergely fia a XVI.
sz. elején Werbőczy Ferenc apródja volt (TIMÁR, i. m. 93).

Halábor kis falu Bereg megyében a Tisza jobbpartján. CSÁNKI
1332-ből és 1505-ből (tehát a kódex írása előtti harmadik esztendőből)
Harabor alakban idézi a falu nevét (CSÁNKI I, 415).

TÓTH-SZABÓ PÁL a felvidéki magyar husziták között említ egy
Harabori Péter nevű pozsonymegyei nemeset. (TÓTH-SZABÓ PÁL,
A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon 151).¹
NAGY IVÁN szerint H. Péter 1435 táján halt meg. Egy 1439. évi oklevél
még említést tesz róla. Mivel Bertalan pap 1495-ben a krakkói egyetem

¹ «Kétségtelen a Szarkafalvi Zsoldos János, a Lipniki Kerek Tamás és
Péter nyitramegyei, Harabori Péter pozsonymegyei nemesek huszitasága.»

hallgatója volt, születését a 70-es évekre tehetjük, tehát alig egy emberöltő választja el őt az említett Harabori Pétertől.¹

A fentiek szerint nem kétes, hogy Halabori Bertalan olyan családból származott, amely előtt a huszitizmus nem volt ismeretlen. Könyven feltehető tehát, hogy kezébe jutott, talán családi tulajdonként egy olyan bibliafordítás vagy liturgikus könyv, melynek nyelve megegyezett a Bécsi-, Münchener- és Apor-kódexével. Ez magyarázná a Döbrentei-kódex meg a huszita fordításnak tartott könyvek kapcsolatait.

HORVÁTH KÁROLY.

¹ Nagy Ivánnak az az állítása, hogy a Halabori-család a XV. sz. közepén kihalt, természetesen téves.

A MAGYAR *-asz*, *-esz* NÉVSZÓKÉPZŐ TÖRTÉNETÉHEZ.

A *válasz*, *eresz*-féle névszók képzésmódjáról két nézet ismeretes. Az egyik szerint az *-sz* végzet igeképző, s a szók eredetileg *válaszat* vagy *választ*, *ereszet* vagy *ereszt* voltak, de ez a *-t* az idők folyamán lekopott róluk. A másik szerint az *-asz*, *-esz* ezekben igéből névszót alkotó képző. Rendszerezve az idetartozó származékokat, meggyőződhetünk arról, hogy azoknak van igazuk, akik az *-asz*, *-esz* végzetnek névszóképző voltát vitatják, mert ennek segítségével több ismeretlen vagy homályos eredetű szónak származása is tisztázódhatik. Előljáróban még csak azt kívánom megjegyezni, hogy nemcsak az *-asz*, *-esz* képzős névszókat vettem fel jegyzékembe, hanem azokat az *-ac*, *-ec*, járulék *n* vagy *r* hanggal *-anc*, *-enc*, *-arc*, végül *-az*, *-ez* stb. végzetű szókat is, melyeknek végződésesei szerintem nem egyebek az *-asz*, *-esz* névszóképző változatainál.

I.

Az első csoportba azokat a származékokat sorolom, melyeknek *-ad*, *-ed* képzős igepárjuk is ismeretes.

degesz [nagyalföldi és nagyalföldkörnyéki tájszó. A MTsz., az EtSz. és a SzSz. adatain kívül: CzF., MNy. X, 282, XIV, 161, XXIV, 134; alakváltozata *degez* MTsz., EtSz.] 1. 'duzzadt, tele tömött (pl. has, pénztárca)'; egy adatban 'sovány'-t jelent Nyr. XVI, 236, de ez vagy tévedés, vagy a *döglődik* igével való összekeveredés eredménye); 2. 'halmaz rakás' (MTsz.). Igepárja a népnyelvi *deged*, mely minden bizonytalán a *dagad* ige változata. Van egyébként a *dagad* ige *dagasz* párjára is egy adatunk (*dagasz bugyellárás* a Borsszem Jankó-ból Nyr. XXXVII, 33), ennek népnyelvi használata azonban nincs kimutatva.

dermesz [egy adat Csík megyéből MTsz.] 'tarka vagy kék flanélból készült, combig érő kabát'. Igepárja *dermed*. Az EtSz. szerint bizonyára csak alkalmi, tréfás alakulás. Kétségtelen, tréfás elnevezés ez a szó,

mert az ilyen kabát a nagy hidegben nem nagyon védi meg az embert a megdermedéstől; de alkalmi elnevezésről nem igen lehet szó, mert ha végigtekintünk a többi származékon, feltűnik, hogy népnyelvi szók nagy része éppen a székely nyelvjárásból való.

dölec [egy adat Bihar megyéből] 'testes, kövér'; *döblec* [erdélyi tájszó, alakváltozatai *döblęc, döblęc, döblęc* MTsz., EtSz., Nyr. XLII. 113] 1. 'úritők, sütőtők'; 2. 'vastagtestű, köpcös, tömzsi'; *dömöszke* [Háromszék megyéből MTsz.] 'zömök, köpcös, vaskos, pufók'; *dömhec* [Bakonyalja NyF. XXXIV, 51, 84] 'kövér, pocakos' (gúnyos); *dölmec, dölmész* [Székelyföld MTsz.] nagyhasú, pocakos, vaskos, nagytestű, elhízott'. A *dölec* a *döl* (*dölled*, vö. *kidöllesztí a hasát*) ige családjába tartozik, a *dömöszke* *dömhec* (tréfás-gúnyos cigányos *-hec* alakulással l. MNy. XXVI, 906' a *döme, dömsi* 'kövér, pufók', *dömöcköl* 'nyomkod, tömköd, gyömösözöl, (l. EtSz.) családjába, a *dölmec, dölmész, döblec* pedig a fenti *döll-* és *dömszók* keveredéséből keletkeztek. Nem vehettem fel ide a *döllesztíki* [Székelyföld MTsz.] 'nagyhasú, pocakos, vaskos, nagytestű, elhízott' szót, mert ez tulajdonképpen *döllesztí-ki* felszólító módú ige (l. Nyr. XXXVI, 405), éppen úgy, mint a szintén székelyföldi *duvaszki, duvaszka, duviszka* [MTsz.] 'teli orsó' is ebből lett: *duvaszki-ki* 'fejtsd ki' (l. Nyr. IX, 235).

élesz [székely tájszó CzF., MTsz., Nyr. XXX, 444] 'élesztő, élesztős keverék'. Igepárja *éled*. Az *élesz* szót az *élesztímag*-ra való hivatkozással CzF. is, az EtSz. is, БЕКЕ (Nyr. LVII, 115) is a *-t* lekopásával *élesztí* alakból magyarázza.

eresz [a XVI. század óta ismeretes NySz., MTsz., EtSz., WICHMANN Csángó Szót. 32]; 1. 'a ház homlokán előrenyúló födelet' (CzF.); 2. 'pitvar, tornác, szín'. Igepárja *ered*. Többek felfogása szerint (l. EtSz.) a szóhoz tartozott a *-t* képző, de lekopott róla (vö. *ereszet* ua. MTsz., Nyr. XXVI, 332, XXXVIII, 41, XLVII, 92, *eresztí* 'toldás a női ingben' egy adat MTsz.). A régi nyelvből azonban csak az *eresz* szóalakra van adatunk (l. még BABOSS: MNyTK. XLI, 22).

gerjeszke [egy adat az Alföldről MTsz.] 'tűzgyújtásra való apró forgács'. Igepárja *gerjed*.

görbec [Háromszék CzF., MTsz.] 'púposhátú'. Igepárja *görbed*. Mivel a *görbec*-nek van *görbic* változata is [MTsz.], valószínűleg idetartoznak a népnyelvi *gírbit, gérbic, gérbic-gírbit* [MTsz., Nyr. XLII, 300, XLVI, 131, MNy. XIII, 311, NyF. XVI, 48] 'sovány' szók is. Vö. még *gírbitcs, gírbitincs* [CzF., MTsz.] 1. 'görcs'; 2. 'girbe-görbe növény, idétlen'; 3. 'sovány, vézna, nyápic'.

horpasz [a XVII. századtól ismeretes NySz., CzF., MTsz., Nyr. XXIV, 144, XXXII, 462, XL, 213; alakváltozatai *horpac, hórpac* MTsz., NyF. XXXII, 49, *horpoc* WICHMANN Csángó Szót. 62, *horpic* MTsz.]

1. 'behorpadt, beesett, megcsappant vékonyú (állat)'; 2. 'horpadás';
3. 'az állat vékonyán levő horpadás, mely a jóllakás után nekitelik';
4. '(tréfásan) has'. Igepárja *horpad*. L. BABOSS i. m. 22.

íjeszke, jeszke [székely tájszó CzF., MTsz., Nyr. XXXVII, 191, XLV, 285, NyF. LXXV, 36] 'íjedős, félénk'. Igepárja *íjed*.

kornyasz, gornyas [gömöri tájszó CzF., MTsz.; alakváltozata *gernyász* Zala megyéből MTsz.] 1. 'sovány'; 2. 'betegeskedő'. Igepárja *kornyad, gornyad* [CzF., MTsz.] 'betegeskedik, kedvetlenkedik'; 1. még *kornyadoz, gornyadoz* [NySz.]. Nyilván a *kornyasz, gornyas* és a *borjú, bornyú* szók keveredéséből jöttek létre, a *bornyas, burnyas, burnyesz* [EtSz., MNy. IV, 95, XII, 981] 'bárgyú, ostoba' szók is. A 'betegeskedő, kedvetlen' → 'bárgyú' jelentésfejlődés érthető.

lappasz [Szatmárvidék CzF., MTsz.] 'alattomos'. Igepárja *lappad le-lappad* [NySz., CzF.] 'lelapul'.

permesz-tűz [székely tájszó CzF., MTsz.] 'elevenkedő tűz, melyet a mezőn elalvóban hagynak'. Igepárja *permed* [CzF., MTsz.] 'éled, gerjed, mozogni kezd'. SIMONYI szerint a *permesz* a -t elvonásával lett *permeszt*-ből (Nyr. XXXIII, 189).

pittyesz, pittyasz [székely tájszó Tsz., innen CzF., MTsz.] 'pittyedt ajakú'. Igepárja *pittyed* [CzF.] 'alálóg, biggyed, lefittyen (ajak)'.

ragasz [szalontai tájszó MNy. XIII, 261] 'ha a kenyér a kemencében egy másikkal összeragad és szétválasztják, az összeragadás helyét nevezik így'; *ragaszos* [Debrecen Nyr. XLVIII, 156] 'nyers, nyúlós (kenyér)'. Igepárja *ragad*. Elválasztandó ettől a 'ragasztó eszköz, különösen folyadék' jelentésű irodalmi *ragasz* szó, mely 1808 óta ismeretes (SzSz.), s nyelvújítási elvonás a *ragaszt* igéből.

rekesz [a XIII. század óta ismeretes, alakváltozata *rekeszt* is SzSz.]. Igepárja *reked* [NySz.] 'elakad, elzárul'. TOLNAI és BEKE szerint az eredetibb alak *ereszt* (NyK. XLVII, 245, Nyr. LVII, 115). A *rekeszt* azonban csak későbbi adatokból ismeretes (BABOSS i. m. 22).

riasz-módra [háromszéki tájszó MTsz.] 'riadva (íjesztőleg)'. Igepárja *riad*. Eredetibb *riaszt* alakot tesz fel SIMONYI (Nyr. XXXIII, 189).

szakasz [a XVII. század óta ismeretes NySz., MTsz., Nyr. XXVIII, 428, XXXV, 484, WICHMANN Csángó Szót. 125; alakváltozata *szakaszt* NySz.] 1. 'rész'; 2. 'asztag'; 3. 'egy kis tó neve'. Igepárja *szakad*. KIRÁLY KÁROLY, BEKE, TOLNAI a *szakaszt* alakot tartják eredetibbnek (Nyr. XXVI, 398, LVII, 115, LXI, 78, NyK. XLVII, 245, 1. még EtSz. *eresz* címszó alatt). Tekintetbe kell vennünk, hogy a) a *szakaszt* egyáltalában nem régibb a *szakasz*-nál, b) az *arasz* szónak, mely csak *sz-re* végződhetett eredetileg, már a régi nyelvben is van *araszt* változata (az EtSz. adatain kívül KASSAI I, 54, CzF., MNy. IX, 425, XXV, 149, NyF. XL,

51; *arasztos* NyF. XLVIII, 68). A *szakasz* alakot tartja eredetibbnek BABOSS is (i. m. 22).

száraz [a XIII. század óta ismeretes SzSz.]. Igepárja *szárad*. SETÄLÄ, MUNKÁCSI, SCHÜTZ, SZINNYEI és LEHTISALO a *száraz* -z elemét igéből névszót alkotó finnugor *-t~*-ð képzőnek tartja (NyK. XXVI, 433, XXVII, 135, XL, 61, NyH. 786, SUS. Toim. LXII, 280), de HUNFALVY, BUDENZ, MELICH, HORGER és BABOSS az -az részt azonosnak tartják az -asz névszóképzővel (NyK. XI, 59, XX, 292, 407, MNy. XXI, 52, XXIII, 48, MNyTK. XLI, 22). Nemcsak azért kell igazat adnunk az utóbbiaknak, mert a *száraz* szó akadálytalanul besorozható jegyzékünkbe, hanem főleg azért, mert az igéből névszót alkotó magyar -z képzőre csak a *száraz* volna egyetlen adatunk, s ez már magában is gyanússá teszi a feltett magyar képzőnek egykori megvoltát.

szikkasz [egy adat Göcsejből Tsz., innen CzF., MTsz.] 'sikló, békarokkához hasonló fű (száraz, homokos dombon terem)'. Igepárja *szikkad*.

tapasz [a XVI. század óta ismeretes NySz., MTsz., Szamosháti Szót. II, 371; alakváltozata *tapaszt* NySz., MTsz., Nyr. XXXVIII, 142] 1. 'mészhabarcs'; 2. 'tapasztó' agyag'; 3. 'bármilyen, más testre ragasztható szívós anyag' (ez utóbbi jelentés 1833 óta SzSz.). Igepárja *tapad*. KIRÁLY KÁROLY és BEKE szerint az eredetibb alak *tapaszt*, de l. a *szakasz*-ról mondottakat, s l. még BABOSS i. m. 22—23.

tepesz [székely tájszó MTsz.] 'tapasz'. Igepárja *teped* [székely tájszó] 'tapad'.

tertyesz [székely tájszó MTsz., Nyr. XXXII, 407] 'elszélesedett, széttágult, szétment, formájából kiment (pl. lábbeli)'. Igepárja *széttertyed* [CzF., MTsz.] 'elszélesedik, széttágul, szétmegy, formájából kimegy (pl. lábbeli)'.

II.

A második csoportba azok a szók tartoznak, melyeknek *-ad*, *-ed* képzős ige párjuk nincs kimutatva, s talán nem is volt soha, mégis feltételezésük ellen nyelvérzékünk nem nagyon tiltakoznék. A most következő szók legnagyobb részénél nyoma sincs annak, hogy *-asz*, *-esz* helyett valaha is *-aszt*, *-eszt* változat lett volna. Véleményem szerint ez lesz legnyomósabb okunk arra, hogy szavainknak nem *-aszt*, *-eszt*, hanem *-asz*, *-esz* alakjait tartsuk eredetibbnek.

bömhec [dunántúli tájszó, alakváltozatai *bömhesz*, *bümhec*, *bümbéc*, *bümhész* EtSz., NyF. 61] 1. 'nagy has, pocak, feneketlen gyomor'; 2. 'nagyhasú, pocakos'; 3. 'nagybélű, nagyehető'; 4. 'mafla, ostoba'. Vö. *bömhatt* [dunántúli tájszó MTsz.] 1. 'nagybélű, nagyehető'; 2. 'potrohos'. Eredete az EtSz. szerint ismeretlen. Minthogy tréfás-gúnyos szóval van dolgunk,

s leginkább az efféle szókkal szoktak megtörténni a legjátékosabb cifrázó szócsavarások, világos, hogy a *bömh-* alapszó voltaképpen azonos a *dömh-*, *döm-* (l. fentebb a *dölec* címszót) alapszóval.

csikasz [a múlt század eleje óta ismeretes tájszó EtSz.] 'üres, éhes; sovány, beesett hasú (állat)'; *megcsikaszik* [EtSz.] 'megsoványkodik'. Az EtSz. szerint olyanféle származéknak látszik, mint a *kopasz*, *rekesz*, *horpasz*, de az alapszó ismeretlen. Mivel a szó mélyhangú, az elsőszótagbeli *i* tehát eredetibb *o*-ból vagy *u*-ból lett. Ezért azt gondolom, hogy szavunkat az egyébként ismeretlen eredetű *csukló* [a XVIII. század óta ismeretes, alakváltozatai *csikló*, *sikló* is EtSz.], jelentése általában 'a forgócsont helye' szóval kell összefüggésbe hoznunk. A forgócsont helye homorú (vö. még *csikló* 'az evező beakasztására való mély bevágás a csónak oldalába' MTsz.), az éhes, sovány vagy beesett hasú állat hasa is homorú (vö. *horpasz*), s így a két szónak jelentésbeli összefüggése is kifogástalannak látszik.

csülasz-kendő [egy adat Moldvából EtSz.] 'olyan kendő, melybe fémszálakból csillagcifráságok vannak szöve'. Vö. *csillag* (a régi nyelvben *csilag* is EtSz.).

csimasz [SzD. óta ismeretes népnyelvi szó; alakváltozatai *csimaz*, *csimáz*, *csimmasz*, *csimmaz* EtSz.] 1. 'cserebogár kukaca, pondrója'; 2. 'általában féreg'; 3. 'árpa a szemén'. A *bogár* szó eredetét tárgyaló, kéziratban megjelenésre váró cikkemben azt igyekeztem megállapítani, hogy a *bog* 'csomó' származékainak jelentései 'kapaszkodás, fogódzás' és 'bogár, féreg'. A *csimasz* alapszava e szerint *csom(ó)*, *o*:*i* változással mint pl. *boboresó*: *bibircsó*, *csombók*: *csimbók*, *csoport*: *csiport*, a 'kapaszkodás, fogódzás' jelentés (a pondró, a féreg igen jól tud fogódzani) a *csom*:- *csim*- alapszó *csimbalkozik*, *csimpaszkodik* származékaiban, a 'bogár, féreg' jelentés pedig a *csimasz* szóban van meg. Szándékosan mellőztem a XV. század óta ismeretes *csimasz* 'poloska' szót, mert ez minden bizonnyal más szó mint a 'pondró, kukac' jelentésű *csimasz*, s egyébként is olasz jövevényszónak látszik (l. EtSz., SzSz.). Feltűnő ugyanis, hogy a XV. század óta ismeretes *csimasz* éppen úgy 'poloska' jelentésű mint az olasz *cimice*, nyelvjárási *zimas* is, s közvetlenebb, szorosabb összefüggést a 'poloska' és a 'kukac, pondró' jelentésű szók között egy kissé bajos megállapítanunk. A 'pondró, kukac' jelentésű *csimasz* szó csak körülbelül 150 év óta ismeretes, de lehet, hogy eredetibb 'csomó' jelentésére már sokkal régebről van adatunk. 1564: *Fölfából (olvasd töl-, azaz tölgyfából) való csimaszokat törd öszvö* (Nyr. XLIII, 172). Jelentése állítólag 'torzsa'. Ha helyes ez az adat, akkor a magyar *csimasz* szónak eredetibb 'csomó' jelentését láthatjuk a 'torzsa' jelentésben.

csuhasz [egy adat Jókaiából: *lompos*, *csuhasz szőre szétborzadva meredt*

a nyakán MNy. XVIII, 137]. Jelentése valószínűleg 'hosszúszerű'. Talán idetartozik *csuhez* [MTsz.] 'rossz seprő'. Vö 1. *csuha* 'szúr, felöltő, köpönyeg, szürdalmány' (EtSz.), 2. *csuhaj* 'kukorica selyme' (MNy. IV. 140).

csupasz [SzD. óta ismeretes szó EtSz.] 'kopasz, meztelen, tollatlan, pelyhetlen'. Vö. *csupa*. A szót az általános nyelvészeti felfogás szótárírói alkotásnak tartja a *csupa* és *kopasz* szók keveredéséből (l. EtSz.).

dobasz [a mult század eleje óta ismeretes EtSz. I, 1970] 'teli, duzzadt (has)'. Vö. *dob* 'turgidum quid', *dobár* [EtSz. u. o.] 'duzzadt, puffadt, teletömött (erszény, zacskó, has)'. SIMONYI szerint a szó a *dobos* és *horpasz* keveredéséből lett (NyK. XXIV, 139), de az általános felfogás *-asz* névszóképzős származékot lát benne (EtSz.). A *dobasz* szónak tréfás, cigányos ferdtítése *dobhesz*, *dokhéc* 'has' (l. MNy. XXVI, 305).

dugasz [a XVII. század eleje óta ismeretes EtSz., MTsz., NyF. XXXIV, 52; alakváltozata *gyugasz* Nyr. XXXIX, 83, XLII, 297, XLV, 350] 1. 'dugó'; 2. 'rejtekhely'; játszi *-esz* képzős változat *dugesz* [EtSz., MNy. XXVIII, 221], tréfás, cigányos képzésű a *gyukhec* [MTsz., NyF. XLVIII, 63] 'félíg tanult ember, ostoba, fajankó'. Vö. *dug* (l. EtSz.).

gamanc [egy adat Kisújszállásról MNy. XIV, 162] 'váll (tréfás)'. Alapszava a 'görbe' jelentésű *gam-*, *kam-* szótő, vö. *gamó*, *gamancs* 'gebe', *kampó*, népnyelvi *kamó* stb.

herqesz [székely tájszó MTsz.] 'ingerlékeny, hirtelenharagú, szőr-szálhasogató'. Vö. *hereg*, *herreg* [MTsz.] 1. 'herr-hangot ad'; 2. 'morog, zsembel, pöröl, civakodik', *hersegősen* [MTsz.] 'éles, nyers hangon (veszekedik)'. A *hereg*, *herreg* szóról l. CSÚRY: MNy. XXXIII, 149.

hibarc [CzF., MTsz.] 'híg sár, kátyú, pocsolya'; *hibarcos* [CzF., MTsz.] 'ingoványos, vizes hely'. Vö. *hibbad* [MTsz.] 'lappad, lelohad (a felfuvódott sár)', *hibog* [MTsz.] 1. 'inog'; 2. 'süppedez'.

igaz [első adat ÓMS.]. A szónak *-z* eleméről két nézet ismeretes. SETÄLÄ, MUNKÁCSI és SCHÜTZ szerint a *-z* a finnugor **-i~*-š* képző folytatója, az alapszóról azonban nem nyilatkoznak (NyK. XXVI, 493, XXVII, 135, XL, 61), HUNFALVY, BUDENZ, GOMBOCZ és BABOSS szerint a *-z* elem azonos a magyar *-sz* elemmel, végeredményben tehát a szónak *-az* végzete azonos az *-asz* képzővel; megjelöli az alapszót is: régi magyar *jóg*, *jog* 'jó, jobb', mely mai *jó* szavunknak származéka (NyK. VIII, 314, XI, 59, XX, 292, 407, TörtMNyelvt., III, 174, MNyTK. XLI, 22). Az *igaz* szó eredetibb alakja e szerint **jogaz*, s a neki megfelelő régi **jogad* 'jóvá, helyessé válik' ige feltételezése ellen nyelvérzékünk nem nagyon tiltakoznék.

kamasz [első köznévi adatunk a XV. századból SzSz.]. A szónak legrégebbi ismert jelentése, úgy látszik, 'nagynövésű kutya' (pl. komondor, szelindek, vizsla; a magyar szóval kétségtelenül összetartozó szerb-

horvát *komus* 'nagy, öreg kutyá'-t jelent); ebből fejlődött ki a későbbi és mai 'hóri-horgas' és 'süvölvény' jelentés (MELICH: MNy. XVII, 180, HORGER, MSzavak 96, SzSz.). A jelentések arra vallanak, hogy a magyar *kamasz* és a szerb-horvát *komus* szók eredetét a 'nagy és görbe' jelentésű *kam-* (vö. *gamó* 'igen nagy láb' Nyr. XIV, 236, *kamó*, *kampó* stb.) szóban kell keresnünk. A neki megfelelő **kamad* vagy **kammad* 'görbed, görbül' ige feltételezése nem utasítható a lehetetlenségek világába.

kopasz [a XIII. század óta ismeretes SzSz.]. Vö. *kopik*, *koppad* [NySz., MTsz.], *kopad* is [MTsz.], *kopó* stb. (L. BUDENZ: NyK. XX, 292, 407, MELICH: MNy. XXI, 52, XXVIII, 240, BABOSS i. m. 22, SzSz.).

lafanc [CzF., MTsz., NyF. XVII, 48, XXXIV, 47, 81; *lifinc-lafanc* Nyr. XLI, 195] 1. 'ringy-rongy; ronda, szakadozott ruha'; 2. rongyos, piszkos, rendetlen öltözetű'; 3. 'haszontalan, élheterlen, cudar, semmirekellő, jött-ment'; *lafancos* [CzF., MTsz., NyF. XIV, 44, XL, 62] 'rongyos, piszkos; lueskos, csatakos'. Vö. *lafog* [CzF., MTsz.] 'lomposan lelóg (a ruhája)', *laffog*, *laftat* [MTsz.] 'lomhán megy'. (L. HALÁSZ: Nyr. VIII, 257, SZTOKAY: MNy. II, 958). A *lafog* szót hangutánzó eredetűnek mondja MÉSZÖLY (MNy. X, 206). SIMONYI szerint a *lafanc* a régi *virganc*, *virganc* hatása alatt keletkezett (NyK. XXIV, 138).

liphec [alakváltozatai *liphesz*, *libhesz* CzF., MTsz., Nyr. XLVI, 131, NyF. XXXII, 53] 1. 'esetlen, ügyetlen, nehézjárású'; 2. 'léhagondolkodású, hitvány, semmirevaló'. Vö. *lipped* [MTsz.] 'lankad', *le-lippen* [uo.] 'lelapul (a tyúk)', *lippög-lappog* [uo.] 'lomhán jár'. A szóbelsei -*h*- tréfás-gúnyos, cigányos alakulás (l. MNy. XXVI, 305).

nehéz [a XIV. század óta ismeretes SzSz.]. A szónak eredetibb alakja *nehéz*, illetőleg a második szótagban is rövid nyílt e-vel *nehez* volt (vö. *nehezen*, *nehezék* stb., *nehez* MTsz., Nyr. XXXVI, 46, Szamosháti Szót. II, 154, WICHMANN Csángó Szót. 102). A *nehez* alakot tartja eredetibbnek MUNKÁCSI (NyK. XXV, 176), MELICH (MNy. XVIII, 36), nem fogadja el ezt a nézetet, SUHAJDA (NyK. XXXI, 304—5). A szónak -*z* eleme SETÄLÄ és SCHÜTZ szerint a finnugor **-j~*δ* képző folytatója (NyK. XXVI, 433, XL, 61), de már BUDENZ is azonosnak tartja a *kopasz*-beli -*sz* képzővel (NyK. XX, 292). Alapszava nézetem szerint a mai *nő* ige nek régi *neh-* alakja (vö. *nezes* 'nehezes' Szalkai glosszáiból NyK. XXV, 456, *nezkős* 'nehézkés' az Érdy-kódexből NyK. XLIV, 343 és *neztik*, ez utóbbi NySz. II, 970 szerint talán 'növesztik', de valószínűbb, hogy 'nehezítik'), úgy hogy a *nehéz* eredeti jelentése 'magnövekedett'-féle volt (*nehéz* pl. a régi nyelvben is a többi között ezt jelentette: 'terhes (t. i. nő)', azaz 'magnövekedett (t. i. hasú)'). Ennek alapján nem tartom lehetetlenségnek, hogy *teher* (régii és népnyelvi *tereh*, *terő*, *terhő* stb.) a *terít*, *terjed*, *terebélyes* stb. szók családjába tartozik.

pukhec [alakváltozatai *pokhec*, *pökhec* Nyr. XXVIII, 186, XLII, 401, XLIV, 288] 'kövér, potrohos (különösen gyermek)'. Vö. *pukkad*. A szóbelsei *-h-* tréfás-gúnyos cigányos képzés, l. MNy. XXVI, 305.

renkesz [alakváltozatai *renkec*, *rönkec* CzF., MTsz., Nyr. XXXII, 52] 'zömök, kövér, vastag'. Vö. *rönköly*, *rönkő* [MTsz., MNy. XXXIV, 122] 1. 'vastag fatörzs darabja'; 2. 'agyagdarab'; 3. 'kistermetű és kövér, köpcös, zömök férfi vagy nő'.

retyesz [alakváltozatai *rötyesz*, *rötyec*, *retyez* CzF., MTsz., Nyr. XXVIII, 428, MNy. III, 32, Szamosháti Szót. II, 280] 'tömzsi, zömök'. Vö. *röttyen* [Nyr. XXVIII, 428] 'roskad'. Az alapszó valószínűleg hangutánzó.

ribanc [1792 óta ismeretes SzSz.] 1. 'rongy'; 2. 'hitvány, haszon-talan, semmirekellő cudar'; 3. 'feslett erkölcsű nőszemély'. Vö. *ribál* [CzF., MTsz.] 'tép, szaggat, cibál, tépász, rángat, hurcol', *ribi-rongy*, *ribi-rongyos* [CzF., MTsz. NyF. XXXII, 58] 'rongyos'. A *ribanc* MELICH szerint is a *ribál* igével függ össze, s az alapszó talán hangfestő szó (MNy. XXIV, 141). SIMONYI szerint a *ribanc* a *virgonc*, *virganc* hatása alatt keletkezett (NyK. XXIV, 138).

rogyasz [dunántúli tájszó MTsz.] 'záporosó következtében megdőlt és rothadásnak indult (gabonaszár)'. Vö. *rogyadoz*, *roggyan*.

rongasz, *rangasz* [palóc tájszó MTsz., Nyr. XXII, 95, XLVI, 243] 1. 'rendetlen, rongyos, piszkos öltözetű, lompos'; 2. 'lomha, rest'. Vö. *rongál* (l. PAIS: MNy. XXXIV, 128).

suhanc [1787 óta ismeretes SzSz.]. A szó eredetét többféleképpen magyarázták. TOLNAI szerint elvonás a régi *suhancár*-ból (NyK. XLVI, 367, XLVII, 245), de SZILY egyáltalában nem tartja ezt biztosnak (MNy. VIII, 364). HALÁSZ szerint a tót *suhaj*, *suhajec*-ből származik (Nyr. VIII, 257), s ezt ismétli SIMONYI (megtoldva azzal, hogy a magyar szó alakulására a *virgonc*, *virganc* volt hatással, l. Nyr. XXX, 258, NyK. XXIV, 138) és AIGNER LAJOS is (Nyr. XXXIV, 27). Legegyszerűbb s így legvalószínűbb magyarázat MÉSZÖLYÉ: a szó a *suhog*, *suhé*, *suhint* stb. szók családjába tartozik (MNy. X, 206). Más jelentésű, de azonos származású vele a *suharc* [MTsz., Nyr. XLVI, 131, MNy. XXV, 238] 'suhogó vessző, nagy vessző, husáng', csakhogy a *suhanc* szóban járulék *-n-*, a *suharc*-ban járulék *-r-* hang van (l. MÉSZÖLY i. m. i. h.).

támasz [a XVI. század óta ismeretes SzSz.]. Vö. *támogat*, *támaszt*. TOLNAI szerint az eredetibb alak *támaszt* volt (NyK. XLVII, 245), ilyen névszót azonban sem a NySz., sem a MTsz. nem ismer.

tavasz [a XV. század óta ismeretes SzSz.]. Finnugor megfelelői osztják *täväs*, *tuivä*, *täv*, *tuiv* | vogul *tävjä*, *töja*, *tujä* | zürjén *tuväs*, *tulis* | votják *tuiväs*, *tuliväs* | mordvin *tu-nda*, *tu-ndo* | finn *touko*, *touko-*

kuu (SZABÓ: NyK. XXIV, 446—7, BEKE: NyK. XL, 462, SZINNYEI NyH. 141). E megfelelések alapján a magyar szó csupán *tav-*, s ebből lett *-asz* képzővel *tavas*. A *tavas*-nak megfelelő **tavad* 'tavaszodik' igeképzés, ha nem volt is soha ilyen igénk, nem tartozik a lehetetlenségek közé.

tipasz-os [MTsz.] 'felszikkadt (eső után a föld, mikor hirtelen szárad)'. Vö. *típanyós* [CzF.] 'tésztalágyságú', *típpad* [CzF., MTsz.] 1. 'tapad (pl. a föld az ekéhez)'; 2. 'szikkad'. PAIS a *típaszos* szót a *tapaszos* alakváltozatának tartja (NyK. XLIX, 298).

tonkasz, *tankasz* [MTsz., MNy. IX, 284] 1. 'életlen, köszöriületlen (pl. kés)'; 2. 'csonka'. Vö. *tonka* [a XVI. század óta ismeretes NySz.] 1. 'tompá'; 2. 'csonka'; *tonkít* [CzF., MTsz.] 'tompít'; *tonkul* [CzF., MTsz.] 'tompul'. PAIS a *tonka* szót a *töm* ige családjába sorozza (MNy. XXX, 41).

tönkesz [székely tájszó CzF., MTsz.] 'zömök'. Vö. *tönk*, *tönkő* 'tuskó, fatőke'.

válasz [alakváltozata *választ* is, mindkettő a XV. század óta ismeretes SzSz.] régi jelentése 'elválasztás, köz' is. Vö. *választ*, *válik*. A *-t* végű alakot tartja eredetibbnek SIMONYI és BEKE, de I. BABOSS i. m. 23 és a *szakasz*-ról mondottakat.

JUHÁSZ JENŐ.

A MAGYAR SZENVEDŐ IGE.*

A szenvedő ige képzője a magyarban *-at-*, *-et-*, *-tat-*, *-tet-*, ehhez a jelen idő egyesszámában az ú. n. ikes személyragok (*-m*, *-l*, *-ik*) járulnak, a többesszámban pedig *-nk*; *-tok*, *-tők*, *-tök*; *-nak*, *-nek*. Minthogy a többesszámában nincsenek külön ikes személyragjaink, azért a jelen idő többesszámának mindhárom személyében teljesen összeesnek a szenvedő és a műveltető igealakok (*mi jutalmaztatunk — mi jutalmaztatunk téged* stb.); hasonlóképpen összeesnek az egyesszám első személyében a szenvedő és a tárgyas ragozású műveltető igealakok (*én jutalmaztatom — én jutalmaztatom őt*). A múlt idő egyes- és többesszámának mindhárom személyében szintén összeesnek a szenvedő és az alanyi ragozású műveltető igealakok (*én jutalmaztattam — én jutalmaztattam valakit, te jutalmaztattál — te jutalmaztattál engem* stb.), valamint az egyesszám első személyében a szenvedő és a tárgyas ragozású műveltető igealakok (*én jutalmaztattam — én jutalmaztattam őt*).

NAGY J. (Tiszta magy. gyökök 1838. 185) szerint «a szenvedő ige nem egyéb, mint *ik*-kel támogatott cselekedtető ige, p. o. *ír-at-ik*, *kér-et-ik*».

BUDENZ szerint (UA. 107) a magyar szenvedő ige képzője eredetileg *-*at-v-*, *-*et-v-* volt, ebben az *-at-*, *-et-*képzőt «eredeti értékére nézve momentán (intensív)-félének» tekintette. «De a magyar nép nyelvtudata az *-at-[ik]*-beli *-at-*képzést az esetek nagyobb számánál fogva inkább causatív értékűnek vette (a mely érték gyakran szintén illik a passív igejelentés alapjául, pl. *veretik* «wird geschlagen», ebből: «er lässt sich schlagen») s így az addig megállapított teljesebb *-tat-*, *-tet* causatív képzés-mód is kapott föl az *-at-[ik]* mellé a passivum-képzésben: *-tat-[ik]*, pl. *találtat-ik* inve-

* MÉSZÖLY G. «Az ikes ragozás *-ik* ragjának eredete» c. (NyK. LI, 1—13) cikkét nem vehettem figyelembe, mert jelen cikkem kéziratát 1942. jan. 14-én már elküldtem a Melich-Emlékkönyv szerkesztőjének, a NyK.-nek MÉSZÖLY említett cikkét tartalmazó, legújabbban megjelent füzetét pedig csak február közepén kaptam meg a M. Tud. Akadémiától.

nitur». Az eredeti *atvik szenvedő igevégzet -v- eleme BUDENZ szerint lappangásba jutott reflexív képző (UA. 106), az -ik pedig reflexív személyrag, de «az -ik-nek esetleges reflexív értéke (törik, hallik, születik) csak a tkpi reflexív képzés lappangásánál fogva támadt» (UA. 335, 105).

BRASSAI S. (AkÉrt. 1863. III, 25, 49; MNyszet IV, 108) úgy képzelte a magyar szenvedő ige eredetét, hogy a műveltető ige fölvette az ikes ragozást. FINÁLY H. (Hogy is mondják ezt magyarul? 1888. 122) is a műveltető igéből származtatta a magyar szenvedő igét: «Ha a műveltető igét ikesen ragozzuk, és avval azt jelezzük, hogy a személyraggal jelzett személy vagy tárgy eltűri, megengedi, hogy másnak a cselekvése épen reá magára hasson, kész a külszenvedő igeidom». «A műveltető ige ikes ragozásával alkotott külszenvedő ige egy szükség nélkül és idegen észjárás utánozhatására tudósoktól mesterségesen csinált igeidom» (uo. 125). Vö. még a szenvedő ige eredetére a könyvészetet Magyar Történeti Mondattanomban 62.

SZINNYEI J. szintén a műveltető igéből származtatja a szenvedő igét: a magyar szenvedő ige a műveltető igének visszaható alakja. SZINNYEI régebbi (Nyr. XXI, 102, NyH.¹ 65. — NyH.⁶ 74—5. A Magyar Nyelv.¹⁰ 33. — 12. kiad. 32) tanítása szerint lehetséges, hogy a szenvedő ige végzete eredetileg -*atvik, -*etvik, -*tatvik, -*tetvik volt, s ebben az -at, -et, -tat, -tet a műveltető képzővel azonos; a -v- visszaható képző, de ez idő folytán elveszett, s szerepét az -at, -et, -tat, -tet vette át; az -ik pedig visszaható személyrag. A szenvedő igeik tehát szerinte ezért hasonlítanak az -at, -et, -tat, -tet képzős műveltetőkhöz, csak abban különböznek tőlük, hogy ikes ragozásúak. Így magyarázza a szenvedő ige eredetét SIMONYI Zs. is (TMNy. 451, MNyelv.² 306, NyF. XXVIII, 9, Nyr. XLVIII, 153): «A szenvedő ige tulajdonkép a műveltető ige visszahatója».

A szenvedő igének a műveltetővel való összefüggését SZINNYEI régebben így magyarázta nagyon meggyőzően:

«A szenvedő igeik... a műveltetők származékainak tekinthetők... A műveltető igejelentésnek van egy árnyékklata, mely a cselekvésnek nem okozását, tétetését, hanem csak megengedését, eltűrését, elszenvetését fejezi ki, pl. Mért szedette rá magát! Csak nem fosztatod ki magadat! Én bizony nem szidatom magamat!... Ilyen értelmű műveltető igéből egész természetesen képződhetett (visszaható igeképzéssel) a szenvedő.»

«A műveltető és a szenvedő ige között máskülönben is van valami rokonság... ha a cselekvésnek az alanyhoz való viszonyát tekintjük. Ez a viszony mind a cselekvést, mind a szenvedést jelentő igeiknél kétféle lehet: közvetlen és közvetett... A közvetlen cselekvést kifejező

cselekvő ige úgy viszonylik a közvetlen szenvedést kifejező visszaható (vagy belszenvető) igehez, mint a közvetett cselekvést kifejező műveltető ige a közvetett szenvedést kifejező szenvedő (v. külszenvedő) igehez. Ebben a közvetettség mozzanatában látom én a műveltető és a szenvedő ige közötti rokonságot, s az *-at*, *-et*, és *-tat*, *-tet* képzőt mind a kettőben a közvetettség jelölőjének tekintem... A szenvedő ige a műveltetőnek a reflexivuma» (Nyr. XXI, 104—105).

Újabban azonban (A Magyar Nyelv¹² 32, 1929, 1935. 26 M. Szemle kiad.) SZINNYEI egyszerűen csak így magyarázza a szenvedő igenek a műveltető igéből való fejlődését: «A szenvedő és a műveltető igék képzői nem véletlenül estek egybe, hanem valósággal azonosak. A legelső szenvedő igék olyan műveltetőkből fejlődhettek, amelyek a cselekvés megengedését, eltűrését is jelentették, pl. *megszidatja* magát, *megvereti* magát > *megszidatik*, *megveretik*. Ezek úgy viszonylanak a *megszidat*-hoz és a *megveret*-hez, mint *hallik*, *törik* a *hall*-hoz, *tör*-höz.»

A szenvedő és a műveltető igeképző azonossága mellett látszik szólni az így logikailag nagyon jól felépített jelentésfejlődésen kívül még két alaktani egyezés is. Az egyik alaktani egyezés a szenvedő *-at*, *-et* és a műveltető *-at*, *-et*, továbbá a szenvedő *-tat*, *-tet* és a műveltető *-tat*, *-tet* képző egyforma megoszlása az igeigek után: amely igeigeknél a műveltető *-at*, *-et* igeképző van, azoknál a szenvedő igeképző is *-at*, *-et* (*hozat*—*hozatik*, *mosat*—*mosatik*, *kísértet*—*kísértetik*), azoknál az igeigeknél pedig, amelyeknél műveltető *-tat*, *-tet* képző van, azoknál a szenvedő képző is *-tat*, *-tet* (*vettet*—*vettetik*, *arattat*—*arattatik*, *dícsértet*—*dícsértetik*; vö. TMNy. 450). A másik alaktani egyezés abban áll, hogy a ragozásban sincs mindig különbség a szenvedő és a műveltető ige között, mint följebb láttuk.

Azonban a szenvedő igenek a műveltetőből való származtatása nehézségekbe ütközik, ugyanis — mint alább látjuk — nem tudunk boldogulni sem a műveltető képző után felvett visszaható *-v*- képzővel, sem a reflexív (ikes) személyragokkal; továbbá a finnugor nyelvek más jelentésfejlődésre utalnak; végül az említett két alaktani egyezés a szenvedő és a műveltető képző között véletlen egybeesés is lehet.

A szenvedő igenek a *-v*- visszaható képzős és *-m*, *-l*, *-ik* reflexív személyragos visszahatóval való összefüggését SZINNYEI így magyarázta: «A szenvedő ige a visszahatóból fejlődött a cselekvés egyik mozzanatának, t. i. az alanytól való kiindulásának... elhomályosodásával» (A Magyar Nyelv 10. kiad. 32). A magyar szenvedő igenek a visszahatóból való fejlődése mellett látszanak szólni szerinte (vö. NyH.⁷ 78.) más nyelvek is: *dieser wein trinkt sich leicht*; *les livres se vendent bien*; *si*

vendono i libri; *mi si dice*; *să aude*; *să zice*; továbbá a vogul, mordvin, lapp nyelv *-v-* képzős visszaható igealakjai, melyeknek szintén van szenvedő jelentésük; végül az a körülmény, hogy a magyar népnyelvben (különösen az Alföldön és a Székelyföldön) az *-ódik*, *-ődik* visszaható képzős igék előfordulnak szenvedő jelentéssel is: *eladódik* a ház.

Újabban azonban SZINNYEI (NyH.⁷ 78, A Magyar Nyelv¹⁴ 31, egyetemi előadásai) már nem vesz föl a szenvedő *-atik*, *-etik* igevégzetben elvesztett visszaható *-v-* képzőt, hanem szerinte az *-atik*, *-etik*, *-tatik*, *-tetik* szenvedő igevégzet egyszerűen csak a műveltető *-at-*, *-et-*, *-tet-*, *-tat-* képzős igeének ikésen, azaz reflexív módon (*-m*, *-l*, *-ik*) személyragozott alakja.

Visszaható *-v-* képzőnek a műveltető képző után való fölvétele ellen szól szerinte az, hogy a föltételezett **at-v-*, **et-v-*, **tat-v-*, **tet-v-* szenvedő képző a nyelvtörténetben nem fordul elő sehol sem, hanem mindig csak *-at-*, *-et-*, *-tat-*, *-tet-* (pl. *kynzathul*, *werethul*, *therthetyk* ÓMS. [*ne*] *uestessel*. KTSz.), holott a hasonló hangzású *-at-v-*, *-et-v-* deverbális névszóképző a nyelvtörténetben többször előfordul (*pucul kynzotvatul*, *urduŋ vtetvynec*, *ldetuntul*. HB. *veleneturben*, *nemzetur*. GyulS. *wylagnoc kezdetuntul*, *scilete*[*t*] *vr*, *latotuben*, *latotuot* KT.).

Azonban azzal, hogy így ki kell venni az egyik követ, a visszaható *-v-* képzőt a szenvedő igeének e logikailag nagyon jól fölépített elméletéből, mely szerint a szenvedő ige a műveltető igeének reflexivuma, meglazul az elmélet egész épülete. A műveltető képzővel nem lehet boldogulni a visszaható *-v-* képző nélkül, csupán magukkal az ikés (ú. n. reflexív) személyragokkal. Ikes, ú. n. reflexív személyragunk u. i. csak három van: egyesszám 1. sz. *-m*, 2. sz. *-l*, 3. sz. *-ik*, azonban ezekről nem lehet megbizonyítani, hogy eredetileg visszaható jelentésük volt, így tehát nem okozhatták a műveltető igeének szenvedővé való fejlődését. SIMONYI-nak az a megállapítása, hogy az ikés ragozás eredetileg visszaható (reflexív) személyragozás (vö. Az ikés ragozás története: NyF. XXVIII, 7), nem fogadható el. Továbbá a jelen idő többesszámának mindhárom személyében, ezenkívül a múlt idő egyes- és többesszámának mindhárom személyében a műveltető és a szenvedő igealakok teljesen öszeesnek, mint följebb láttuk. Fölmerül tehát szükségképpen az a kérdés, hogyan történt volna a műveltető jelentésnek szenvedővé való fejlődése a szenvedő jelen idő többesszámának és a szenvedő múlt idő egyes- és többesszámának mindhárom személyében, ha a szenvedő igealakokban nem volt eredetileg visszaható *-v-* képző, és a személyragok sem különböznek az említett műveltető és szenvedő igealakokban.

Az ú. n. ikés személyragoknak (*-m*, *-l*, *-ik*) eredetileg nem lehetett visszaható jelentésük, sem bennható (intranszítív), mert ezek agglutinált

személynévmástövek¹ (BUDENZ UA. 326, 334; SZINNYEI NYH.⁷ 120 kk; HORGER i. m. 46; MELICH: MNY. IX, 341; GOMBOCZ, Über d. ung. refl. Verben: SUS. Toim. LXVII, 115—119), s így csak az alanyt fejezhették ki. Eredetileg tehát nem lehetett velük műveltető igét visszahatóvá tenni vagy átható (tranzitív) igét bennhatóvá. Kezdetben nem volt külön alanyi és tárgyas ragozás, és az alanyi ragozáson belül nem volt külön íkes (visszaható) és külön iktelen igeragozás (vö. HORGER, A magy. igeragozás tört. 50, 147 stb.). A tárgyas igeragozás kifejlődése előtt az *-m*, *-l*, *-ik* személyragot határozott és határozatlan tárgyú és tárgynélküli igéknél egyaránt használták, mégpedig az alany jelölésére. Majd a határozott tárgyas igeragozás kifejlődése után az *-m*, *-l*, *-ik* személyrag szerepe szűkebbre szorult: a határozatlan tárgyú és a tárgynélküli igékre, az alany jelölésére. Az *-m*, *-l*, *-ik* személyrag mellé idővel újabb személyragok fejlődtek: *-k*; *-sz*; *-n*, \emptyset .

A jelen idő egyes számának 1. és 2. személyében így két-két személyrag volt: (*-m* ~ *-k*, *-l* ~ *sz*), a 3. személyben három (*-ik*, *-n*, \emptyset), a többesben azonban csak egy-egy (*-nk*; *-tok*, *-tek*; *-nak*, *-nek*). Majd megoszlás történt az egyesszámban olyképp, hogy az *-m*, *-l*, *-ik* a bennhatóságnak (intransivitas) az áthatóságtól (transivitas) való megkülönböztetésére kezdett szorítkozni, tehát a szenvedő igékre, ezeket megakarták különböztetni bennható jelentésük miatt az átható jelentésű műveltetőktől [*én jutalmaztatom* (szenv.) ~ *én jutalmaztatok valakit* (műv.), *ő jutalmaztatik* ~ *ő jutalmaztat engemet*]; továbbá az *-ód*-, *-őd*-, *-óz*-, *-őz*-képzős visszaható igékre, ezek eredetileg gyakorító igék voltak, pl. *nyújtóz*, *huzód*, ezeket visszaható jelentésben is kezdték használni ráértéssel, tehát hogy a bennható jelentésű visszahatókat megkülönböztessék a hasonló alakú átható gyakorítóktól, *-m*, *-l*, *-ik*

¹ Lehetne arra is gondolni, hogy az *-ik* személyrag nem névmási, hanem igenévi eredetű, miként az *-n* személyrag is. A finn *-ksen*, *-ihen* reflexív igeévezetben is benne van *-k*, *-ja* igenévképző (vö. SETÄLÄ: Nyr. XLI, 32; Gombocz i. h.). Az *-ik* személyrag PAIS D. (MNY. XXVII, 142) és JUNGAS J. (MNY. XXXV, 284) szerint azonos az *-ék* dev. névszóképzővel. Ezt a képzőt a cselekvőt (nomen agentis) jelentő fgr. *-*j* v. *-*i* dev. névszóképző és a kicsinyítő *-k* összetételéből szokták magyarázni (NYH.⁶ 85). A 7. kiadásban elhagyta SZINNYEI az *-ék* képzőt, vö. NYK. XLVI, 101. Eredetileg az utóbbi *-k* képzőnek tágabb körű szerepe lehetett. Az *-ék* képzőből így lehetne magyarázni az *-ik* személyragot. Pl. **hajlék* 'hajló' (vö. *hajlékony*), **törék* 'törő' (vö. *törékeny*), *maradék* 'maradó'. Ily igenévi alakok névszói állítmányul is szerepelhettek a mondatban, azután verbum finitumnak vették: (A) fa **hajlék* (=hajló) → A fa *hajlik*. A kés **törék* (törő) → A kés *törik*.

Mészöly magyarázatát az *-ik* személyragról l. MNY. I, 67 és jelen cikkem elején említett dolgozatában. Vö. még HORGER i. m. 50.

személyragot tettek hozzájuk: *nyujtozik, huzodik*, nyúlással: *nyujtózik, húzódik*. Más igéket is lehet átható és bennható jelentésben használni (*tör, hall, érez* stb.), ezeknél *-ik* használatos, ha bennható jelentésben használják (*török, hallik, érzik*), ellenben átható jelentésben *-ik* nélkül (*tör, hall, érez vlmít*). Ezért mondta LEHR A. (Toldi magyarázat 119), az *-ik* intranszitivvő változtatja a tranzitív igét. Oly igékhez, melyek rendszeren nem használatosak átható jelentésben (*megy, fut, áll, ül*), bennható jelentésben is *iktelen* személyragok (*-k; -sz; -n, -θ*) járulnak, ezeknél nem szükséges *-m, -l, -ik*, mert ezeknél nem kell átható és bennható jelentést egymástól megkülönböztetni. Egyes ilyen kettős (átható és bennható) használatú igéket átható jelentésben is ikésen ragozunk (*eszik ~ eszik kenyeret*), régen azonban kétféleképpen ragozták: Ki engemet *eszen*. Pesti ~ Valaki ez kenyérbe *eszik*. Pesti. SIMONYI szerint (MNY². 400) ily igéknél a gyakrabban használt ikés alak lépett később az *iktelen* helyébe.

A jelen idő többes számának mindhárom személyében ily megoszlás nem történt, mert itt csak egy-egy személyrag (*-nk; -tok, -tek; -nak, -nek*) van, ezért a többesben nem fejlődött külön ikés és külön *iktelen* igeragozás. Itt tehát az átható (műveltető) és a bennható (szenvedő) igealakok nem különböznek egymástól, hasonlóképpen a múlt időben sem.

A múlt időben szintén nem történt megoszlás, mert itt sem az egyesben, sem a többesben egyik személyben sincs több személyrag, hanem csak *-m; -l; -θ; -nk; -tok, -tek; -k*, ezért a múlt időben sincs külön ikés és külön *iktelen* ragozás.

Ha tehát a szenvedő ige eredetének magyarázatában nem boldogulunk sem műveltető, sem visszaható képzővel, sem visszaható személyragokkal, akkor más magyarázatot kell keresnünk, olyant, amelyben sem műveltető, sem visszaható képző nem szerepel, sem visszaható jelentésű személyrag.

Ily magyarázatul kínálkozik az *-at-, -et-* szenvedő ige képzőnek a *-t* képzős multidejű melléknévi igenévből való származtatása. A kettő között levő összefüggésre vall az is, hogy az átható (tranzitív) igékből való *-t* képzős melléknévi igenév *s z e n v e d ő* jelentésű (*lopott* jószág, *mosott* rongy, *vert* ló, *oldott* kéve, *elvetett* mag, *lekaszált* rét), és hogy az *-at-, -et-* szenvedő ige képző csak átható igékhez járulhat. Ez a *-t* képzős igenév eredetileg eredményt, állapotot jelentő főnév (nomen acti) volt, ebből befejezett történésű melléknévi igenévképző fejlődött (**huzot* → *húzott*, **ület* → *ütött*), s nemcsak jelzőül szerepelhetett a mondatban, hanem névszói állítmányul is. Pl. **ület* **m.* (= öltött, ölt vagyok én) → *öletem*; **ület* (**t.* ~) **δ.* (= öltött, ölt vagy te) → *öletel*, **ület* **j. k* (öltött, ölt, ölte van ő) → *öletik* — (*Az*) *ebtől* **fugut* (= fogott) *kigyó* (jelzős szer-

kezet). (Az) *ebtől *fugut* (= fogott = fogva van) (a) *kígyó* (névszó állítmányi szerk). (A) *fiútól *vágut* (= vágott) *fa*. ~ (A) *fiútól *vágut* (= vágott) (a) *fa*. Az *öletik*-féle igék analógiájára az *-ik*-et átvitték ily igékre is, melyeknél nem ő személynév más volt az alany, hanem más 3. személyű névszó. (A *kígyó fogatik*. A *fa vágatik*). Ha az *-ik*-et nem származtatjuk a személynév mástóból, hanem újabb alakulatnak tartjuk az *-ék* dev. névszóképzőből, akkor az egyes 3. személy eredetileg ragtalan volt.

Mint hogy az ily szenvedő jelentésű multidejű melléknévi igenév tartós állapotot, eredményt fejez ki, idővel névszói állítmány szerepében jelen vonatkozásának lehetett fölfogni (A *fa *huzut* = húzott = húzva van = húzatik.); s mint hogy ily mondatokban az alanyul szereplő személynév mástó idővel összetapadt a névszói állítmánnyal, azért az ily multidejű melléknévi igenevet szenvedő jelentésű verbum finitumnak kezdték fölfogni: *húzatom, húzatom, húzatik; a kígyó fogatik, a fa vágatik*.

Az *-m*, *-l*, *-ik* személyrag nem a visszahatóság (reflexivitas) kifejezésére járult az ily igenévhez, hisz az úgyis szenvedő jelentésű, hanem az alany jelölésére. SIMONYI Zs.-nak az a megállapítása (TMNy. 589; A Magyar Nyelv² 401; Az ikes ragozás története: NyF. XXVIII, 10 stb.), hogy az ikes ragozás eredetileg reflexív személyragozás, vagyis hogy az *-m*, *-l*, *-ik* személyragok eredetileg a visszaható (és szenvedő) igék személyragjai voltak, tehát a visszaható viszony nemcsak a képzőben volt kifejezve, hanem azonfelül a személyragokban is; továbbá, hogy az ikes ragozást a visszaható igékből átvitték a tárgyatlanság (bennhatóság, intransivitas) jelölésére, s azóta az ikes ragozás magában viselte a romlás csírát, nem állja meg helyét.

A magyar szenvedő igének multidejű melléknévi igenévi eredete mellett több körülmény szól:

1. Az átható igék multidejű melléknévi igeneve szenvedő jelentésű, úgyhogy ilyenkor nincs szükség még külön *-at*, *-et* szenvedő igeképzőre. Pl. Az árvíztól *elsodort* falu (nem: *elsodortatott*). *Festett* kép (nem: *festetett*). Nagyon ritkán, s csak az irodalmi nyelvben fordul elő a szenvedő igeképző a multidejű melléknévi igenévképző előtt: *elhagyatott* = ver-lassen (SZINNYEI, Ungar. Sprachlehre 87; SIMONYI, Helyes Magyarság³ 71).

2. Az indogermán nyelvekben is előfordulnak oly szenvedő igealakok, amelyek multidejű melléknévi igenévből (participium perfectum) származtak. Pl. a latin többesszámú 2. személyű *legimīni*-féle szenvedő igealak eredetileg multidejű igenév, e mellé odaértették az *estis* igealakot: gyűjtve vagytok, ihr seid gelesen. Vö. SIMONYI, A Magyar Nyelv 2. kiad. 393. Más magyarázatok még: Nytud. IV, 37, VI, 96, 200; MÜLLER FR.,

Einleit. in d. Sprachw. 1876. I, 123.; WUNDT, Die Sprache⁴ II, 149.; CASSIRER, Philosophie der symbolischen Formen I, 214—215.). A németben a szenvedő igealakok a multidejű melléknévi igenévből és a *werden* segédigéből vannak szerkesztve: *ich werde gelobt, ich wurde gelobt, ich bin gelobt worden*. Vö. még: *Ich bin verwundet* = meg vagyok sebesítve, megsebesíttettem; *er ist getötet* = meg van ölve, megöletett.

3. Ha a magyar szenvedő igealakokat a multidejű melléknévi igenévből származtatjuk, akkor egyúttal világosság derül a finnugor rokonnyelvek szenvedő igeképzőinek eredetére is, ezeket is meg tudjuk így magyarázni. Szenvedő ige a magyaron kívül a többi finnugor nyelvben is van, sőt ott a szenvedő igealakok használata kiterjedtebb, mint a magyarban. Vö. az osztjákra: STEINITZ, Ostj. Chrest. 1942, 40.

Az északi-osztják nyelvben a szenvedő igeképző *-ä-*, *-ā-*, *-ē-*, ezt megelőzi a gyakorító igeképzőből fejlődött *-l-* praesensjel vagy a fgr. *-š-* ~ *-ž-* igenévképzőből (SZINNYEI, Sprw.² 123) fejlődött *-s-* praeteritumjel. Pl. a *tü-* 'visz' ige szenvedő alakjai: Praesens: *tüläiem, tüläiän, tula, tüläiu, (tüläiän), tüläiet*. Praeteritum: *tüsäiem, tüsäiän, tusa, tüsäiu, tüsäiän, tüsäiet* (NyK. XL, 24—25; a déli-osztjákban is *-ā-* a szenvedő igeképző: FUCHS—PATKANOW, Laut- und Formenlehre der südstj. Dialekte 192).

BUDENZ (UA. 99—101) az osztják szenvedő igeképzőről azt tartotta, hogy a fgr. visszaható *-*β-* képző rejlik benne, azonban ez a föltevés nem helyes. Az osztják *-ä-*, *-ā-*, *-ē-* szenvedő igeképző eredetibb *-γ-* ből fejlődött, s ez azonos a fgr. *-*γ-* igenévképzővel (NyH.⁷ 86). Vö. *nura* 'görbe, görbített', *joura* 'ferde, ferdített' (*nurman* 'lecsüggesztve', *jourtem* 'csavarom'): NyK. XL, 70. A tárgyalt osztják szenvedő igealakok tehát eredetileg a *-*γ-* képzős igenév személyragos alakjai, a 3. személyben nincs személyrag. SCHÜTZ J. «Az északi-osztják szóképzés» c. tanulmányában (NyK. XL, 25) fölteszi, hogy az északi-osztják *-*γ-* (>*-ä-*) szenvedő képző a fgr. visszaható *-*β-* képzőnek változata lehet, de gondolt egyúttal arra a lehetőségre is (NyK. XL, 73), hogy az északi-osztják *-la* participium-képző és a szenvedő *-la* igeképző azonos, mert mindkettő feltűnően hasonlít egymáshoz, és mert a *-la* participium-képzőnek néha szenvedő jelentése van. Vö. még: SZEPESY, Az *Isten adta*-féle szerkezetek a fgr. nyelvekben. 1939. 29.

Ugyanígy előfordul az északi-osztjákban a *-t-* képzős igenév is nemcsak jelzőül, hanem állítmányul is szenvedő jelentéssel.

J e l z ő: *mä pondi neman* 'az én adtam neved' (NyK. XL, 57); *imä enmäti naurēm* 'az asszony nevelte gyermek' (uo.); *tom-pelvk-χo juutti näl* 'a túlsó féli ember lőtte nyíl' (uo.); *āsem pušti ar χatl* 'atyám nyitotta sok nap' (uo.).

Állít mány: *sāteŋ ɣar ɣota tolna tōtem* 'bűvös térre az álomhozó tündértől varázssoltatom' (NyK. XL, 61); *ēnmāltem* 'neveltetem' (uo.); *jēsti* 'megitatik'; *lēramti* 'leterítettik'; *letal* 'megetetik' (uo.); *toŋa lēti* 'ott etetik meg' (uo.). Vö. még NyK. XLII, 492.

Az *-m-* képzős igenév is előfordul az északi-osztjákban jelzőül és állítmányul szenvedő jelentéssel:

Jelző: *ašlna ēnmāltem sur-vqji pōšɣen* 'az anyjától nevelt jávorborjúd' (OsztjNGy. 171); *sāraltəm nōɣà* 'száritott hús' (NyK. XL, 63); *noɣ-ālməm jās* 'fölemelt kéz' (uo.); *uēləm ɣuləm* 'megölt halam'; *sewəram iux* 'vágott fa'; *mā tajmem... mājper pōšem* 'az én bírtam medvefiókám' (NyK. XLII, 283); *lou tvimal luk-pun* 'az ő bírta fajdpihe' (uo.).

Állít mány: *mā törōmna ɣōlda ant pārtmōm* 'én istentől halásra nem rendeltettem' (NyK. XLII, 440); *tām ɣātna si uēllaɣimōn* 'ezen háztól mindjárt megöletünk' (uo.); *ɣōlom vās tī mullmeu* 'három városba ideigéztettünk' (NyK. XL, 68); *jīgemma ēslmem* 'apámtól eresztettem' (uo.); *ēslmənən* 'bocsáttattak' (uo.); *lōɣàrol ɣos-ēnmal, ɣàβ-toɣot elti ponmal* 'páncélja leverettetett, a csónak tutfájára tétetett' (uo.); *tāus ɣātł uātna wādom* 'a tunguz háza a széltől megszagattatott' (NyK. XLII, 440); *jōɣol ālyem aqemna katłom* 'új végem bácsikámtól megragadtatott' (uo.); *mā āžom uēlom* 'az én atyám megöletett' (uo.).

Hasonló jelenséget találunk a vogulban is: az *-m-*, *-im-*, *-imē* képzős igenév előfordul jelzőül és állítmányul is szenvedő jelentéssel:

Jelző: *tāk w saurépoalēm jāmes kwāl* 'maga ácsolta jó ház' (NyK. XXXIV, 431); *kītēm āncux* 'számúzott öreg' (uo.); *Tq̄rēm tārātīm jelpiŋ kēntā* 'Tarem lebecsátotta szent sajkája' (uo. 436); *vit-mis nāj wq̄ns-ɣijim... sākēn* 'vízi tündér simogatta fürtöcskéd' (uo.); *vōtnē ɣajim ŋiwēt* 'széltől ért fák' (uo. 435); *āsēmne majim sqwāɣēm* 'atyámtól adott két bőröm' (uo. 435—6). Vö. még NyF. XXV, 42.

Állít mány: *kit jōsā votintaxtēmī* 'két hótalp föl van esatolva' (NyK. XXXIV, 432); *manā tq̄liŋ ŋq̄ul tq̄lnē ɣājēmān* 'minő kóros hús kórjától érintettetek?' (uo.); *ɣul-nājērnē sāt pīm ta totimē* 'az ördögfejedelemtől im hét fiam elvitetett' (uo. 435); *ulāŋ vitēn ɣulilimē* 'a tüzes víztől elborítottatott' (uo.); *la'il-talɣanā jelpiŋ sākewēn pusēn šarrimēt* 'hátsó lábainak csúcsai a szent tűzőzöntől egészen megszenesedtek' (NyF. XXV, 42).

Az osztják *-t-*, *-m-* és a vogul *-m-*, *-im-*, *-imē*-képzős igenév tehát szenvedő jelentésű állítmányul szerepelhet, hasonlóképpen az osztják *-*ɣ-* képzős igenév is.

Ezek alapján tehát azt hiszem, hogy a magyar *-at-*, *-et-* képzős szenvedő igealakok nem mások, mint a *-t-* képzős, szenvedő jelentésű igenév alanyi személyragos alakjai, a múlt idő egyes- és többes számú 3. sze-

mélyű alakja ragtalan. A *-tat-*, *-tet* szenvedő igeképző a műveltető *-tat'* *-tet-* képző analógiájára keletkezett, mert az *-at-*, *-et-* szenvedő igeképző hangalákiilag egybeesett a műveltető *-at-*, *-et-* igeképzővel. Ha ezt a magyarázatot elfogadjuk, akkor semmiféle műveltető vagy reflexív képzőre, sem reflexív személyrag felvételére nincs szükségünk, maga a *-t*-képzős igenév lehet szenvedő értelmű.

A finnugor és a török nyelvekben a szenvedő igei állítmány mellett szereplő *c s e l e k v ő t* mondattani szempontból többféleképpen magyarázták (loc., abl., lativ., instr.). Vö. SIMONYI: FUF. XII, 22; KARA: NyK. XLI, 38; BEKE: NyF. XXV, 41; NyK. XLIV, 4; FOKOS: KSz. VII, 131, VIII, 325, Nyr. LXVIII, 45, A fgr. és a tör. mondat ősi sajátosságai 9; LEWY: UngJb. VIII, 274.

KLEMM ANTAL.

ELVONÁS MAGYAR—TÓT HELYNEVEKBEN.

MELICH JÁNOS mutatott rá először hazai helynevekben jelentkező téves elvonásokra. Kimutatta, hogy a német *Antau, Ockau, Wannsdorf* helynevek a magyar *Szántó, Szaka* és *Zovány* stb. nevekből **Zantau, *Zockau* és **Zwansdorf* alakokon keresztül fejlődtek, mégpedig úgy, hogy a német nyelvérzék a **Zantau, *Zockau, *Zwansdorf* z-jét a *zu* praepositio népnyelvi alakjának, *z*-nek érezte és elvonta.¹ Ezeket a példákat német-magyar vonatkozásban MOÓR ELEMÉR tovább bővítette (szláv vagy magyar *Strázsa* > német *Drosen*: **z-Träsen*; ó-magyar *Úkecs* > német *Nikitsch*: **in-Ikitsch*)², magam pedig magyar—szerb viszonylatban soroltam elő néhány esetet.³

Az alábbiakban a téves elvonásra a tótból hozok fel példákat. Ezúttal csak a helyneveket veszem figyelembe, mert a tót szókincs összegyűjtése előtt az ilyen vizsgálat a közszavakra vonatkozólag csak nagyon fogyatékos lenne.

Az a praepositio, amely kiindulásul szolgált az elvonásokhoz, a locativusszal járó '-ban, -ben', illetve az accusativusszal járó '-ba, -be' jelentésű *vz* volt. Mivel a *vz* helyzete szerint hol *v*, hol pedig *ve*, illetőleg közép-tót területen *vo* alakúvá fejlődött, egy *e*-vel, illetve *o*-val kezdődő helynévnél a nyelvérzék az *e*, illetve *o* hangot a *v*-hez tartozónak fogta fel. Azoknál a mássalhangzóval kezdődő helyneveknél pedig, ahol a *ve, vo* hangalak szabályos,⁴ a praepositio *e, o*-ja a névhez tapadhatott. E szerint

¹ MELICH, Hazai német helynévi példák a nyelvi elvonásra: Klebelsberg-Emlékkönyv 164—5; vö. KNEZSA: AECO. I, 219.

² MOÓR, Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged, 1936. 94, 143. 1.

³ KNEZSA, *Rusag, Ršava*: MNy. XXXV, 27.

⁴ A *vz*-nek ilyen különböző hangalakú fejlődése az úgynevezett jerszabálytól függ. Míg a gyenge (általában a szóvégétől számítva páratlan) helyzetben álló félhangzók (*ʒ, ʋ*) kiestek, az erős (páros) helyzetben állók teljes hangokká fejlődtek (pl. *dbnb* ~ *ʒen. dbna* > tót *den* ~ *ina, vz dbnē* 'nappal' > tót *vo dne*,

példáimat is két csoportra osztom: a) azokra a helynevekre, amelyekben a név első szótagja elvonódott s így egy szótaggal rövidebb lett, és b) azokra, amelyekben a praepositio magánhangzója tapadt a névhez és így egy szótaggal bővült.¹

A) N é v r ö v i d ű l é s.

1. *Egresd* ~ *Hrežďovce*, Trencsén m. (1232: *Egresd* Századok XI, 626; 1276: *Egresd* HazOkm. VI, 214) <magyar *Egres+d*.

A tót név a magyar *Egresd* alakból a következőképpen fejlődött: **V Egrežďovcěch* (locativus) > **Ve Grežďovcěch* > (nom.) **Grežďovci* vagy **Grežďovce* > *Hrežďovce*. A tót *g* > *h* fejlődés a XII. század végén fejeződött be, a tótok e nevet tehát még a XII. század vége előtt vették át (vö. KNIEZSA: Szent István Emlékkönyv II, 377).

2. *Egeg* ~ *Hokovce*, Hont m. (1247: *Egueg* HazOkm. VIII, 51; 1277: *Egueg* MonStr. II, 75).

A tót név fejlődése (loc.): **V Egekovcěch* > **Ve Gekovcěch* > **Ve Gokovcěch* > (nom.) **Gokovci* vagy **Gokovce* > *Hokovce*.

A névhez több probléma fűződik. Így a tót név alapján a magyar alak szóvégi -*g*-je ellenére is eredeti szóvégi -*k*-t kell feltételeznünk. A név eredete ismeretlen, de valószínű, hogy személynévből származik (vö. *Egukj*: 1240: HazOkm. VIII, 37; magistro *Eguke*: 1278: HazOkm. VIII, 193; 1286: u. o. 250; *Egue* szn.: 1275: WENZEL IX, 141; *Egyg* szn.: 1211: PRT. X, 512). Lehet azonban, hogy egyik-másik név *g*-je *gy*-vel olvasandó s így a mi helynevünkkel nem függ össze, hanem az *egy* 'szent' szó származéka.

Ami a nevünk szóvégi -*g*-jét illeti, a szóvégi -*k* > -*g* a magyarban igen régi.

A tót **Eg-o-kovce* a magyar *Eg-e-g* helyén, azaz a magyar *gc* > tót *go* megfelelés azzal magyarázandó, hogy a név átvétele olyan korban történt, amikor a tótban a *g+e* hangkapcsolat még ismeretlen volt. Az eredeti *g+e* ugyanis már az ősszlávban *že*-vé fejlődött. Ez a kapcsolat csupán az úgynevezett kemény jer, a *z* vokalizációjával vált lehetségessé, természetesen azonban csak olyan nyelvterületen, amelyben a *z* *e*-vé fejlődött. Mint a feltételezett **Ve-Gekovcěch* elvonás mutatja, területün-

dněs 'ez a nap, ma' > tót *dnēs*; *sně* 'álom' ~ gen. *snā* > tót *sen* ~ *snā*; *vě* *sně* 'álomban' > tót *vo sně* stb.). Mint e példákban látni, a praepositívós szerkezetek a jerszabály szempontjából egy szónak számítanak.

¹ A tót neveket NIEDERLE, Národopisná mapa uherských Slováků (Praha, 1903) alapján, a magyar neveket pedig régi történeti alakjukban közlöm.

kön is *e*-vé fejlődött a *z*. Hogy a magyar *ge* szótagot a tótok mégis *go*-val helyettesítették, ez arra vall, hogy *e* nevet még a *jer* vokalizációja előtt t, azaz legkésőbb a X. század vége előtt vették át.

Hasonló hangkapcsolathelyettesítést találunk egyébként a tót *sihot'* szóban a magyar *sziget*-tel,¹ valamint a tót *Kosihy* névben az ó-magyar *Kesziγ*, mai *Keszi*-vel szemben (*Garamkeszi* és *Ipolykeszi*). Az utóbbi névnél korai átvételre mutat már a megőrzött magyar *-γ* is (KNEZSA: Szent István Emlékkönyv II, 373).

3. Alsó-, Felső-*Elefánt* ~ Dolné-, Horné *Lefantovce*, Nyitra m. (1113: villa *Elefant* FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. oklevelei 60).

A tót név fejlődése: **V Elefantovcěch* > **Ve Lefantovcěch* > *Lefantovce*. A név nyilván személynévi eredetű. Ami a név átvételének korát illeti, csak annyit lehet mondani, hogy a tótban már volt *f* hang. Ennek korát egyelőre megállapítani nem lehet.

4. *Eperjes* ~ *Prešov*, Sáros m. (1272: *Eperies* HazOkm. V. 47; 1247/1500: *Epuries* SZENTPÉTERY, Regesta 260; 1233-tól: CSÁNKI, I, 285). A tót név nyilván egy magyar **Eprjes* (~ **Eprjes*) átvétele és **V Eprješově* > **Ve Prješove* > **Prješov* > **Prěšov* alakokon keresztül fejlődött a mai *Prešov*-vá. Mint lehetőség felmerül az ómagyar *Epürjes* alak átvétele is. Ebben az esetben a magyar *-pürj-* szótag a tótban hanghelyettesítéssel *-*purj-*, majd az *ur* + mássalhangzó kapcsolatban *r* + *j*-vé válhatott volna (vö. *Görgő* > ó-tót **Gurgov* > **Grgov*, ma keleti-tót *Harhov*). Azonban úgy látszik, az *r* utáni hang nem mássalhangzó volt (*j*), hanem csak félhangzó (*i*), mert a tót alak nem mutat eredeti *r*-re. Ebben az esetben ugyanis a keleti tótban **Parešov* < **Parješov* alakot kellene várnunk.

A **Prješov* > **Prěšov* > *Prešov* fejlődés a rövid szótagokban végbement szabályos tót depalatalizációt mutatja.² Egykori palatalizált jellegét bizonyítja a rutén *Prjašiv* alak is. A rutén *-rja-* a tót *-rje-*, illetve *-re-* kapcsolattal szemben csak hanghelyettesítéssel magyarázható olyan korban, amikor a palatalizáció az *e* előtt már ismeretlen volt. A ruténben

¹ ŠMILAUER (Slovenské stridnice jerové a změna *e, ě* > *a*, o. Praha, 1930, 45) szerint a *sihot* az *-ol* végű szavak analógiájára alakult (pl. *hrochol*). Ez azonban nem valószínű, mert ez a csoport a tótban alig egy-két szóra terjed ki s vagy analógiásan alakult az *-šib* > *-ol* képző hatása alatt, vagy (mint maga a *hrochol* < magyar *horhagy*) idegen eredetű. Ami a *sihot* palatalis *t*-jét illeti, valószínű, hogy a palatalizáció a tövégi magyar *-i* maradványa: magyar **szigeti* > tót **sigotš* > *sigot* > *sihot*. Ez további bizonyíték volna a mellett, hogy a tótok ezt a szót még a jerek vokalizációja előtt vették át.

² Vö. pl. *Svätá Mara* < *Svätá Marija*, magyarul *Szentmária*, Turóc m. Közszavakban ez a fejlődés számtalan példán igazolható (pl. *moře* > *more* 'tenger' stb.).

(az egész ukrán területen, Galiciában és a szomszédos magyarországi lemkeknél és bojkoknál) ugyanis az *e* előtt minden mássalhangzó megkeményedett, a szóvégi *-je* kapcsolatban pedig *-ja-vá* fejlődött (pl. *žitije* > rutén *žella*, *pišanje* > *pěšanina* stb.). A tót *Prešov* > rutén *Prjašiv* megfigyelésből tehát az következik, hogy a tótban az *r* depalatalizációja később ment végbe, mint a rutén mássalhangzók megkeményedése *e* előtt.

5. *Ösöd* > *Šudince*, Hont m. (1260: *Vsud* WENZEL III. 72).

A tót név fejlődése: **V-Ošudincěch* > **Vo Šudincěch* > *Šudince*. Az ó-tót **Ošudince* alak egy ó-magyar *Ösüd* alakra megy vissza, azaz a tót név átvétele idején az első szótag *ü-je* (l. *Üsüd!*) már a nyiltabb *ö* fokon állott. Ez az alak azonban már a XIII. század elején váltakozhatott az *ü*-vel (vö. *Eusud* szolga nevét 1221: WENZEL I, 292). A magyar helynév személynévből származik, a személynévre nézve vö. PAIS: MNY. XXIV, 92; TERESTYÉNI Cz. F., Magyar közszói eredetű személynévek az 1211-i tihanyi összeírásban 21.

6. *Onor* ~ *Norovce*, Nyitra m. (1113: *Honor* FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. okl. 58). A tót név fejlődése: **V Onorovcěch* > **Vo Norovcěch* > *Norovce*.

Az *Onor* névben a legnagyobb valószínűséggel a szláv *norŕ ~ nrěti* (< **nerti*) 'bújni, alábukni, furakodni' igének *norŕ* főnévi származéka rejlik.¹ Nevünk magyarázatához feltételezhetnénk ugyan egy **o-norŕ* főnevet, amely egy **o-norŕŕ ~ *o-nrěti* (< **ob-norŕŕ*) igéből alakulhatott, azonban ennek az igének a szláv nyelvekben ilyen praepositióval összetett alakját kimutatni nem lehet. Ezért talán inkább egy ó-tót **Vnorŕŕ* > későbbi (XI–XII. századi) **Vonor* alakból kell kiindulni (< *vŕnorŕŕ ~ vŕnrěti* 'ingredi' MIKLOSICH, Lex. paleoslov.). A téves dekompozíció ebben az esetben két ízben is megtörtént volna: 1. **Vonor[ovce]* > a szókezdő *v*-nek praepositióként való elvonása után *Onor[ovce]* > magyar *Onor*. A *vŕnorŕŕ*-ra mint helynévre vö. cseh *Vnorov* > ma *Norov* ČERNÝ—VÁŠA, Moravská jména mistní 105; lengyel *Wnorze* hn. KOZIEBROWSKI, Badania nazw geograficznych III, 410). 2. **V Onorovcěch* > *Vo Norovcěch* > *Norovce*. Lehet azonban, hogy a cseh *Vnorov* > *Norov*-hoz hasonlóan a név a jer kiesése után **Vnor[y]* volt, amelyet később így tagoltak: **V Nor[ěch]*. Ebben az esetben a magyar név *o-ja* úgy felelne meg a *v*-nek, mint pl. a *vlach* > magyar *oláh* esetében. Ez azonban az *o*-s alak igen korai előfordu-

¹ Vö. *ponor* 'búvópatak' és ebből több patak- és helynév (MIKLOSICH, PON. 301). Magyarországon is számos *Ponor* nevű hely van, pl. Bihar, A.-Fehér és Hunyad megyében. Ebből a többől való a magyar *pondró* szó is (< *pondravŕŕ* < *ponravŕŕ* < **ponorvŕŕ*); vö. BÁRCZI, SzSz.

lása miatt nem valószínű, mert 1118-ban még valami *Unor alakot vár-nánk. A szókezdő szláv *v*->magyar *o*- megfelelés ugyanis a szláv *v*-*u*-s ejtésén alapul, amelyet a magyar *u*-val helyettesíthetett (vö. pl. szláv *Vrbor>magyar Orbó; 1291: Wrbow ZIMMERMANN—WERNER, Urkundenbuch I, 179).

7. Ölyved~Ludince, Esztergom m. (1293: Vlued MonStr. II, 349). A tót név nem a magyar Ölyved, hanem egy ómagyar *Ölyüd alakra megy vissza. Ebből a tótban hanghelyettesítéssel *Olud[ince], majd a már ismert módon *v Oludincēch>*Vo Ludincēch>Ludince fejlődött.

8. Oroszvég~rutén Rosvigovo, Munkács külvárosa, Bereg m. (régén Oroszvalu CSÁNKI I, 418). A rutén név *V Orosvigovi>*Vo Rosvigovi tagoláson keresztül alakult.¹

B) Névbővülés.

1. Pacolaj~Obsolovce, Nyitra m. (1156: Poscolou MonStr. I, 108). A magyar és a tót név végződésének egymáshoz való viszonya nem világos. A tót név téves elvonásnak látszik egy *Vo Psolovcēch alakból: *V Opsolovcēch>Opsolovce (az Obsolovce ejtése természetesen Opsolovce), ez pedig egy *psolovcī 'kutyavadászok' alanyesetre enged következtetni. Hasonló gúnynevek helynevekben nem ritkák: cseh Mokropsy 'nedves kutyák', Hrdlorězy 'torokmetszők', Kosmonosy 'szőrös orruák', szerb Jadovarci 'méregfőzők' stb. Az ómagyar Poszolouy alaknál az ó-tót *Psolovci-val szemben fel kellene tételeznünk, hogy a magyarban itt

¹ Talán ilyen elvonáson alapulnak a magyar Rohonc, Rahonca stb. helynevek is (Rohonc~német Rechnitz: 1277: Ruhonch WENZEL X, 451; vö. Moór, Westungarn 49 | Rohonc Csanád m.: CSÁNKI, I, 72 | Rahonca~rutén Orichovica, Ung m.: 1451: CSÁNKI, I, 397 | Roholc~Orihocz, Pozsega m.: 1322: CSÁNKI, II, 424 | Rohonca~Orehowycza, Pozsega m.: 1435: CSÁNKI, I, 424), amelyek az utóbbi három adat tanúsága szerint szláv *Orěhovcct~*Orěhovica nevekből származnak, ezek viszont az orěchz 'dió' szóra mennek vissza. Itt azonban több nehézség mutatkozik. Egy *Vz Orěhovcēchz>*Vo-Rěhovcēch>*Rěhovci>magyar *Rehouc>*Rohouc fejlődés feltevése csak ott lehetséges, ahol a z o-vá fejlődött, mint az oroszban és részben a középtótban. Neveink egy része azonban olyan területről való (mint pl. a pozsegamegyei helynevek), ahol a z a-vá, esetleg, mint a kaj-horvátban, e-vé vokalizálódott, de semmiesetre sem o-vá. Kiindulhatunk azonban itt egy *do Orěhovcct szerkezetből is. Azonban mindenképpen nehézséget támaszt az a körülmény, hogy ezek az elvonás útján keletkezett nevek csak a magyarban vannak meg, míg a szláv nyelvekben az eredeti teljes alakok élnek. Ez inkább arra mutat, hogy az elvonás valahogy a magyarban ment végbe. Természetesen nem gondolhatunk itt a magyar névelőre (Moór, Westungarn 49), mert ez a XIII—XIV. században még oz-nak hangzott (Kniezsa: UngJb. XVII, 278).

képzőelvonással van dolgunk.¹ Bár ez a feltevés nem látszik lehetetlennek — de, mint legközelebb más helyen kimutatom, nem tartozik a gyakori jelenségek közé — jelen esetben nagyon valószínűtlen, hiszen a szláv eredetű *-ouc* végű helynevek a magyarban igen gyakoriak és Pacolaj környékén is több van belőlük (*Krtóc, Vítkóc, Szerbóc* stb.). Lehetséges tehát, hogy nevünk nem erre a gúnynévre, hanem valami személynévre megy vissza.

2. *Bodok*~*Obdokovce*, Nyitra m. (1335: *Bodok* MonStr. III, 266). A név egy **Bzdokz* személynévnek tót **Bzdokovci* helynévi származékára mutat, amely **Vz Bzdokovcěchz* > **Vo Bdokovcěch* > **V Obdokovcěch* alakokon keresztül vonódott el *Obdokovce* alakúvá. A név alapjául nyilván a *Bud*-tő gyenge fokú *Bzd*-alakja szolgált (vö. *buditi* 'ébreszteni'~*bzděti* 'virrasztani'), amely személynévben is többször előfordul: szerb *Batke, Batkevići, Batkuša, Batkovci* Imenik-Registar I. (<*Bzdzkovci* stb.), *Bdecsev*, hn. Pozsega m. CsÁNKI, II, 400 (<**Bzdečevs* <**Bzdečz* szn.); cseh *Bda, Bđina, Bđihost* szn. MIKLOSICH, PON. 37—8. Az *-okz* képző ritka ugyan, de előfordul (MIKLOSICH, PON. 13). Lehet különben, hogy a tót név képzője nem az *-okz*, hanem a sokkal gyakoribb *-zks*, amelyből a tót *z* > *o* fejlődés következtében szintén kiindulhatunk.

Magyarországon több *Bodok* helynév van: *Budok*~*Bodok* eltűnt helység Somogy megyében: 1261: HazOkm. VIII, 83 | *Budak* a baranyamegyei Ormányságban CsÁNKI, II, 596 | *Bodok*~tót *Bodok* Nyitra m. | *Bodok*, Háromszék m.: 1332: *Buduk* Mon. Vat. I, 106 | *Budak* Beszterce-Naszód m. stb. Vannak ezenkívül *Budak* nevű helyek Lika-Krbava megyében, Boszniában és Dalmáciában. E nevek különböző eredetre mehetnek vissza és nem függnek össze okvetlenül a mi nevünkkel (vö. GYÖRFFY GYÖRGY: KCSA. I, pótk. 494).

3. *Ragyóc*~*Ordzoviany*, Szepes m. (1264: *Rogolth* Csáki Okl. I, 5; 1278/1284: *Regyoulch* WENZEL, IX, 214). A név egy szláv **Rzdjavoc*-ből alakult és a szláv **rzdja* 'rozsdá' származéka. A magyar név egy ó-tót **Rzdjavoc* átvétele, míg a tót név képzőcserével egy **Vz Rzdzovianechs* > **Vo Rdzovianěch* szerkezetből vált ki **V Ordzovianech* tagolással.

Hasonló téves elvonással keletkeztek a horvát *Erdjevci*, és szlovén *Erjavec, Erjavica, Erjavček* helynevek, amelyek mind a *rzdja* szóból keletkeztek (horvát *rdja*, szlovén *rja*).

4. *Örvistye*~*Orvište*, Nyitra m. (1113: terra *Rivvis* FEJÉRPATAKY, Kálmán kir. oklevelei 58; 1263: terra *Riuche* WENZEL, VIII, 82). A név az okleveles adatok bizonyossága szerint régebben *Revišče*, illetve

¹ Így magyarázza MoóB (Westungarn 218) a magyar-szláv, magyar-német névpárokot (pl. *Benefalva*~*Benice; Locsmánd*~*Lutzmannsdorf* stb.).

**Rzvišče* volt és a *rzvati* 'reissen, raufen' származéka. A helység tót neve *Orvište* téves tagolással keletkezett a **Vz Rzvišči* > **Vo Rvišči* > **Vo Rvišti* szerkezetből: **V Orvišti* > *Orvište*. A magyar név ennek az átvétele.¹

5. *Misén* ~ *Omšenné*, Trencsén m. (1332—37: *Misen* stb. l. FEKETE NAGY, Trencsén m. 154). A tót név még LIPSZKYNÉL *Mšenné* (= *Mssenné*) alakban található, az *O* szókezdet nyilván azóta terjedt el. A név egy szláv **mšbn-ono-je*-ből alakult, ez pedig a *mščz* 'moha' származéka. A tót alak szabályosan *Mšenné* volna (l. LIPSZKY), de a **Vo Mšennej* szerkezetből téves tagolással **V Omšennej* keletkezett, amiből az *Omšenné* alanyeset vált ki. Ugyanígy magyarázandó a tót *omša* 'mise' a régi *mša* > *mša* (~ cseh *mše*) helyett: *vo mši* > *v omši*.

A magyar név egyébként nem a mai tótnak megfelelő összetett *Mšbn-onoje*, hanem az eredeti egyszerű **Mšbnz* > **ó-tót* **Mšen* alakra megy vissza.

6. *Esztergom* ~ *Ostrihom* (adatok a város latin nevére 1079—80-tól: *Strigonensis*, *stigranensis* stb., később *Strigonium*; a magyar névre 1146-tól *Estrigun* stb. vö. EtSz. II, 82). A név a latin név bizonyága szerint *str* kezdetű szóra vagy névre megy vissza, a tót név szókezdő *o*-ja tehát nem lehet eredeti. A név eredete az EtSz. II, 82 szerint nincs tisztázva, azonban bizonyosnak vehető, hogy egy szláv **Strěgonz*, vagy pedig **Strigonz* személynévből alakult. Itt voltaképpen csak arról van szó, hogy a névnek egy *Strěg*, vagy pedig egy *Strig* kezdetű név volt-e az alapja. A magyar adatok inkább a másodikra utalnak (a tót *Ostr-i-hom* is e mellett látszik vallani), ez a név azonban a szlávból nincs kimutatva, bár *Strig* kezdetű nevek a csehben is, a lengyelben is előfordulnak (lengyel *Strzygowa*, *Strzyżwe*, *Strzyżewo* stb. hn.-ek: KOZIEROWSKI, Badania I, III, V, VII; *Strzygosz* szn. KOZIEROWSKI, Pierwotne osiedlenie 257; ilyen a zempléni megyei *Sztrihóc* ~ *Strihovec*), ezek pedig a szláv *strigati* 'nyírni' igéből alakulhattak. Sokkal valószínűbb azonban, hogy *Esztergom* *Strěg* kezdetű névből alakult, mert ilyen nevek minden szláv területen nagy számban találhatók.² Ami a szláv *ě* > magyar *i* megfelelést illeti, több szláv nyelvben (kisorosz, a horvát nyelv ikavác nyelvjárása) a *ě* szabályosan *i*-vé fejlődött, azaz eredetileg zártabb ejtésű volt. Ilyen zárt ejtésű *ě*-re megy vissza pl. a magyar *ritka i*-je is (< szláv **rědzka*). Hogy *Esztergom* közelében beszélt szláv nyelvben a *ě*-nek zárt ejtése volt, bizonyítja a nem messze fekvő *Pilis* vár neve, amely egy szláv *Plěšb*-ből

¹ TAGÁNYI (MNY. IX, 256) és ŠMILAUER (Vodopis starého Slovenska 76) szerint a név egy *Ūr-Revistye* összetételből alakult. Ilyen alaknak sehol sincs nyoma.

² Vö. MIKLOSIK, PON. 102, 178; ezzel függ össze a nógrádmegyei *Sztrégova* és a zalamegyei *Esztrégnye*.

származik. Tót területen is többször igazolhatjuk a régiségben e hang zártabb jellegét (pl. a zólyommegyei *Pelsôc Plyseuch* alakjában 1256: HazOkm. VI, 85). Esztergom latin nevének *i*-je tehát nem lehet komoly akadály a *Strěgonz*-ból való származtatásnak.

Erre az alakra látszik mutatni különben a legrégebbi tót adat is, amely egy 1471-ben írt csehnyelvű oklevélben fordul elő: *do Ostrzehomova* (CHALOUPECKÝ, *Středověké listy ze Slovenska* 1937, 122).

A tót *Ostrihom* szókezdő *o*-ja nézetem szerint szintén téves dekompozícióval keletkezett: **Vo Strihomě > *V Ostrihomě > Ostrihom*.

Hogy itt nem a tót *ostrý* 'éles' szó analógiájával van dolgunk, bizonyítja a lengyel *Ostrzyhom* név, amely csakis egy tót *-ri-*, nem pedig *-ry-* kapcsolat átvétele lehet. Az *ostrz* (tót *ostrý*) szónak ebben az összetételben **ostri* alakja elképzelhetetlen, mert ez csak többes nominativus lehetne, amíg a név maga régen is, ma is egyesszámú alakot mutat.¹

Amennyiben a magyar név a *Strěgonz*-ból származik, a tót név *i*-je miatt csakis a magyarból való átvétel lehet. Erre mutat egyébként a tót név *-om* vége is, amely már a magyar szóvégi *-on > -om* fejlődést tükrözi.

7. a) *Ortutó ~ Ortutová*, Sáros m. (1415-től CSÁNKI, I, 306); b) *Ortuta ~ Ortuty* Zólyom m.

A nevek a tót *rtuŕ* (~ kisorosz *rtuŕ*, *ortuŕ*, lengyel *rtęć*) 'higany' szóból származnak, ez viszont egy régebbi **rztqta*-ra megy vissza (MIKLOSICH, EtWb.). Hogy a helynév személynévből alakult-e, vagy pedig a közszóból, nem dönthető el. A név alakulása: **Vo Rtutově > V Ortutově > Ortutová*. Ugyanilyen kapcsolatból vonódott el a szó tót *ortuŕ* és a kisorosz *ortuŕ* alakja is.

8. *Sztrice ~ Ostratice*, Trencsén m. (1193-tól *Strece, Ztrece* stb.; a tót név 1501-től *Ostrzeticz* alakban FEKETE NAGY, Trencsén megye, 189).

A név eredete nem világos, biztos azonban, hogy a tót név kezdő *o*-ja az előbbiekhöz hasonló módon téves tagolással keletkezett. A név alapjául gondolhatunk a **sz-ręsti ~ sz-rętję* 'találkozni' igének ó-tót **Stręt-ice* származékára, amely pl. az ungmegyei *Szeretva ~ Stretava* névben is megvan. A *Sztrece* név a nyílt szótagos törvény alapján a magyarban fejlődött volna (**Strětice > Sztrece*), míg a tót a szóvég eredeti alakját őrizte meg. A magyar névalak a Báni medencében, ahol a magyarságra számos adatunk van (pl. *Egresd ~ Hreždorce*), nem meglepő.

A tót név fejlődése tehát **Vo Strěticech > *V Ostrěticech > Ostratice* (l. a régi adatokat) *> Ostratice*.

¹ A lengyel név azt mutatja, hogy a tótban az *i ~ y* különbség csak a lengyel név átvétele után szűnt meg, ez pedig már a *g > h* változás (azaz a XII. század vége) után történt.

Ezzel kapcsolatban meg kell emlékezni néhány névről, amelyek szintén ilyen elvonásra emlékeztetnek, ahol azonban nem ezzel a jelenséggel van dolgunk, vagy pedig a név alakulása még homályos. Ilyen nevek a következők: 1. *Szkáros* ~ *Eskáros*, Abaúj m. (1416: *Eskar* CsÁNKI, I, 218, 1311: *Scaraspatak* AnjOkm. I, 244). A tót név szókezdő *E*-je a régi magyar *Eszkáros* átvételére mutat. A név (l. még *Szkáros* ~ tót *Skerešovo*, Gömör m.: 1884: *Skarus*, *Izkarus* CsÁNKI, I, 147) egy *Szkáros* személynévre mutat, amely egy szláv **Skar* — (< **sz-kar* — a *karati* 'büntetni' igéből), vagy a **Skvar* (< *skvarz* 'Hitze' a *skvrc* ~ *skverti* 'ütni, olvasztani' igéből) tőnek *-oš*, *-eš*, vagy *-iš* képzős származéka lehet. Az előbbire vö. lengyel *Skarsza*, *Skarzyn* szn., *Skarszew*, *Skarszów* hn. (KOZIEROWSKI, *Badania* III, 296); az utóbbira lengyel *Skwarzysz* szn., *Skwarzyno* hn. stb. (uo. 305). Mindkét magyarázat azonban csak úgy fogadható el, ha feltesszük, hogy a gömörmegyei tót *Skerešovo* név másodlagos. — 2. *Egbell* ~ *Gbely*, Nyitra m. A név a szláv **kōbъlъ* 'kőből' szóból egy többszámú **kōbъli*-re megy vissza (MELICH: NyK. XL, 290). Bár az *Egbell* alak téves tagolással is magyarázható (**vъ kōbъlěchъ* > **ve Gbelěch* > **v Egbelěch*), mivel azonban ez az alak a tótból nem igazolható, valószínűbb, hogy az *E*- szókezdő a magyarban fejlődött, mint ejtés-könnyítő hang.

Mindezek a példák is igazolják, hogy a helynévkutatás, amelynek módszeres művelését nálunk MELICH JÁNOS kezdeményezte, milyen becses adatokkal szolgálhat a történeti nyelvtan számára, nem is szólva arról, hogy eredményei milyen fontos forrásai a településtörténetnek.

KNIEZSA ISTVÁN.

FINNUGOR SZÓMAGYARÁZATOK.

1.

A votják *tšogjani* 'stechen, einstechen, einstecken' ige eredetére vonatkozólag két, egymástól eltérő véleményt ismerek, melyek közül a későbbi — azt hiszem — a korábbinak a figyelembevételére nélkül született meg. A régibb származtatás még ANDERSONNAK tulajdonítható, aki *Wandlungen der anlautenden dentalen Spirans im Ostjakischen* című műve 96. lapján a *tšogjany* igét a votják *tšog* 'Pflock, Nagel' főnévvel együtt említi s következőleg az előbbit az utóbbiból származtatja. Ugyanígy jár el MUNKÁCSI is (ÁKE. 565). — A másik vélemény WICHMANNÉ, aki a FUF. VI, 32. lapján a votják igét a cseremiszi KB. *tšogjom* stb. '(mit dem Schnabel) picken, beissen (von der Schlange)' igével kapcsolja össze. Később (FUF. XI, 242) ezekhez csatolja még a következőket: finn *hunkaan, hungata* 'wühlen ('stöka, böka)'; *hunkoa, hungon* 'unruhig nach etw. suchen, wühlen', lapp (FRIIS) N. *coggat* 'stipare, inculcare, lignum igni addere, intrudere'; (GEN.) K. **coŋki-* 'einstecken'.

WICHMANN utóbbi véleménye mellett ANDERSON állásfoglalása — úgy látom — feledésbe merült: SZINNYEI a NyH.⁷ 28. és a Fgr. Sprw.² 23. lapján WICHMANN etimológiáját tette magáévá. Igaz, hogy ez az etimológia mind hangtani, mind pedig jelentéstani szempontból védhető (a votják *tšogjal-* *-jal-* végzetét összetett gyakorító képzőnek magyarázhatnánk, amire több példát említ UOTILA: FUF. XXI, 91), mégis — azt gondolom — az ANDERSON-féle származtatás is teljes figyelmet érdemel, sőt a magam részéről az utóbbinak adnám az elsőbbséget.

A votják főnév, amellyel ANDERSON a *tšogjany* igét együtt szerepelteti, pontosabban így hangzik: (WIED.) *tšog* 'Pflock, Nagel', (MUNK.) Sar. *šog*, Kaz. *šog* 'cövek, szeg (különösen fából); Pflock, Nagel (bes. aus Holz)', (WICHM.) *tšog* B. G. U. M. U. J. M. S. 'Pflock'. A votják igének a következő változatait ismerjük: (WIED.) *tšogjany* 'stechen; hineinstopfen', (MUNK.) Kaz. *šogđal-*, *šogjal*, Sar. *šogjal-* 'szúrni, beleszúrni',

Isl. J. *čogjany* 'einstecken', (WICHM.) J. M. *čogjani*, U. *čogđani*, MU. *čogđani* 'stechen, einstecken, einstecken' (I. UOTILA: SUS. Toim. LXV, 386).

Vizsgáljuk meg ANDERSON nyomán alaposabban: van-e e két szó közt valóban etimológiai kapcsolat.

Lássuk először a votják szavak jelentéseit. Akár a (WIED.) 'hineinstopfen', (WICHM.) 'einstecken', akár a 'szúrni, beleszúrni' jelentést nézzük, mindkét esetben könnyen elképzelhető, hogy egyrészt 'cövekkel v. szeggel ellát' > 'becövekel, beszegez' > 'bedug', másfelől 'szeggel cselekszik (valamit), szegez' > '(bele)szúr' jelentésváltozás történt. Az előbbi jelentésváltozás lehetőségének igazolására hivatkozhatunk a vogul *čęjktasi*: *lap-č.* 'bedug (dugófélével)' igére, amelynek eredeti 'beékel, becövekel' jelentése nyilvánvalóan következik abból, hogy ez a vogul ige a *čęjk* 'ék' szó származéka (vö. MUNKÁCSI, VNGy. II₂, 665). Megemlíthetjük az orosz *κλουνз* 'ék' származékát is: *κλουνить* (МИТРАК) 'ékkal hasítani; éket beverni; megékezni; beékezni'. Ami a 'szegez' > 'beleszúr' jelentésfejlődést illeti, utalhatunk a magyar *szégez* igére, amelynek a jelentése nemcsak 'figo; nageln', hanem 'affigo; stecken' is (vö. pl. NySz.). A *szegez* > *szúr* jelentésváltozásra ugyancsak idézhetünk példát a magyar nyelvből: *által-szegez* (NySz.) 'durchstechen, durchbohren', *mög-szegez* (NySz.) 1. 'annageln', 2. 'durchstossen'. A MUNKÁCSI szótárában található példákban következőképpen, a *čogjal* 'szűrő fájdalomt okoz, szúr' értelemben is használatos. Ez a jelentés is megmagyarázható 'szeg' jelentésű alapszó felvétele mellett, vö. *szegező* (fájdalom) 'szűrő, nyílaló (fájdalom)' (MNY. II, 246), *szégezés* (NySz.) 1. 'das Nageln, 2. Seitentecken', *szegez* (BALASSA szótára szerint a népnyelvben ezt is jelenti:) 'szűrő fájdalomt okoz', pl. az oldalamat *szegezi*, *szegedés* (MTsz.) = *szégezés*. Hasonló jelentésváltozás történt a *nyilallik*, *nyilallás* szavakban, amelyek — mint ismeretes — ugyancsak egy hegyes, szűrős, tehát szegre emlékeztető tárgy nevével, a *nyíl*-lal függnek össze (HERMANN OTTÓ: MNY. II, 246—7).

Alaktani szempontból sincs semmi nehézsége annak, hogy a *čogjani* igét a *čog* főnévből származtassuk. Az előbbi az utóbbiból *-jal-* [inf. *-jani*, (WIED.) *-jany*] képzővel alakult denominális származék lehet, hasonló ezekhez: 1. (WIED.) *kotyryjany* 'Umweg machen; umschreiben', alapszava: *kotyr* 'Kreis, Rundung etc.', 2. (WIED.) *myrdjany* 'Gewalt antun, zwingen', alapszava: *myrd* 'Gewalt, Zwang, Anstrengung', 3. (WIED.) *nimjany* 'nennen', alapszava: *nim* 'Name' (vö. SZINNYEI, NYH.⁷ 79), (MUNK.) *mirkjal-* 'tompítani, a fának tetejét lemetszeni', alapszava: *mirik*, *mirk* 1. 'vlminek a tompa oldala v. vége, 2. fatőke, tuskó, lemetszett fejű fa', (MUNK.) *plisťjal-* 'lyukasztani', alapszava:

pisi 'lyuk', (MUNK.) *tuljal-*, (>) *tullal-* 'éket v. cöveket verni v. hova, ékkel v. cövekkel leszegezni, leverni', alapszava: *tul* 'ék, hasítószeg, cövek' stb. A *-jal-* képző összetett képző, mely *-j* és *-al-* elemekből áll (az előbbiről bővebben UOTILA: FUF. XXI, 89—94, a *-jal-* képző használatáról l. MEDVECKY: NyK. XLI, 335).

Amint látjuk, mind jelentéstan, mind pedig alaktani szempontból kifogástalanul megmagyarázódik a *tšogjani* ige a *tšog* főnévből. Mivel a *tšog-* képzőtlen igető az utóbbival hangalak szempontjából is teljesen megegyezik, nincs rá ok, hogy a kettőt egymástól elválasszuk s hogy eredetüket egymástól függetlenül magyarázzuk. Minthogy pedig a 'cövek, szeg' jelentésű *tšog* a finn *hungata* igével és társaival össze nem függhet, viszont a magyar *szeg* szóval való kapcsolata sem fogadható el (l. MUNKÁCSI, ÁKE 565 és Nyr. LXII, 68; másképp SZINNYEI, NyH. 7 146), eredetét máshol kell keresnünk.

2.

A *csegely* 'ékalakú szántóföld, rét, kaszáló, sziget' székely tájszavunk eredetére vonatkozó eddigi magyarázatok az EtSz. szerint nem kielégítőek. Van azonban a *csegely* szónak egy oly régi rokonítása is, amelyről az EtSz. nem emlékezik meg: ANDERSON a Wandlungen der anlautenden dentalen Spirans im Ostjakischen című műve 96. lapján *csegely* szavunkat összekapcsolhatónak gondolja a fent tárgyalt votják *tšog* 'Pflock, Nagel' szóval. Meggyőződésünk szerint ez az ötlet figyelmet érdemel.

Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra, hogy a magyar és a votják szó jelentése közel áll egymáshoz. Mivel a *csegely* akár ékalakú szántóföldet, rétet, kaszálót, akár pedig ékalakú szigetet jelent, nyilvánvaló, hogy a *csegely* jelentéstartalmának a lényege csak az ékalakúság, amiből következik, hogy a *csegely* jelentése eredetileg egyszerűen 'ék' lehetett, mint ahogy a belőle képzett *cseg(e)lyes* sem jelent egyebet, mint 'ékalakú', tulajdonképpen 'ékes'. Hogy egy 'ék' jelentésű szó e szerint 'ékalakú terület' jelentést vett fel, abban nem találhatunk semmi különöset. Utalhatunk például az orosz *клины* szóra, amely KIJANEN PEKKA orosz—finn szótára szerint egyebek közt 'vaaja, kiila' (= cövek, ék) és 'pistäytyvä maakaistale' (= beszögellő földdarab) jelentésű. Ide tartozik a vótok népi neve (*vad'dalain*) is, amely az általánosan elfogadott feltevés szerint a *vad'da* 'ék' származéka — olyképpen, hogy a *vad'da* szó 'ék' > 'ékalakú terület, kiszögellés' jelentésváltozással a vótok lakóhelyének nevévé lett (vö. Suomen Suku II, 112; ZSIRAI, Finnugor Rokonságunk 493—4; ИТКОНЕН ERKKI: Viritt. 1941: 80—1). Különben a különféle nyelvek 'ék' jelentésű szava jelenthet nemcsak ékalakú területet, hanem egyebet is, ami é k a l a k ú, például az orosz *клины* (MITRAK

szótára szerint) nemcsak 'ék', hanem 'pálha, ereszték', a finn *kiila* (SZINNYEI szerint) nemcsak 'ék', hanem 'ereszték, betoldás (ruhába)', is.¹

A votják *tšog* nincs ugyan feljegyezve 'ék' jelentésben, ismert 'cövek, szeg' jelentése mellett azonban kétségkívül jelenthetett éket is, mert a cövek, szeg és ék egyszerűbb kivitelben igen hasonlítanak egymáshoz és sokszor ugyanarra a célra nyernek alkalmazást. Valóban a legkülönbélebb nyelvekből említhetünk oly szavakat, amelyeknél a szeg és ék, illetőleg a cövek és ék jelentés együtt jár, ime néhány példa: 1. *cövek* (EtSz.) *a*) saruba való faszeg, *b*) faszeg, melyet ék gyanánt bevernek, 2. középelnémet *zwęc* (> magyar *cövek*) 'Nagel, Keil, kurzer Spitz, abgezwickter Pflock' (az EtSz. idézi a *cövek* címszó alatt), osztrák-bajor *zwék* 'Stücklein Holz, auch wohl andern Stoffes, das keil- oder nagelförmig zugespitzt zum Einstecken, Einschlagen dienen kann; Nagel od. Pflock etz.' (l. EtSz. id. h.), 3. vogul (AHLQV.) *lex, leñq, lix* 'Nagel, Pflock; Keil; Splitter', (MUNK.) T. *liχ* 'szög' ~ KL. *liyk, P. loχ* 'ék', 4. vogul *seŋk, süŋ* 'ék, faszeg' (l. SZINNYEI, NyH.⁷ 146) ~ (MUNK.) KL. *sāŋkw, É. sañkw, AL. soŋkw, T. suñ* 'ék, cövek, faszög' (ÁKE. 565), 5. osztják (AHLQV.) É. *luñk* 'Pflock, Nagel, Keil', (KARJ.) DN. *töŋk* stb. 'Holznagel, Keil', (PAAS.—DONN.) K. *töŋk, J. Löŋk* 'Holznagel, Keil, Döbel; Zwickel', (PATK.) I. *tunk* 'Holznagel, Keil, Stöckchen; Splitter', (PÁPAI) KO. *tuŋk* 'Pflock, Nagel, Keil', 6. zürjén (WIED.) *jos* 'Spitze, Keil, Pflock etc.', 7. zürjén (WIED.) *tul* 'Pflock, Keil, Nagel etc.', (WICHM., l. UOTILA, SyrjChr. 162) 'Keil, Pflock, Zapfen, Nagel', 8. votják (MUNK.) *tul* 'ék, hasítószeg, cövek', 9. mordvin (WIED.) E. *tulo* 'Keil, Pflock', 10. finn *vaaja* (KATARA) 'Keil; Pfahl', 11. észt (WIED.) *wai* 'Pflock, Keil, Pfahl, Stange, Stab (zum Einschlagen, Einstecken)', 12. lív (KETT.) *vaigā* 'Keil, Pflock', 13. lett *vadzis* 'Pflock, Keil'. — E példák bizonyára kellően igazolják, hogy egy '*ék' jelentésű *csegely* és a votják *tšog* egyeztetésének a jelentés tekintetében nincs akadálya.

A hangalak szempontjából a *csegely* ~ votják *tšog* egyeztetés nem ment minden nehézségtől. Mivel a votják *tš-* finnugor **tš* folytatása, a magyarban inkább szókezdő *s-t* váránk. vö. *sok* ~ zürjén *tšék* 'sűrű' (SZINNYEI, NyH.⁷ 28), *segt* ~ mordvin *tšangode-*, *šangəđə-* (id. m. 99), *siet* ~ mordvin *tšije-* (id. m. 159), *sovány* ~ mordvin *šəva, tšova* (id. m. 99). WICHMANN ugyan *csékély, csingál, csök* (*csög*) szavaink *cs-jét* is finnugor **tš-re*, illetőleg ennek zöngés párjára, **dž-re* vezeti vissza (FUF. XI, 180, 201; 181—2; 185—6), az EtSz. azonban ezeket az egyeztetéseket nem fogadja el. Mindamellett azt hiszem, hogy magyar *cs-* < finnugor **tš-* fej-

¹ *Ereszték* (CzF.) 'két tárgy közé becsíptetett valami', tehát nyilvánvalóan olyasmi, ami az ékre emlékeztet.

lódéssel számolnunk lehet. Mivel a finnugor **ts-* vagy **ts'*- folytatója a magyarban egyrészt *cs-*, másrészt — közelebbről meg nem határozható feltételek mellett — *s-* (l. SZINNYEI, NyH.⁷ 28—9), viszont *s-* származott finnugor **tš-*-ből is, arra gondolok, hogy a finnugor **ts-* (**ts'*-) és **tš-*- folytatója valamikor talán egyként *cs-* lehetett a magyarban, s ilyenformán nem egymástól független, szórványos finnugor **ts-* (**ts'*-) > magyar *s-* és finnugor **tš-* > magyar *s-* változásról, hanem egy finnugor előfeltételektől független szórványos magyar **cs-* > *s-* fejlődésről kell beszélnünk. Ha így fogjuk fel a finnugor affrikáták történetét, akkor természetesen magyar *cs-* mind finnugor **ts-* (**ts'*-), mind pedig **tš-*-ből lehetséges. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a magyarban a szórványos *s-* < *cs-* változás nem ritka, vö. pl. *sekély*—*csekély* (EtSz.), több példát l. MÉSZÖLY: MNy. VI, 405 és X, 162, PAIS: XIV, 69—70. De megmagyarázhatjuk a magyar *cs-* ~ votják *tš-* megfelelést akkor is, ha a magyarban csupán az *s-t* tekintjük a fgr. **tš* hangtörvényszerű folytatójának: a magyarban több igazolt esetben *s-* > *cs-* változás történt a szó kezdetén (bolgár-török **šalagan* v. **šalyran* > óm. *soluán* v. *soluhán* > *salán* > *csalán*, óm. *Sunád* > *Csonád*, *Csanád*, francia-német *chaise* 'Halbwagen' > m. *cseza*, l. GOMBOCZ, ŐM. II₁, 96), lehetséges tehát, hogy a *csegely* is korábbi **segely*-ből való. Tudom, a magyar nyelvtörténet kutatója erre azt az ellenvetést teheti, hogy a *csegely* szónak nem ismerjük a régiségből *s-es* változatát. Ez igaz, de ugyanakkor hivatkozhatom a *csipke* 'bokor, vadrózsa' szóra, amelynek *s-es* változata szintén ismeretlen, mégis BÁRCZI GÉZA Szófejtő Szótára szerint valószínűleg valamely szláv nyelvből való, amelyekből csak *š*-sel hangzó szóalak (szerb *šipka* stb.) jöhet tekintetbe a magyar szó eredetijeként (vö. még EtSz. Valószínűleg szláv eredetűnek tartja szavunkat HORGER is, l. Magyar Szavak Története 38). Ilyen továbbá a *csúr* is, amelynek német eredetét mind az EtSz., mind BÁRCZI kétségtelennek tartja, jóllehet a magyar *cs-* szókezdet itt is állandó a német *sch-* (olv. *s*-) sel szemben.

A magyar *csegely* és a votják *tšog* magánhangzóinak megfeleléséhez vö. *tél* (*tele-t*) < **telü* ~ votják *tol*, a magyar *-g-* ~ votják *-g* szabályos, vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 39. A *csegely* *-ly-* je denominális névszóképző lehet, amelyhez vö. GOMBOCZ: NyK. XL, 1—20.

Az előadottak alapján úgy látom, ANDERSONNAK a *csegely* eredetére vonatkozó ötlete kellőképp igazolható. Igaz, hogy a *csegely* tájszó, mint-hogy azonban már a XVI. század második felétől kezdve vannak rá adataink, régi tájszóval van dolgunk, az ilyenek finnugor eredetének lehetőségét pedig elvben nem tagadhatjuk. Az az osztják és finn szó, amelyet ANDERSON a *csegely* és a votják *tšog* szóval az idézett helyen összekapcsolt, aligha tartozhatik ide.

A Magyar Etymologiai Szótár a *csobolyó* szóra vonatkozó korábbi magyarázatokat hibásaknak minősíti s a szó eredetét ismeretlennek jelzi. Azóta a *csobolyó* eredetével tudtommal egyedül BÁTKY ZSIGMOND foglalkozott a Nyelvtudományi Közlemények L. kötetében a 49—50. lapon. BÁTKY ZSIGMOND azt gondolja, hogy a *csobolyó* a hangutánzó *csobog* ~ *csoborog* (MTsz.) ige származéka; gondolatmenetéből következően az -ó igenévképző eredetileg egy felteendő **csobor* igéhez járult, s a *csoboró*-ból $r > l(y)$ változás útján felett a *csobolyó*.

Nagy nehézsége e magyarázatnak, hogy r -rel hangzó alapalakból indul ki, jöllehet a régi feljegyzésekben l , ll , j áll a szó belsejében, s r -rel hangzó alakra egyáltalában nincs példánk. Meggondolást kíván az a körülmény is, hogy azok az r -res alakok mellett szereplő, l -lel, ill. ly -vel hangzó igék, amelyek az $r > l(y)$ változás igazolására szolgálnának (*böcölög*, *csepeleg*, *döbölög*, *hőbölög* és *zsibolyog*, ezek mellett: *böcörög*, *csepereg*, *döbörög*, *hőbörög*, *zsiborog*), valamennyien kis területen élő s bizonyára aránylag új keletű tájszavak, amelyekben az $l(y)$ -t talán magyarázhatjuk $r > l$ változás útján, a *csobolyó* azonban az előttem ismeretes adatokból következően a nyelvterület legnagyobb részén ly -vel, ill. ebből fejlődött l , ll vagy rl mássalhangzóval (mássalhangzócsoporttal) hangzik, s ezért $l(y)$ -és alakja a fentebbi l -es, ill. ly -és alakokkal aligha fogható egy kalap alá. A *csoborog* alakra is, amely a *csobog*, *csubog* ige szócsaládjába tartozik, az EtSz. szerint csak egy adatunk van, Tolna megyéből. Ezek alapján valószínűbbnek látszik előttem, hogy a *csobolyó* alakváltozatai közül — mint ahogy az EtSz. is gondolja — a ly -vel hangzó alakból kell kiindulnunk, s ez esetben a szó eredetét új utakon kell keresnünk.

Szerintem a *csobolyó* szó egyeztethető a vogul *šump* szóval, amely SZILASI Vogul Szójegyzéke szerint 'vízmerő nyírhéj; Wassereimer aus Birkenbast' jelentésű. MUNKÁCSI már «A magyar népies halászat műnyelve» (=Néprajzi Füzetek 1.) című tanulmánya 56. lapján közölte e szónak egy származékát is, mégpedig az északi-vogulból: *šumpel* 'háromszögletű [tölcséralakú] nyírhéj-edényféle, mellyel a ladikból a beléje szívárgott vizet kiöntögetik' (vö. VNGY. II, 2. rész 471., 573. és 704. l.). REGULY jegyzeteiben — MUNKÁCSI idézett értekezése szerint — *šumpel* 'ein kleines Trinkgefäß aus Birkenrinde' szerepel.

Jelentés szempontjából — úgy vélem — nincs nagyobb akadály a magyar és a vogul szó egyeztetésének. A *csobolyó* CZUCZOR és FOGARASI szótárának értelmezése szerint 'kis kézi hordócska, melyben a mezei

munkások ivóvizet szoktak magokkal vinni és tartani', BALASSA szótára alapján a *csobolyó* 'hordóalakú, lapos faedény; vizet vagy pálinkát ho danak benne; isznak is belőle'. Igaz, hogy ez a jelentés nem azonos a *šumpel* jelentésével, utalhatunk azonban több olyan körülményre, amelyek figyelembevételével a fennforgó jelentéskülönbséget nem kell az egyeztetés akadályának tekintenünk. Mindenekelőtt nagyon valószínű az, hogy a *šumpel* nemcsak vízmerésre, hanem vízivásra is szolgált; bizonyítja ezt szavunk REGULY-féle jelentése is: 'ein kleines Trinkgefäss aus Birkenrinde'. Másfelől megvan a lehetősége, sőt nagy a valószínűsége annak, hogy a *csobolyó* nem jelentett kezdettől fogva oly tökéletes kivitelű víztartó edényt, aminőnek ma ismerjük, hanem eredetileg valamely egyszerűbb ivóedény neve volt. Ha arra gondolunk: milyen lehetett az az ivóedény, amelyet nomád őseink vízivásra — s esetleg víztartásra — felhasználtak, képzeletünk minden megerőltetése nélkül is épp olyanszerű fahéjból készült tölcseralakú edényféle képe merül fel előttünk, amilyennek MUNKÁCSI a vogul *šumpel*-t lefesti.

A hangalakot illetően az egyeztetésnek csupán egy nehézsége látszik: a MUNKÁCSI feljegyezte *šump*, *šumpel* szavak kezdő mássalhangzója *š*, a REGULY anyagából közölt *šumpel*-é azonban *š̄*. Figyelembe véve azokat a megjegyzéseket, amelyeket KANNISTO tett MUNKÁCSI átírásának pontosságáról, ez a nehézség is elhárul: a MUNKÁCSI-féle *š* az északi-vogul szövegekben általában *š̄* hangnak a jele, s ez teljesen megmagyarázza a REGULYNál szereplő *š̄* szókezdetet (vö. FUF. VIII, Anz. 195—7). A vogul *š̄*-magyar *cs*-megfelelés igazolására nem tudok ugyan említeni általánosan jóváhagyott vogul-magyar szóegyezéseket (azokat az idevágó egyeztetéseket, amelyeket WICHMANN a FUF. XI. kötetének 188—201. lapján tárgyal, az EtSz. nem fogadja el), annyi azonban az eddigi kutatások alapján is bizonyosnak látszik, hogy a vogul *š̄* (T. *š̄*-) finnugor **š̄*- (**š̄*-) fejleménye (vö. TOIVONEN: SUS. Toim. LXVII, 384), a finnugor **š̄*- (**š̄*-) > magyar *cs*- fejlődésre pedig vannak elismert példáink, I. SZINNYEI, NYH.⁷ 28—9: *csíp*, *csomó*, *csillog*, *csűnik*. Az első szótag magánhangzóját illetőleg pontosabb feljegyzések hiányában megelégedhetünk azzal, hogy mind a vogul, mind a magyar szó mélyhangú. A vogul *-mp*-magyar *-b*- hangviszonyhoz vö. vogÉ. (MUNK.) *šump* ~ m. *hab*, vogÉ. *šmp* ~ m. *eb*. A *csobolyó* végződését összetett képzőnek tartom, mely azonos lehet *szuglyó* (NySz. *szugoly* címszó alatt) szavunk végződésével. A *szuglyó* *ly*-je GOMBOCZ szerint denominális névszóképző (NyK. XLV, 6—7); ez esetben az *-ó* nem lehet más, mint az a névszóképzőnk, amely az *apó*, *anyó*, *ormó* stb. szavakban önállóan jelentkezik (SZINNYEI, NYH.⁷ 97). PAIS DEZSŐ bizonyos *l(y)* képzőt tartalmazó szavak *l(y)*-jében gyakorító igeképzőt lát, s ilyenformán például a

csigolya s a *homlok* szavakat deverbális származékoknak fogja fel (MNy. XI, 312 és XIV, 68). A *csobolyónál* is gondolhatunk erre a magyarázó lehetőségre is, hozzátéve természetesen, hogy akkor a *ly* az egyébként is gyakori *l > ly (j)* hangfejlődés eredménye lenne.

Ha a fenti szószármaztatást elfogadjuk, *csobolyó* szavunk egy nagyobbacska finnugor szócsaládba illeszkedik bele. A vogul *šump* szót ugyanis TOIVONEN egyeztette az osztják (KARJ.) DN. *tšmbät*, DT. *tšmbäl*, Ts. *tšmbäl*, Kr. *tšmpat*, Ni. *šünpä*¹³, Kaz. *šombäl* 'Kelle von Birkenrinde', továbbá kétkezdve a finn *sammio* 'dolium, vas ligneum rotundum', *sammi*, *sampio* 'grosse Kufe' szóval (FUF. XX, 52). KALIMA JALO rámutatott arra, hogy a fentiekkel a zürjén *tšumpel* 'nyírfakéregből való kis ivóedény', valamint a déli-vépsze *tšumbüne* 'tohus joomanöukene' is kapcsolatban áll. Szerinte a zürjén szó jövevényszó az osztjából, mely aztán — talán karjalai közvetítéssel — a vépszékhez is eljutott (l. Nyr. LIX, 72—3). UOTILA a zürjén szóra vonatkozólag elfogadta KALIMA nézetét (SUS. Toim. LXV, 355, 361; Viritt. 1934: 252), a vépsze szó azonban szerinte valószínűbben ősröksági viszonyban van az obi-ugor szavakkal (Viritt. 1935: 104). Legutóbbi nyilatkozatában már az utóbbi vélemény felé hajlik maga KALIMA is (Vir. 1941: 209—10).

*

Miután e dolgozatomat megírtam, olvassom RÁSONYI LÁSZLÓ «Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz» című közleményét a NyK. most megjelent LI. kötetében. RÁSONYI itt egyebek között a *csobolyó* eredetével is foglalkozik, s ennek magyarázatára — hangsúlyozom: kellő óvatossággal — két feltevést kockáztat meg. Első megfejtési kísérlete sok rokonságot mutat BÁTKY ZSIGMOND magyarázatával, ugyanis RÁSONYI is azt teszi fel, hogy a *csobolyó* teljesen magyar eredetű, mégpedig a hangutánzó *csob* és *csubog* > *csobog* szavainkkal összefüggő *csubbol* ~ **csobol*- igéből származik. Szerintem a *csubbol*- és a felteendő **csobol*- viszonyának a magyarázata nem okozna talán különösebb nehézséget, annál nagyobb gyengéje azonban e megfejtési kísérletnek az, hogy az a *csubbol*- ige, amelyet RÁSONYI az Etymologiai Szótárból idéz s amelyre támaszkodva a *csobolyó* alapszavául tekintendő **csobol*- változatot felteszi, tudomásom szerint csupán a székely nyelvjárásterületről van feljegyezve (vö. MTsz.), viszont a *csobolyó* szó — BÁTKY (NyK. L, 49. l.) szerint — épp a Székelyföldön nem ismeretes, hanem *borbolyó*, *csobán*, *légely* (*négely*), *bokolyó*, *budulék* stb. elnevezések használatosak helyette. Ha ezt tudva, RÁSONYI megfejtési kísérletét el akarnánk fogadni, nemcsak a feljegyzetlen **csobol*- igét kellene feltennünk, hanem még azt is, hogy az erősen helyi jellegűnek látszó *csubbol*- valaha ott is

élt, ahol a *csobolyó* ismeretes volt (erre pedig adatunk nincsen), illetőleg: a *csobolyó* szó épp ott veszett ki a használatból, ahol felteendő alapszavának, a *csubbol-* igének az ismerete tudomásunk szerint egyedül igazolható.

Mint említettem, RÁSONYI a jelzett helyen — másodsorban — másik megfejtési kísérletet is nyújt a *csobolyó* eredetére vonatkozólag. E szerint a *csobolyót* egybevetethetnénk a következő török szavakkal: küer. *čabālā*, 'der Löffel' (<*čabala*)~bar. *sābālā* ua.~tel. *šabala* ua.; mind ezeknek, mind pedig egyéb idevonható szavaknak a töve (o: alapszava) *čaba*, amely csak Anatóliában maradt fenn, s jelentése ott 'lapos, sekély, agyagból készült főzőedény, agyaglábás'. RÁSONYI szerint a *čaba* szónak egy szabályos *čabalu(γ)* származéka könnyen elképzelhető lenne a *csobolyó* előzőjéül. A magam részéről azt hiszem, hogy a feltehető **čabalu(γ)* s a magyar *csobolyó* viszonya a vokalizmus szempontjából részletesebb megvilágításra szorulna, mielőtt a fenti feltevést valószínűnek mondhatnánk. Mivel egyébként is sok homályos pont van az egyeztetésben (1. nem mondja meg a szerző, hogy szerinte a *csobolyó* mely török jövevényszórétegbe tartozhatnék, 2. a RADLOFF szótárából merített *čabala* megvolta bizonytalan, 3. a bar. *sābālā* szóban c- szókezdet volna várható, 4. a tel. *sabala* alakban č- lenne szabályos, 5. a *csobolyó* előzőjéül elképzelendő **čabalu(γ)* származék sehol sincs meg, csupán feltett alak), a *csobolyó* finnugor eredete sokkal elfogadhatóbbnak látszik előttem, mint a fenti török kapcsolatok.

LAKÓ GYÖRGY.

SUTTON, SUT.

BÁRCZI GÉZA SzSz.-ában a *sut* szót némi habozással elvonásnak mondja az elavult *suttom*, *suttyom* főnévből. Ez a *suttom* szerinte hangfestő eredetű szó, melyről azonban «nem lehet eldönteni», vajjon a ma is közkeletű *suttyomban* «alapszava-e, vagy elvonás belőle» (276. l.).

Előzetes munkálatok nem igen támogatták a szótár jeles szerzőjét e szavak származásának a megfejtésében, tehát nyugodtan nyitva hagyhatta volna a kérdést azzal, hogy eredetük ismeretlen. Szorosan vett feladatán túlmenőleg azonban mégis megkockáztatta a véleménynyilvánítást, de hogy nem sok hittel tette, az már a két cikkecske megfogalmazásán is érezhető. Nem bízott magyarázatában, ill. magyarázataiban, kétkedett bennük, sőt kételyét olyasmire is kiterjesztette, amire talán mégsem lett volna szabad: a *suttyomban* utolsó szótagjára, a *-ban*-ra, hiszen szerinte az sem bizonyos, hogy ez azonos a *-ban* raggal.

Hogy a *sut* és a *su'tyomban* valamiképp összefügg egymással, azt már régi szófejtőink is gyanították. DANKOVSKY Lexicon-jában ezt írja: *sut* *sutt* 'latebrae, der Schlupfwinkel'; *i n d e*: *suttony*, *suttom* 'angulus, der Winkel'. CzF. szerint a «*suttom* fn., mely csak *ban* viszonyraggal divatozik, *suttomban*. Jelent búvó, rejtekhelyet s gyöke a kuckót, szurdékot jelentő *sut* v. *sutt*... Képeztetésére olyan, mint *alattom*, melyből lett *alattomos*, *alattomban*».

Ezek szerint tehát a *suttom* úgy viszonylanék a *sut*-hoz, mint egy képzett szó az alapszavához. Különösen CzF. magyarázata lehetett meggyőző a maga idején. Ma már azonban tudjuk, hogy az *alattomos* *-om*-része nem eredeti (vö. R. *alattomos*), és nyilván nem is képző, hanem valószínűleg helyhatározó rag, tehát a régiség *alattom* szava raghalmozásos alakulat (vö. EtSz. *al c.-t*).

Kissé másképp gondolja az összefüggést LACZKÓ GÉZA: Nyr. XXXVII, 403. Ő a *sutyomot* «ragozott névszó»-nak tartja, amely a játsszi szóhasználatban «ragozatlan főnévként (*sut*)» szerepel.

BÁRCZI ezeket a nézeteket, ill. a bennük érintett összefüggéseket szóra sem méltatja. Hogy miért, az nyilvánvaló. Ahhoz ugyanis, hogy a *sut* szóból indulhassunk ki a *suttom* megfejtésénél, akár képzésre, akár

ragozásra gondolva magyarázatunkban, okvetetlenül tudnunk kell, mit szólnak származtatási sorrendünkhöz a multbeli adatok. Mert ha történetesen az általunk ragozottnak vagy képzettnek hitt szó időben jóval megelőzi tő- vagy alapalaknak vélt előzményét, akkor legalább is meginog a hitünk származtatásunk helyességében, különösen, ha amúgy sem áll valami biztosan a lábán. Már pedig a mi esetünkben pontosan ez a helyzet; a *suttom*-ra már a XVI. sz. második feléből is vannak feljegyzéseink, a *sut*-ra pedig csak a XVIII. sz. végéről!

Nyilván ez a kétszázados hagyományozási ír készítette BÁRCZIT arra, hogy a *sutból* való képzési vagy ragozási származtatást szó nélkül elejtve az ellenkező irányból kísérelje meg a megfejtést: ennek a szótörténeti adatok legalább nem mondanak ellen. Ebben az ellenkező irányban azonban mindjárt tovább is ment a kelleténél, a *suttyomban* alakból indult ki, vagy legalább is az ebből való kiindulást éppen annyira indokoltak gondolta, mint a *suttomból* valót.

Mert, hogy a *suttomban* vagy *suttyomban* a maga egészében nem lehet kiinduló pont, és ez a kifejezés úgy, ahogy van, nem lehet hangfestő alakulat, arra, azt hiszem, kár volna sok szót vesztegetni.¹

A szóvégi *-ban* oly világosan rag, mégpedig — ha a régi előfordulásokat nézzük — nem is átvitt, hanem konkrét helyhatározási értelemben használt rag, hogy kétség nem is férhet hozzá. Sőt az is kétségtelen, hogy a rag lefejtése után megmaradó *suttom* v. *suttyom* sem lehet hangfestő eredetű. Csak el kell olvasnunk a NySz. példamondatait, máris könnyen meggyőződhetünk erről. Ezek közt ugyanis ilyenek vannak: «Nem mene valami *suttomban* és reytekben» (1591); «Üly veszteg rokon a *suttomban*» (1659); «A mint állok a *suttomban*» (1785), hogy csak néhányat említsek. De éppígy félreérthetetlen a legrégebbi adat is: «Midőn más jámborok processiót járnak, ők a *suttomba* pillagnak» (1577—80). Ugyancsak konkrét helyhatározásról tanúskodnak a más, nem *-ban* vagy *-ba* ragos alakok is: «Neha feiet emeluen az *szuttomból*² ordet» (1588); «Megkerülnek minden *suttomot* . . .» (Faludi, 1748).

¹ Hasonlóan jár el a SzSz. szerzője a *parányi* c.-nál is. Ezt is globálisan igyekszik magyarázni, s azt mondja róla, hogy talán hangfestő volt eredetileg. Elkerüli a figyelmét, hogy a *parányi* ugyanolyan származék, mint a *szemernyi*, s éppoly kevésbé hangfestő, mint emez. Alapszava az oszmán-török *para* 'eine kleine Münze (= 3 Aktsche = 1/40 Piaster)' РАДЛ, mely minden balkáni nyelvbe átkerült, és hozzánk is bizonyosan az oszmánliból jött közvetlenül. 'Aprópénz' jelentésben a népnyelv is ismeri a *parát* (vö. MTsz.). A *parányi* 'sehr wenig, sehr klein' jelentését kifogástalanul magyarázza az a példamondat, melyet Orczyból idéz a NySz. «Élni kell *parányi* értékből». Mintha csak azt mondanók: «Élni kell *garasnyi*, *fillérsnyi* értékből.»

² Talán íráshiba *suttomból* h.

Ha BÁRCZI figyelemre méltatta volna ezt a Faludi-adatot, vagy hogy ülni, állni lehet a (!) suttomban, ha számba vette volna, hogy az idézett példákban a *sutton* ~ *suttom* szó valamiféle helyet jelent, közelebbről pedig a *rejtekek* vagy *szeplet* szinonimája (vö. «Az anyaszentegyházban kell lenni az igaz hitnek, nem valami *suttomba* avagy *szepletben*»: NySz.), semmikép sem gondolt volna hangfestésre. De — tudjuk — BÁRCZI szótárában a jelentések kissé mostoha elbánásban részesültek. Ez különben e nagyon hasznos munka legsajnálivalóbb hiányossága. Hiába, a szó kétarcú entitás, és az egyik arcnak, a jelentésének az elhanyagolása rögtön megbosszulja magát. Megbosszulta magát itt is.

Mert mi is hát szavunknak kellő valószínűséggel feltehető eredete?

Ha a szó hangalakját (R. *sutton* ~ *suttom* ~ *suttony* Kr., CzF. ~ N. *sutyom*: Nyr. XXVIII, 527; vö. még a mai *suttyombant* is) és jelentését [NySz.: 'angulus, recessus, winkel, schlupfwinkel'; SzD.²: 'pest mege, kementze mege'; Kr.: 'angulus aedis'; CzF.: 'rejtekhely, kuckó, szurdék, szuglya, hová valaki odahúzza magát, hogy lappangjon, elrejtőzzék, elbújják, vagy különösen, hogy valakivel titkosan értekezzék' (l. *suttony* a.)] egyaránt nézzük, azt kell mondanunk, hogy n é m e t j ö v e v é n y, az újfelnémetből való kölcsönzés.

Ha kezünk ügyébe kerül GRIMMÉK nagy szótára, a IX. kötetben érdekes dolgokat olvashatunk. A *Schutt* címszó szövegéből megtudjuk, hogy a *schutt* szó — mint a szokásosabb *schütte* mellékalakja — az újfelnémetben jelentkezik először, mégpedig eleinte szakmai műszóként, mesterségszóként, s csak a XVII. sz.-ban válik általánosabban használttá. Mint szakmai szó a *schutt* sokfélélt jelent [1. 'erdaufwurf und umwallung' (harcászat); 2. 'so viel trauben als auf einmal in die kelter geschütet werden und der saft davon' (borászat); 3. 'das zu einem gebräude gehörige malz, wie man es in das gehörige wasser schüttet' (serfőzés); 4. 'das zum abmahlen aufgeschüttete getreide' (molnárpar); 5. 'bestimmte menge getreide als gegebener lohn und unterhalt' (mezőgazdaság)], az o s z t r á k b á n y á s z a t i s z a k n y e l v b e n pedig ez a jelentése: 'kleiner schachtartiger raum zum abwärtsfordern von ausgehauenen mineral- oder auch von anderen massen durch hinabstürzen'.

A másik hely a *Schütte* címszónál van, és számunkra még talán az előbbinél is becsesebb. Itt azt olvashatjuk: 'bergmännisch ohne umlaut *schutte*, neben masc. *schutt*, blinder schacht, gesenk'. Ezzel — azt hiszem — el is jutottunk szavunk forrásához.

A régi magyar *sutton* (~ *suttom*, *suttony* stb.) hangalakilag pontosan úgy viszonylik ehhez az úfn. bányásznyelvi *schutte*, osztr.-baj. *schutten* szóhoz, ahogy *puttony* szavunk a kfn. *butte*, osztr.-baj. *butten*, *butt'n*-hoz.

A *sutton* alakilag abba a német jövevény-csoportba tartozik, amelybe a *bükköny* (vö. kfn. *wicke*, osztr.-baj. *wicken*), a *bálköny*~*bóköny* (vö. kfn. *balke*, úfn. *balken*), a *hókköny*~*hóköny* (vö. kfn. *hacke*, oszt.-baj. *hacken*), a *pogony* (vö. kfn. *boge*, úfn. *bogen*), l. MELICH, Ném. vendégsz. 75, LUMTZER—MELICH DOL. 296, és hasonlóba, mint a *torony* (<kfn. *turn*). Ez a legutóbb említett szó R. *tor(o)n* alakjával és a *b-n* kezdődő ragok előtti helyzetből kivált R., N. *torom*-mal szavunk végének alakulására a legpontosabb analogon, amit csak kívánni lehet.

Amilyen tiszta ez az alaki megfelelés, ugyanolyannak látszik a jelentési is. Itt a német bányász szónak abból az értelmezéséből kell kiindulnunk, amelyet GRIMMÉK VEITH H. Deutsches Bergwörterbuch-ja (Breslau, 1870) alapján adnak: a 'blinder schacht, gesenk'-ből.

Hogy egy vakaknának vagy ahogy a magyar bányászok mondják, saktának, illetve ereszkének mi a rendeltetése, azt magából a német szócsaládból is, mely a *schütten* 'szórni, önteni' igével függ össze, könnyű kihüvelyezni. A *schutt(e)*~*schütt(e)* szerteágazó jelentéseit ugyanis két körbe sűrítethetjük. Az egyik a *n y a g i*, a másik *h e l y i* vonatkozású kör. Az elsőbe azok a jelentések tartoznak, amelyek a valahová szórt, hintett, hullatott *a n y a g r a* vonatkoznak, legyen az gabona, szőlő, szalma, homok, szikladarab, törmelék, omladék ('das, was geschüttet wird', vö. *sand-, erd-, felsen-, stein-, mistschutt, schutt von getreide, langstroh, trauben* stb.), a másodikba azok, amelyek a szórás *h e l y é r e* utalnak ('der ort, wo etwas geschüttet wird', vö. *schüttplatz*). Minthogy számunkra ez a második jelentési kör a fontos, hadd álljon itt mutatóba néhány idevágó jelentés:

«bei jägern *schütte*, futterschüttung für wild . . . sonst ort für ablagerung von dünger, schutt und dgl. . . ; eine gemeine *schütte*, ort oder platz, dahin man allen wüst und ungeseu über einer statt hintragt, schüt oder fürt, locus congestitius; bair. die *einschütt*, ort wo unrat und dgl. ins wasser geschüttet zu werden pflegt»: GRIMM DWb., *Schütte* 3 c.).

E jelentési helyzetből önként következik, hogy a *schutte*~*schutt* néven emlegetett földalatti létesítményeket nyilván arra használták a bányászok, hogy oda öntsék termelvényüket: a kifejtett ércartalmú kőzetet és/vagy az ércet nem tartalmazó meddőt, az ú. n. pejakot.

Így van ez különben ma is a bányászatban.¹ A mai bányászat is ismeri a vakaknákat, amelyek nem érnek fel a föld színére, hanem két vagy több egymás alatt lévő bányafolyosót kötnek össze. Ezek szállító-

¹ A kérdés tárgyi vonatkozásaiban dr. TÁRCZY-HORNOCH ANTAL egyetemi ny. r. tanár úr, a geodézia és bányamérés tanárprofesszora volt segítségemre. Értékes felvilágosításaiért fogadja e helyről is hálás köszönetemet.

berendezéssel («kas») is el vannak látva. Nagy rokonságot mutatnak velük az ereszkék («gesenk»), csakhogy ezekben semmiféle szállító berendezés nincs. A teli csillékből a termelvényt közvetlenül bedöntik a rézsútos ereszkébe, és az önsúlyánál fogva lecsúszik vagy legurul a mélyebb szintre.

Hogy ezek a földalatti bányavájatok kitűnő megbúvási lehetőséget nyújtanak, aligha szorul bizonyításra. Különösen áll ez az ereszkékre. «Ha ezek véletlenül üresek, vagy ha a közelükben a termelést már megszüntették, ebben az esetben búvó- és rejtekhelyül is szolgálhatnak» — írja TÁRCZY-HORNOCH hozzám intézett 1941. június 25-i levelében.

Ezzel azonban máris eljutottunk a magyar *sutton* (~ *suttom* stb.) jelenléti területére, még hozzá minden erőltetés nélkül. A legrégebb adatok 'latebra, schlupfwinkel' jelentése már megvan, a többi — fokozatos specializálódással — jól érthető: 'vakakna, ereszke' → 'rejte, búvóhely' (NySz.) → 'szöglet' (mint alkalmas búvóhely és aztán általában; vö. MA.: 'angulus') → 'angulus aedis' (Kr.) → 'pest mege, kementze mege' (SzD²).

Ma ez a *sutton* (~ *suttom*) nincs meg a bányászati szaknyelvben. Ebben az alakjában a köznyelv sem ismeri már. Talán még a népnyelvben itt-ott lappanghat 'sut, kemencezug' jelentésben. Erre lehet következtetni abból a találós meséből, melyet SCHERER LAJOS: Nyr. XXVIII, 527 között Kolozsme gyéből:

Ugy ráütöttem [t. i. a macskára] a pityebotyáva' [=fogóval]

Hogy mindjárt sutyomba [=sutba] szaladt.

A *sutyomban* kifejezés azonban híven és széles körben megőrizte emlékét. Ennek 'clam, occulte, heimlich, geheim' jelentése a *sutton* 'latebra, schlupfwinkel' jelentéséből világosan alakult.

Miután így végigkísértük a régi magyar *sutton* szó útját a mai *sutyomban*-ig, szólnunk kell *sut* szavunkról is, mert hogy ez valamiképp összehasonlítandó a *sutton*-nal, az már az eddig elmondottak alapján is valószínű.

A nyelvi adatok, amelyeket magyarázatunkhoz alapul kell vennünk, aránylag nem nagyszámúak és könnyen elrendezhetők. A szó régiségi, köznyelvi és nyelvjárási fő hangalakja *sut*, alakváltozatai pedig R. *sutt* (Kr., DANK.); N. *sutu* (székely), *sutty* (palóc). Jelentései: 1. 'recessus, schlupfwinkel': NySz.; vö. MÁRT. 1807 stb.; továbbá KUNOSS Szófüzérében: *sut*=*sutton*, rejtekhely, der Schlupfwinkel; 2. 'szöglet, kuckó a szobában': MTsz.; 'különösen a tűzhely mellett': CsÜRY SzSz.; 3. 'kemencezug, kemence möge': MTsz.; vö. még SzD.²: *sut*=*sutton*, pest mege, kementze mege; 4. 'szobai fűtőkemence belső szeglete': MTsz.

A legelső, ami itt szembeötlik, a jelentések tökéletes párhuzamosága: a *sut* is jelent 'latebra'-t, mint ahogy a *sutton* is jelentett 'angulus aedis'-t, sőt 'angulus post fornacem'-et is. E téren tehát magyaráztnivalónk

voltakép nincs. Ez a jelentési helyzet legfeljebb arra int, hogy a *sut* eredeztetésénél ne távolodjunk el attól a körtől, amelyben a *sutton*-nál kereskedtünk. Azt hiszem, ezt a megkötést nyugodt lélekkel vállalhatjuk, mert két út is kínálkozik, és mind a kettő a *sutton*nal kapcsolatos. Csak mindegyik másképpen.

Az egyik származtatási lehetőség az, hogy *sut* szavunk a régibb *sutton*ból alakult, mégpedig elvonással, ahogy BÁRCZI is gondolja. A jelentési viszonyok ezt a magyarázatot a legteljesebb mértékben támogatják, és a hangalaki helyzet is olyan, hogy elvonásra bátran gondolhatunk: a *sutton* vagy *suttom* a maga szóvégével szinte predesztinálva volt az elvonásra. Gondolkodóba csupán csak egy dolog ejtheti az embert: az a két évszázadnyi hézag, amely a két szó első előfordulását elválasztja. Hiszen az elvonás kedvező lehetősége már kezdettől fogva adva volt, e lehetőség — a magyarázat szerint — valóra is vált, mégis az első elvonásos adatok csak két század múltán kezdenek feltűnedezni . . . Persze ez lehet merő véletlen is, és elvégre igazán semmi sem parancsolja, hogy a nyelv ezt vagy azt a fejlődési lehetőséget záros határideig használja ki. Ezzel szemben viszont arra is lehet gondolni, hogy a kétszázados késés talán mégsem a vak véletlen műve . . . De akárhogy is, akármit is, az bizonyos, hogy itt van valami, ami ha egyenest nem is szól ellene az elvonásos magyarázatnak, támogatni azonban semmikép sem támogatja.

A másik származtatási lehetőség mindjárt azzal kezdődik, hogy fényt derít erre a bizonyos kétévszázados adathiányra. Lehetséges ugyanis, hogy *sut* szavunk egy k é s ő b b i átvétel eredménye, k ü l ö n kölesönzés az újfelnémetből, mégpedig szintén a bányászok nyelvéből. Az átvett alak itt már természetesen nem a *schutten*, hanem a már korábban is idézett osztrák bányász-terminus, a *schutt*.

Ez az eredeztetés alakilag alig igényel magyarázatot. Legfeljebb a *N. sutu*-ról kell csak egy-két szót szólnunk. Ez bizonyára kései alak, tehát az eredet kérdésében nincs szava. Valószínűleg a *sutu* 'uncus' szó hatására keletkezett. Nem ritka jelenség ugyanis, hogy a rokonhangzású szavak egymást hangalakilag befolyásolják, még akkor is, ha jelentésüknek semmi köze egymáshoz. Itt van pl. *torony* szavunk, melynek a nép nyelvében van *torongy* alakváltozata is (l. MTsz.). Hogy itt a *N. torongy* 'a kikelt csirkéhez ragadt tojásbéj stb.' érvényesítette alaki hatását, aligha lehet vitás.

Jelentésileg is tiszta a helyzet. A *sutton*nal kapcsolatban mondottakhoz legfeljebb még csak azt kell hozzátennünk, hogy a *sut* átvételekor magyar jelentéseinek kifejlődéséhez — úgyszólván — már készen kapta azokat az utakat, amelyeket elődje, a *sutton* vájt magának a magyar nyelvhasználatban.

A külön átvétel ellen tehát semmi sem szól, sőt ez a magyarázat olyasmit is érthetővé tud tenni, amire az elvonásos nem tud kádenciát. A kétévszázados adathiány megmagyarázása azonban nem az egyetlen mozzanat, amely e második magyarázat felé billenti a mérleg serpenyőjét. Még csak nem is a legfontosabb. Ennél sokkalta fontosabb, hogy a magyar bányásznyelv ma is ismeri és használja a *sut* szót mesterségszóként, tehát a másodszori átvétel nem pusztá feltételezés, hanem bizonyosság.

Ez a magyar bányásznyelvi *sut* csak a legutóbb került elő TARJÁN JENŐNEK «A vasércbányászat szaknyelvének szókincse Rudabányán» (Budapest, 1999) c. dolgozatából. Szakmailag azt az ereszkét jelenti a *sut*, amelyen az ércet egy felsőbb szintről az alsóbbra döntik. Ez pontosan megfelel annak az értelmezésnek, amelyet GRIMMÉKNÉL találtunk, l. fentebb. Magyarított neve: gurító (vö. ném. *Rollen*; l. PÉCH, Magyar és német bányászati szótár. Selmec, 1879, *Schutt* a.). Mint TARJÁN feljegyzi, a bányában «van olyan *sut* is, mely szellőztetésre szolgál. Ezt *luftsut*-nak hívják» (i. m. 65).

A nyelvi és tárgyi bizonyítékok tehát mind a mellett szólnak, hogy nyelvünk kétszer is merített az osztrák-német bányásznyelvből: előbb a *sutton*-t, később a *sut*-ot vette át. Mindkét átvétel gyümölcsözőnek bizonyult: mind a két szó kilépett szorosán vett szakmai köréből, és az egyik a *suttyomban* alakban, a másik pedig 'kemencezug' jelentésben és egy kifejezésben (*sutba dobni*) általánosan ismertté és használttá vált.

Abban, hogy a német, ill. osztrák bányásznyelvet átvételi forrásnak használtuk, nincs semmi meglepő. Ismeretes, hogy hazánkban a XIII—XIV. sz.-ban már szép számmal vannak bányavárosok és ezek nagyrészt német települések. Első bányászaink főleg németekből kerülnek ki. A XVI. sz.-ban a selmeci és körmöci bányákat a német Fugger-család birtokolja, Ferdinánd pedig a magyarországi bányászat igazgatását az alsóausztriai kamarára bízta (1549). Bár 1565-ben új rendtartást dolgoznak ki a magyar bányavárosok számára, «mégis egészen Mária Terézia idejéig a magyarországi bányászat a német, helyesebben az osztrák bányászat függvénye maradt» (TARJÁN i. m. 17).

Ezek a kapcsolatok természetesen nyelvileg is éreztették hatásukat. Több bányász szakkifejezés került nyelvünkbe, aminők a *gépely* (1590) < osztr.-baj. *göppel*, a *góstyán* (XVI. sz.) < úfn. *goldstein*, a *hevér* (1616) < osztr.-baj. *hauer*, a *hotymán* vagy *hukmány* (1616/43) < osztr.-baj. *huttmann* és a *stömpöly* (1556) < ufn. *stempel*, vö. MELICH, Ném. vendégsz., THIENEMANN: UngJb. II, 104. Ezeknek egykorú vagy közelkorú testvére a *sutton*.

Mária Terézia uralkodása elején (1741) függetleníti a magyar bányászati igazgatást az osztrák központtól, majd 1770-ben megalapítja a selmeci bányász akadémiát. Az akadémián azonban egy kerek évszázadig még németül folyik a tanítás, hisz csak a kiegyezés után, az 1868/9-es tanévben vonul be először a magyar az intézetbe tanítási nyelvnek, hogy aztán az 1871/2-es tanévben már teljesen kiszorítsa a németet (vö. TARJÁN i. m. 21). A magyarországi, tehát a magyar bányatisztek kiképzése is hosszú-hosszú ideig németül történt. Különösen abban az időben volt ez így, amely *sut* szavunk szempontjából fontosnak látszik: a XVIII. sz. második felében. Ekkor tanít a selmeci akadémián a híres-neves DELIUS TRAUOGTT KRISTÓF is, akinek bányászati könyve (Anleitung zur Bergbaukunst. Wien, 1773) az egykorú szakirodalom félszázadon át leg-többet forgatott munkája. Ebben a magyar szó német elődje természetesen lépten-nyomon előfordul.

LAZICZIUS GYULA.

A 'PHAGS-PA ÍRÁSOS NYELVEMLÉKEK.

A mongol buddhista hagyomány az írástudomány bevezetését három szentéletű tudós láma nevéhez fűzi. A három láma azért vállalkozott volna a nehéz munkára, hogy az írástudatlan mongol népnek írást adva hathatósabban kalauzolhassa az új gyülekezetet Buddha tanaiban. A térítéshez ugyanis elengedhetetlennek tartották a buddhista szent könyveknek minél nagyobb számban való lefordítását a tibeti nyelvből a mongolra. Ebben a munkában jó példával az említett három láma járt volna elől.

A három szentéletű tudós láma: Sa-skya paṇḍita, 'Phags-pa láma és Čhos-kyi 'od-zer. Az első érdeme a legnagyobb, mert ő a semmiből indult el, amikor csodálatos látomás alapján megteremtette az írás alapját és a mongol nagykhán kívánságára felfedezését a nép közt elterjesztette. 'Phags-pa láma Kubiláj khán óhajára folytatta volna tovább az írástudás terjesztésének nehéz művét, mégpedig új alapokon indulva el magából a tibeti írásból teremtette meg az új ábécét. Végül mégis Čhos-kyi 'od-zer érdeme a legmaradandóbb, mert felismerve a mongol nyelv igazi természetét, elfordult 'Phags-pa láma érdemes művétől, visszatért Sa-skya paṇḍita kísérletéhez, és azt oly módon sikerült tökéletesítenie, hogy műve a mongol írás alakjában a mai napig fennmaradt.¹

Némileg megtartottuk a három láma szerepének vázolásában a mongol hagyomány naív hangját. De szinte elegendő a kegyes hagyomány szóvirágait lefejtenuk, hogy megkapjuk: mit tartott a mongol írás bevezetéséről, fejlődéséről maga a nyugati tudomány is egészen a legújabb időkig.

¹ A mongol hagyományt legterjedelmesebben a Jirüken-ü toita-yin tayilburi c. mongol nyelvtani munka tartalmazza; vö. I. J. SCHMIDT, *Geschichte der Ostmongolen und ihres Fürstenhauses* (StPbg. 1829), 392—98. — G. HUTN, *Geschichte des Buddhismus in der Mongolei II* (Strassburg 1896), 118, 130, 134, 139, 162—64. — R. SARAT CHANDRA DAS, *Introduction of Written Language in Mongolia in the Thirteenth Century*: Journ. and Proc. Asiat. Soc. of Bengal III (1907), 109—11.

E felfogás szerint a három láma neve csorbítatlanul került ki a hagyomány szemmel láthatóan legendás szövedékéből, legfeljebb a mongol írásbeliség újabb adataival próbálták összhangba hozni a lámák szerepét. Sa-skya paṇḍita és Čhos-kyi 'od-zer ily módon az ujjúr írás bevezetője, ill. tökéletesítője, 'Phags-pa láma pedig az ú. n. 'phags-pa írás megalkotója.

Végül is P. PELLIOI mutatott rá, hogy a mongol hagyomány és a nyomában járó nyugati tudományos felfogás túloz, illetőleg téved, mikor a mongol írás történetét Sa-skya paṇḍita és Čhos-kyi 'od-zer nevéhez fűzi.¹ Az általuk «felfedezett», illetőleg bevezetett írást nem ők alkották meg, mert hiszen az teljes egészében azonos az ujjúr írással. De még csak az írás bevezetése sem az ő érdemük, ismerték a mongolok jóval előttük, sőt használták is a mongol kancelláriákban Dzsingisz khán idejétől kezdve. PELLIOI meggyőző és helyes érveléséhez legfeljebb azt fűzhetnök hozzá, hogy a régi nézet azért tarthatta magát oly sokáig, mert a mai mongol írás és a régebben ismert ujjúr írásos ujjúr nyelvű szövegeknek nemcsak a duktusa, hanem az egyes betűi is tagadhatatlan különbséget mutattak. Ez a különbség oly nagy volt, hogy a legegyszerűbben valami mesterséges közbelépéssel, írásreformmal volt magyarázható, melynek analógiája is kínálkozott a mongolból fejlesztett mandzsú írás esetével. Annak meg éppen nem volt semmi akadály, hogy a fordítói tevékenységéről is jól ismert Čhos-kyi 'od-zer-t fogadják el a mongol hagyomány alapján a reform végrehajtójának.

Az okoskodás eredendő hibája az volt, hogy az összehasonlított ujjúr írásos szövegek a IX—X. századból, a mongol írásosak pedig a XVII., ha nem a XVIII. századból származtak. Ha e nagy korkülönbséghez hozzávesszük még az írószer (ecset, calamus) és a papír különbségét is, akkor könnyű elképzelnünk, hogy az összehasonlított írások között valóban komoly különbség lehetett. Mégcsak rontotta a dolgok helyes felismerését, hogy egynéhány XIII—XIV. századi mongol emléket is ismertek. Ezek közelebb állottak az ujjúr íráshoz (teljesen még mindig nem egyeztek vele), de különböztek a mai mongol írástól is. Az eredmény mindenesetre az lett, hogy még VLADIMIROV is egymástól élesen elválasztandó ujjúr és mongol írásos mongol nyelvemlékekről beszél.

Ha azonban figyelembe vesszük a megvizsgálandó írásos emlékek kronológiáját, mindezek a látszólagos ellentmondások eltűnnek. Mindenekelőtt azonban rendet kell teremtenünk az ujjúr írásos ujjúr emlékek között, s nem szabad azt a hibát elkövetnünk, hogy korai ujjúr

¹ B. LAUFER, Skizze der mongolischen Literatur 183—86. — P. PELLIOI, Les systèmes d'écriture en usage chez les anciens Mongols: Asia Major II, 184—89.

emlékkel kései mongol emlék írását hasonlítsuk. Erre ma már szükségből sem vagyunk ráutalva. Vannak szép számmal XIII—XIV. századi ujjúr emlékeink, sőt egy igen terjedelmes ujjúr buddhista mű másolata a XVII. századból való, az ú. n. Ujjúr-kínai Szótár, úgy látszik, valamivel még ennél is későbbi. Nem panaszkodhatunk most már a mongol emlékek hiánya miatt sem. A XIII—XIV. század és a XVII. század közt tátongó úr is kezd eltűnni, s erre a «mongol nyelv sötét korára» is egyre több fény kezd derülni.

Sa-skya panditának s még inkább Čhos-kyi 'od-zernak az ujjúr eredetű mongol írás körül tagadhatatlanul megvan az a nagy érdeme, hogy ezt az írást használták és másokkal is ezt használtatták az első mongol nyelvű buddhista fordítások leírásánál. Ily módon valóban hozzájárulhattak ahhoz, hogy ez az írás, ha nem is általában véve a mongolok — de legalább is a mongol buddhizmus hivatalos írása legyen. Egy más alkalommal talán arról is bővebben szólhatunk, hogy nem véletlen, ha Sa-skya pandita és Čhos-kyi 'od-zer az ujjúr írást fogadta el a fiatal mongol buddhizmus írásának: a mongol buddhizmus u. i. teljes egészében az ujjúr buddhizmusból sarjadt.

Merőben más irányba mutat 'Phags-pa láma tevékenysége.

'Phags-pa láma, teljes egyházi nevén 'Phags-pa Blo-gros rgyal-mchan, vagy 'Gro-ggon 'Phags-pa, másként Ārya Matidhvaja 1235-ben, vagy 1239-ben (ez utóbbi a kínaiak adata) született. Már 1247-ben megfordul Mongóliában, s igen fiatalon, 18 éves korában, 1253-ban kerül az akkor még trónörökös Kubilajjal érintkezésbe. Hosszú idő múlva, 1276-ban tér vissza Tibetbe, ahol 1280-ban, alig 45 éves korában hal meg.

Kubilaj kívánságára «új írást készített» a mongol nyelv lejegyzésére, melyet 1269-ben hivatalos írássá tett meg a mongol-kínai császár. Az új írás, melyet megalkotójáról 'phags-pa-írásnak, alakjáról *dörbelfin*-nek, «négyszögletű»-nek, vagy sajátos rendeltetéséről *kuo ce*-nak, «nemzeti»-nek is nevezték, tekintélyét és egyeduralmát nem sokáig tudta megőrizni: alig ötven évi virágzás után letűnt, s helyét fokozatosan az ujjúr írásnak engedte át.

Igen korán helyesen felismerték, hogy a 'phags-pa írás nem egyéb, mint a tibetinek az átvétele, azzal a különbséggel, hogy a tibeti vízszintes sorvezetése helyett felülről lefelé haladó, függőleges sorokban írták. Ismereteinket PELLIOT itt is érdekes megfigyeléssel gazdagította: a magánhangzók egyes jegyeinek a jelölésében (így az *ü, ö*) a brahmī írás megfelelő jelölési elve érvényesül, amennyiben t. i. a 'phags-pa írás megfelelő összetett jegye nem az ujjúr *oy, uy* (tehát *waw* és utána írt *yod*), hanem brahmī *yo, yu* (tehát az előbbi fordítottja: *yod* és utána írt *waw*) alapján érthető meg.

A 'phags-pa írás eredetét megvizsgálva szintén kitűnik, hogy alapítójának érdeme jóval szerényebb, mint a hagyomány alapján gondolni lehetne. A nevéhez fűződő írás és a tibeti közt ma meglehetősen nagy a különbség. A 'phags-pa írás legtöbb betűje felismerhetően azonos ugyan a megfelelő tibeti jegyekkel, azonban ez utóbbiakból csak annyi maradt meg, ill. úgy torzítottatott el, hogy az új jegy alakja egy szabályos négyzetbe beférjen; a követett elv következménye már csak, hogy ahol lehetett, a betű vonalai szögletesre alakultak. Ez az eltérés azonban nem 'Phags-pa láma műve. Betűit ugyanis — mint újabban megállapíthatjuk — nem a mai tibeti *dbu-can* vagy *dbu-med* írás jegyeiből alakította, hanem teljesen készen kapta az egykorú ú. n. tibeti pecsétírásban. Nem új, helyesebben nem az ő műve a magánhangzórendszer jelölésében megfigyelhető brahmī hatás sem: jóval előtte (mint azt a X. század környékéről származó kéziratokból látjuk) a török nyelvi *ö, ü-t* szintén *yo, yu*-val jelölték, ha azokat tibeti betűkkel jegyezték le. Ez idő szerint egyedül az ujjúrra (és kínaira) emlékeztető függőleges duktus az, aminek nem tudjuk gazdáját adni. Hasonló sajátságot mutató tibeti írásos emlékeink a mai napig nincsenek; lehet, hogy valóban 'Phags-pa láma újítása ez, de az sem lehetetlen, hogy egy szép napon valamilyen újabb emlékcsoport előkerültével ezt a nézetünket is revideálnunk kell majd.

Több mint száz esztendeje annak, hogy az első 'phags-pa írásos emléket kiadták, s az elmúlt tekintélyes idő alatt szép számmal kerültek elő ezzel az írással hasonló emlékek mongol, kínai, szanskrit, sőt török nyelven is, mégis meglepetéssel kell látnunk, hogy a sok kiadvány közt (beleértve a legfrissebbeket is), nem akad egyetlenegy sem, mely minden tekintetben kifogástalannak volna mondható. Bizonyos, hogy a legkisebb idetartozó emlék is határterület-problémákkal van tele. A betűk értékének helyes megállapításakor érthetően tekintettel kell lennünk a tibeti eredetire, mégpedig annak minden írástörténeti vonatkozásával együtt. A mongolista e területen bizonytalanul mozog a legtöbbször, nemcsak mert majdnem mindig kínai párhuzamos szöveg is áll a 'phags-pa írásos mongol emlék mögött, nemcsak azért, mivel szövege tele van tüzdelve kínai nevekkal, hanem mert a lényegbevágó történeti háttér is kínai, forrásaival együtt. Azonban a sinológus sincs sokkal könnyebb helyzetben, hiszen még a kínai nyelvű 'phags-pa írásos emlék is telve van mongol nyelvi, stb. problémával, a mongol nyelv általa legtöbbször nem kielégítően ismert nyelvtörténeti nehézségeivel, de ami már jóval meglepőbb: az emlékekben várható XIII—XIV. századi kínai nyelvi alakok megértéséhez, helyes magyarázásából sem rendelkeznek kellő ismeretekkel. De ez még nem minden. Szinte hihetetlenül hangzik: egy írás emlékeit adták ki nemcsak a régebbi kutatók (őket érheti a legkisebb gáncs, ha

meggondoljuk, hogy e téren milyen úttörő érdemeket szereztek), de a legújabbak is, a nélkül, hogy megpróbálták volna az írás egyes betűinek az értékét pontosan megállapítani. Valamennyi újabb publikáló hidegvérrel figyelmen kívül hagyta, hogy a 'phags-pa írás az *o*, *u*, *ö*, *ü* mellett még *ó* és *ő* betűt is ismer, a *c*, *ch*, *dz* sor jegyeit pedig úgy összekeverték, hogy ember legyen a talpán, aki el tud igazodni a tökéletes zűrzavarban. Hogy a *th*, *ch* valódi értékéről eddig szó sem esett mongol vonatkozásban, vagy hogy a tibeti *kha* betűből alkotott jegyet a mongolban *q*, esetleg *χ* értékben kell-e olvasni, szintén nem vizsgálták meg kellő gonddal, az az előzmények után, ha meglepő is, de érthető.

A 'phags-pa írásos emlékek száma végeredményben nem áttekinthetetlenül nagy, terjedelemben sem átfoghatatlan, márcsak ezért is kívánatos volna valamennyit egy Corpusban összegyűjteni és az említett hibaforrások kiküszöbölésével újra kiadni; akadna köztük persze egy-néhány eddig kiadatlan emlék is.

Az első feladat természetesen az anyag számbavétele. Ezt kíséreljük meg a következőkben abban a tudatban, hogy az alatt következő jegyzék a mai időkben teljes nem lehet. De talán így sem lesz egészen felesleges. Mindenekelőtt közöljük a fontosabb, jegyzékünkben többször visszatérő forrásmunkáknak a jegyzékét; a szerző neve egyúttal itt említett művének a rövidítése is.

(PRINCE ROLAND) BONAPARTE, Documents de l'époque mongole des XIIIe et XIVe siècles. Inscriptions en six langues de la porte de Kiu-yong Koan, près de Pékin, lettres, stèles, monnaies en écritures ouigoure et 'Phags-pa, dont les estampages existent en France. Paris, 1895 in-folio, 15 tábla, 5 lap szöveg.

A. POZDNEEV, Leckii po istorii mongol'skoj literatury II. StPbg. 1897. (E munka idehaza, sajnos, nem található, külföldön készített jegyzeteimnek csak kis részéhez tudtam hozzáférni, így POZDNEEV litografált, ritka könyvét most nem tudtam teljesen figyelembe venni.)

E. CHAVANNES, Inscriptions et pièces de chancellerie chinoises de l'époque mongole: T'oung Pao V (1904, 357—447), VI (1905, 1—42), IX (1908, 297—428).

B. LAUFER, Skizze der mongolischen Literatur: KSz. VIII (1907), 185, 194—201.

G. DEVÉRIA, Notes d'épigraphie mongole-chinoise, avec une notice de M. W. BANG: Journal Asiatique 1896, kny. 1—87.

M. LEWICKI, Les inscriptions mongoles inédites en écriture carrée: Collectanea Orientalia 12. Wilno 1937, 1—72. 1.

E. HAENISCH, Steuergerechsamkeit der chinesischen Klöster unter der Mongolenherrschaft. Eine kulturgeschichtliche Untersuchung mit

Beigabe dreier noch unveröffentlicher Phagspa-Inschriften: Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse 92. Band, 2. Heft. Leipzig 1940.

a) Mongol nyelvű emlékek.

1. Kínai-mongol felirat; 1276-ból való. Ez idő szerint ez a legrégebb ismert, datált 'phags-pa írásos mongol nyelvű emlékünks. A Senszi tartományban, a híres lung-men-i barlangok kijáratánál lévő szigeten a Sen Yü miao nevű templomban fedezte fel 1907-ben CHAVANNES. Facsimiléje megjelent CHAVANNES IX: XIX. tábla; kínai szövege, francia fordítása u. o. 376—378. Mongol szövegét átírásban, fordítással, jegyzetekkel kiadta LEWICKI 16—20. Leírása: CHAVANNES IX: 373, 1. jegyz., LEWICKI 8. Tárgya: Mangala herceg, Ngan-si királya (*wang-ja*) megerősíti a buddhista, nesztóriánus, taoista és mohamedán papság kiváltságait.

2. Háromsoros rövid felirat; 1283. A Senszi (LEWICKI tévesen Sanszi-t ír) tartományban lévő Yung-sou hien-ben maradt fenn. Facsimiléje: BONAPARTE XII, 1. tábla. A felette levő kínai feliratot kiadta, lefordította DEVÉRIA 7—18, a mongol szöveget u. o. BANG 18—30. A feliratot készítő kínai munkás nem ismervén a 'phags-pa írást, sem annak szervezetését, kínai módra véste fel (tehát fordított sorrendben) a sorait. A megzavart, értelmetlenné vált szöveg eredeti állapotát BANG próbálta meg helyreállítani. A felirattal így is baj van, mert az eredeti teljes szövegnek csak néhány, valószínűleg csak az utolsó sorai kerültek a kőre. Leírása: LAUFER 196, LEWICKI 9. Tárgya: a vele egy kővön helyet foglaló kínai felirat szerint a rendeletet Ananda herceg, Mangala fia, Ngan-si új királya adta ki s egy földügyletet szabályoz. A mongol részre ebből, úgy látszik, csak a dátum jutott.

3. Kínai-mongol felirat; dátuma 1294. San-tung félsziget K'ü-fou városának Konfucius-templomában készített róla levonatot 1903-ban LAUFER. Kiadatlan. Leírása: LAUFER 197—198. Tárgya valószínűleg ugyanaz, mint a többi, Dél-Kínában található, ugyanezen évszámot viselő kínai (részben kínai írásjegyekkel, részben 'phags-pa átírásban) feliratoké: császári rendelet a konfucianizmusnak tett engedményekről.

4. Három kínai feliraton egy-egy azonos tartalmú mongol sor. A három feliratos kő közül kettőn évszám is olvasható: az egyik 1306, a másikon 1307. Mind a három kő a már említett K'ü-fou városában, Konfucius kedvelt tanítványának, Yen ce (Yen Hui)-nek a templomában található. Facsimiléje: CHAVANNES IX: II, III, IV. tábla, a mongol szöveg kiadásra: LEWICKI 26. A három kő kínai szövegét, fordítását, l. CHAVANNES IX: 320—329. Leírása: CHAVANNES IX: 320.

A kínai szövegek tárgya azonos: rendelet, mely megtiltja Yen ce templomának a profanizálását. Az egysoros mongol szöveg a feliratos kő tárgyat jelöli meg: «hirdetmény a semmirekellők távoltartásáról». A második és harmadik kövön két-, illetve egysoros arab írásos perzsa szöveg is található.

5. Mongol felirat; dátuma vitás, BOBROVNIKOV szerint 1309, POZDNEEV 1321-re teszi, PELLIOU a következő ciklus 1333. évére gondol. A mai Hopei tartomány Pao-ting fu nevű városában fedezte fel 1830-ban a pekingi orthodox-misszió egyik papja, AVVAKUM. Facsimiléjét átírással, fordítással együtt először A. BOBROVNIKOV, Gramoty vdovy Darma-balovoj i Bujantu-chana, pisannyja kvadratnym pismom: Trudy Vost Otd. R. Arch. Obšč. XVI (St. Pbg. 1870), 5—7, 15—30 s függelék. Másodszor kiadta és tárgyalta POZDNEEV, 116—129. Leírása: LAUFER, 198, LEWICKI 10—11. A tárgya: Tarmabala (Dharmabala) császár özvegyének a rendelete különféle vallások papjainak a kiváltságairól.

6. Kínai-mongol felirat 1314-ből. Két változata ismeretes. — A) Az első változat a Senszi tartomány Feng-yüan nevű körzetében egy Čung-yang nevezetű taoista templom köve. Kínai és mongol szövegét egy kínai epigráfiai mű (Ši mo ciüan hua) alapján kezdték tárgyalni. Az eredetit csak jóval később találta meg DEVÉRIA, levonata alapján a facsimiléje megjelent BONAPARTE XII: 3. A mongol szöveget a kínai munka alapján kiadta H. C. VON DER GABELENTZ, Versuch über eine alte mongolische Inschrift: Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes II (1839), 1—21; u. ő, Nachtrag zur Erklärung der altmongolischen Inschrift, u. o. III (1840), 225—227. Újra foglalkozott a felirattal A. WYLIE, Sur une inscription mongole en caractères P'a-sse-pa: Journal Asiatique 1862, 461—471. (WYLIE fordítását közli G. PAUTHIER, Le livre de Marc Pol 772—774). Kiadta BOBROVNIKOV is az előző pontban említett munkájában, 41—50. A kérdés eddigi irodalmát áttekintve ismét kiadta POZDNEEV 87—116, de ő már figyelembe vette a BONAPARTE-féle hasonmás-kiadást is. Ez egyben lényeges haladást is jelentett, mert a Ši mo ciüan hua szerzője (Čao Han) szintén nem ismerte a mongol írást és kínai módra, hibás sorrendben másolta le s úgy tette közzé a sorokat. Kínai szövegével WYLIE és BOBROVNIKOV alapján GRIGORIEV foglalkozott (BOBROVNIKOV, i. m. 30—50), s ennek a nyomán DEVÉRIA 40—42. A kínai szöveget újra kiadta és lefordította CHAVANNES V: 422—426. A felirat leírása: POZDNEEV 87—95, CHAVANNES V: 414—415, LAUFER 198, LEWICKI 9—10. A felirat tárgya: Buyantu khán rendelete a papi személyek és közületek kiváltságairól. — B) A második változat a Honan tartomány Čang-tö járásának Šan-ying nevű falujából került elő. Hasonmását kiadta a kínai fordításával együtt CHAVANNES IX: a XXIV.

táblán; v. ö. még u. o. 407—408. A mongol szöveget LEWICKI 20—23 adta ki fordítással és magyarázatokkal; LEWICKI figyelembe vette az A) változat eltéréseit is. Leírása: CHAVANNES IX: 407, LEWICKI 10. Tárnya azonos az A) változatával.

7. Kínai-mongol felirat, PELLIOI szerint szintén 1314-ből, HAENISCH viszont 1350-re teszi. Lelőhelye ugyanaz, mint a 6. számú A) változaté: Senszi tartomány mai Čou-či nevű körzetében Cu-ngan čen közelében levő Čung-yang kung nevű taoista templom. Ismerte és használta már PELLIOI, Les mots à h initiale aujourd'hui amue dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles: Journal Asiatique 1925 I, 215—216. A kínai és a mongol szöveget facsimilével, fordítással, magyarázatokkal kísérve kiadta HAENISCH 58—59, 62—63, 66—70. Leírása: HAENISCH 55—56. Tárnya: császári rendelet a taoisták kiváltságairól.

8. Kínai-mongol felirat 1318-ból. A Senszi tartomány (LEWICKI tévesen megint Sanszi-t ír) Ho-yang hien helységének Kuang-kuo nevű buddhista templomában állították fel a feliratos követ. Hasonmását CHAVANNES IX: XXV., XXVI adta ki, kínai szövegét, fordítását szintén CHAVANNES IX: 408—410. Mongol szövegét LEWICKI 20—23 tette közzé. Leírása: CHAVANNES IX: 408—409, LEWICKI 10. Tárnya: Buyantu khán rendelete a buddhisták kiváltságairól.

9. Hatnyelvű felirat 1345-ből. A peking-kalgáni nagyúton fekvő Kiü-yung-kuan híres kapuján szanszkrit, kínai, tangut, tibeti, uigúr és mongol írással, ill. nyelven terjedelmes feliratok láthatók, melyek meglétéről régóta tudunk. A devanāgarī írásos szanszkrit szöveg kivételével mindegyik felirat világosan két részből áll: egy nagyobb betűs dhāraṇī-ből (ez mindenütt «szanszkrit» nyelvű) és egy kisebb betűs részből, a fentebb felsorolt nyelvek tulajdonképeni emlékeit itt találjuk. Tekintet nélkül a kisebb és nagyobb méretű betűkre, ill. írásjegyekre, mindegyik nyelv emlékei két csoportra oszthatók még a szerint is, hogy a kapu keleti vagy nyugati oldalán találhatók-e. Ily módon a kiü-yung-kuan-i kapun a mongol, ill. 'phags-pa írásos emlékeknek a következő csoportjait különböztetjük meg: a keleti oldalon nagyobb jegyekkel írt 20 sor és kisebb jegyekkel 8 sor, a nyugati oldalon nagyobb jegyekkel 19 sor, kisebb jegyekkel 14 sor. A teljes mongol feliratos anyag hasonmása igen jó kiadásban könnyen hozzáférhető: BONAPARTE, I—VIII. tábla. (A kiü-yung-kuan-i 'phags-pa írásos feliratok jelentős része megvan a M. T. Akadémia könyvtárában, abban a gyűjteményben, melyet mongóliai utamról hoztam haza. A felirat nem teljes levonatát Pekingben sikerült megszereznem.) A mongol nyelvű kisbetűs részből mindössze néhány szót fejtett meg GRUBE segítségével G. HUTH: Note préliminaire sur l'inscription de Kiu-yong-kuan. Explications proposées pour quelques

expressions des textes mongols en caractères de 'Phags-pa Lama : Journal Asiatique 1894, 364—368. Az egészzet teljes terjedelmében kiadta, lefordította, magyarázta LEWICKI 37—72. A kisbetűs szöveg keleti és nyugati oldalán egyaránt van néhány sérült, ma olvashatatlan rész. Az sem állapítható meg teljesen megnyugtató módon, hogy a keleti és nyugati rész vajjon egyetlen szöveget alkot-e. Bárhogyan áll is a dolog, kétségtelenül igen nagy jelentőségű a felirat; teljes szöveg versben íródott, s a mongol költészet legrégebb emlékei közé tartozik. A kisbetűs felirat tárgya : három újonnan állított stüpa ünnepélyes megörökítése. Leírása megtalálható BONAPARTE és LEWICKI idézett helyén.

10. Kínai-mongol felirat, dátuma 1351. Lelőhelye a 6 A)-éval azonos. Ismerte már PELLIOU, kiadta hasonmással, átírásban, fordítással, magyarázatokkal HAENISCH 56, 59—60, 63—64, 70—71. Tárgya : császári rendelet megújítja a taoista templom kiváltságait.

11. Kínai-mongol felirat; valószínűleg 1352-re tehető. Lelőhelye a 6 A)-éval azonos. Hasonmással, átírásban, fordítással, magyarázatokkal kiadta HAENISCH 56, 60—61, 65—66, 71—73. Tárgya : császári rendelet a taoisták kiváltságairól.

A fentebb felsorolt 1—11 szám közös tulajdonsága, hogy epigráfiai természetű anyag, amely még majd bővíthető. Szándékosan nem vettük fel külön tételnek az 1335-ös, a Honan tartománybeli Hui hien közelében levő Yi-čen taoista templom kínai nyelvű, kínai írásjegyű feliratát, melynek a tetején nagy betűkkel egy mongol szó olvasható: *jar-liq* «császári parancs». (V. ö. CHAVANNES IX, 27. tábla; a kínai szöveg fordítása u. o. 413—416.) A 11 tétel a 9. kivételével császári rendeleteket tartalmaz különböző kiváltságokról, kőbevésésükről természetesen legtöbbször maguk az érdekeltek gondoskodtak. A császári kancellária eredeti okmánya egyetlen esetben sem maradt fenn. Elegendő az epigrafikus emlékek felsorolását áttekinteni, hogy lássuk: mongol nyelvi, nyelvészeti ismereteken kívül mennyi minden egyébre van még szükség feldolgozásukhoz, helyes megértésükhöz.

12. Buddhista tárgyú töredékes fanyomat. G. E. MANNERHEIM turkesztáni leleteiből kiadta G. J. RAMSTEDT, Ein Fragment mongolischer Quadratschrift : JSFOU. XXVII, 3: 1—4. Ez az eddig közzétett egyetlen ilyen természetű emlék annyira töredékes és oly kisterjedelmű, hogy nyelvi szempontból nem értékesíthetjük legbecesebb tulajdonságát: szókincsét, mely pedig merőben más területre vezetne bennünket, mint az epigráfiai anyag meglehetősen egyhangú (mert szűk terjedelmű) jogi terminológiája. A mongol buddhizmus szempontjából meg éppen arra volna szükségünk, hogy minél terjedelmesebb és minél nagyobb számú 'phags-pa írásos emlék alapján próbáljuk meg rekonstruálni a mongol

buddhizmus kialakulásának körülményeit. A MANNERHEIM-féle töredék csak az egyetlen ilyen természetű kiadott emlék. Nyugodtan számíthatunk a fanyomatot anyag gazdagodására is, mert tudomásunk szerint valami húsz (sajnos, szintén igen töredékes) lap vár kiadásra csak a berlini gyűjteményből.

Itt említjük meg, hogy a múlt század végén az orosz mongolisták közt erősen tartotta magát az a nézet, hogy a híres Mongolok Titkos Történetét eredetileg 'phags-pa írással jegyezték le, legalább is annak ma ismert kínai átírásos szövegét ilyen írásos kézirat alapján készítették el. Ma már nem lehet vitás, hogy az 1240-ból, ill. 1242-ből származó MTT.-ét nem jegyezheték le eredetileg az 1269-ben behozott 'phags-pa írással. Amióta pedig az ú. n. kínai-mongol szótárakat ismerjük, a MTT.-ének és a 'phags-pa írásos emlékek hangtani sajátosságainak szembe-tűnő azonosságából sem szükséges messzemenő következtetéseket levonni. Teljesen elhibázottnak kell tehát tekintenünk a japán HATTORI SHIRŌ szenvedélyes vitázását japán kollégáival (leginkább KOBAYASHI-val), amikor az orosz mongolistáktól már régen eszerbenhagyott nézetet újra feleleveníti.

13. Pecsétek. Ez idő szerint csak egyet ismerünk, a Dalai láma pecsétjét, amelyet a XVI. század végét kapott egy mongol fejedelemtől. Vö. P. PELLLOT: *Journal Asiatique* 1927 I, 372. Ez különben a 'phags-pa írás legkésőbbi emléke is.

14. Paize-k. Ezen a néven ismerik leginkább a kínai p'ai-ce elnevezéssel jelölt, fém-ből készült, többnyire hosszúkás alakú érmeket, melyeken röviden, pár szóval a császár parancsa volt olvasható, s birtokában követek, megbízottak, futárok a legnagyobb gyorsasággal utazhattak az egész birodalomban, mert felmutatásukra a hatóságok ellátásukról, továbbá váltott lovakról voltak kötelesek gondoskodni. A legismertebbek a következők.

a) Aranyozott ezüst paize, 1846-ban egy ANANJIN nevű orosz kereskedő találta a minuszinszki körzetben. A már említett AVVAKUM segítségével először V. GRIGORIEV adta ki, v. ö. V. GRIGORIEF, *Lettre sur l'origine et les monuments de l'écriture carrée*: *Journ. As.* 1861, 529—558. Az első paize felfedezését sok hozzászólás követte, a legnevezetesebb I. J. SCHMIDT, *Über eine mongolische Quadrat-Inschrift aus der Regierungszeit der mongolischen Dynastie Jüan in China*: *Bull. de l'Ac. de St.-Pbg.* Vol IV, n° 9, 1846. SCHMIDT nyomán kiadta YULE, *Marco Polo*,² I, a 352. lappal szemben.

b) Ezüst paize. 1858-ban találták Njukskoe faluban, a verchneudinszki körzetben. Kiadta P. SÁVELJEV: *Trudy Vost. Otd. Imp. Arch. Obšč.* V. 160—165. Felirata megegyezik az a)-éval.

c) Öntöttvas-paize, az írás ezüst berakással készült rajta, a paize formája kerek, s nem hosszúkás, mint az előző kettőé. A tomszki kormányzóság marinszki körzetében találták a földben 1881-ben. Kiadta POZDNEEV, Obzjasnenie drevnej mongolskoj nadpisi na čugunnoj doščecike: Zap. Ak. Nauk XXXIX (1881), 1—13.

d) Egy negyedik kiadott, de közelebbről nem ismert paize. T. i. DEVÉRIA Collège des Intreprètes c. könyvéből mindössze egy teljes példány ismeretes (mellékletekkel együtt) a pekingi Pei-t'ang lazaristáinak a könyvtárában, s csak ebben a könyvben van róla szó.

15. Egy rövid felirat a mangut-barlangban. A róla szóló irodalomhoz (AVVAKUM, BOBROVNIKOV, POZDNEEV) nem tudtam hozzáférni. V. ö. LEWICKI 12.

b) Kínai nyelvű emlékek.

1. Mong ku ce yün. Kínai szótár 'phags-pa írással és kínai írásjegyekkel. A négy zenei hangsúly szerint, a szókezdet alapján csoportba szedett szóanyag a kínai írásjegyek legnagyobb részét tartalmazza. Mindegyik oszlop élén 'phags-pa írással a pontos kiejtést találjuk, alatta következnek mindazok az írásjegyek, melyek azonos kiejtésűek. A szótár a Yüandinasztia korából való és szerzője Ču Cung-wen. Alapvető mű, melyre eddig sajtószerűen nem ügyeltek. Az eredetit nem láttam, Japánban azonban átvettem egy fényképmásolat alapján az anyagát. Megvolt (esetleg ma is megvan) a koreai császári könyvtárban. A Mong ku ce yün segítségével a Jüan-kor kínai hangtörténetét oly részletesen ismerhetjük meg, mint egyetlen korábbi korszakét sem. A kínai-koreai irodalom számon tart még egy hasonló című, hasonló (esetleg azonos) tartalmú munkát, a Mong ku yün lio-t, melynek a szerzője maga 'Phags-pa láma volna. Ez utóbbi 'phags-pa írásos kínai szótárt idézi, ill. felhasználja a Mong ku ce yün-nel és a Mong ku yün lio-val azonos elrendezésű kínai-koreai szótár, a Sã syeng htong kái, v. ö. M. COURANT, Bibliographie coréenne I (Paris 1895), 46—48.

2. Po kia sing, a kínai családneveket tartalmazó ismert munka 'phags-pa írásos átírása. Régóta ismeretes a King č'uan pai pien c. enciklopédia 81. fejezete után. Ebben a formában azonban annyira eltorzult a mongol írást nem ismerő kínai nyomdász vésője alatt, hogy jóformán hasznavehetetlen. Kiadásai: A. WYLIE, Ancient Inscription in Chinese and Mongol: Transactions of the China Branch of the Royal Asiatic Society, Part V. Honkong 1855, 77—78. Uő. Notes on Chinese Literature, Shanghai 1901, 187. J. EDKINS, Sanscrit and Mongolian Characters: Transactions V. (Honkong 1855), 101—108, 4 tábla. Kiadta újra az egészét magyarázat, átírás nélkül POZDNEEV az említett Lekcii-ben.

Japánban sikerült kifogástalan Ming-kori kiadásra bukkanom (a császári könyvtár példánya állítólag Yüan-kori), s fényképét is megszereztem. Rövidesen ki szeretném adni a Po kia sing-nek ezt az igen tanulságos szövegét.

Egyéb kínai munkáknak is elkészítették a mongol átírását (v. ö. LAUFER 201), eddig azonban egy sem került elő belőlük.

3. Felirat 1275-ből, lung-men-i kőnek is nevezik, mert ott találták meg, ahol az 1. mongol nyelvű emléket: Senszi tartományban, a lung-men-i barlangok kijáratánál fekvő sziget Šen-Yü miao nevű templomában. Kelte annál egy évvel korábbi, s ily módon jelenleg ez a legrégebb datált 'phags-pa írásos emlékünk. Hasonmását kiadta CHAVANNES IX: XVIII. táblán, kínai szövegét, fordítását ugyanott 373—376. Tárnya: császári rendelet a templom védelméről.

4. Kínai felirat, dátuma 1276. Voltaképpen csak egyetlen sort írtak át 'phags-pa betűkkel, a többi kínai írásjegy. Kiadta CHAVANNES V: VIII. tábla, 404—413 (v. ö. különösen a 409. l.-ot).

5. Kínai felirat, 1288-ból. Származási helye ismeretlen, valószínűleg Belső-Kína valamelyik tartományából való. DEVÉRIA gyűjtéséből kínai és 'phags-pa írásos hasonmását kiadta BONAPARTE XII: 2. Szövegét a 'phags-pa jegyek alapján nem írták át; lefordította DEVÉRIA 30—39. Tárnya: császári rendelet Kiang és Huai kínai írástudóinak a kiváltságairól.

6. Kínai felirat. Az 1294-ben kibocsátott császári rendelet a konfucianizmusnak tett különböző kedvezményekről. Kőbe vésve több helyen is fennmaradt Kínában, szövege csekély eltérésekkel mindenütt azonos.

a) A legrégebbiről az egyik sanghaji konfucianus templomban őrzött példánya ismeretes. A kő a feliratot kínai nyelven, de kétféle írásban (kínai írásjegyekkel és 'phags-pa átírásban) tartalmazta. Kiadta A. WYLIE, *Ancient Inscription in Chinese and Mongol: Transactions V*, 65—81. (Vö. Uó. *Chinese Researches*, Shanghai 1865, 259.; G. PAUTHIER, *Le livre de Marc Pol*, 768—771. A kő korábbi sorsáról A. WYLIE: *Journ. of the Roy. Asiatic Society* 1870, 29: 5; LAUFER 197.) A sanghaji követ 1928-ban a helyszínen kerestem, de nem sikerült nyomára akadnom. A templom-, illetve iskolaudvarban az egyik fal mellett gondosan restaurálva felállították feliratköveiket, de a 'phags-pa írásos emlék nem volt köztük. Lehet, hogy elkallódott, de az sem lehetetlen, hogy valamelyik kő hátlapján mégis meg lehetne találni, mai állapotában azonban semmiesetre sem, mert oly közel vannak építve a falhoz, hogy a másik oldalukból nem látni semmit.

b) A második példány a Kiangszu tartományban, Sung-kiang-ban került elő, szintén egy konfucianus templomban. Elsőnek PAUTHIER:

Journ. As. 1865, 768—771 foglalkozott vele (vö. CHAVANNES IX: 309), majd levonatát kiadta P. LOUIS GAILLARD, Nankin d'alors et aujourd'hui, aperçu historique et géographique (Shanghai 1903): Variétés Sinologiques 23, fordítása u. o. 299—302. Ez a példány különösen érdekes, mert a 'phags-pa betűk legfinomabb árnyalatokat kifejező jegyei is előfordulnak rajta.

c) A harmadik másolatot a santungi K'ü-fou Yen ce-templomában őrzik. Vö. WYLE, Ancient Inscription 77. LAUFER 1903-ban új levonatot készített róla és nem egy vonatkozásban helyreigazította WYLE tévedését. A jelzett helyen a feliratnak nem egy, de két változata található. Az egyik pontosan megegyezik a sanghajival, mindössze c s a k kínai nyelvű, s az is csupán 'phags-pa átírásos; a másik kínai és mongol nyelvű, a sanghaji felirat befejező része itt azonban hiányzik, s egyéb kisebb eltéréseket is mutat. V. ö. LAUFER 197—198.

Az 1294-i császári rendelet mongol fordítását l. 227 l., 3.

7. Kínai felirat. Császári rendelet 1307-ből, mely posthumus címet adományoz Konfuciusnak. E g y kőre van vésve a 'phags-pa írásos és a kínai írásjegyes szöveg (természetesen mind a kettő kínai nyelvű, mégpedig oly módon, hogy a 'phags-pa sorok között interlineárisan elhelyezett kínai írásjegyek egyben magyarázzák is a 'phags-pa jegyes szavakat. Hasonmását kiadta CHAVANNES IX: I. tábla, fordítása u. o. 313—314, leírása 310.

8. Kínai felirat. Az 1316. évi császári rendelet Meng ce szüleinek posthumus címéről. Egy Pekingben vásárolt felirat-levonat után lett ismeretessé. A DEVÉRIA gyűjtéséből származó levonat hasonmását közzétette BONAPARTE XIII: 1, fordítását kiadta DEVÉRIA 83—85. Megtalálta később az eredeti követ LAUFER Cou hien Meng ce-templomában, v. ö. LAUFER 199. Újra kiadta a felirat hasonmását CHAVANNES IX: X. tábla, fordítása u. o. 342—345.

9. Kínai felirat. Császári rendelet 1331-ből, mely Yen ce-nek újabb posthumus címet adományoz. A feliratos kő megtalálható K'ü-fou-ban, Yen ce templomában. A felirat kínai eredetije interlineárisan követi a 'phags-pa jegyes átírást. Minthogy a kínai sorok jobbról-balra, a 'phags-pa sorok balról-jobbra haladnak, az interlineáris elrendezés semmit sem segít a 'phags-pa írásos szavak azonosításában. A felirat hasonmását kiadta CHAVANNES IX: V. tábla, fordítása u. o. 329—330.

10. Kínai felirat; szintén egy 1331-ből kelt császári rendeletet tartalmaz, mely Meng ce-nek posthumus címet adományoz. A követ Cou hien Meng ce-templomában őrzik. A DEVÉRIA-gyűjtésből származik az a hasonmás kiadás, melyet BONAPARTE XIII: 2 tett közzé. A kínai szöveget lefordította DEVÉRIA 85—87. A felirat hasonmását újra kiadta CHAVANNES IX: XI. tábla; fordítása u. o. 345—347.

11. Kínai felirat. Császári rendelet 1334-ből a Yen ce szüleinek adományozott posthumus címről. A követ K'ü-fou Yen ce-templomában állították fel. A felirat hasonmását kiadta CHAVANNES IX: IX. táblán; fordítás u. o. 338—340.

12. Kínai felirat. Császári rendelet 1335-ből, mely Ye ce feleségének adományoz posthumus címet. A felirat K'ü-fou-ban, a Yen ce-templomban található, mégpedig az 1331-i Yen ce-nek posthumus címet adományozó kő másik oldalán. A kínai szövegtől teljesen elkülönítve, utána olvasható ugyanazon szöveg 'phags-pa átírásban. Mindkét szöveg hasonmását kiadta CHAVANNES IX: V. táblán; fordítása u. o. 340—342.

13. Ujgúr írásos sírfelirat mongol és kínai nyelven. Évszáma valószínűleg 1335. 1935-ben fedezték fel Kuo-kung-fu (c'un) nevű faluban, 35 kínai mértföldre az ismertebb Wu-tan č'eng-től, a Zsehol tartományban. Az emlék Čang Ying-žui-nak és családjának a sírfeliratát tartalmazza. Az ujgúr írásos mongol felirat kimagasló «feje» 4 sor 'phags-pa írásos kínai szövegből áll. A felirat hasonmását, kínai szöveggel, japán fordítással, magyarázatokkal kiadta TAMURA: Mōkogaku I (1937), 69—74. A feliratos kő fényképe megjelent még a Tōyōshi kenkyū-ban (I, 1, 1. tábla).

14. Figyelembe kell venni valamennyi mongol nyelvű 'phags-pa írásos epigráfiai emléket, mert valamennyiben találunk több-kevesebb átírt kínai írásjegyet is, így személyneveket, helyneveket, címeket stb. Ez a látszólag könnyen elhanyagolható mennyiségű szórványemlékanyag rendkívül becses kínai nyelvtörténeti szempontból. Az előforduló írásjegyek közt u. i. igen sok ritka jegy található, mindenesetre olyanok, amilyeneket a kínai nyelvű, stereotip, szinte azonos szövegezésű 'phags-pa átírási epigráfiai anyagban hasztalanul keresünk.

15. Ide kell sorolnunk azokat a kínai munkákat, melyek a 'phags-pa írásról beszélnek, pl. közlik a betűket, s magyarázatul kínai szavakat adnak átírásban. Ilyen többek közt T'AO CUNG-YI Šu ši hui yao c. könyve, ill. annak 7. fejezete, mely a 'phags-pa írásról szól. (E rész fényképmásolata Budapesten is megtalálható.) T'AO CUNG-YI-nak ezt az anyagát LO ČEN-YÜ is felvette egy kitűnő epigráfiai munkájába, melyet pillanatnyilag nem tudok elérni.

16. Végül ide tartoznak néhány írásjegy átírását tartalmazó kisebb emlékek, mint pl. érmék, papírpénzek, utalványok, pecsétek feliratai. Teljesen még ezeket sem gyűjtötték össze. Nevezetesebb idetartozó dolgozatok: V. KOTVIČ, Iz nachodok P. K. Kozlova v g. Chara-choto III. Obrazcy assignacij Juanskoj dinastii v Kitaje: Izv. Imp. Russ. Geogr. Obsč. XLV (1909), 474—477. A. IVANOV, Bumažnoe obrašćenie v Kitae do XV veka: Materialy po etn. Rossii II (StPbg. 1914) II. Vö. még LEWICKI 3—4.

Noha a 'phags-pa átírási kínai anyagot teljes egészében nem gyűjtötték össze (a legteljesebb POZDNEEV említett Lekció II c. litografált egyetemi előadása), mégis igen használható monográfia jelent meg e területről, mely főleg POZDNEEV, CHAVANNES és BONAPARTE alapján készült: A. DRAGUNOV, *The Phags-pa Script and Ancient Mandarin*: Izv. Ak. Nauk 1930, 627—647, 775—797. A részletekben felmerülő tévedések, helyreigazítani valók ellenére is elismeréssel kell adózni ennek a dolgozatnak, mely az eddig csak kuriózumszámba menő 'phags-pa írási kínai anyagot nyelvtörténeti szempontból értékesítette. Ezzel szemben teljesen elhibázott munka: OSHIBUCHI HAJIME, *Chung-yüan yin-yün chü no Paspaji nite utsusaretaru Kanji-on ni tsuite c. japán nyelvű monográfiája*, megjelent az OGAWA TAKUJI-Emlékkönyvben (Kyóto 1930), 601—641. OSHIBUCHI betűket cserél össze, de azonfelül is növeli a zavart azzal, hogy ISHIYAMA FUKUJINAK a Yüan-kor kínai kiejtéséről írt nem sikerült olvasatait igyekszik igazolni. Az igazi probléma: a 'phags-pa írási kínai nyelv jóval archaikusabb állapotot mutat, mint a szintén Yüan-korból származó kínai munkák idegen nyelvi glosszáinak átírásából várható volna. Úgy látszik azonban, lassanként ezt a látszólagos ellentmondást is sikerül tisztázni.

c) Szanszkrit nyelvű emlékek.

1. A legnagyobb terjedelmű ilyen emlék a kiü-yung-kuan-i kapu devanāgarī írási szanszkrit nyelvű része. Mint mondtuk, éppen itt hiányzik a kisebb betűs rész. A nagybetűs rész két dhāraṇī-t tartalmaz. A keleti falon található szöveg címe: Ārya-sarvadurgatipariśodhanī-uṣṇiṣavijaya-nāma-dhāraṇī. A nyugati falon egy másik dhāraṇī olvasható: Samantamukhapraveśaraśmivimaloṣṇiṣa prabhāsarvatathāgatahrdayasamayavilokite-nāma-dhāraṇī. Mind a két szöveget jól ismerjük a tibeti és mongol Kanjurból. (A mongol Kanjur katalógusában az előbbi a 203, az utóbbi a 211. szám alatt található.) Klasszikus szanszkrit nyelv helyett természetesen «Kanjur-szanszkritot» kapunk. Jelentősége inkább csak a tibeti és mongol kánonikus szövegekben található «szanszkrit» részek szempontjából van és persze az sem érdektelen: mint olvasták Észak-Kínában ezt a szanszkritot a XIV. század közepén. Eddig, sajnos, egyik szempontból sem dolgozták fel a két szöveget, mindössze a BONAPARTE-féle hasonmás-kiadásra vagyunk utalva; magyarázat, átírás nélkül az egyik dhāraṇī-t közölte ismert egyetemi előadásaiban POZDNEEV is.

2. Félig-meddig talán ide sorolhatjuk az ismert lamaista formulát is, az *om maṇi padme hūm*-ot. Két helyről is ismerjük 'phags-pa átírásban.

a) Az egyiket a Ša-čou-tól délkeletre fekvő Ezer Buddha barlangjában fedezte fel BONIN. Kiadta CHAVANNES, *Dix inscriptions chinoises de l'Asie Centrale: Mémoires présentés à l'Ac. des Inscr. et Belles-Lettres* 1902, 207, 288—289.

b) A másik Santung egyik buddhista templomából, Ling-yenből került elő. V. ö. CHAVANNES IX: 399.

d) Török nyelvű emlékek.

Ilyent ez idő szerint egyetlenegy ismerünk, mégpedig egy pecsét feliratát. Találták a német turfáni expedíciók során İdiqut šähriben. Szövege: *o-ron qud-luq bol-sun*. Vö. G. J. RAMSTEDT, *Mongolische Briefe aus İdiqut Schähri bei Turfan: SPAW.* (Berlin 1909) 845 és VI. tábla.

LIGETI LAJOS.

AZ ÓMAGYAR NÉVSZÓTÖVEK EGYIK CSOPORTJA.

Midőn RIEDL SZENDE Magyar Hangtanában (1859) az egykor meglevő magyar szóvégi rövid magánhangzók eltűnését a hangsúly kérdéssel hozta kapcsolatba (94—95, 108—109), voltaképpen az ómagyar szótókérdés lényegét érintette. SZINNYEI (NyK. XXXI, 1—11) s GOMBÓCZ (MNY. V, 393—5) e körbe vágó nagyfontosságú tanulmányai után MELICH JÁNOS fejtette ki teljes részletességgel, hogy milyen változáson mentek át szóvégeink a nyelvtörténeti kor kezdetén (MNY. VI, 14 kk). Különbféle rövid magánhangzós végű régi jövevényszavak megvizsgálása alapján kimutatja, hogy ezeknek teljes kizárólagossággal csakis *u, ü, i, í* hangjai koptak le, — ami az eredeti magyar szótövek ezt megelőző bizonyos szóvégi kiegyenlítődéseire utal, — majd legrégebb emlékeink szóvégi magánhangzós adatainak felsorolása után kifejti főszabályát: «A magyar nyelvben a szóvégi nyílt szótagban álló rövid magánhangzók kivétel nélkül lekoptak, a hosszúak megrövidültek, a kettőshangzók pedig egyszerű hosszú hangzókká alakultak át» (i. m. 158). Igen fontos még az a megállapítása, hogy a szóközépi nyílt szótagban álló magánhangzók elveszése is ide tartozik, továbbá, hogy mindezeket a folyamatokat «egy hangfiziológiai szempont alatt lefolytagnak kell tekintenünk».

MELICH megállapításai a háromféle szóvégnek egy okból eredő, de más-más természetű gyöngülési folyamatáról (amelynek magyarázatához LAZICZIUS fonológiai alapon a hangsúly mellé az intenzitás fogalmát tette, l. MNY. XXVI, 24 kk), egyszersmind megfelelő osztályozási szempontot nyujtanak az ómagyar szótövekhez. Az egykori rövid, hosszú és kettős magánhangzóra végződő szótócsoporthoz kiinduló pontnak tekinthetők. Ez alkalommal csupán az eredetileg rövid magánhangzóra végződő névszótócsoporthoz tesszük vizsgálat tárgyává.

E csoportra az ómagyar korszak elején elsősorban az jellemző, hogy

az idetartozó szavak végén gyakran még megjelenik a szóvégi magánhangzók jele, amely a nyelvtudomány megállapítása szerint *u, ü, i*, esetleg *i*-nek is olvasható, vagy ezek gyöngült folytatása (egybegyűjtött adatait l. MELICH: MNy. VI, 150 s kk, JAKUBOVICH: MNy. XIX, 78—87, XX, 9—21). Már ezekkel az adatokkal kapcsolatban is több fontos kérdés merül fel. Ilyen először az, hogy vajjon általános volt-e e szóvégi magánhangzó minden régi később mássalhangzós szó végén. Egyes mássalhangzós végű régi jövevényszavainknak legrégebb emlékeinkben található rövid magánhangzós végű adatai (l. PAIS: MNy. IX, 356—60, HORGER: MNy. XXVIII, 37) mintha a mellett szólnának, hogy e jövevényszavak oly nyelvjárásainkba jutva, amelyekben a szóvégi magánhangzó még megvolt, ezt szintén felvették. Egy második kérdés e szóvégi magánhangzók minőségével függ össze. Több esetben ugyanis mélyhangú szavak végén is *i* féle jeleket találunk, a *d* kicsinyítő képző után pedig a XI. században mindig s később is leggyakrabban (l. JAKUBOVICH: MNy. XXIV, 18). Nem térve ki itt arra a kérdésre, vajjon e jelek *i*-nek vagy *j*-nek olvashatók-e, sem arra, vajjon ez az *i* (*j*) az *u*-nál eredetibb fokot őrzött-e meg, csupán azt az adatokból következő tényt juttatjuk kifejezésre, hogy ómagyar szempontból nyelvjárási sajátásnak tekinthető (l. a Konst. Porph.-nál előforduló *i* s *u* végű mélyhangú személyneveket). A *-d* (*-di*) képző esete egyéb magyarázatot is lehetővé tesz. A szóvégi magánhangzók olykor rokon nyelvekben is másféle alakítani szerepet is kapnak s ennek következtében elszigetelődnek. Nem efféle jelenségben (jelentésselkülönülés) láthatjuk-e a *-di* oly makacs magashangúságának s e képzőben a szóvégi magánhangzó hosszabb megmaradásának okát?

Szintén részben a nyelvtörténet előtti korszakba vezet az a kérdés is, vajjon a tővégi magánhangzók kiegyenlítődése képzők, ragok előtt is végbement-e. GOMBÖCZ (MNy. XXIII, 119—127) azt a megállapítást tette, hogy az e téren ma megfigyelhető kettősség (*o, ē, ō — a, e*) már ómagyar (*u, ü — o, e*), sőt ősmagyar (*i — a, e*) eredetű. Egy másik tanulmány (LOSONCZI: NyK. XLVI, 242 kk) viszont arra mutat rá, hogy mai nyílt tővéghangzóinknál sok esetben kimutatható a zártabb hangokból való fejlődés, utal továbbá a hangszín szempontjából is teljesebb illeszkedés s egyes (főképp a későbbi *r* tövekből kiinduló) analógiás hatások szerepére. A tővéghangzók e minőségi eltérései egyébként ómagyar szempontból különlegesen is fontosak. Ugyanis a rövid magánhangzós végű szótövek további osztályozását teszik lehetővé. Mivel azonban egyéb szempontból is a tővéghangzók viselkedése magas- és mélyhangú szavainkban nem egészen egyforma jellegű, azért a további csoportosítást, amelynél főképp még egyes hangkiesési jelenségek is

szerepet játszanak, külön eszközöljük először a mély-, azután a magashangú szavaknál.¹

A mélyhangúak első csoportját azok a szavak alkotják, amelyekben a tövéghangzó *u*, ez azután a nyitabbá válással kapcsolatban *o*-ba megy át. Adatok: *Fgr. er.*: *a z* (sz. szó): *oz* HB. ~ *ozvc* HB.; *ozut* KT.; *oznoc*, *ozun* KTSz. | *bal*: *bol* 1181, EtSz.; ~ *bolug* 1086/XIII. sz. uo.; *Bolugd* 1230*, 1234; *Boloc* 1520; *Balug* 1297; | *bog*: *Bugus* 1181, 1211 | *dob* (= *domb?*): *Dub-* 1256; e. a.; ~ *Dubus* 1211, 1240 k.; *-dobus* 1269/1275; e. a.; *Dobos* 1336 | *domb*: *-dumb* 1307; e. a.; *domb* 1341, 1344; ~ *Dumbun-* 1359 | *fan*: *Fonusu* 1138/1329 ÓMOlv. 30 | *haj*: *Hoiud* 1211, MNyTK. LIX, 7; *-haiu* 1335 | *hant*: ? *Hontus* 1211 | *hat*: *Hot* 1295; e. a.; ~ *Hotus* 1211*; e. a. | *hód*: *Houd-* 1223; *hod-* 1324; *hud-* 1309; ~ *Hodus* 1188/1329, MNy. XXXII, 131, e. a.; *Hudus* 1256; e. a.; *Hoda* 1211, MNyTK. LIX, 25 | *hold*: *Hod-* 1345; ~ *Holdus*, *Huldus* 1211; *Holdus* 1336 | *jonh-*: *iunhum*, *iunhumnok* ÓMS; *Junhus* 1341; *Johyus* 1342—| *ap-*: *Lopus* 1283, MNy. X, 235; *de*: *Lapaz* 1313/1338, MNy. XXIV, 105 | *láp*: *Lap* — 1262; e. a.; ~ *Lapos-* 1224/1389; *Lapus* 1231/1397; e. a.; *lapa* 1261/1394; e. a. | *nyom*: *Numus* 1231; *Nyomus* 1270 | *orr*: *Orrh* 1289, e. a.; ~ *Orrothlon* 1272—90; *Orrus* 1324/1336; e. a.; *Orros* 1348; *Wrrus* 1334 | *por*: *pur* HB. ~ ~ *Purus-* 1337 | *világ* (sz. szó): *vilag* HB; e. a.; ~ *vilagbele* HB.; *vylagumtul*, *uilaga*, ÓMS.; *Vylagus* 1275*; *Wylagus-* 1289/1291; *wylagnoc* KT. || *hangut. er.*: *síp*: *Sypus* 1222—77 || *török er.*: *bán*: *ban* 1171; e. a. ~ *Bandi* 1138, EtSz.; *Bank*, *Banus*, *Bansa* EtSz. | *bársony*: *Barsun* 1229; ~ *Barsunus* 1221; e. a. | *csalán*: *Soluhan* 1214, EtSz.; *Salan* 1234, uo.; ~ *Chalanus* 1342, uo.; e. a. | *gyertyán* (sz. szó): *gertan-* 1225, MNy. XXIV, 261; e. a.; *Gyurtian-* 1328/1380*; | *Gurtanus* 1261; *Gyartyanos* 1291 | *gyopár*: *Gypar-* 1346; ~ *Gyaparus* 1346/1405, MNy. X, 80 | *harang*: *Harang* 1300, MNy. X, 80; e. a.; ~ *Haranguzow* 1336 | *oroszlán*: *Vruzlan* 1318; *Oruzlan* 1332; ~ *Orozlanus* 1256 | *sár*: *sar* 1055; e. a.; l. még *Saruuar* s e. a., An.; ~ *-sara* 1055;

¹ Adatainkat úgy állítottuk össze, hogy szűk térre szabva is a szótövek változatait feltüntessék. Az *e. a.* rövidítés (= egyéb adat vagy adatok) arra vonatkozik, hogy az előtte levő példából egyéb azonos vagy hasonló ómagyar adat is maradt; *sz. szó* = származékszó. Az egyes csoportok előtt *Fgr. er.*, *stb.* az illető szavak eredetét jelzik. Erre vonatkozólag egyéb újabb szótörténeti tanulmányok mellett főképp az EtSz. s BÁRCZI SzSz.-a nyújtott útbaigazítást. Utóbbiak adtak felvilágosítást az egyes szavak legrégebbi adatát illetőleg is. Az ismeretlen eredetű szavak közé vettük fel azokat is, amelyeknél több magyarázat is feltehető vagy eddigi megfejtésük vita tárgya. A *Pannonh. Capsa 15.* Oo jelzésű oklevelet SZENTPÉTERY S BÁRCZI alapján 1095 helyett 1086/XIII.-mal jeleztük.

e. a.; *Sard* 1255; *Saard* 1286; *Sarus* 1231; e. a.; *Saris*, *Sars* helynevekről
 l. MELICH, HonfMagy. 325 | s á r k á n y : *Sarcayn* 1193; e. a.; ~ *Sar-*
kanus- 1262 | s o m : *som* 1171; *sum* 1193; e. a.; ~ *sumig* 1055, 1095;
Sumug 1171; e. a.; *Somod* 1211; *somos* 1181; *Sumus* 1327; e. a.; *Sumosch-*
 1337 | s z a k á l l : *Zacal* 1086/XIII. sz.; e. a.; ~ *zakala* 1337; *Zakalus*
 1252; e. a. | s z u n y o g : *zunug* 1230*; e. a.; *zunyog* 1330/1505; ~ *Zunu-*
gus- 1302 | t y ú k : *Tyuk* 1325; e. a.; ~ *Ticus* 1109; *Tykus* 1275; *Ticudi*
 1138/1329, MNyTK. LIX, 27; *Thica* 1211, uo.; *Thyuka* 1335, uo. ||
 o s z é t v a g y í r á n i e r . : k a r d : *Kordus* 1320, e. a. | v á m : *Vamus*
 1109; e. a. | v á s á r : *Vasar* 1211; e. a.; ~ *uasara* 1055; e. a.; *Wasard*
 1137/1318; e. a.; *uasarus* 1345; e. a.; *Vasaros* 1349 || s z l á v e r . : a c é l :
Achel 1347; ~ *Acilus* 1335 | a n g y a l : *archangelt*, *angelcut* HB.;
 [a]ngolucnoc KTSz. | b a b : *Bob-* 1211; ~ *Babus* 1229, MNyTK. LIX,
 28; e. a. | b á l v á n y : *baluuan* 1055; e. a.; ~ *baluana* 1055; *Baluanis*
 1093, 1223; *Baluanus* 1222; e. a.; | d a r a b : *Darab-* 1270/1387; ~
dorobus 1305; *Darabus* 1335; e. a. | g a l a m b : *Golomb-* 1224/1389;
 e. a.; l. még *Colombu* 1240 k.; *Galomb* 1316; *Galamb* 1321/1324; ~ *Golom-*
bud 1181, 1240 k.; *Golombus* 1210, 1240 k.; *Golombuk* 1265; *golombos*
 1165 k.; MNy. X, 79; e. a. | h a r a s z t : *Horozth* 1225; e. a.; l. még
harast- 1263; ~ *horozta* 1231; e. a.; *Harazty* 1240 k., e. a.; *Haraztus-*
 1341 | k á r á s z : *Caraz* 1199; e. a.; ~ *Karazus-* 1345 | k i r á l y : *xpdl*
 1001/1109, ÓMOlv. 15; *Kyral-* 1229; e. a. (e-vel is) ~ *keralucnoc* KTSz.;
Kerali 1233; *Kyrali* 1234/1243 | k o r m á n y : *Kormanus* 1332 | m o h :
Muhus 1270; *Mohus* 1329/1358; *Moos* 1333; *Mohos-* 1341 || n é m e t e r . :
 b a k : *Bocu* 1211, MNyTK. LIX, 24; *Boch* 1240 k.; e. a.; ~ *Bokud*
 1325/1332, 1333; *bocon* 1193, MNy. XXXI, 160 | b o r o s t y á n :
Borostyanus- 1327 | t á n c : *Thanchus* 1350 || l a t i n e r . : o l t á r :
oltarus- 1337; *oltaru[n]* GyGl. | p a r a d i e s o m : *paradis[u[m]]* HB.; ~
paradisumben, *paradisumut* HB. || i s m t l . e r . : a g y a g : *agyag-* 1263/1393;
Ogog- 1288/1290*; e. a.; ~ *ogogovs* 1227; *Agyagus* 1227/1400; e. a.;
 l. még *Ogyogos* 1279 | b o j t : *Boht* 1262, EtSz.; *Boct*, *Boctu* Vár
 Reg., uo.; ~ *Buhtus* 1211; e. a.; *Bohtus* 1327 | d a l : *Dolus* 1211 |
 h a l y a g : *hologus-* 1254, 1254/1400; *Halagus* 1271, e. a. | h o r h :
hurhu 1055; e. a.; *hurk-* 1234; e. a. (o-val is); ~ *Hurhus-* 1275; de:
horhas 1335; *Hurhas-* 1339 | h ú g y 'esillag': *Hugus* 1171, 1181; l.
 még *Huga*, *Hugka*, *Hugdi*, PAIS: MNy. XVIII, 49 | k a l a n d : *Kolond*
 1217, MNyTK. LIX, 20; ~ *Colondus* 1211; e. a.; *kalandus* 1348 | k a r -
 v a l y : *Korul-* 1324; ~ *Corulus* 1265; *Korulus* 1323 | m a g : *Mog*
 1199; e. a.; ~ *Mogdi*, *Magudi* 1086/XIII.; *Mogd* 1135, 1211; e. a.; *Mogud*
 1138/1329, e. a.; *Magudi* 1141-61, MNy. XXXI, 289; *Moglov*, *Moglov*
 1138/1329; MNyTK. LIX, 18; e. a. | m a k k : *Moc*, *Mochi*, *Mochu* 1211.

MNyTK. LIX, 28; e. a.; ~ *Mocud* 1211, 1225, uo., 1227; ? *Mockus* 1233 | *mart*: *Mortu* 1220, NySz.; -*mort* 1231; ~ *Mortus* 1211, e. a. | *szoros* (sz. szó): *Zurus-* 1270; *Zorosdi* 1086/XIII. | *tolvaj*: *Thvlvoy*, *Thulwoy* 1298; *Tolway* 1333; ~ *Tuluoy*s 1251/1281; *Tolwoyus* 1252.

Valószínűleg szintén az *u (>o)* tövéghangzós csoportba tartoztak későbbi adatok szerint még az itt következő szavak is, melyekre biztos képző s rag előtti tövéghangzós példának az ómagyar korszakból (tehát 1350-ig) nem maradt: *F g r. e. r.*: *agg*, *gyalog*, *hab*, *hárs*, *leány*, *mál*, *nyuszt*, *sír*; *h a n g u t. e. r.*: *kakuk*; *t ö r ö k e. r.*: *ács*, *ártány*, *bojtorján*, *bor*, *borz*, *kaliz*, *kín*, *kobak*, *kún*, *magyar* (utótagja), *orosz*, *táltos*, *tar*, *tatár*, *tok*, *turul*; *o s z é t e. r.*: *asszony*; *s z l á v e. r.*: *abajdóc*, *álnok*, *apát*, *asztal*, *bajnok*, *barát*, *bárány*, *bivaly*, *család*, *császár*, *csintalan*, *deák*, *dusnok*, *esztergár*, *garát*, *gát*, *gonosz*, *horvát*, *jász*, *jávör*, *kádár*, *kakas*, *kalász*, *karácsony*, *kondor*, *korong*, *kovács*, *lánc*, *lúc*, *malac*, *malaszt*, *oláh*, *olaj*, *olasz*, *oszlop*, *pad*, *pagony*, *palást*, *pap*, *paraszt*, *parlag*, *patak*, *pásztor*, *patkány*, *pogány*, ? *sás*, *szabad*, *szakács*, *szán*, *szombat*, *szomszéd*, *takács*, *tárnok*, *topoly*, *udvar*, *zarándok*, *zátony*; *n é m e t e. r.*: *bolcér*, *bárd*, *hóstát*, *kalmár*, *major*, *molnár*, *mordály*, *polgár*, *pór*, *sáfár*, *szász*; *l a t i n e. r.*: *acentus*, *elefánt*, *gvárdián*, *kaján*, *kántor*, *prépost*; *i s m t l. e. r.*: *árnyék*, *bádog*, *buszaráb*, *bíbor*, *boldog*, *csiszár*, *faj*, *fancsal*, *fintor*, *fok*, *hamar*, *hazug*, *hitvány*, *ispán*, *jobbágy*, *juh*, *kamasz*, *kopasz*, *korlát*, *nagy*, *ordas*, *óriás*, *orvos*, *párkány*, *sas*, *tályog*, *timár*, *tót*, *túsz*, *zordon*.

E szavak részint ragtalan alanyesetben fordulnak elő (itt-ott szövegi magánhangzóval: *burzu* 1240 k.: *σομφῶτος* 1001/1109, ÓMOLv. 15; *noqu* 1055; a *magyar* szó idetartozó adatait l. NÉMETH: MNy. XXV, 9), vagy a csonka tőhöz járuló képzőkkel (-a, -ka, -ság), ragokkal (-a szr., -ben, -hoz, -nak, -vel). A -d kicsinyítő képző idetartozó adatai: *Barand* 1266/1297; *Gunuzd* 1211; *Hamard* 1198, MNy. XIII, 34; *Hituand* 1171; e. a.; *Kakasti* 1198/1321; *Mogurdi*, *pagandi*, *zumboddi* 1086/XIII.

A tőszók között említett, de részben talán már elszigetelődött képzett alakok mellett még a következő képzős példák tartoznak ide: -ál: *halalut*, *halalniec* *halalaal* HB., *Halalud* 1211; *Halaldí* 1152; *ualallal* ÓMS.; -at: *fuhatatum* ÓMS.; *Chudalatuſ* GyGl.; -d: *fyodumtul*, *fyodum*, *urodum* ÓMS. Itt említjük a *luazu* (1055), *Halazu* (1231) -ász képzős szövegi magánhangzós adatokat is.

E nagy csoport tövéghangzós példái tehát ómagyar *u-t* mutatnak, amely a korszak második felében lassanként *o*-ba megy át. Az e csoportba tartozó szavak közül *haj*, *hold*, *szakáll* később nyílt tövéghangzóssá lett, részben ugyanilyenné s a mellett hangzórövidítővé lett *sár*, a *mag* pedig a *v* tövűek sorába került. A szó végén (a -d képző kivételével) s képzők, ragok előtt *u* helyén álló *i* jel elég ritka.

A később nyílt tövéghangzós szavak csoportját (ezekben a MTörtNy. III. általában $a \sim o > a$ fejlődést vesz fel) itt szintén csupán az ómagyar nyelv szempontjából tesszük vizsgálat tárgyává. S itt mindenekelőtt azt említjük meg, hogy az ekkor még csupán zártabb adatokat mutató, de később nyíltabb tövéghangzóssá lett *haj, hold, szakáll* mellett a következő hat fgr. eredetű szó még az ómagyar korszakban mutatja az $u > o > a$ fejlődést: $\acute{a} g$: *Agus* 1141—61; *agas* 1237; *Agas* 1265 | $a l$: *Ol-* 1249; e. a.; \sim *alia* 1225; e. a.; *Olug-* VárReg., EtSz.; *Alasun-* 1269; *Olsou-* 1307; e. a.; *Alsou-* 1320; *Alayarou* 1307; e. a. | $f a r k$ (sz. szó): *-forku* 1224/1389, MTörtNy. III., 45; *forc* 1240 k., \sim *-forka* 1341; *-farka* 1347; *forcud, forcot* 1211; *forcud* 1240 k.*; *forkos-* 1086/XIII.; *Forcas* 1113; e. a. (o, a -val) | $h a l$: *Holudi, Haladi* 1138/1329, MNyTK. LIX, 25; *Halad* 1211, 1235, no.; *Halaz, halaz* 1193, MNy. XXXI, 251; e. a.; *Halas* 1240 k.; *Holos* 1269, 1283; *Halas-* 1346; *halas-* 1349 | $v a s$: *uof* ÓMS. \sim *Vosud* 1199, 1211*; *Wosud* 1211; *Vosod* 1152; *Wosod* 1211; *Wasas, Wasas* 1188/1329; *Vosos* 1152; e. a. || ide számíthatjuk a *magas* szót is ($< mag?$ Vö. JUHÁSZ: MNy. XXXIII, 166): *Mogus* 1138/1329, 1211, 1240 k., 1254, MNyTK. LIX, 11; *mogos* 1086/XIII, 1171. *-mogos* 1093; e. a.; *-magasa* 1348/1349.

Feltűnő, hogy e szavakban az $\acute{a}-\acute{a}$, $o-o$, majd $a-a$ teljes illeszkedés küzdelmét látjuk e szóvégről képző és rag elé átterjedt u -val. Lehet, hogy ennek emlékét őrzik a *nád* (ismt. er.) s *vár* (bizonyára iráni er.) szavak ómagyar adatai: *Nad-* 1282; e. a.; \sim *Nados-* 1259, 1262; *Nadas-* 1269, 1274/1338; e. a.; *-nadasa* 1244, 1256 | *-uaru* 1055; *war* 1193; e. a.; \sim *waradi* 1095; *Uarod, Warod* 1200 k.; e. a.; *Warad* 1211; e. a.; *Warus-* 1343; *Waras* 1224/1317; e. a.; *warafanac* GyGl.; *Worost, vorost* 1193, MNy. XXXI, 299.

Csaknem kivétel nélkül $\acute{a}-\acute{a}$, $o-o$, $a-a$ -féle teljesebb illeszkedést mutatnak a következő szavak adatai: $f g r. e r.$: $\acute{a} j$: *aiu* 1055; *Ay-* 1272/1321; e. a.; \sim *aya* 1224/1389; e. a.; *Ayas-* 1319 | $a r a n y$: *Aran-* 1267; e. a. \sim *Oronos* 1267; *-aranas* 1327/1347; e. a. | $d e l. a r e i n-$, *Areinnef* 1193, MNy. XXXI, 155); *Aranka* 1309, 1311, EtSz. | $h \acute{a} z$: *feyr-igaz Faeregiazu* 1193, MNy. XXXI, 246; *-haza* 1256; e. a.; *Eghazas-* 1241/1289; e. a. (o -val is, pl. *Eghazos* 1344); *Eghazatlan* 1337/1414 | $m a g a$: *muga nec* HB.; \sim *mogomnoc* ÓMS. | $l \acute{a} b$: *-labou-* 1267; *-lab-* 1342; e. a.; \sim *labasleg* 1269; *Labatlan* 1322 | $l \acute{a} n g$: *langas* 1316 | $n y \acute{a} r$ 'nyárfa': *Nar-* 1183/1226; e. a.; \sim *Nyarras* 1323. *narage* 1150-54; *Narag* 1193; e. a. | $v a d$: *Voddu* 1206, MNyTK. LIX, 55; *Vodu* 1240 k.; *vod-* 1298; e. a.; *Wodos, Vodos, Wuotos* 1211; *Vodos* 1240 k.; *Wodos* 1252; e. a.; *Vodon* 1342; *Woda* 1211, MNyTK. LIX, 55. | $v a j$: *Uoyos* 1200 k.; *Voios* 1211; e. a.; *Wotodi* 1086/XIII., MNyTK. LIX, 54; *Wayad* 1211, uo. || $i s m t l$.

er.: madár: *Modor* 1240 k., MNyTK. LIX, 26. ~ *Modorod* 1247, uo.; *Modoros* 1211*; e. a.; *Madaras-* 1337 | nyak: *Nakas* 1312, 1323; *Nyakas* 1333, 1335/1382 | talp: *Talpas* 1329, 1344. || Lehet, hogy csak az *u-s* adatok hiánya s az *o-nak* illeszkedés folytán való korai jelentkezése az oka, hogy *bors* (török er.) és *zab* (szláv er.) szavak is e második nagy csoportba tartozóknak látszanak: *Borsu* (többször), *Bors* An., EtSz.; e. a.; ~ *Borsodi* 1086/XIII., uo.; e. a.; l. még EtSz.-bau-a, -i képzős származékokat | *zob* 1211*; ~ *Zobos* 1193. Az *u-s* adatok hiánya azonban e második csoport egyéb példáinál is figyelembe vehető.

A fgr. eredetű *had*, *hát*, *gaz*, *száraz*, *ravasz*, az ismtl. eredetű *hamis*, *oldal*, *szarm* szavakról képző, rag előtti tővéghangzós adatok hiányában biztosan nem tudjuk kimutatni, hogy vajjon ekkor is már e csoportba tartoztak-e. E szavak egyéb ómagyar adatai sorából a szótövek kérdésére nézve jelentősebbek: *hodu* 1055; *zormu* 1222; *Ruozi* 1086/XIII.; *Rvozd* 1222; *Rouosd* 1240 k.; *Roazd* 1346. Bizonytalan az is, hogy a török eredetű *szár* is e csoportba illeszkedett-e bele.

E csoport szavaiban, amelyek egy része *a > o > a* változáson is átment, legfeltűnőbb tehát a tővéghangzó teljesebb illeszkedése. Közülük a *madár* szó hangzónyúlás következtében később a hangzórövidítő tövek sorába került, de hogy ez már az ómagyar korban megtörtént-e, nem bizonyos. Ugyancsak hangzórövidítőkké váltak az ekkor már előforduló *agár*, *kosár*, *mocsár*, *pohár* (szláv er.), *szamár* (olaszból szláv közv.) s *bogár* (ismtl. er.). Hogy ezek azonban ekkor még az *u > o* tővéghangzós csoportba tartoztak, azt a *mocsár* és *pohár* szavaknál bizonyítják a *Mocharus* (1330/1420, e. a.), *Poharus* (1346), *Paharus* (1347); az *agár*, *kosár* pedig még kódexeinkben is gyakori *o*-val (pl. *agarok* PeerK. 371; *kofaroc* MünchK. 44). Az *e* szavakhoz tartozó adatok sorából l. még: *Agard* 1211, 1219, MNyTK. LIX, 24; *Bugard* 1198, 1199. A később hangzórövidítő csoportjába illeszkedett a szláv eredetű *derek* is (l. *Derek-* 1329; ~ *derekas* 1307, MNy. X, 40), amelynek azonban 1353-ból *Derekus* származéka is van.

Külön csoportban tárgyaljuk még azokat az egytagú szótöveket, amelyekben később szintén a nyílt tővéghangzó vált általánossá, de illeszkedést nem mutatnak. E szótövek nyílt tővéghangzójának magyarázatát a szintén egytagú *s o > a* tővéghangzós későbbi *v* tövek analógiás hatásában kereshetjük.

Átmeneti állapotot (*u > o > a*) azonban itt is mutatnak egyes példák: *híd* (? *oszét* er.): *-hyd* 1183/1226; e. a.; ~ *hyda* 1228/1407; e. a.; l. még *heda* 1272/1290; *Hydus-* 1231/1397; *Hydus* 1279 | *ín* (fgr. er.): *yn* 1353; ~ *Inus* 1237, 1240 k., 1329; *Inos* 1211; *Inod* 1211, MNyTK. LIX, 57; *Inud* 1230, uo. | *kút* (török er.): *cut*, *kut* 1055; e. a.; *cutarea*, *kuta* 1055;

e. a.; *Cutus* 1211; *Kutos* 1188/1329, MNyTK. LIX, 49; ú r (ismtl. er.): *ur*-1185; e. a.; ~ *ὄρουμ* Kinn. ÓMolv. 50; *Vros, Wrus, Vreh, Urod* 1211, MNyTK. LIX, 58; *vrodi, radi* 1188/1329. uo.; *urot, uromc, uromchuz* HB.; *uruzagbele* HB.; *vsag* 1188/1329, MNyTK. LIX, 58.

Csak középzártágú, illetőleg nyílt tövéghangzós adataink vannak a következő szavakra, ami azonban nem zárja ki az esetleg eredetileg megvolt zárt tövéghangzót: *fgr. er.*: l ú d: *Lud*- 1272; ~ *Ludos* 1211; e. a.; *Ludas* 1329 | n y í l: *Nyl*- 1349; ~ *Nylas* 1343 | n y ú l: *Nul* 1240 k.; e. a.; ~ *Nulos* 1188/1329, MNyTK. LIX, 26; *Nulod* (1211) | s z í l: *zilu* 1055; *scil*- 1225; e. a.; ~ *Scylos*- 1261; *Scylas* 1275, 1329; *Zylag* 1231/1397; e. a. | *Fugdi* 1188/1329, ÓMolv. 29; *Fugod* 1219, VárReg.; *Fogos* 1299; e. a.; *Fogas* 1327 | l y u k: *licu* 1055; *Luck* 1240 k.; e. a.; ~ *Lycos* 1237/1397; *lukas*- 1297; e. a.; -*luka* 1243; e. a. | m o n y: *Monios, Monos, monos* 1211, MNyTK. LIX, 14; *Munos* 1188/1329, uo. || i s m t l. e r.: r ú d: *Rudas* 1327, 1337 | ú t: *utu* 1055; -*ut* 1055; e. a. ~ *uta* 1086/XIII.; *vlos* 1188/1329, MNy. XXXII, 131; *Vthos* 1229; *Vthas* 1327; *Wta, Wtod* 1211, MNyTK. LIX, 58. Lehet, hogy az új szó (*fgr. er.*) e csoporthoz tartozott, de fennmaradt adataiból ezt nem lehet megállapítani.

E csoportból *híd, ín, kút, úr*, továbbá *lúd, nyúl, rúd, út* a szótő magánhangzójának bizonyos esetekben való megnyúlása folytán hangzó-rövidítő tövekké váltak. Lehet, hogy e tekintetben is valami kapcsolat van az egytagú *v* tövű névszókkal.

A tövéghangzó szempontjából az eddigiekéhez hasonló fejlődést mutatnak azok a szótövek is, amelyek tövének belsejéből esett ki részint hangtörvényszerűen (l. HORGER: Nyr. XXXIX, 289 kk), részint egyéb okok folytán egy magánhangzó, s mivel e kiesés nem minden esetben vált állandóvá, többeli hangváltakozást okozott (hangzóvesztők). Két csoport megkülönböztetése (l. *álm* > *álm* > *álm* ~ *álmot*-félék s *bukur* > *bokor* ~ *bokrot*-félék, l. MTörtNy. III, 32 kk) itt jogosult, de a sok ingadozás miatt (pl. *árk* ~ *árok*) nem vihető egészen keresztül. Itt a tövéghangzó zártabb vagy nyíltabb volta szempontjából különböztetünk meg két alosztályt.

Zártabb tövéghangzósak (részben későbbi adatok alapján): *fgr. er.*: á l o m (sz. szó): *almu* An.; *Almus* 1188/1329, 1211, MTörtNY. III, 44; e. a.; | f o g o l y (sz. szó): *fuglia* ~ OMSgl. | t i t o k: *ticon* KTSz. | t o r o k (sz. szó): *torok* 1274; -*turuk* 1337; ~ *Torkus* 1290, 1292; *Turrukus, Torrukus, Turkus, Torkus* 1328, MNy. X, 427; *turchucat* HB. | t ö r ö k e r.: á r o k: *aruk* 1055*, 1095*; e. a.; -*arc, arc* 1193; e. a. ~ *Arky* 1311; *arcus*- 1314; e. a. | h o m o k: *humuk, kumuc, humuc* 1055; e. a.; -*homoc* 1194*; e. a.; *Humkreu* 1256; ~ *humca* 1055; -*homoka* 1239; e. a. |

k o b o z: *Kobzus* 1325 | később vált hangzórövidítővé: s á t o r: *Satur* 1200 k.; e. a.; ~ *Saturus* 1265, 1327 || *s z l á v e r.*: a k o l: *okol* 1037, EtSz.; e. a.; *okol* 1240 k.; e. a.; -*akal* 1346; *Akol*- 1347; ~ *Akly* 1337, EtSz. | h a l o m: -*holmu* An ; e. a.; *holm* 1193*; e. a.; l. még *Halum* 1303; -*halm* 1326/1428; ~ *holma* 1055*; e. a.; *Holmus* 1211; de *holmodi*, *holmodia* 1055; *Holmod* 1231 | p o k o l: *pucul* HB.; e. a.; ~ *poklos* 1234/1364; *Puklus* 1301; e. a.; *Pokold*- 1325, MNy. X, 326 || *l a t i n e r.*: *Monustur* 1344; ~ -*monustura* 1256; e. a.; -*monustra* 1282/1325, 1311, 1317/1329; *monostra* 1320/1414; -*monostora* 1339; -*munustura* 1341 || *n é m e t e r.*: t o r o n y: -*thurnya* 1324, e. a.; *Tornus* 1332/1336 || *f r a n c i a e r.*: m a l o m: *Molun*- 1256; e. a.; ~ *Mulund* 1116—31, MNy. XVIII, 98; -*molna* 1247; e. a.; *Monos*, *monos* 1211. || *i s m t l. e r.*: b o k o r: *bukurea* 1055; -*bucur* 1055; e. a.; *Bocor*, *bocor* 1193; ~ *bokra* 1327/1466? | s ó l y o m: *Sovlum* 1216/1230; e. a.; *Solum*- 1231/1257; e. a.; *Solym* 1311; ~ *Solumus* 1251/1281; e. a.; *Solmus* 1342 | s u l y o m: *Sulmus* 1319/1342; *Sulyomus*- 1336; *Sulmus* 1339 | s z u r o k: ? *surkus* 1075/1217. Hogy *barom* (tör. er.), *lator* (ném. er.), *fátyol* (olasz er.), *fodor*, *marok*, *tulok* (ismtl. er.) ekkor is idetartoztak-e, erre hangzóvesztő adatok hiányában nem adható biztos válasz. E csoporthoz tartozik az *orom* ~ *Ormous* (1281/1347), *Ormows* (1322) sz. szó is; vö. ZSIRAI: MNy. XXIII, 310.

Nyiltabb tővéghangzósak: *f g r. e r.*: a j a k (sz. szó): *Ayakas* 1314/1324; (de l. *Aykas* 1353* | b a g o l y: *Baglas* 1324, EtSz.; *Boglos* 1324, uo.; e. a.; *Bogliod* 1211, MNyTK. LIX, 24 | h á r o m: *harmu* 1055; *harum*- 1211/1252, MNy. X, 80; e. a.; ~ *Harmas* 1211; e. a.; *charmul* HB. = t ö r ö k e r.: g y a l o m: *Gyalmas* 1323/1351; e. a. || *s z l á v e r.*: ? k a z a l: *Kazalas* 1330/1505 || *i s m t l. e r.*: h o r o g: *Horgas* 1323/1351. || Képzős példák: *fyrolm*, *fyrolmol*, *Syrolmom* ÓMS.; *Hotolmos* 1240 k.; *scidalmoj* GyGl.

A hangzóvesztők e második csoportja teljesebb illeszkedésre, a *horgas* esetében talán a *v* tövek analógiás hatására utal s így a megfelelő nem hangzóvesztők vallomását erősíti.

A magashangú névszótók körében is elsősorban a tővégi magánhangzók alapján különböztethetünk meg alcsoportokat. Nehézséget okoz itt azonban az a körülmény, hogy az *e* jelölések zártabban és nyíltabban is olvashatók, továbbá, hogy a később keletkezett ő hangra kezdetben nem volt jel, s így az *ü* későbbi jelei ő-t is jelölhettek. Kétségtelenül zárt tővéghangzóból indulhatunk ki azokban az esetekben, ahol *ü*, *i* jeleit is találjuk, csak *e* jelölés esetében azonban a nyelvtörténet egyéb adatainak útbaigazítására is szorulunk.

Zártabb tővéghangzós példák: *f g r. e r.*: d ö g: *Deg* 1240 k.; ~ *Dugus* 1219, EtSz.; *Degus* 1220, uo. | é b: *Eb*- 1247, EtSz.; e. a.; ~

Ebedi, *Ebus* 1138/1329, uo.; *Ebed* 1259, uo.; *Ebys* 1296, uo.; *Ebes* Vár-Reg., uo. | é d-: *Edus* 1138/1329, EtSz.; *ydes*- 1290/1536 | é n: *en*, *engumet* ÓMS.; *en* KTSz. | é n e k (sz. szó): *Enekus* 1277/1344, e. a. | f é s z: *feze* HB.; *-fescek* 1304; *-fezyk* 1341; *-fezik* 1341; *-fezuk* 1337 | k e n g y e l: *kengel* 1339; ~ *cangelis* 1193, MNy. XXXI, 164; *Kengelus* 1264; e. a. | k e r t (sz. szó): *kert* 1055; e. a.;? *Certu* 1211, MNyTK. LIX, 48. ~ *-kerthe* 1285; *Chertus* 1271, MNyTK. LIX, 48; e. a. | l e s: *Les*- 1269; e. a. ~ *-lesuy* 1269; *lesi* 1299; *-lese* 1322; *lessu* 1086/XIII.; e. a.; *Lessud* 1211, MNyTK. LIX, 57 | ó n: *Euuen*, *Eunus* 1211, MNyTK. LIX, 25 | ó s: *Vsu* 1138/1329; *Vjubuu* An.; PAIS: MNy. XXIV, 92—95; *vs* 1198, MNy. X, 280; e. a., ~ *ijemucut* HB.; *Vsud*, *Wsud*, 1171; *Eusud* 1221, MNyTK. LIX, 22; *Vsud*, *Wsud*, *Vseh* 1211, MNy. XXIV, 92; l. u. itt: *Eufjee*, *-eusi*, *Ewsy*, *Vsun* | ö t: *Vten* 1138, 1329, MNyTK. LIX, 47; *Vteh* 1211, uo.; *Wtod* 1211 | s z é l 'perem': *scel* 1257; e. a.; ~ *scele* 1245, 1255; *Scelus* 1222; e. a.; *Zylus* 1332/1336; *Zeles* 1240 k. | s z ő m: *Scim* 1237/1327; *Zym*- 1297; ~ *Scemd* 1135; e. a.; *Scimed* 1199; *Zemdy* 1211; e. a.; *Scemus* 1135; *Scimis*, *Semes* 1211; *Zemus* 1212; *Scemes* 1229; *Scemus* 1240 k., 1272; *Zemchi*, *Scemchi*, *Zemse* 1211, MNyTK. LIX, 8; *Zemch* 1276, uo.; *zumtuchel*, *szumtuchel* HB; *Scemem* ÓMS.; *szemehel* GyGl. | s z ő r: *Zeurus* 1307, MNy. X, 426; e. a. | t e: *te*, *teguđ* KTSz. | v é n: *Veynus*, *Venes*, *Venehs* 1211; *Venus* 1240 k.; l. még *Vene*, *Wensu*, *Veynuch*, *uueinic*, MNyTK. LIX, 17 v é r: *ver*- 1302/1347, MNy. X, 428; ~ *Weruss* 1211; *wirud* ÓMS.; bizonyára ide számíthatók a vörös szó- *-us*, *-es* végű adatai is; l. OklSz. | v e n d é g (sz. szó): *Vendeg* 1138/1329, MNyTK. LIX, 59; e. a.; l. még *Vendug* 1211, uo.; *Vendegu* 1232; ~ *Vandiga* 1150—54; *Vendega* 1199; *Vendegus* 1240 k.*; MNyTK. LIX, 59 || t ő r ő k e r.: b ő l é n y: *Belen* 1211, 1302; ~ *Belenus* 1349 | g y é k é n y: *gekenus*- 1252; *Gykynus* 1255/1281; e. a.; *Gekenes*- 1338 | g y ő n g y: *Gyung* 1276; e. a.; ~ *Gungus* 1281/1328; e. a.; *Gwnges* 1292 | g y ü m ö l e s: *-gumulc* 1221; e. a.; *-gemulch* 1304; ~ *gimilcictul*, *gimilce tol*, *gimilstwl*, *gimilstwl*, *gimiljben*, *gimilj'nec* HB.; *gumulche* 1237, MNy. X, 80; *gemelche* 1316; e. a.; *Gymulchus* 1327; *gemissen* 1055; e. a. (sok vált.) | h í r: *hyr*- 1325/1415; ~ *Hyrrud* 1211, MNyTK. LIX, 56; ? *Chyrd* 1264, uo.; *hyrunc* KT. | k é k: *Keyc*- 1216; e. a. (*e*, *ee*-vel is); ~ *Keykus* 1231/1297; e. a.; *Kekus* 1256/1367; *Keykes* 1296; *Keeklew* 1337; e. a. | k i s: *Kys*- 1229; e. a.; *Cus*- 1332; e. a.; ~ *Cusudi* 1141—61; *quisid* 1171; e. a.; *Cusit* 1211; e. a.; *Kysideh* 1211, MNyTK. LIX, 11; *Cuiseb* 1225; *Kyseb* 1319; *Kysseb*- 1347 | k ő d m e n: *Kudmenus* 1317 | k ő k é n y: *Cucen* 1211; e. a.; *Cucendi* 1184; *Chucinus* 1251*; e. a.; *Kukenes* 1291 | k ő r t v é l y: *kurtuel* 1055; e. a. (*kerthwel*, *kurtil* is); ~ *Qurtvelus* 1266; e. a.; *kurtueles* 1277; e. a. | t e n g e r: *Tengurdi* 1152; *Tengurd* 1211;

e. a.; *Tengerd* 1256; [te]nguruknek KTSz. || szláv er.: déd: *Ded* 1198, EtSz.; ~ *Deda* 1116—31; *Dedus* VárReg., EtSz. | kereszt: *kyrist* 1248; *Keruzt* 1253; *cryst* 1256, e. a.; *kuruzt* 1272; e. a.; *Kerezth-* 1295/1345; ~ *-kerezthe* 1275; *Kereztus* 1289/1291; e. a.; *Kyristes* 1318; *Kereztes* 1323; e. a.; *Kyristus-* 1275/1925, MNy. X, 83 | szent: *szent* HB.; ~ *Zentus*, *Sentus*, *Zenteh*, *Zenteu* 1211, MNyTK. LIX, 41; *Scentus* 1231; e. a.; *Zentes* 1279; *szentucut*, *szentii* HB.; *Zenthsegh* 1346, MNy. X, 426 || német er.: helm: *Helmes* 1329; *Helmus* 1335/1342, 1342 || ism. l. er.: bé! : *beel* 1168; e. a.; ~ *Beli*, *Belud* VárReg., EtSz.; *Belse-* 1317/1407; l. még *Belud*, *Belid*, *Belyd*, *Beld*, *Belyud* MELICH, HonfMagy. 40 | böjt: *Buhtus* 1211*; e. a. | bűd-, bűz-; *Bydis* 1342; *Bydus-* 1347; *byzus* 1268; e. a.; *Buzus* 1292 | bűk: *bik* 1086/XIII.; e. a.; | *-biki* 1228/1357; *-byke* 1327, e. a.; *Bikes* 1291; *Bykus-* 1331 | bűn: *bunet* HB.; *bynntelen* ÓMS.; *bynnt*, *bynntuc* KT.; *binut* KTSz.; [b]vnucrevl KTSz. | éh: *Ehudi* 1198/1329, MNy. XXXII, 132; *Ehud*, *Eiud* 1211, MNyTK. LIX, 39; *Ehun* 1294, uo.; *ehezue* GyGl. | él: *El* 1348; ~ *Elus* 1221; e. a.; | fenyér: *Fenerh* 1211; e. a.; ~ *fenery*, *fenerree* 1231; e. a.; *Fenerus*, *Feneres* 1211; e. a. (u, e-vel) | gím: *Gymus* 1253; *Gymes* 1323, 1338 | góg: ? *Guegus* 1224 | hegy: *hig* 1055; e. a.; *-hegh* 1093/1399; e. a.; ~ *-hege* 1197/1337; e. a.; *-huge* 1206; *hygis-* 1193; *hyges-* 1193*; *Heges-* 1197/1337, 1239; *Hegus* 1248/1399; *hygys-* 1284; *Hygys-* 1319; *heges* 1326/1428; e. a. | hí: *Hymus-* An.; e. a.; *Heymus* 1252 | kegy: *kegilmel*, *kegiggen* HB.; *Keguggethuk* ÓMS. | kincs: *kynchus* 1309, NySz.; *Kinches-* 1321/1323 | köszvény: *Kezuenus* 1332/1374; l. még. *Kuzuenis* 1397 | kürt: *Kurtus* 1279*, MNy. X, 83; e. a. | legény: *leken* 1211; e. a.; ~ *Leguenus* 1211 | mén: *Menumorout* An.; ~ *Menus* 1301; *Menus-* 1327; *Menes-* 1289, MNy. III, 465 | nēm: *nemenec* HB.; *Numus* 1231; *Nemus* 1347; *Nemze* 1328 | ördög: *orduk-* 1075/1217; e. a.; l. még: *urdung* HB.; ~ *Vrdungus-* 1295/1403 | ör: *Euru* 1221, MNy. VI, 150; *Eur* 1251/1281; e. a.; ~ *Euruzeu*, *Erizeu*, *Erzeu* 1211, MNyTK. LIX, 50 | reg-; *Regteluk* 1347*; e. a.; ~ *Regus* 1219, 1347 | rész: *-rez* 1326/1335; ~ *rezet* HB.; *-reze* 1285; *Rescud* 1240 k. | részég: ? *rescugis* 1086/XIII. | seb: *Schebis* 1039/XV., MNy. XXV, 36; *Sebys* 1309; *Sebus* 1137/1262; *Sebes* 1206; e. a.; (e, u-vel) | serégély: *Seregelus* 1323 | semlyék: *Semek-* 1244; ~ *Selmecus* 1261/1394; e. a. | szép: *Scep-* 1228/1337; ~ *scpejgud* ÓMS.; l. a Szepes helynév adatait: *Scypis*, *Scypus*, *Sipes*, *Scyps*, *Zepus*, *Zepes*. *Seps*, *Sceps* s sok egyéb idetartozó hely- és személynévet: *Scepsy*, *Zepesd*, *Scepa*, *Zepe*, *Zeped*, stb.; l. MELICH, HonfMagy. 324—7 | szín: *Scines* 1146; *Scenus* 1244 k. | test: *tejtöt* HB.; *tejtöt* KTSz. | tőr: ? *Turus* 1152: | tügy 'arc': *Tyges* 1331; *Tyigus* 1333; *Tygyus* 1339; *Thigius* 1347 | ür: *Irug* 1252; *Irugh* 1292 k.; *Ireg* 1297;

Iregh 1268; Irig 1171; Irugd 1278 (l. mindezeket PA18: MNy. XXI, 268—267).

Az ómagyar korbeli zárt tővéghangzós adatok híján csupán egyéb nyelvtörténeti adatok bizonyítják, hogy valószínűleg e csoportba tartoztak a következő képző, rag előtti tővéghangzó nélkül vagy csak *e-s* tővéghangzóval előforduló következő szavak: *fg r. e r:* köz, meleg, mellék, mély, nép, nyék, öcs, ősz, sötét, szer, tetem, ük; *t ör ö k e r.:* bélyég, böszörmény, gödény, görény, kendőr, kőrís, szűcs, tengér; *s z l á v e r.:* beszéd, csér, csütörtök, érsék, gerebén, göndör, hörcsök, igric, kemény, kenéz, kerecsen, len, lengyel, lepény, német, pénték, pénz, pőr, pest, pünkösöd, szelemén, szerecsén, szín 'hütte', szömörcsök, tiszt, tömlöc, vitéz, zsülip; *n é m e t e r.:* címér, cövek, herceg, léhén, rőf; *f r a n c i a e r.:* mécs, mestér; *i s m t l. e r:* bérc, bezzég, embér, cénk, fehér, gyermek, hely, hideg, keskeny, kövér, követ, nyest, ösvény, ösztövé, özvegy, püspök, rét, rőt, rövid, séd, sövény, sügér, szegény, sziget, ? szög-, szúk, ? szür-, tengelic-, *g y e r m e k n y.:* csész.

E szavak alanyesetes példái között több szóvégi magánhangzós is van (l. köz és nyék adatait Konst. Porph.-nál; *zenuholm* An.; *Bezegu VárReg.*; *bercy* 1214; *scerij* An.; *sceku* 1095; e. a. | Előfordulnak adatok az egyenesen a tőhöz járuló *i, e* birt. személyraggal, *-a, -e, -sa* kics. képzővel, *-ség* képzővel; l. még *timnucebelevl* HB. Adatok *-d* képzővel: *ó μελεχδῖς* 1001/1109, ÓMolv. 15; *Vsuend* 1338; *Tengurd* 1211 s. e. a.; *Kemend* 1211, MNyTK. LIX, 9. Előfordul továbbá több *-s* képzős adat *e* tővéghangzóval.

Itt említjük még a következő képző utáni zárt tővéghangzós példákat: *eggedum* ÓMS.; *Eurmenus* 1219; *Wrwenus* 1336 (BÁTKY őr-igéből magyarázza: MNy. XXIII, 215); *Kueches-* 1268; *Kuechus-* 1337; *binufuc*, *dychevsfegut* KTSz.; *ifemucut*, *scntucut* HB.; *Gemulscinus* 1214; e. a.

Ha e nagy csoport példáit megfigyeljük, azt tapasztaljuk, hogy az *u*-val jelölt *ü* a leggyakoribb tővéghangzó; az *ë* jele is sűrűn szerepel s korán kezd jelentkezni (l. pl. *rész, szél, szem, vén, fenyér, heggy, seb, szép, vidék* adatait), az *i* jele sok szóban elő sem fordul, viszont mégis jóval gyakoribb, mint a mélyhangú szótövekben. Ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy az *i* helyén *ë* a szótövek belsejében is igen korán jelentkezik (l. pl. a *heggy, szem* adatait), arra a meggondolásra juthatunk, hogy itt másféle fejlődés van, mint a mélyhangú szótöveknél. Az *ü* nagyfokú elterjedését a szóvégen azzal lehet magyarázni, hogy itt eltűnése előtt minden *i* *ü*-vé változott. Viszont képzők, ragok előtt s a szó belsejében *i* helyén igen korán *ü* mellett *ë* változat is fejlődött, s innen van az, hogy a szótövek belsejében s végén képzők, ragok előtt szinte egy időben különböző példákban *i*~*ü*~*ë* nyelvjárási váltakozást látunk. Hogy ez

összefügg-e a mai népnyelvünk legfőbb hangtani eltéréseit okozó $\bar{e} \sim \bar{o} \sim e$ váltakozással, az már az ómagyar nyelvtan kérdésein kívül esik. Fel-tűnő, hogy sok példában az \bar{e} elsősorban többeli \acute{e} , \bar{e} után mutatkozik leg-korábban.

A zártabb tővéghangzós csoportból a nyíltabbhoz itt is néhány szó átmenetet mutat. Nyílt tővéghangzóssá lett később az ekkor még zárt-tal szereplő *ür* (l. előbb), de ide számítható *tölgy* (? oszét er.) s *tehen* (ismt. er.) is. L. *Tulg* 1181, e. a.; \sim *Tulgus*, *Tulus* 1211; *Theuenus*- 1296; *Tehenus*- 1344. Mintha e szavak esetében is részint az egytagú *v* tövek analógiás hatása, részint illeszkedés jelentkeznék. Egyébként azoknak a szavaknak csoportjában is, melyekben ma nyílt tővéghangzó van, az ómagyarban is mutatkozó *e* jel részben nyílt *e*, részben talán nem *i*-re visszamenő \bar{e} jele is lehet. Egyébként az itt szereplő szavak nagyrészt a tőben is *e* jelet mutatnak, vagy egytagúak. Így itt is teljesebb illeszkedésre s az egytagú későbbi *v* tövek analógiai hatására gondolhatunk. E csoport szavai közül is sok vált hangzórövidítővé.

Adatok: *f g r* e. r.: \bar{e} g y: *ig*, *igg* HB.; *yg* ÓMS.; \sim *eggedum*, *egembelu* ÓMS. | *hét*: *hetumoger* An.; *Het* 1211; \sim *Hete* 1239; ? *Heten* 1274; egyéb ide sorolható tulajdonneveket l. PAIS: MNy. XXIX, 38 | *ér*: *eri* 1055; e. a.; \sim *Tizedheri* 1223; *Tizedhere* 1236; e. a.; l. még *Erdy*, *Erdu*, *Erdi* 1240 k., EtSz.; *Erd* 1270—2, uo.; *Erech* 1240 k.; *-ered* 1297 | *e p e r j*: *Epyries*- 1252; e. a. | *fél*: *Feel*- 1329; e. a.; \sim *Feles* 1211; *Feled*, *Feleh* 1211, MNyTK. LIX, 20; *Feledy* 1138/1329, uo.; *Fele* 1135; e. a.; *feleym* HB. | *fül*: *Files* 1150—54; e. a.; *Fileh* 1211, MNyTK. LIX, 6. | *fűz*: *Fyzuforku* 1224/1389; *Surkufyzv* 1251/1281; *-fiz* 1252; e. a.; \sim *fizeg* 1055*; e. a.; (mindig *e*-vel, de: *Fyzyg* 1297); *Fyuzes* 1297, 1325/1332; *fizes* 1327; e. a. | *jég*: *Jege* 1211; l. még *Jeges* 1355 | *k e n y é r*: *kuner* GyGl.; \sim *Kuneres* 1327 | *köles*: *Kulef*- 1138, ÓMOlv. 33; \sim *Culesed*, *Culesed* 1211* | *méggy*: *Medy*- 1295; e. a.; \sim *Medies* 1233; e. a. | *néggy*: *Nyg*- 1340/1449; \sim *-negued* 1252; *Negcuen* 1251/1281; *Neguen* 1307; e. a. | *szög*: *ceg* 1193; *Zeguholmu* An.; *-scig* 1203/1254; e. a. (\bar{e} , *i*, \bar{u} jeleivel, l. pl. *-zug* 1266) \sim *Scequed* 1193, MNy. XXXI, 293 | *tél*: *tel*- 1269; \sim *telethlen* 1310, MNy. X, 427; e. a. | *tövís* (sz. szó): *Tius* 1135; *Tywes*- 1323; e. a.; \sim *Tiuisse*s 1317; *Tuissesse*- 1341 | *víz*: *-woz* 1223/1243; e. a.; \sim *vize* HB.; e. a.; *Wyzes* 1247; e. a. || *szláv* e. r.: *cserép*: *Cherep* 1327; \sim *Cheripes* 1337 || *ismt. l. e. r.*: *ebes* 1067/1267 'mocsaras'; e. a. | *evet*: *ewethes* 1318, NySz.; e. a. | *föld*: *Feld* 1086/1267; e. a.; *felduuar* 1097; \sim *-felde* 1273; e. a. (*-i*, *-u*, *-w*, *-y*-vel is); *feldef*- 1193, MNy. XXXI, 247; e. a. | *feld[e]n* KTSz. | *fövény*: *fuen*- 1211; e. a.; \sim *fuenye* 1340/1389; *fuegnes* 1055; *fuinnes*, *fuenes* 1193; e. a. | *mész*: *Meez* 1303; e. a.; \sim *Mezes* An.; e. a. | *réz*: *Rez*-

1338; ~ *Reze*, *Rezed* 1211, MNyTK. LIX, 30 | *szekér*: *Scekeres* 1086/XIII.; e. a. | *szenny*: *Zennes* 1211 | *tej*: ? *Teyes* 1256.

Előfordulnak még, de nem képző, rag előtti tővéghangzós adattal a később e csoportba tartozó szavak közül: *fg r. er.*: *hölgy*, *kerék*, *két*, *közép*, *szén*, *szűz*, *tűz*; *török er.*: *bölcs*; *szláv er.*: *szemét*, *veréb*; *ismtl. er.*: *fenék*, *öz*, *tíz*, *völgy*, *zöld*.

Fontosabb adatok e szavak köréből: *Kereku*, *kerekv* 1055; *-kerequ* 1232; *seudi* 1086/XIII. MNyTK. LIX, 12. E csoportba tartozó képzős adat: *Kuteles* 1347 k.

A hangzórövidítés jelensége a magashangúaknál is hasonló ingadozást mutat, mint a mélyhangúaknál. Az előforduló példák azonban nagyrészt zárt tővéghangzósak. Az a körülmény, hogy a hangzovesztőssel *i~ü~ë* vagy *ü~ë* hangzós váltakozik, szintén az *i~ü~ë*-s nyelvjárási megoszlás mellett tanúskodik.

Zárt tővéghangzós példák: *fg r. er.*: *gödör*: *Gudur*- 1251; e. a.; l. még: *-gudru* 1273; ~ *-gudurre* 1273 | *lélek* (sz. szó): *lelic ert*, *lilki ert* HB.; *leluc* KTSz. | *tegez*: *Tegzes* 1342; l. még. *Thegzus* 1353 | *telök* (sz. szó): *theluch* 1086/XIII.; e. a.; *zegthelegu* 1211; e. a.; ~ *theluce* 1206; e. a.; *-telky* 1270; *-teleky* 1294; *-telke* 1296, 1348; *-teluky* 1348; e. a.; *Telcus*- 1265; *Telukus* 1328 || *török er.*: *ikör*: *ikir*- 1086/XIII.; e. a.; *Jkor*- 1214; e. a.; l. még *-ykru* 1234/1354; *-hycru* 1258/1354; *yker* 1249; e. a.; ~ *ykrus*- 1249/1354; e. a.; *Ikurus* 1314/1378 | *ökör*: *ykor*- 1214, MNy. XXIV, 196; *wkur*- 1287/1367; MNy. X, 279; ~ *Vkurd* 1259, 1375; *vkru*s 1344; *Wkru*s- 1350. || *Oszét er.*: *verem*: *-verem* 1284/1454; *-uerum* 1294/1367; ~ *vermut* HB.; *Vermus* 1257; *vermes*- 1336/1348 || *szláv er.* (közv.): *köbö*l: *Cubul*- 1323; e. a.; ~ *cubulef* 1193, MNy. XXXI, 243; *Kuoblus*- 1346 || *ismtl. er.*: *berök*: *berek*- 1138, EtSz.; e. a.; *berk* 1193*; e. a.; *-beruk* 1203/1254; e. a.; ~ *Berke* 1231; e. a.; *Berky* 1295, MNy. XXXI, 158; e. a.; *-bereke* 1339 | *égér*: *Egur* 1067, EtSz.; e. a. (*e*-vel is); ~ *egrug* 1171; e. a. (*u*, *e*-vel); *egris* 1193; *Egris* 1229, 1237/1325; *Egres*- 1270; e. a.; *Egrus* 1337; e. a. | *köröm*: *Curmes* 1086/XIII.

A későbbi nyílt tővéghangzósak közül zárttal is előfordul: *férég* (fgr. er.): *Fergudi* 1152, Et Sz.; *ferges*- 1228, NySz.; *mérög* (? iráni er.): *Mergus*- 1275, 1299; *Mergusd* 1325/1332, 1333. Lehet, hogy nyílt tővéghangzóval hangzottak: *kölök* (? török er.): *Kulked* 1229, 1284, 1336; *nyerög* (fgr. er.): *Nerges* 1227; e. a., talán e csoportba lépett az ómagyar korszak vége felé: *szedör* (ismtl. er.): *Zudur*- 1193; *Sceder*- 1231/1350; ~ *zederies* 1275/1285; e. a.; de: *Scedrees*- 1329. A *fészék*, *kebel* (fgr. er.), *selyém* (ismtl. er.), *tükör* (török er.), *terém* (szláv er.) hangzovesztő alakkal nem fordul elő, sőt l. *kebeleben* HB., *tukere* KT. A képzős alakok közül *Scerelme*f HB. (e. a. is) tartozik ide.

A tővéghangzó minősége és a hangzóvesztés elsősorban azok a jelenések, amelyek alapján ómagyar szótőveinknek itt tárgyalt nagy csoportját alosztályokra bonthatjuk. Adataink alapján azonban az is látható, hogy a képzők, jelek, ragok csupán részben járulnak a tővéghangzós tőhöz s sokszor ilyenkor sem minden esetben, más csoportjuk pedig a szővéghangzó elvesztése után a mássalhangzós csonka tőhöz. Bizonyos, hogy a régi mássalhangzós kezdetű képzők és ragok előtti tővéghangzó eltűnése a szővéghangzó elvesztésével egy eredetű. Az itteni változásoknál azonban nagy szerepet kell tulajdonítanunk a hangtani helyzet mellett az analógiának is. Példáink s egyes itt nem közölt tulajdonnévi adatok alapján láthatjuk, hogy legalább részben a tővéghangzós tőhöz járulnak a *-c, -cs, -d, -gy, -k, -s, -m, -ny, -r, -sz* névszóképzők (nagy részt kicsinyítők vagy kicsinyítők is), az *-n* névmásképző, *-cska, -cske, -ska, -ske, -tlan, -tlen* képzők, *-l, -z* igeképzők, a *-k* többesjel, a *-b* középfokjel, az *-m, -d, -nk, -tok* birt. személyragok, a *-t* tárgyrag, az *-n* és *-t* (*-tt*) határozóragok. A *-d* képző azonban főképp *m, n, r, s* után rendszerint a csonka tőhöz járul, egyes példákban az *s*, elszórtan egyéb képzők is. Ingadozást látunk a többes 2. birt. személyragnál is (*szumtuchel* HB.), különösen pedig a *-t* tárgyragnál (*halalut, rezet* HB., *ozut, bynut* KT., de: *Zemert VárReg.*, MNy. XVIII, 158). A csonka tőhöz járulnak az *-a, -e, -é, -ka, -ke, -kó, -kő, -kun, -kün, -ők* kicsinyítő képzők, az *-i, -nok, -nök, -ós, -ős, -só, -ső, -ta, -te* névszóképzők, az egyes és többes 3. sz.-ú s a több birtokot jelölő birt. személyragok, a *-ben, -be, -ból, -é, -ért, -hoz, -nek, -ul, -öl, -re, -ről, -től, -vel* határozóragok (részben mély vagy magashangú változataik is s az előbbiekkal együtt ómagyar alakjukban). Az An.-nál előforduló *Oundunec, Tosunec* példákban még a teljes tőhöz járul a *-nek* rag. Érdekes vitát indított meg a HB.-ről megjelent munkáiban MÉSZÖLY, midőn a HB. *hazóá, kinzotviatul, ildetuitvl*, a KT. *kezdetuitul* s a KTSz. *latotuben* alakjait is tővéghangzósaknak magyarázta. Több magánhangzós kezdetű képzőbe, ragba már ekkor olvadt bele a tővéghangzó, s bizonyos, hogy egyes képzők, ragok, jelek előtt már igen régen megindulhatott a minőségbeli kiegyenlítődé, amint ezt pl. a *Cuiseb*, stb. féle adatok a középfok jele előtti nyílt tővéghangzóra vonatkozólag mutatják.

Az ómagyar eredetileg rövid magánhangzós végű névszótövek kérdésének itt vázolt körvonalaiból is kitűnik, hogy ezek alakulásában a legfőbb szótómódosító erőn, a hangsúlyon kívül egyéb körülmények is közreműködtek. Ezek sorából ismételten is rámutattunk a tővéghangzókban gyakran nyilvánuló hangszín szerint is teljes illeszkedésre. Vajjon valamely ősrégi sajtósággal van-e itt dolgunk, amely esetben a szővégi kiegyenlítődt magánhangzók talán nem is terjedtek át egyes tövekben képzők, ragok elé, vagy pedig ez illeszkedés is a hangsúlynak, illető-

log hangerősségnek az első szótagon való szilárdabb megállapodásából következik? E kérdés megfejtése már az ómagyar nyelvtan körén kívül esik.

Csaknem három évtizeddel ezelőtt vetette fel az ómagyar nyelvtan eszméjét MELICH JÁNOS egyik előadásában. Azóta nagyrészt éppen MELICH munkássága folytán az ómagyar nyelvre vonatkozó adataink száma erősen megnövekedett, s számos e körbe tartozó kérdés tisztázódott. Az ómagyar nyelvtan anyagához kíván e közlemény is adatokkal s néhány szemponttal hozzájárulni.

LOSONCZI ZOLTÁN.

A SZÉKELYSÉG EREDETÉRŐL.

Abban a bizarr ötletekben gazdag, fantasztikus elképzelésekkel teli irodalomban, amely a székely-kérdéssel foglalkozik, minden további kutatásnak az útját NÉMETH GYULA tanulmánya jelölte ki (Századok, 1935. 129 kk). Megállapítása, hogy a *székely* név magyarázatai közül THURY JÓZSEFÉ a helyes s így annak értelme: «herceg, az uralkodó fia», illetőleg «a herceg népe, a herceg törzse», valamint következtetése, hogy az ugyancsak törökös jellegű nemzetségi szervezet, meg a katonai szolgálat nyilas-lovas volta a nép török eredetét bizonyítja, alábbi sorainknak is alapja. Oly teljes mértékben, hogy megjegyzéseink maguktól tárgyaltanokká válnának, ha NÉMETH fejtegetései téveseknek bizonyulnának. Egyetlen ponton, bár elég lényeges kérdésben térünk csak el tanulmányától. Nem osztjuk azt a feltevést, hogy a székelység neve alatt a kabarok egyik törzse mint valami kialakult, a magyartól a besenyő vagy kún módjára különböző vagy — ha úgy tetszik — vele ugyanilyen mértékben rokon nép csatlakozott a magyarsághoz, megőrizve régi szervezetét. Máshol futólag már jeleztük azt a nézetünket, hogy önkéntes csatlakozásról nem beszélhetünk, mivel a székely törzset a magyar fejedelmi hatalom szervezte meg különböző néprészekből, ezek többségét pedig ugyanazon elemek alkották, mint a honfoglaló magyarságot (u. o. 1939. 291 kk). Megjegyzéseink, úgy látszik, nem voltak meggyőzőek. Abból a tényből, hogy NÉMETH GYULA a közelmúltban minden változtatás nélkül jelentette meg alapvető tanulmányát (AEC. 1940. 208), más, mint elutasítás nem olvasható ki. Másrészről azonban GYÖRFFY GYÖRGY «A székelyek eredete és települése» címen megvilágítva a székelység életének leghomályosabb szakaszát,¹ elfogadta feltevésünket. Mindkét mozzanat, az idősebb tudósgeneráció képviselőjének kedvezőtlen s a fiatalabbnak megértő állásfoglalása, reánk is, akár mint a tudomány minden munkására, ösztönzőleg kellett, hogy hasson, azt a — feltehetőleg: nem

¹ Az «Erdély és népei» c. gyűjteményes kiadványban (Budapest, 1941), 35 kk.

hjú — ábrándot ébresztve, hogy felfogásunk elfogadhatónak bizonyul, ha nézeteinket részletesebben sikerül kifejtenuk. Ezt a feladatot óhajtjuk a következőkben elvégezni.

*

Az Árpád-nemzetség nem egyszerűen csak az uralmat szerezte meg a magyarság felett Levédiában, nem is csak államot szervezett ott, hanem népet is. Mégpedig oly formán, hogy az új fejedelem azokat a néprészeket és törzskéket, amelyek hatalma alá kerültek, törzsekbe tagolta, az egyes törzsek élére pedig kirendelte rokonait, hogy a vérség kötelékével és a közös érdekekkel egymáshoz kapcsolt nemzetségtagok segítségével érvényesítse akaratát. A törzseket tehát nem belőlük kiemelkedett vezérek kormányozták, mintegy megszemélyesítve azok törekvéseit. Ily befolyással a törzsek, a kereteik közt élő népelemek nem rendelkeztek. Tehát nem is csatlakozhattak kedvük szerint más népekhez. Új közösségbe csak vezetőik illeszthették volna be őket, de mert ezeket minden érdekük ahhoz az uralkodó nemzetséghez fűzte, amelyből származtak, az elszakadásra addig sor nem kerülhetett, amíg a vérségi kapcsolat szoros, tudata erős volt, amíg közeli rokonok irányították a törzseket. Vagy amíg ezt a nemzetséget a törzsek éléről egy nálánál hatalmasabb hódító el nem söpörte. E szerint a magyarságnak a kettéválásai, amelyek következménye lett az egyik elszakadt résznek Magna Hungariába jutása, a másikkal meg a Kaukázustól délre húzódása, majd később elmerülése a környező néptengerben, korántsem a fejletlen közösségi tudattal, hanem a politikai függőséggel vagy az uralom új kezébe kerülésével magyarázhatók. A magyarságot nyilván azok az urai szakították szét, akiknek birodalmába tartozott akkor. Annak bizonyosságául, hogy az állami önállótlanúság a nép gyengülését, sőt szétzóródását is jelenti. Viszont az Árpád-nemzetség uralmának megalapításával a magyarság népi erőinek fokozása jár együtt. Most már ugyanis ő az az alapréteg, amelyhez vezérei a többi néptörzseket hozzácsatolják, mégpedig oly módon, hogy az egyesülés az ő javára üssön ki. Ő tehát a zöme a hét törzsnek, amelybe az Árpád-nemzetség a hatalma alá került népelemeket beosztotta. Nemcsak az Anonymus által megőrzött «hétmagyar» név bizonyítja, hogy a nép többségének finnugor nyelven kellett beszélnie; a magyarság alakulásának későbbi fejleményei ugyanerről tanúskodnak. Ellenkező esetben, ez aligha kétséges, a magyar nép nyelvében, szokásaiban, egész jellegében aligha lett volna annyira egységes, mint amilyennek mai hazájában a történeti források és a helynevek világánál egyaránt feltűnik.

Ha a magyar államot és a magyar népet a honfoglalás előtt ily végzettszerűen összekapcsoltunk látjuk, lehetetlen feltennünk, hogy a

székelység a magyarsághoz önként csatlakozó nép lett volna, amelynek egyéniségét, önállóságát a fejedelmek szándékosan nem érintették. A besenyők, mint ismeretes, az egész országban szétszórta nyertek lakóhelyet. A székelységre, ha külön nép lett volna, bizonyára ugyanez a sors vár. A *székely* név azonban nem nép-, hanem törzsnév, következésképp egy felsőbb akarat által tervszerűen, tudatosan megszervezett közösséget kell rajta értenünk.

A szervezés időpontjának megállapításánál terminus post quem gyanánt a «hétmagyar» nevet vehetjük. Mivel a magyar törzseknek Konstantinos által feljegyzett névsorában a székely törzs nem szerepel, nyilván nem is volt még meg Levédiában. Másrészt, mivel a királyság megalapítása egyszersmind a törzsszervezet felbomlását, félretolását jelentette, Géza uralkodásánál későbbre sem tehetjük a székelység megalakulását. Minthogy a fejedelemség korának elejére esik a kazár uralom ellen fellázadt, attól elszakadt vagy talán inkább elszakított kabarok csatlakozása a magyarsághoz, eleve is feltehető, hogy az új törzs tagjai közé kabarok is bekerültek. Az azonban nem valószínű, hogy a kabarok zárt tömege lett volna székelységgé. Ha még a Mátra vidékén, Borsodban és Hevesben sem magukban települtek le, hanem a magyarsággal összevegyülve — erről a helynevek magyar volta tanúskodik, — nincs okunk kétségbe vonni, hogy a *székely* név alatt szereplő csoportjával másképp lett volna. Sokkal valószínűbb, hogy az új, a honfoglalás után megalakult törzsnek kabarok mellett egyéb népelemek szintén részeivé lettek. Akár a honfoglaló magyarság által itt talált avar vagy más oly néptöredék is, amely magát Attila népének tartotta — ennyiben a Krónika által megőrzött hagyománynak is lehet alapja. A zömnek azonban a finnugor nyelvet beszélő magyarság köréből kellett kikerülnie, mert csak így érthető, miért nincs székely nyelv, miért magyarok a székelyek, miért nem különböznek etnikum, népi egyéniség, műveltség tekintetében. Bizonyára már a törzs megalakulásának időpontjában megvoltak azok a feltételek, amelyek a székelység fejlődését elhatározóan befolyásolták s a többi magyar törzsével azonossá tették.

A törzs megszervezésének közelebbi okaira, körülményeire a név és Anonymus elbeszélése világít rá. Az előbbinek biznysága szerint a törzs a «hercege», «az uralkodó fiáé» volt. Hercegen a hatalom várományosát érthetjük, a fejedelem legkedvesebb fiát, akire az uralom szállani fog, s akit apja már korán, a saját életében szerephez óhajtván juttatni, egy egész törzs vezetésével bíz meg. Autokrata uralkodó, aki nem osztozik mással a hatalomban, hanem akarata feltétlen érvényesítésére tör, kettő volt a magyar fejedelmek közt : Árpád és Szt. István. Eleve is valószínűtlen, hogy első királyunk alakította volna ki az új törzset.

Ó egészen más, korszerűbb kormányzati elveket vallott. A törzsszervezet szétrombolása, nem pedig fejlesztése volt programja. Ellenben Árpád egyéniségéhez és korának viszonyaihoz egyaránt illik a feltevés, hogy a meglévő hét törzshöz egy nyolcadikat illesztett s annak vezetését fiára bízta. A feltevést Anonymus elbeszélése támogatja. E szerint Bihar vidékén, a Marostól Szamosig terjedő területen a honfoglalás idejében Mén-Marót uralkodott; népét kozárnak nevezték. Amikor Árpád két vezérét, Ösböt és Veleket ellene küldi, a Kórógy vizénél — ez Szentesnél van — a székelyek Ösbő elé jönnek a táborba. Ők előbb Attila király népe voltak. Most békés szándékkal közelednek, fiaikat önként kezesekül adják, majd a magyar sereg előtt előcsapatként megindulnak Mén-Marót ellen. Ez feleségével és leányával Igfon erdejébe menekül, katonái azonban Bihar várában ellenállanak a magyarok és székelyek támadásainak. De nem sokáig. Meghódolásuk megrémíti Mén-Marót. Harc helyett jobbnak véli a békés megegyezést. Felajánlja tehát Árpádnak egész országát, fiának, Zoltánnak pedig leányát. Árpád elfogadja az ajánlatot. Átveszi az országot, Mén-Marótnak meghagyja Bihar várát, a leányt pedig nagy ünnepségek közt összeházasítja Zoltánnal. Mén-Marót a következő évben fiúutód nélkül meghal s így országa vejéé lesz (11, 50—52. fejezet).

A *kozár* név kétségtelenné teszi, hogy Mén-Marót népe a kazárságnak az a része volt, amelyet Konstantinos kabar néven említ. Helyesebben, ennek is csak egyik fele, mivel a másik, amelyet Anonymus *cumanus*-nak nevez s amelyet Kiev környékén csatlakoztat a magyarsághoz, Heves—Borsod vidékén telepedett meg. Arról szó sem lehet, hogy a kazárok szlávokkal volnának azonosak. A szláv helyneveknek a bihari részeken való hiánya ezt a feltevést magában is megcáfolja.¹ A székelyek, mint Anonymus leírásából kiderül, a kozárok mellett, voltaképen az ő földjükön élnek, hiszen a Marostól a Szamosig Mén-Marót uralkodik. A nép tehát, amely Árpád fiának közvetlen vezetése alá kerül, amely felett «dux Zulta» hatalmat gyakorol, a kabarság egyik része. Ennyit, azt hisszük, mindenképen szabad Anonymus elbeszéléséből kiolvasni. Ennyi azonban arra is elegendő, hogy Árpád korába helyezzük a *székelynek* nevezett törzs megalakulását, azt a herceget pedig, akinek számára a fejedelem a törzset megszervezte, fiában, Zoltánban ismerjük fel.

Anonymus leírását két, adatszerűen ellenőrizhető tény támogatja. A székelyek legelső települési területe, ahol a mai otthonukba való átköltözés előtt éltek, valóban Bihar volt. *Telegd* nevét is innen vitték át a

¹ MELICH JÁNOS, A honfoglaláskori Magyarország 221 kk, JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt 25 kk.

mai Udvarhelyre s nevezték el utána az új főesperességet telegdinek (SÁNDOR I., A székelyek letelepülése 41). Másrészt a székelyeknek, éppen mint a besenyőknek a XII. században is az elővéd-harc jutott feladatul, megfelelően a lovas nomád népek felfogásának, hogy a közösségükbe legutoljára beosztott népelemeknek kell a háború terhét elsősorban magukra venniök.¹

A XIII. század eleji leírás azonban a régi hagyománynak csak a töredékeit őrizte meg. Anonymus tudta, hogy a kazárok egy része, a három ú. n. kabar törzs magyar vezetés alá jutott, s azt is tudta, hogy részben Heves—Borsodba, részben Biharba kerültek, az utóbbiak Árpád fiának vezetése alá. A részleteket azonban már nem ismerte s ezért az adatai közt tátongó űrt kissé regényesen töltötte ki. Elbeszélésének a lényege azonban, ismételjük, megegyezik Konstantinos tudósításával, s mert másrészt a székely névnek tisztán nyelvészeti úton nyert megfejtése nemcsak hogy nem ellenkezik Anonymus tudósításával, hanem azt egyenesen támogatja, úgy véljük, nincs akadálya, hogy a székely törzs megszervezőjének ne Árpádot tartsuk, a szervezés helyét pedig a tiszántúli részekre tegyük. Az új törzs vezető eleme természetesen a Zoltán mellé kirendelt kíséret, környezet lett, a hercegnek a fegyveresei, harcosai, nyilván nem frissen csatlakozott, még kipróbálatlan elemek, hanem megbízható, hű emberek.

Újból nyomatékosan kell tehát hangsúlyoznunk, hogy nem valami régi törzsszervezetben élő, kialakult népet bízott fiának a vezetésére Árpád, hanem különböző népelemeket fogott össze, ezek zöme pedig finnugor eredetű volt. Saját törzséből, a Megyer törzsből ilyen nemzetiségeket akadály nélkül áthelyezhetett. Megint csak a helynevek valószínűsítésére kell figyelmeztetnünk. A besenyők, noha kis csoportokra tagolva, az ország egész területén szétszórva nyertek lakóhelyet, s bár a magyar

¹ GyÖRFFY a Krónikának a besenyők és székelyek harcához fűzött elítélő szavait úgy értelmezi, hogy a magyar főserég s vele az ugor eredetű magyarság nagy tömege egyáltalán nem ismerte azt a «tisztá nomád harcmodort», amely szerint «a keleti elem, székelység és besenyőség» harcolt (i. m. 49), amiből azután az életmódot illetően is alapvető különbségre következett. Úgy gondolja, hogy a honfoglalás korában az ugor magyarság félnomád, a «török népelemek legnagyobb része pedig tisztá nomád életet élt» s csak ez az utóbbi, kisebb rész harcolt volna a nyugati kalandozó hadjáratokban» (60 kk). Ezt a magyarázatot nem fogadhatjuk el. Ha ugyanis a honfoglaló magyarság zöme — nevezünk bár ugor eredetűnek — nem ismerte a görög kútfőkben leírt szkíta harcmodort, akkor a vas- vagy bronzkorra jellemző fegyverzetet használva, egyelőre kellett volna harcolnia. Így azonban a Nyugat rettegett ellenfelévé semmiképpen sem lehetett volna. A Krónika szerzője a besenyők és székelyek harcmodorát a modernebb, nehéz fegyverzetű, páncélos lovagsereghez viszonyítva találta kezdetlegesnek.

népbe, ettől mindenfelől körülfogva, hamar beolvadtak, egy-egy török helynévben megörökítették a magyarságtól elűtő etnikumukat, nyelvüket.¹ Ha a székelység teljes egészében török eredetű és nyelvű nép lett volna, egy tömegben széles területen földhöz juttatva, feltétlenül sok folyót és lakótelepet kellett volna török névvel illetnie. Azonban a Székelyföld helynevei éppen úgy magyar jellegűek, mint a Mátra—Bükk-aljai kabar vidéké. A finnugor elem túlsúlya magyarázza meg továbbá azt az ismert tényt is, hogy a székely rovásírás miért magyar írás, vagy hogy a székelység anthropológiai képe miért nem törökösebb, mint a magyarság többi ágáé. Azok a népelemek, amelyek Árpád akaratából az új törzs részeivé lettek, természetesen már régtől fogva éltek, együttesen azonban, mint székelység, korábban nem szerepelhettek.

Még egy ellenvetéssel kell szembenéznünk: Anonymus a *székely* nevet népnév értelemben használja s a Krónika is a XII. századi széke-lyeket, a besenyőkhöz hasonlóan, a magyarságtól különböző népnek tekinti, holott a többi törzsnév nem ment át ezen a fejlődésen. Sőt, nemcsak nem hívták a Gyulák törzsének tagjait gyula népnek, nemcsak nem szólnak forrásaink kharkász népről, hanem a honfoglaló magyar törzsek nevei is csak egyes helynevekben maradtak fenn. A *székely* név külön úton haladását, tovább élését a fejedelmi családdal való közvetlen kapcsolat magyarázza meg.

Valószínű, hogy a székelység nemcsak Zoltánnak volt a törzse, hanem az őt követő hercegeké is. Régi törzsének vezetését fia vehette át tőle. A törzs tehát továbbra is a mindenkori hercegé maradt. Neve így állandósult, s mert közeli, szoros viszonyban volt az uralkodóházzal, elkerülte a felbomlást. Szent István, amikor a törzsek önállóságát megszüntette és eltávolította azok fejeit — Koppányt, Ajtonyt, az erdélyi Gyulát, — a székely törzsben nem láthatott ellenséget. Attól sem kellett tartania, hogy a törzs vezetője talán csorbítja az ő egyeduralmának teljességét. Aggodalomra nem volt oka, mert a székelységnek, herceg korában, ő volt a vezére, később pedig fiának adta át a törzset. Szent Imre és a székelység kapcsolatára ugyan nincs adatunk, de a feltevést, valamint a székelységnek az uralkodó családhoz tartozását alátámasztja az Árpád-ház szentjeinek a Székelyföldön virágzó középkori kultusza, mint erről helynevek, falfestmények, oltárképek egyaránt tanúskodnak. Szent István tehát, éppen mert fiában nem láthat vetélytársat, nem oszlatja fel a székely törzset, amikor a hatalom új elrendezésére kerül a sor. Közbevetőleg legyen szabad ugyanis megjegyeznünk, hogy

¹ NÉMETH Gy.: MNY. XXVII, 145, GyÖRFFY Gy., Besenyők és magyarok. Budapest, 1940. 74 kk.

az új közigazgatási és kormányzati rendszernek a megyékre támaszkodó kiépítése nem nélkülözött bizonyos keleti vonást. Mert ha a törzsrendszer megalakulása annak idején azt jelentette, hogy az uralkodó szétoztotta családjá, nemzetsége tagjai közt a hatalma alá került népeket, akkor most, a királyság megalapításakor, bizonyos vonatkozásban még mindig ugyanez történt: a függetlenségre, önállóságra törekvő családtagokat eltávolította a király, helyükbe pedig megbízhatóbb, közeli rokonait ültette — Csanád és Veszprém ispánok Szent István unokaöccsei, Erdőelvi Zoltán meg idősebb atyafia — vagy pedig, immár az új uralom szellemében, tőle függő embereket, akár szolgákat tett meg ispánokká. A hasonlóság természetesen nem teljes. Nagy különbség, hogy nemcsak a nép kerül megosztásra, hanem az általa megszállott föld is, s mert a lakosság száma, éppen az állandó megtelepülés eredményeképpen, igen nagy mértékben felduzzadt a XI. század elejére, több közigazgatási egységre van szükség. Nem hétre vagy kilencre, hanem negyvenötre. (Ebből azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a levédiai magyarság nem hét, hanem több törzsre oszlott volna, ha száma akkora, mint a királyság megalapításakor.) A székely törzset azonban nem osztja be Szent István megyékbe, területén nem alakít ispánságokat, hanem meghagyja régi szervezetében. A herceg vezetése alatt, ennek méltóságát, hatalmát van hivatva kifejezni, s mert mindenki annál előkelőbb, minél nagyobb fegyvereseinek a száma, az egyszerű ispánokkal szemben vezéreknek, a hercegnek a tekintélyét kellőképpen érzékeltetheti is.

A törzsnek ez az önállósága, elsősorban pedig a körülmény, hogy túlélte a törzsszervezet bomlását, azt hisszük, kellőképpen megmagyarázza a «székely» név fennmaradását, majd, amikor a többi hasonló törzsnév és megjelölés, értelmét veszítve, feledésbe merült, mintegy népnévvé válását. Nem valódi népnév tehát a «székely»; inkább így mondhatnók: pseudonépnév.

A XI. század közepétől kezdve számtalan és közismert adat tanúskodik az egykori székelylakta területnek s így bizonyára a székelységnek is a herceggel való kapcsolatáról. Ez most nem az uralkodó fia: rendesen az ifjabb testvér. A hercegség, amelyet I. Endre testvérének, Bélának, Salamon Géza hercegnek, ez Lászlónak, Kálmán meg öccsének, Álmos hercegnek átenged, az ország északkeleti része. «Kezdődött Biharban, mely úgyszólván a főmegye volt s magában foglalta Szolnokot, Szabolcsot, Szatmárt» stb., északnyugat felé haladva Trencsént és Nyitrát is (PAULER Gy., A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I, 97, 113, 123, 133, 177). Erdély nem volt része a XI. században a hercegségnek, ellenben hozzá tartozott a Vág melléke, ahol szintén éltek, XIII. századi oklevél szerint, székelyek. A központ azonban

Bihar vidéke. Érdekes, hogy Géza herceg a Krónika szerint Igfon erdejében tartózkodik, amikor Salamon ellene tör. Vajjon véletlen volna, hogy a hercegség, a ducatus azt az országrészt ölelte fel, amelyben a székelység is élt? Nem valószínű. Sokkal hihetőbb ez a magyarázat: a keleti részt azért kapták meg a hercegek, mert az ő közvetlen irányításuk alatt álló nép — most már nem törzs! — a székelység egyébként is itt élt, ők, a hercegek, itt voltak otthon.

A székelység történetének két további fontos mozzanata tanúskodik még arról, hogy a törzs valóban felsőbb hatalom szervező akaratának köszönheti keletkezését. Egyrészt áttelepülése Biharból, első szálláshelyéről Erdély délkeleti szögletébe, másrészt szabályos társadalmi szervezetének hosszú fennmaradása.

Ha a székelyeket oly népnek véljük, amely a maga ura, lehetetlen megérteni, hogy Bihart elhagyva, miért haladt át Erdély termékeny völgyein, ügyet sem vetve gazdagságukra s állapodott meg azon a tájon, amely a szűkös megélhetésért is a természet viszontagságaival való folytonos küzdelmet kívánta tőle. A rejtélyt csak az előadásunkban körvonalazott feltevés oldhatja meg. Erre gondolva már természetesnek találjuk, hogy az uralkodó oda rendelte ki a székelyeket, ahol szükség volt rájuk. Tehát kis részüket a Vág mellé, a nyugati határ közelébe, nagy tömegüket pedig a délkeleti határvidék őrzésére. A székelység, a tények tanúsága szerint, magától értetődő fegyelmezettséggel engedelmeskedett a parancsnak s nem tiltakozott, hogy új szállásterülete terméketlenebb, mint elhagyott földjei, meg azok, amelyeket a később megjelent szászok számára kellett szabadon hagynia,¹ magatartásával az utókor számára is felemelő példát nyújtva a közösségi gondolat önzetlen szolgálatáról, az egyéni érdekek feletti győzelméről.

Hasonlóképpen csak a királyi hatalom gondoskodásával magyarázható meg, hogy a székelység szervezete oly sokáig fennmaradt, hogy még az újkor elején is számon tartották: az egyes székeknek szabályszerűen hat nemre kell oszlaniok, ezek mindegyikének pedig négy ágra. A marosszéki két Új-ág és a kézdiszéki Besenyő-ág nevéből arra kell következtetnünk, hogy egyes ágak, bizonyára az állandó háborús szolgálat hatására, kihaltak, mások ellenben, a szerencsésebbek úgy megerősödtek, hogy ketté válva új ágak adtak életet. A Besenyő-ágnak ugyanis, amelynek tagjai nyilvánvalóan székelyek közé került besenyők voltak, éppen úgy elsorvadt ágak az örökébe kellett lépnie, mint a két Új-

¹ FERENCZI S. (Az egykori Kászonszék régészete. A kászoni székelyek letelepülése és eredete. Kolozsvár, 1938) helyesen magyarázza: a székelyek «bizonyára ott telepedtek le, ahová a király az ország érdekeinek megfelelően rendelte őket» (82).

ágnak. Ha azonban az egyik helyen új ág keletkezhet, másutt meg kihallhat egy régi, az eredeti beosztásnak össze kell zavarodnia, hiszen ott öt, emitt meg három lesz az ágaknak a száma. Vajjon nem maguk a székelyek pótolták-e a soraikban támadt hézagokat egyes néprészek bevonásával? A XIV—XV. században erre lett volna mód, mivel ekkor a szabadköltözés joga biztosította a jobbágyok vándorlását: városokba húzódásukat éppenúgy, mint a székelyek közé településüket. Csakhogy ekkor már a székelység olyan kiváltságos helyzetet élvez, hogy egész csoportok aligha lehettek részeivé, mégha egyes embereket, a rokonság jogán, maga közé fogadhatott is. Viszont a XIII. század előtt, amikor még nincs jobbágyság, hanem szolgák és szabadok állanak egymással szemben, mégpedig szoros ellenőrzés alatt, ilyesféle önkéntes csatlakozások nem képzelhetők el. Különösen nem a besenyők esetében, mivel ezeket, mint általában a beköltöző népelemeket, a király a maga közvetlen hatalma alá tartozóknak tekintette. A pontos beosztás, az egyező számok így csak az Árpádok tudatos eljárására, tevékenységére vezethetők vissza. Ők pótolták új népelemek kirendelésével, beosztásával a hiányokat s ügyeltek arra, hogy a régi szervezet változatlanul fennmaradjon.

Erre a gondoskodásra a székelységnek szüksége is volt, mert csak így tehetett eleget hivatásának s katonáskodhatott állandóan. Ha az ország belsejében marad, társadalmi fejlődésének iránya bizonyára ugyanolyan lesz, mint a magyarságé, vagyis az ő körében is kialakul a földesúri réteg, a közrendűek nagy tömege pedig először liber, szabad, majd jobbágy lesz; mentesül a katonai szolgálattól, ezt urai végzik el helyette, ugyanakkor azonban földesúri joghatóság alatt álló, adózó nép válik belőle. Ha a székelység csak a XII. század közepén került volna Erdélybe, a határokra, a társadalmi fejlődés már megbontotta volna sorait, nemzetségi szervezetét; másfélszázad oly hosszú idő, hogy az nem múlhatott volna el felette nyomtalanul. Bajos ugyanis feltenni, hogy a székelység Biharban a XI—XII. században is megtartja kiváltságos helyzetét, ha ott már nem tud cserébe ellenértéket nyújtani. Tehát éppen abból a tényből, hogy érintetlenül megőrizte pogánykori, X. századi szervezetét, amely akkor a magyarság egyetemének is a sajátja volt, következtethetjük, hogy korán jutott olyan feladathoz, amelynek végzése fejében különleges bánásmódra számíthatott.

MÁLYUSZ ELEMÉR.

HURKA ÉS HUOK.

MELICH JÁNOSNAK számtalan maradandó szófejtése közé tartozik az, melyben példás módszerrel azt bizonyította, hogy az *epe* és *vese* végső *-e* hangja azonos az *-e* harmadik személyraggal, ugyanis «a testrészek neveinek nominativusi alakja nyelvünkben rendszerint birtokos személyraggal ellátott alak» (MNY. XI, 361—2).

MELICHNEK, a magyar szófejtés mesterének ez a megállapítása bátorít engem arra a véleményre, hogy *hurka* szavunk is (merthogy eredeti jelentése 'bél') az *epe*-, *vese*-, *zúza*- stb. típusba tartozik.

Ebből az következik, hogy a *hurk*- tő mellett *hurok* nominativus is legyen, mint a *turk*- R. > *tork*- tő mellett *torok*.

A hegedű húrja eredetibb anyagának, a bélnek, eredetibb *húr* nevről neveztetik *húr*-nak; ez meg valószínűvé teszi azt, hogy a madárfogó hurok is eredetibb anyagának, a bélnek, régebbi *hurk*- > *hurok* nevről neveztetik *hurok*-nak.

E szófejtésnek nemcsak alaktani, hanem néprajzi alapja is van: több nép kezdetleges madárfogó eszközei között megvan az állatbélből való hurok, s hazánkban is éltek vele a pákászok, mint SZÜCS SÁNDOR írja «A régi Sárrét világa» c. művében (71).

A *hurok* szónak az altaji *uruq* 'pányva' szóval való egyeztetése (BÁRCZI, SzSz.) sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem annyira megnyugtató, hogy fölöslegessé tenné ezt az én szerény kísérletemet, mellyel szeretnék hozzájárulni a rendkívül gazdag, minden véleményt gondosan mérlegelő Etymologiai Szótár egyik leendő cikkének anyagához.

MÉSZÖLY GEDEON.

A MAGYAR SZÓKINCS GÖRÖG ELEMEI.

Görög olvasmányaim folyamán évek során át különös figyelemmel kísértem az itt is, ott is szemembeötlő görög szavakat, melyek magyar szavakkal egyeznek, vagy azokra emlékeztetnek. Az a gondolat lebegett előttem, hogy ha egyszer sor kerül a magyar szókincs görög elemeinek rendszeres, összefoglaló feldolgozására, észrevételeimnek a magyar nyelvész is hasznát veheti. Amidőn most e kötetben, amely a magyar nyelvtudomány szó-szoros értelmében vett szemináriuma, a «kruzsok» szellemi vezérének tiszteletére készül, közzéteszem azt, amit e kérdésről görög szempontból nézve feljegyeztem és részben egyetemi előadásaimban is kifejtettem, legyen ez a személyes hála és tisztelet kifejezésén kívül egyben tanúságtétel is egyrészt arról, hogy a hazai görög filológia tudatában van a reá váró magyar feladatoknak, másrészt pedig arról, hogy sok más tudományszakkal együtt a görög filológia is részesült abban a jótékony hatásban, amelyet a «kruzsok» ösztönző, tudományfejlesztő szelleme kisugároz.

*

Európai művelődésünk a görög-római művelődés alapján épült fel és még ma is jórészt a görög-római szellem hagyományaiból táplálkozik. Természetes tehát, hogy a mai európai művelődés közösségébe tartozó népek nyelvére a görög és latin nyelv mély hatással volt. Ez a hatás nemcsak görög és latin eredetű szóanyag átvételében áll. Ennél jelentősebb a görög szemlélet és görög szellem átvitele, amely sok olyan modern szóban él, amely a mai nyelvek legsajátosabb elemének látszik. A TURYN varsói egyetemi tanár egyik dolgozatában szépen kifejtette, hogy az ilyen «tükörszavak» egyrészt a latinon át (rendszerint a Vulgatán keresztül) jutottak el Nyugatra a román és germán nyelvekbe, másrészt az ó-egyházi szláv bibliafordításokon át Keletre a mai szláv nyelvekbe. Végső forrásuk azonban minden esetben a görög gondolkodás nyelv-

képző ereje.¹ TURYN érdekes példával illusztrálja tételét. Az ógörög συγχέω 'összeöntök', majd 'keverek, megzavarok' jelentésű ige lelkiállapotra vonatkoztatva már Homerosznál (μη μοι συγχει θυμόν Ilias IX, 612) és Platonnál (μάλα συγκεχυμένος VII. levél 346 d) felbukkan. Ennek pontos tükörképe a latin *confundere* ige, illetőleg az abból képzett *confusio*, amely már Cicerónál előfordul (De finibus II, 117). E jelentést elterjeszti a Vulgata, s a *confusio* szó mai megfelelői: az olasz *confusione*, a francia *confusion* és a német *Verwirrung* tükörszavai a görög σύγχυσις-nek, amely a mai újjörögben is megvan (gyakori kifejezés manapság a görögök körében: εἶμαι συγχυμένος). De «átfordítják» a görög szót az ó-egyházi szláv bibliafordítások is, s ezek közvetítésével megint csak a régi görög σύγχυσις-ben rejlő kép tükröződik vissza az orosz смущение szóban is.

Ez a példa világosan megjelöli annak az útnak a főbb állomásait, amelyen keresztül a görög szellemiség sok nyelvi emléke a modern nyelvekbe felszívódott. Az antik görög államok a görögök lakta terület földrajzi adottságából magyarázható zárt életének a Nagy Sándor hódításai nyomán szétáradó és új területeket meghódító hellénizmus vet véget. Amikor azután a rómaiak az egykori Nagy Sándor-féle birodalomhoz tartozó hellénizált területekre is kiterjesztik uralmukat, a görög művelődés és görög nyelv utat talál Nyugat felé. A latin nyelvbe már korán bekerül egész sereg görög szó (ilyenek *palaestra, balneum, calamus, poeta, theatrum* stb.). A kereszténység, amely a hellénisztikus-kori görög nyelv szárnyain terjed, újabb görög elemekkel gazdagítja a latin nyelvet (ilyenek *angelus, diabolus, presbyter, paradisus* stb.). Ezek a középkori keresztény-latin művelődéssel együtt korán eljutnak a nyugati népek nyelvébe. Közvetlenül az élő bizánci forrásból merítenek a keleti szláv népek, amidőn a IX—X. században felveszik a kereszténységet és ezzel együtt egész sereg görög szó honosodik meg nyelvükben (ilyenek *ad, angel, gramota, ierej, monastyr, psaltyr* stb.). A renaissance idejében Bizánc közvetítő szerepe folytán a görög nyelv ismerete nyugaton is elterjed: megkezdődik az antik görög források feltárása, s ezek nyomán a görög szavak százai vernek gyökeret a nyugateurópai nyelvekben.

A renaissance óta ez a folyamat nem szakadt meg. A feltárt antik művelődés folyton újabb antik elemekkel táplálja a modern nyelveket. A mai tudományos terminológia nemzetközi elemei kevés kivétellel görög vagy latin eredetűek, és manapság is egyre születnek újabb meg

¹ Zur Geschichte der griechischen Abstrakta in den europäischen Sprachen, Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines Sofia, Septembre 1934. I. (Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare IX.) Sofia, 1935. 151—160.

újabb műszavak, amelyek görög és latin elemek összetételei vagy továbbképzései. Ezek között persze sok olyan is akad, amelynek képzése ellenkezik a görög és latin nyelv szellemével. Az új képzéseket csak élő nyelvérzék irányíthatja helyesen. Hogy csak egy példát említsek, a nemzetközileg elterjedt *telegramm* szó is ilyen. A görög γράφω ígének van ugyan επιγράφω összetett alakja, amelyből szabályosan képezhető επιγραμματα (επιγραφία nem; az olasz *epigrafi*a, a francia *épigra*phie hibás alakok!), τηλεγράφω ige azonban nem képezhető el, csak τηλεγραφέω (-ω). Az ebből képzett főnév pedig τηλεγράφημα lesz, amint ezt a mai görögök élő, egészséges nyelvérzéke is bizonyítja. Újgörögül 'távíratozok' úgy van, hogy τηλεγραφώ, a távírat újgörög neve pedig τηλεγράφημα.

*

A magyarság, amely a honfoglalás előtt a görög világ északi periferiáin a bizánci művelődés messze kisugárzó hatókörében élt, amidőn mai hazáját elfoglalta, Kelet és Nyugat nagy vízváltatóján telepedett le, és így mindkét irányból érték művelődési hatások. A nyugati latin-germán világ légkörébe lépve, ő is részese lett annak az antik örökségnek, amelyet ez az új népek számára közvetített, de egyszersmind részben a környező szláv népek révén, részben pedig közvetlenül is érintkezésbe jutott a középkori görög művelődéssel is. Hazánknak a bizánci birodalommal két századon át közös határa volt, és az Árpádok korában élénk politikai és kulturális kapcsolatok létesültek a két ország között. Azt is tudjuk, hogy hazánk területén már a középkor folyamán laktak görögök.¹ Hogy ez a görög elem nem is lehetett olyan jelentéktelen, azt az újabb kutatások mind nyilvánvalóbban bizonyítják. E tekintetben rendkívül érdekes AENEAS SYLVIUS PICCOLOMININEK egy helye, amely V. László magyar királyhoz nevelője, VENDEL GÁSPÁR kérésére 1450-ben írt iratában fordul elő s amely tudtommal még nem részesült kellő figyelemben. A későbbi II. Pius pápa itt a következő tanácsot adja a magyar királynak: «...okvetlenül tanulj meg a görög nyelvet is, mivel a görög nyelv ismeretének hasznát vennéd Magyarország kormányzásában, hol alattvalóid közül sokan beszélnek görögül».² A török

¹ A magyar-görög kapcsolatokról I. MORAVCSIK GY., A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység; Görögnyelvű monostorok Szent István korában: Szent István-Emlékkönyv I. Bp., 1938. 171—212, 387—422.; A magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1935.; E. V. IVÁNKA, Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn: Orientalia Christiana Periodica VIII. (Roma, 1942.) 183—194.

² A gyermeknevelés V. László magyar király számára. Írta AENEAS SYLVIUS trieszti püspök. Ford. ACSAY ANTAL. Bp., 1898. 96. — Az eredeti latin szöveg így hangzik: «dicerem autem etiam illa (sc. Graeca) tibi addiscenda,

terjeszkedése következtében a XVI. századtól kezdve újabb görög elem szivárog be hazánkba a Balkánról, és a XVIII. században már legtöbb városunkban virágzó görög telepeket találunk.¹

Lássuk már most, hogy a görög-latin művelődéssel, illetőleg a görögséggel való érintkezésnek milyen nyomai maradtak nyelvünkben, és a görög elemek milyen úton szivárogtak be szókincsünkbe.

Szókincsünk görög elemeinek nagy része latin közvetítéssel került bele nyelvünkbe. A leggyakrabban használt ilyen szavak a következők:² *alabástrom* (<alabastrum <ἀλάβαστρον), *alamizsna* (<eleemosina <ἐλεημοσύνη), *alleluja* (<alleluia <ἀλληλούϊα), *ámen* (<amen <ἀμήν), *angyal* (<angelus <ἄγγελος), *apostol* (<apostolus <ἀπόστολος), *arkangyal* (<archangelus <ἀρχάγγελος), *áspis* (<aspis <ἄσπις), *bárka* (<barca <βάρης),³ *bazilika* (<basilica <βασιλική), *bazsalikum* (<basilicum <βασιλικόν), *biblia* (<biblia <βιβλία), *cédrus* (<cedrus <κέδρος), *cédula* (<schedula, scheda <σχίδα + σχέδιον),⁴ *ceruza* (<cerussa <*κηρόεσσα), *cet* (<cetus <κῆτος), *cimbalom* (<cymbalum <κύμβαλον), *cintérem* (<cimeterium, coemeterium <κοιμητήριον), *citera* (<cithara <κιθάρα), *eklézsia* (<ecclesia <ἐκκλησία), *elefánt* (<elephantus, elephas <ἐλέφας), *elemózsia* (<eleemosina <ἐλεημοσύνη), *evangélium* (<evangelium <εὐαγγέλιον), *fóka* (<phoca <φώκη), *fülemile* (<philomela <φιλομήλα), *gályá* (<galea <γαλέα), *gyehenna* (<gehenna <γέεννα), *hártya* (<charta <χάρτης), *hiéna* (<hyaena <θαινα), *hímnusz* (<hymnus <ῥμος), *iskola* (<schola <σχολή), *jácint* (<hyacinthus <ὕακινθος), *kalamáris* (<calamarius <καλαμάριον),⁵ *kar* (<chorus <χορός), *katedra* (<cathedra <καθέδρα), *katékizmus* (<catechismus <κατηχισμός), *katolikus* (<catholicus <καθολικός), *kórus* (<chorus <χορός), *krokodílus* (<crocodilus <κροκόδειλος), *lámpa* (<lampas <λαμπάς), *mágnés* (<magnes <μάγνης), *mágus* (<magus <μάγος),

si facultas adisset; nam et ad regnum Hungariae melius dirigendum, cui Greci complures subsunt, non parum conducerent» (Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta. LXVII. Wien. 1912. 138).

¹ L. erről HORVÁTH ENDRE, Zavírasz György élete és munkái (Magyar-Görög Tanulmányok 3). Bp., 1937. és többi, idevonatkozó dolgozatait.

² E jegyzék természetesen nem tart igényt teljességre. Jegyzeteimet kiegészítettem, ill. összevetettem FLUDOROVITS JOLÁN (A magyar nyelv latin jövevényszavai, Bp., 1937) és BÁCZI GÉZA (Magyar szófejtő szótár. Bp., 1941) idevonatkozó kutatásainak eredményeivel.

³ MORAVCSIK GY.: KCsA. I. kieg. köt. 113—114.

⁴ K. KRETSCHMER: Glotta X, 168—172.

⁵ A. MAIDHOF, Neugriechische Rückwanderer aus den romanischen Sprachen unter Einschluss des Lateinischen. Athén, 1931. 14.

mártír (< martyr < μάρτυς), *mirha* (< myrrha < μύρρα), *monostor* (< monasterium < μοναστήριον), *muzsika* (< musica < μουσική), *óra* (< hora < ὥρα), *orgona* (< organum < ὄργανον), *pápa* (< papa < πάπας), *papír* (< papyrus < πάπυρος), *paradicsom* (< paradisi < παράδεισος), *párduc* (< pardus < πάρδος), *parókia* (< parochia < παροικία + πάροχος), *patika* (< apothica, apotheca < ἀποθήκη), *patriárka* (< patriarcha < πατριάρχης), *pelikán* (< pelicanus, pelecanus < πελεκάν), *platán* (< platanus < πλάτανος), *pompa* (< pompa < πομπή), *próféta* (< propheta < προφήτης), *sátán* (< satanas < σατανᾶς), *sillabizálni* (< syllabizare < συλλαβίζειν), *skorpió* (< scorpio < σκορπίων), *spongya* (< spongia < σπογγιά), *stóla* (< stola < στολή), *tigris* (< tigris < τίγρις), *trágya* (< tragea < τράγημα?), *zsinagóga* (< synagoga < συναγωγή), *zsinat* (< synodus < σύνοδος).

A görög eredetű szavak egy része nem közvetlenül a latinból, hanem valamely más nyugateurópai nyelv közvetítésével került nyelvünkbe. Egyes esetekben nem is dönthető el végérvényesen a közvetítés útja. Ilyenek pl. a következők: *ánizs* (< anisum, anesum < ἄνισον, ἄνηθον), *balzsam* (< balsamum < βάλσαμον), *fácán* (< phasianus < φασιανός), *flastrom* (< plastrum < ἔμπλαστρον), *gesztenye* (< castanea < καστανέα), *gumi* (< gummi, cummi < κόμμι), *kapitány* (< capitaneus < κατεπάνος, κατεπάνω),¹ *kártya* (< charta < χάρτης), *káté* (< catechismus < κατηχισμός), *kolera* (< cholera < χολέρα), *kristály* (< crystallus < κρύσταλλος), *lekvár* (< electuarium < ἐκλεκτόν, v. ἐλατήριο?), *masina* (< machina < μηχανή),² *nárcisz* (< narcissus < ναρκισσός), *remete* (< eremita < ἐρημίτης), *selyem* (< sericum < σηρικόν).

A latin közvetítés útján átvett görög szóanyag eredetére nézve nagyon különböző. Egy része a görögben is jövevény és más keleti nyelvekből került át oda.³ Így kínai eredetű: *σηρικόν*; az ú. n. préhellén

¹ A. N. JANNARIS, Κατεπάνω—Capitano—Captain: Byzantinische Zeitschrift X, 204—207; MAIDHOF id. m. 19. — Nyilván e szóval, melynek καταπάνος alakja is van, függ össze a XII—XIII. századi *Katapán* notarius és egi püspök és általában a magyar *Katapán*-nemzetség neve.

² A görög μηχανή szó két alakban került bele nyelvünkbe. A rómaiak a dór alakot (μαχάνα) vették át, s ebből lett a latin *machina*, amely átkerült a franciába *machine* és a németbe *Maschine* alakban. Ebből lett a magyar *masina*. A görög μηχανή-t a modern nyelvek az újkorban irodalmi úton közvetlenül a görögből újból átvették, s így kerültek bele a magyarba is annak továbbképzései: *mechanika*, *mechanikus* stb. .

³ Vö. W. PRELLWITZ, Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache. Göttingen, 1905²; É. BOISACQ, Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Heidelberg—Paris, 1938²; A. WALDE, Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, 1910²; A. ERNOUT—A. MEILLET, Diction-

(mediterrán) réteghez tartozónak tekintik a következőket: *κιθάρα*, *ναρκισσός*; egyiptomi eredetűek: *βᾶρις*, *βιβλία*, *κόμμι*, *χάρτης*, *πάπυρος*; kisázsiai eredetűek: *καστανέα*, *μάγνης*, *πάπας*; iráni eredetű: *μάγος*, *παράδεισος*, *τίγρις*; sémi eredetűek: *ἀλάβαστρον*, *ἄνισον*, *βάλασαμον*, *κέδρος*, *ἐλέφας*, *μύρρα*; a héberből származnak: *ἀλληλουία*, *ἀμήν*, *γένενα*, *σατανᾶς*.

Ha e latin közvetítéssel kapott görög szavakat abból a szempontból nézzük, hogy azok a görög nyelvben milyen régóta voltak használatosak, azt látjuk, hogy túlnyomó többségük ú. n. klasszikus szó, azaz már a Krisztus előtti századokban megvolt a görög nyelvben. Egyesek már Homerosnál előfordulnak (pl. *κέδρος*, *ὕμνος*, *φῶκη*), mások Herodotosnál bukkanak fel először (pl. *βᾶρις*, *κροκόδειλος*, *μάγος*), ismét mások csak a hellénisztikus korban terjedtek el (pl. *ἐλεημοσύνη*, *κοιμητήριον*, *μοναστήριον*). Természetesen sok szó jelentésváltozáson ment át akkor, amikor belekerült a kereszténység művelődési légkörébe, és ilyen megváltozott jelentéssel került át a magyarba is (pl. *ἄγγελος*, *βιβλία*, *εὐαγγέλιον*, *ὄργανον*). Találunk közöttük sajátosan bibliai szavakat is (pl. *ἀμήν*, *σατανᾶς*). Van azonban e szavak között két olyan is, amelyet csak a bizánci korból ismerünk, amelyik tehát a középgörög nyelv sajátos elemei közé tartozik. Ilyen a *κατεπάνος*, amely a *κατά* és *ἐπάνω* szavak összetétele, és eredeti jelentése körülbelül annyi, mint a magyar «feljebbvaló». A másik szó a *γαλέα*, amely Bizáncban eredetileg kisebb evezős vagy vitorlás hajót jelentett, amelyet főleg felderítésre használtak. Így pl. a X. századi 'THEOPHANES CONTINUATUS' néven ismert munkában a bizánci flotta arabok elleni felvonulásának leírásával kapcsolatban a következőket olvassuk: *ἔμπροσθεν . . . ταχυδρόμους γαλέας ἀποστείλας κατασκοπήσαι καὶ κρατῆσαι γλώσσαν προσέταξεν*, azaz «előre küldvén a gyorsjáratú gályákat elrendelte, hogy végezzenek felderítést és ejtsenek foglyokat» (bonni kiad. 475₂₃—476₁).¹

Görög eredetű jövevényszavaink egy másik csoportja szláv közvetítéssel került át a magyarba. Az alábbi jegyzékben, amelybe csak a leggyakrabban előforduló szavakat vettük fel, a közvetítő szláv alakot

naire étymologique de la langue latine. Paris, 1932; K. LOKOTSCH, Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. Heidelberg, 1927. — Az egyes szavak eredetére vonatkozólag nézeteik nem mindenben egyeznek.

¹ A *γαλέα* szóról I. DU CANGE, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis I—II. Lugduni, 1688; E. A. SOPHOCLES, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods. New-York, 1888; Δ. Δημητράκου Μίγα λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης I—VI. (A—Π). Athén, 1933—1939; Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ("Ἐκδόσις «Πρωίας») I—II. Athén, 1933; MAIDHOF id. m. 7; Byzantinische Zeitschrift V, 180.

nem tüntetjük fel, mert az sok esetben — minthogy több szláv nyelv jöhet tekintetbe — nem állapítható meg teljes bizonyossággal, másrészt azért sem, mert egyes esetekben még egy közbeeső (latin, olasz vagy német) alak is feltételezhető.¹ Ilyen szavak a következők: *apáca* (< ἁββάτισσα), *apát* (< ἁββάς), *diák* (< διάκονος, újjörög διάκος), *eretnek* (< αἰρετικός), *érsek* (< ἀρχιεπίσκοπος), *görög* (γραικός),² *kabát* (< καβάδιον, újjörög καβάδι), *kád* (< κάδος), *kaliba* (< καλύβη, καλύβα, καλύβιον, újjörög καλύβι), *kaloda* (< καλωδιον), *kamat* (< κάματος), *keresztény* (< χριστιανός), *kerevet* (< κράββατος, κραββάτιον, κρεββάτιον, újjörög κρεββάτι), *olaj* (< ἔλαιον), *pap* (< πάπας, újjörög παπάς), *paplan* (< πάπλωμα), *paprika* (< πέπερι, újjörög πιπέρι), *patkány* (< ? ποντικός, ποντικιον, újjörög ποντίκι), *pünkösöd* (< πεντηκοστή), *püspök* (< ἐπίσκοπος), *szappan* (< σάπων, σαπούνιον, új görög σαπούνι), *szombal* (< σάββατον), *terem* (< τέρεμνον),³ *tömjén* (< θυμίαμα), *zsoltár* (< ψαλτήριον).

E görög szavak egy része maga is idegen eredetű.⁴ Így germán vagy kelta eredetűnek tartják a σάπων szót, makedon eredetűnek a κράββατος-t; sémi származásúak: ἁββάς, ἁββάτισσα, κάδος; héber a σάββατον;⁵ perzsa a καβάδιον;⁶ kis-ázsiai a πάπας;⁷ indiai a πέπερι.

¹ Vö. MELICH JÁNOS, Szláv jövevényszavaink I. 1—2., Bp. 1903—1905., A magyar nyelv szláv jövevényei: MNy. VI, 289—299, 337—344, 395—401, 443—447. =kny. Bp. 1910.

² CZEBE GYULA, A magyar »görög« szó ősei é Nyr. XLIX (1920), 59—65, 106—108.

³ ILJINSKIJ nézetével szemben VASMER a szláv *terem* szót a görögből származtatja; I. Vizantijskij Vremennik XIV, 552; Byzantinische Zeitschrift XIX, 209.

⁴ L. PRELLWITZ, BOISACQ, WALDE, ERNOUT—MEILLET és LOKOTSCH id. munkáit, továbbá M. A. TRIANDAPHYLIDIS, Die Lehnwörter der mittelhochdeutschen Vulgärliteratur. Strassburg, 1909.

⁵ Említést érdemel az a tény, hogy a σάββατον szó papyrusemlékekben többször σάμβατον alakban is előfordul, vö. Byzantinische Zeitschrift XXXVIII, 214; Philologische Wochenschrift XLIX, 729.

⁶ Legelső adat a X. századból: καβάδιον KONSTANTINOS: De cerim., bonni kiad. 749₁₆, 772₂₁; καβάδι ACHMETIS Oneirocriticon (X—XI. sz.), DREXL kiad. 88₅, 114₂₀, 218₁₂; vö. LOKOTSCH id. m. 971.; TRIANDAPHYLIDIS id. m. 146 k. E szó tárgytörténeti háttéréhez I. N. P. KONDAKOV, Les costumes orientaux à la Cour Byzantine: Byzantion I, 7—49.

⁷ A magyar *pap* és *pápa* szó (l. fentebb) végeredményképpen egyazon szóra, a kisázsiai eredetű πάπας-ra megy vissza, amely már mint pogány istenek mellékeve is előfordul. A keresztény terminológiában eleinte minden »pap« megjelölésére használták, s csak később kezdte jelenteni az előkelő papokat, püspököket és érsekeket. A mai újjörög nyelv hangsúllyal jelzi a különbséget a παπάς (plur. παπάδες) »pap« és πάπας »pápa« közt; vö. A. DEISSMANN, Licht vom Osten. Tübingen, 1923⁴. 186—187.

Ami a szláv közvetítéssel kapott görög szavak korát illeti, ezek között is akadnak homerosi (κάματος) és herodotosi (καλόβη) elemek. E szavak jórésze azonban a keresztény terminológia körébe tartozik vagy jellegzetesen bibliai szó (pl. ἀββάτισσα, πάπας, πεντηκοστή, χριστιανός). A felsoroltak közt két olyan szót találunk, amely sajátosan középgörög jellegű. Ezek a καβάδιον és a πάπλωμα.

Görög jövevényszavaink legkésőbbi rétegéhez olyan szavak tartoznak, amelyek morfológiai és jelentéstani szempontból egyaránt tipikusan késői, bizánci, illetőleg újgörög jellegűek. Ezek egy része nem eredeti görög szó.

Fátyol szavunk görög kapcsolataira már GÁLDI LÁSZLÓ rámutatott (MNy. XXXIV, 105—107; vö. EtSz.; BÁRCZI, SzSz.). Bizonyos, hogy ez a kérdés csak tárgytörténeti kutatások alapján dönthető el véglegesen, de azt hiszem, hogy a görög szó történetére vonatkozó újabb adatok is hozzájárulhatnak e kérdés megoldásához. A latin *faciale*, illetőleg **facialium* görög megfelelője már a Kr. u. II. századtól kezdve többször előfordul az egyiptomi papyrusokban, mégpedig φακιάλιον, illetőleg φακίριον, majd később φακιώλιον alakban.¹ Ezeket a II—VII. századi adatokat kiegészítik más bizánci adatok, melyek közül csak a következőket említem: φακίλιον MALALAS (VI. sz.), bonni kiad. 457₁₉; THEOPHANES (IX. sz.), de BOOR kiad. 244₂₅; φακίόλιον KONSTANTINOS: De cerim., (X. sz.), bonni kiad. 500₁₈; φακεόλιον ACHMETIS Oneirocriticon (X—XI. sz.), F. DREXL kiad. 88₆, 175₁₈ kk., 218₁₈. A papyrusokban a szó jelentése 'Gesichtstuch, Schweisstuch, Turban' s az említett források is ilyen keleti fejdísz értelmében használják. A szó megvan az újgörögben is φακίόλι alakban 'Kopftuch' jelentéssel.²

Tudomásom szerint a hazai szakirodalomban még nem merült fel az a gondolat, hogy a magyar *szamár*-nak is megvan a maga görög őse. Már a klasszikus görögben találkozunk a σάγμα szóval, amely a σάττω 'felpakolok, felszerелеk, ellátok' igéből képzett főnév s amelynek a római korban főjelentése 'málhanyereg, nyereg, rakomány, teher'.³ E szó a bizánci korban a latin eredetű, de a középgörögben nagyon elterjedt -άριον képzővel bővülve σαγμαρίον alakban jelenik meg, amely mellett

¹ F. PREISIGKE, Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden I—III. Berlin, 1925—1931; vö. B. MEINERSMANN, Die lateinischen Wörter und Namen in den griechischen Papyri. Leipzig, 1927. 62—63.

² L. DU CANGE, SOPHOCLES, DEMETRAKOS id. szótárait, továbbá A. HEPITÉS, Λεξικόν 'Ελληνο—Γαλλικόν I—III. Athén, 1910.

³ L. M. A. BAILLY, Dictionnaire grec-français. Paris, 1929¹⁹, vö. O. PIANIGIANI, Vocabolario etimologico della lingua italiana, Milano 1937. s. v. *sōma*, *so-máro*.

σαμάριον is előfordul.¹ A γμ > μ változás ismert jelenség a középgörögben, vö. πρᾶγμα > újjörög πρᾶμμα, latin *segmentum* > középgörög σήμεινον.² Közben azonban jelentésváltozáson megy át, s értelme nemcsak 'málha', hanem 'málhás állat' is. Hogy a X. században a σαμάρια szón milyen málhás állatot értettek, arra KONSTANTINOS «De cerimoniis aulae Byzantinae» című munkájából következtetünk, ahol a többes számban álló σαμάρια málhás lovak (παρίπια) és öszvérek (μωλάρια) társaságában fordul elő (így pl. bonni kiad. 478, kk.). Minthogy pedig itt szamarakról külön nem esik szó, — már pedig Bizáncriban éppen olyan nagy szerepet játszottak, mint a mai Görögországban — arra kell következtetni, hogy ezek a σαμάρια szó mögött rejtőznek. Úgy látszik, hogy a teherhordó számár σαμάριον > σαμάριον nevét utóbb teljesen kiszorította a keleti eredetű γάιδωρος és γαιδοῦρι, amely a mai görögben is él. Megmaradt azonban az újjörögben a σαμάρη is, de csak 'tehernyereg' jelentésben. Eddig az volt a nézet, hogy a magyar *számár* szó «az olasz *somaro* 'teherhordó állat' szóra megy vissza, valamely szláv nyelv közvetítésével» (BÁRCZI, SzSz.). Azt hisszük, hogy sikerült kimutatnunk, hogy végső forrása ennek is görög szó.

A XV. század közepe táján fordul elő először az *aszpora* szó, amelyre Erdélyből és a tiszántúli területekről a XVI. és XVII. századból még több adat is van. E szó, amelynek jelentése 'török ezüstpénz, pénz', — amint ezt MELICH JÁNOS kimutatta,³ — a bizánci ἄσπρον-ra megy vissza, amely szerb közvetítéssel került nyelvünkbe. A görög szó a latin *asperum*-ból származik, s már a középgörögben is megvolt a 'türkische Münze' jelentése. Egyébként az ἄσπρος (latin *asper*-ből), mint melléknév a közép- és újjörög nyelvben annyi mint 'fehér' (TRIANDAPHYLLIDIS i. m. 79, 131).

A magyar *kalugyer* szó eddig fel nem derített úton került bele nyelvünkbe. A NySz. szerint legelőször a DebrK.-ben (1519 körül) fordul elő «kalugierbaratok» alakban. E szó görög forrása a καλόγηρος, illetőleg vulgárisabb alakban καλόγερος szó, amely már a bizánci korban gyakran előfordul; jelentése 'jó öreg, szerzetes', tehát a μοναχός szó népiesebb változata. A καλόγηρος azonos jelentéssel megvan az új-

¹ L. DU CANGE és SOPHOCLES id. szótárait; vö. DU CANGE Glossarium med. et inf. lat. s. v. *sagma*; Byzantinische Zeitschrift II, 575.

² K. DIETERICH, Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrhundert n. Chr. Leipzig, 1898. 119.; ST. B. PSALTES, Grammatik der byzantinischen Chroniken. Göttingen, 1913. 99.; TRIANDAPHYLLIDIS id. m. 63.

³ MNy. XXVIII, 146—148; vö. Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher X, 481—482.

görögben is, éppenúgy, mint párja, a *καλογραία* 'apáca' szó is (I. DU CANGE, SOPHOCLES, HEPITÈS és DEMETRAKOS szótárait).

A XV. század végén, illetőleg a XVI. század elején egymásután négy olyan szó tűnik fel nyelvemlékeinkben, amely a katonaélet körébe tartozik. Ezek a következők: *huszár*, *katona*, *martalóc*, *paripa*. Lássuk ezeket egyenként.

A *huszár* szóról először H. GRÉGOIRE mutatta ki, hogy az a görög *χωσάριος*, ill. *χοσιάριος*, *χονσάριος* szóra megy vissza, melyet a X—XI. századi bizánci forrásokból ismerünk, ahol a szó jelentése 'felderítő, kém'.¹ GRÉGOIRE kutatásait GÁLDI LÁSZLÓ egészítette ki a bizánci anyag teljesebb értékesítése és a szó történetének szélesebbkörű vizsgálata útján. Ugyancsak ő bizonyította be azt is, hogy a görög szó délszláv közvetítéssel került be a magyar nyelvbe (MNY. XXXV, 160—66; vö. BÁRCZI, SzSz.).

A magyar *katona* szóról már többször esett szó irodalmunkban, de még mindig ismeretlen eredetüként szerepel (BÁRCZI, SzSz.). Ezúttal csak azt óhajtjuk hangsúlyozni, hogy a tekintetbe jövő balkáni nyelvek alakjai közül hangtani és jelentéstani szempontból pontos megfelelője a késői bizánci forrásokban sűrűn szereplő *κατοῦνα* szó, melyet a valószínűleg gall eredetű latin *canthus* (<görög *κανθός*) szóból származtatnak.² A középgörögben tudomásom szerint először egy XII. századi oklevélben fordul elő (PH. MEYER, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894. 164^{se}). A XIV—XV. századi vulgáris forrásokban nagyon gyakori: így pl. az ú. n. Móreai Krónikában (kiadta J. SCHMITT, London, 1904; I. az indexet), Leontios Machairas verses krónikájában (kiadta R. M. DAWKINS, I—II. London, 1932; I. az indexet) és a várnai csatáról szóló költeményben (kiadta MORAVCSIK Gy., Bp. 1935; I. az indexet). A szó jelentése mindig 'szállás, táborhely, tábor, sereg'.

Kétségtelen, hogy a magyar *martalóc* szó is görög eredetű, de a feltett oszmanli-török és délszláv közvetítés körülményei még nincsenek tisztázva (BÁRCZI, SzSz.). A *martalóc* a görög *ἀμαρτωλός* szóra megy vissza, amelynek alapjelentése az ókortól kezdve napjainkig 'tévedő, hibázó, vétkes, bűnös'.³ A szó nagy szerepet játszik az Új Testamentom

¹ H. GRÉGOIRE—P. ORGELS, Qu' est-ce qu'un hussard? ou de l'utilité du grec moderne: Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves V. [Mélanges Émile Boisacq]. Bruxelles, 1937. 443—451; *Husar* < *χωσάριος*: Byzantion XIII, 279—280.

² L. PRELLWITZ, BOISACQ, WALDE és ERNOUT—MEILLET etimológiai szótárait, továbbá DU CANGE és DEMETRAKOS id. szótárait; vö. TRIANDAPHYLIDIS id. m. 87, 94, 97; MAIDHOF id. m. 18—19.

³ L. BAILLY, HEPITÈS és DEMETRAKOS id. szótárait és a görög akadémia nagy szótárát: 'Ιστορικόν λεξικόν τῆς νέας ἑλληνικῆς II. Athén, 1939.

nyelvében, ahol 'sündhaft, sündig, Sünder' értelemben fordul elő.¹ A magyar *martalóc* *c* végződése nem okoz nehézséget (vö. *arboſ—árboſ*, *pardus—párduc*), de annál rejtélyesebbnek látszik a jelentésváltozás folyamata. A *martalóc* ugyanis nyelvünkben 'az erősségekben szolgáló keresztény (görög) katona' jelentésben tűnik fel s a mai köznyelvben 'utonállót, zsványt' jelent (Гомбocz: МNy. VII, 37). Arra azonban, hogy a *ἀμαρτωλός* szó jelentésébe a 'katona' fogalma is belejátszik, a *martalóc* szón kívül még két más bizonyítékunk is van. P. THELSCHER egy dolgozatában nemrég azt bizonyította, hogy Márk evangéliumában egy helyen az evangélista a *ἀμαρτωλοί* szót a feslett életű római katonákra vonatkoztatta.² Az újjörögben közismert és a népdalokban is gyakran előfordul az *ἀμαρτωλός* (*ἀρματολός*) szó. Jelenti a felfegyverzett görögöket, akik a török uralom idején csendőri szolgálatot végeztek, majd a szabadságharc kitörése után a κλέφτης (ógörög κλεπτης)-ekkel együtt a görög függetlenségi harc hősei lettek.³ Ezt a szót egyesek úgy magyarázzák, hogy az nem más, mint egy feltételezett *ἀρματολόγος* rövidítése.⁴ E magyarázat azonban nem fogadható el. Sokkal valószínűbb az, hogy az *ἀμαρτωλός* voltaképpen az *ἀρματα* (= fegyverek) és *ἀμαρτωλός* kereszteléséből származott, vagyis, hogy az *ἀμαρτωλός* voltaképpen a *ἀμαρτωλός* népies paretimológiája.⁵ Ismeretes, hogy a latin *arma* szó korán bekerült a görögbe.⁶ Ennek egész sereg görögös továbbképzése ismeretes, így pl. *ἀρματώνω*, *ἀρματωσιά*, *ἀρματωμένος*. Valószínű tehát, hogy a népies nyelvérzék a *ἀμαρτωλός* szó *ἀμαρ-* szótagjának az *ἀρμα-*val való hasonlósága révén a *ἀμαρτωλός* szóban a 'fegyverviselő, fegyveres, katona' mellékértelmet állandósította. Ha magyarázatunk helyes, akkor nemcsak a magyar *martalóc* jelentésében rejlő nehézségek

¹ W. BAUER, Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur. Berlin, 1937^a.

² Wer sind die *ἀμαρτωλοί* Ev. Marc. 2, 15—16? Philologische Wochenschrift LVII, 1022—1024.

³ L. erről az ELEUTHERUDAKIS-féle 'Ερωτολοπαδικόν Λεξικόν-é, II. Athén, 1927. 473; vö. H. J. KISSLING: Zu dem Wort Martolos: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft XCII, 570—571.

⁴ Így pl. a DEMETRAKOS-féle szótár nyílván M. PHILENTAS alapján (Γλωσσογνωσία καὶ γλωσσογραφία ἑλληνική I. Athen, 1924. 9—14. Ez utóbbi munkára HORVÁTH ENDE barátságom volt szíves felhívni a figyelmemet).

⁵ G. N. CHATZIDAKIS: 'Αθηνα VIII, 133; vö. E. BERNEKER, Slavisches etymologisches Wörterbuch, *martolos* szó alatt.

⁶ E szó már VI. századi görög szövegekben előfordul; l. SOPHOCLES szótárát és TRIANDAPHYLIDIS id. m. 94, 129, továbbá A. ZILLIACUS, Zum Kampf der Welt Sprachen im oströmischen Reich. Helsingfors, 1935. 216. — Megemlítjük, hogy a latin *arma*-nak a görög *ἄρμα* szóhoz, amelynek 'harci szekér' jelentése is volt, etimológiailag nincs semmi köze.

küszöbölődnek ki, hanem egyben az újgörög ἀρματολός eredetét is tisztázottnak tekinthetjük.

Ugyancsak a katonai étellel kapcsolatos a magyar *paripa* szó, amelynek görög eredetéhez nem fér kétség (BÁRCZI, SzSz.). Alaki és jelentéstani szempontból pontos megfelelője a középgörög *παρίπιον* szó. Már az ógörögben megvan a *παριπέω* ige 'mellette lovagol' értelemben, továbbá a *πάριπος* 'mellette lovagló' jelentésű melléknév és a *πάριπος* 'vezeték-ló' jelentésű főnév.¹ A középgörögben gyakori alakváltozat: *παρίπιον*, vulgáris *παρίπιν*.² A *παρίπι* az újgörögben is megvan.³ A szó többesszámú *παρίπια* alakja gyakran előfordul a X. századi forrásokban, így pl. KONSTANTINOS: De cerim., bonni kiad. 475_{18, 21}, 476_{12, 13, 15}, 478₁ kk., 488₁₆. Érdekes, hogy e szó, melynek alapjelentése 'olyan ló, amely melléje van kötve a fogathoz, vezeték-ló', a bizánci forrásokban kétirányú jelentésmódosulást mutat. Általában hitványabb, teherhúzásra használt lovat, gebét jelent,⁴ de megvan a mai magyar 'paripa' jelentése is. Így az ú. n. «Praecepta Nicephori» néven ismert X. századi taktikai munkában olvassuk: διότι γοργά εἶσι τὰ παρίπια τῶν Ἀρραβιτῶν azaz, «mert fürgék az arabok paripái».⁵

Az imént tárgyalt nyolc szó — melyek számát a további kutatások bizonyára még gyarapítani fogják⁶ — nyelvünk görög eredetű elemeinek — a modern tudományos terminusokat és a nemzetközi jellegű görög szavakat kivéve — legfiatalabb rétegét alkotják. Átvételük körülményei még jórészt tisztázatlanok. Több szóval kapcsolatban felmerült az a feltevés, hogy az átadó nyelv a szerb volt. Bizonyos, hogy a XIV—XV. században elsősorban déli szláv közvetítésre kell gondolnunk. Ha azonban tekintetbe vesszük azt a szoros kapcsolatot, amely Magyarország és Bizánc közt az Árpádok alatt fennállt, az elől a feltevés elől sem zárkozzhatunk el, hogy egyik-másik szó nyelvünkbe közvetlenül a görögből került át.

MORAVCSIK GYULA.

¹ L. BAILLY és HEPITÉS id. szótárait.

² L. DU CANGE és SOPHOCLES id. szótárait.

³ G. N. HATZIDAKIS, Einleitung in die neugriechische Grammatik. Leipzig 1892. 34.

⁴ Ἐπιτηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν IV, 104.

⁵ cod. Monacensis gr. 452. fol. 113^r (VARI REZSŐ másolata alapján).

⁶ L. GÁLDI L., Fidó: MNy. XXXIV, 44—45.

ALAKEGYEZÉS.

Közkeletű magyar műszó híján így nevezem azt az ismeretes nyelvi jelenséget, amelynek elfogadott nemzetközi neve *homonymia*. Az idegen műszó sincs ugyan egészen versenytárs nélkül, mert *homophonia* néven is szokták emlegetni ugyanezt a jelenséget. A mi nyelvünkben meg éppen-séggel sokféle elnevezésük van a *homonym* vagy *homophon* szavaknak: *egyalakú szavak*, *azonos vagy egyenlő (egyező, egyforma) alakú (hangalakú) vagy formájú vagy hangzású (kiejtésű) szavak*, *egyformán hangzó szavak*. GOMBOCZ ZOLTÁN *egyalakúság*-nak nevezi a homonymiát (Jelentés-tan 40), és a rövidségre való törekvés mindenestre azt ajánlja, hogy a homonymáknak ez legyen a magyar nevük: *egyalakú szavak*, bár azt az ellenvetést tehetné valaki, hogy ez a műszó nem egyértelmű, mert a változatlan töveket is szokás egyalakúaknak nevezni (I. Gombocz, Alaktan 2. és 67. §). JESPERSEN egyik művének német kiadásában ezt a műszót olvassuk: *Gleichklangwörter* (Die Sprache, ihre Natur, Entwicklung und Entstehung, 1925. 270).

Mindenképpen külön kell választani az egyalakú szavaktól a csupán *hasonló alakú (hasonló hangzású) vagy rokonalakú (rokonhangzású) szavakat*, tehát pl. az ilyen szópárokat: *gyúr és gyűr, forgatag és förgeteg; por és pór, tör és tőr; hal és hall, fedő és feddő; tanúság és tanulság* meg *tanultság* stb., mert az effélékből hiányzik az alakegyezés fogalmának egyik fő megkülönböztető jegye: a hangzás egyformasága. Ezeket ki is rekesztettem vizsgálódásom köréből.

Az alakegyezés meghatározása és felosztása többféle. NYROP szerint homonymák azok a szavak, amelyeket különféleképp írunk, de egyformán ejtünk ki, pl. a francia nyelvben ezek: *ver* ('féreg, hernyó'), *verre* ('üveg, pohár'), *vers* ('vers, verssor'; 'felé') és *vert* ('zöld'); fonetikus írásuk természetesen egyforma: [vɛ:r] (Manuel phonétique du français parlé, 4. kiad. 148—9). Ezeknek tehát csak a kiejtésük azonos, helyesírásuk nem. K i e j t é s i h o m o n y m á k n a k lehetne nevezni őket. VENDRYES műszóhasználatára szerint ennek a nyelvi jelenségnek *homophonie*

a neve; francia példái egyebek között *porc* ('sertés'), *port* ('kikötő'; 'portó'), *pore* ('pórus') (Le langage, 1921. 379). Német példák: *fiel* és *viel*, *Tod* és *tot*; angolok: *son* ('Sohn') és *sun* ('Sonne'), *know* ('tud, ismer') és *no* ('nem') stb. Az angolok is szokták az ilyen szópárokat homophon szavaknak nevezni (l. JESPERSEN, i. m. 270). Történeti helyesírású nyelvekben igen sok van ilyen, mert a helyesírás többnyire megőrzi a kiejtésben egyformává lett szavaknak egymástól különböző eredeti alakját.

Jóval ritkább eset az, hogy a szavaknak csupán helyesírási alakja azonos. Egyformán írjuk őket, de nem egyformán ejtjük ki, mint pl. a franciában a *se fier* igének *fier* szavát és a *fier* melléknevet; fonetikus írásban ezek a szavak nem homonymák: [fie] és [fjɛ:r] (NYROP, i. m. 149). Az angolban ilyen a *sow* (ejtsd: szau) főnév ('Sau') és a *sow* (ejtsd: szó^a) ige ('säen'). Ezeket helyesírási homonymáknak nevezhetnők.

Van az alakegyezésnek olyan fajtája is, hogy szavaknak a kiejtése és a helyesírása egyaránt azonos, pl. az angolban ez a két szó: *pole* ('Pfahl') és *pole* ('pólus'). A franciák olykor külön nevet adnak az ilyen szavaknak: *homonymes homographes*. Minthogy itt a hangzáson kívül a helyesírásra is kiterjed az alakegyezés, ennek a jelenségnek a pusztán kiejtési vagy pusztán helyesírási homonymiával ellentétben teljes homonymia lehetne a neve.

A szavaknak eredetét is figyelembe vevő történeti nyelvvizsgálat az egyalakú szavakat az egyalakúság keletkezése szerint osztja fel két csoportra. Így különböztet meg pl. BALLY származás szerinti homonymákat és jelentéstaniakat (*homonymes étymologiques*, *homonymes sémantiques*). A származás szerinti homonymák teljesen különböző eredetű szavak, de a hangváltozások során véletlenül azonos lett a hangzásuk, gyakran a helyesírásuk is. Ilyen a németben a latin *constare* igével rokon *kosten* ('valamibe kerül, kóstál') és a latin *gustare* igével rokon *kosten* ('ízlel, kóstol'), a franciában a *laudare* igéből származott *louer* ('dicsér') és a *locare* igéből származott *louer* ('bérbe ad, bérbe vesz'). A jelentéstani homonymák ugyanannak a szónak egymástól egészen elvált, elszigetelődött jelentései. Annyira eltávolodtak egymástól jelentés dolgában, hogy a nyelvérzék már nem érzi összetartozásukat, s a származás szerinti egyalakú szavakhoz hasonlóan külön eredetű, de hangalakjukban véletlenül egyező szavaknak fogja fel őket, pl. a franciában a *tirer* ige ebben a két jelentésében: 'húz' és 'lő' (Traité de stylistique française, 2. kiad. I, 44).

Olyan felfogás is lehetséges, amely a homonymiában lényeges jegynek tekinti a szavak eredetének különbözőségét, és csak olyan szavakat fogad el igazi homonymáknak, amelyek nyilvánvalóan külön szavakból

alakfejlődéssel váltak azonos formájú szavakká (vö. БЕКЕ: Nyr. LXVI, 71—2). Az egyalakúság fogalmának ez volna a legszűkebb értelmezése. Más felfogás szerint azonban a szavaknak eredete nem lényegbevágóan fontos a homonymiában. Mindegy, hogy ugyanannak a szónak fejlődött-e két vagy több egészen különböző jelentése, vagy pedig eltérő jelentésű külön szók változtak idővel egyalakú szavakká. Mindkét fejlődésnek ugyanaz a végső eredménye: egyazon hangsorral különféle jelentéseket társítunk (l. K. O. ERDMANN, Die Bedeutung des Wortes, 3. kiad. 16). Ez a felfogás már tágabban vonja meg az egyalakúság fogalmának körét.

E szerint a beszélő egyén és a leíró nyelvtan szempontjából pl. a fán zöldelő *levél* és a postán továbbított *levél* vagy a párnában lévő *toll* s az írószernek használt *toll* neve két-két egyalakú szó, noha az átlagos nyelvérzék előtt is sokszor világos két-két ilyenféle jelentésnek származásbeli összetartozása, pl. a magyarul beszélők közül mindenki érzi, hogy az időnek egy szakaszát jelentő *óra* s az időmérő eszköz nevéül szolgáló *óra* ugyanaz a szó. Vannak azonban átmeneti esetek is, továbbá nyelvérzékünk sem teljesen egyforma. Aki tudja, hogy az író toll neve azért *toll*, mert valamikor lúdtollal írtak, az úgy érezheti, hogy a *toll* szónak két jelentése még nem szakadt el egymástól, itt tehát nem egyalakúsággal van dolgunk. Ezért sokszor nem is lehet határozottan eldönteni, hogy homonymának tekintsük-e valamely szónak két vagy több jelentését vagy sem (l. Gombocz, Jelentéstan 41—2).

Ha alakegyezésről beszélünk, a szavaknak rendszeren a szótári alakját értjük, vagyis a ragozatlan szóalakokat. Ámde a szavaknak nemcsak a szótári alakja lehet egyforma, hanem a különféle nyelvtani alakok is gyakran azonosak. Ebből a szempontból megkülönböztethetünk s z ó t á r i h o m o n y m á k a t és n y e l v t a n i h o m o n y m á k a t. Az utóbbiaknak egy része a szótári alakegyezésekhez hasonlóan a származás szerinti homonymák közé tartozik, pl. az *írt* szóalak lehet az *ír* igének múlt ideje vagy az *ír* ('balsam') főnévnek és az *ír* népnévnek tárgyragos alakja. Jelentéstanai homonymia pl. az *adatok* nyelvtani alaknak ez a kétféle, főnévi és igei használata: új *adatok* és pénzt *adatok*. Különböző alaktani szerepek betöltésére sokszor ugyanazt a szóalakot használjuk, pl. a *hozza* igealak lehet jelentő mód is, felszólító mód is: «Nem *hozza?*» «*Hozza* hamar!» Ha az efféle alakegyezéseket is a homonymák közé sorozzuk és a l a k t a n i h o m o n y m á k n a k nevezzük, akkor legjobban kiterjesztettük az egyalakúság fogalmát.

A homonymiának ilyen legtágabb értelmezésével kísérlem meg a mai magyar köznyelv és irodalmi nyelv egyalakú szavainak az előrebocsátott szempontok alapján való csoportosítását, természetesen annak

tudatában, hogy a különféle szempontú osztályozások keresztezik egymást.¹ Csak a mai köznyelvnek és irodalmi nyelvnek pusztán leíró vizsgálatára szorítkozom, mert az nyilvánvaló, hogy részben más alakegyezéseket állapíthatunk meg nyelvünk fejlődésének egy-egy régibb szakaszában vagy a mai népnelvben. Régi nyelvünkben pl. a *sár* főnévvel egyező alakú szó volt a 'sárga' jelentésű és ma már elavult *sár* melléknév. Nyelvjárási homonymák pedig az effélék: *oszt* (ige és határozószó: *osztán, azután*), *mész* (főnév és igealak: *mégy*), *kék* (melléknév és igealak: *kellenék, kellene*), *kén* (főnév és igealak: *kéne, kellene*), *mé* (főnév és kérdő határozószó: *méh és mért? miért?*).

Mai köznyelvünk és irodalmi nyelvünk egyalakú szavainak legnagyobb része a kiejtésre s a helyesírásra egyaránt kiterjedő teljes a l a k e g y e z é s csoportjába tartozik, pl. *él, vár* (mind a kettő főnév és ige), vannak azonban pusztán k i e j t é s i h o m o n y m á k is.

1. Ide lehet sorozni az efféle köznévi és tulajdonnévi szópárokat: *alap* és *Alap* (helységek és puszták neve, EtSz.), *alán* (népnév) és *Alán* (keresztnev), *barna* és *Barna* (a *Barnabás* becéző alakja, EtSz.), *benő* (igekötős ige) és *Benő* (*Benedek* és *Benjamin* becéző alakja, EtSz.), *évi* (melléknév) és *Évi* (becéző keresztnev), *lehel* és *Lehel*, *levente* és *Levente*, *manó* és *Manó*, *pápa* és *Pápa* (városnev), *sár* és *Sár* (községek neve), *sári* (*Sár* vagy *Sári* községnévből való melléknév) és *Sári* (becéző keresztnev), *tar* (melléknév) és *Tar* (községnév), *tata* és *Tata* (helységnév), *vág* (ige) és *Vág* (folyónév, helységnév is); *áron* (ragos főnév) és *Áron* (keresztnev), *baja* (birtokos személyragos főnév) és *Baja* (városnev), *bora* (birtokos személyragos főnév) és *Bora* (a *Borbála* becéző alakja, EtSz.), *fegyvernek* (ragos főnév) és *Fegyvernek* (helységnév), *sarud* (birtokos személyragos főnév) és *Sarud* (községnév), *szeged* (birtokos személyragos főnév, az ező kiejtésben tárgyas ragozású igealak is) és *Szeged*, *tolna* és *Tolna* stb.

2. A kiejtési homonymák közé tartoznak azok a szópárok is, amelyeknek írásában a *j* és az *ly* váltakozik egymással, pl. *boj* (az angol *boy*) és *boly*, *hejl* és *hely*, *fojtot* és *folytot*; *bojt* és *bolyt* (tárgyragos főnév), *sújt* és *súlyt* (tárgyragos főnév), *fojt* és *folyt* (a *folyik* múlt ideje), *tája* (birtokos személyragos főnév) és *Tálya* (községek neve Heves megyében és Borsodban, a zemplénmegyei hasonló nevű község nevének írásmódja: *Tállya*), *szabja* (tárgyas ragozású igealak) és *szablya*, *fogja* (tárgyas ragozású igealak) és *foglya* (birtokos személyragos főnév), *fogjuk* és

¹ A példákat bő adatgyűjtéséből szemelgettem. Régibb összeállítások: BOBBÉLY SÁNDOR, Azonos- és rokonalakú szók gyűjteménye. Vác, 1904. — FÜREDI IGNÁC, Magyar rím-szótár, 2. kiad. Bp. 1903.

foglyuk, estéje (esté-je) és *estélye (estély-e)*; *fúrójuk* (birtokos személyragos főnév) és *fúrólyuk* (összetétel), *gombjuk* és *gomblyuk*, *súgójuk* és *súgólyuk*.

3. A szóelemzés elvének helyesírásunkban való érvényesülése szintén többször alkalmat ad kiejtési homonymák keletkezésére. Ilyenféle esetek pl. a következők:

a) *Háncs* (főnév) és *hánts* (igealak), *roncs* és *ronts*, *Tarcsa* (helység-név) és *tartsa* (tárgyas ragozású igealak); *háncsa* (birtokos személyragos főnév) és *hántsa* (tárgyas ragozású igealak), *roncsa* és *rontsa*.

Játszál (elbeszélő múlt) és *játsszál* (felszólító mód), *játszék* és *játsszék*, *játszunk* (jelentő mód jelen idő) és *játsszunk* (felszólító mód), *játszanak* és *játsszanak*; (én) *játszatok* (műveltető alak, jelentő mód jelen idő) és (ti) *játsszatok* (cselekvő alak, felszólító mód);

b) A mássalhangzók hasonulása és összeolvadása gyakran megszünteti a szóelemző helyesírás okozta eltéréseket, s a kiejtésben egyalakú szavakat teremt, pl. *rézben* és *részben*, *erezd* (az *erez* ige felszólító módja) és *ereszd* (az *ereszt* igének ugyanaz az alakja), *akkor(i)* és *aggor(i)*, *számba* és *szánba* (l. GOMBOCZ, Hangtan: ÖM. II, 24); *tojja* és *tolja*, *vájjunk* és *váljunk*, *vajjon* és *valljon*, *menny* és *menj*, *fáradság* és *fáradt-ság* stb.

c) Egyforma hangzású szavak keletkeznek a magyar kiejtésnek abból a sajátságából, hogy mássalhangzó szomszédságában nem ejtünk hosszú (ikerített) mássalhangzót (l. ZOLNAI GYULA: MNy. XXIX, 88). Kiejtési homonymák tehát pl. ezek a szópárok:

lomban és *lombban*;

told és *toldd* (*toldjad*), *küld* és *küldd*, *mond* és *mondd*, *hord* és *hordd*, *kezd* és *kezd*, *küzd* és *küzd*;

vonza (elbeszélő múlt) és *vonzza* (tárgyas ragozású jelentő mód jelen idő és felszólító mód);

árnyal (ige) és *árnyyal* (ragos főnév), *tárgyal* és *tárggyal*, *érvel* és *érvvél*, *kedvel* és *kedrvél*, *kertel* (az *özö* kiejtésben *kertél*, de nem mindenütt) és *kerttel*, *kilincsel* (az *özö* kiejtésben *kilincsel*) és *kilincssel*, *könyvel* és *könyvvél*, *nyelvel* és *nyelvvél*, *pénzel* (az *özö* kiejtésben *pénzél*) és *pénzzel*, *tervel* és *tervvél*, *versel* (az *özö* kiejtésben *versél*, de nem általánosan) és *verssel*; *kardal* (összetétel) és *karddal*;

pártól (a *pár* főnév ragos alakja) és *párttól*;

kiált és *kiállt* (a *kiáll* ige múlt ideje); *szálnak* (ragos főnév) és *szállnak* (igealak), *tolnak* (igealak) és *tollnak* (ragos főnév), *válnak* és *vállnak*; *áld*, *áldd* (*áldjad*) és *álld* (*álljad*).

4. Helyesírásunk általában nem jelöli a *dz* hang hosszúságát (ikerítését), sem az *egy* szóban a *gy* hang hosszúságát. Olykor ennek az egyszerűsítésnek is kiejtési alakegyezés a következménye:

fogódzál (elbeszélő múlt) és *fogódzál* (felszólító mód), *fogódzék* és *fogódzétek*, *fogódzunk* (jelentő mód jelen idő) és *fogódzunk* (felszólító mód); *edzek* (jelentő mód jelen idő) és *edztek* (felszólító mód; az *öz* kiejtésben nem egyalakú, mert a jelentő mód jelen idejében a rag zárt *ö*-vel hangzik: *edzök*), *edz* és *edzz*, *edzünk* és *edzünk*, (ti) *edzettek* és (ti) *edzettek* (az *öz* kiejtésben nem egyalakú, mert a jelentő mód jelen ideje: *edzettek*, a felszólító mód pedig: *edzettek*, de a műveltető alaknak jelentő mód jelen időbeli egyes első személye — *edzettek* — az *öz* kiejtésben is azonos hangzású a többes második személyű felszólító alakkal: *edzettek*), *edzenek* és *edzenek*;

egyé (-é birtokjeles alakja az *egy* szónak) és *eggyé* (-vé határozóragos alakja ugyanannak a szónak).

Helyesírási homonymák nyelvünkben csak az *öz* kiejtés szempontjából vannak, pl. az *öz* kiejtésnek *vesz* (*veszni*) és *vész* (*venni*) igéje helyesírásunkban egyformán *vesz*. Az ilyenek az *öz* kiejtés szempontjából nézve azonos helyesírású és azonos kiejtésű teljes homonymák (l. MNy. XXXVII, 84—88 és különnyomatban: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 57. sz., 5—9).

Szótárakból könnyen összeállíthatjuk a szótári homonymák hosszú sorát. Szófajok szerint való csoportosításuk azt mutatja, hogy legnagyobb részük főnév, de ige és főnév között is elég gyakori az alakegyezés, pl. *áll, bán, csap, dob, ég, él, ér, fal, fej, fél, fog, fő, fűz, hal, kel, lép, nő, nyír, nyúl, nyű, öl, sejt, sír, szán, szeg* (az *öz* kiejtésben az ige *szeg*, a főnév *szög*), *szív, szúr, tár, terem, tűz, vár*.

A szótári homonymáknak és a nyelvtaniaknak két csoportját mintegy összekapcsolják és áthidalják az olyan esetek, amelyekben szótári szó egyezik egy vagy több más szónak vagy elszigetelődött jelentésű ugyanazon szónak valamely nyelvtani alakjával.

1. Igen gyakori pl. az, hogy *-t* végű szó ugyanolyan, mint valamely tárgyragos szóalak vagy egy múlt idejű igealak és melléknévi igenév: Ne félj tőle, nem *bánt*. Nem *bánt* meg semmit (*mebán*). Jól *bánt* vele (*bánik*). A király *bánt* nevezett ki. — Mindenhez *ért*. A ház nem sokat *ért*. Mikor a völgybe *ért*, megtalálta az *ért* (csermelyt). «*Ért* kalászt lengettél» (Kölcsey, Himnusz; az *érik* ige igeneve, közkeletű alakja: *érett*). — *Mert* (kötőszó és a *mer* ige múlt ideje).

2. Szótári szavak sokszor egyalakúak különféle igeformákkal: *török* (népnév és igealak), *vétek* (főnév és igealak), *kentek* (megszólítás és igealak); *járom, verem* (főnév és igealak), *osztják* (népnév és igealak); *told* (igető és felszólító mód: *toljad*), *egyed* (főnév és felszólító módú igealak), *férj* (szintén), *kend* (megszólítás és felszólító módú igealak).

3. Szótári szavak és birtokos személyragos szóalakok között is

gyakran van alakegyezés, pl. *szám* ('numerus' és 'szájam'), *állam* és *áll-am*, *korom* és *kor-om*, *köröm* és *kör-öm*; *ered*, *fogad*, *halad*, *hasad*, *lázad* (ige és birtokos személyragos főnév); *árja* (népnév) és szavak *ár-ja*, *héja* (madárnév) és a tojás *héja*, *nyugta* ('nyugtatvány' és 'nyugvása'), *mente* (ruhanév és 'menése', az utóbbi az őző kiejtésben *mēnte*), *neszel* és *nesze* ('zaja'), *tele* van vízzel és nyara, *tele*; *fánk* (tésztanév) és se szénünk, se *fánk*.

4. Szótári szók és határozóragos szóalakok egyezésének néhány példája: azon esetben *azon* leszek . . ., *amazon* ('harcias nő') és *amaz-on*, *gyertyán* (fanév) és *gyertyá-n*, *hajadon* ('leány') és *haj-ad-on*, *ezen* ház és *ezen* a házon, *idegen* nyelv és *ideg-en*, *jelen* van és *jel-en*, *Andornak* (községnév) és *Andor-nak*.

Bőven találhatunk végül pusztán nyelv t a n i, a l a k t a n i h o m o n y m á k a t is. Ugyanazon szónak vagy egyalakú szavaknak különféle nyelvtani alakjai egyformák lehetnek a végződésük egyalakúsága miatt, sőt különböző alakú szavaknak különféle végzésekkel járó nyelvtani alakjai között is van alakegyezés.

Az igeragozásban pl. egyalakúak az alanyi ragozásnak és a tárgyias ragozásnak következő formái: *vártam*, *vártam volna*, *várnátok*, gyakran a *várnánk* is; *eszem*, *enném*, *egyem*; (én) *kérnék* és (ők) *kérnék*; (ő) *eszik*, *ennék*, *egyék* és (ők) *eszik*, *ennék*, *egyék*. Az alanyi ragozásban megegyezik a magashangú igék egy részének jelentő mód jelen időbeli és múlt időbeli két különböző személyű alakja: (ti) *vertek*, *szedtek*, *kértek* és (ők) *vertek*, *szedtek*, *kértek* (az őző kiejtésben nincs alakegyezés, mert a *-tek* személyrag zárt *ē*-vel hangzik: ti *verték*, *szédtek*, *kérték*). A tárgyias ragozásban egyalakúak a jelentő mód jelen idejének és a felszólító módnak efféle alakjai: *várja*, *várjuk*, *várjátok*, *várják*; *ássa*, *ássuk*, *ássátok*, *ássák*; *dudorássza*, *dudorásszuk*, *dudorásszátok*, *dudorásszák*; *hordozza*, *hordozzuk*, *hordozzátok*, *hordozzák*; *kérjük*, *véssük*, *fürkésszük*, *nézzük*. A szenvedő ige ragozásának csaknem minden alakja műveltető igealak is egyúttal.

Az igei személyragok és a birtokos személyragok alakbeli egyezésének természetes következménye a homonym névszók és igék számos nyelvtani alakjának azonossága, pl. *sírom*, *sírod*, *sírja*, *sírunk*, *sírjuk*; *sejtem*, *sejted*, *sejtünk*, *sejtetek*, *sejtjük*. Egyalakú névszók és igék különféle alaktani homonymáinak egyéb esetei: *álla*, *lépe* (birtokos személyragos főnevek és elbeszélő múltbeli igealakok); *dobok*, *termek* (többszámú főnevek és egyesszámú első személyű igealakok); *halnak*, *égnek* (határozóragos főnevek és többes harmadik személyű igealakok).

Sok egyező alakja van az *-ért* határozóragnak, az *ér* és az *ért* igének, pl. *értem* jön, Budapestre *értem*, *értem* a tréfát (ez utóbbi az őző kiejtésben *értém*); *érted* jön, nem *érted* utól, *érted* a tréfát (*értéd*); «A király azonban

nem neheztelt *érte*, | Mert az együgyű szív nyelvén nagyon *értet* (Arany, Toldi XII, 15), nem *érte* utól; *értünk* jön, Budapestre *értünk*, *értünk* a szóból; *értük* jön, nem *értük* utól. A homonymák között talán az *értetek* szóalaknak van legtöbb, ötféle jelentése: 1. *értetek* jön, 2. Budapestre *értetek*, 3. most én *értetek* hozzá valamit, 4. én *értetek* meg vele valamit, 5. ti is *értetek* hozzá (ez utóbbi az *özö* kiejtésben: *érteték*, a többi: *értetek*). A *kísértetek* szóalak is négyféle értelmű: 1. itt *kísértetek* járnak, 2. én *kísértetek* valakit (a *kísértet* műveltető igének jelen ideje), 3. ti *kísértetek* valakit (a *kísér* igének múlt ideje), 4. ti *kísértetek* (a *kísért* igének jelen ideje, az *özö* kiejtésben: *kísérték*, a többi: *kísértetek*).

Mint más nyelvi jelenségeket, az alakegyezést is szokták értékelni, mégpedig azt a hátrányát panaszolják leginkább, hogy két- vagy többértelműségével félreértést okoz, különösen ha az egyalakú szavak ugyanazon szófajhoz tartoznak. JESPERSEN azt írja (i. m. 270), hogy egy angol szerző külön tanulmányt szentelt annak fejtegetésére, milyen bajok származnak abból, hogy az angol nyelvnek olyan sok egyforma hangzású szava van (ROBERT BRIDGES, On English Homophones). Mások ellenben arra hivatkoznak, hogy a beszédbeli vagy szövegbeli kapcsolat csaknem mindig elejét veszi a magukban véve kétértelmű szavak és szóalakok félreértésének (l. JESPERSEN, i. m. 270; VENDRYES, i. m. 251; GOMBOCZ, Jelentéstan 40). Hivatkoznak arra, hogy minden nyelv életéből idézhetjük új alakegyezések keletkezésének több példáját, bár meglévő alakegyezések megszűnésének eseteit is, de nem bizonyos, hogy az egyező alakú szavaknak alakbéli szétkülönülését mindig a félreértés elkerülésére, az alakbéli megkülönböztetésre való törekvés okozza. Más okok is közreműködhetnek ebben. Továbbá ha az alakegyezés olyan veszedelmes dolog volna, nem keletkeznének új homonymák.

Mindazáltal tények mutatják, hogy az egyalakú szavakat olykor valóban félre lehet érteni. Nem csoda pl., ha Sylvester János újszövetségfordításának ajánlásában a *hi(v)* igének mai köznyelvünkben ismeretlen *hiu* alakját úgy értik néha, hogy ez a szó a *hiu*, *hiú* melléknév, pedig a verssornak így nincs is értelme: «Hütre hiu mind, hog' senki ne menceze magāt» (l. BEÖTHY, A magyar irodalom története, 2. kiad. I, 166), vagyis: «Hitre hi(v) [bennünket] mind, hogy» stb. A Toldiban is sokan félremagyarázzák ezt a helyet: «... | De minek beszélek, a szám majd hibázik...» | «Nem biz az, kerek szám lett: kijárta százig. |...» (X, 13). Az első sorbeli *szám* is 'numerus', nem pedig 'szájam', mint némelyek gondolják (l. LEHR, Nagy Toldi-magyarázat, 2. kiad. 365; ZLINSZKY, Stilisztika és verstan 155).

Másrészt kétségtől megvan a nyelvi közösség tagjaiban az a hajlam is, hogy a különböző jelentésű szavakat és nyelvtani formákat

alakjukban is megkülönböztessék egymástól. Ezért kívánják többen, hogy így írjunk: *ép* (azaz 'egészséges') lélek kell hozzá, de: *épp* lélek kell hozzá; *épen* (azaz 'épségben') megérkezett, de: *éppen* megérkezett. Ezért használják A Magyar Helyesírás Szabályaiban egyaránt megengedett *vajjon* és *vajon* közül inkább az első alakváltozatot, hogy ne legyen azonos formájú a *vaj-on* határozóragos főnévvel. Ezért helyeslik sokan, hogy ilyen műveltető alakokat írjunk: *ejttet*, *érttet*, *festtet*, *sejtet* stb., mert helyesírásunk és a köznyelvi kiejtésnek ezó változata másképp nem tudja megkülönböztetni az efféle, azonos idejű és személyű cselekvő igeformákat a műveltetőktől: Jól *ejtettem* és *ejtettem* a szót. *Megérttetted* és *megérttetted* a költeményt. *Festette* vagy *festette* a képet? *Sejtették* és *sejtették*, hogy... (I. ZOLNAI GYULA: Magyarosan X, 104—6). Igaz, hogy ha a műveltető képzőt *-tet* formájában használjuk is ilyen esetekben, akkor is megmarad az alakegyezés a jelen időbeli (ti) *festtettek* és a múlt időbeli (ők) *festtettek* között, mert ezeket a műveltető igeformákat csak az *özó* kiejtés különbözteti meg egymástól, valamint a megfelelő múlt idejű cselekvő alaktól is: (ők) *festtettek* (cselekvő alak), (ők) *festettek*, (ti) *festették*.¹ Helyesírásunk és az *özó* kiejtés szerint alakegyezés van ebben a mondatban is: «A *finnek finnek* nézték.» Az *özó* kiejtésben itt sincs homonymia, mert a többesszám zárt *ē*-vel hangzik: *finnek*. Írásban tán így lehetne megkülönböztetni a két szóalakot az *özó* kiejtés szerint: «A *finnek finn-nek* nézték.» Hasonló példa, de mélyhangú, tehát itt már az *özó* kiejtés sem segít: «A bal kezemben nem érzem annyira a fájdalmat, a *jobban* (azaz: *jobb-ban*) *jobban* érzem.» Ugyanígy egyezik alakjára nézve a *vállal* ige a *vállal* határozóragos főnévvel (*váll-lal*).

De nemcsak hátránya van az alakegyezésnek, hanem előnye is. A szavaknak egyező, főképp a kiejtésben egyező alakján alapul a rímeknek egy része és sok szójáték. Rímre csupán egy példát idézek, ugyanazon szónak egy igei származékát és az igeképzővel egyalakú határozóraggal ellátott alakját: «Melyik háznál van eladó, | Sári, Panni, Zsuzsi, Kató, | Ki legény után *bolondul*? | Mert az a jövendölést | Megfizeti ám *bolondul*» (Arany, A bajusz). A szójátékok közül ilyen az, ha a költő ezzel a pentameterrel fejezi be egy írói kör tagjainak seregszemléjét: «Legvégül jön [név], bár *legelőre* való.» Ilyen az is, ha az irodalomkedvelő, de az irodai munkát lenéző ember így nyilatkozik, természetesen egy kis hangsúlyeltolással éreztetve az egyező alakú szavak jelentésének különbségét: «Én *irodalommal* szeretek foglalkozni, nem *iroda-lommal*.» Ilyen az, ha valakinek a házára ezt írják fel éjjel: *Lopta-lak*. Ilyen ez az időszzerű «eljegyzési hír»: «A cukor, a liszt, a zsír, és a kenyér *jegyese*k» (Uj

¹ Az igező kiejtése az *özó* beszédben: *fest* vagy *fest*.

Nemzedék XXIII. évf. 298. sz., 6. l.). A népnek is sok ilyen tréfája van, kivált találós kérdések formájában, pl. «Én ezen a falon *á-t látok*» (mindenki a gyakoribb *átlátok* szóra gondol). «Miért *nyúl* a *nyúl*?» A váratlan felelet: «Amit el nem ér.» Éppen azon fordul meg a szójáték, hogy a kérdezett a *nyúl* igét főnévnek érti benne. Egészen finom kiejtési megfigyelések is akadnak az alakegyezésen alapuló népies találós kérdések között, pl. ebben: «Láttál-e már *ólon verebet*?» A kérdezett érti így, a kérdező azonban emígy: *ólon verebet*. Arany János is följegyzett efféléket, a többi közt ezt: «*Hagyma* lesz holnap is», azaz: «*Hagyj ma*, lesz holnap is» (ÖM. Voinovich-féle kiadás V, 968).

Az is jó tehát valamire, hogy a nyelvi közösség nem teremtett minden kifejeznivalóra külön alakot. Hány rímmel és szójátékkal volnánk szegényebbek, ha nem volna a nyelvben alakegyezés!

NAGY J. BÉLA.

TÖRÖK JÖVEVÉNYSZÓK.

I.

Az oszmán korszakból.

Gémia.

A *gémia* szó régi hajóneveink közül való. A NySz. a következő rövid cikket közli róla: «*gémia* (*gímea* MA.³ *gimes?* MA.⁴ *gínea* PP. PPB.): *navis oneraria* MA. *lastschiff* PPB.» Megvan még a szó Czuczor—Fogarasinál is: «*gémia* elavult főnév... Teherhordó hajó».

Ez a szótár etimológiai magyarázatot is ad: «Nevét talán az úszó gémhöz hasonló alakjától kölcsönözte. Egyébiránt rokon vele a hellen *χούβη, χουβίον*, s a magyar *komp* is.»

E magyarázatnak alapja nincs, inkább történeti szempontból említtem. A *gémia* oszmánli eredetű délszláv jövevényszó. Az oszmánliban a 'hajó' neve *gemi*, ez az alak a délszlávban *-a*-val bővült, mint más *-i* végű idegen szók, s így keletkezett a *gémia* alak, melyet nem kell kikövetkeztetnünk, mert valósággal meg is van szláv nyelvekben. BERNEKER a következő adatokat ismeri: bolg. *gemitja*, szerb-h. *đemija*, kisor. *hemtja*.

Kalafa.

A *kalafa* a régi magyarban kaloda-félét jelent s a török *falaqa* szóból származik — hangátvetéssel. Minden fejtegetés helyett ide írom a NySz. két példamondatát s a török adatot:

«A törökök kalafájában vereti meg a talpát» (Matkó, 1666—68).
«A törökök kalafája után is gehennát érdemlök» (Sámbár, 1667).

OSZMZENKER: *falaqa* 'Klotz mit einem Loche und einem Stricke, um die Füße des Delinquenten zusammen zu binden und aufwärts zu kehren; die Bastonnade'. Kissé más leírást ad HUART az Iszlám Enciklopédiájában (*feleke* címszó alatt): «Folterwerkzeug, bestehend aus einem bogen-

förmig gekrümmten Holzstab und einem die beiden Enden verbindenden Strick. Die Beine des Sträflings werden zwischen das Holz und den Strick gesteckt und durch Drehung des Instruments so fest zusammengeschürt, bis der Sträfling unbeweglich wird, worauf man ihm Stockhiebe auf die Fusssohlen versetzt. Schullehrer und Werkmeister gebrauchen die *Falaga* zur Züchtigung der Kinder und Lehrlinge». A falaka fontos szerepet játszott a büntető bíraskodásban is. Nemcsak a nagyvezér, hanem nála kisebb rangú méltóságok kíséretében is ott voltak azok a közegek, akik ezt a büntetést végrehajtották. Így például az isztambuli bíró felügyelő útjain azonnal a helyszínén megbotoztatta kalafában azokat a kereskedőket, kik a rendes árt túllépték, vagy árujuk, mérlegük kifogás alá esett (D'Ohsson, Tableau général de l'Empire Othoman, IV (1791), 43—44).

Bizonyára nem játszott ez a szerszám jelentéktelen szerepet annak idején Magyarországon sem.

A *falaga* különben arab eredetű szó, a *falaga* 'széthasítani', *falag* 'hasadék, nyílás' szavakkal függ össze s megvan több nyelvben. DEVIC a LITTRÉ függelékében ezt írja róla: «*Falague*. Instrument de supplice usité au Maghreb, Portug. *falaca*. De l'arabe *falaga*. (Voy. Dozy, Gloss. p. 262.)» L. még HUART irodalmi utalásait az idézett cikkben.

A CzF. ezt a magyarázatot adja: «Eredetileg *kaló-fa* az elavult *kal* igétől vagy *kal* gyöktől, mely görbeséget jelent. Am. kaloda. Kalafának nevezik, mert, akit kalodába zárnak, midőn kezét lábát becsiptetik, meggömbülve kénytelen ülni.»

Vajjon helyes-e a *kalafáz* igének KRESZNERICSNÉL, CzF.-nál és a NYSZ.-ban található jelentése: 'kalódába zár, büntet'?

Kálmán körte.

MELEGDI JÁNOS egyik cikkében (MNY. XIII, 241) arról beszél, hogy a *kálmán körte* népetimológiával keletkezett egy eredeti *kármán körte* alakból, melyben a *kármán* szó régi népnév, a kisázsiai karamán fejedelemiség emléke. A *kármán* népvét MELEGDI JÁNOS oszmánli eredetűnek gondolja, míg BÁRCZI GÉZA Szófejtvő Szótárában azon a véleményen van, hogy a már 1304-ben előforduló *kalamár körtvély* is idetartozik s így a *kármán* népnév a magyarban valószínűleg nem oszmánli eredetű, hanem inkább a középlatin *caramanus*-ra megy vissza.

A nélkül, hogy a kérdést határozottan el tudnám dönteni, néhány figyelembe veendő körülményre akarom most felhívni a figyelmet.

Az egyik az, hogy vidini feljegyzéseim szerint a törökben is megvan a *qaraman armudi* 'karamán körte' kifejezés (egy nagyobbfajta körtét

neveznek így). A szerb-horvátból már MELEGDI JÁNOS idézte ezt a szót: *karàmánka* 'eine Art Birn'. Azt sem lényegtelen tudni, hogy Kisázsia körtéi általában híresek voltak. Ankarában pl. harminchárom körtefajról tudtak a törökök. Közéjük tartozik a *bäg armudî* 'bég-körte', 'Fürstenbirne', melynek neve *bergamoto* alakban s ennek megfelelőiben az egész világon ismeretes (HAMMER GOR.² I, 144).

A karamán fejedelemség kereskedelméről HEYD ír a levantei kereskedelem történetében, de kérdésünk szempontjából nem mond semmi lényegeset. A karamán dinasztia a XIII. század közepén keletkezik (és virágzik egészen a XV. század második feléig). Ha ezt figyelembe vesszük, kissé feltűnő, hogy a karamán körte már 1300 körül ismeretes volt Magyarországon. De a dolog nem lehetetlen; kereskedelmi szempontból kiemelem, hogy a karamánidák már uralmuk kezdetén elhelyezkedtek a délkelet-kisázsiai tengerparton, azonban valószínűbbnek gondolom, hogy a kérdéses körtefaj neve szárazföldi úton, a Balkánon át került hozzánk.

Nem volna lényegtelen, ha a *kármán gyolcs*, *kármán kengyel*, *kármán kesztyű*, *kármán suba*, *kármán zabola* kifejezésekről, melyeket MELEGDI JÁNOS idéz, kereskedelemtörténeti szempontból többet tudnánk.

A Kármán körtéről bőven ír RAPAICS RAYMUND «A magyar gyümölcs» c. munkájában (139—53).

Keszer.

A MTsz.-ban a következőket olvassuk: «*keszer*: 1. vájó balta (Szedged...); 2. kapa-alakú fejsze, mellyel a hajó részeit készítik (Török-Becse...) [vö. *kacor*]». A *kacor*, *koszér* stb. ugyancsak a MTsz. adatai szerint nádvágó sarlót vagy kaszát, görbe kést, sárvájót jelent. (Meggjegyzem még, hogy a *keszer* Mohácson is él, Nyr. XXVI, 330: 'baltaféle'.)

Ezzel szemben azt látjuk, hogy az oszmán-törökben és a szerb-horvátban van egy szó, mely a magyar *keszer*-től aligha választható el. Ez a szó: oszm. *keser*, SĀMĪ Bey szótára szerint rövid nyelű ács- és asztalos-szerszámot jelent, melynek egyik fele balta, a másik kalapács. Még közelebb hozzák a magyar szót a törökhöz REDHOUSE adatai: *keser* 'ácsbalta' ('a carpenter's adze'; *adze* 'görbe balta, simítóbárd'), *qulaqlî keser* ['füles balta'] 'a ship-carpenter's broad-edged two-handed adze', *marangoz keseri* 'a ship-builder's two-handed adze'; ezek szerint tehát a *keser* a hajóács baltáját is jelenti. A török tájszótár (Derlemeler) szerint az olvasó-csinálóknak különös fajta *keser*-jük van.

A Horvát Akadémia Szótára szerint *kèser* («tur. *keser*»), (*česer*) 'eine Art Zimmeraxt'.

II.

A régi korból.

Gyón.

E szavunkat nem régen magyaráztam, a Bp. Szemle 1940. januári füzetében (21—23). Elmondottam, hogy a régiségben és a népnyelvben mutatkozó *gyovon*, *gyohon*-féle alakok eredeti két szótagra mutatnak s ezen az alapon a *gyón*-t a török *joŋa*- 'rágalmazni, vádolni, bevádolni' ige feltehető *joŋan*- 'magát vádolni' származékával vettem egybe. Az egyeztetésnek sem jelentéstani, sem hangtani akadályja nincs, amint ezt az idézett helyen bővebben kifejtettem.

A török *joŋa*- igére eddig a Qutadŋu Biligből, MAHMŪD KĀŠĠABĪ művéből és az ujjur nyelvből voltak adataink. Ez alkalommal még két idetartozó adatra akarom felhívni a figyelmet.

Az egyik KĀŠĠARĪnál található és semmi más, mint a *joŋa*- magashangú párja, *-t*- képzővel ellátva. BROCKELMANN-nál így található: *joŋāt*- 'verläumden'.

A másik idetartozó adat az orkhoni feliratokban van (I E 6, II E 7), ez az igének *-š*- és *-r*- képzős alakja: *joŋ(i, u)šur*- 'veranlassen, einander zu verklagen' (THOMSEN IOD. 142; GRÖNBECH, Der türk. Sprachbau I, 180. §. A. VON GABAIN, Alttürk. Gr.: *joŋšur*- 'verleumden lassen'). E műveltető ige alapszava **joŋuš*- 'egymást vádolni, egymást rágalmazni', az *-š*-egymásrható képzővel. A *joŋa*- igének tehát voltak a feltett **joŋan*-hoz hasonló származékai. A *joŋar* 'rágalmazás' származék már kevésbé érdekel bennünket.

Gyökint.

Az erdélyi magyar nyelvterület jó része ismeri ezt az igét, melyre a MTsz.-ban a következő adatok találhatók: 1. *gyökint*, *gyökkent* 'sántít, térdével libbent'; 2. *gyökint*, *gyökkent*, *gyökkint*, *gyökkönt* 'ültében szunyókálva bólint a fejével'; 3. *gyökint* 'füllent'. De nemcsak az erdélyi nyelvterület ismeri ezt a szót, illetőleg ennek hozzátartozóit, hanem az északi és az alföldi is. A MTsz. Abaúj megyéből idézi a *bele-gyükemlik* 'belenyilallik' és Borsod megyéből a *meg-gyükemlik* 'felre csuklik' igét (*meggyükemlik a lába*), Békés megyében pedig ugyancsak a MTsz. szerint a *meg-gyökönik* 'megrándul, meghibban' ige él. Karcagon *meggyökken* alakban, 'megrándul' jelentésben ismeretes a szó: *meggyökkent a lába, oszt sántít* (TÖKÉS IMRE közlése). A *gyök* 'álmosság' szó (MTsz., Szilágy m., Nagyfalú; ritkán hallani) alighanem elvonás a fenti igék valamelyikéből. CzF. a *gyökint*, *gyökkenget*, *gyökkent*, *gyökkentés* címszókat adja a fenti jelentések

kel. Vö. még CSAPODI ISTVÁN: MNy. II, 215. A *gyökint* stb. alakok *t*-je az ismert mozzanatos igeképző (*oson—osont, nyom—nyomot*), a kettős *kk* keletkezése a *gyökkent* stb. alakokban az ige mozzanatos jelentésével van kapcsolatban. Méltán gondol CzF. a *zökken* igével való jelentésbeli rokonságra. A *gyökkent* kétségtelenül a következő sorhoz tartozik: *zökken, rokkan, hökken, bökken — toppan, dobban — csurran*.

A *gyökön, gyökin* igét a következő török igével egyeztethetjük:

ABŪ HAJJĀN (XIV. sz.) *jāk-(ān)* 'sántít(ó)' | oszm. 1425/1521 *jekil* 'felemelkedni, felkelni'. (A *Ferahname* következő versében, 185^r 1: *jinā vahj etti-ki: jā Davud jekil — ver xabār šādiqlarī qorqut-ül* '[Isten] újra megnyilatkozott: kelj fel, ó Dávid, adj hírt, félemlítsd meg a híveket'; l. MO. XIII, 163), oszmREDH. *jek-* 'to hop [ugrik, szökik]; to limp, hobble [biceg, sántikál]' oszmN.¹ *jek-* 'sántítani', *jekin-* 'a felkeléshez erős, hirtelen mozdulatot tenni' (vö. REDHOUSE, RADLOFF szótárát is, s. v. *jājin-*, ez alighanem hibás olvasat), *jekit-* 'sántítani'; BARTÓK BÉLA kisázsiai gyűjtése, 26a/2: *yēkin* 'emelkedj fel', 31a/5: *yekin* 'kelj fel (teve)'

A magyarba átvett török alak **džekin-* vagy *džikin-*, az első szótagban zárt *e*-vel (esetleg *i*-vel), melyet a régi oszmánli alak (*jekil-*) s talán BARTÓK BÉLA egyik feljegyzése is visszatükröztet.

Kecske.

Kecske szavunkat török jövevényszónak tartjuk, s nincs is nyomás okunk rá, hogy ezt a véleményünket megváltoztassuk (GOMBOCZ, BTLw.; WICHMANN: MSFOu. XXI, 73). Némi bajok azonban mindenesetre vannak ezzel a szóval. Sajátságos a *cs*-je, s ezért én török jövevényszavaink középső rétegéről írt cikkemben (MNy. XVII.) nem-bolgár eredetűnek mondtam. De meggondolandó, hogy a magyarban *keske, késke* alakja is van, és hogy a csuvasban megtaláljuk pontos megfelelőjét, a *kaščaga* ('kecske') alakot. Ez a két körülmény a mellett szól, hogy bolgár eredetű. Az sem valószínű, hogy a *kecskét* el lehetne választani az *ollótól* és többi, bolgár eredetű állatnevünktől.

Fontos azután, hogy a *kači, kăcki* stb. mellett van a törökben és mongolban egy *ăcki* stb. szó is, mely szintén kecskét jelent: mong. (irod.) *esigen, isige*, kaln. *išk* 'Zicklein' RAMST. | KĀŠŌBROCK. *ăčkü* 'Ziege' | ujj. *ăčkü* | HOUTSMA, ZAJ. (Manuel) *ăcki, kăči* | kel.-turkSHAW *ičkü*. L. még GOMBOCZ, BTLw.

¹ Az Anadilden Derlemeler c. oszmánli tájszótárból. (Kiadták HAMIT ZUBEYR és İSHAK REFET, Ankara, 1932.)

A *kāci* KĀŠĠARĪnál mint oguz alak szerepel, viszont ABŪ HAJJĀN szerint az *ācki* kipcsak alak.

Az *ācki* szóról GOMBOCZ azt mondja, hogy elválasztandó a *kācki*-től, ami nem látszik valószínűnek. Egyéb furcsaságokat is látunk a *kecske* török megfelelőinél: van egy szótagos (csuv. *ka's* l. WICHMANNnál), azután *kādža*, *kāci* és *kācki* alakja. Ezeknek az alakoknak a végzetét lehet kicsinyítő képzőnek magyarázni, de az alakok gazdagsága mindenestre feltűnő. Sajátságos azután a kazáni, baskir *kāzā* alak.

Azt hiszem, hogy mindezeknek a kérdéseknek a szempontjából nem érdektelen az a körülmény, hogy ez a név egy állathívogatóval függ össze. A Giese-Emlékkönyvben¹ (49. l.) JARRING keletturkesztáni állathívogató és riasztó szókat közöl s azt írja, hogy a *kecske* hívogatója Kāšgarban *či či či* és *čige čige*; az utóbbi adat LE COQNÁL² is megvan. Hasonló adatot találunk MAHMŪD KĀŠĠARĪnál, a XI. század második feléből; szerinte a kis *kecske* hívó és riasztó szava *čik čik* vagy *čilik čilik*; egy másik helyen (II, 225) a *huč huč*, *čuč čuč* kiáltó szót közli, melyet a *kecske* terelésénél használnak.

Hogy a *kecskének* két török neve, az *ācki* és a *kācki*, *kāci* a *či-či-či*, *čik-čik*, *čige-čige* hívogatókkal összefügg, azt kétségtelennek tartom. Nem tudom, hogy az állatnév származik-e a hívogatóból vagy megfordítva, de azt bizonyosnak gondolom, hogy a név alakváltozatai létrejötténél a hívogató hatása érvényesült. Így azután meg lehet érteni a sajátságos *ācki*—*kācki* alakpárt, meg lehet érteni a sokféle alakot is, és az sem lehetetlen, hogy a magyar *kecske* szó közvetlen török megfelelőjének keletkezésében is szerepe volt a hívogatónak s ez a körülmény a rendes egyeztetési eljárást némileg bizonytalanná teszi. A volgai törökségben található *kāzā* alak is alighanem a hívogatóval függ össze. (Nem hiszem, hogy *dž~z* váltakozással volna dolgunk, vö. BĀLINT, Kaz. Nyt. 21. §.)

A hívogatókból keletkezett török állatnevekről érdekesen ír BROCKELMANN — éppen KĀŠĠARĪ adatai alapján — az UngJb. VIII. kötetében (261—62). Fejtegetéseit a következő, bennünket közelebről érdeklő, de bővebben ki nem fejtett sejtéssel fejezi be: «So möchte ich auch den Namen der Ziege *āckū* als Weiterbildung eines Anrufs ansehen».

A török névhez hasonló *kecske*-neveket találunk az indogermán nyelvekben is; ilyen például az albán *kets*, *kats*, l. BERNEKER, SIÉtWb. s. v. *koza*.

¹ Festschrift Friedrich Giese, Die Welt des Islams, Sonderband 1941.

² Osttürkische Lock- und Scheuchrufe für Tiere. Mitt Sem Or Spr W. 1919.

Köszön.

Köszön szavunkat talán egy török *küsün-* igével egyeztethetjük, illetőleg a maga módján egyeztette már VÁMBÉRY. Nála (A magyarság bölcsőjénél, 185) a következőket olvassuk: «*köszön* 'danken, grüssen' ~ török *küsen-* 'vágyakozni' | *küséndž* 'kívánság' | *kese-, köse-* 'dicsérni, üdvözölni' (ujg.).»

A magyar *köszön* (R. *köszön, köszén, köszén, kösszén, köszün, köszént*) jelentése 'saluto — grüssen', 'gratias ago, acceptum refero — Dank sagen', e mellett különösen a régi nyelvben gyakori volt a *reád köszönöm, pohárt köszönni, bort köszönni*-féle kifejezésekben a *köszön* ige. (L. OklSz., NySz., MTsz. BORSODI LÁSZLÓ és NAGY J. BÉLA: MNy. XXVIII, 313—15.) Kiemelem a *köszön* vonzatát: *köszön valakinek*. Nincs benne semmi különös, ha feltesszük, hogy az ige eredeti jelentése 'jót kívánni'.

A török adatok a következők: ujjur *küsä-, küsü-* 'kíván' (v. GABAIN, AlttürkGramm. 130. §. és Glossar). Ez az ige részint ebben az alakban, részint származékokban gyakran látható az ujjur emlékekben: *küsädük* 'das Sich-wünschen', *küsänč* 'Wunsch', *küsänčig* 'erwünscht', *küsüš* 'Wunsch', *küsüšlüg* 'erwünscht, Wunsch'. A magyar *köszön*-nek megfelelő alak a Codex Cumanicusban és a karaim nyelvben fordul elő: CC. 57^v, 10^v: *kusen-, cusan-* [olv. *küsän-*] 'desidero'; 10^v: *cusamac* 'desiderium'; 69^r5: *küsänč* 'desiderium'; karKow. *küšan-* 'sich sehnen, gelüsten', RADL. (L. T.) *küsän-* 'sich sehnen'. Más karaim adatok: Kow. *küšanč* 'Sehnsucht, Begierde', *küšančli* 'erwünscht', RADL. (L.) *küsänč* 'Wunsch, Sehnsucht'. Különös fontosságot tulajdonítok azután annak az adatnak, mely ABŪ HAJJĀN művében található: *küsä-* 'jöttetésben valakihez hasonlónak levésre törekedni'. Ez a jelentés abban az irányban való fejlődés, melyet a magyar szó is mutat: 'jóra törekedni, jót kívánni'. A teleutban is van egy érdekes jelentése a szónak, mely a magyar 'ráköszön' jelentésre emlékeztet (RADLOFFnál): *küzä-* 'sich sehnen; eines Abwesenden gedenken, gedenkend erwähnen, rühmen'. Megint más irányban fejlődött a szó jelentése a kazáni tatároknál (RADLOFF): *kösä-* 'von Haus zu Haus gehen, indem man etwas zu erlangen sucht', *kösän-* 'betteln, erbitten'. A baskirban (KATARINSKIJ): *kösä-* 'накликать (odahívni)'. Egyéb adatok: QB. (RADL. s. v. *közä-*) *küsä-* 'wünschen, verlangen' | HOUTSMA *küsä-* 'wünschen' | El-Idrák Hasiyesi (1320—30 körül) *köse-* [olv. *küse-*] 'wünschen, Sehnsucht haben' (VELBT IZBUDAK) | karacsPRÖHLE *küse-* 'wünschen, wollen'.

Megjegyzem még, hogy RADLOFF (Wb.) a török *küsä-* (nála *közä-*) igét a *köz* 'szem' szóból származtatja, ami szerintem nem helyes. Mongol

adatok : kalmük *kü* 'Wunsch' (írod. *küü*), *küsx* 'wünschen, wollen' (írod. *küse-*), *küsl* 'Wunsch, Trachten, Begierde' (írod. *küsel* RAMST.).

A 'kívánni' jelentésből természetesen fejlődik az 'üdvözölni' jelentés. Így pl. az oszmán-török *temennî* 'óhaj, kívánság' és *temennâ* 'az üdvözlés egy formája' az arab *temennâ* 'óhajtani, akarni' jelentésű igére megy vissza.

A *köszön* finnugor alapon való magyarázat-kísérletének irodalmát l. BÁRCZI GÉZA Szófejtő Szótárában.

Kuvasz.

Kuvasz szavunkat MUNKÁCSI kaukázusinak magyarázta (avar *guazi* stb. 'Hündin'), de ez a magyarázat elfogadhatatlan. Nekem mindig az volt a benyomásom, hogy ez a szó valami magyar származék, de most találtam egy török szót, mely feltűnően hasonlít hozzá, s nem tartom lehetetlennek, hogy ennek az átvétele. Ez a török szó:

ABŪ HAJJĀN *qubas*; arab értelmezése: 'el-kelb el-k•bāsi', a kiadó szerint 'egy kutyafajta'. Ugyanilyenformán van meg a szó egy másik XIV. századi forrásban, ZAJĄCZKOWSKI Manuel-jében: *qubas* 'el-kelb el-d•bāsi' (itt tehát a *k•bāsi* helyén *d•bāsi* van; az arab *k* betű bizonyos esetekben összetéveszthető a *d*-vel); a kiadó így magyarázza: 'kutyafajta; juhászkutya (?)'. Nem tartozik ide, de mivel itt tulajdonképpen nem világos kérdésekről van szó, megemlítem, hogy a karacsájbán (PRÖHLE) van egy hasonló hangalakú szó: *q'ubas* 'dickes Leder'.

Mint *kéve* (~török *kübâ* < *köbâ*) szavunk igazolja, török -b- ~ magyar -v- megfelelés nem lehetetlen, s a régi magyar *kuasz*, *koasz* alakok sem állanak útjában az egyeztetésnek.

Irodalom: SZARVAS: Nyr. VI, 610; MUNKÁCSI: Ethn. V, 73; Nyr. XXIX, 155; SIMONYI: Nyr. XXXI, 38—4; Nyr. XLIV, 139 (Szerk.); MUNKÁCSI: ÁKE. Vö. még BÁRCZI Szófejtő Szótárában a *kamasz* címszót.

Oroszlán.

Hogy az *oroszlán* török jövevényszó, az bizonyításra nem szorul. Nem is erről akarok írni, hanem török megfelelője, az *arслан* etimológiájáról.

1863-ban, a NyK. II. kötetében (99. l.) HUNFALVY cáfolja FÁBIÁN ISTVÁN véleményét, mely szerint az *oroszlán* az *oroz* igével és «a héber *laba*, *labah*» szóval függ össze, mely utóbbi az ordítás hangját utánozza. Az *oroz* igére gondol és *orozlán*-nak írja a szót CzF. is 1867-ben, bár az *ordít* igével való összefüggést sem tartja kizártnak. Pedig a török *arслан*-

nal való összefüggés egészen világos és ezt már PRAY, BEREGSZÁSZI, GYARMATHI, HUNFALVY (VogF., 1864) megmondották.¹ A szó török eredetű és innen kell kiindulnunk, ha etimológiáját keressük.

Ezt teszi már PATRUBÁNY LUKÁCS 1881-ben (NyK. XVI, 459), ki nagyjában helyesen tagolja a török *arslan*, *arisan* szót a következő módon: *ar* alapszó + *sil* török melléknévképző + altaji török *ay* 'vadállat'; az *ari* alapszót azután PATRUBÁNY a török *sari* 'sárga' szóval hozza össze, ami lehetetlen. Az egész név szerinte ezt jelenti: 'sárgás vadállat'. De nagyjában — mint mondtam — PATRUBÁNY jó nyomon jár.

BANG a KSz. XVII. kötetében (112. kk.) eredeti **arsil ilan* alakot tesz fel; az *arsil* az oroszán nevének változataiban él a török nyelvjárásokban (az adatokat l. lent), az *ilan*~*jilan* pedig annyit jelentene mint 'esúszó'. A szó magyarázatánál persze elsősorban arra kell törekednünk, hogy alaprészének eredetét tisztázzuk. BANG fel is veti a kérdést (i. h. 130), nem is rossz, amit — PATRUBÁNY feltevéseinek hatása alatt — mond, de nem jut mégsem eredményre. Azt mondja tudniillik, hogy ha az *ar*-rész színnév, akkor nem a *sari*-ra kell gondolnunk, hanem az *ar* szóra, amely az *ar pulan* 'Elentier' kifejezésben (*pulan* maga is 'Elentier'-t jelent abakáni és altaji nyelvjárásokban) és az *Ar 'jotai* névben található (Ar 'jotai testvéreinek neve *Qir 'jotai*, melyben *qir*='szürke'). BANG azonban kétesnek tartja ezt a megfejtést, mert a *-sil* képző korát nem ismerjük.

Ezek a feltevések a kérdés megoldásáig viszik a dolgot s azt hiszem, a döntő adatokat megadja KĀŠĠARĪ. Ezek az adatok:

ar 'rotgelb' (*ar bōri* 'hiéna'), *arsal*: *arsal sač* 'rötliche Haare' (ed. KIL. I, 97₄, BESIM ATALAY I, 106).²

E szerint tehát a *-sal* ~ *-sil* képző régi. BANG maga is erre a véleményre jutott később, az UngJb. X. kötetében (1930; 20. l.): a *jašil* 'zöld', *qizil* 'vörös' melléknéveket **jaš-sil*, ill. **qiz-sil* alakokból magyarázza és idézi a kazáni *aqsil* 'fehéres' szót (*aq* 'fehér'), melyhez még megemlíthetjük az oszm. *qumsal* 'homokos' (*qum* 'homok') és *joqsul* 'szegény, nélkülöző' (*joq* 'nincs') melléknéveket (DENY, Gramm. 582. l., RAMSTEDT: JSFOu. XXVIII, 3 : 77).

De ezt nem is kell bizonyítani, hiszen itt van KĀŠĠARĪ-nál maga az *arsal* alak, mely a szintén meglevő *ar* származéka. Az *arsal*~*arsil* tehát annyit jelent mint 'vörös-sárga' s ebből a színnévből való az oroszán török neve.

Kiemelem, hogy altaj-vidéki nyelvjárásokban az *arsil* maga is szerepel az oroszánt jelölő kifejezésekben (mesében; RADLOFF adatai); tel.

¹ GOMBOCZ, Honfoglaláselőtti tör. jszavaink 72.

² BROCKELMANN *arsil* olvasata (a kézirat *arsik* és *arsal* alakjai helyett) nem egészen megnyugtató.

alt. *arsil ajū* 'oroszlán' (*ajū* 'medve'), tuba *arsil aba* 'oroszlán' (*aba* tel. stb. 'Vater' szag. stb. 'medve'), tel. *arsil ay* 'oroszlán' (*ay* 'Wild').

Az *-an* végzetet nem gondolom másnak, mint gyakran előforduló denominális képzőnek, melyről a KCsA. III. kötetében (109. l.) írtam. Ez mindenesetre nagyon régi a szóban, mert már a VI. században jelentkezik benne: Menander Protectornál egy türk neve (575-ből) Ἀρσιλάς, s ez világosan egy eredeti *Arsilan*-ra megy vissza. (CHAVANNES, Documents, index; BANG: KSz. XVII, 127. Ugyanitt egyéb adatok. A mongol (*arsalan*), mandzsu megfelelőkről: RAMSTEDT, KalmWb. 14 b.) De a magyar *oroszlán* és a török alakok általában már világossá teszik az *arsilan* alak őstörök voltát.

Felvetődik azonban egy nehéz kérdés: el lehet-e választani az *arslan* 'oroszlán' szót a *burslan* 'tigris' (Kāšō.), *qaplan* 'tigris, leopárd', és *sirtlan* 'hiéna' szavaktól s lehet-e ezek nélkül magyarázni?

BUDENZ (NyK. XVI, 460) azt mondja, hogy «az *arslan*-nak csak olyan magyarázata fogadható el, amely mutatis mutandis a *kaplan*-ra, *sirtlan*-ra is alkalmazható lesz.» BANG is ezen az alapon áll: az *arslan*-t is, a *qaplan*-t is a *-jilan* 'csúszó' szóval magyarázza s próbál idevonni más *-lan* végű szavakat is. BANG magyarázatai azonban nem fogadhatók el, s ami BUDENZ véleményét illeti, én azt hiszem, hogy az *arslan* fenti magyarázata akkor is helyesnek gondolható, ha a *qaplan*-t és a *sirtlan*-t nem is tudjuk megmagyarázni. Ha az *arslan* fenti magyarázatát elfogadjuk, arra is gondolhatunk, hogy ennek a szónak fontos analógiás szerepe volt a *burslan* (vö. *bars* 'Tigris'), *qaplan* és *sirtlan* szavak kialakulásában.

Végül megjegyzem, hogy M. FUAD KÖPRÜLÜ az Iszlám Enciklopédiája török kiadásának 8. füzetében (1942) nagy terjedelmű és érdekes cikket közöl az oroszlánról (598—609. l.). A cikk olvasása alkalmával önkénytelenül felvetődik a kérdés: hát a magyarok hol ismerték meg az oroszlánt? Azt hiszem, a Kaukázus vidékén, talán iráni műveltségi hatás alatt. Az oroszlán ábrázolása itt kétségtelenül közönséges volt s fejedelmi udvarokban bizonyára itt is tartottak oroszlánt. (Erről a szokásról bőven ír KÖPRÜLÜ.)

Süv.

'Sógor' jelentésű *süv* szavunk ma már nem használatos a köznyelvben, bár KELEMEN magyar-német szótárában még benne van (II. kiadás: *süv*). A MTsz. szerint Kalocsán még él a szó és él Szlavóniában is (Nyr. XLV, 44); ezenkívül ezt is olvassuk a MTsz.-ban: *esü* 'sógor, sógorasszony' Erdővidék Tsz. megbízhatatlan adat. SIMONYI a *si-lány* 'nyoszolyóleány' szóban is ezt a szót kereste. (L. BEKE ÖDÖN, Régi és ritka szavak Dunántúl, 54. l. Dunántúli Szemle könyvei: 186.) Tóth Béla és

Eötvös Károly annak idején ki akarta vele szorítani a német eredetű *sógor* szót (LEHR ALBERT: MNy. III, 227).

A régiségben a *süv* már 1399-ben előfordul mint személynév: Symonis *Syvo* dicti (Oklsz.). Következő adatunk a Schlägli Szójegyzékben van: *aunclus* — *siw*. Előfordul azután a szó az ÉrdyK.-ben *syw* alakban. Comenius Janua-ja szerint a *süv* 'a férj öccse vagy bátyja: *levir*' (NySz.). Molnár Albert is a 'Levir. Ehemanns Bruder; Schwager' értelmezést adja.

A szó hangalakja világos; jelentése 'sógor', esetleg a sógorsághoz közel levő egyéb rokonsági viszony ('*avunculus*').

Eredetét nem ismerjük. CzF. a kínai «schü» 'patris frater minor', továbbá a *szö*, *szövétség* szavakkal egyezteteti.

Szerintem a *süv* török jövevényszó s török megfelelői a következők:

OrchFelir. ujj. *siñil* 'húg' | KAséBROCK. *siñil* 'jüngere Schwester des Mannes' | IBN MÜH. *siñil* 'a férj nővére' | csagAbuska *siñil*, *šingli* 'húg' | kturk. csag. kúrRADL. *siñil* 'jüngere Schwester' | özb.JARR. *senğil* ~ *siñil* 'húg', LAPIN *siñli*, *siñi* (< **siñni*) | tarRADL. *siñni* 'jüngere Schwester' | alt. kmdRADL. *siñi* (< **siñni*) 'jüngere Schwester' | telRADL. *siñ* (< **siñn*) 'jüngere Schwester' | karT. kirRADL. *siñli*, baskKATAR. kirRADL. *siñdi* 'jüngere Schwester' | karTKow. *siñ'li* 'Schwester' | kazRADL. *sañil* 'jüngere Schwester', *sañni* 'seine Schwester', BÁLINT *sañna* 'húg, ifjabb nővér' | baskPRÖHLE *señle*, KATAR. *siñdi* 'húg' | csuvPAAS. *šilləm*, *šəllu*, *šə'le* 'öcsém, öcséd, öccse', GOMBOCZ (AŠM. 197—8) kozm. *šəñgəlləm* 'öcsém'.

ujgRADL. (Ujgur-kínai szótár) *siñgi* 'húg'. (A szótár a Ming-dinasztia — 1368-1644 — korából való. LIGETI LAJOS több változatát ismeri; az ő kimerítő tájékoztatása alapján úgy látom, hogy az adat helyességében egyelőre nincs okunk kételkedni.)

A *siñil* alak *l*-je képző. Erről írt már BANG (Túrán, 1918: 297), több ilyen *-l* végű noment hozva fel (pl. *oγul* 'fiú'), de a nélkül, hogy az alapszót egynél is világosan ki tudta volna mutatni. Azt hiszem, hogy ez a denominalis *-l* mégis valóban megvan. Itt van maga a *siñil*, melynek — úgy látszik — *siñgi* alapszava is megvan. Ilyen a kir. *dəñäl* 'gleich, passend'; vö. csag. stb. *təñ* 'gleich, gleichartig' (HASAN EREN, A török magánhangzováltakozások, 2. §.). Azután PALLÓ MARGIT is közölt néhány ilyen *-l*-képzős alakot (NyK. XLVI, 158). Ezek: kkir. *kögöl* 'kácsér', — *kök* 'kék' (MELICH, HonfMagy. 35), alt. tel. *sabül* 'nyeles fazék' — *sap* 'nyél'. DENY oszmánli példái közül (Gramm. 582. l.) idézhető az *öñgöl* 'dacos, merev' — vö. csag. oszm. *öñgü* 'widerspenstig, widersetzlich schlecht, schroff' (RADLOFF, SĀMĪ), azután *qañgal* 'tekercs' — *qañ* 'kerék, kerek dolog' (SĀMĪ). Továbbképzett alakokban is mutatkozik a denominalis *-l*. Ezt is kiemelte már BANG, aki az i. h. szembeállítja a sór

kögüldürük, *kögüldügüm* alakokat a kazáni *kügelcem*-mel (a *kök* 'kék' származékai). A. V. GABAIN a *jašil* 'zöld' és *qizil* 'vörös' szókat is denominális -l képzővel magyarázza (Altürk. Gr. 75. §).

A török szó jelentése általában 'húg', de a hasonló rokonságnevek gyakori jelentésváltozásának tünete itt is jelentkezik: *KĀŠGARĪ* 'sógornó'-féle jelentést ad ('jüngere Schwester des Mannes'), ugyanilyen jelentést látunk IBN MÜHENNÁNÁL, a csuvasban meg az eredeti nőnemű jelentés hímneművé vált, 'húg' helyett 'öcs' jelentést látunk.

A szó a csuvasból átment a votjákba is: *šyġlar* 'jüngerer Bruder meines Mannes' (I. RĀSĀNEN: FUF. XXIII, 103); az itteni jelentés tehát megfelel a magyar *süv* 'levir' jelentésének. Megjegyzendő, hogy RĀSĀNEN a votják szó végzetét a török *ar* > csuv. *ar* 'Mann, Knabe' szóval magyarázza, ami a jelentés hímneművé válását is érthetővé tenné, de hiszen ez a változás már a csuvasban megtörtént a nélkül, hogy az *ar* végzet mutatkoznék.

Hangtani tekintetben — azt hiszem — nincsen magyarázni való.

Szűk.

A *szűk* ma leginkább 'angustus — eng' jelentésben használatos, de a régi nyelvben igen gyakran előfordult 'parcus, rarus, paucus — wenig, dürrtig, knapp' jelentésben is. A NySz. Pázmányból idézi ezt a mondatot: «Látom, a papok szűk voltáért nem adhatunk min[den]jüvé egyházi embereket.» Molnár Albertből ezt: «Az könyv nyomtatásnak szűc volta, fogyatkozása miatt.» A két Rákóczi György levelezésében (NySz.) van ez a mondat: «Az igaz magyar oly szűk mint az fekete hattyú.» A *szűk* származékai is gazdag jelentésváltozatokat mutatnak a régiségben, de ezek most minket nem érdekelnek.

A *szűk* (*scuk* - Löweni-kódex) mellett régen előfordul *zyk*, *szeögh*, *zewk* alak is (NySz., OklSz.). A nép nyelvéből (Zala megye) *sztyg* alakot is jegyeztek fel (MTsz.).

BÁRCZI GÉZA Szófejtő Szótára szerint a *szűk* eredete ismeretlen; talán figyelembe vehető finnugor magyarázata: vog. *saw*- 'inség' [MUNKAČSI: NyK. XXV, 186], vagy finn *soukka* 'szűk' [BUDENZ, MUSz.]» Nem hiszem, hogy ezek az egyeztetések — már csak jelentéstani okokból is — elfogadhatók volnának. A magyar szó 'inséges' jelentése másodlagos, így a 'szükség, inség' jelentésű vogul szó nem jön figyelembe, a finn *soukka* jelentése pedig 'k e s k e n y, szűk'.

Ezzel szemben úgy látom, hogy a törökből meg lehet a szót magyarázni. A következő szóval egyeztetem:

A. v. GABAIN, Hüen-Tsang, Briefe *siq* 'eng' | KÄSGBROCK. (oguz) *siq* 'wenig' | HOUTSMA, Gloss. (turkom.) *sü* 'untief, niedrig', *siq* 'sekély' | El-İdrâk Haşiyesi *sik* 'összeérő' (VELET İZBUDAK) | OSZMĀMĪ *siq* 'sűrű, (fésű, fák, anyag); szűk; gyakori' | OSZM. krmRADL. *siq* 'dicht gedrängt, dicht zusammengelegt, kompakt, oft' | CSAGRADL. *siq* 'gedrückt, gepresst' | OSZM. RADL. *siḡ* 'niedrig, wenig tief, flach, seicht; Sandbank, Untiefe' (alakpár; sajtáságos az oszm. *siḡi* 'Untiefe').

A török *ī* ~ magyar *í, ű, ő (é)* megfelelésre a *gyűl* ~ török *jüril*-esetét idézem. A dolgot úgy képzelem el, mint GOMBOCZ ZOLTÁN, aki a *gyűl* ócsuvas megfelelőjéül **džijil*-alakot vesz fel, tehát úgy gondolja, hogy a törökben ebben az esetben *ī* > *i* változás történt.

A kérdéses török melléknév a török *siq*-'drücken, pressen, zusammen-drücken, auspressen' ige párja, de ennek és származékainak (pl. *siḡi* 'Bedrängen, streng, heftig') a vizsgálata már nem tartozik ide.

III.

Két *d*-képzős ige.

Régi török jövevényszavaink közé tartozó igeink — mint ismeretes — képző nélkül, tőalakban jöttek át hozzánk. Problémát csak az *arat* *t*-je ad, de ennek az igeének a török eredetét erősen kétségbe vonják (EtSz., HORGER: MNy. XXXVIII, 11).

Azt azonban egészen természetesnek kell találnunk, hogy egyes török eredetű igék a magyarban ma már csak továbbképzett alakban vannak meg, hiszen kétségtelenül vannak olyan finnugor eredetű igeink is, melyeknek a honfoglalás előtti századokban még megvolt a tiszta tőalakjuk, de ma csak képzős alakban élnek. A török eredetű *borít* — *borul* ige tőalakja sincs meg nyelvünkben. Ha nem is tudunk egyelőre többre hivatkozni a török eredetű igék közül*, mint erre az egy esetre — amely még hozzá nem is egészen tiszta, mert turkológiai szempontból nincsen kifogástalanul kifejtve — mégis azt hiszem, elindulhatunk a jelzett úton, kereshetünk a magyarban képzős alakban élő török igeiket.

Ernyed.

E szavunkról való ismereteinket szépen összefoglalja az Etymologia Szótárnak egy 1984-ben megjelent füzeté. Az illető cikk szerint a szó az irodalmi nyelvben a régi korban nem fordul elő, csupán a népnyelv-

* Esetleg a *bosszant*, *bosszankodik* jöhetne még tekintetbe.

ben volt meg, és Sándor István terjesztette el az irodalmi nyelvben a XIX. század elején. Felsorolja azután az EtSz. a szó jelentéseit, melyek a következők: 1. kopik, foszlik, vásik (ruha, köntös, vászon, posztó stb.); 2. enyhül, enged, lágyul (az idő, a jég); 3. lankad, — matt oder löcker werden, erschlaffen. Az is világos az EtSz. szerint, hogy az ige -d-je a közismert -d gyakorítóképző (*gyúl—gyullad, él—éled*); van *ernyéd* származéka is ('megsíkosodik az út'). Eredete ismeretlen, KASSAI régen az *erőtlen* szóból magyarázta (Magyar-diák Szókönyv, 1833—36)

Azt hiszem, hogy az *ernyed* török jövevényszavaink közé tartozik s alapszava a török *är-* ige *ärin-* származékával vetendő össze. Ez ige nek itt idézhető alakjai és jelentései a következők:

csuv PAAS. *iröl~irle-* 'olvadni' | jakut BÖHTL. *ir-* 'auftauen, schmelzen' | ujjur (RACHMATI, Zur Heilkunde der Uiguren) *ir-* (*irmis-tä* 'aufgelöst sind') | KÄSGBROCK. *äri-* 'schmelzen, morschen (elkorhadni)' | ABÜ HAJJÄN *äri-* 'schwach, mager werden' | oszmSÄMİ (QT.) *äri-* 'elolvad, legyengül (ember), eloszlik (daganat), elkopik (vászon stb.)' | alt. tel. leb. bar. tar. krimi, csag. azerb. (RADLOFF) *äri-* 'auftauen, schmelzen, sich auflösen; (bar.) gerinnen; (krimi) auseinandergehen, sich fasern, sich schleissen (elkopni); (csag.) verschwinden' | balkár, karacsPRÖHLE *eri-* 'schmelzen, tauen' | miser (RADL.) *irik-* 'mager werden, abgemattet, angegriffen sein' | alt., QutBil. stb. (RADL.) *ärik-* 'sich langweilen, verabscheuen' | balkár, karacsPRÖHLE *erik-* 'sich langweilen'.

Az *ernyed* ige alapszavának közvetlen megfelelője a török *ärin-*. Erre a következő adatokat idézem: ujj. (BANG—v. GABAIN. TT Index) *ärin-* 'lässig werden', ujj. (v. GABAIN, Alttürk. Gr.) *ärin-* 'faul sein, nachlässig werden', *ärinügsüz* 'unermülich' (ernyedetlen) | KÄSGBROCK *ärin-* 'faul sein' | oszmDerl. *erin-* (= *erin-*) 'restnek lenni' | kir-KATAR. *erin-* 'lustának lenni, nem rendelkezni energiával egy dolog elvégzésére vagy állandó csinálására' | kojb. szagRADL. *erän-* 'faul, überdrüssig sein' | sór, QutBil. csag. oszmRADL. *ärin-* '(QutBil.) sich wohl, behaglich fühlen, sich freuen, in guter Stimmung sein, an etwas Gefallen finden, ruhen; (oszm. tar.) faul sein, faulenzen; (sór) sich langweilen, sich sehnen' | kumükNÉM. *erin-* 'faulenzen' | kel.-turkSHAW *irün-* (v. tr.) 'to dislike doing, to procrastinate', *irin-* (v. intr.) 'to be lazy, to procrastinate' (SHAW kérdőjellel az *irün* 'ajak' szóhoz kapcsolja az igit; erről nem lehet szó) | balkárPRÖHLE *erin-* 'faulenzen, faul werden' | karKow. *erin-* 'faul sein' | kazRADL. baskKATAR. *irən-* ua.

Vannak még a szónak megfelelői és származékai a törökben, de ezek idézése felesleges [*äri(n)ç* 'Ruhe', *ärinçäk* 'faul' — ez a CC-ban is megvan — stb.]. A fentiekből kitűnik, hogy a magyar és a török szónak azonos jelentései vannak: megvan a törökben is a 'kopik, foszlik,

vásik' jelentés, az 'auftauen, schmelzen' jelentés tulajdonképpen azonos a magyar szó 'enyhül, enged, lágyul (az idő, a jég)' jelentésével, s a magyar 'lankad' jelentés is megtalálható a törökben. Hangtani akadályt nem látok az egyeztetésben: az első szótag magánhangzója nyílt *ā*, melynek a törökben itt-ott *i*-féle — nem feltűnő — változata mutatkozik, a második szótag *-i*-je a magyarban szinte szabály szerint eltűnt, a török *n* a magyarban palatalizálódott (*eném > enyém* stb.).

Okád.

Ismeretlen eredetű szó. BUDENZ (MUSz. 884. l.) próbálta finnugor alapon magyarázni, de azok az osztják és vogul igék, amelyekkel ő a szót egyeztette, csak jelentésben felelnek meg a magyar szónak, hangtanilag nem.

Egészen lehetetlen úton jár azután VÁMBÉRY, aki «A magyarság bölcsőjénél» szójegyzékében a török *oq* 'nyíl' szóra gondol, a 'dobás' fogalmában látván a magyar és török szó jelentésének közös elemét.

A szó kétségkívül nyelvünk régi elemeihez tartozik, kódexeinkben közönséges. Hangalakja egyszerű, róla semmi mondanivaló nincs, *o*-ja a szó első előfordulása óta egy alakban mutatkozik. A MTsz.-ban nem szerepel, CsúRY Szamosháti Szótárában a köznyelvi alakot látjuk. Azt minden további nélkül, sőt a jelentés alapján némi valószínűséggel feltehetjük, hogy *-d*-je mozzanatos képző. Mindezeket előrebocsátva, a következő török szóval egyeztetem:

Kāšā BROCK. *uqī*- [olv. *oqī*-] 'speien' | csagRADL. *oqa* 'das Aufstossen', *oqala*- 'Übelkeit haben' | telRADL. *oqī*- 'aufstossen, rülpsen [böfögni], den Schluckauf haben, sich übergeben [hányni]' | kazBAL. *oqša*- [alighanem *uqša*-] 'okádni', RADL. *uqšī*- 'den Schluckauf haben, rülpsen, Übelkeit haben; Kummer haben, traurig sein', *uqšū* 'der Schluckauf, die Übelkeit' | kel.-turkSHAW *oqšu*- 'to retch [émelyeg], vomit'.

Mongol megfelelők: kalmük *oqɣɔ*, *oqɣɔ* 'aufstossen, sich übergeben, erbrechen', irod. *oqi*-, *oki*-, *okis*- (RAMST.).

A török alakok második szótagjában mutatkozó *a~i* váltakozás szabályos, az átvett török igét **oqa*-alakban rekonstruálhatjuk.

RAMSTEDT kalmük szótárában megjegyzi, hogy a szó hangutánzó. Azt hiszem, ez a körülmény a magyar szó törökből való származtatásának nem áll útjában.

NÉMETH GYULA.

SZERSZÁM.

Beszédfordulatok lecsapódásai szóösszetételekben.

Ha a *szér* szóra és képzős, ragos tartozékaira vonatkozó magyar nyelvtörténeti anyagot áttekintjük, rendkívül gazdag, szövevényes jelentésbirodalom tárul elénk, s az is felötlik, hogy a beszédfordulatokban való alkalmazás változatosságában nem sok szavunk, illetőleg szócsaládunk vetekedik ezzel. A származási lehetőségeket nyomozva és mérlegelve, úgy láthatjuk, hogy a 'csoport, csapat', a megfogható, konkrét 'sor' és az átviteles 'rend' a főjelentések, illetőleg azok a jelentéságazatok, amelyekből a többi jelentésváltozatok és alkalmazásaiak mind levezethetők.¹ A történeti jelentésállomány előzményeül ez a jelentés következtethető ki: 'az összeillesztés-összeilleszkedés valamely formája', amely eredetiben — mint általában a kezdetleges nyelvállapotok szójelentései — szűk, mégpedig megfogható tárgykörben sajátlagos: anyag és mód szempontjából szorosan körülhatárolt volt, pl. esetleg ez: 'állati inat fonálnak összesodor'. Egyébként ezen «ősjelentés» felvételével összefüggésben megpróbálom a forgalomban levő etimológiát kibővíteni, s bizonyos lehetőségeket megjelölni, amelyek túlnyúlnak a finnugor, illetőleg uráli nyelvek körén. Mindezt egy a Magyar Nyelvben megjelent dolgozatban fejtem ki, mivel a *szér*-rel kapcsolatos vizsgálódásaim e részének a közlését emlékkönyvünk keretei nem bírták meg.

Török eredetű *szám* szavunk jóval kisebb, kevésbé tarka jelentés-és használatkörben mozog, mint a *szér* és rokonsága. A régebbi és az újabb nyelvben egyaránt a török fő- és egyszersmind előbbeni jelentésnek megfelelő 'numerus' jelentés uralkodik; a törökségben eléggé elterjedt 'nagy szám, tömeg' jelentés (BTLw. 119) a magyarban nem igen

¹ Már itt megjegyzem, hogy vizsgálódásaimban éppenséggel nem a NySz. értelmezéseihez, rendszerezéséhez igazodom, mivel ez esetben is sok hibába, felületességbe, önkényességbe botlunk, amely lépten-nyomon téves útra visz.

mutatkozik, legfeljebb a *számos* származékhoz fűződik hozzá. — A *számban*, *számba*, *számból* vagy a *számában*, *számába*, *számából* határozóragos formák szerepelnek a régiségben 'valamilyen sorban, valaminek sorában stb., valamik közül', továbbá a *számában*, *számban* 'valami helyett, valamiként' értelemben (NySz.). Ezekkel függ össze a népnyelvi *a-számára* 'ügyszólván, körülbelül, jóformán, majdnem' kifejezés (MTsz.), amely birtokviszonyból szakadt ki. A régiségbeli *számán tartja, tudja, hagyja, van* kifejezések (l. NySz. *szēr* szólások al.) olyanféle értelemben járatosak, mint az újabb *számon tart*. A régiségben 1588-tól, 1599-től (RMNy. II/2, 268, 269) használatos a *számára* 'jávára, hasznára' jelentésben (vö. NySz. III, 66).

Ezt bocsátom eléje a *szērszám* szó tárgyalásának.

*

Hát van a *szērszám* körül valami kérdés? — Hiszen egész világos, hogy előrésze a *szēr*, utórésze a *szám* szó. Azt is kijelenthetjük, hogy ezekből a szóból való mellérendelő összetétel. A nehézség — mint igen sok összetétel esetében — nem is az alkotórészek mivoltának megállapításában van, de abban, hogyan kerültek azok össze egymással, és hogyan nyerte a kapcsolatuk azokat a jelentéseket, amelyekben most használjuk és korábban is használták azt.

Most szerepel a *szērszám* kifejezés magában 'eszköz' jelentésben, és szerepel *ács-szērszám*, *kovács-szērszám*, *bányász-szērszám*-féle előtéttes alakulatokban, ugyancsak 'eszköz' jelentésben. Azonban előfordul a mai nyelvben a *ló-szērszám* kifejezés is, aminek 'ló-felszerelés' a jelentése. — Ide-oda forgathatjuk, hüvelyezhetjük a *szēr* és a *szám* szónak, illetőleg családjuknak a jelentéseit, mégsem tudjuk kezünkre keríteni a szálakat, melyek a *szērszám*, *ács-szērszám*, *ló-szērszám* kifejezések létrejöttéhez vagy értelméhez vezettek. Nem találunk ez irányban érdemleges magyarázatot mindaddig, amíg a nyelvi formákat legtöbbször megteremtő szerves beszédfolyamatokon, ezekből szokványossá vált beszédfordulatokon kívül kereskedünk.

Vannak szólások a *szērszám*-on kívül is, amelyekben a *szēr* és a *szám* szók együtt járnak. Előfordul Arany Jánosnál a *szerbe-számba vesz* a. m. 'számba vesz, összeszed'. A *szerbe-számba vesz* vagy *szerbe-számba szed* 'rendbe szed' jelentéssel is jelentkezik a népnyelvben. A *szerbe-számba* lesz 'rendben lesz' is felmerül Aranyánál. (Nyr. IV, 148, LEHR, MTsz.; id. Fokos: Nyr. LXVII, 14—5.) — Más fordulatú szólás, amely a *szēr* és a *szám* szókkal alakult, a *sē szēri*, *sē száma*. A székelységben megvolt, vagy talán megvan a *sem szere*, *sem száma* 'rendetlenül sok' értelemben (Tsz.). CzF. (V, 1275) szerint a *se szēri se száma* vagy *szere*

száma nincs a. m. 'minden rend és végnélküli'. Az újabb irodalmi és köznyelvi használat szerint a *sē szeri*, *sē száma* a. m. 'számtalan, rendkívül sok'. Szolnok-Dobokában a *nincs szeri-száma* felmerül 'össze-vissza, minden rend nélkül van' értelemben is (MTsz.). — Mind a kétféle fordulatot, amelyből az említett szólások megmerevedtek, a *szēr* szó 'sor' jelentésével magyarázhatjuk meg. Sorba venni és úgy megszámlolni: könnyebb most és könnyebb volt hajdanában, — ezt nem kell bizonygatni. Tehát: A *szērbe-számba vész* vagy *szērbe-számba szēd* eredetileg a. m. 'valamit sorba, soronkint vesz és úgy számol meg'. A *sē szeri*, *sē száma* eredetileg a. m. 'nem vehető sorba, illetőleg nem fogható fel sorban vagy sorokban, és ezért nem számolható meg'; mivel pedig ez főképen tömeges mennyiségű dolgokkal kapcsolatban természetes, a szólásnak kifejlődött a 'számtalan' jelentése. Mint láttuk, támadtak a szólásoknak olyan jelentésváltozatai is, amelyekben a 'szám, számolás' fogalmának a félreszorultával az értelem a 'sor, rend' fogalomra billent át.

Ezek a szólások arra vallanak, hogy a *szēr* és a *szám* szók vonzották egymást. Vonzották egymást első sorban jelentéstani, illetőleg lélektani alapon, vagyis mivel a 'sor' és a 'szám' fogalmak felfogása együtt történt; de azonkívül egymáshoz kívánczoltak hangalaki indítékból: alliterációs összecsengésüknél fogva is.

Nagyon valószínű, volt idő a régi magyarság életében, amikor a seregeket, csapatokat a könnyebbség és biztonság kedvéért úgy számolták meg, hogy sorokat formáltak belőlük. Ezt a műveletet hívhatták aztán így: *a seregēt vagy csapatot szērbe, számba venni*. *Szērbe, számba venni*: ez szolgált az elosztás, az elrendezés, felállítás alapjául. Másfajta — nem hadi — embercsapatokra vagy állatcsoportokra: ménesekre, gulyákra, nyájakra, csordákra megszámlolásuk, elosztásuk esetében szintén alkalmazhatták a *szēr* és *szám* szókkal az említett kifejezésekhez hasonló módon szerkesztett fordulatokat. Az élettelenek világában pedig pl. *szērük, számuk* lehetett a szövött-fonott holmíknak.

MNy.-beli cikkemben rámutatok arra, hogy a *szēr* szót a 'minden, egész, közönséges' fogalomkörbe tartozó jelzőkkel együtt gyakran használták a régi nyelvben az 'összeség' fogalmának a megjelölésére. — Azzal összefüggésben, hogy *a seregēt szērbe, számba vették*, keletkezhetek ilyen mondatok: «*A sereg mind(én)*¹ *szēre, száma* vagy *szēre, száma mind* támadott.» | «*A hadnagy a sereg szērét, számát mind* megfordította.» | «*A vezér a sereg mind(én) szērēvel, számával az ellenség ellen vonult.*»²

¹ A *mind szēre, száma* formára nézve vö. *Mindszent*.

² A hang- és alaktani jelleg korhúságára nem fordítottunk itt gondot, mert hiszen itt nem ez, hanem a beszédfordulatok a lényegesek.

Az ilyen: *mind(én) szere, száma* (— *mind*) | *minden szerét, számát* | *minden szerével, számával* szócsomókkal jelölhették azt a fogalmat, amelyre mi most az *utolsó emberig, elejétől-végig, egészen* kifejezéseket használjuk.

A seregről, másféle embercsapatról, állatcsoportról átvitték a *mind(én) szere, száma* (— *mind*) szócsomót egyéb dolgokra is, amikor azokat tökéletes, minden egyes elvárható dolgot magukban foglaló egészekként akarták szemléltetni és kiemelni. Tehát a *mind(én) szere, száma* rokonjelentésű volt az ilyenekkel: *minden ízében, minden tagja, minden porcikáját*.

Ilyeneket mondhattak annak idején: «*Az ágy minden szerét, számát tedd a szugba, sarokba!*» Az egész ágyat értették ezen, amidőn még az ágy-állványt nem mesterkéltek ki annyira, hogy főrészként, sőt önálló dologként előre tolakodott volna a szemléletben. Amikor azonban az ágy-állvány jelentősége fokozódott, akkor ennek a képzele foglalta le maga számára az *ágy* szót, a többi hozzávaló dolognak: az ágyneműnek, ágybelinek, ágyiruhának (CzF. I, 250) a jelentését pedig a *minden szere, száma* szócsomó vette fel. — Hasonlóképen egyéb esetekben is megtörtént, hogy a szemléletben a dolog képzele felbomlott egy fődolognak meg az ezzel összetartozó járulékos dolgoknak a képzetére, s a *minden szere, száma* szócsomó a fődolog képzetével szembeállított járulékokat összefoglaló képzet jelölőjévé lett.

SIMONYI (KOVÁCS MÁRTON): Nyr. XLIII, 190 a finnugorságot jellemző ú. n. összefoglaló összetételekre adalékokat közölve ezt írja: «*szerszám* (eredetileg a. m. 'ami a dologhoz tartozik, amit számba kell venni', vö. *se szere, se száma*, továbbá: „Egy papöltöző minden *szerevel számával*”)». Vagyis bizonyos mértékig SIMONYI is felismerte a *szerszám* keletkezésének kiinduló mozzanatait.

«*Az ó ruha minden szerét, számát a szegénynek adtam.*» Ezzel mondhatták valamikor: 'az egész ócska ruhát'. A példa, amire SIMONYI hivatkozik, egy 1553. évi leltárnak a tétele: «*Eggy pap öltöző aranyas mynden zerevel zamauat*» (OkISz.). Minthogy tárgyilag nem világos, mire vonatkozik ez esetben az *öltöző* (másképp *öltözet*) szó, nem tudjuk megállapítani, hogy a *minden szerével, számával* szócsomó egy egész kiemelésére szolgált-e, vagy pedig talán a 'palást' ellenében más ezzel együtt felöltött jelentéktelenebb dolgokra, járulékokra utalt-e. — 1407: «*tres militares cum loriceis et aliis attinentiis ad easdem aptas*» (TelOkl. I, 317) | 1490: «*Feghwerdrek ad homines; Karelthewzew; Labelthewzew cum omnibus attinenciis*» (OkISz. *fegyverderek* al.) | 1543: «*Eg fegwer derek cum omni instrumentois*» (uo.). Ezekben az esetekben a *cum* (*omnibus*) *attinentiis*

és a *cum omni instrumento* bizonyára a járulékok megjelölésére szolgálnak, és a legnagyobb valószínűséggel magyar *minden szerével, számával* kifejezést fordítanak latinra. 1560: «egy fő lovat *mynden szerewel számával*» (Bud. bas. lev. 10; id. ББКЕ: Nyr. LXVI, 25). Itt nyilvánvaló a 'járulékok → felszerelés' értelem.

Annak folytán, hogy a *minden szëre, száma* stb. szócsomó előbb 'az egész', majd 'a járulékok' kifejezésére foglaldott le, a *szër*-nek 'sor' és a *szám*-nak 'numerus' jelentése háttérbe szorult, elhomályosodott. Ekkor kezdett hatni a — mint minden lelki tevékenységhez — a beszédtevékenységhez is hozzákötött egyszerűsítő hajlam, amely gátat vet a nyelvi alakulatok túlsarjadzásának.

Heltai: Háló 105 (kiad. TRÓCSÁNYI 70): «az iámbor keresztyén foglyot... minden nálla valo *szereszami* és marhaitol meg fosztottanac» (id. SIMONYI: Nyr. XLV, 249). Ez a Heltai-féle *szereszami*[tól] adat arra vall, hogy lehettek olyan elváltozások, amelyekben az előtag megtartotta az egyes 3. személyű birtokos személyragot, de többesjelet, határozóragokat nem kapott meg.

Az egyszerűsítő, rövidítő hajlam a *szëre, száma, a szerét-számát, a szerével-számával* szókapcsolatokból kivetette az első tag birtokos személyragját, úgyszintén esetragját, és így megteremtette a *szër-száma, szër-számát, szër-számával*-féle formákat. — Pl. 1597: «Az iöthö ora *szeresamiban* fogiatkozások vadnak» (Oklsz.).

Fordulatok, amelyekben a 'járulékok' fogalmának kifejezői *-val, -vel* ragos társhatározói bővítmények, a jelzett módon megrövidülve efféle adatokban mutatkoznak: JordK. 63 (1516—1519.): «Eetth [itt] keth kapitwlom hean [,hëan“ vagy „hëán“] vagyon, my modon es my zerrel monnta wr ysten zerzeny az nagyab tabernaculumoth, awagy az ysten Satorath es egyhazath *mynden zersamawal* hozya tartozowal, es benne valokkal» | 1554: «Egh masa *mynden zersamawal*» (Oklsz.) | 1558: «Harom eke wasawal talygayawal igayawal es *mynden zersamawal eghetembe*» (uo.) | 1583: «hat ökrët, zekerestel *minden zergamaial egietemben* ket borÿus tehent...» (RMNy. II/2, 302) | 1587: «Prës *mynden zersamawal*» (Oklsz.). — Ezt írják egy 1552. évi leltárba: «Vtra valo agiath *minden seryvel zersamawal*» (Oklsz.). Itt a *minden szerivel, szërszámával* valószínűleg a. m. 'hozzávaló'. A kifejezés alaki módosulására nézve pedig megfigyelni való mozzanat, hogy a *szërivel* után nem a *számával* következik, hanem a *szërivel-számával* kapcsolatból elváltozott *szër-számával*. Példa ez a nyelvérzék zavarára, ingadozására, ami rendszeren együtt jár új nyelvi alakulatok keletkezésével.

A birtokviszony teljes eltüntetése és a *-val, -vel* határozóragnak *-stul (-stól), -stül (-stól)* raggal történt felváltása révén ilyen fordulatok

keletkeztek: 1587: «Eoregh bor pörös [borprés] minden zerzamostol» (Oklsz.) | 1591: «Egy comp minden zerzamostol» (uo.). 1597: «Belseo k̄w̄iseo [malom]kerek szerzamiual, az elseo kerekhez valo bokor k̄w̄, minden szerzamostul garatostul epp Jo... egieb szerzamiual... minden szerzamostul» (Oklsz. Pótl. kerék-szerszám al. [?]); vagyis a birtokos személyragos és -val határozóragos szerszámival alakkkal váltakozva veti oda a feljegyző a mindēn szerszámostul formát. — További módosulás az, hogy a mindēn marad el a szócsomóból: 1597: «Harom fa szeker zerzamostul... Kiezin szam szer iy szerszamostul» (Oklsz.).

A birtokviszonyos fordulatok helyettesítése útján lettek olyan szerkezetek, amelyekben h a t á r o z ó + való igenév kapcsolatából alakult jelző járul a természetesen mindkét elemében birtokos személyrag nélkül hagyott szerszám-hoz (a való-s szerkezetre nézve vö. KLEMM, TörtMondt. 312—3). Az ilyen eseteket háromféle típusba oszthatjuk szét: A) GyöngyTör. 1775: «Aquarius: a: ūm: quod ad aquam pertinet: Vyszhez valo szerzam: eszkösz»; vö. GyöngyTör. 2218: «Asinarius quod ad asinos pertinet. Az szamarhoz űllendő szerzam»¹ | 1591: «Az rehez ualo zerzam» (Oklsz.) | 1632: «Az malomhoz valo apros szer szamot» (Oklsz.). — B) 1545: «warro assony allatnak walo sersam» (uo.). — C) CAL. 148: «caementum: Mész és kő fal eppwletrre valo egyéb szerszám» a. m. 'építéshez, építésre, építés céljára való anyag'; vö. CAL. 642 [643]: «materia-rius: Epwletrnek zukseges zerzamiához valc».

Az efféle fordulatok úgy változtak meg, hogy a való igeneves jelző puszta főnévvé egyszerűsödött, amely a szerszám elemnek birtokos jelzőjéül szolgált. Így lett: Az A) típusból: XVI. sz.: «ágy szerszám» (Nád. T. lev. 30, I. NySz.) e. h. ágyhoz való szerszám a. m. 'ágybeli' | XVI. sz.: «konyhaszerszámok» (uo.) e. h. konyhához (-ba) való szerszámok a. m. 'konyhaeszközök' | Mel: Sám., Com: Jan.: «patika szerszám» a. m. 'orvos-ság' (NySz.) | Valkai András: V. Károly (1573.): «mert s̄rű lőuással Auria szorog, sok hario szorszam lőuéstől czikorog» (NySz. III, 308 szorog al.; szer-szám al. nincs); SZIKSZAI 143, CAL. 169: «asteria: Hario szerszam tarto haz [hely]» | 1572: «lo zerzam» (Oklsz., I. még NySz.); vö. Com: Orb. 168: «Ló-öltőzet, szerszám» (NySz.) | 1587: «Thenta zerzamot» (Oklsz.) a. m. 'tintatartó'; vö. BrassTör. (kiad. 29): «Tinta tarto zerzam». — A B) típusból: ÉrdyK. 314 (1526—1527.): «mynden nemew kowach zerzamok» (NySz.) e. h. kovácsnak való szerszámok | 1638: «Asztalos szer-szám» (Oklsz.) | Zrínyi: «minden ács-szerszámok» (NySz.) | MA. 1611.: «Madarászszerzam: Aucupatorium» | Com: Jan.: «Borbély szerzamokhoz

¹ Vö. GyöngyTör. 1942: «Arenarius: a: um: quod ad arenam pertinet Az jouenyhoz ualo eszkösz».

valo fűvec: chirurgicae» (NySz.). — A *C*) típusból magyarázható CAL. 214: «Hegedw (vagy) egyéb *musica szerszámnak*...» és 649: «melicus:... *musika zerzamos*»; megvan még: BrassTör. (kiad. 29), valamint Mad: Evang. és MNyil:Irt. (NySz.); valószínűleg *muzsikára való szerszám* előzményből. Hasonlóan fejthető meg a *mű-szerszám* is: korábban valószínűleg **műre* (actio), *művelkedetre való szerszám*. Mel: Sám.: «kiki mind meg elesiteneie az ű szanto vasat es *egyeb mi szerszamat*»; a NySz. a *szerszám* és a *mű-szerszám* tételben idézi (vö. Nyr. XXVIII, 460). Felette kétséges, hogy csakugyan a *mű-szerszám*-ra való adatnak tekinthetjük-e; t. i. lehet itt a *szerszám* előtt az *egyéb-mi* határozatlan névmás is (vö. ÉrdyK. 640: «nem twda *egyebet myt* felelny»).¹ Így a *mű-szerszám*-ra vonatkozó első adat a NySz.-ban Szentmártoni Bodó Jánosból 1636., a második Faludiból való volna.

A *C*) típus mellé olyanfajta fordulat is alakult, melynek az előrésze -ó, -ő képzős igenév: VirgK. 19 (XVI. sz. el.): «vinne *iro zerzamat*, es papirosat»; ÉrsK. 109 (1580—1581.): «*gyrozerzamoth*» | 1544: «Üöttem az *utra eg tűz ütő szerszamat*» (OkISz.; l. még NySz.); SZIKSZAI 200: «Excusorium: *Tűz kú ütő szerszam*»; ezekből: *tűz-szerszám* | 1545: «*Olto szerszamat* wasarolt ket fyrezt három uesöt es uono kest kettöt» (OkISz.) | GyöngyTör. 4484: «*chiont varro Szerszam*» | CAL. 118: «*Madarászo szerszám*» | CAL.-nál számos igenévi előtétű *szerszám* | a régiségben: *csigázó-szerszám*, *kínzó-szerszám*, *evező-szerszám*, *füstölő-szerszám*, *lövő- vagy lövellő-szerszám*, *muzsikáló-szerszám* (SZIKSZAI, NySz., OkISz.). Ezeknek korábbi jelentéséül ezt vehetjük fel: 'íráshoz: -ra, csigázáshoz: -ra, kínzáshoz: -ra stb. való szerszám'.

Az eredetibb szerkezet, mint láttuk, lényegében birtokviszony. Tőle már messze szakadtak azok az alakulatok, amelyekben az előrész tulajdonságjelölő névszó: A) Főnév: egy 1560-i levél «*fegwer derek*»-tól elkülönítve emlegeti: «*f(f)egw[v]er zerzam*»; ugyane levélben: «IX hegestewrt, keth sysakoth es egyeb *kalamar zerzamoth* talaltwnk», továbbá: «*keth hordo morhays wasyon, kiben kes, hayfono, zyzerzam, papjros, ffesyw es egyeb aprolekarw zerzam wasyon*» (LevT. I, 381) | Valkai: Barbarossa (1578.): «*Algyu szörszámot* mindent elnyeréne» (id. MFL. 112); Valkai: Tunis: «*miolta álgyu szörszámot* találtác, ilyen röttenetes voltát nem láttác» (MFL. Pótl. LVI. 1.); SZIKSZAI 143: «*Armamentarium: Algu szerszam tarto haz*»; Görcsönyi: Mátyás király is (NySz.); a. m. 'bombarda, tormentum' | 1560: «*Keeth zathyor was zerzam*» (OkISz.); Kár:Bibl. is | 1583: «*ezest zerzam*» (RMNy. II/2, 302) | Félegyházi: Bibl. (1586.): «*ercz szerszamok*» (NySz.) | ErdOrszgy.: «*s a r u t e s e g y é b*

¹ Vö.: KERTÉSZ: NYR. XLII, 7—9; BEKEI NYR. XLIII, 73; NYÍRI: MNy. XXXVII, 160—1.

szij szerszámot» (uo.). — *B)* Melléknév: α -i képzős: 1550: «*Hazy szerzamokat* [„kárpit, szőnyeg, tálak, derékalj, asztal stb.“] Szam. jegyz.» (Oklsz.) | SZIKSZAI 157: «Πανοπλία, vniuersitas armorum, seu vniuersa arma. Hoc enim nomine intelligitur, quicquid ad armandum in pugna militem pertinet: *Hadi szórzam*, hadi sok féguer»; CAL. 96: «armamenta: Minden féle *szerszám*, *fegyueri hadi szerszám*»; Kár: Bibl., Zrínyi is: *hadi-szerszám* (NySz.) || β -s képzős: SZIKSZAI 200: «Ignitabulum: *Tűzes szórszam*» || γ képzőtlen: Com: Jan.: «A ki az ó ruhákat varja és meg-foldozza, *ó-szerszám*» (NySz.).

CAL. 1585. 474 a latin *hedysmata* magyar megfelelőjéül közli: «*Edés etekszerszam*» (a NySz. nem egészen így az 1592-i kiadásból). A 'hedysma, Würze' vagyis 'édesítő' jelentésű kifejezés magyarázatában *éték mindén szère, száma* szerkezetből indulhatunk ki, amelynek 'minden, ami valami étékhez való, valamely ételnek minden alkotó része, egész anyaga' a jelentése. Ebből vált *éték szerszáma*, ebből *étékhez való szerszám*, ebből *éték-szerszám* a. m. 'étékhez való valami'. Az az *éték-szerszám*, amely édesítésre szolgált, kapta az *édés* jelzőt. Hogy ez a fejlődés valóban így történt, azt tanúsítja a Károlyi-biblia következő helye: «Az húst tellyességgel el főzem, *ízi szerszámát* meg adom» (NySz.). Az *ízi* vagyis *íze szerszámát* világosan azt jelenti: 'ami az ízéhez való' (a NySz. *íz-szerszám* alatt idézi, némileg önkényesen). Rokonértelmű igeneves szerkezetek: CAL. 235: «condimenta: *Iz ado szerszám*» | CAL. 556: «intinctus [‘bele mártogatás’ PPBl.]: *Iz (!) iz tsináló szerszam*». — Az *édés éték-szerszám* és az *ízi szerszáma* kifejezések figyelembe vételével világosodik meg a *fű-szerszám* alakulása: 'az az ételhez, az étel ízéhez való, amit bizonyos fűfélék szolgálatnak'; tehát a *fű* mint tulajdonságjelző járul a *szerszám* elé, olyan szerepben, aminő a *vas* szóé a *vas-szerszám*-ban. A *fű-sz* rszám-ra korai adatok: 1544: «Vöttem riskasat, borsot, safrant, faheyat es egeb *fű szerszamot*» (Oklsz.) | 1553: «*fyw zerzamot*» (LevT. I, 122) | 1554: «*fyű zerzamerth... fyű zerzamoth*» (i. h. 131; közli NySz. III, 199 *dérék-szérént* al.) | 1557: «*fw szerszamoth*» (i. h. 209). — A *fű-szerszám* helyett most a belőle rövidített *fűszér* járatos, ami már Geleji Katonánál megjelenik, de csak a nyelvújítás terjesztette el (vö. NyÜSz. 105, 464). Különbözik megvan a hétfalusi csángóban: *fű-ser* 'fűszer, Würze' (WICHMANN, Wb. d. Csángódiál. 131). SIMONYI: Nyr. XXIX, 483 szerint «*fűszer* [elvonás] a *fűszerszám*ból, mint *szer* van *szerszám* mellett». — Jegyezzük még ide a háromszéki *szeres pogácsa* 'fűszeres' adatot (MTsz.).

A *fű-szerszám* > *fűszér* változáshoz hasonló régebbi keletű rövidítések: a *mű-szerszám*-ból *műszér*, már Pesti Gábor Nomenclaturájában (NySz.) | *temjénező-szer* Sylv:UT. (uo.) | XVI. sz. közepe?: «Kollirium deacul, górogól kolurion, minaluk niécen neuø ez ighenee, de fok szoval, *orvoflani*

való zernek magarazhatnok» (RMNy. II/2, 47) | orvosló-szer Gyöngyösi-nél (NySz.).

A moldvai csángóban *șer-șăm* a. m. 'hängender Zierat (bes. Fransen u. ä.) am Frauenkleid' (WICHMANN, Wb. d. Csángódiál. 192). Ez a jelentés bizonyára még a korai 'járulék' értelemhez csatlakozik hozzá; kevésbbé valószínű, hogy a cafrangos *ló-szërszám* fogalmához volna köze.

A *szërszám*-nak mai értelemben vett 'instrumentum, eszköz' jelentése — szerintem alig lehet kétséges — az 'ehhez és ehhez tartozó valami' jelentésből fejlődött ki: 'olyan a dologhoz tartozó, amivel megcsinálják a dolgot vagy létrejön a dolog'. — A Melius Sámueléből (1565.) való adat, amelyet a *mű-szërszám*-mal kapcsolatban az imént megbeszélünk, szerintem inkább a magában álló *szërszám*-ra példa (*szër-szám* és *mű-szërszám* tétel alatt egyaránt felsorolja a NySz.), amint hogy a magános *szërszám* 'mentula' jelentésben (l. a népnyelvben is!)¹ szintén előfordul Melius említett munkájában (NySz.). A magános *szërszám* első adata BALLAGI, Régi m. ny. és a NySz. 356 szerint Pesti: Fab. 22. Azonban jóval megelőzi ezt a SermDom. II, 268: «Primo quia dedit triplex [duplex] instrumentum (*zerzamotoh*) ad audiendum». Lényegesen idősebb tehát, mint a fentebb idézett előtétetes adatok közül a legkorábbiak: a XVI. század eleji VirgK.-beli és az 1590—1591-i ÉrsK.-beli *író-szërszám* meg az 1526—1527-i ÉrdyK.-beli *kovács-szërszám*. — Az önállósított *szërszám* használatának figyelemre érdemes esetei a régiségben: Gyöngy. Tör. 2372: «Nemy nemw szerszam: kybewl...» | CAL. 625: «machina: Okos gondolat, szerzam» | CAL. 874 [738]: «organum: Zerzam»; de 546: «instrumentum: *Elköz*» | SZIKSZAI 158: «Ferentarius: *Könyű szorszamu vitez*»; vö. CAL. 1106: «veles: Tsatazo, *könniű zerele valo*» («velitatio: Tsatazas, a prolek harc») és 414: «ferentarii: Kinyi feguerw vitezek: (auagy) seged vitez».

ÉrsK. 59: «hozanak 8 welök az hoz walo zerth kykwel az wafzeket ky wonnak» | ÉrsK. 509: «Az wydek mynd fel kezwle x ez zert lathny mynd be gywle x Mynden ember zewrnywkedyg x kytwl az algyw [kínzóeszköz] Lattatyk» (MFL. 111 nyomán). Mindkét adat arra példa, hogy a *szër* szó 'instrumentum, eszköz' jelentésben szerepel, aminthogy a NySz. III, 192 a *szër* címszónak 13. '[instrumentum]' jelentése alá veszi fel az elsőt. Megjegyzem, hogy a NySz. idevont többi adata részben bizonyosan, részben valószínűleg nem tartozik ide (erről a MNy.-ben közlendő cikkemben). Az ÉrsK.-ben felmerülő 'eszköz' jelentését a *szër*-nek vagy úgy magyarázhatjuk, hogy a *szër* ez esetben a *szër-szám* alakulat megrövidítése, vagy pedig úgy, hogy a *szër* szónak

¹ Nb. 1737-ből *szërszám* a. m. 'cunnus' (Oklsz.) is.

a közönséges 'mód' jelentésen át szórványosan fejlődött 'eszköz' jelentése is. Egyébként az *azhoz való szer* olyanféle fordulat, aminő az előbb idézett *kőfal-épületre való szerszám*.

A *szer*-nek 'hozzávaló, anyag' jelentése tükröződik CAL. 677 [674] adatában: «moretum: Beles, azkit sok fele *szerből* sŵtnek». A CAL. 358: «embamma: *Étők iz, szer*» adatban pedig az *étők* meghatározás bizonyára nemcsak az *iz*, hanem a *szer* szóra is vonatkozik, s így az *éték-szer* a fentebb tárgyalt *éték-szerszám* kifejezéssel függ össze mint rövidülés. — Hasonlóképen a 'hozzávaló, arravaló, anyag' értelemből magyarázhatjuk a *szer* ilyen alkalmazását: 1588: «Kd kötözze v a l a m i d a r a b *szerbe* mind tokjával együtt azt az levelet» (LevT. II, 54); a NySz. az 'instrumentum' jelentés adatai között sorolja fel.

MUNKÁCSI BERNÁT «Ősi magyar szerszámnevek» című dolgozatában (Nyr. LXII, 72) így vélekedik a *szer* és a *szerszám* viszonyáról: «Az 'instrumentum' jelentésű régi *szer* szót fölváltja a nyelvtörténet folyamán a *szer-szám*, melynek utótagja már a bolgár-török eredetű *szám* (csuv. *sum* ~ köztörök *san*), de nem ennek közönséges 'numerus' jelentésében, hanem abban, mely a *számot vet* 'megfontol' kifejezésből érthető (vö. török *san-* 'denken, überlegen', csuvas Paas. *sun-* 'wünschen, wollen' > magy. *szán-*).» Az előadottak után talán felesleges ezzel a MUNKÁCSI-féle nézettel vitatkozni. Csak azt a felfogást igazítjuk helyre, hogy a *számot vet* szólás egy török 'gondolat'-féle értelmet őrizne. A szólásra vonatkozó régebbi adatok azt mutatják, hogy annak a 'számadást tesz, csinál' az eredetibb értelme. Pl. MünchK. 48: «Azert meññecne orzaga hafonlati hazi emberhez, ki akart *számot vetni* o zolgaival, Es micor kezdet uolna *számot vetni*...: *rationem ponere*» Máté XVIII. 23—24. Vagy PPl. 1708.: «Digitis computare: *Az újain vetni-fel a' számot.*» Ugyanezt igazolják a *számvető*, *számvető-asztal*, *-tábla*, *-könyv*, *számvetés* kifejezések (OklSz., GyöngyTör., CAL. stb.).

Mint tudjuk, egy szláv, közelebbiről valószínűleg kisorosz *samostril* 'önmaga-lövő' fegyvernévből lett a magyarban **szamosztrily*, ebből *szamsztrily*, majd különféle változatokon át *számszerigy*. 1575-től *ij* végű formák lépnek fel. Ezek *ly* > *j* vagy inkább *gy* > *j* hangváltozás következményei lehettek. A hangalak megváltozása következtében a fegyvernév a tárgyi hasonlóságnál fogva is *ij* 'arcus' szavunkhoz kapcsolódott, vagyis a *számszerij* > *számszerij* így elemződött: *számszer-ij*, amint a SZIKSZAI-féle «*Számszór ij*» és «*Szemszer ias vitez*», valamint a Hunyadi-féle 1631. évi *számszer-íjak* adatok az írásbeli tagolással is elárulják. Így vonódhatott össze az *ij* ~ *ij* szóvég hosszú *i*-re, és helyettesíthetett az *ij* szó *ív* változatával. (Vö. erre nézve PAIS: MNy. XXIX, 48—6, XXXVIII, 224.) Az is lehetséges, hogy az *ij* szóval, illetőleg

fogalommal való keveredés révén váltotta fel a szóvégi *gy-t j*. — Mikor azonban a fegyvernév ekként elemződött: *számszēr + ij*, a *számszēr* további elemzésre nyújtott lehetőséget: arra, hogy a *szēr-szám* alakulat fordítottjaként a *szám* és a *szēr* szók összetétele. Bizonyára a szónak ilyen felfogása tükröződik a következő adatokban: 1597: «Kiczin *szám szer iy szerszámotul*» (Oklsz. *számszēr-ij* al.) | 1566: «*Zame zery tekerő kettő*» (uo.) olv. *számé* a. m. *szám-i szēr-i*?¹

Amit a fentiekben a *szērszám* szóval kapcsolatban előadtam, világosan mutatja, hogy a két eleme a szónak nem beszéden kívüli «mesterséges» forrasztó művelet eredményeként került össze. A két elem együttesének a mostani jelentését, de az adatokból kitetsző árnyalatait is csakis akkor értjük meg, ha — részben adatszerűen kimutatható, részben kikövetkeztethető — beszédbeli szereplésére ügyelünk, illetőleg az elemeket magukban foglaló beszédfordulatokat, mondat szerkezeteket számba vesszük. Sőt az összetételnek nemcsak a jelentésfejlődését, hanem alakulásmenetét, kiformalódását is csak sajátos fordulatú szerkezetekben való egykori elhelyezkedés világíthatja meg: a *szēr* és a *szám* szók kapcsolata *mindēn* jelzővel birtokviszonyok tagja volt eredetileg, és birtokviszonyok tagja maradt később is, addig, amíg bizonyos fentebb megjelölt indítékok a birtokviszonyos szerkezetet meg nem bontották, és annak a jeleit is el nem tüntették.

A *szērszám* alakulatot úgy határoznók meg a nyelvtannak az összetételekre vonatkozó szabványai szerint: mellérendelő összetétel. De ez a meghatározás meglehetősen üres abstrakció, amely egyáltalában nem érinti a dolog velejét: azt, hogy a nyelvelem mögött gazdag, sok mozzanató élet van. Felfogásunk szerint a *szērszám* valóban összetétel, de egyszersmind csonkulat, amely más — korábban vele összefüggő — szók jelentéseinek a lecsapódásait tartalmazza, s amely egykori szerepének megfelelő alaktani jellegéből kivetkőzött. — A *szērszám* az ismertett beszédfordulatokban végbemenő jelentésváltozások következtében elszigetelődött alkotó elemeinek régi és mostani jelentésétől. Tehát oda jutottunk, hogy a *szērszám* el van szigetelve a *szēr* és a *szám* elemektől.

¹ SIMONYI: Nyr. IV, 148 a *szerszám*: szerbe-számba kifejezéseket a *számszerigy*-gyel veti össze, vagyis nyilván etimológiai kapcsolatot vél köztük. A NySz. a *számszēr-ij*-ra vonatkozó adatokat részben az *iv, ij* címszó alá osztja be *számszēr-iv, számszēr-igy, számszēr-ij* tételnek (I, 1642), részben pedig a *szēr* címszó alá veszi fel őket egy [*szám-szēr*] tételhez (III, 196). Tehát SZARVAS—SIMONYI *szám-szēr-ij* etimológiára gondolt. — A Brassói Szótártörődék kiadásában (29) «*zanzirig*: balista» van; a jegyzet szerint olv. *számszērigy* vagy *számszērigy*. Azonkívül (30) fel van véve egy ilyen tétel is: «*szēr*(szám — *igy*) vő. *számszērigy*».

Vagyis azt mondtuk, amit HERMANN PAUL (Prinzipien⁵ 330) az összetétel lényeges sajátságául jelöl meg. De különbség van PAUL felfogása és a mi felfogásunk között: PAUL szerint az elszigetelődés o k, szerintünk pedig az elszigetelődés k ö v e t k e z é m é n y, — beszédfordulatokban, mondatszerkezetekben való együtt szereplés megszokásának a következménye.

*

Lényegében ekként magyaráztam a *szerszám* szó keletkezését, jelentésfejlődését és alaki módosulásait 1936—1937. tanévi «Magyar alaktan I. Szóalkotás» című egyetemi előadásom egyik bevezető szakaszként 1936. őszén. Majdnem változatlanul megismételtem 1941—1942. tanévi «A szóalkotás a magyarban» című előadásomban. Amit most nyomtatásban közlök a *szerszám* szóra vonatkozólag, az néhány adat felvételében és egyes adatok részletezőbb tárgyalásában tér el, illetőleg bővebb az egyetemen előadottaknál.

A Nyr. 1938. évi január—márciusi füzetében (LXVII, 9—18) jelent meg FOKOS DÁVID «Szerszám» című cikke. Adataink jórészt közösek, hiszen nagyjából azonos segédművekből, forrásokból merítettünk. Részlet-megjegyzéseink között is akad olyan, amelyik bizonyos mértékben érintkezik egymással, de a felfogás, amiből kiindulunk, és az eredmények, amelyekhez eljutunk, sarkalatosan eltérnek. — FOKOS szerint a *szerszám* a 'rend, sor' jelentésű *szēr* és a 'mennység' jelentésű *szám* szó kapcsolatából lett mellérendelő: magyarázó összetétel. «A *szerszám* szó két tagja a következő jelentésfejlődésen ment keresztül: A) *szēr* a) 'sor, rend' → b) 'csoport, közösség, fajta' → c) 'ezekhez tartozó ember vagy holmi' → d) (a személyekhez vagy tárgyakhoz tartozó holmi:) 'felszerelés, szerszám, eszköz'; — B) *szám* a) 'numerus; mennyiség' → b) 'csoport, közösség'. — A *szerszám* szó használata négy kört mutat; ez a négy jelentéskör egyben a jelentésfejlődésnek egy-egy fázisát jelzi...» (I. h. 16—7.) Ami minket itt első sorban érdekel: a 4. jelentéskörre nézve így foglalja össze nézetét FOKOS: «A *szēr* jelentése ('csoport, fajta' →) 'felszerelés, szerszám, eszköz'; a *szám* ('fajta') jelentése elhomályosodik, a 'felszerelés, szerszám, eszköz' jelentésű *szēr* képzeté dominál: *ágy száere-száma, ló szere-száma*, majd ezekből igazi összetétel válik: *ágy-szerszám, ló-szerszám.*» (I. h. 16.) Vegyük hozzá még FOKOSnak ezt a megjegyzését: «lassanként az ['instrumentum, eszköz'] jelentésben közkeletű] egyszerű *szēr* szó helyett a pusztán nyomatékosnak érzett *szerszám* szót alkalmazták az 'instrumentum' jelölésére» (i. h. 15). — A *szēr*-ről közlendő dolgozatomban megteszem ellenészrevételeimet a szónak FOKOSTÓL felvett — sajnos, főképen a NySz. nem éppen kifogás-

talán értelmezéseihez és rendszerezéséhez szabott — jelentésfejlődési menetével szemben. Egyébként pedig azt gondolom, a Fokos cikkéből idézettek is elég világos tájékoztatást nyújtanak arra nézve, hogy alapjában és lényegében mennyire eltérünk egymástól, nem utolsó sorban a tekintetben, hogy Fokos különszakítva szavakat latolgat a nála megszokott elmélettel, én pedig beszédfordulatokba, mondatszervezetekbe állítva törekszem figyelemmel kísérni és kibogozni a kifejezés, illetőleg szó életsorát.

PAIS DEZSŐ.

JÖVEVÉNYSZAVAINK ÉS AZ ANATÓLIAI TÁJSZAVAK.

Egy, a Nyelvtudományi Közlemények LI. kötetébe írt cikkemben (Török adatok az Etymologiai Szótárhoz) már hírt adtam arról, hogy a Türk Dil Kurumu (Török Nyelvtudományi Társaság) kiadásában megjelenő nyelvjárási szótár¹ jövevényszavaink kutatásának a szempontjából is érdekes adatokat tartalmaz.

Amikor az alanti néhány szót felsorolom, teszem ezt azzal a reménnyel, hogy az Etymologiai Szótár ünnevelt szerzője egyik-másik adatnak hasznát veheti, s azzal a kívánsággal, hogy a pótkötetben is sor kerülhessen erre.

Az anatóliai nyelvjárások szókincese nemcsak a szoros értelemben vett török szókinces és szóképzés szempontjából érdekes, hanem azért is, mert sok, a szlávssággal közös szót is tartalmaz. Ezeknek egy része az Anatólia különböző helyeire a nagy hódítások korában letelepített szláv elemektől átvett szó is lehet. Érdemes lesz egyszer ezt a szókinceset abból a szempontból is átnézni, nincsenek-e benne magyar eredetű szavak is?

A török szavak írásmódját illetően megjegyzem, hogy az oszmánli, ill. anatóliai adatokat — részben az arab betűk elkerülése céljából, részben meg újabb, 1928 utáni forrásaimhoz ragaszkodva — a mai török helyesírás szabályait követve adom.

Bákány.

Az EtSz. mint tájszót ismeri Zala- és Csík megyéből. Zalában *«zód bákány»*; a 'közönséges seregély' neveként 1873-ban közölték (Nyr. II, 279). Csíkból meg 'füрге (pl. kis gyermek)' jelentéssel ismeretes (Nyr. VI, 471).

¹ Türkiyede halk ağzından söz derleme dergisi. I. Istanbul, 1939; II. Istanbul, 1941. =SDD.

Azt hiszem, hogy a nagyinak mutatkozó eltérés ellenére is a *bákány* szót az Anatóliában nagy területen ismert (Bursa, Samsun, Balikesir, Kastamonu, Devrek, Bartın, Zonguldak, Isparta) *bakal* szóval vethetjük egybe. Ennek jelentése 'karatavuk, sığircik' SDD. Jelzős összetételben is nagy területen fordul elő: *karabakal* 'karatavuk denilen kus' (Erzincan, Ankara, Sinop, Bilecik stb.) SDD. A 'karatavuk', vagy 'sığircik' РЕДН. viszont a közönséges seregély (Sturnus vulgaris) neve.

Tudjuk, hogy a szóvégi *-l* a magyarban a XV. század óta sok esetben palatalizálódott. GOMBOCZ leginkább éppen török jövevényszavainkon mutatja be ezt a hangfejlődést (pl. *tengely*, *bögöly*; *szál* mellett nyelvjárási *száj*: ÖM. II, 97; BTLw. 185). Arra meg, hogy a szóvégi *-ly~ -j* nyelvjárásainkban *-ny~ -n*-né fejlődhetik, arra PAIS mutatott rá: *lapály*: *lapány*, *fekély*: *fökény*, *görvény*: *görvény*, (*mál* >) *mály*:*mány* stb. (MNY. XII, 169). A *bakal* második *-a*-ja ezeknek vagy talán még korábban már a deverbális *-ály*, *-ély* képzőjű szavaknak a hatása alatt nyúlt meg.

A török *bakal* szó minden valószínűség szerint az *-l* képzőjű igei eredetű névszók közé tartozik, mint az ujj. *tükäl*, *ynal* (VON GABAIN, Die uig. Übs. d. Biogr. Hüen-Tsangs I, 23); csag. *qyral*, alt., leb. *yazal*, alt., tel., leb. *yäpsäl* stb. (BANG, KtOsm. II, 39). — A tőül szolgáló *bak-* igeinek 'valamire gondot viselni, vigyázni' jelentése is van. A Sturnus altáji neve *qara paarçyq* (POTANIN, Očerki IV, 164) is valószínűen ennek az igeinek a származéka: *baçarçyq* < *baqarçyq*. Ha ismerjük a seregélyfélét, látjuk, hogy ezek a nevek illenek rájuk, mert rovarokat, élősdieket keresgélve mintegy vigyáznak a juhra, marhára. Van is olyan válfaj, — éppen Ázsia és Délkelet-Európa steppevidékein — amelynek a neve Pastor roseus, Viehstar (BROCKHAUS). Így érthető a seregélynek említett török *sığircik* (< *sığır* 'tehén') neve is. Ha elolvassuk a reávonatkozó leírást, még egyebeket is megérthetünk: «A körülbelül rigónagyságú közönséges seregély kor és évszak szerint különböző színű és mustrázatú. Tavasszal alapszíne fekete, zöldes-biboros ércfényvel... nagyon eleven, folyton mozgó és csacsogó víg madár. Szereti a társaséletet és ragaszkodik a legelőn lévő gulyához, méneshez, nyájhoz...» (Révai-Lex.).

A *seregély* név is valószínűen folyton sürgő-forgó természetére vonatkozik, s a *sürög*—*sereg* igéből származik. Megértjük a *bákány* szó *zöld* jelzőjét is, tollazatának tavaszi zöldes fénye révén, továbbá azt is, hogy Csík megyében a szó jelentése miatt fejlődött 'fürgé'-vé.

Korlát.

A szó jelentése 'Gitter, Geschrank'. BÁRCZI (SzSz.) a BesztSzőj.-ből említi az első adatot: *corlath*. Szerinte «eredete ismeretlen, nyilván összefügg a hv. *korlat* 'istálló-oszlop, takarmánytartó' szóval, de nem döntendő el, melyik az átadó».

Az alatt közölt néhány török adatra és a sporadikusan gyakran megfigyelt *-k>-t* hangváltózásra (vö. PETZ: MNy. XXIII, 142; RÁSONYI: NyK. LI, 109) támaszkodva fölvetem azt a kérdést, nem tartozhat-e össze ez a szó az újg. *qur-* 'spannen' Analyt. Ind.~MKÁŠŸ. *qur-* 'aufstellen, unterstützen, spannen'; köktü., ujj., kun, oszm. stb. középtör. MKÁŠŸ. *qur* 'Leibgurt, Kreis', csag. 'Umzäunung'~óoszm. *qur* 'cerele, entourage' (ZAJACZKOWSKI, Études 142)~újg. *qur* 'Gürtel' (VON GABAIN, Alttü. Gr.)~kipcs. *qur* 'ua.' IBN MÜH.>MKÁŠŸ. *qurla-* 'gürten' stb. szavak családjával?

Van szabályszerű *qurlaq* származék is, a *qurla-* igéből képzett participium perfectum. Ezt Anatóliában, Izmir környékén jegyezték föl: *kurlak* 'siláh, tuzak, kapan gibi kurulan aygıtlar' SDD., azaz 'fegyver, csapda, kelepce-féle fölállított, kifeszített eszköz'. Sőt a csuvas *karlak* szó sem tartozhatik máshová. Jelentése 'korlát, karfa (hídon, vagy meredek parton vezető út mellett' PAAS., bár eddigi ismereteink szerint az első szótagban inkább *çar*-t várnánk.

Ha ez az etimológiai kísérlet helyes, nyilvánvaló, hogy a horvát szó a magyarból való kölcsönzés.

Figyelmet érdemel még a nem szorosan idetartozó, a *qur-* igéből származó anatóliai (Çangırı) *kuran* 'padlás' AnDerl. és a kipcsaki stb. *qurran* szó is, amelynek ABŪ HAYYĀN (ed. CAFEROĞLU) adja meg az eredeti jelentését: 'az ostromlók védelme céljából épített sánc, fal' ~újg. *qurran* 'Festung' (VON GABAIN, Alttü. Gr.).

Mocsok.

Szavunk a XVI. század második felében fordul elő legelőször (vö. BÁRCZI, SzSz.). Származékai közül a *mocskos* szó már 1293-ban is mint személynév élt: *Mockus* OklSz.

A rávonatkozó vélemények közül BÁRCZI legvalószínűbbnek tartja

¹ Az OklSz. *Korlath* adatai (1347-től) mind a Carolus, vagy Conradus név megfelelői-e? Ezekhez tartozik-e a *Kurlatpataka* hn. is (ZWURKB. II, 246)?

² PAASONEN kérdőjellel a csuvas *kar-* 'kiteríteni, kitárni, kifeszíteni' igéhez kapcsolja, amely viszont az ujj., csag., kun stb. *ker-*~oszm. *ger-* igével függ össze. Azonban *kerlek*~*gerlek* szó a törökségben nincs. Ha volna, kérdés, mi lenne a jelentése, s a második szótag hangalakja szorulna magyarázatra. Legfeljebb azt lehet tehát fölteni, hogy a csuv. *kar-* ige hatott a más tőből eredő *karlak* hangalakjára. A *karlak* átment a cseremiszebe is, ott jelentése 'Fensterscheibe' (RÄSÄNEN, Tschuw. Lw. 142).

azt, ami szerint a finn *moska* 'zagyvalék'-kal függene össze, azonban megjegyzi, hogy «nehézsége az egyeztetésnek az egyetlen távoli rokonnyelvi megfelelés». GOMBOCZ 1910-ben még szláv eredetűnek gondolta (MNY. VI, 422), de később már ismeretlen eredetű szavaink közé sorolta (MTNyt. III, 34).

Azt hiszem, nyugodtan gondolhatunk arra, hogy összefügg az anatóliai *muçu* 'pis, yakışsız' (Yalvaç) SDD., azaz 'piszkos, illetlen, csunya' szóval. Van ennek *-k* képzős származéka is: *mucuk* (olv. *mudzsuk*)... 'csipás' AnDerl. és *micik* 'apró, csipás' SDD. Ilyen denominális *-k* képzős származékoknak a törökségben se szeri, se száma. Pl. ujj. *ür* > *ürük* 'bestandig' | ujj. *čōp* 'Mist'—*čōbik* 'Trübung' (VON GABAIN, Alttü. Gr. 62) | MKâšγ. *qasul* 'Schlauch aus Pferdehaut', vagy 'fakéreg'. MKâšγ. kiemeli, hogy ez a *qâs* 'fakéreg' szóból ered (arab kiadás I, 320). Vö. a magy. *kászu*-val | kipcs. *it* > *itük* 'Hund' (HOUTSMA, Ein tü.-arab. Glossar 20) | MKâšγ. *kičik* 'klein' < *kiči* | MKâšγ. *čyb* 'Zweig' > MKâšγ. *čybyq* 'Zweig' | anatóliai *boču* > *bočuk* 'medvebocs' (NyK. LI, 102) | anatóliai *boduk*, *balak* stb. SDD. | a magyar *pecs* ~ *pöcs* (első adat 1482-ből: *Peches* Oklsz., 1533: embernek *peczy* Murbelius-szój.) szóval talán valahogyan összefüggő anatóliai *pöč* 'coccyx' (BALKANOGLU, Dialecte turc de Kilis: KSz. III, 271) ~ *pöç* (G. Antep, Aşağ, Kayseri), kuyruk sokumundaki üstüste dizili kemiklerin heyeti *mecmuasi*, *azmi usus*, azaz 'a farcsont csigolyái, farkcsont' AnDerl. szóból is eredt egy *-k* képzős származék: *pöčük* 'queu' (BALHASSANOGLU, Dial. turc. d'Erzurum: KSz. V, 129), *pöčük* 'kuyruk sokumu' (Kütahya) AnDerl. ~ *püçük* 'kuyruk yeri, kuyruk kemiği, pöç' (Kirşehir) AnDerl.

Piszok.

Ebbe a szóképzési csoportba tartozhat a magyar *piszok* szó is. Bár már több etimológiai kísérlet fűződik hozzá (I. BÁRCZI, SzSz.), GOMBOCZ (MTNyt. III, 34) és BÁRCZI (i. h.) ismeretlen eredetű szavaink közé sorolja.

A török nyelvjárásokban eddig még **pisik*, vagy **pisük* alakot nem tudunk kimutatni (a SDD. is csak a *k* betűig jelent meg), mégis föltételezhetjük, hogy összefügg az oszm., azerb., csag. *pis* 'unsauber, schmutzig, schlecht, verdorben', csag. *pis* 'der Aussatz, die Lepra' RADL. szóval. Az meg iráni eredetű, s a következő szócsoporthoz kapcsolandó: óperzsa *πισάγας* = ó *λεπρος* ~ pehlevi *pēsak* 'Aussatz' ~ újp. *pēs* 'ua.' ~ kurd *pis* 'ua.'. (HORN, Neupersische Etymologie 79). Vagy talán közvetlenül valamely iráni nyelvből került volna át a magyar szó?

Még nagyon sok anatóliai tájszó vethet föl etimológiai ötletet vagy deríthet világosságot egy-egy szavunk eredetére. Ezekről azonban majd máskor.

RÁSONYI LÁSZLÓ.

CZUCZOR ÉS FOGARASI NYELVTUDOMÁNYI ELVEI.

A magyar nyelvtudomány története elismeréssel emlékezik meg SAJNOVICSNAK, GYARMATHINAK és RÉVAINAK, a három úttörőnek nagy érdemeiről. SAJNOVICSNÉ és GYARMATHI a történeti célú összehasonlító nyelvészet első képviselői nemcsak hazánkban, hanem egész Európában, RÉVAINAK pedig örök érdeme marad, hogy — MELICH JÁNOS szavai szerint — «ő az első, aki nyelvi jelenségek magyarázatában nagy tökéletességgel alkalmazta a történeti módszert». ¹ Ezeknek a nagy jelentőségű kezdeményeknek azonban nem volt közvetlen folytatásuk. Sem az összehasonlító, sem a történeti nyelvvizsgálatnak nem akadt nálunk művelője HUNFALVY PÁLIG.

Mi volt az oka, hogy úttörőink tanítása a maga korában terméketlen maradt? A finnugor nép- és nyelvrokonság gondolatát idegenkedve fogadta a magyarság. Voltak történetíróink, szépíróink, akik örömmel üdvözölték az északi rokonságot, de az új tanítás szélesebb körökben nem tudott elterjedni, nem tudta megingatni a keleti származás hagyományos hitét. A finnugor nyelvhasználatnak abban az időben még nem voltak olyan erős fegyverei, hogy meghódíthatták volna a magyarság lelkét. «Finnugor területen még akkor sem bontakozhatott volna ki az összehasonlító nyelvtudomány — mondja ZSIRAI MIKLÓS, — ha egy RASK vagy egy BOPP áll a szolgálatában, mert a legtöbb finnugor nyelvből mennyiségre csekély, minőségre gyarló anyag állott a kutató rendelkezésére». ² SAJNOVICSNÉ is, GYARMATHI is csak egy-egy munkában adták ki nyelvhasználati kutatásaik eredményét. Nem folytattak harcot igazukért, elhallgattak.

Más volt a sorsa RÉVAI tanításának. RÉVAI az *Antiquitates* és az *Elaboratior Grammatica* lapjain részletesen kifejtette a nyelvünk történeti vizsgálatában évtizedeken át szívós munkával elért tudományos eredményeit. A tanítását megtámadó VERSEGHYVEL kemény harcot vívott,

¹ MELICH JÁNOS, Révai Miklós nyelvtudománya: NyÉrt. XX/4, 41.

² ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk. Budapest, 1937. 504.

s bár korán elhunyt, tekintélye halála után nem szűnt meg. A Tudós Társaság, melynek megalapításáért életében annyit fáradt, az ő tervezete szerint alakult meg s az ő tanítását hirdette irányadónak a nyelvtan és helyesírás legfőbb kérdéseiben. De a nyelv történeti vizsgálatában nem akadt RÉVAINAK követője. Nem pedig azért, mert akik utána a magyar nyelvet vizsgálták, a legfontosabb kérdéseknek egyrészt a magyar nyelv eredetét, kialakulását, másrészt a magyar nyelv gyakorlati művelését, fejlesztését látták, s ezekre nézve a nyelv életének emlékekkel bíró rövid szakaszát nem tartották döntő jelentőségűnek. Történetíróinknak a magyar mult emlékeit ápoló buzgalma megvolt nyelvtudósainkban is. BOD PÉTER, BARÓTI SZABÓ DÁVID, FÁBCHICH JÓZSEF, SÁNDOR ISTVÁN a régi szavakat is gyűjtötték. SÁNDOR ISTVÁN a maga Sokféléjében értékes nyelvtörténeti tanulmányokat, magyarázatokat közölt (vö. MELICH JÁNOS, id. m. 18—21). A Tudós Társaság nagyjutalmával koszorúzta meg KRESZNERICS FERENC Magyar Szótárát, amely a maga korának szókincsén kívül a régi nyelv szavainak a Nyelvtörténeti Szótár megjelenéséig leggazdagabb gyűjteményét foglalja magában. RÉVAI felfogását követte a Tudós Társaság abban is, hogy megkezdte a nyelvemlékek kiadását.

Maga RÉVAI világosan látta, hogy az ő nyelvtana minden más nyelvtantól különbözik, s látta a nyelv történeti vizsgálatának mint módszeres eljárásnak jelentőségét (vö. Elab. Gramm. I, 7—8, 36—39). De ez a tudományos felfedezése együtt van nála olyan hagyományos régi tanokkal, amelyek a történeti nyelvtudomány kifejlődése után jelentőségüket elvesztették vagy éppen teljesen tarthatatlanoknak bizonyultak. Így RÉVAI felfogása szerint a nyelvek közös eredetűek, egy ősnyelvnek (lingua primigenia) származékai. Ebből érthető, hogy egyaránt rokonítja nyelvünket a sémi, a török és a finnugor nyelvekkel. Ezenkívül az ő tudományában közvetlen kapcsolat van az igazság megismerése és gyakorlati alkalmazása között. Azért vizsgálja a nyelvet, hogy ősi törvényeit megismerje és ezzel szükség esetén irányíthassa használatát, művelését (vö. Elab. Gramm. I, 8—10). RÉVAINAK ezek a tanításai nagyobb hatással voltak a közvetlen utána következő kutatókra, mint a történeti vizsgálat gondolata. HORVÁT ISTVÁN is a Versegly ellen Révai védelmére készített vitairatában azt tartja Révai legnagyobb érdemének, hogy a magyar nyelv segítségével «felvezet bennünket a nyelveknek szinte tsötsömös korokig; 's útát nyit az idegeneknek is saját nyelvökről való böltsebb gondoskodásokra».¹ Nagyobb fontosságot

¹ BOLDOGÉRTI VÍG LÁSZLÓ, Versegi Ferentznek megfogyatkozott okoskodása. Pest, 1806. 158.

tulajdonít HORVÁT ISTVÁN Révai tanításában a nyelv eredetének, a gyökérszók szerepének, a képzés és ragozás keletkezésének, mint a nyelvtörténetnek.

A Révai halála után az Akadémia tevékenységének megindulásáig terjedő időt TOLDY FERENC nyelvészetünk történetében a legszomorúbb időszaknak nevezi, mert Verseghy az ország hivatalos grammatikusa lett, s akadálytalanul hirdethette iskolákban s azokon kívül nyelvünk szellemét kiölő, törvényességét megsemmisítő durva empirismusát, s ebből a süllyedésből végre is az Akadémia emelte ki nyelvészetünket avval, hogy sikerült a nyelvtudományi osztálynak elfogadtatni az Akadémiával Révai rendszerét.¹ Hogy az Akadémia Révai tanítását fogadta el, abban nagy része volt Kazinczy állásfoglalása mellett GRÓF TELEKI JÓZSEF első akadémiai elnök nagy tudományos tekintélyének és annak a két nyelvészeti munkájának, amelyet a Marczibányi-intézet pályateteleire 1818-ban a magyar nyelv bővítéséről és egy tökéletes magyar szótár készítéséről írt.² TELEKI JÓZSEF a legnagyobb elismeréssel szól Révai munkásságáról. Különösen kiemeli, hogy Révai nyelvünk történetébe új világot gyújtott a régiségek felkutatásával és vizsgálásával, de a nyelvművelésben nem tartja Révaival bírónak a régiséget. Legnagyobb dicséretül pedig azt mondja róla, hogy kedvezőbb körülmények között könnyen lehetett volna nyelvünk Adelungja (A magyar nyelv bővítése 89). TELEKI JÓZSEF a nyelvújítás és a szótárírás gyakorlati kérdéseire tudományos alapon írta meg pályaműveit. A két munkában az általános és a magyar nyelvtudománynak szinte minden egykorú kérdését tárgyalja a legjobb hazai és külföldi források segítségével, de önálló ítélettel. Különösen a nyelvújításról szóló nagyobb munkája igen gazdag tudással van megírva. TOLDY FERENC szerint Telekinek ez a műve a maga korában a legnevezetesebb magyar tudományos munka volt, amely «a nyelv' törvényeit bővebben fejtette ki, mint korában kifejtve voltak». ³ TELEKI JÓZSEF evvel a munkájával elősegítette a nyelvújítási harc lecsillapítását és az újítás eredményeinek elismerését. Másik munkáját pedig a Tudós Társaság alapul vette a nagyszótár tervének elkészítésekor. TELEKI művei

¹ TOLDY FERENC, A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban. 4. kiad. Budapest, 1878. 256, 329—30.

² GRÓF TELEKI JÓZSEF, A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által. Jutalomfeleletek I. Pest, 1821. — Egy tökéletes magyar szótár' elrendeltetése, készítése módja. Jutalomfeleletek II. Pest, 1821. — Gróf Teleki Józsefnek ezeket a munkáit méltatja CSÉRY BALINT, Teleki József gróf mint nyelvész. NyF. LV. Budapest, 1909. — ZOLNAI GYULA szerint Teleki szótártervezetében a szótárírás céljára és módszerére nézve fontos, ma is figyelemre méltó észrevételeket találunk (AkÉrt. 1899: 52).

³ TOLDY FERENC, Emlékbeszéd gr. Teleki József felett. Pest, 1855. 17.

három évtizeden keresztül (1821-től 1851-ig) nagy hatással voltak a magyar nyelvészekre nemcsak a nyelvújítás meg a szótárírás gyakorlati kérdéseiben, hanem nyelvtudományi felfogásuk kialakításában is. CZUCZOR és FOGARASI, a nagyszótár szerkesztői, igen sokban követték Teleki tanítását.

A Magyar Tudós Társaságot alaprajza kötelezte, hogy gondoskodjék egy tökéletes magyar grammatika és a lehetőségig teljes szótár készítéséről.¹ A Társaság mindjárt első nagygyűlésén, 1831-ben foglalkozott ezzel a feladattal. Nyelvtanul kiadta először 1832-ben a Magyar helyesírás és szóragasztás főbb szabályait, majd 1846-ban a Magyar nyelv rendszerét. Megkezdődött a nagyszótár előkészítő munkája is. VISZOTA GYULA a nagyszótár történetéről szóló tanulmányában elmondja, hogy a nagyszótár előkészítésére megbízta a Társaság a tagjait műszavak, mesterségyszavak és tájszók gyűjtésével. Ennek a munkának eredményeként jelent meg 1834-ben a filozófiai és a matematikai műszótár, 1838-ban a tájszótár és 1843-ban a törvénytudományi műszótár. Közben felszólítást kaptak az egyes osztályok tagjai, hogy a maguk osztályához tartozó szavakat értelmezzék. Ugyanilyen testületi munkával akarták megoldani a magyar szavaknak az ismertebb idegen nyelvek szavaival való összehasonlítását is. Amikor hosszas kísérletezés után látható volt, hogy ilyen módon nem lehet egyhamar elkészíteni a nagyszótárt, 1844-ben egy kisebb, csupán értelmező szótár szerkesztésével megbízta a nagygyűlés CZUCZOR GERGELYT, s melléje vizsgálóul megválasztotta FOGARASI JÁNOST. A szerkesztők azonban nem maradtak meg a megbízásuk szerint megállapított keretek között, hanem az értelmezésen kívül kiterjeszkedtek a szavak származásának és rokonságának kutatására is. Az Akadémia hozzájárulásával értelmező szótár helyett értelmező és szófejtő szótárt készítettek.² Munkájuk: első nagyszótárunk, A magyar nyelv szótára címmel hat kötetben 1862-től 1874-ig jelent meg.

A szótár a szerkesztők közös munkája. Nem osztották föl egymás között füzetek vagy betűk szerint az anyagot. Azt sem lehet mondani, hogy az egyik szerkesztő készítette az értelmező, a másik meg az elemző részt. Közösén dolgoztak, de a munka nagyobb részét Czuczor végezte. Az 1844. évi nagygyűlés Czuczort mint szerkesztőt bízta meg a szótár készítésével, de 1847-ben közösén jelentik, hogy fölvtették az etimológiát is a szótárba, 1851-ben a két szerkesztőről szól a szótári munkálatokat vizsgáló bizottság jelentése, de 1854-ben ugyanaz a bizottság arról tesz

¹ A M. Tud. Társaság Évkönyvei I, 102.

² VISZOTA GYULA, A M. Tud. Társaság nagyszótárának története: MNy. V, 1—7, 49—63.

jelentést, hogy a szerző — nyilvánvalóan Czuczor — ernyedetlen gondnal és lelkesedéssel folytatja művét, s ugyanakkor Fogarasi mint a szótár-szerkesztőnek megbízott munkatársa szerepel (CzF. Előbeszéd 11—13). TOLDY FERENC, Czuczor hűségese jó barátja, a róla tartott emlékbeszéd-ben elmondja, hogy Czuczor, amikor 1845-ben a szótár szerkesztéséhez fogott, félretett mindent, megvált még lantjától is, csak a szótárnak élt, s a szótár etimológiai része is nagyrészt Czuczortól való.¹ Czuczor a szerkesztés mellett ismételtelen értekeznek a szótárral kapcsolatos kérdésekről: 1847-ben a szók elemzéséről és értelmezéséről (AkÉrt. 1847), majd 1851-ben HUNFALVYVAL vitatkozva a magyar nyelv etimológiai és hasonlító vizsgálata elvéről (AkÉrt. 1851), ő írja meg és ő terjeszti elő a szótár előszavában az alapelvek és eljárás igazolásáról megjelent tanulmányokat (AkÉrt. 1857, 1859, 1860—61). De mindenben egyetértett FOGARASIVAL. Egyszer sem volt szükség arra, hogy az Akadémia határozata szerint véleménykülönbség miatt a nyelvtudományi osztály elé terjesszék az ügyet (CzF. Előbeszéd 1). Több jel arra mutat, hogy a szótárban a szó-hasonlítások egy része, különösen a mongol szavakkal való hasonlítás, meg talán a szanszkrit hasonlítás is, FOGARASI munkája. Amikor Czuczor 1866-ban meghalt, a szótár negyedik kötete volt sajtó alatt, de a munka kéziratban teljesen készen állt. Az V—VI. kötet kéziratát FOGARASI rendezte sajtó alá, s a VI. kötethez csatolt végszóban számot adott közösen végzett munkásságukról. Ha a nagyszótár nyelvtudományi felfogásáról akarunk beszélni, nem választhatjuk külön Czuczornak és FOGARASINAK a nézeteit, hanem kettőjük közös munkáját, közös felfogását kell a szótárban értékelnünk.

TOLDY FERENC az 1847. évi főtitkári jelentésében örömmel üdvözölte a szerkesztőknek azt a tervét, hogy a szóelemzést és hasonlítást is felveszik a szótárba, egyúttal azt a reményét fejezte ki, hogy «oly munkának nézhetünk örömmel és bizodalommal elébe, mely a magyar nyelvet anyagi egész mivoltában, szerkezete minden egyességeiben, történeti fejlődésében s más vele érintkezett nyelvekhez viszonyában tüntetendi elő, s jövendőre mindennemű nyelvbúvárlásban anyagul, irányul és kiinduló pontul szolgáland».² CZUCZOR és FOGARASI valóban olyan munkát akartak alkotni, mely magában foglalja mindazt, amit a magyar nyelv szavairól tudni lehet és tudni érdemes. Az tehát a kérdés, hogy mit tartottak a szerkesztők tudományos kutatással elérhetőnek és mit tartottak kutatásra érdemesnek. Más szóval: milyen nyelvtudományi elveket követtek. Felfogásuk olyan időben alakult ki, amikor még nem a

¹ A M. Tud. Akadémia Évkönyvei XI/9: 24—27.

² A M. Tud Társaság Évkönyvei VIII, 65 (idézi VISZOTA: MNy. V, 62).

történeti, hanem a filozófiai vizsgálat volt nyelvészeink szemében az egyedül helyesnek tartott módszeres eljárás. Maga FOGARASI JÁNOS egyik tekintélye volt ennek az irányzatnak, s ez uralkodott nyelvészetünkben ellenmondás nélkül HUNFALVY PÁL fellépéséig. Azután is csak hosszas küzdelemmel sikerült a történeti és összehasonlító nyelvészetnek tudományos életünkben teljesen érvényre jutnia.¹ Ez a küzdelem bebizonyította, hogy a nagyszótár nyelvbölcseleti elvei alapján nem lehet nyelvi kérdésekben módszeresen igazolható, rendszeres ismeretekhez jutni. Hiába volt ezeknek az elveknek nagy történeti multjuk, hiába voltak a történeti és összehasonlító nyelvészet kialakulása előtt évszázadokon keresztül az egész európai tudós világ tanításai, szerepük a tudományos kutatásban megszűnt.

Ha CZUCZOR és FOGARASI nyelvészeti felfogását vázolni akarjuk, a következő kérdésekre kell feleletet adnunk. Mi volt a véleményük magáról a nyelvtudományról? Miben látták a szótár célját? Hogyan gondolkoztak magáról a nyelvről s a nyelveknek, különösen a magyar nyelvnek rokonságáról és más nyelvekkel való történeti kapcsolatairól? Milyen elveket tartottak irányadónak a szóelemzésben?

A nyelvtudományt mind a ketten, CZUCZOR is, FOGARASI is filozófiai jellegű tudománynak fogták fel, olyan tudománynak, amelynek alaptörvényei a filozófiából fejthetők meg. FOGARASI A magyar nyelv metaphysicája (Pest, 1834) c. munkájában abból a tételből indul ki, hogy «az ismérettudomány vagy a' metaphysica törvényei, törvényei a' philológiának is egy magosabb, philosophiaibb, eredetibb nyelvben» (Előszó III—IV). FOGARASI a magyar nyelvtudomány filozófiai rendszerét Kant tanszéki utódának és művei népszerűsítőjének, KRUG VILMOS TRAUOGOTTNak tanításával alapozza meg, s oly nagy jelentőséget tulajdonít az újabb filozófiának, hogy azt hiszi, nem új találmány az, hanem csak a réginél tisztább, világosabb rendszere az elme eredeti és örök törvényeinek és tehetségeinek, s ezeket az eredeti és örök törvényeket az első emberek jobban érezték mint mi (id. m. 17—18). A filozófia tehát az ősember tudománya, az ősember ismereteinek foglalata, ebből lehet az ősi, eredeti nyelvet is megérteni. Ezen a felfogáson alapul Fogarasinak a betűk ősi jelentését hirdető tanítása.

Ugyanígy gondolkozott a nyelvtudományról CZUCZOR is. Határozottan kijelenti, hogy a nyelvtudományi kutatás a bölcsezet egyik ága (AkÉrt. 1853: 217). A nyelvbölcselet feladata pedig véleménye szerint «ellesni és elvonni az észnek ama kiinduláspontjait, melyekből a szók

¹ PINTÉR JENŐ, Akadémiai törekvések a nyelvtudomány terén 1831—1850-ig. Jászberény, 1906 (különnyomat a jászberényi áll. főgimn. értesítőjéből).

alkotásában s viszonyításaiban kieredt» és általában «a nyelvalkotó észjárását mind általánosan, mind egyes nyelvekre alkalmazva vizsgálni, s egymáshoz hasonlítani» (AkÉrt. 1859. II, 604). Védi a nyelvbölcseletet azok ellen, akik azt hiú ábrándozásnak gúnyolják, s csak azt az ismeretet tartják tudománynak, amit tapasztalati úton lehet szerezni valamely nyelvről. «A tapasztalatot a nyelvbölcselet sem mellózi, — folytatja Czuczor — sőt észszerűleg csakis abból indulhat ki, de nem elégszik meg a csupasz történeti adatokkal, hanem azon elveket s vezérfonalakat is nyomozza, melyeket a nyelvalkotó ész követett és követ» (AkÉrt. 1859. II, 604—5).

Nemcsak Czuczor meg Fogarasi, hanem Révai után Hunfalvyig minden magyar nyelvész a filozófiát tartotta perdöntő bírónak nemcsak az általános nyelvtudományi kérdésekben, hanem a magyar nyelv életének gyakorlati kérdéseiben is. VERSEGHY a filozófia igazságaira épített felelettel akarta megoldani a Marczibányi-intézetnek a dialektusról, a szókönyvről és a helyesírásról kitűzött pályatételeit.¹ De nem Verseghynek, hanem GRÓF TELEKI JÓZSEFnek a munkái terelték ebbe az irányba nyelvészeink gondolkozását. Teleki két pályaműve filozófiai grammatikát és filozófiai szótárt kíván. Általában a filozófiának a tudós világ előtt való nagy tekintélyét bizonyítja, hogy a Tudós Társaság megalakulásakor külön filozófiai osztályt szervez és azt közvetlenül a Társaság első és legfőbb célját, a nyelvművelést szolgáló nyelvtudományi osztály után sorolja. ALMÁSI BALOGH PÁL az egykorú tudományelméleti felfogást hirdeti, amikor azt mondja, hogy a filozófia «minden tudománynak alapköve, melyből mint valamely törzsokból kell minden tudományos esmereteknek kifejtőzniök.»² Czuczor és Fogarasi a maguk korának tudományos felfogását követték abban, hogy a nyelvtudományt filozófiai tudománynak tekintették.

Másik vonása a nyelvtudományról való nézetüknek, hogy a nyelvészetet nem tisztán elméleti, az igazság megismerésére törekvő, hanem egyúttal gyakorlati célú tudománynak, a nyelvművelés eszközének is tartották. FOGARASI kifejti A magyar nyelv metaphysicája c. munkájának bevezetésében, hogy nem halaszthatta tovább ennek a munkának kiadását, mert attól félt, hogy ha a magyar nyelv helytelen irányt találna venni tudósaink kezében, eredetisége veszélybe kerülne, de ha az ő munkája vagy annak elvein épülő jobb munka szolgál útmutatóul, az utókor ezredek múlva is művelheti ésszel és ízléssel nyelvünket a nélkül,

¹ VERSEGHY FERENC, A' filozófiának talpigazságaira épített felelet. Buda, 1818.

² KORNIS GYULA, A magyar philosophia fejlődése és az Akadémia. A M. Tud. Akad. első évszázada I, 82—83, 89, 95—96.

hogy eredetiségéből egy szálnyit is vesztené. A nyelvtudomány célja tehát Fogarasi szerint a nyelvművelés. A nagyszótár tervében és magában a szótárban is közvetlen kapcsolat van az elméleti és a gyakorlati cél között. GRÓF TELEKI JÓZSEF a szótár készítését tárgyaló pályaművében avval indokolja egy nagy magyar szótár szükségességét, hogy mindaddig, míg ilyen szótárunk nem lesz, nyelvünknek további szerencsés kiművelését nem remélhetjük. A Teleki munkája alapján készült szótári utasítás szerint «tökéletes nagy szótárnak a nyelv gyermekkora, előmenetele, virágzása s megromlásának philosophiai történeteit kell magában foglalnia» (CzF. Előbeszéd 2). Ennek az elméleti jellegű, általános tervnek a részletezésében azonban már gyakorlati szempontok érvényesülnek. Az utasítás kifejti, hogy «tökéletes magyar szótárban minden magyar szónak fel kellene találtatnia; de e szerint igen sok haszontalan, rosszul alkotott szóval terhelnők szótárunkat, s másfelől minden magyar szónak kikutatása nem is oly könnyű, mint első tekintetre vélnők» (CzF. Előbeszéd 3). Tehát meg kell válogatni, hogy mely szavak kerüljenek bele a szótárba. Az utasítás teljesen gyakorlati célok szerint irányítja a szavak kiválogatását. A közélet és az irodalom nyelvében általánosan használt szavakat akarja elsősorban felvételni a szótárba. Nem lehet csak a helyesen alkotott szavakat fölvenni, mert sok helytelenül alkotott szó általános használatú, de az írás- és beszédbeli közszokást sem lehet kizárólag útmutatóul venni, mert igen sok jó szavunk elavult, s az írók meg sok helytelen szót használnak. A felvételre kijelölt szócsoportok részletezésében az utasítás ilyen teljesen gyakorlati célú szempontokat ajánl a szerkesztőknek: meg kell jegyezni, hogy mely új, vidéki vagy elavult szók érdemlik a megtartást s felélesztést, — az idegen szók közül azokat kell felvenni, amelyek nyelvünkben régen meggyökereztek, továbbá amelyekre okvetetlenül szükségünk van, — a szótáríróknak új szókat alkotni és a szótárba beiktatni nem szabad, de a szavak magyarázatában ajánlhatnak új szóalkotásokat (CzF. Előbeszéd 3).

A tudós munkában az elméletnek és a gyakorlatnak ez az egybefonása nem lephet meg bennünket abban a korban, amelyben maga a filozófia is több művelője szerint gyakorlati célú tudomány volt. KRUG szerint a filozófia gyakorlati célja: harmónia a gondolkodásban és akarásban, ismerésben és cselekvésben. Erre a tanításra támaszkodik HERÉNYI JÁNOS és SZONTAGH GUSZTÁV magyar nemzeti filozófiája, az ú. n. egyezményes filozófia, amely szerint a filozófiának mint gyakorlati élettudománynak feladata az igaz, a jó és a szép összhangjának megvalósítása az életben (vö. KORNIS GYULA, id. m.). FOGARASI, amint már említettük, szintén KRUGból tanulta a maga nyelvbölcseletének filozófiai alapvetését.

A nagyszótár szerkesztői a legnagyobb tekintélyű tudománynak, a filozófiának segítségével akartak szilárd alapot építeni a magyar nyelv művelésének. A nyelvművelésben meggyőződésük szerint hívei voltak Kazinczynak, Kazinczy nyelvújításának. Az akadémiai utasítás szintén ezt a felfogást képviselte. A szerkesztők a nyelvújítás szavait mint a népnyelv és a régi nyelv szavaival egyenlő értékűeket vették fel a szótárba. Maga a szóelemzés, s a gyökereknek, képzőknek és ragoknak a szótárban való tárgyalása sem csak elméleti céllal történt, hanem azért is, hogy tudományos alapot vessenek nyelvünk további fejlesztésének, bővítésének. SZARVAS GÁBOR is, a nyelvújítás nagy ellenfele, azt mondja a nagyszótárról írt bírálatában, hogy a szótár tanítása szentesíti a neológia minden visszasságát, s ezért szükségesnek tartotta egész meztelenségében bemutatni azt a tudományt, amelyen az újítás nyugszik (Nyr. VIII, 23). De amint Czuczor és Fogarasi nyelvbölcselete a neológiának, ugyanúgy Szarvas Gábor történeti nyelvtudománya az orthológiának gyakorlati céljait támogatta a maga tudományos elveivel.

A gyakorlati célú bölcselet táplálja Czuczornak és Fogarasinak a nyelvről, a nyelvrokonságról, a nyelvtörténetről vallott nézeteit is. FOGARASI szerint az első nyelvalkotó az elmének eredeti és előlegi (a priori) törvényei szerint teremtette a nyelvet (A m. nyelv metaph. bev. III). CZUCZOR véleménye szerint is a nyelv «az emberi észnek egyik legnemesebb műve, az emberi ész és szellemerőnek olly nyilatkozata, mint a' világ' mindensége és tüneményei a' legfelsőbb szelleméi, kit istennek hívunk» (AkÉrt. 1853: 217). Minthogy a nyelv az emberi ész műve, s minden nyelv az illető nép ismerettárát foglalja magában, ebből a felfogásból Czuczor azt következteti, hogy a nyelvet úgy kell tekinteni, «mint gyakorlati bölcselet rendszerét, melynek vannak általános elvei, de alkalmazásban, mint a történelem bizonyítja, sokféle ágaznak egymástól» (AkÉrt. 1859. II, 603—4).

A nyelvek rokonságát illető gondolataik GRÓF TELEKI JÓZSEF felfogásában gyökereznek. Teleki, ugyanúgy mint Révai, a közös ősanyanyelvről szóló régi tanításnak híve, de nyomát találjuk nála a természeti rokonság tanán is: az ősemberek ugyanazon körülmények között belső ösztönből hasonló hangokat találtak fel. Az ilyen rokonság azonban TELEKI szerint igen távol levő, egészen elenyészett atyafiság lehet, s csak egyes szavak hasonló hangzásán alapul. A valóságos rokonság bebizonyításához a nyelvek egész belső alkotásának, természetének és a gyökérhangoknak egyezése szükséges. A magyar nyelv eredeti nyelv, nem származéka egy más nyelvnek, de rokonságban van a keleti vagy sémi, meg az északi vagy finn-lapp nyelvekkel, amint Révai is tanította. Cáfolja TELEKI Adelungot, hogy a magyar nemzet török-tatár törzsök,

mely finn, gót, vogul, votják és más népeket olyan nagy számmal hódolatott meg, hogy eredeti nyelve egészen elváltozott, cáfolja Beregszászit is, hogy nyelvünk a semiták és a perzsák nyelve között mintegy közepen állana, nem fogadja el Thomas Ferdinánd ötletét sem, amely a magyar és a régi egyiptomi nyelvek között akart rokonságot felfedezni. De azt hiszi, a magyarral valamilyen rokonságban van a zend, a szanszkrit meg a kínai nyelv. Ezek a nyelvek nemcsak a legrégebb ismeretes nyelvek közé tartoznak, hanem legközelebb állanak ahhoz az ősi nyelvhez, amelyen a legelső emberek beszéltek. Ennek a tárgynak bővebb kifejtését a szorgalmatos maradékra bízva TELEKI JÓZSEF (A m. nyelv bővítése 12—19).

A magyar nyelv valóságos, történeti rokonságát borító homályt TELEKI fejtegetései nem úzták el, hanem inkább növelték a zend, a szanszkrit és a kínai rokonság gondolatának felvetésével. A Tudós Társaság úgy akarta a megoldás felé segíteni a kérdést, hogy KÁLLAY FERENC javaslatára 1834. évi nagygyűlésén felkérte tagjait, igyekezzenek a magyar nyelv szavainak más nyelvek szavaihoz való hasonlóságát kifejteni és dolgozataikat a nagy szótárhoz való előkészületül a Társaságnak benyújtani.¹ Az így megindult hasonlítás nemcsak a magyar nyelv rokonságának tisztázásához nem járult hozzá, de nem mozdította elő a szótár ügyét sem.

Czuczor felfogása szerint a magyar eredeti nyelv, amelyet önmagában lehet és kell megérteni, megfejteni, a más nyelvekkel való hasonlítás csak másodsorban jöhet számításba. «Saját nyelvünk belső titkait kell mindenek előtt kifürkészünk» — mondja Czuczor, — mert így a szók értelmét nem kívülről fogjuk becsempészni, hanem belülről kifejteni (AkÉrt. 1851: 298). Czuczornak kufsteini börtönében erős meggyőződésévé lett az az előbbi sejtelme, hogy a magyar nyelv egyszerűségénél, átlátszóságánál és legapróbb elemeire való felbonthatóságánál fogva a világ legfejlettebb nyelveinél régibb és épebb nyelv.² TOLDY FERENC is azt remélte 1844-ben Reguly utazásától, hogy bebizonyosodik: a magyar nyelv minden mástól független ősnyelv.³

A szótárnak igen sok cikkében, szófejtésében látható, hogy a szerkesztők még oly szavakat is, amelyeket rokon nyelvek szavaival egyez-

¹ Kállay a tervezett hasonlító munka utasítását is elkészítette (vö. KEVE MÁRIA, Kállay Ferenc nyelvhasonlító munkássága. Bpest, 1940, FgrÉ. IV, 20—22). — VISZOTA GYULA: MNy. V, 52—3 közli a hasonlítókkal megbízott tagok névsorát a hasonlított nyelv megjelölésével.

² TOLDY FERENC, Emlékbeszéd Czuczor Gergely felett. A M. T. Akad. Évkönyvei XI/9: 26. — Vö. CzF. Előbeszéd 49.

³ Toldy nyilatkozatát idézi KEVE MÁRIA, id. m. 35.

tettek, vagy amelyeket más nyelvekből átvett szavaknak tartottak, igyekeztek magából a magyar nyelvből megfejteni. Ebben az eljárásban az a felfogás vezette őket, hogy a más nyelvek szavaihoz hasonló magyar szavak lehetnek nemcsak történeti rokonságnak vagy átvételnek eredményei, hanem lehetnek ősnyelvi maradványok vagy természeti rokonság következményei. Ez a felfogás és eljárás a magyar nyelv védelmét is szolgálta a szófejtésnek DANKOVSKY-féle iránya ellen. DANKOVSKY GERGELY a *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum* (Pozsony, 1833) c. munkájában a magyar szavak négyötödét minden elvszerű válogatás vagy történeti összevetés nélkül, pusztán a hangzásnak valamelyes hasonlósága alapján idegen, főképpen szláv eredetűnek akarta feltüntetni.

Magát a történeti nyelvrokonságot nem tagadják Czuczorék. Elismerik a román, a germán, a szláv nyelvek összetartozását, közös származását, az árja, az altaji, a sémi nyelvek rokonságát, de a magyar nyelv hovátartozására nem látnak kétségtelen bizonyítékokat. A szótár előszavában azt mondják, hogy vannak olyan nyelvek, amelyekről hiteles történeti adatok nyomán tudjuk, mily törzsről származtak, mint a román, a germán és a szláv nyelvekről, de más nyelvek nemzedéki fonala az őskor sötét homályában megszakadt, az ilyen nyelvek között csak hasonlítás útján lehet több-kevesebb hasonlóságot megállapítani. Ezen az alapon a nyelvűváraok a magyar nyelvet az altaji nemzetségbe, a finn-török családba kebelezték. De a szerkesztők azt mondják ez ellen, hogy a történetíróknak eddig nem sikerült hitelesen bebizonyítani, hogy a magyar faj mely altaji népekkel van rokonságban, valamint azt sem, hogy nyelvünk melyik altaji nyelvvel van leszármazási viszonyban, ezért véleményük szerint «a magyar és altaji nyelvek hasonlítását illetőleg oly nyilt téren állunk, mint a többiekre nézve» (CzF. Előbeszéd 23—24). A szerkesztők tehát nemcsak a népek, hanem a nyelvek rokonságának megállapításában is a történetírástól várták a döntő bizonyítékokat. HUNFALVY PÁL (NyK. VIII, 320—21) könnyűszerrel bebizonyítja, hogy ellenkezőleg a nyelvudománynak kell a hiányzó történeti forrásokat pótolni nemcsak a nyelvek, hanem a népek származásának, őskorának kutatásában is.

CZUCZOR és FOGARASI megkísérelték — TELEKI JÓZSEF nyomán elindulva — a magyarnak az indogermán nyelvekkel való rokonítását. BOPP, BENFEY és EICHOFF munkáiból 150 szanszkrit gyököt szemeltek ki és hasonlítottak össze alaphangra és értelemre hasonló magyar gyökökkel, s eredményül azt akarták megállapítani, hogy a hasonló szavak «részint egy ősi, elődibb közös nyelv maradványai, részint az emberi szellem közös természetében alapszanak» (CzF. Előbeszéd 28). Ez a hasonlítás természetesen nem volt egyéb meddő kísérletezésnél.

A szerkesztők a hasonlító nyelvészet legnagyobb hiányának azt tartják, hogy a hasonlított nyelveket nem ismerjük egész terjedelmükben. A magyar nyelvhasznítás véleményük szerint mindeddig az adatgyűjtés fokán áll. Csak a különböző nyelvekkel való teljes hasonlítás után lehet dönteni a magyar nyelv rokonságáról. Megemlékeznek Beregszászi Nagy Pálnak és Révainak érdemeiről; az újabb kutatók közül Nagy Jánosnak a sémi, Mátyás Flóriánnak az árja, Repiczky Jánosnak és Ballagi Móricnak az árja, a sémi és az altaji nyelvekkel történt hasonlításait dícsérettel említik. De elismeréssel szólnak a finn és a török hasonlításról is. «Senki nálunknál jobban nem méltányolja Hunfalvy Pál, Fábíán István, Riedl Szende, Budenz és Vámbéry társaink buzgalmét és általában helyes irányú munkálkodását, midőn a szűkebb finn és török nyelvcsaládra fordítják kíváló figyelmöket» (CzF. Előbeszéd 33), de hozzátesszik, hogy ezeket a szűkebb körű kutatásokat nem tarthatják elegendőnek. Ők sokkal többet akartak. Rokonszenves volt előttük a sémi-árja-altaji rokonság nagy gondolata. A magyart mint eredeti, ősi nyelvet ezek mellé a nagy nyelvtörzsek mellé akarták állítani. SZARVAS GÁBOR bírálata szerint a szerkesztőknek tudniok kellett és tudták is, hogy a legilletékesebb kutatók szerint az árja nyelvek sorában a magyarnak nincs helye, Sajnovicsnak és Gyarmathinak a munkájából pedig meg kellett volna győződnie a magyar nyelv finnugor rokonságáról, de ők «az igazságtól készakarva eltértek s a valótlansághoz szegődtek át» (Nyr. VII, 209). Amint láttuk, CZUCZOR és FOGARASI nem volt ellensége a finnugor rokonságnak, de nem látták azt bebizonyítva, s felfogásuk szerint a magyar nyelv mint eredeti nyelv nem szorítható be egy kis nyelvcsalád szűk kereteibe. Czuczornak és Fogarasinak nem volt helyes fogalma a nyelv történeti fejlődéséről. Ez is oka volt annak, hogy ismételt figyelmeztetések, bíráló észrevételek után sem tudták magukénak fogadni a történeti nyelvtudomány tanításait. Nem látták a hangváltozások következetességét, szabályosságát, sem a szerkezeti elemeknek a nyelvhasznításban való jelentőségét. Az ú. n. leánynyelvekről szólva azt mondják, hogy «az anyanyelv szavaival jobbára úgy bánnak, mint merő lelketlen anyaggal, melyet majd megcsonkítva, majd megtoldva, néha kisímítva, majd összevisszahányva saját szerveikhez és ízlésökhöz idomítanak a nélkül, hogy gyökeiket és képzőiket épségben hagynák, s alapérteményökről öntudatok volna» (CzF. Előbeszéd 24). Ez a felfogás a nyelv történetében nem szabályszerű fejlődést, hanem romlást, zűrzavart lát.

Mint a nyelvhasznításban, ugyanúgy a szófejtésben is GRÓF TELEKI JÓZSEF tanítása irányította CZUCZOR és FOGARASI gondolkozását. De amint a nyelvhasznításban a szanszkrit rokonság bizonyításával Teleki

gondolatát teljesen ki akarták fejteni, ugyanúgy a szóelemzésben is következetesen érvényesíteni akarták az alapelveket. Az 1840-ben kiadott, gróf Teleki József munkáján alapuló nagyszótári utasítás a szófejtésről elég bizonytalanul azt tartja, hogy «a kimondás által a betűk gyakran elcseréltetvén, csaknem lehetetlen a szók valódi eredetéig feljutni, erőtetéssel pedig csaknem minden szót ki lehet a legidegenebb nyelvből is magyarázni. Etymológiát mindazonáltal szótárírónak elhagyni nem szabad: az által világosodik fel nyelvünk története, szavaink értelme, s új szók alkotására csak a szószármaztatás törvényeiből lehet szabályokat venni». Ugyanez az utasítás azt mondja, hogy «a gyökszók eredetéről, a természeti hang után képzeteket kivéve, alig mondhatni valamit, mert az ős régiség homályában vész el» (CzF. Előbeszéd 6). Az Akadémia 1844. évi határozata csak értelmező szótárt kívánt, a szerkesztők az utasítás felfogását követték, amikor az etimológiát felvették a szótárba. Maguk rámutatnak arra, hogy az utasítás szavainál következetesebben akartak eljárni a szóelemzés gyakorlásában, azért elhatározták minden magyar származású szavunk elemzését (CzF. Előbeszéd 7. jegyzet). Meg akarták fejteni az etimológia eszközeivel a magyar nyelv titkát: meg akarták magyarázni szavainak keletkezését. Ennek a nagy célnak elérésére nem lett volna elég sem a régi nyelv vizsgálata, sem a rokon nyelvekkel való hasonlítás. A szerkesztők meggyőződése szerint teljes eredményt csak a szógyökök tanától és a gyökérhangok ősi jelentésének felkutatásától lehetett várni.

Amikor a szerkesztést CZUCZOR és FOGARASI megkezdték, a magyar szófejtésben ezek az elvek uralkodtak. KRESZNERICS FERENC szótára nem pusztán a betűrend, hanem a kezdőbetűkön belül a gyökérrend szerint sorolja fel a szavakat, de a gyökér megállapításánál tovább nem megy az elemzésben. Sem a gyökerek jelentését nem bolygatja, sem a rokon gyökereket nem családósítja. A gyökereket nem elemzi, nem vizsgálja a gyökérhangokat.¹ Annál buzgóbban akarja felderíteni a szavak eredetét KASSAI JÓZSEF szókönyve.² A szavak gyökerét a legmerészebb és legszeszélyesebb elemzéssel állapítja meg, a kielemezett gyökereket pedig hangtani vagy jelentésbeli korlátokra való tekintet nélkül rokonítja egymással, s ilyen erőszakos úton következtet valami eredetibbnék képzelt alakra és jelentésre. Elve az elemzésben, hogy a magyarban minden betű más betűvel felcserélhető, csak a hangrendre kell ügyelni. De a hangok jelentése nem szerepel Kassainál sem magyarázó elvként.

¹ KRESZNERICS FERENC, Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal. I—II. Buda, 1831—32.

² KASSAI JÓZSEF, Származtató s gyökerésző magyar-diák szókönyv. I—V. Pest, 1833—36.

Maga FOGARASI azonban éppen a betűk eredeti jelentésének megfejtésével akarta biztos alapra helyezni a magyar szófejtést A magyar nyelv metaphysicája c. művében. Hogy ebben az időben nyelvészeink milyen fontosnak tartották a hangok jelentésének kérdését, abból látható, hogy többen is igyekeztek Fogarasihoz hasonlóan megoldani, így MÁRTON JÓZSEF, KERÉKES FERENC, ENGEL JÓZSEF, SASKU KÁROLY, GALGÓCZI GÁBOR.¹ Közülük KERÉKES és ENGEL lélektani alapon akarták a betűk eredeti jelentését az ember ősi ösztöneiből magyarázni. Ebben valószínűleg ALMÁSI BALOGH PÁLT követték, aki széleskörű szakirodalmi tájékozottsággal vizsgálta a nyelvnek a lélekhez való viszonyát (PINTÉR, id. m. 11).

A szófejtésnek ezek az elvei a történeti-összehasonlító nyelvészet előtt általánosak voltak a nyugati tudományos irodalmakban is. Ismeretes, hogy a szógyökerekről szóló tanítást a humanista nyelvészek a héber grammatikából tanulták. FULDA és utána ADELUNG az egytagú gyökerekben ősi szavakat látott, amelyekből összetétel útján keletkeztek a többtagú szavak (DELBRÜCK, Einleitung⁶ 26—28). A hangok jelentése pedig már PLATON Kratylosában megtalálható, s az ókor grammatikusainak egyik kedvelt szófejtő eszköze volt (THOMSEN, Geschichte der Sprachwissenschaft 11, 24—26). ADELUNG szófejtéseiben szintén szerepel a betűk jelentése. Ez a tanítás fokozatosan visszaszorult a hangutánzó és hangfestő szavak magyarázatára (vö. GOMBOCZ ZOLTÁN: MNy. IX, 385—91), de még HUMBOLT VILMOS is, csatlakozva az előző tudományos felfogáshoz, a hang és a jelentés kapcsolatának magyarázatában egyaránt szerepet tulajdonít az utánzásnak, a jelképes és az analógiás jelölésnek (DELBRÜCK, Einleitung⁶ 54). HEYSE sem tagadja meg egészen a hangok jelentését: a magánhangzóknak érzelmi, a mássalhangzóknak pedig értelmi szerepet tulajdonít.²

¹ MÁRTON JÓZSEF, Értekezés a magyar nyelv eredetéről. Bécs, 1830 (vö. HALÁSZ IGNÁC: NyK. XXXIII, 20). — ENGEL JÓZSEF, A magyar nyelv gyökérszavai. Nyelvtud. pályamunkák II. Buda, 1839. — KERÉKES FERENC, Értekezés és kitérések. Debrecen, 1836 (vö. LOSONCZI ZOLTÁN: Nyr. XLIV, 409—16). — SASKU KÁROLY, Közönséges nyelvtudomány, vagyis nyelvek alaptudománya. Tud. Gyűjt. 1840 (vö. CSÉRY BÁLINT: NyF. LXIII, 20). — GALGÓCZI GÁBOR, A természet rendszere a magyar nyelvben. Magyar nyelvtan. Pest, 1848.

² ZLINSZKY ALADÁR, Művészi hangfestés és hangutánzás. 1937: 11, 17 (különnyomat a Bp. Szemléből). — HEYSE-nek System der Sprachwissenschaft (Berlin, 1856) c. munkája alapján írta RIEDL SZENDE Magyar hangtana (Prága és Lipsce, 1859) bevezetésében «A nyelvtudomány alapfogalmai s elvei» c. tanulmányát. — HALÁSZ IGNÁCnak az az állítása (NyK. XXXIII, 20), hogy Fogarasi, Márton, Kerekes és Sasku Heyse hatása alatt írtak a betűk jelentéséről, valamilyen tévedésből keletkeztetett, mert a harmincas években még nem lehet Heyse hatásáról beszélni.

HUNFALVY PÁL 1851-ben a nyelvhasználat elveit és elemeit fejtegetve (AkÉrt. 1851: 78—112) a pozitív történeti kutatást hirdeti, s határozottan elítéli a nyelv filozófiai szemléletét és vizsgálatát. Kimondja, hogy a nyelvtudomány nem ereszkedik azon ködös régiségbe, melyből a nemzetek és nyelvek előjöttek, a nyelv szógyökereiről pedig egyedül a rokon nyelvek vizsgálatával együtt lehet okosan beszélni. A betűk ősjelentését vagy bölcselmi értékét azonban nem tagadja ilyen határozottan, lehetségesnek tartja nemcsak a hangutánzóokban, hanem más szócsoporthoz is a hang és jelentés bizonyos fokú reális kapcsolatát, de óvatosságra inti a kutatókat: «a' betűk bölcselmi értékét kutató szemlélődés kelleténél tovább ne menjen: mivel a' tudomány a' meglevő nyelveket elemezni tudja, de nyelveket alkotni nem képes. Innen fogalmakban nehezen méríthetem ki akar az r, akar az l vagy bármely más betűk értékét: sőt azt lehet találni, hogy ugyanazon szóelemek a' legellenkezőbb tulajdonságokat fejezik ki» (uo. 85). Czuczor Hunfalvynak adott válaszában (AkÉrt. 1851: 288—98) ragaszkodik a gyökszók elemzéséhez. Egyúttal elmondja, hogyan járnak el a szók elemzésében. Először megkeresik a szógyököt, azután összeállítják mindazokat a szavakat, amelyekben az a gyök előfordul. Ha ugyanannak a gyöknek többféle értelmére akadnak, jelentés szerint osztályozzák. Ezután összehasonlítják a magyar gyököt más nyelvek rokon hangú és értelmű szavaival. Eljárásukat a *szarv* szó elemzésén mutatja be. Ennek tiszta gyöke az emelkedést, magasodást, növést, tehát fölfelé mozgást jelentő r, segédhanggal ar. Ez a gyök van meg a *paré, saru, part, ár, szár, meredek, serdül, erdő, bérc, orom, óriás, sörény, szőr* stb. stb. szavakban, s ugyanezen gyök és értelem van a görög *xéρας*, a latin *cornu*, a német *horn*, a szláv *roh*, a finn *sarvi* stb. szavakban. Tehát nem a hangoknak filozófiai alapon előre megállapított jelentéséből indulnak ki, hanem a rokon alakú és jelentésű szavaknak összegyűjtése és vizsgálata alapján jutnak el a hangok jelentésének megállapításához. Csak az eljárás változott, az eredmény ugyanaz maradt. Erre az eljárásra hivatkozva mondhatta FOGARASI a szótár végszavában, hogy a bölcselmi és metafizikai elveket teljesen mellőzték, legfeljebb indukció útján és csak a magyar nyelvre vonatkozólag érintettek egyet-mást. Ugyanezt az eljárást részletezi a szótár előszava, s ugyanez látható a szótár cikkeiben is.

HALÁSZ IGNÁC szerint a nagyszótár szerkesztői az etimológia birodalmában némi módosítással KASSAI elveinek hódoltak, KASSAI hatása alatt újták a maguk szófejtéseit (vö. NyK. XXXIII, 15). Kétségtelen, hogy mind a két szótár magából a mai magyar nyelvből akarja megfejteni eredeti szavainkat a hangalaknak és a jelentésnek elemeire bontásával. Csakhogy KASSAI teljesen szabadon bánik a hangokkal és a

jelentéselemekkel, tetszése szerint kapcsolja össze a legkülönbözőbb alakú és jelentésű szavakat. Czuczor és Fogarasi igyekeznek bizonyos fokú módszeres eljárást követni. A gyökerek megállapításában csak a rokonszervi hangok kapcsolatára építenek, s figyelembe veszik a jelentések különbségét is. Czuczor és Fogarasi kétségtelenül használta Kassai szótárát. Egyező magyarázatok találhatók mind a két szótárban. Megegyeznek abban is, hogy egyaránt ADELUNG szótárát tartották mintának. MELICH JÁNOS annak a bebizonyítása után, hogy Révai nem Adelungtól tanulta nyelvtudományát, rámutatott arra, hogy Adelung magyar követői közé kell sorolni VERSEGHYt, KASSAIT, CZUCZORT és FOGARASIT.¹ Adelungnak híve volt GRÓF TELEKI JÓZSEF is, aki mind a két nyelvészeti munkájában többször is hivatkozik Adelung tanításaira, szótárát pedig az egész európai irodalomban legjobb szótárnak tartja. Teleki útmutatása alapján vették mintául a mi szótáríróink Adelungot. De sem Teleki, sem Czuczor és Fogarasi nem utánozták mindenben Adelungot, több kérdésben Adelungtól független vagy éppen vele ellentétes nézeteket vallottak. A nagyszótárban nemcsak Adelung hatását lehet látni. Forgatása közben találkozunk BOPP, BENFEY, POTT, HEYSE, SCHLEICHER, CURTIUS, SCHOTT, GABELENTZ és más nagytekintélyű nyelvészek nevével. De csak adatokat vagy egyes szavakra vonatkozó, a szótárban elszigetelten maradó nézeteket merítettek a munkáikból. Ugyanígy jártak el a történeti-összehasonlító nyelvészet magyar képviselőivel is: adataikat részben felhasználták, de nyelvtudományi felfogásukat nem tették magukévá.

CZUCZOR és FOGARASI végig híven kitartottak a filozófiai nyelvtudomány mellett, mert az volt a szilárd meggyőződésük, hogy ennek a tudománynak segítségével tehetnek legnagyobb szolgálatot a magyar nyelvnek s a magyar nemzetnek.

Amikor az utolsó kötet 1874-ben megjelent, az Akadémia TOLDY FERENCNEK a szerkesztők munkáját meleg szavakkal méltató előterjesztésére a nagy mű elkészültét emlékéremmel örökítette meg.² Az emlékérmét a szerkesztők arcképe díszíti, de nemcsak a szerkesztők munkáját örökíti meg az érem, hanem jelképe annak is, hogy az Akadémia megoldotta egy nagy feladatát, amelyre alaprajza is kötelezte: elkészíttette a magyar nyelv nagyszótárát, s evvel beteljesítette a magyarság jobbainak száz éven keresztül ápolta vágyát.

De ebben az időben már lehanyatlott a filozófia nagy tekintélye, s helyét a természettudományok foglalták el. A nyelvtudományban is

¹ MELICH JÁNOS, Révai Miklós nyelvtudománya. NyÉrt. XX/4: 32.

² Vö. AkÉrt. 1874: 121—2, 133—6.

idejét multa a nyelvbölcselet. A történeti és rokonnyelvi adatok vizsgálatára építő, friss lendületű történeti-összehasonlító nyelvtudomány tört diadalra. Az új tudományos felfogás vezérei kemény bírálatban mondták el véleményüket a nagyszótárról. Előbb HUNFALVY PÁL bírálta 1870-ben (NyK. VIII, 302—24), majd 1878—79-ben SZARVAS GÁBOR (Nyr. VII—VIII). Mind a két bírálat a szótárnak azokkal az elveivel harcol, amelyekkel szemben a történeti-összehasonlító nyelvészetnek kijellett vívnia a maga igazát: Hunfalvy és Szarvas támadták a nyelvészet filozófiai felfogását, a szavaknak bármely nyelv szavaival való hasonlítását, az idegen eredetű szavak visszahódítását, a gyökök és a gyökérhangok jelentése alapján űzött szófejtést. A támadás során csak mellékesen érintették, hogy ez a szótár nemcsak etimológiai, hanem értelmező szótár is. A szótár bírálói — amint SZINNYEI JÓZSEF találóan mondja — «elmulasztották elismerni, hogy értelmező része jó».¹ Első nagyszótárunk szófejtő része, mint a régi nyelvbölcseleti irány terméke, teljesen elavult. De maga a munka, mint a XIX. század közepének köznyelvi és irodalmi szókincsét magában foglaló, eladdig legteljesebb és a szavakat igen jól értelmező szótárunk, nyelvtudományi irodalmunk nagyértékű forrásai közé tartozik.

SÁGI ISTVÁN.

¹ SZINNYEI JÓZSEF, A M. Tud. Akadémia és a magyar nyelvtudomány. A M. Tud. Akad. első évszázada I, 18.

A NÉMET HELYES BESZÉDEJTÉS KEZDETEI MAGYARORSZÁGON.

Igen sokan Goethére viszik vissza azokat a törekvéseket, amelyek az egységes s a nyelvjárásokon fölül álló német beszédre vonatkoznak. Tagadhatatlan, hogy amennyiben az egységes német beszéd a színpaddal függ össze, Goethével lehet kapcsolatba hozni. Az is valószínű, hogy a SIEBS TIVADARTÓL¹ szabályokba foglalt német színpadi nyelv, a *Bühnenaussprache*, valamint az ebből kivont és kivonható rádió-² és előadó nyelv (*Vortragssprache*), továbbá az ehhez mért és iskoláknak szánt *Hochsprache*, azaz a német köznyelvi kiejtés is végső eredményben a nagy német «Universalsgenie»-re megy vissza. De ha ez így van is, mégsem mondhatjuk minden fenntartás nélkül, hogy csak Goethével kezdődik a helyes német kiejtésre, az ú. n. helyes olvasásra és helyes beszédre való törekvés.

«A német köznyelv és helyes kiejtés»³ című tanulmányunkban a német helyesejtés kezdeteit már az ófn. korszakra kimutattuk, és megállapítottuk, hogy az írás, helyesebben az írott szövegek olvasása tett szükségessé egy szabályokhoz kötött kiejtést. Ezzel igazoltuk GEISZLER EWALDnak ez inkább csak elvi jelentőségű megállapítását: «Die deutsche mündliche Gemeinsprache beruht in entscheidenden Punkten auf dem Schriftbilde».⁴

A német nyelv legelső évtizedeire vonatkoztatott feltevésünket a középfelnémet korszakra is kiterjesztettük és biztosra vettük, hogy «a lovagok, akiknek még az alnémet származású Veldecke is felnémet nyelven írta verseit, nemcsak olvasták, hanem ünnepi tornák, hivatalos és nem hivatalos találkozások alkalmával e minden lovagnak ismeretes

¹ SIEBS, THEODOR, Deutsche Bühnenaussprache—Hochsprache. Bonn—Berlin, 1930¹⁵.

² U. a., Rundfunkaussprache. Berlin, 1931.

³ SCHWARTZ ELEMÉR, A német köznyelv és helyes kiejtés. Budapest, 1940.

⁴ GEISZLER, EWALD, Erziehung zur Hochsprache. Halle, 1925, I, 31.

nyelven beszéltek is.¹ »S jóllehet a lovagvilág letűntével az a német nyelv, amely a középkori lovagi irodalomban jelentkezett, el is durvult, az egységesítő törekvések sem írásban, sem szóban nem állhattak meg. Az irodalomban a kancelláriák folytatták az egységesítést, a szóbeszédben pedig a különböző nyelvjárásterületről valók élenkebb érintkezése, a közigazgatás fellendülése és a grammatikai oktatás sürgetése egyengette a köznyelvi ejtés útját. S amikor a humanizmussal nekilendült iskolaügy keretében az anyanyelvi oktatás megbecsülésben részesült (uo. 41), majd pedig, amikor Luther bibliafordításával a német nyelvterület legnagyobb része egyetlen normalizált nyelvhez jutott, előtérbe került egyrészt az új köznyelv helyes leírásának, másrészt a leírt köznyelv helyes olvasásának kérdése. A XVI. század nyelvkönyvei, jelesen az ezekben elhelyezett vagy a külön megjelent helyesírási útmutatók mind ezt igazolják JELLINEK MIKSA HERMANN e sorai szerint: «Die deutschen Orthographiebücher verdanken... ihre Existenz den Bedürfnissen der Kanzlei und des Unterrichts. Demgemäss kann man zwei Gruppen unterscheiden: Anweisungen zur deutschen Schreibung... und Anweisungen zum Lesen deutscher Schriften, Arbeiten der Schreiber und Arbeiten der Schulmeister.»² Az íródiákok inkább az újonnan elismert német köznyelv helyes leírásával, az iskolamesterek pedig az oktatásnál használt szövegek helyes olvasásával foglalkoztak. Mindenik csoport szinte áthidalhatatlan nehézségekkel küzdött. Az íródiákok a hagyományos írásmesterség emlőin nevelkedve nem tudtak teljesen szakítani a már megszokott írásmódokkal, az iskolamesterek pedig mintaszövegeikből az újabbkori köznyelvet akarván kiolvastatni, azt találták, hogy a betűvetésben oly összevisszaság uralkodik, hogy az olvasmányok szánt nyomtatványok helyes olvasása szinte lehetetlenség. ICKELSAMER BÁLINT, az oktatómesterek egyik legjelesebbike, iskolamesteri ténykedése közben már korán felismerte, hogy az írás és beszéd, illetőleg a betűk és azoknak hangmegfelelései közt mily nagy a következetlenség,³ és mennyire fontos volna, ha egy-egy betűnek csak egy pontos és határozott hangértéke volna. Ezt KOLROZ JÁNOS is tapasztalta,⁴ s ezért JELLINEK azt az elvi jelentőségű megállapítást tehette, hogy «die deutschen

¹ SCHWARTZ ELEMÉR i. m. 40.

² JELLINEK, MAX HERMANN, *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik*. Heidelberg, 1913—1914, I, 40.

³ V. Ö. ICKELSAMER, VALENTIN, *Die rechte weis auff's kürztzist lesen zu lernen*. Erfurd, 1527; Marburg, 1534. — U. a., *Ein teutsche Grammatica*, h. és é. n.

⁴ *Enchiridion ... Durch Joannem KOLROZ, tüdtsch Leermeystern zu Basel*. Zu Basel, durch Thoman Wolff, MD. XXX.

Orthographiebücher (sind) nicht durch die Ausbildung der Gemeinsprache, sondern durch die Inkongruenz von Schrift und Sprache hervorgerufen worden» (i. m. I, 54).¹

Mindezek a nehézségek, amelyek az írás-olvasásnál német nyelvterületen jelentkeztek, nem voltak mégsem akkorák, mint azok, amelyekre az idegenek bukkantak német szövegek kézbevitelénél. A németet ugyanis még nyelvérzéke s nyelvtudása keresztülsegíthette a szöveg-olvasási akadályokon, de az idegent nem! Ha ő akart a német nyelven írt szövegek szóbeli birtokába jutni, tisztába kellett jönnie a német szövegeket megörökítő írásjegyek hangértékével. Ezt jól megéreztek a franciák közt német nyelvoktatással foglalkozó ÖLINGER ALBERT,² RITTER ISTVÁN,³ és SCHÖPF HENRIK⁴, s éppen ezért grammatikáik megszerkesztésénél helyes pedagógiai érzéktől vezetettve a hangtani ismeretek fontosságát hangoztatták és ezek közvetítésénél tekintettel voltak tanítványaik hangkészletére s egyéb nyelvi ismereteire.

A XVII. század nyelvészei még mindig az inkongruencia kérdésével bajlódtak, jóllehet egyik vezető emberük, név szerint SCHOTTELIUS J. GYÖRGY,⁵ aki szerint a nyelvművészet «eine Wissenschaft, oder kunstmessige Fertigkeit, recht und rein Teutsch zureden oder zuschreiben» (i. m. 179), a hangtani kérdések fontosságáról nem sokat tart és nevetésesnek mondta «... als grosse Meisterstücke öffentlich als was köstliches und nötiges hervorzugeben, wodurch das rechte höchstlöbliche Sprachwesen (so-viel die Ausrede, Bildung und Rechtschreibung der Wörter betrifft) auf ein lauter ungewisses und Trieb sand wolte gesetzet

¹ V. ö. még FRANGE, M. FABIAN, Orthographia deutsch, Lernt, recht buchstäbig deutsch schreiben. Wittemberg, MDXXXI.

² Vnderricht der Hoch Teutschen Sprach: Grammatica seu institutio verae Germanicae linguae. . . Alberto OELINGERO Argent. Notario publico Auctore, Argentorati, excudebat Nicolaus Vvyriot, M. D. LXXIII.

³ Grammatica Germanica Nova, usui omnium aliarum nationum, hanc linguam affectantium inserviens, praecipue vero ad Linguam Gallicam accommodata. . . Studio et opera M. Stephani RITTERI Grunbergensis Hessi P. L. C. Marpurgi, Typis Rodolphi Hutvoelckeri, Anno 1616.

⁴ Institutiones in linguam Germanicam, sive Allemanicam. Ex quibusuis probatissimis Authoribus excerptae, ac in gratiam Studiosae, imprimisque Lotharingicae, Juuentutis conscriptae. Per Henricum SCHÖPFIVM ex oppido imperiali. Inghelhemia prope Moguntiam. Mogvntiae, typis Hermanni Meresii Anno M.DC.XXV.

⁵ SCHOTTELIUS, J. G., Opus de lingua Germanica, Brunsvigae, 1663. — Ez egyébként e címen ismert munka: Ausführliche Arbeit Von der Teutschen Haupt Sprache, . . . Abgetheilet in Fünf Bücher. Ausgefertiget Von Justo-Georgio Schottelio D. . . Braunschweig, Gedrukt und verlegt durch Christoff Friederich Zilligern, Buchhändlern. Anno M.DC.LXIII.

werden.¹ De ha nem sokra tartotta is az írásról és kiejtésről szóló fejtegetéseket, egészen mellőzni éppoly kevésbé tudja e kérdéseket, akárcsak a XVII. és XVIII. század grammatikusai, akik majdnem valamennyien a nyelvtan régi, Priscianusra visszamenő felosztását (orthographia, prosodia, etymologia, syntaxis) megtartva két fejezetben is, mind az orthographiáról, mind a prosodiáról szólóban helyet adtak a betűk — ha mindjárt kezdetleges — fonétikai leírásának, továbbá az időtartam és hangsúly helyes használatáról szóló utasításoknak.

Magyarország németlakta vidékei a nagynémet grammatikai oktatás hullámesapásait nem kerülhették ki. Így a csak címben ránk maradt BAKOSS JÁNOS-féle Kurz- und rechtmässiger Grund der Hochdeutsche Sprache,² wie auch deroselben Schreibrichtigkeit, nach was sich ein jedweder halten soll, wenn errecht schreiben will, továbbá a WARMER KRISTÓF nyelvkönyve, a Neueröffneter Schatz-Kasten Der fürnehmsten Zehen Sprachen in Europa és a BUCHHOLZ GYÖRGY-féle elveszett Kurtze aber nützliche Anleitung zur deutschen Schreibe-, Rede- und Dichtkunst (1709) már címükből arra engednek következtetni, hogy a hazánk területén megjelent német nyelvtanok közül az első ugyan csak az írásmesterségről szólhatott, de a másik kettő a kiejtésről is értekezett. Ha azonban a ránkmaradt WARMER-féle tíznyelvű Kincsesládát felnyitjuk,³

¹ Uo. 158. — JELLINEK (i. m. II, 16) is azt mondja, hogy «Charakteristisch ist, dass Schottelius von den Untersuchungen über die Verschiedenheit der e-Laute nichts wissen will, weil die Aussprache ein so ungewisses Ding sei.»

² Teljes cím: Kurz- und rechtmässiger Grund der Hochdeutsche Sprache, wie auch deroselben Schreibrichtigkeit, nach was sich ein jedweder halten soll, wenn errecht schreiben will. Welches alles aus unterschiedlichen gelährter Leut Büchern mit Fleiss, in Unterredung zweyern Jungfern Christina und Rosina, der blühenden Jugend zum besten zusammengetragen ist von J. B. C. (Joh. Bakoss Cibieniensis), Hermannstadt, 1678.

³ Gazophylacium decem Linguarum Europaearum apertum, in quo non solum Pronunciationes, Declinationes et Conjugationes; sed etiam diversi Dialogi in Sermone Germanico, Polonico, Bohemico, Belgico, Anglico, Latino, Gallico, Hispanico, Italico et Ungarico aperiuntur.

Das ist:

Neu eröffneten Schatz-Kasten der fürnehmsten zehen Sprachen in Europa. Darinnen nicht allein die Pronuntiationes, Declinationes und Conjugationes in Deutscher, Polnischer, Böhmischer, Niederlaendischer, Englaendischer, Lateinischer, Französischer, Spanischer, Italienischer und Vngrischer Sprache; Sondern auch unterschiedliche nuetzliche Gespraechen in gedachten Zehen Sprachen zu finden, von allerhand gemeinen Sachen und Geschäften welche taeglich in der Hausshaltung, in der Kauffmanschafft und andern Verrichtungen zu Hause und auff der Reise fuer fallen, sowol vor die studirende Jugend, als auch allen Liebhabern dies Sprachen zu Nutz mit sonderem Fleisse geschrieben und zusammengebracht von Christophoro WAIMERN, Artium Lib.

és az «Előljáró beszédben» a nagyműveltségű kassai nyelvmester e szavait vesszük: «Ha a trombita bizonytalan zengést tészon, kicsoda készül az hartzra? Azonképpen te-is jo kedvü Olvasó, ha az te nyelved által bizonyos jegyzoé szót nem szólasz, mikép érthetik meg az mit szóllasz? csak hijába lészon szóllásod», vagy ahogyan németül mondja: «... so ihr nicht eine, deutliche Rede gebet, wie kann man wissen, was geredet ist?», azt hisszük, hogy itt a német nyelv kiejtésének pontos szabályaihoz jutunk. Pedig éppen nem. A német helyes kiejtés nála már feltétel, amelyhez «Kurzzer Vnterricht Wie man die Polnischen Buchstaben im Lesen und Reden recht aussprechen sol» vagy «Kurtze Anleitung, wie man frantzösische Sprache recht lesen und pronunciren sol» stb. címen az általa tárgyalt kilenc nem-német nyelvnek helyes kiejtését igazítja. Így a hazánkban követelt német kiejtésre vonatkozólag e műben éppoly kevésbé kapunk felvilágosítást, akárcsak BUCHHOLTZ elveszett Redekunstjából kaptunk volna, mert valószínű, hogy ez a tisztára német anyanyelvűeknek szánt nyelvkönyv is a kiejtéssel csak annyiban foglalkozott, mint a korabeli egyéb német nyelvtanok, amelyek a jó kiejtést — mint előbb is említettük már — inkább csak az írásnak állították fel zsinórmértékül s nem igen törődtek azzal, miként is kelljen az olvasásra szánt német szövegeket fennszóban szépen és helyesen visszaadni. Ezek szerint a hazai német helyesejtés szempontjából BUCHHOLTZ könyvének elkallódása talán nem is jelent oly nagy veszteséget! Másként gondolkoznánk, ha BUCHHOLTZ könyvének címéből arra következtethetnénk, hogy a Schreib- és Redekunstja magyar anyanyelvű diákoknak volt szánva. Ha ez az eset forogna fenn, akkor úgy érezzük, hogy nyelvkönyvében éppen úgy helyet kellett volna adnia a betűk s a nekik megfelelő hangok leírásának, akárcsak a franciáknak nyelvtant író ÖLINGERnek, SCHOEPFnek vagy RITTERnek, akik közül különösen RITTERről tudjuk, hogy az *orthographiaról* szólva először De pronunciatione literarum tárgyal¹ (vö. JELLINEK II,

et Lingv. Culture, et p. t. apud Cassovienses Ecclesiaste germanico, Cassovia excudit Johannes Klein, Anno Christi M.DC.XCI.

¹ HELBERRől kellene még megemlékeznünk, akinek Teutsches Syllabierbüchleinja (Getruckt zu Freiburg in Ychtland, durch Abraham Gemperle, Anno CIO IO VIIC [1593]) JELLINEK szerint «...will nicht so sehr eine Anweisung zur Orthographie als zum Lesen hochdeutscher Bücher sein. Daher geht die Darstellung vom Buchstaben aus und bestimmt seine verschiedenen Lautwerte, nicht in der Weise der älteren Theoretiker durch Vergleiche mit Naturlauten oder physiologische Beschreibung, sondern durch Hinweis auf andere Buchstaben verwandten Lauts» (I, 55). Mivel azonban ugyancsak JELLINEK megállapítása szerint e kiváló könyvecske kortársaira nem hatott, HILBERREL különösebben mi sem foglalkozunk.

11, 23, 53). De ha BUCHHOLZnál ezt a kiejtés szempontjából fontos fejezetet nem tételezhetjük is még fel, megtaláljuk kortársánál, a külföldi viszonylatban is jelentőséggel bíró BÉL MÁTYÁSNÁL, aki a hallei egyetemről hazaérkezve a külföldön szerzett elméleti és gyakorlati pedagógiai készségét előbb a beszercebányai, később pedig a pozsonyi evangélikus iskolában gyümölcösöztette és a német nyelv minél sikeresebb tanítása céljából megírta grammatikáját, hogy iskolájának magyar, hazai német és tót-anyanyelvű diákjait nemcsak nyelvtanilag, hanem fonetikailag is szép és helyes német beszédre oktathassa. Ezért adta munkájának az «*Institutiones Linguae Germanicae in gratiam Hungaricae iuventutis editae*» címet¹ és azért tért ki a kiejtésről szóló fejezetben azokra a nyelvi adottságokra, amelyekkel diákjai iskolába jöttek.

A grammatika BÉL szerint «*est ars bene loquendi et scribendi, et quidem Germanis germanice*». Ebben a meghatározásban persze a «*bene loquendi et scribendi*» nemcsak a szavak helyes kiejtésére és helyes írására, hanem, amint azt az orthographia és prosodia mellett az etymologia és syntaxis fejezetek mutatják, a nyelvtanilag helyes beszédre is vonatkozik. Mivel pedig elsősorban a magyar, azután meg a különböző nyelvjárást beszélő német és tót anyanyelvűeknek szánja nyelvtanát, az előszóban útbaigazítja az iskolamestert, figyelmeztetvén: «*Dabit vero operam sedulus magister, vt Linguae Germanicae idiotismos, a genio et indole Hungarismi, aut Slauonismi, probe discriminet*» (Praefatio XV. §). E mondattal tulajdonképpen azt akarta mondani, hogy a magyar vagy tót anyanyelvű diák a német nyelvet minden tekintetben, tehát kiejtésben is tökéletesen sajátítsa el. Ezért az Orthographia című részben külön fejezetben szól a de litterarum cognitione, azaz a betűkről s az ezeknek megfelelő hangokról, illetőleg a betűk helyes kiejtéséről.² Hogy mennyire

¹ A teljes cím: *Institutiones Linguae Germanicae in gratiam Hungaricae iuventutis editae atque de Linguae Germ. et Slavicae in Hungaria ortu, propagatione, et dialectis praefatus est, Leutschoviae, 1718.*

² Már régebben is, de különösen URSINUS figyelmeztette a német grammatikusokat arra, hogy a hangképek fonétikai értékelését ne hanyagolják el (Vö. URSINUS, *Institutiones plenissimae. Ratisponae, 1701*). BÉL MÁTYÁS URSINUS-t nem említi mesterei közt és nyíltan megmondja, hogy SCHOTTELIUS-tól és BÖDIKERT-től tanult, mégis azt hisszük, hogy ha nem használta is fel forrásul, de mégis ismerte a korabeli német nyelvtanokat. Ezt azért tesszük fel, mert mint a hallei Francke-féle árvaház tanítójának erre alkalma volt, de azért is, mert nyomát találjuk nyelvkönyvében az ortográfia ama felosztásának, amelyet az idegeneknek író RITTER is alkalmazott az ő *Grammatica Germanica Novajában*. (Vö. SZIGETI 8.) De egyébként is tisztában kellett lennie a régibb nyelvtanok — CLAJUS, ICKELSAMER és RITTER stb. — orto-

ezt akarta, mutatja még a hangtana elejére helyezett ez a mondata: «Tuuabit vero singulas litteras excutere sigillatim, atque accuratius de earum pronunciatione, natura atque indole, quidquid ab ea dissideat, dispicere.» Ennek következménye, hogy amikor leírja pl. az *a*-t, nem elégszik meg azzal, hogy «Vocalis est sonora, aperto modice ore, proferenda», hanem mint kitűnő pedagógus hozzáfűzi csillag alatt: «Vitiatur eius valor, cum a quibusdam Hungariae incolis legitur; vel tamquam o | Hober | auena, | Voter | pater, pro | Haber | Vater | ; vel tamquam ao | jao | fao | pro ita | ja, fo | sic; vel tamquam au | jau | fau | ».

Az *e*-t mint igen sokat használt betűt említi, amely «ob amplissimum vsum, sonus eius purus est, exilis (sovány, vékony) tamen», s erre a magyaroknak nagyon kell ügyelniök, mert «eum cum suo é, acuto, confundunt». Így «Segen | benedictio, Hungarus tiro leget, Szégényn».

Arra is figyelmeztet e betűvel kapcsolatban, hogy *i* és *y* előtt *a*-nak olvassák. «...sic: ad sonum quodammodo *ap* e declinans frey | fey | mein | dein | lego, quasi esset scriptum: fray | fay | main | dain | quomodo et scribunt aliqui, sed perperam».

A *g*-ről elmondja «Coincidit cum *R* | sono tamen est molliore. certe a quibusdam, sed recte minus, permutantur invicem: Glock | aes, campanum, Klocke; Gluckhenne | gallina et Kluckhenne etc.» Figyelmeztet most arra, hogy néhányan *j*-t mondanak *g* helyett (Gott ~ *Jott*, Gut ~ *Jut*, Garter ~ *Jarten*, sőt még latin gaudeo helyett is *jaudeo*-t, gallina helyett meg *jallina*-t ejtenek.) Ezt nem szabad, mert ez zavart okoz.

Az *r*-t kissé durva hangzónak tartja: «Sono est rigido, littera Germanis familiarissima, vt: der Herr wird der hoffaertigen Freude im kurtzen verftören». Helyteleníti, hogy a magyar városokban sokan, előkelőbb látszat kedvéért elhagyják a szóvégi *r*-t: He Vate (pro Herr Vater) dominus pater, Frau Mutte | domina mater, pro Frau Mutter etc.

A *z*-ről elmondja, hogy «tenuis et acuti sibili», azaz vékony és éles sziszegő hang, olyan, amilyen a magyarok *cz*, *tz*-je, vagy a szlávoknál megszokott *c*, s azután figyelmezteti a magyar és tót diákjait «ne sonum elementi huius germanici, ex suo *z* vel *z* metiantur».

A magánhangzók és mássalhangzók mellett a kettős hangzókat is felemlíti és azt mondja: «Ex vocalibus coalescunt Diphthongi». Szerinte *ay*(ai), *ey*(ei), *oy*(oi), *au*, *eu* és *ie* van, amely utóbbit néhányan helytelenül meg akarnak szüntetni s egyszerűen csak *i*-nek ejteni.

Kitér azután még külön az ú. n. lágyított magánhangzókra (lenis,

gráfiai felfogásával, mert a mesterének vallott SCHOTTELI usnak már a «Teutsche Sprachkunst» (Braunschweig, 1641) c. művében mindezekről tudomása volt. (Vö. JELLINEK i. m. 1, 128.)

qui ex | a | o | u | in vocis augmento, nascitur, vt: Mäuner | viri, Soehne | filii, Huener | gallinae etc.) vagyis az *ā, ö, ü*-re, és beszél a hangnyújtásról. Ezt arról lehet megismerni, hogy a nyujtandó magánhangzót betűkettőztetéssel, vagy pedig *h* hozzáadásával írják.

A kiejtésről szóló fejezet, amely a korabeli gyér hangtani ismeretek figyelembevételével készült, nem zárult itt le, hanem folytatódik a helyesírásról (de recta scribendi ratione) szóló fejezetben: «Literae, quae ad vocis prononciationem pertinent, in scribendo negligendae haud sunt.» Ezért többek közt figyelmezteti az író, hogy el ne hanyagolja az infinitivus *-en* képzőjében az *e-t* «vtut in legendo rapidius prononciandum, vt: Lesen | legere, schreiben | scribere, reden | loqui etc, male lesen | schreiben | reden etc.», de szokásból megengedi a *gehñ, stehñ, fehñ*-féle alakokat.

Külön függelékben pedig «De Prononciatione Germanica» címen újból figyelmeztet a helyes kiejtés fontosságára. Hangsúlyozza, hogy a német olvasáshoz és beszéléshez készül ismerje jól a német betűk hangértékét s ne rontsa azok szépségét az anyanyelvében megszokott ejtegetéssel. Elrettentő példaként óva inti a magyar fiút, nehogy ezt a német mondatot «Ich liebe dich allezeit rechtshaffen und herzhlich» így olvassa: «*Ikh liëbe dikh alléséit rekhtshaffen und herzhlikh*». Azután a német és magyar nyelv hangsúlyozási törvényeire utalva hangoztatja, hogy az egész más hangsúlyozáshoz szokott magyar ember, ha nem akarja elrontani a szép német nyelvet, vegye figyelembe azokat a szabályokat, amelyeket ő — az egy-, két-, három- és többtagú szavakat, de az összetetteket, sőt az idegenből kölcsönvetteket is sorra véve — felállított. Persze a hangsúlytalan szócskáról sem szabad senkinek megfeledkeznie.

De még evvel sem éri be, hanem figyelmeztet arra, hogy a hangsúlyozással szorosan összefügg a hangok időtartamának a kérdése, amiért is: «Sedes Accentuum, probe tenenda, ne producantur syllabae, quae corripri, et corripiantur, quae produci debebant. Ita fere tirones Hungari:

Warum nicht gebén, meiném Brudér | wás vërsprohén du? ich nimmérmehr gläubén dir!»

Majd így zárja sorait: «Ista sunt, quae de Prononciatione Germanica, monita volumus. reliqua melius ex vsu et efficacius, quam ex regulis, quantumuis accuratis, petentur» vagyis: a helyes és szép kiejtést inkább gyakorlati úton, előmondás és szóbeli példák ből sajátítsuk el.

BÉL MÁTYÁSNAK a német nyelv helyes kiejtésére irányuló szabályai egy kiváló nyelvmesternek és egy még kiválóbb pedagógusnak útbaigazításai. Mesterei — SCHOTTELIUS és BÖDIKER — sohasem gondoltak ilyenekre. Nem is volt szükségük rá, mert német nyelvterületen élvén

és német nyelvűeknek írván nyelvtanokat, nem annyira az foglalkoztatta őket, miként kell helyesen németül beszélni vagy olvasni, mint inkább az, miként kell a korukban már általában köznyelvnek elismert, de még mindig sokféle módon ejtett Luther-féle nyelvet helyesen írásba foglalni. S mivel az írás körül annyi nehézség volt, SCHOTTELIUST behatóbban sem a kiejtés, sem az írás nem érdekelte, sőt tanítványát BÖDIKERT sem, bár a hangok leírását — színvonalon akarván maradni — teljesen mégsem hanyagolhatták el. De ha foglalkoztak is vele, a kérdés maga annyira nem lényeges, hogy BÖDIKER a Grund-Sätze-ben¹ a legújabb helyesírási kísérletekről azt írja: «Die neue Schreib-Art ist gar nicht anzunehmen», majd pedig «Worin die neue Schreib-Art bestehe, wil ich hier nicht anführen; Es ist am besten, dasz die Jugend es nicht wisse» (JELLINEK i. m. I, 198). BÉL MÁTYÁST ez a felfogás nem befolyásolta, hanem inkább az, amit rektorsága alatt tanítványai részéről tapasztalt, vagyis, hogy a hazai német nyelvjárást beszélő diákjai tájékozódásuk szerint, a magyarok magyarosan, a tót anyanyelvűek pedig tótosan olvasták az eléjük adott olvasmányokat. Ezen segíteni kellett. Ezért mindjárt az elején tisztán látta feladatát: az ő iskolájában nem a legjobban ejtett német nyelv helyes leírásával, hanem fordítva: a már írásba foglalt legjobb német nyelv helyes olvastatásával kell foglalkozni. Amikor tehát grammatikájának megírásába fogott, ezt a gyakorlati kérdést tartotta szem előtt, s ezért mindjárt nyelvkönyve elején a német betűket ismertette, de úgy, hogy egyszersmind megállapította hangértéküket is. Mivel pedig a fonétikai ismeretek még akkor nagyon kezdetlegesek voltak, az ő hangleírásai is igen szegényesek. De hogy célt érjen, egyrészt — mint mások is tettek — hangösszehasonlítással, másrészt pedig diákjai anyanyelvének figyelembevételével igyekszik ennek vagy annak a betűnek a hangmegfelelését pontosabban körülírni. Azután a hangsúly és a hangok időtartamának jelentőségét méltatta és rámutatott arra a fontos tényre, hogy a helyesejtésnél a németül tanuló diák — legyen az nyelvjáráshoz szokott német, magyar vagy tót — beszédapparátusának alaphelyzetét figyelembe kell venni és a német irodalmi nyelv kiejtésének tanításánál a helyes kiejtést állandóan az anyanyelvi kiejtéssel kell vonatkozásba hozni. E céltudatos munkáról méltán mondja JELLINEK: «Selbständig ist er... in der Lehre von der

¹ Grund-Sätze Der Deutschen Sprachen im Reden und Schreiben, Samt einem Bericht vom rechten Gebrauch Der Vorwörter, Der studierenden Jugend und allen Deutschliebenden zum Besten Vorge stellt von Johanne BÖDIKER, P. Gymn. Svevo-Colon. Rectore. In Verlegung des Verfassers. Cölln an der Spree, Druckts Ulrich Liebpert, Churf. Br. Hof-Buchdr. 1690.

Aussprache, die Rücksicht auf die Bedürfnisse der Ungarn und Slaven nimmt» (i. m. I, 208). Mivel a hazai német nyelvtanítás terén BÉL MÁTYÁS ismerte fel először az olvasásnak és a memoriternek szánt német olvasmányok helyes és szép kiejtésének fontosságát és erre a helyesejtségre tanítványait finom pedagógiai érzékkel meg is tanította, hazánkban a német helyesejtés első és céltudatos művelőjének őt kell tartanunk.

Időközben Németországban a helyesírás kérdése különösebb módon nem haladt előre. FREYER JEROMOS «Anweisung zur Teutschen Orthographie» c. munkája¹ világosan fejezi ki ezt e mondattal: «Bey der Teutschen Orthographie ist vor allen Dingen auf die Pronuntiation als die eigentliche Regel und Richtschnur zu sehen». (JELLINEK, i. m. II, 59): Tehát Németországban még mindig az orthographia, s nem az orthoepia áll előtérben. Nálunk BÉL MÁTYÁS grammatikája járta tovább, de KÖRBER C. A. átdolgozásában.²

Az új szerző maga mondja a Kemény János báróhoz intézett előszóban: «Filum... Celeberrimi *Belii*... secuti sumus», jöllehet «Quaedam... praesertim in doctrina de articulo, genere, declinatione, ac constructione... mihi erant addenda». De nemcsak ezekhez a fejezetekhez fűzött pótlásokat, hanem a betűleírást, helyesebben a helyes kiejtésre irányuló utasításokat is alaposan kiegészítette jegyzetekkel. Így pl. a *k*-nál BÉL sorait a következő jegyzettel bővíti ki: «Medius est tonus ejus inter tonum litterae χ Graecorum aut ch Germanorum, et f ; si initio vocis apparet; cave enim magis in pronuntiatione ad hunc quam ad illum declines. Male pronunciant, qui propius ad sonam f accedunt; quod vitium Lipsiicisibus etiam commune est; qui legunt: e. g. *Kott*, pro *Gott*. Ejusdem soni, quo initio gaudet, etiam *medio* est, e. g. gegeben, dicimus, non *gefefen*; nisi sit in fine syllaba, ubi, si *n*, praecedat litterae *g*, et sequens syllaba ab alia consona, quin et ab ipso *n*, incipiat, ut f , pronunciat, e. g. *Drangjal*, *Verlengnisz*. In fine vocum positum apud bene multos in sonum litterae f , transit e. g. *der Tag*, *der Schlag*, *der Weg*; non tamen desunt, qui fere ut ch , seu Graecorum χ eodem isto loco *g*, illud pronunciant». Igen érdekes fonétikai szempontból, amit pl. a *tölünk* felkötött *z*-tel kapcsolatban mcr.d: «Palato magis applicatur lingua, in

¹ Hieronymi FREYERS Paed. Reg. Hal. Insp. Anweisung zur Teutschen ORTHOGRAPHIE, Halle, Verlegt im Wäysenhouse, 1722.

² Matthiae *Belii* Institutiones Linguae Germanicae in gratiam Hungaricae inventis editae, atque nunc denovo recusae, notisque in quibus doctrina imprimis de articulo, genere, declinatione ac constructione, quae maximam alias tironibus Germanicae linguae creat difficultatem, majori exponitur luci. Auctae a C. A. KOERBERO, Phil. et Math., Halae Magdeb. Apud J. E. Fritschivm. Anno 1730.

pronunciatione huius litterae quam in formando sono litterae *f*.» Ilyenszerű jegyzet majdnem minden betű alá készült, mégpedig úgy, hogy nemcsak a BÉLTől figyelemre méltatott magyarországi német, magyar és szláv anyanyelvűeket, hanem a birodalmi németséget és a franciákat is tekintetbe vette.

Így az *n*-nel kapcsolatban figyelmeztet «Gallis cavendum, ne literam hanc, in fine praecipue, pronuncient ut suum *n*, praecedenti vocali.»¹ Az *e*-hez pedig hozzáfűzi, hogy egyesek *e* helyett szinte *a*-t mondanak. Pedig a józlású közönség ezt nem tartja szépnek, s ezért «nec Halae Saxonum, apud honestioris praecipue conditionis homines illam audies». Az *a* tárgyalásánál is fontosnak találja *e* megjegyzést: «In inferiori Saxonía non minus quam in Hungaria, a multis, inprimis infimae sortis hominibus, a, (male pronunciat, vel ut diphthongus, au, Vauber, pro Watter, pater; vel ita ut simul a sono vocalis o aliquid mutuetur. Nec insolita superiori Saxoniae est Vocalis a, pronuntiatio ut o, e. g. ja, pro ja.»

KÖRBER e tevékenységét s általában mindazt, amit az Institutiones 1730-i kiadása körül tett, JELLINEK is sokra tartja: «Im Jahre 1730 versah C. A. Körber die Belschen Institutiones mit zahlreichen verständigen Zusätzen und Berichtigungen» (i. m. I. 208). Majd pedig BÉL nyelvtanával kapcsolatban ezt írja: «Wichtiger wurde die Bearbeitung seiner Grammatik durch Körber» (uo. I, 204). Amikor pedig STEINBACH KERESZTÉLY nyelvkönyvéről² ír, megemlíti, hogy mesterei között ott volt SCHOTTELIUS mellett BÉL is. Később pedig ezt a megállapítást teszi: «Die besten Lehrbücher, die Grammatiken von STEINBACH und BEL—KÖRBER, waren lateinisch geschrieben...» (uo. I, 228).

Ez az elismerő nyilatkozat mutatja, hogy BÉL és a vele együtt dolgozó KÖRBER mily elsőrangú nyelvtanítók voltak. Ha JELLINEK a helyesejtés szempontjából külön is méltatta volna mindkettőjüket, meg kellett volna említenie, hogy az ortográfiának következetesen helyesejtési és helyesírási részre való bontásával, valamint a függelékben közölt külön időtartami és hangsúlyozási szabályok közlésével mindinkább megerő-

¹ Így pl. érdekes, amikor az *n*-nél figyelmezteti a magyarokat «ne nativum eius sonum, in primis sequente *i* | cum suo *ny*, permutent, ut: nicht | nichtern | sobrius. Atque hoc idem Bohemis quoque et Croatis inculcandum, qui *n* | mollius efferunt, adeoque pronuntiationem germanicam foedant» (BÉL—KÖRBER i. m. 9).

² Christ, Ernst STEINBACHS kurtze und gründliche Anweisung zur Deutschen Sprache. Vel succincta et perfecta Grammatica Linguae Germanicae Nova methodo tradita. Rostochii et Parchimi Apud Georg Ludw. Fritsch Anno 1724.

sődött Németországban a felfogás, hogy a grammatika felosztásában helyet kell adni egyrészt STIELERnek,¹ másrészt meg URSINUS azon kezdeményezésének, hogy a grammatika részei az *orthoepia*, *orthographia*, *prosodia*, *analogia* és *syntaxis*. A bécsi ANTESPERG JÁNOS grammatikája² az ortográfiáról szóló részben az első fejezetben már «Von der Pronuntiation oder Aussprache» beszél, azután az «Unterscheidungszeichen» címszó alatt a központosítás jelentőségét méltatja. S hogy még nagyobb súlyt adjon a különböző «signum»-nak, a nyelvtanítókat jegyzetben figyelmezteti, hogy ez utasításokat ne kicsinyeljük le, hanem becsljük meg és továbbítsák a német nyelvet tanuló ifjúságnak (246). Azután hosszan és sok feleslegesen beszél az egyes betűkről, magáról az írásról, az olvasásról (Von den sieben Regeln im Buchstabiren) és azután külön részben nem annyira helyesejtés, mint inkább verstani szempontból «Von der Prosodie (Tonsprechung) oder dem deutschen Sylbenmasze» tárgyal. Egy évvel később a vele sűrű levelezést folytató GOTTSCHED JÁNOS KARSTÓR adta ki a nálunk is annyira mintaszerephez jutott Deutsche Sprachkunstját³ s hosszú fejezetben latin, olasz, francia és más nyelvi példákra hivatkozva beszél «Von den Buchstaben und ihrem Laute», továbbá a magánhangzók időtartamáról, a kettős mássalhangzókról, egy másik fejezetben az ortográfiáról alkot sok és hosszú szabályt, majd pedig hozzájuk fűzve: «Wie elend sprächen itzo die meisten öffentlichen Redner ihre Sachen aus! Gleichwohl hat man bey dem Mangel ihrer eignen Lebhaftigkeit, gar kein Mittel, ihnen einen Wink zu geben, wie sie dieses oder jenes recht erheben, senken, beschleunigen, oder aufhalten, stark oder leise aussprechen, fröhlich oder traurig, sanft oder trotzig sollen hören lassen. Da könnten uns nun *Signa gaudii, doloris, irae, misericordiae, invidiae, timoris* u. dgl. vortreffliche Dienste leisten...» (1755. kiad. 104). De mindezek a szép beszédet irányító jelek nincsenek még és még soká nem lesznek még! Mi tehát a teendő a szép, jó és lendületes kiejtés érdekében? Erre feleletet nem kapunk, mert még GOTTSCHED-nél is azért kell a jól ejtett német beszédet figyelni, hogy szabályokhoz lehessen igazítani az írást, s nem azért van szabályozott írás, hogy az olvasót vagy beszélőt a helyes kiejtésben eligazítsa. Ott tart még, ahol SCHOT-

¹ *Stieler*, Kaspar, Kurze Lehrschrift Von der Hochdeutschen Sprachkunst... Nürnberg... Im Jahr des HEERN 1691. (A «prosodia»-fejezetben ír a hangok kiejtéséről.)

² *Die Kayserliche Deutsche Grammatick...* Mit sonderbarem Fleiss deutlich und vollkommnen In Oëio Viennensi Ausgearbeitet von Johann Balthasar von ANTESPERO... In Wienn gedruckt 1747.

³ *Grundlegung einer Deutschen Sprachkunst...* abgefasset von Johann Christoph GOTTSCHED EN. Leipzig, Verlegts Bernh. Christoph Breitkopf. 1748.

TELIUS s BÖDIKER! Pedig ismeri BÉLT és KÖRBERT is, akiknél az írás már útmutatás az olvasáshoz is. Közben a tudományos fonétika is elindult és a németalföldi származású MONTANUS PÉTER (Berich van een nieuwe Konst, genaemt De Spreekonst 1635), valamint az angol WALLIS JOHN (Tractatus gram natico-physicus de loquela sive sonorum formatione és a Grammatica lingvae Anglicanae 1653) és a svájci AMMAN KONRÁD JÁNOS (Dissertatio de loquela 1700) dolgozataiban sok hangtani kérdést tisztázott. Mindezek ellenére GOTTSCHED és kortársai semmit sem tanulnak a fonétika művelőitől. HEMMER JAKAB¹ is a helyesírás miatt figyeli a kiejtést és a *Mäzke*² is azt írja «Reden heisst Laute hervorbringen...: Schreiben aber oder die Schrift sind gewisse Figuren, welche jene Laute bezeichnen. Folglich gründet sich das Schreiben zunächst auf den Laut und unsere Aussprache... Daraus ergibt sich — fúzi ehhez JELLINEK — für die Orthographie das Gesetz der Aussprache: Man schreibe wie man spricht» (JELLINEK, i. m. II, 65).

Ez az elv — úgy látszik — makaesul tartotta magát a grammatikusok között, jóllehet AICHINGER KÁROLY a Bécsben, 1753-ban kiadott Versuch-jában³ a nyelvtant már *Orthophonie*, *Orthographie*, *Analogie* (= Etymologie) és *Syntax* fejezetekre osztotta. Ez a felosztás nagy haladást jelentett a helyesejtés terén, mert itt tudatosan különült el a kiejtés tana az írás szabályozásától, az eddig függelékben és a verstan kedvéért tárgyalt *prosodia* pedig mint helyesejtési fejezet az *orthophoniához* csatlakozott. Jóllehet BÉL és KÖRBER ezen a téren AICHINGERT megelőzték, hisz a prozodiát ők nem a verstan kedvéért, hanem csak az olvasásnál fontos időtartami és hangsúlyozási törvények megtartásáért tárgyalták, minden valószínűség szerint mégsem BÉL vagy KÖRBER, hanem AICHINGER hatása alatt készült el az ú. n. Wiener Anleitung,⁴ amely 1775 után

¹ Kern der deutschen Sprachkunst und Rechtschreibung, aus der kurpfälzischen geistlichen rates, herrn HEMMER, grösern werken fon im selbst heraus gezogen. Mannheim, bei Kr. Fridr. Schwan'en, kurpfälzischen hofbuchhändler. 1780.

Jakob DOMITOR's, kurpfälzischen Rates, Grundris einer dauerhaften Rechtschreibung, Deutschland zur Prüfung vorgeleget. Manheim, in der kurfürstlichen Hofbuchdruckerei. 1776.

³ Grammatische Abhandlungen über die Deutsche Sprache von Abraham Gotthelf MÄZKEN. Breszlau bei Johann Ernst Meyern. 1776.

⁴ Versuch einer teutschen Sprachlehre... von Carl Friedrich AICHINGER, d. Z. Stadtprediger zu Sultzbach. Frankfurt und Leipzig. Zu finden bey Paul Kraus, Buchhändler in Wienn. 1753.

⁴ Anleitung zur deutschen Sprachlehre. Zum Gebrauche der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlichen Staaten. Wien 1775, Wien und Freyburg im Breisgau 1777, stb. (A háborús viszonyok miatt hozzáférhetetlen volt.)

többször is megjelent Bécsben. Egyrészt ezen írás, másrészt HEYNATZ JÁNOS¹ grammatikájának *Rechtsprechung* és *Rechtschreibung* c. fejezeteinek hatása alatt jelenhetett meg 1780-ban Budán az *Anleitung zur deutschen Rechtlesung und Rechtschreibung zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreich Ungarn, und den damit verbundenen Staaten* és a következő évben Brassóban látott napvilágot a *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre. Zum Gebrauch der deutschen Schulen in den kaiserlichen königlichen Staaten.*² Ugyanebben az évben Budán A' német nyelvnek megtanulására való könnyű, és helyes intézett a' magyar nemzeti iskoláknak számára, 1787-ben pedig SCHLÖGEL FERENC ANTAL-tól a *Grammatica Germanica cum institutione emendata linguae Germanicae, in usum ditionum caes. regiarum praescripta congruens (Posonii)* került ki a sajtóból. Mindezek a nyelvtanok az első fejezetben az *orthoepiáról* (*Rechtsprechung* oder *Rechtlesung*), a másodikban a *prosodiáról* (*Tonmessung*) és a harmadikban az *orthographiáról* (*Rechtschreibung*) szólanak, azután külön fejezetet szentelnek az etymológiának (*Wortforschung* oder *Wortänderung*) és a *syntaxisnak* (*Wortfügung*). A minket érdeklő *orthoepia* már igazi helyesejtéstan, amelynek ez a meghatározása: «Die Rechtsprechung oder Rechtlesung; das ist die Lehre die Buchstaben zu kennen, recht auszusprechen, sie in Sylben zu sammeln, und die daraus entstandenen Wörter richtig zu lesen» és «Die Tonmessung; welche lehret jeder Sylbe den gehörigen Ton in der Aussprache zu geben», de az időtartamra is tanít, mert «Es ist ...notwendig sowohl für die langen, und kurzen, als auch für die zweifelhaften Sylben, wie man solche aussprechen soll, gewisse Regeln festzusetzen.»³

Ezekben a helyes olvasásra vagy beszédre oktató tankönyvekben már nem a «Schreibe wie du sprichst» a vezérgondolat, hanem «S prich das Geschriebene recht und richtig aus». Ezért a betűk felosztása és ismertetése után általánosságban és részleteiben a

¹ *Deutsche Sprachlehre zum Gebrauch der Schulen von Johann Friedrich HEYNATZ. Berlin, 1770. Bei August Mylius.*

Die Lehre von der Interpunktion oder dem richtigen Gebrauch der Unterscheidungs- oder Abtheilungszeichen, als eine Beilage zu seiner Deutschen Sprachlehre herausgegeben von Johann Friedrich HEYNATZ. Berlin, bei August Mylius. 1773.

² E mellett több kiadást ért a Budán 1785-től kiadott *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre, zum Gebrauch der Nationalschulen in dem Königreich Hungarn*; később az alcím megváltozott s az 1816-os kiadás már ezt a címet viseli: *Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreich Ungarn und dessen Kronländern. Ofen, 1816, 1817, 1821.*

³ V. ö. *Verbesserte Anleitung, 1821.*

kiejtési szabályokat adja. Sajnos, a betűk fonétikai leírása még itt sem kielégítő s csak összehasonlítások útján értesülünk egy-egy betű hangértékéről («b wird gelinder als p, und härter als w ausgesprochen. Z. B. *Bein, Pein, Wein*, vagy *f, ph, v*, haben einen gleichen Laut. Z. B. *für, prophезeyen, vor*»), de mindig a kiejtésről beszél és sohasem zavarja össze ezt a kérdést az írással. Azután elmondja, hogy nem elég a helyesolvasáshoz, hogy tisztában legyünk a betűkkel, hisz nem betűkben beszélünk. Tudnunk kell, hogy mi a szótag, mert csak így juthatunk betűzés révén helyes és folyékony olvasáshoz. Megemlíti, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy «Alle Vorsetzsyblen machen für sich allein eine Sylbe aus. Z. B. *er-obern, ver-ändert.*» Azután az értelmes olvasás szempontjából a központozási jelek fontosságát hangoztatja s rámutat arra, hogy ezek irányítják a hanghordozást is. Nincs értelmes és szép német olvasás a hangok rövidségének és hosszúságának a megtartása nélkül, de különösen és mindenek fölött fontos a szavaknak helyes hangsúlyozása, mert ennek az elhanyagolásából értelmi zavarok állhatnak elő. Így nagy különbség van «Gébet den Armen» és «Gebét der Armen» között.

De nemcsak e szempontokat kell figyelembe venni, ha «a' helyes kimondásról avagy olvasásról» és «az Hang mértékletéről» van szó, hanem arra kell törekedni, hogy minél tökéletesebb legyen olvasó készségünk. Erre az ú. n. «helyes intézett» (institutio!) szerint vannak módok és eszközök. Ezek:

a) Az Olvasásnak Reguláihoz szorgalmatos gyakorlás által kell szokni.

b) Olyan embereket kell figyelmeztetni, a'kik jól beszélnek; és az olvasásban az ollyakat követni.

c) Azt, a' mit nyilván kell olvasni, előre különösen figyelemmel által kell olvasni, és a' könyv-szerzőnek észére avagy tzeljára kell vigyázni.¹

És azután: «A' Beszédnek értelmét a' megkülönböztető Jegyeknél szokott pihenés által, és az indulatoknak szávalvaló ki-jelentések által meg-foghatóvá kell tenni.

1. A' H a r a g magas, szapora és fontos beszédet kíván.

2. A' S z e r e t e t szelid és kedves beszédet.

3. A' F é l e l e m gyenge és reszkető beszédet.

4. A' S z o m o r ú s á g lankadt, és aluszékony beszédet kíván.

5. A' G y ü l l ö l s é g kemény, embertelen és kedvetlen beszédet kíván.

6. A' j ó k e d v ü s é g kíván víg és eleven beszédet.

7. A' S z á n a k o z á s lassú és keserves beszédet kíván (uo.).

¹ V. Ö. SCHWARTZ ELEMÉR, A német nyelvnek helyes kimondásáról avagy olvasásáról. Budapest, 1941, 43.

Ha egy pillanatra megállunk, és figyelembe vesszük, hogy a ma elismert német színpadi nyelv, de az ú. n. Hochsprache is azt követeli, hogy az írásban és nyomtatásban feltüntetett minden betűnek adjuk meg érthetően, tisztán és csengőn a neki járó hangot, hogy a magánhangzók hosszúságát és rövidségét szigorúan különböztessük meg, hogy a dinamikus és muzikális hangsúlyra külön gondot fordítsunk és hogy a lelki mozgalmak megnyilatkozása elé akadályokat ne gördítsünk, továbbá, hogy szép olvasás és érthető előadás céljából éljük bele magunkat a szövegíró lelkiállapotába, tanulmányozzuk az előadandó szöveget és olvassuk azt többször hangosan fel — ha mindezt figyelembe vesszük, kell-e akkor még az Ofner Anleitunghoz valamit hozzáfűznünk, hogy elhiessük, hogy a XVIII. század második felében megvolt már iskoláinkban a helyes német kiejtést sürgető vezérfonál? Vagy nagy merészség volna-e az elmondottak alapján azt állítani, hogy ez az Ofner Anleitung avagy «A' német nyelvnek megtanulására való könnyű és helyes intézett a' magyar nemzeti iskoláknak számára» a fentebbi stíllú, azaz a művészi német előadó-nyelvnek tankönyve volt? Sőt, ha «a' Beszédnek értelmét» irányító hét szabályt is szemügyre vesszük, nem mondhatjuk-e, hogy «a' helyes ki-mondásról avagy olvasásról» és «az hang mértékletéről» szóló helyesejtési könyvecskénk a XVIII. századi «Bühnenaussprache» vezérkönyve volt? S hol voltak ekkor még Goethének a német színpadi nyelvre vonatkozó indításai, hol VIETORNAK Német olvasókönyve «zur Erwerbung einer muster-gültigen Aussprache»¹ és hol SIEBS TIVADARNAK «Hochsprache»-ja?

SCHWARTZ ELEMÉR.

¹ VIÄTOR, WILHELM, Deutsches Lesebuch in Lautschrift. Leipzig, 1904² (1899¹).

FINNUGOR EREDETŰ MAGYAR FANEVEK.

Eger, Eger.

Az ismeretlen eredetű *éger* fanévről az EtSz. a következőket írja: „*éger* ebben: *égerfa* [régén hangzóvesztő tő: *egre* (vö. *Thamasegre* NySz.), *Egris* (vö. 1193: ad *egris* stb., OklSz.), *egrës* NySz., későbben és ma inkább: *egere* (vö. 1427: *nemoris Dorogegere* OklSz.), *égeres* CzF., MTsz. (de van *égrës* is MTsz.); első adatok : 1067: *Egur* ORTV. Vízr.; 1171: „*caput fluminis egrug*”, 1193: ad *egris*, 1200 kör.: „ad *fluuium Egur*”, 1284: *egurfa*, l. OklSz.; alakv.: *egür* (vö. *egur*, *egurfa* NySz., OklSz., *egurerdcu*, *Egurzug*, *egorfá* OklSz.); *egir* (vö. 1272: „*silue Egyr nuncupate*” Mon. Strig. I, 593; ugyanez az adat lesz a NySz. adata is); *égür* (vö. „*silva paludosa Eegur dicta*” NySz.); *egör(fa)* Nagy 50; *egër(fa)* (vö. NySz., MTsz., NyF. XXXIV, 73); *égër(fa)* (vö. NySz., MTsz.); *eger(fa)* (vö. MÁRT. 1803, KR., CzF.; ? *egér(fa)* (vö. MÁRT. 1807, 1811, 1816); *jéger(fa)*, *jégér(fa)* (MTsz.)”. FEKETE (vö. FEKETE—MÁGÓCSY-DIETZ, Erdészeti növénytan II, 384) a szakirodalomban az *Alnus* magyar nevéül az *eger* szót fogadja el a következő indokolással: „*Eger* nézetem szerint helyesebb, mint *éger*, mert nemcsak egész Erdélyben és Magyarország sok tiszta magyar vidékén így ejtik, hanem e helynevekben: Eger, Egeres, Egervár, Egerhegy stb. is így maradt meg.»

Jelentése (az EtSz. összeállítása szerint): „1. 'Betula alnus, die erle, eller'; 2. (elav.) „Eger fa aut giortian fa: ornus, alnus' Kol. gl., «Fraxinus — Egerfa, (avagy) gyertyán fa» C. (innen NySz.); 3. a fanév nomen collectivumként használva jelenthet erdőt is (vö. Bükk, Cser), az erdőnévből lehet folyónév is (vö. OklSz.: *som*, *veresalma* a.) s a folyónévből hn., l. erre külön az *Eger*, *Egregy*, *Egres* c.” A harmadik jelentéshez külön figyelmet érdemel a NySz. és az OklSz. következő adata: NySz.: *Silva paludosa Eegur dicta*; OklSz.: 1430: *Silvam dolabrosam equosam Eger dictam*.

Az *égerfa* (*alnus*; Erle) jellegzetes hidrofil fa. Síkságokon és hegyeken, de mindig patakok és folyók mellékén fordul elő és más hidrofil fanemek-

kel társulva a folyók és patakok nedves vagy vadvizesek partjain, kiöntéseink alkottak kisebb-nagyobb ligeteket, berkeket¹ (vö. FEKETE—BLATTNY, Az erdészeti jelentőségű fák és cserjék elterjedése a magyar állam területén, I, 133—134). Különösen sok nedvességet kíván a legelterjedtebb égerfaj, az *Alnus glutinosa*, mézgás éger, amely «általában a nedves, lápos lapályokat, folyampartokat, szigeteket, mocsaras helyek széleit, vadvizesek hegyhátaikat és fennlapályokat foglalja el» s amely «legszebben tenyészik mély fövényen és nedves iszaptalajon» (FEKETE—MÁGOCSY-DIETZ i. m. 394).

Ezek után nem meglepő, hogy az *egir* ~ *egür* ~ *egër* ~ *éger* szónak a fgr. nyelvekben 'Sumpf, Sumpfwald' jelentésű megfelelői vannak: zürj. WIED. *jegyir* 'Sumpf, Sumpfwald', WICHM. (FUF. XVI, 191) I. *jegir* id. | osztj. ПАТК. *jeŋk* 'posványos mélyedés az erdőben; niedering im walde, wo sich das wasser lange aufhält (лыба)'. — Osztj. КАРЖАЛ. (OL. 158) *žēgar* 'eine art sumpf' jövevényszó a zürjénből | vog. АНЛQV. *jan̄k*, *jan̄gelma* 'Sumpfigegend, Tundra'; SZILASI *jänkälmä* 'láp; sumpf' | f. RENV. *jänkä* 'palus l. vallis paludosa, sumpfiges tal'; LÖNNR. *jänkä*, *jänkkä* 'stort kärr, mosse, myra, sumpig dal l. dald' (nagy mocsár, láp, ingovány, mocsaras völgy v. völgyecske) | lp. FRIIS *jægge* 'terra uliginosa; Myr, Morads, Mose'; NIELSEN *jæg'ge*, P. *žēg'gī*, Kr. *žäg'gī*, Kt. *žēg'gī* 'bog, marsh; myr'; WIKL. *jegge* 'Sumpf, Moor'; LAGERKRANTZ Wfs. *žiekkiē* 'Morast'. Das Wort wird verstanden, aber nicht gebraucht'. Arj. *žē'kk'ie* 'Sumpf, Moor, Morast', GEN. N. *žiekk* 'räme, jänkä; sumpf'. (Lp., f. WIKL. UL. 181; lp., f., zürj., vog.-osztj. WICHM.: FUF. XVI, 191.)

A zürj. *jegir* szóban a szóvégi -r elhomályosult demin. képző, vö. zürj. *megir* 'bogen, krummholz': *meg* 'flussskrümmung', *miger* 'leib': *mig* 'leib am hemde', *siger* 'dachstuhl': votj. *šij* 'dachboden' stb. (vö. WICHM.: FUF. XVI, 191). Ugyancsak elhomályosult kicsinyítőképző a magyar *éger* szóban és alakváltozataiban levő -r (vö. GOMBOCZ: MNy. XX, 60 és NyH.⁷ 97).

A szókezdő fgr. *j- a magyarban szabályosan elveszhet (vö. NyH.⁷ 29). A népnyelvi (MTsz.) *jęjer* (fa), *jęgér* (fa) szókezdő j-hangja másodlagos fejlődés eredménye is lehet. A szóközépi hangok: lp. -gg-, -kk-, f. -nk-, -nkk-, vog. -ŋk-, ŋg-, osztj. -ŋk, zürj. -g-, magy. -g- szabályos folytatói az eredeti fgr. *-ŋk ~ *-ŋg hangkapcsolatnak.

E szerint a magyar *egir* ~ *egür* ~ *egër* ~ *éger* szó (1. 'alnus', 2. 'ornus', 3. 'silva, silva paludosa') azonosítható a zürj. I. *jegir* 'sumpf, sumpfwald' szóval; az *égerfa* összetétel tehát annyit jelent, mint 'mocsárfa'; vö. *nyárfa* (ZSIRAI: MNy. XXIII, 315—316).

¹ Innen az *alnus berekfa* (MTsz.) neve.

A tiszafa két régi magyar neve.

Ivafa.

Ennek az elavult fanévnek a jelentése a NySz. és az OklSz. szerint 'taxus; eibe, eibenbaum'. Legrégibb feljegyzése 1184-ből való: *Iwa* személynév OklSz. (vö. PAIS: MNy. XVIII, 93). A régi nyelvből még a következő adataink vannak: NySz.: 1251: super fruticem *juna* (így! juua? ywa?), OklSz.: 1257: Ad arborem *Iwam*, 1270: Ad arborem *Jua* dictam, 1271: In arbore *Iua*, 1289: Ad arborem yua uulgo uocatam, 1318/1395: Vadit ad arborem wlgariter *Iwa* vocatam. Az *ivafa* összetételre két adatunk van: NySz. 1264: «Arbor quae *ivafa* dicitur» és OklSz. 1266/1274: «Ad arborem *ivafa*». Az *iva* fanév képzős alakja helynévül is szolgált: OklSz. 1456: *Iwagh* (ma Ivád).

Az *iva* szóban a szóvégi *-a* azonos azzal az ősi rokonsági nevekben (*apa*, *anya* stb.), valamint személy- és keresztnévokban (R.: *Fehéra*, *Szépa*, *Űsa* stb., *Ila*, *Tera*, *Zsiga* stb.) szereplő képzővel, mely a tővégi vokallissal egybeolvadt fgr. **-j* v. **-i* képzőre megy vissza (vö. MELICH: MNy. X, 152—153).

A régi nyelvi *iva* fanév nyelvünk finnugor rétegéhez tartozik s az észti és a finn nyelvben van pontos megfelelője: észti WIED. *juga-pū*. *juha-pū* 'Taxusbaum; Taxus baccata L.' (*pū* = fa.). Ezzel az észti fanévvel azonos — mint TOIVONEN (Viritt. 1932: 50—51) kimutatta — a szintén piros boggyótermésű somnak, az *oripihlaja*-nak egy XVII. századbéli szótárban feljegyzett finn neve: Cornus, Haghtorn. *Jucopuu*. Cornum, Haghtornbär. *Jucopuun marja* ('a *jucopuu* boggyója'). A finn népköltészetben (vö. KAARLE KROHN: Viritt. 1930: 353—357) bizonyos melléknévi alakokban eredeti 'taxus' jelentése is megőrződött a finn *juko* (*juka*-)*-puu* fanévnek: *Jukaisilta* juurikoilta, | kesunkannoilta kovilta (Kalevala 45: 425—426); Jännitti *jukaisej* jousen | alla kantasav vasemman. Vö. még az Ingriából feljegyzett runókban található kifejezést: *jukava*-, *jukova*-puinen luokka (l. TOIVONEN i. h.)¹ A KETTUNEN lív szótárában feljegyzett 'taxus' jelentésű *jo'uguz*, *joūguz* (*gūz* = f. *kuusi* 'fenyő') szavaknak a finn és az észti alakhoz való viszonya nem világos.

Fgr. szókezdő **j-* a magyarban szabályosan elveszhet. Ha a NySz. 1251-ből való *juna* adatában az *n* íráshiba *u* helyett, tehát a *juna* *o*: *juua* szó *juvá*-nak olvasandó, akkor ebben az adatban megőrződött az

¹ A tiszafa — mint tudjuk — gyantában igen szegény, finom szövetű, nehéz, kemény, igen ruganyos, bármely más fánál nehezebben száradó, rendkívül tartós fa. Régen — már a történelőtől előtti időkben is — kitűnő íjakat készítettek belőle (vö. FEKETE—MÁJÓCSY-DIETZ i. m. II, 171).

eredeti szókezdő hang, és a *juva~iva* viszonya úgy fogható fel, mint a *juhar~ihar* első szótagjának viszonya. Az eredeti fgr. szóközépi hang **-h~*γ-* volt. A magyar szóközépi *-v-* a gyengefokra megy vissza.

Ternyő.

A tiszafának (*Taxus baccata* L.), ennek a nálunk már kiveszőben levő, nagyon értékes tűlevelű fának másik régi, finnugor eredetű neve nyelvünkben a XVII. és XVIII. században feljegyzett, ma is élő *ternyő-(fa)* 'taxus; ibenbaum, taxbaum' (NySz.). A szóvégi *-ő* minden bizonnyal ugyanaz a kicsinyítő névszóképző, amely megvan pl. *Benő, Gergő, R. Peteu, keserő* szavainkban (vö. NyH.⁷ 97), valamint a *fenyő* fanévben (vö. EtSz.).

A *ternyő* szónak pontos megfelelője van az észti nyelv dagói nyelv-járásában: WIED *türn*, gen. *türni* 'Zwergbirke; Betula nana L.; — krüppelig gewachsene kiefer; Pinus silvestris L'. Vö. még KÖPPEN (Geographische Verbreitung der Holzgewächse des Europäischen Russlands und des Kaukasus II, 243) *tarna puu* 'Betula nana L.'

A jelentésben mutatkozó eltérés könnyen megmagyarázható. A tiszafa — mint ismeretes — ritkán nő szálfává. «Gyakran cserjealakú termetet vesz fel azáltal, hogy törzse már tuskó-magasságban több felemelkedő ágra oszlik és ágazata széles, tömött bokrot képez» (FEKETE—MÁGÓCSY-DIETZ i. m. 168, 170). A *ternyő(fa)* minden valószínűség szerint eredetileg éppen az ilyen alacsonytermetű, cserjealakú taxus neve volt, s ezen az alapon jól megérthetjük a 'taxusbokor~'törpenyírfá~'elnyomorodott, elcserjésedett törpefenyő' jelentésváltozást.

Az észti *türn*, magyar *ternyő* fanévvel valószínűleg összetartozik a f. *tyrnä: tyrnä-pensas* 'Ligustrum vulgare' (vö. SUHONEN, Suom. kasvinimet 202; *pensas* 'bokor'). A *Ligustrum vulgare* nehéz és szíjas fája — éppen úgy, mint a tiszafa, a taxus fája — kitűnően használható esztergályos-és fametsző-munkákra (vö. FEKETE—MÁGÓCSY-DIETZ, i. m. 1089).— A f. LÖNNR. *tyrni* 'haftorn, finnbär; hippophaë rhamnoides', észti HUPEL *tirna pu, türna pu* 'gemeiner kreutzdorn', WIED. *türna-pū* 'kreutzdorn; rhamnus chathartica L., wueissdorn (J.); crataegus L.' minden valószínűség szerint svéd jövevényszó (vö. TOIVONEN: JSFOu. XXXIV². 29—30).

Száldob, száldok.

Erre a sajtáságos 'hársfa, R. hársfa, hárserdő' fanévre a régi- és a népnyelvből a következő adataink vannak: OklSz. 1391: Sub quandam arborem Tilie wlgariter *Zaldob* vocato. Ad quandam Siluam *Malezaldoba*

nominatam. NySz.: A szőlőt, ha elég vastag, tzigolya avagy *száldok* vessz: *dkkel* is meg lehet kötözni. (Apáczai Csere J. Enz.); *szádok*, *száldok* 'tilia' (S. I.). A MTsz. a következő alakváltozatokat ismeri: *száldok-fa* (Kézdivásárhely), *szádak-fa* (Székelyföld), *szádokfa* (Székelyföld), *szádopfa* (Moldva), *száldék[-fa]* moldvai csáng., *zádog-fa* (Székelyföld), *zádok-fa* (Udvarhely m., Háromszék m.), *zádor-fa* [?] (Székelyföld); *zódog-fa* (Szatmár m. Nagykároly vid.) 'hársfa'. A *-gy*, illetőleg *-s* képzős *Száldobágy*, *Száldobos* helynevekre l. az OklSz. adatait.

Az adatok egy részében a szóközépi *-ld-* hangkapcsolatból az *l* kiesett. A szóvégi hangok sajátságos változatosságot mutatnak: *-b* (*száldob*), *-p* (*szádop*), *-k* (*száldok*, *szádok*), *-g* (*zádog*, *zódog*), *-r* (*zádor*). A szóvégi *-k*, *-g* és *-r* elhomályosult kicsinyítő képzők (vö. NyH.⁷ 92, 97). A szóvégi *-l ~ -p* elemről később lesz szó. Ha a szóvégi hangokat leválasztjuk, *száldo-* (*szádo-*, *szado-*) tóalakot nyerünk. Teljes joggal feltehetjük, hogy a *-d-* zöngésüléssel keletkezett másodlagos hang, a *száldo-* alak tehát eredetibb **szálto-* alakra megy vissza.

A **szálto-* alaknak pontos megfelelői vannak a vogulban: SZILASI *sáll* 'hánacs; bast', AL. *sełt* id. — *sállpà* 'hársfa; linde' (*pà* összetételben = *fa*),¹ Trócs. P. *sełt* 'fahánacs', T. *sallt*: *sallt-kàlu* 'hánacs-kötél', AHLQ. *sełt*, *sełtip* 'Lindenbast', *silyt* id., *sełtip-jiv* 'Lindenbaum', *silyt-jiv* id. (*jiv* 'fa'), KANNISTO (VokWog. 101): TJ. *sáll* 'lindenbast', *sállpà* 'lindenbaum', TČ. *sállt*, *sálltpà*, AK. *sállt*, KK. *sełt*, FK. *sełt*, P. *sełt*, *sałtt* (plur.), ÉV., DV. *sełt*, AL. *sełt*, KL. *sełt*, FL. *sàłt*, So. *sàłt*.

Ennek a 'lindenbast' jelentésű vogul szónak biztos etimológiáját is ismerjük. TOIVONEN (FUF. XV, 73—74) kimutatta, hogy a vogul szó pontos megfelelője a finn népnyelvi 'saft, splint' jelentésű *salo*, valamint a votj. *sał* szónak, amelynek jelentése WIEDEMANN szerint 'schicht', MUNKÁCSI szerint 'a kérget követő, szélső, legpuhább rétege a fa keményjének (mely legelőbb indul rothadásnak s ilyenkor pl. a fenyőknél kékes színt kap); die weichste, äussere, gleich nach der rinde folgende schichte des holzes (die am schnellsten fault und dabei eine bläuliche farbe bekommt)'. A fgr. alapalak — a votj. szó vallomása alapján — **sał* lehetett.

Ha fgr. szókezdő **s-* hangból indulunk ki, magyarázatot kíván a vogul és a magyar alakokban megjelenő szókezdő *sz-*. A magyarban a fgr. szókezdő **s-* szabályosan elveszett, azonban legalább is két biztos esetben (*szösz*, *szűz*) *sz-* a folytatója (vö. PAASONEN, s-laute 121. és 123. sz.). A vogulban a fgr. **s-*nek *t-* a szabályos folytatója, de a vog. *sał*, *sàł* stb. ~ magy. *ev*, *év* 'genyedség' és vog. *sał* ~ zürj. *sał* 'raum hinter

¹ SZILASI ezzel a szóval kapcsolatban hivatkozott a magy. *száldob*, *szádok* szóra.

etw.' (vö. PAAS. i. m. 7. és 88. sz.) szavakban, valamint egy hálnévben, amint azt NyK. XLIX, 37 l. a 29. sz. egyeztetésben kimutattam, szintén *s-* a megfelelője. Feltehető, hogy a magy. *száldob*, vog. *säl't* esetében a szókezdő hang már az ugor alapnyelvben asszimilálódott a szóközépi **-r-* hatására, vagyis *s->:i-* hangváltozás történt: **-sal'>*šal'* (vö. PAASONEN, *s-laute* 116). Ennek a hasonulás útján keletkezett ugor **š-* szókezdő hangnak a folytatói összeestek a fgr. **š-* szabályos folytatóival. — Ami a szóközépi hangokat illeti, a magy. szóközépi *-l-* — mint tudjuk — egyik szabályos folytatója a fgr. **-l-* hangnak (Vö. TOIVONEN: FUF. XX, 82).

A finn és a votják megfelelők alapján a vog. *sält*, *sält* stb. alakokban megjelenő szóvégi *-l-*, *-t*, valamint a magy. **száltó-* alakban levő *-t-* (*-to-*) képzőnek fogható fel. Ez a magyar *-t-* (*-to-*) képző bizonyára azonos azzal a sokat vitatott demin.-kollektív jelentésű *-t* (R.-*tì*) képzővel, amely megvan *evet*, *fajt*, *menyét*, *nyest*, *nyuszt* állatneveinkben, a régi nyelvi *forcot*, *Zolgat*, *Muncat*, *Cusit*, *Gunuzt*, *segjiti*, *Ruoxti*, *Farcasti*, *Kakasti* (mellette *Tikudi*), *Kusti*, *Pakoztu*, *Cuest*, *Borost*, *Fizesth*, *Woroft*, *Bodogth* stb., stb. személy-, illetőleg helynevekben. (Vö. MUNKÁCSI: Nyr. XXIV, 260, NyK. XXIII, 430, XXV, 177, XXVI, 312—313, ÁKE. 147—148, 180, 518; PAIS: MNy. XII, 366; JAKUBOVICH: MNy. XIX, 78, XX, 9; GOMBOCZ: NyK. XLV, 20; SZINNYEI: NyK. XLIV, 496; KNIEZSA: MNy. XXIX, 157; MÉSZÖLY: MNy. XXIX, 217—218; MIKOS: MNy. XXXI, 160—161; JUHÁSZ: MNy. XXXII, 224—228; GYÖRKE: MNy. XXXIII, 244—246).

Bár valószínű, hogy a *-t* képzők részben — megfelelő hangtani helyzetben — a hasonló funkciójú *-d* (R.-*dì*) képző «zöngétlenedése» következtében keletkeztek (vö. PAIS: MNy. XII, 469), és analogiás hatásokkal is számolnunk kell, mégis kétségtelen, hogy a magyar *-t* névszóképzők között vannak olyanok, amelyek egyenes és szabályos folytatói az ősrúli **-t~*š-* névszóképzőnek (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 264-273, 317—320, GYÖRKE: MNy. XXXIII, 244—246). Viszont mindjárt azt is megállapíthatjuk, hogy bizonyára a *-d* (R.-*dì*) képzők sem minden esetben a fgr. **-nt ~ *-nd* képző folytatói, hanem — mint éppen a *száldob*, *száldok* esetében láttuk — vannak köztük olyanok, amelyek egy eredeti **-t* képző zöngésülése következtében keletkeztek. A magyarban tehát egybeesésekkel is számolnunk kell.

A vog. *sält*, *sält* stb. alakokban levő *-t* képzőt kimutattam két vogul hálnévben is (vö. NyK. XLIX, 35 és 58 l. a 27. és 61. sz. egyeztetéseket), s bizonyára ugyanez a képző van meg pl. a következő vogul szavakban is: SZILASI P. *vántert* 'vidra; bieber' ~ É. *vönter* id., *χönχelt* 'folyócska; flüsschen' ~ *χunχal* 'patuk; bach'. Vö. továbbá vog. *püti*, *put* stb. 'busen' ~ lp. *buogna* (vö. SETÄLÄ: FUF. XII. Anz. 6); vog.

χασετ-urän 'hossza irányában', *tärvitëm* 'terhem', *milit* 'mélység' ~ *mil* 'mély' (l. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 317).

Az osztyákból is kimutatható ez az elhomályosult -t képző: PATK. *χort* 'héj, kéreg; haut, rinde' ~ *χor* id.; K. *sait* 'dér; reif' ~ KK. *sui* id.; PATK. *tajet-unt* 'erdő, őserdő' ~ *tai-unt*, *taje*, *taj* id. Vö. továbbá *χουät* 'hosszúság' ~ *χου* 'hosszú', *kulät* 'vastagság' ~ *kul* 'vastag' (LEHTISALO i. h.).

Az uráli *-tt. ~ *-t. névszóképzőnek a távolabbi rokonyelvekben is vannak folytatói:

zürj. (LEHTISALO i. h.): P. *ult* 'unterraum' ~ *ul* id., *ylt*: *yltas* 'ferne' ~ *yl* id.

cser. -ta (WICHM.: JSFOu. XXX₆, 24): M. *tšar̄gata* 'kleine anhöhe, hügelchen' — C. *tšor̄ga* 'hügel', C., B. *lakata* 'grube' (nicht so tief wie *laka*) (C.), 'niederung, tal' (B) ~ C. *lakš*, B. *lake* 'grube' (C., B.); 'vertiefung, schlucht' (B.). Ezt a cser. képzőt kimutattam egy hálnévben is: C. *hukta* 'leuciscus idus-féle hal, kisebb', JU. *hükto* 'egy hal' (vö. NyK. XLIX, 67. sz.).

md. -t (LEHTISALO i. h.): *pežet* 'sünde' — M. *pižē* id.

f. -t. Alighanem elhomályosult képzőnek fogható fel a következő halnevek -t eleme: *säynät*, *seunet* ~ *säynä*, *säyne*, *säynek*, *säynäs*, *säynävä*, *säynäjä* stb. (vö. NyK. XLIX, 64. sz.); *taimet-ka* ~ *taimen* stb., észt *taim*, *taimo* (i. m. 12. sz.); *säket* ~ *säkiä*, *säkä*, *säke* (i. m. 54. sz.); *koret* ~ *kuore* stb. (i. m. 2. sz.). Vö. továbbá RENV. *kaarret* ~ *kaarto* ~ *kaarta* 'Stelle voll Buchten l. Krümmungen, Buch, Einbiegung' ~ *kaari* 'Bogen, Krümmung', *saarret* 'Inselchen' ~ *saari* 'Insel'; *sumet* 'nebel' ~ *sumu*, *sumo* id. stb. A régebbi finn nyelvben a denom. és deverb. még részben tisztázatlan eredetű -e' (< -eh v. -ek, vö. HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys I, 103) képzős szavak nominativusában sokszor feltűnik egy -t elem: RENV. *ahdet*, *ainet*, *ammet*, *einet*, *homet*, *huonet*, *hurmet*, *hylet* v. *hyljet*, *kaarnet*, *neidet* ~ *neiti* 'feuchtigkeit', *nytet*, *ndret*, *ruodet*, *rämet* stb., stb., *puret*, *puhet* stb., stb. Ezek a még vizsgálatra szoruló -t végű nominativusok részben, sőt talán legnagyobb részben, bizonyára analógiás alakulatok.

Uráli *-tt. képzőre megy vissza a főleg kollektív-jelentésű f. -tta, -tto, -tti képzők -tt- eleme: *karjetta*, *navetta*, *lapatta*, *vihatta*, *kauvatta*, *pimetto*, *pihatto*, *omatto*, *Vihattu*, *Pyhitty*, *Keurittu*, *paskatti*, *Ihatti*, *Ilmatti*, *Iitti* stb., stb. (vö. AHLQVIST, Suomen kielen rakennus 49, LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 317).

Az észt -t képzőre vö. GYÖRKE adatait (MNY. XXXIII, 245).

Lapp -t névszóképző van a *roabat*, *saevnjat* és *gilot* halnevekben (vö. NyK. XLIX, 51, 64, 82. sz.). Ugyanez a t (~ d) képző van meg

pl. a következő norvéglapp (FRIS) szavakban is: *gæset* 'Renkalv som fødes sent paa Vaaren, Sommerkalv' ~ *gæsse* 'aestas'; *rietet* 'calcei Lapponici coriarii ad usum aestivum' ~ *riette, røtte* 'corium'; *rabat* 'coenum existens in loco, quem homines vel pecudes saepe calcant' ~ *ræppe* id.; *næpat* (~ *næppad*) ~ *næppe* 'sobrinus, e sorore nepos', *bærmet* (~ *bærmed* ~ *bærnek*) 'frusta truncorum, circa focum disposita, in quibus assidetur'.

A magyar *-t* képzőből — mint említettük — zöngésülés következtében fejlődött a *száldob, száldok* stb. alakokban levő *-d-*, és éppen úgy zöngésüléssel keletkezett a szóvégi *-b* is egy eredetibb **-p* hangból. Ezt az eredeti **-p* hangot, amelyet szintén képzőelemnek magyarázok, megőrizte a MTsz.-ban feljegyzett moldvai *szadop-fa* (< **szaltop-fa*) alakváltozat. A régi nyelvi *száldob* és a moldvai csángó *szadop* alakváltozatokból kikövetkeztetett **szaltop*, illetőleg **szallop* alak egyenesen azonosítható a vog. AHLQV. *seltip* 'Lindenbast' szóval, a *száldok* alakváltozat pedig a vog. AHLQV. *silxt-jiv* 'Lindenbaum' (*jiv* 'fa') összetétel első tagjával, amelyben a *-x!* összetett képző azonos a magy. *-dok* < **-tok* összetett képzővel. (A vogulban valószínűleg hangátvetés történt.) A moldvai *szadop-fa* (< **szaltop-fa*) és a székelyföldi *száldokfa* e szerint annyit jelent, mint vog. AHLQV. *seltip-jiv*, SZILASI *saltpa*. KANNISTO *sält-pä*, vagyis 'hánca-fa'. A jelentés megfelelésre vö. f. *niini-puu* 'hársfa' (*puu* = *fa*): f. *niini* ~ eser. *ni* 'bast', zürj.-votj. *nin* id. (vö. SETÄLÄ: FUF. XII. Anz. 5); magyar R. *hás, háss* 'tilia; cortex tiliae', ~ osztj.K. *çal* 'birken-schuppe', zürj. *ka's, katska* stb. 'rinde, bast, splint' stb., f. *kosku* stb. 'cortex pini durior et crassior; fragmen l. lamina ejusmodi corticis' stb. (vö. ZSIRAI: MNy. XXIV, 298).

A magyar *-p* képző kétségkívül az uráli **-pp.* ~ **-p.* demin. képző (vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 261—263) szabályos folytatója. Nagyon ritka képző a magyarban, tudomásom szerint eddig csak LEHTISALO mutatta ki (i. m. 163) egyetlen szóban: *közép*, R. 1240: *Cuzep* ~ osztj. PAAS. K. *köttap, J. kättap* 'mitte'; vö. osztj.K. *köt, J. köt* 'zwischenraum' ~ magy. *köz* id. Nézetem szerint ugyanez az ősi *-p* névszóképző van meg a MTsz.-ban feljegyzett székelyföldi *harap* 'száraz avar, haraszt, lehullott, száraz falevelek és ágtörmelékek' szóban, amelyet a következő permi szókkal egyeztetek: zürj. WIED. *kor* 'Blatt', *korja* 'Blatt-, blätterig, beblättert, Laub-', *k. pu* 'Laub-baum', *k. vör* 'Laubwald'; P. *korös* 'Blatt', *kör* id., GEN. KP. *kur* id.; votj. MUNK. *kar* 'levél, falevél; leveles fű; blatt, baublatt; blätteriges gras'; *kwaro* leveles, lombos; beblättert, laubig', *kwaro pu* 'lombosfa'.

A régi nyelvi és a népnyelvi *haláp* szóban levő *-p* hangot szintén elhomályosult képzőnek fogom fel. Ennek a szónak a jelentése a MTsz.

és az OklSz. szerint: 1. 'vizenyős rét, vadvizes föld, kotús hely' (vö. 1231: Usque ad piscinam *Halaph*; 1397/1416: Peruenissent ad prefatum locum *Hegeshalaph* et Sork appellatas [így] dicte piscine Nogzad). A *halat*óalaknak¹ az obi-ugor nyelvekben vannak megfelelői, vö. osztj. AHLQV. *käl* 'morast', vog. SZILASI T., AL. *käll* 'láp; sumpfwiese, moor'.

Az ósuráli *-pp. ~ *-p. denominális képző folytatói ritka (elhomályosult) képzőként a közelebbi és távolabbi rokonyelvekből is kikutathatók részint mint önálló képzők, részint más képzőkkel kapcsolódva:

osztj. -p^o *z*, -p₃, -p: Trj. 'o**r*p^o *z*, V. *δ*r^op^o, *δ*r₃p^o, Vj. *δ*r₃p^o 'Tür' ~ Ni. *ny*^o 'Tür; Mündung (eines Flusses, einer Flasche, Reuse u. a.)', O. *vu*, *öu* 'Tür' stb. (vö. TOIVONEN: FUF. XVII, 280); AHLQV. *jiti*p 'Baumsaft, Splint' ~ *il* id., PÁPAI-MUNK. *ele*, *elle* 'fanedű', PAAS *el*s 'baumsplint, baumsaft'; KARJAL. ÉD. *χ*δ*z*a^op 'Höhle, Höhlung, Gefach (z. B. Inneres einer Schachtel), enge Stelle, kleines Zimmer, Loch', Kaz. *χ*δ*z*a^op 'Gefach, Höhle (in einem morschen Baum)' ~ zürj.: *kyš* 'hohles' (vö. TOIVONEN: UngJb. XVII, 189); osztj. Kam. *köt*p 'zobelnetz' ~ zürj. P. *kaš* 'dichtes fangnetz für hasen', votj. *kaz*, *kaž* 'netz, jänergarn' (vö. TOIVONEN: Affr. 227. sz.).

vog. -p: SZILASI *paip* 'bödön; fässchen, — nyírhéjputtony; putte aus birkenrinde', *paip*ek, *paip*ka demin. ~ votj. *puji* 'sach, beutel, kober' (vö. TOIVONEN: MSFOu. LII, 310—311); SZILASI *šump* 'vízmerő nyírhéj' ~ osztj. PÁP.—MUNK. *soma*, *soma-joχ*, *soma-juχ* 'nyírhéj edény, melyben a gabonát és lisztet tartják'. Vö. továbbá vog. *süp*, *söp* 'száj', AHLQV. *suup* 'Kiemen, Mund' ~ vog. *sünt* 'szád, nyílás' ~ votj. *šu*, cser. *šu*: *im-šu* 'tű foka' (*im* 'tű'), f. *suu*, lpN. *tsodda* 'bárzsing, torok', lpK. *tsont*, lpS. *tsotto* id. (vö. NyH.⁷ 139); vog. AHLQV. *kerep* 'schale' ~ osztj. PAAS. *kär* 'rinde (des baumes); schorf (d. wunde)'.

zürj.-votj. -p (vö. UOTILA, KonsP. 85—86): zürj. KP. *kosp* 'zwischenraum' ~ *kos(k)* 'kreuz am körper, mitte des körpers', *kos(t)* 'zwischenraum', votjU. *sulep*, M. *sulép* 'schnee mit regen vermischt, feuchter schnee', SM. *suläp* 'schnee, worauf regen gekommen ist', Isl.J. *sulep* 'schmutziger, schmelzender schnee' ~ osztj. *sz*ä^ok^o 'der untere, breiartig gefrorene schnee' (vö. TOIVONEN: FUF. XX, 69); votj. MUNK. (GAVR.) *sunäp* 'schlamm', WIED. Zus. *šunep* id. ~ WIED. *šuned* id.

cser. -p (vö. WICHM.: JSFOu. XXX. 21): U., C. *δj*p, M. *oj* *z* p, JM. *δj*^op 'quadrat od. würfel auf tuchstoffen' (C., M., JM.), 'gepräge (auf münzen)' (M.) ~ vö. KH. *o*i 'quadrat od. würfel auf tuchstoffen'.

keletitengeri finn nyelvek: -ppa (vö. LEHTISALO, i. m. 261—262):

¹ A második szótag *a* < **ä* hangjának a képző előtti zárt szótagban való megnyúlására vö. GOMBocz, MTNyt. 81.

kanappa 'kahm' ~ f. *kanaa* v. *kanahka* id., észt *kanap* 'kahm, schimmel'; észt *-ppi: *kerep*, gen. *kerepi* 'rumpf' ~ *kere* id., *halap*, gen. *halapi*: *halapi-paju* 'schimmelweide' ~ *hala-paju*, *hale-paju* id.; -k képzővel továbbképezve (vö. WIED., Gr. 210): *kadapik* 'wacholdergesträuch' ~ *kadavik* 'wacholderstrauch', f. *katavikko* kollekt. 'enskog' ~ észt *kataj*, *kadakas* 'wacholder'; *sarapik* 'haselgebüsch' ~ *sarap* ~ *sarapū*, *sarakas* 'haselstrauch; corylus'.

Bizonyára összetartozik a fenti képzőkkel az a lp. FRIIS -b képző, amely az *agjob* 'nepos vel neptis' és *akkob* id. (~*ä*kkö 'avia paterna vel materna') rokonságnévben mutatható ki (vö. FRIIS, *Lexicon Lapponicum* XLVI). A képzőnek -*ᵃp* és -*B* változata is van, vö. NIELSEN P. *ähk'kūᵃp* ~ *ähk'kuᵃp*, Kt. *ahk'l ωB* id. A kólai-lapban ugyanez a *-pp ~ *-p ~ *-β képző -v alakban jelenik meg: GEN. *ahka,v* 'Enkel od. Enkelin (der Grossmutter)'.

N. SEBESTYÉN IRÉN.

ADATOK A KOLOZSMEGYEI ÚJABBKORI RUMÉN HELYNÉVKINCS MAGYAR ELEMEINEK ISMERETÉHEZ.

Mióta MELICH JÁNOS a honfoglalás, illetőleg a vele közel egykorú magyarországi hely-, személy- és népnév-anyagra vonatkozó munkájában az erdélyi helynévanyaggal is foglalkozott, e terület középkori, pontosabban a honfoglalás tájától a XIV. század végéig jelentkező helynévkincsének eredet-kérdésére többen¹ is igyekeztek fényt deríteni. Természetes azonban, hogy mivel a középkori erdélyi helynevek forrásanyaga még nem kis részben a levéltárakban felkutatlanul vagy legalább is kiadatlanul rejtőzködik, a jelzett időre és az utána következő időszakra nézve e kutatásokat nem lehet lezártnak tekinteni. Egészen érthető, hogy a középkori helynévanyag kérdése áll a kutatók érdeklődésének középpontjában, de sajnálatos, hogy mindezideig e fontos kérdés mellett olyan keveset foglalkoztak Erdély helynévtörténetének adatokban olyan megmérhetetlen bőségű XVI—XIX. századával. Ma már az eddig végzett levéltári kutatások világánál egyre kétségtelenebb, hogy Erdély népiségtörténetének egyik nagy átalakulási időszaka éppen a XVI—XVIII. század volt, így az erre vonatkozó, a középkorinál sokkal gazdagabb és beszédesebb forrásanyag többek között a helynévkutatás terén is nagyon érdekes és ami fontos, biztos eredményekre vezet.

Magam már hozzávetőlegesen másfél évtizede foglalkozom Erdély helynévanyagának gyűjtésével. Nehány éve meg éppen Észak-Erdély két különleges tanulságokkal kecsegtető vidékének, a Kolozs megye

¹ L. DRĂGANU MIKLÓS, *România în veacurile IX—XIV pe baza toponimiciei și a onomasticeii*. Bukarest, 1933. — TAMÁS LAJOS, *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában*. Bp., 1935. — U. a., *Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane*. Bp., 1936. — KNEZSA ISTVÁN, *Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen*. Bp., 1936. — LUKINICH IMRE—GÁLDI LÁSZLÓ—FEKETE NAGY ANTAL és MARRAI LÁSZLÓ: *Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. Bp., 1941.

nyugati felén lévő Kalotaszegnek és a Kolozsvártól kissé északkeletre fekvő Borsavölgy¹ néhány pontjának helynévanyagára vonatkozólag igyekeztem gyűjtésemet minél teljesebbé tenni. A felszabadulás után lehetővé vált az addig tilalmazott helyszíni kutatás is. Így 1941 nyarán az Erdélyi Tudományos Intézet Magyar Nyelvészeti Osztályának munkásai az Intézet igazgatóságának megértő támogatásával e két terület jelenlegi helynévanyagának összegyűjtését is elvégezhatték.² Minthogy magam a történeti forrásanyag hozzáférhető részét már régebben átkutattam, csak az újabban felbukkant levéltári anyaggal kellett eddigi kutatásom révén szerzett gyűjteményem hézagait kitöltenem.

E két terület azért látszott érdekesnek, mert az ott lezajlott újabb népiségtörténeti változás, mely a magyar elem csökkenésére és a ruménség megerősödésére vezetett, e változás kétségtelen adataink bizonyossága szerint nagyobb mértékben nem kezdődött hamarébb, mint a XVII. század utolsó évtizedeiben. A gazdag bőségben kibányászott okleveles helynévanyag viszont éppen ezért rávilágíthat a jelenlegi helynévkincs sok olyan megmagyarázhatatlannak látszó elemére, amellyel szemben a helyszíni kutató egyébként értelmetlenül állana. Minthogy ugyanis ennek a területnek helynévanyagát a XVI. század végétől, sőt elszórt adatokban a XIV. század elejétől ismerjük, a helynevek értelmezésére nagyon sok kedvező lehetőség kínálkozik.

Az alábbiakban e nemsokára³ nyers formában kiadandó és aztán feldolgozandó helynévanyagból néhány olyan adatot választottam ki, amely érdekes adalék a magyarból ruménbe átkerült helynevek alakulásához, legtöbbször teljesen «értelmetlenné» válásának ismeretéhez. E néhány adat természetesen nem elégséges ahhoz, hogy bármilyen végleges következtetést vonjunk le a magyarból ruménbe átkerült és esetleg az innen újra visszakölcsönzött helynevek számára és az átkölcsönzések egész kérdéskörére nézve, de gondolom, e néhány adat is ízelítőt ad az e téren kínálkozó biztos megoldási lehetőségekből meg a belőlük levonható nyelvészeti és nem utolsósorban népiségtörténeti tanulságokból.

Az egyes adatokat címszók szerint csoportosítva alább adom. A történeti adatokat magam gyűjtöttem; minthogy mindannyit rövide-

¹ A vizsgált községek mind olyanok, amelyek még a kora-újkorban is Doboka megyéhez tartoztak. Ezért nem tárgyalja őket sem Csánki Dezső történeti földrajza, sem a Kádár-féle Szolnok-Doboka vm. monographiája.

² Itt is őszinte köszönetet mondok Jakó Zsigmondnak azért, hogy az Országos Levéltárban lévő forrásanyag engem érdeklő részére több ízben is felhívta figyelmemet.

³ Mire e tanulmány megjelenik, gyűjteményem «Kalotaszeg helynevei» címen előreláthatólag már kikerült a sajtó alól.

sen közzé szándékozom tenni, levéltári jelzetet nem alkalmazok. Az ilyen adatok esetében tehát mindig kéziratban, illetőleg részben feldolgozott vagy legalábbis kicédulázott állapotban levő két helynévtörténeti tanulmányom pontosan leélhelyezett okleveles adalékait használtam fel. A borsavölgyi helyszíni adatokat magam gyűjtöttem, a Kalotaszegről idézett adatok a két tanítványommal, GERGELY BÉLÁVAL és JÓZSA GERŐVEL együtt 1941 nyarán végzett helyszíni gyűjtőmunkánk anyagából valók. Tanítványaim adatait mindig külön is jelzem,¹ a magamét nem.

Bortolosej. Kolozsborsa történeti helynévanyagából e helynévre a következő adatokat idézhetem: 1793: In *Bortolosej* (sz.)~*La Bortoloseje* (sz.)~*La Bortoloseje*~In *Bortoloseje*~In *Bortolosej* din szusz (sz.) 1864: *Bortoloseja*. 1941: *Bortolosej*~*Bortoloseja*. — A m. *Bartalusá*. átvétele. Vö. 1621: *Bartalusáj*ban. 1695: az *Bartalyus Áj*ban (k.). 1712: *Bartalosaj* (k.). 1742: A *Bartalas Aj*(an) (k.). 1752: Az *Birtolosáj*ban (k.). 1803: *Bartolosáj* (k.). 1941: *Bortolosáj*~*Bortolosej* (k.). Először 1792-ben említik olyan alakban (*Bartolosáje*), mely arról tanúskodik, hogy a magyar helynévalak rumén szájra is átkerült. A borsai ruménség növekedésével ma már a magyar lakosság a ruménből visszakölesőzött *Bortolosej* alakkal is él. — Ma is élő összetételekben *Fatsa Bortoloseji*~*Bortolosáj verőfénye* és *Părău Bortoloseji*~*Bortolosáj árka*² alakban is hallható.

Buzaja. A Kolozsborsán 1941-ben lejegyzett rumén helynévalakokra vonatkozó történeti adatok a következők: 1733: *La Buzáje* in Szpije (sz.), In Szpije *la Buzáje* (sz.), *La Buzáj* (sz.), *La Buzáje* (sz.). 1747: In *Buzeje* (sz.), *La Buzaje* (sz.). 1792: In *Buzaja* (sz.), In *Buzáje* (sz.). 1793: In *Buzaje* (sz.), In *Buzáje* din Szusz (sz.), In *Buzáje Máj Szusz* (sz.). 1941: *Buzaja* H. — A m. *Bozáj* > *Buzáj* átvétele. Vö. 1582: az *bozaj* zegeletiben (sz.). 1621: *Bozáj*ban (sz.). 1671: *Bozój*ba (sz.). 1712: A *Bozaj*ban~*Bozáj*ban (sz.), a *Bozály*ban (sz.). 1753: Az *Bozaj*~*Buzaj*ban (sz.). 1768: a *Bozáj*ba (sz.), a *Bozój*ba (sz.). 1796: A *Bozáj*ba (sz.). 1805?: A *Buzály*ban (sz.). 1941: *Buzáj*. — A magyar helynév a *boz* 'sambucus nigra' és az *áj* 'völgyecske' összetételéből alakult. Mint-hogy a magyar helynév a történeti adatok tanúsága szerint már a XVII. század végén *Bozáj* alakú volt és a *Buz*-előtagú alak csak rumén vallók száján fél századdal később (1733) fordul elő először, nem tehető fel az, hogy Borsára csak a XVII. század végén beköltöző ruménség a magyarból egy régiesebb nyelvjárási *buz* köznévi alakot³ megőrző m.

¹ Rövidítéseim: k. = kaszáló, l. = legelő, p. = patak, sz. = szántó. — m. = magyar, r. = rumén (népnév). K. = Kolozs m.

² 1792-ből még: «*Pe Gyalu Bortoloseji*» (sz.).

³ Az alakváltozatokra nézve vö. MNy. X. 39. FtSz.

**Buzáj* helynevet vett volna át, ellenkezőleg a mai magyar *Buzáj* alak csak rumén szájról, legfeljebb a XVIII. század közepe tájáról való visszakölcsönzés; első magyar szájról származó ilyen adatunk különben is csak 1805 tájáról való.¹ — E helynév egyébként a következő összetételekben is előfordul: *Drumu Buzăji* ~ *Buzáj úttya*, *Fîntîna Buzăji* ~ *Buzáj kút(tya)*, *Fundu Buzăji* ~ *Buzáj feneke*, *Moinăle Buzăji* ~ *Buzáj mojnája*,² *Părău Buzăji* ~ *Buzáj árka*.³

Čarabok. Ez is Kolozsborsa jelenkori helynévanyagából való helynév; a rávonatkozó adatok a következők: 1792: In *Cserebok* (sz.). XIX. sz. második fele: *CSERE BOK*. 1941: *Čarabok*. — A m. *Cserebokor* átvétele. Vö. XVII. sz. második fele: az *Csere bokornál* (sz.). 1754: *Tsere bokron* (k.). 1941: *Cserebokor*. A csonka utótagú átvétel alighanem úgy keletkezett, hogy a *Csere bokron* alak utolsó szótagját a ruménség egészében ragnak vélte és úgy vonta el belőle a *Cserebok* alakot; ebből aztán a *Čarabok* hasonlással keletkezett. Ennek jóval az első említés (1792) előtt meg kellett történnie, mert 1752-ből már kimutatható a magyarban ez elvont alak visszakerülése: «Az *Csereták* (!) alatt» (sz.), 1753-ból pedig így: «Az *Cserelak* alatt» (sz.). A 25-ezres katonai térképre is a *CSERE BOK* alak került fel (5271/2. szelvény).

Fiiarău. Bádok és Csomafája rumén lakossága használja e helynevet; a két faluban különböző ponton meredekesen felfelé vivő út környékén lévő területet illetnek ezzel a névvel. A bádoki *Fiiarău*-ra van 1844-ből való adatom: «In *Fejjareu*» (sz.). Ebből meg a helyszíni viszonyok és a mai magyar alak (*Féjjár* ~ *Féjárom*) ismerete alapján megállapíthatjuk, hogy a rumén helynév a magyar *Feljárom* > *Féjjárom* átvétele. A magyar helynévre 1810-től vannak adataink: 1810: a *Feljáróba* (sz.). 1817: A' *Feljáróba* (sz.). 1855: *Feljáró* (sz.). Az első szótagbeli *e*(*ē* ~ *ĕ*): *i* hangzóhelyettesítést szórványosan másutt is megfigyeltem. A kalotaszegi Magyarókeréken 1941 nyarán a magyar *Hegy alatt* helynévnek rumén *Su Hidodal* alakját jegyeztem le; Bácsón is a m. *Hegyeshegyet* a ruménség *Hidišhed*'-nek nevezi.⁴ Az első szótagbeli változás így könnyen megmagyarázható a *Fiiarău* <

¹ Az 1733-i r. *Buzáje* alak említésekor ugyanabban a forrásban «La Percu Bozėji» szerepel, tehát a r. *Bozáj* ~ *Buzáje* alakokat még váltogatva használták.

² Vö. r. *moină* 'mocsaras, süppedékes, vizenyős terület'.

³ Kéziratos forrásokból még a következő, egykor élő alakok mutathatók ki: In *Fruntya Buzėji* (1792), In *Fruntye Buzėji* (1793), In *Gura Buzėji* (1747) ~ *Bozaj torkában* (1754), In *Gyalu Buzėji* (1792), In *ritul Buzėji* (1733), In *Ritu Buzėji* (1793). — A (-)be tett évszám a legrégebbi előfordulás éve.

⁴ Ez utóbbi adatot GERGELY BÉLA jegyezte le.

Feljáró < *Fëjjáró* ~ *Fëjáró* esetében. A szóvégi m. -ó > r. -ău változás is egészen általános (vö. *tó* > *tău*, *akasztó* > *akastău* és ebből tbsz. *akastei*, *kaszáló* > *kasalăi*, *ítató* > *itatău*, *hajtó* > *hajtău*, *hágó* > *hagău* stb.).

Hársamba és társai. A *Hársamba* helynevet Kolozsborsa helynévanyagából ismerem. 1792: *La Harsamba* (sz.), In *Hersánba* (sz.), In *Hersána* (sz.). 1941: *Harsamba*. — E helynév az át- és visszakölcsönzésnek érdekes esete. A magyar történeti adatok ezek: 1671: az kis *Horsonjban* (!)¹ 1716: a' nagj *Harsányban* (sz.). 1754: *Harsányban* a Patak mellett (sz.), Az *Harsányban* (sz.). 1756: *Harsán* (sz.), *Harsánbéli Láb* (sz.). 1777, 1782: *Harsány* (sz.). XVIII. sz. második fele: A *Harsányban* a Patak mellett (sz.). 1941-ben feljegyeztem *Borsán Harsámba* alakban; határozóragos alakja itt *Harsámbába* volt. Minthogy a határrész átnyúlik *Csoma fája* határába is, ez utóbbi falu helynevei között is megvan r. *Harsamba* ~ n. *Harsámb* ~ *Harsámba* alakban. Ragos alakját így jegyeztem fel: «Menyünk a *Harsámbába*». Ugyanitt van *Părău Harsembi* ~ *Harsámbi árok*,² *Drumu Harsembi* ~ *Harsámbi út* helynév is. A rumén helynévalak nyilván egy eredetibb magyar *Harsány* ~ *Harsán* helynév -ba ragos *Harsámba* alakjának átvétele. Az ilyenféle átvételek egészen általánosak az erdélyi rumén helységnévkincsben (vö. MNy. XXXV, 112—3, XXXVII, 112, 122—3). Az így ruménbe átkerült és a borsai ruménség szaporodásával gyakran hallott rumén alakot vette vissza és használja ma a borsai és a csomafáji magyarság, azaz a -ba helyhatározóragos alakban az eredeti m. *Harsány* helynevet tulajdonképpen kétszer is ellátja raggal. Ilyen esetre már előbb is rámutattam a marosdéciei *Malombába* és a mócsi *Sózsába* alakokkal kapcsolatban (MNy. XXX, 106 és i. h.).

Az ilyen kölcsönzés-visszakölcsönzésre nem tudok más kolozsmegyei példát idézni. Magára a helyhatározóragos alakban való átvételre azonban Kolozsmegye nyugati, kalotaszegi részéről több adattal rendelkezem. Magam 1941 nyarán a következő adatokat jegyeztem fel: *Damos Hosuba* ~ *Hosszu* (l.), *Vigbe* ~ *Vig* (sz., k.). — **M a g y a r ó k e r e k e :**

¹ Nyilván csak elírás a *Horsony* alak a *Harsány* (olv. *Harsány*) helyett.

² Megjegyzendő, hogy Kolozsborsa erős rumén hatásnak kitett magyarjai inkább a rumén helynévalakot használják; jellemző pl., hogy mikor két magyar földművessel bejártam a határt, arra a helyre érve, kalauzaim még hosszas gondolkodás után is csak a rumén névre emlékeztek.

³ A *Harsány* helynevet HORGER ANTAL a **hars* kicsinyítőjének tartja (MNy. X, 111). Ugyanígy vélekedik HORGER és MELICH JÁNOS nyomán (i. h. 193) PAIS DEZSŐ is (MNy. XV, 128, XXIII, 54). Másként, de nyilván tévesen vélekedik róla ERDÉLYI LAJOS (MNy. XXIII, 178).

D'aiba ~ *Diváj* (k., sz.), *Gura D'ăibi* ~ *Divájvárda* (sz.), *Părău la Nadba* ~ *Nátpatak* (p.), *N'irba* ~ *Nyír* (Másik neve: Émező) (l.), *Pqdba* ~ *Pad* (sz.), *Rqkołaba* ~ *Rakottya* (k.), *Părău la Rqkołaba* (p.), *Maržine la Rqkołaba* ~ *Rakottyaszil* (k.), *Verežbe* ~ *Veres* (sz., k.). — Farnos: *Martomba* ~ *Martomfenik* (sz.), *D'alu Martombi* ~ *Martontető* (sz.), *Băile Martombi* ~ *Martonyi bánya* (sz.). — Szucság: *Oradba* ~ *Óráti düllő* (sz., k.), *Fîntîna la Oradba* ~ *Óráti kút* (kút).¹

Az itt felsorolt változat-párok közül az első minden esetben a másodikként közölt magyar helynév *-ba*, *-be* raggal átvett, esetleg a ruménben tovább is ragozott alakja.

Horhed'. 1792: *La Horhegy* (sz.). 1941: *Horhed'* (sz., k., l.). — E helynév Borsa XVIII. századvégi helynévanyagából mutatható először ki. 1864-ben rumén szövegben a következőképpen említik: «*Ōrhegyu Dealu de vigieatu (!) in timpurile resbelice*». ² Kétségtelen tehát, hogy e helynév is a m. *Ōrhegy* átvétele. A magyarban e helynév nagyon gyakran előfordul; mindig kiemelkedő, jó kilátást nyújtó hegyet jelölnek vele. Borsa történeti helynévanyagában először 1712-ből mutatható ki, azutánról még több adatunk van rá. Lejegyeztem ugyanitt a magyarból 1941 nyarán *Ōrhegy* ~ *HŌrhegy* (sz., k., l.) alakban is. E helynév alakváltozatai közül a második kétségtelenül a magyar *Ōrhegy* és a rumén *Horhed'* alakkeveredése révén keletkezett; tehát így *Ōrhegy* × *Horhed'* > *HŌrhegy*. A rumén *Horhed'* szókezdő *h*-ja inetimológikus, az *ŏ* helyén álló *o* hangzóhelyettesítéssel keletkezett. Megjegyzem, hogy legalábbis a kolozsmegyei magyarból ruménbe átkerült helynévanyagban a hangsúlytalan helyzetben lévő *ŏ* hangot a ruménség az esetek többségében *e* (*ë*)-vel helyettesíti. Pl. Kalotaszegen *-vŏgy* > *-ved'*, *-fŏd* > *-fed*, *-mezŏ* > *-meze*, *-kŏz* > *-kez* stb. Gy er ő v á s á r h e l y e n (Kolozs m.) 1941-ben a m. *K ŏ z e b i r c* (<? Közep + birc: Közebbirc > Közebirc)-nek a ruménben *K o z o b i r c*, Magyarókeréken a *K ŏ k i n y e s p a t a k*-nak *Părău lui K ŏ k i n i ș o d a l*, a *K ŏ k i n y e s o d a l*-nak *K o k i n i ș o d a l* alakja van. Magyarsárd (Kolozs m.), ez újabban csaknem teljesen elruménesedett kalotaszegi magyar falu helynevei között a m. *Ōrhegy*, *Ōrhetytető* ~ r. *Orhed'*, *D'alu Orhed'*-helynévben szintén *ŏ* > *o* változást, illetőleg hanghelyettesítést találunk.³

¹ A farnosi adatokat JÓZSA GERŐ, a szucságiakat GERGELY BÉLA jegyezte le.

² Magyarul: *Ōrhegyu*. háborús időkben őrdomb.

³ A szintén kalotaszegi *K ŏ z é p l a k o n* 1941-ben lejegyzett m. *K ŏ k i n y e z ŏ d r e* ~ r. *Gropa K i k i n i ș u l u i* és m. *K ŏ k i n y e s t e t ŏ* ~ r. *D'alu K i k i n i ș u l u i* első szótagbeli *ŏ* > *i* hangzóváltozása, illetőleg helyettesítése alighanem egy előbbi magyar népnyelvi **K ŏ k i n y e s*-eltagú helynévalakból szabályos *ŏ* > *ö* hangváltozással, illetőleg hanghelyettesítéssel keletkezett.

Kastej ~ Kástái. Bádok helynevei között 1941 nyarán jegyeztem le a címszóban foglalt rumén helynevet «*La Kastej*» alakban; magyar formája *Akasztéj* volt. Ebből nyilvánvaló az, amit már más területről nemrégiben kimutattam (MNy. XXXVII, 121—2), hogy t. i. a m. **Akasztó* helynév *Akastiú*: *Akastei* alakban átkerült a bádoki rumén helynévkincsbe is;¹ ott aztán szóeleji hangvesztéssel a második változathból *Kastej* lett.² A magyarság azonban még akkor kölcsönözte vissza a ruménből az *Akasztéj*-t, amikor a szóeleji hangvesztés (mely nyilván a névelőnek érzett szóeleji a elhagyása révén állott elő) a ruménben még nem következett be. A kalotaszegi vegyes, magyar és rumén lakosságú községekben pl. még mindig az a hangvesztés nélküli alak van meg, amelyet a mai bádoki helynévalak őrzött meg. M a g y a r ó k e r e k é n pl. a *Kisvápa* rumén neve *Su Akástáue* 'Akasztófa alatt'; az *Akasztófadomb* ugyanott *Vírşu Akastaşlor* 'Akasztótető'. V á r a l m á s o n van r. *Dimbu Akistă* ~ m. *Akasztófadomb* és *Tabla dela Akástái* ~ *Akasztófatábla*. T ü r é n pedig *La Akást i* ~ *Akasztófahegy* helynevet jegyzett le 1941 nyarán JÓZSA GERŐ, Kalotaszeg jelenkori helyneveinek egyik gyűjtője. Megjegyzem, hogy a Bádokkal tőzsomszédos B o r s á n is a magyar *Akasztófa* nevű helyet a ruménség *Kástái*-nek nevezi.

Kondorberga. Borsai helynévadataim: 1793: In *Kondorbere*, In *Kondor Bere* (olv. *Berk*, esetleg: *Bere?*) (sz.). 1941: *Kondorberga*.³ 1747-ben még «*La Kondor Bere*» (sz.), 1792-ben is ugyanilyen alakban fordul elő. Az 1793-ból idézett alakokban már látszik a magyarból ruménbe átkerült helynév elváltozásának első jele. Minthogy a ruménségnek Borsán való XVII. századvégi beköltözésekor e faluban már nagyon kevés erdős és fás rész lehetett, a XVIII. században köznévi jelentésben kihalt az amúgy is egyre fogyó borsai magyarok nyelvéből a *berek* szó. Így történt meg azután, hogy a már 1642-ből⁴ kimutatható m. *Kondorberek* helynév szóvégi *k*-ját a ruménség hovatovább egy ismeretlen magyar szó *k* többszám jelének vélte és elvonta belőle már a

¹ Vö. az innen való alábbi történeti alakokkal: 1767: *Szúb Akasztéj* (sz.), *De la Akasztéj din Sosz* (sz.).

² A magyar *Akasztó* helynevet csak összetételben tudom idézni: 1726: «Az akasztó Csere meget» (sz.). E helynév azonban nyilván az eredeti magyar *Akasztó* alak első történeti jelentkezése. A XVIII. század folyamán elszaporodó bádoki ruménség nyelvéből származó történeti adattal nem rendelkezem.

³ E helynévnek ugyanez évből csak egyetlen összetett alakját jegyeztem le: *Drumu Kondorberi* ~ *Kondorberek útlya*.

⁴ Megjegyzendő, hogy van közel ez időtájról, 1656-ból egyetlen történet «*Kender Bereken*» (sz.) adatunk is. Ennek alapján azt is feltehetjük, hogy a *Kondorberek* eredetibb alakja *Kenderberek* volt; ez esetben azonban a hangváltozást nehéz megmagyarázni.

XVIII. század vége felé a *Kondorbere* helynévalakot. Ebből aztán a ruménben hangátvetéssel és határozott alakban *Kondroberca* lett. A magyarban azonban 1941 nyarán e helynevet *Kondroberek*~*Kondrobere*~*Kondrober* alakban jegyeztem le. Ebből arra következtetek, hogy a ruménben az amúgy is értelmetlen *Kondrobere*~*Kondroberca* alak végső hangzója lekerült és így került vissza a vegyes házasságokban élő és igen erős rumén hatás alatt álló magyarság nyelvébe. E helynév értelmetlenné válása a magyarban csak a múlt század vége felé következhetett be, mert a 25-ezres katonai térképen még *Kondor berek* alak olvasható (vö. 5271/2. szelvény). — E helynév utolsó tagjához hasonlóan alakult a szucsági r. *Zugobere*~m. *Zugóberek* helynév rumén alakjának utolsó tagja (l. alább!).

Krestajia. E borsai helynévre vonatkozólag ezek az adatok idézhetők: 1733: La *Keresztáj* (sz.), In *Keresztáje* (sz.). 1747: La *Krisztáj* (sz.). 1792: In *Fatza Keresztaja* (sz.), In *Kresztaja* (k.). 1793: *Kresztaje*~*Kresztáje*~*Kresztéji* (k.), in *Delnitzele din Kresztáje* (k.). 1864: *Crestaje*. 1941: *Krestajia*. — A m. *Keresztáj* átvétele. A magyar történeti adatok sora a XVII. sz. elején kezdődik: 1621: «Az *Keresztay* szugolattiaba(n) (sz.)... a maczkasi hatar az szomszedja». A XVII—XIX. századból nagyon sok adatunk van erre a helynévre; legtöbb *Keresztáj*~*Keresztáj*-nak olvasandó. Van azonban néhány olyan adat is, amely azt mutatja, hogy a helynév összetett voltának elhomályosultával a rumén ajkon *Krestajia*-vá alakult helynevünket a múlt században a *kristály*~*kréstály* köznévből származtatták. 1817—18-ból idézhetem «A *Krestály* hidnál» (sz.) és 1836-ból az «A *Krestáj* Hidjánál lévő lábba» (sz.) adatot. Ennek előzménye néhány itt alább felsorolható rumén alak lehetett: 1733: la *Pereu Krisztej* (sz.), La ritul *Krisztéji* (sz.), La rituj *Krisztej* (k.), In Ritu *Kresztej* (sz.). 1793: *Pinge* (!) *Pereu Krisztéji*. A legutóbb említett adat évéből már ugyanabban a forrásban előfordul a «*Krisztályi* patak» helynév-alak is. Ebből alakulhatott vagy a borsai magyarság ajkán, vagy az előbb idézett adatok leíróinak tollán a *Krestáj* változat. Ma a borsai magyarság a *Keresztáj* és a *Kresztáj* alakot váltogatva használja.

Pakulajia. Borsa helynevei között 1941-ben jegyeztem le e rumén helynevet; magyar alakja *Pakuláj* volt. Előfordult ott még a következő összetett helynevekben: *Drumu Pakuläi* ~ *Pakuláj úttya*, *Fatza Pakuläi* ~ *Pakuláj verőfény(e)*, *Gortsu Pakuläi* ~ *Pakuláj gorca*, *Köda Pakuläi* ~ *Pakuláj farka*, *Päräu Pakuläi* ~ *Pakuláj árka*. — E helynevet is csak a történeti helynév-alakok ismerete alapján tudjuk helyesen megmagyarázni. A reá vonatkozó legrégebbi adat egy keltezetlen, de kétségtelenül a XVII. század végéről való forrásból való: «Az *Pokolájban*» (sz.). Minthogy a

Pokoláj alak a XVIII. század folyamán még többször előfordul, sőt 1819-ből is van még egy ilyen adatom, kétségtelen, hogy a címszóul felírt rumén helynév egy előbbi magyar *pokol* és *áj* tagból álló összetett *Pokoldj* helynév átvétele. Az ilyen összetételek, mint *Pokolköz*, *Pokoltó*, *Pokolvölgy* stb. a magyar nyelvterületen elég gyakoriak (vö. PEŠTY, MgHn.). A ruménbe átkerült helynévre vonatkozó rumén történeti adataim a következők: 1754: *la Kode Pakulei* (sz.). 1792: *In Pakulaja* (k.), *La Koda Pakuleji* (sz.), *In gortzu Pakuleji* (sz.), *In Fundu Pakuleji* (sz.), *In Fatza Pakulei* (sz., k.), *Drumu Pakuleji* (sz.). A m. *Pokoláj*-ból a r. *Pakulaja* alighanem a r. *pakular* 'pásztor' köznévi hatására népetimológia révén keletkezett. A borsai magyarság a rumén elem növekedésével a sokkal többször hallott rumén alak hatására magyarul is *Pakuláj* alakban kezdte emlegetni e helynevet. Az első ilyen magyar adatunk 1753-ból: «*Pakulajban*» (sz.). Ezután a század végéig, sőt 1819-ig váltogatva fordul elő a *Pokoláj* ~ *Pakuláj* alak, mígnem a XIX. században, egy adatot kivéve a *Pakuláj* alak válik magyarban is általánossá.

Polt íhat. A magyarban ma *Palaki hát*-nak nevezik azt a köves dombtetőt, amelyet a ruménség a címszóban jelzett névvel illet. Ebből nyilvánvaló, hogy magyarból kölcsönzött, de a bádoki ruménség ajkán a felismerhetetlenségig átalakult helynév ez is. A mai magyar helynév sem az eredeti alakot őrizte meg. Kezdetben úgy gondoltam, hogy mivel a szomszédos Kolozsborsa XVII—XVIII. századi kisebb részbirtokosai között szerepel a *Perlaki* család is, a helynév előtagjában e családnév átalakult formáját kell látnunk, hiszen a *Perlaki* > *Pellaki* > *Pallaki* > *Palaki* változásnak semmi hangtani nehézsége nincs; legfeljebb e változás utolsó tagja esetében kellene az *ll* > *l* változást az ikerítést nem ismerő bádoki ruménség nyelvi hatásával magyaroznunk. Az újabban előkerült történeti adatok azonban megmutatják e helynév származtatásának egyedül helyes útját. Az adatok ím ezek: 1687: *Az Pala kő háton* (sz.). 1726: *Az Pala kő háton* (sz.).¹ 1768: a *Palaki Háton*. 1800: A *Pallaki háton* a Csomafáji út mellett. 1810 körül: A *Palaki háton* (sz.). 1817: a *Pallaki háton* a' Rét szélin (sz.), A' *Palaki háton* az Cziczivápába (sz.), *Pallaki Háton* az út hosszáb(an). — Ez adatokból nyilvánvaló, hogy a mai m. *Palaki hát* egy előbbi *Palakóhát*, illetőleg népnyelvi **Palakúhát*-ból fejlődött. A bádoki magyarban csak *kú*-s alak lehetett (vö. az ott ma is meglévő *Kúcsúrárka* ~ *Kúcsürúárka* helynévvel). A ruménben nincs *ú* hang és így a *kú*-tagban lévő *ú*-ból hangzóhelyettesíté-

¹ E forrásban kétszer is említik így!

téssel *i* lett; a *k* jésült,¹ a magyarban is csak másodlagosan ikerített *l* ikerítetlenné vált. Minthogy a középerdélyi rumén népnyelvben nincs a magyar *a* (*á*) hanggal azonos *a* hang, hanem csak *o*, azaz magyar *a*-nál erősebb ajakkerekítéssel és kissé magasabb nyelvállással ejtett, a magyar *a* és *o* között álló hang, a bádoki ruménség alighanem *Poľoľihat* alakban vehette át a magyar **Palakühát* helynevet; a ruménben aztán a második nyílt és hangsúlytalan szótagban lévő *o* kiesésével keletkezett a mai *Poľlihat* helynév.

Pet'eraia. E helynevet 1941 nyarán Borsán a következő összetett alakokban jegyeztem le: *Pet'eraia čeia mare* ~ *Natypetyeráj* (sz., l.), *Pet'eraia mika* ~ *Kicsipetyeráj* (sz., l.), *Fintina din Pet'eraia* ~ *Kicsipetyerájba való kút* (kút), *Părău Pet'eraii* — *Petyeráj árka* (omlások árok). A történeti adatok ismerete alapján ezt a helynevet is a magyarból ruménbe átkerült helynévnek kell tartanunk. Minthogy ugyanis az 1621-ből való «Nagy Peter айбан» adatban az előtagot Péter-nek kell olvasnunk és a magyar Péter keresztnévvel azonosítanunk, e helynév is magyarban keletkezett, összetett személynévi helynév (*Péter + áj*). A jésült alak a XVII. század második felében jelentkezik először («a Petyerájban»), de a XVIII. század közepéig elősorolható többi magyar alak mind csak *Péteráj* ~ *Peteráj*-nak olvasható. Az első rumén jésült adatok ezek: 1733: *La Petyeraj* (sz.). 1792: *In Petyeraja* (sz.). 1793: *In Petyeraje* (sz.) Összetételekben: 1792: *Pe Gyalu Petyerej* (sz.), *La Podu Petyerej* (sz.). 1793: *Pe Gyalu Petyéjéri* (sz.). — A kétségtelenül ruménből visszakölcsönzött m. *Petyeráj* a XVIII. sz. közepén már többször előfordul az összeírásokban, de a század végéig még egyre küzd a jétlen alakkal. A XVIII. század legvégéről való «A Peteráji földben» adatban jelentkezik utoljára az eredetibb magyar alak. A magyarból átkerült kolozsmegyei rumén helynevekben egyáltalában nem ritka a magyar szó-, illetőleg szótagkezdő zárhang jésülése (l. még a *T'okutu* címszó alatt).²

Silimaja. Borsán egy délkeleti fekvésű hegyoldalt nevez így a rumén lakosság annak a területnek a délkelet felé lejtő oldalában, amelyet a 25-ezres katonai térkép (5271/2. szelvény) *Pusztia szőlők* névvel jelez. A r. *Silimaja* ~ m. *Szilimáj* aljában ma házak és gyümölcsös kertek, a felső felében szántók és kaszálók vannak. E helynév még a következő két összetételben szerepel: *Drumu Silimăii* ~ *Szilimáj úttya* (út), *Fintina din Silimaja* ~ *Szilimáj kúttya* (kút). — E rumén helynévnek is magyar

¹ Erre vonatkozólag l. a *Pet'eraia* és a *T'okutu* címszó alatt mondottakat.

² Borsa amúgy is arra a rumén jésítő területre esik, amelynek ilyen jellegére WEIGAND nyomán legutóbb futólag GÁLDI LÁSZLÓ is rámutatott (MNY. XXXVII, 359).

előzménye van: nem más, mint a *szőlő* és a *mál* köznévből összetett magyar *Szöllőmál* helynév átvétele. A magyar helynév-alakra a következő két adatot idézhetem: 1712: *Szölömál előtt* (sz.). 1754: *A Szőlő Mál terin* (sz.). — A ruménben a magyar helynévből *ő:ē* hangzóhelyettesítéssel előbb **Selemal* lehetett és ebből a ruménben amúgy is értelmetlen alakból **Silimal*; mivel az erdélyi magyar népnyelvben nagyon gyakori a *mál* 'verőfényes oldal' köznévnnek a helynevekben a *máj* alakja, a magyarban is keletkezhetett a XVIII. század folyamán a *Szöllőmál* helynév utótagjának *máj*, következőképpen a rumén helynévnek **Silimai* alakja. Ez aztán végződés tekintetében is beleilleszkedett az itteni hasonló utótagú rumén helynevek (*Buzajia* < m. *Bozáj*, *Čeraia* ~ *Cseráj*, *Finaia* < m. *Fináj* < ? *Fenyedáj*, *Krestajia* < m. *Keresztáj*, *Pakulaia* < m. *Pokoláj*, *Peterajia* < m. *Péteráj*, *Silajia* < m. *Sziláj*) csoportjába. A nagyon erős rumén hatásnak kitett borsai magyar lakosság ezt a *Silimai* < *Silimaiia* alakot a ruménséggel való érintkezésben sokkal gyakrabban használta, a *mál* köznév is kihalt, a *szőlő* is kipusztult és így az összetétel tagjai elhomályosultak; ez az ok-sorozat eléggé megmagyarázza azt, hogy miért van ma az eredetibb *Szöllőmál* ~ **Szöllőmáj* helynévnek a magyarban is *Szilimáj* alakja.

T'okutu. Kolozsborsa történeti helynévalakjai közül e helynévre a következő adatokat jegyeztem ki: 1747: *La Tyokut* ~ *Tiokut* (sz.). 1792: *Pe Tyokut* (sz.), *Dupa Tyokut* ~ *Dupa Tyokutu* (sz.), *In Fatza Tyokutuluj* (sz.), *In Parou Tyokutului* (sz.). 1941: *T'okut* (sz., k.). — A m. *Kókut* helynév átvétele. Az első magyar okleveles adatok ezek: XVII. sz. második fele: *a Kú Kutt oldalon* (sz.). 1712: *az Kő Kut oldalan* (sz.). A XVIII. és XIX. századból még több adat van. 1941-ben is lejegyeztem *Kókút* alakban. Az első szótagbeli *ő > o* hangzóhelyettesítés a r. *Horhed* ~ m. *Őrhegy* helynévvel kapcsolatban kifejtettek alapján érthető. A szókezdő *k* jésülése a nagy mértékben jésítő középerdélyi rumén népnyelvben nem feltűnő jelenség. A szóvégi *-u* a határozott artículus (*-ul*) csonkult népnyelvi alakja. Vö. még a borsai *T'iralău* < m. *Kerülő* és a bádoki *T'uzoșă* < m. *Közös* helynévvel. További kolozsmegyei példák: *T'ujuk* ~ *Kújuk* [Gyerővásárhely, K.]. *T'ert* (< ? m. *Kert*) [Magyargorbó, K.],¹ *T'aroš* (< ? m. *Karós*) [Uo.]. *T'ertu* ~ *Udvarkert* [Váralmás, K.]. Rokonjelenség ezzel a szókezdő *t* és *p* jésülése is. Pl. *T'istaș* ~ *Tisztás* [Magyarsárd, K.], *D'asupra T'istașului* ~ *Tisztástető* [Türe, K.], *T'ipaș* ~ *Pipás* [Egeres, K.], *T'etraie* ~ *Pitráj* [Váralmás, K.].

¹ Ugyanitt még *T'ertu d'in sus* (kert) helynév is van. — Egyébként az itt felsorolt és alábbi kolozsmegyei adatok GERGELY és JÓZSA gyűjtéséből valók.

Zugobere. Kalotaszeg helyneveinek gyűjtögetése közben a Kolozsvárral tószomszédos Szucságon jegyezte le GERGELY BÉLA ezt a helynevet. Összetételben csak a *Fîntîna d'ela Zugobere* (kút) és a *Păriş d'ela Zugobere* helynévben szerepel. A rumén helynév a m. *Zugóberek* átvétele; ebben az alakban használja ma is a szucsági magyarság. Itt is, mint azt már a *Kondroberea* helynév esetében kimutattam, a szucsági ruménség a magyar helynév szóvégi *k*-ját alighanem a többesszám jelének érezte és ezért hagyta el.

*

Az itt megvilágított néhány magyarból ruménbe átkerült helynév érdekes példáját mutatja azoknak a lehetőségeknek, amelyek az újabbkori okleveles és a jelenkori helynévadatok összegyűjtése és összevetése révén a magyar és rumén kölcsönhatások kiderítése terén biztos eredményekkel kecsegtetnek. Mindenesetre kívánatosnak tartom, hogy a magyar helynévkutatók ebben az irányban is tegyenek meg mindent a kínálkozó lehetőségek minél teljesebb kiaknázása érdekében.

SZABÓ T. ATTILA.

GÖRBŐ.

A *Görbő* helynév eredetére vonatkozólag eddig csak egy véleményt nyilvánítottak. KNEJZSA ISTVÁN «Magyarország népei a XI. században» című kitűnő munkájában a Dombóvár melletti *Görbő* puszta nevét azok között a helynevek között sorolja fel, melyek arra mutatnak, hogy a XI. században a Zselicségtől kelet felé, a Mecsek északi lejtőin, jobbra a baranyai határ mentén szláv telepek sora húzódott (Szent István-Emlékkönyv II, 431, 1. jegyzet). Bár nem közli a név megfejtését, nem lehet kétséges, hogy azt szláv nyelvi alakulásnak tekinti, mely átkerülve a magyarba, magyaros hangalakot vett föl.

De milyen szláv magyarozatát lehet adni a névnek? Az 1337: *Gurbew* (ZichyOkm. I, 516) és 1361: *Gerbow* (CodDipl. IX/3, 267—9) adatok nyomán két szláv szóra is gondolhatunk, mely a szláv névadás alapjául szolgálhatott.

Az egyik a *grbъ* szó, melynek alakjai az egyes szláv nyelvekben: ó-egyh. *gratz* 'dorsum, convulsio', orosz *gorbъ* 'Buckel, Erhöhung, Rücken', kisorosz *horb* 'Hügel, Anhöhe, Höcker', szlovén *grb* 'Höcker', cseh *hrb* 'ua.', lengyel *garb* 'ua.', felsőszorb *horb* 'ua.', alsószorb *gjarb* 'ua.' (BERNEKER, EtWb.). — A szónak a szláv nyelvterületen több származéka él helynévként: horvát *Grbavec*, *Grbavac*, szerb *Grbica*, kisorosz *Horby*, *Čystohorb*, cseh *Hrbové* stb. (MIKLOSICH, PON. 250). A magyarországi helynevek közül származékai: *Horb* Máramarosban, *Horbok-Csebinye* és *Horbok-Radvány* Zemplénben, *Garáb* (tót *Hrbové*) Nógrádban (LIPSKY, Rep.), Szolnok-Doboka megyében *Gorbó* hely- és víznevek (német *Gorbau*, oláh *Girbová* i. h., ORTVAY, Vízrajz; Szolnok-Doboka vármegye monográfiája II, 347), valamint a Tiszántúlról *Gurba*, *Gorba*, *Garba*, *Garbóc* (MOÓR E.: ZONF. VI, 23). A *gratz* szó *-orz* képzős melléknévi származéka mint helynév előkerül a cseheknél: *Hrbov* (MIKLOSICH i. m. 144), az oroszoknál: *Gorbov* a černigovi guberniumban (SEMENOV, Geografičesko statističeskij slovar' rossijskoj imperii. S.-Peterburg, 1863. I, 662). Lehetne e neveket olyan alakulatoknak tekinteni, mint amilye-

nek a kisorosz *Berezov*, *Bukov*, *Čerešnov*, orosz *Berezov*, cseh *Dřínov*, *Vepřikov*, lengyel *Borow*, *Trześniow*, *Makow*, szorb *Bukov*, *Dronov*, *Mochov* (MIKLOSICH i. m. 212), de lehet a neveket személynévi eredetűeknek, *-ovz* nomen possessi képzővel alakultaknak felfogni, mert a *grzbz* szóból származnak személynévek is: cseh *Hrbek*, szerb *Grbeš*, orosz *Gorbuša* (i. m. 52, 144). Vö. 1282: *Grb* de Heche (ÁrpÚjOkm. IV, 237). — Egy ilyen szláv *Grbov* helynév mása lehetne a magyar *Görbő*. A névben természetesen magyar velaris > palatalis irányú fejlődést kellene feltennünk (vö. HORGER: MNy. XXIII, 131).

Származtathatók a *Görbő* nevet a szláv *gribz* szóból is, melynek alakjai a különböző szláv nyelvekben a következők: orosz *gribz* 'Pilz, Schwamm', kisorosz *hryb* 'Pilz', szlovén *grīb* 'Herrenpilz', cseh *hřib* 'Pilz', lengyel *grzyb* 'ua.', felsőszorb *hrib* 'ua.', alsószorb *grīb* 'ua.' (BERNEKER, EtWb.). — A szónak több származéka szerepel helynévként: kisorosz *Hrybovcy*, lengyel *Grzybowice*, *Grzybowa*, szerb *Gribi*, cseh *Hřiby* (MIKLOSICH i. m. 249). A magyarországi helynevek közül ide tartozik a sárosi *Gribova* (tót *Hrybová*) falu neve is (LIPSZKY, Rep.). A *gribz* szó *-ovz* képzős melléknévi származéka szintén szerepel helynévként: kisorosz *Hrybov*; vö. német *Gribov* (MIKLOSICH i. h.). — Ha a *Görbő* név szláv előzőjéül egy *Gribov* alakot vennénk föl, az 1337: *Gurbew* és az 1361: *Gerbow* adatokat egy **Giribov* formán keresztül magyarázhatnók. A sárosi *Girbó* azonban 1414-ben is *Grebo* alakban kerül elő (CSÁNKI I, 295).

A *Görbő* névnek a szlávból való megfejtése azonban nem megnyugtató, különösen, ha figyelembe vesszük a névre vonatkozó többi okleveles adatot is. Az ország területén a következő *Görbő* nevű helységek vannak vagy voltak:

1. Tolnában: 1212: *Curbei* (MonVesp. I, 24) | 1337: *Gurbew* (Zichy-Okm. I, 516—7) | 1361: *Gerbow* (CodDipl. IX/3, 267—9) | 1397: *Kurbew* (MODL. 8202, 8234) | 1418: *Gerbewya* (MODL. 10738) | 1424: *Kewrbew* (CSÁNKI III, 426, a.) | 1430: *Gerbew* (i. h.) | 1431, 1433, 1480: *Kerbew* (i. h.) | VÁLYI II, 58: *Görbe* vagy *Görbö* | LIPSZKY, Rep., FÉNYES, MgÁll. I, 320: *Görbö* puszta Pincehely közelében a Kapos mellett.

2. Tolnában: 1138/1329: *Kerbuí* (MNy. XXXII, 131, 204) | 1292, 1351: *Gurbeu* (CodDipl. VI/1, 228, IX/2, 121) | 1280: *Kurbu* (HazOkm. VI, 259) | 1347: *Kurbew* (ZichyOkm. II, 251). Elpusztult. Kondával és Mászlonnyal volt határos Dombóvártól északra (CSÁNKI III, 426, b.).

3. Zalában: 1274: *Curbu* (CSÁNKI III, 69, b.; itt honnan idézve?) | 1372: *Kurbeu* (ZalaOkl. II, 54) | 1379: *Kurbee* (i. h. 156) | 1383: *Kurbew* (i. h. 195) | 1424: *Kerbew* (CSÁNKI i. h.) | 1430: *Pynchkerbew* (ZalaOkl. II, 467) | 1449: *Nagkerbew*, *Kiskerbew* (CSÁNKI i. h.) | 1458: *Kyskerbew*

(ZalaOkl. II, 572) | KORABINSZKY, Lex.: *Kis-Görbő* vagy *Princ-Körbe* és *Nagy-Görbő* | LIPSZKY, Rep., FÉNYES, MgÁll. I, 500, GeogrSzót. I, 56: *Kis- és Nagygörbő* Sümeg és Zalaszentgrót közelében.

4. Zalában: 1389: *Kurbew* (CSÁNKI III, 69, a.) | 1490: *Kerbew* (ZalaOkl. II, 466) | 1513: *Kerbey* (CSÁNKI i. h.) | VÁLYI II, 58, FÉNYES, MgÁll. I, 518: *Görbő* | *Görbő* puszta Tárnok mellett Tófej közelében.

5. Szabolcsban: VárReg. 101. §.: *Curbey* | 1351: *Gurbey* (AnjOkm. V, 515) | 1423: *Gurbew, Gurbé* (KárolyiOkl. II, 74—5). Elpusztult. Püspökladány, Nagybjom vidékén fekehttt (CSÁNKI I, 515).

A helynév legkorábbi adatai szókezdő *k* hangot mutatnak, a szókezdő *g* hang csak később, biztos adatokban csak a XIV. században tűnik fel:(?) 1292, 1351, 1337, 1351, 1361 stb.). Ha feltesszük, hogy a *Görbő* név egy szláv *Grbov* vagy *Gribov* átvétele, a név szókezdő *k* hangját nem tudjuk kielégítően megmagyarázni. Nehézséget okoz még e származtatás mellett a szláv *-ov* szóvégnek korai magyar *-ej* képviselete is. De egyéb okok is a mellett szólnak, hogy a név eredetét más irányban kell keresni. Az elpusztult tolnai *Görbő* puszta törökös települési körzetben feküdt: Büssü, Tömörke, Gyulaj, Tárkány, Konda, Kurd, Dalmand, Szanács, Gyalán szomszédságában. SZOKOLAY MARGIT besenyő telepnek mondja (Föld és Ember IX, 74). 1198-ban a dömösi prépostság ottani szabadosai között *Tocu, Edus, Tumurte* (MNY. XXXII, 204) nevéket is találunk, kik nevük alapján tartozhattak valamilyen török népelemhez.

A *Görbő* tulajdonnév a magyar nyelv szóképzletéből sem magyarázható meg. Azonban érthetővé válik egy ilyen név a török nyelv segítségével.

Ismeretes, hogy Konstantinos Porphyrogenetos «De administrando imperio» című művének 37. fejezetében a besenyők negyedik törzsének nevét *Κουλπία* alakban írja (MHK. 116). Ezt NÉMETH GYULA *külbej*-nek olvassa (MNY. XVIII, 5). A név első tagja, az ismeretlen eredetű *kül* (a megfejtési kísérleteket l. THOMSEN: MSFOU. V, 73 és BARTHOLD, 12 Vorlesungen 90) török méltóságnevekben szokott szerepelni: *Kül-tägin, Kül-čur, Kül-tudun* (NÉMETH GY., HonfKial. 45, GYÖRFFY GY.: KCSA. I. kieg. 441), második része pedig azonos a török *bäg* 'bég, nemes' szóval, mely éppen úgy méltóságnév, mint a *tägin, čur, tudun* (NÉMETH GY.: UngJb. X, 27, MARQUART: UngJb. IX, 84).

A *külbej* név képzőtlen és képzős alakjai gyakran szolgálnak magyar helynévül. Ennek a névnek lehet a származéka a *Görbő* név is.

A *bäg* szó a török nyelvekben általában *b* szókezdettel hangzik és csak néhány (szibériai jellegű) török nyelvben kezdődik *p*-vel (RADOLFF, Wb. IV, 1220, 1324). Nagy a valószínűsége tehát annak, hogy a Konstan-

tinus Porphyrogennetostól közölt Κουλπὴ besenyő törzsnév helyesen *külbej*-nek olvasandó. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az, hogy Konstantinos ugyanott a hetedik törzsnevet Χοπὸν, az ötödiket Χαροβόη alakban írja, hol a π-t p-nek, a β-t pedig b-nek olvassák (NÉMETH Gy.: UngJb. X, 29, Gombocz, ÁrpTSzn. 45).

Török eredetű helyneveinkben gyakran találunk b:p kettősséget, mégpedig szó elején és belsejében egyaránt. Ilyen szókezdő b:p hangmegfelelést képviselő névpárokra tekinthetők: *Bér:Pér, Bere:Pere, Bered:Pered, Berén:Perén, Bánd:Pánd, Bata:Pata, Béd:Pét* stb. (vö. PAIS: MNy. XXI, 280, XXIV, 174, RÁSONYI NAGY: MNy. XXIII, 570). Szóbelseji b:p megfelelést mutató alakpárok: *Csabony:Csapány, Tebe:Tepej* (GYÖRFFY Gy.: KCsA. I. kieg. 444, 473—5). Ez utóbbi jelenség a hazai kunok (NÉMETH GYULA, Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Bp., 1932. 54) és valószínűleg a besenyők nyelvének is jellemző sajátossága (GYÖRFFY Gy. i. h. 464). A Κουλπὴ névnek magyarországi — eddig ismert — személy- és helynévi alakjai szóközépi p hangot mutatnak: Anon.: *Culpun* (PAIS, MAn. 124, SRH. 85, MNy. XXXII, 125—6); *Kölpén(ny)* (MELICH, HonfMg. 78, 95, 200, TAGÁNYI: Föld és Ember II, 231—2, MIKOS: MNy. XXXI, 243, GYÖRFFY i. h.). A szó b-vel hangzó magyar helynévi megfelelőjét megtaláljuk a *Görbő* névben.

A besenyő konzonzantizmusnak jellemző sajátossága még a szóbelseji és szóvégi *γ>j* változás, amely a Konstantinos Porphyrogenetosnál megjelenő forma bizonyossága szerint már a X. században végbement. Az őstörök *bāg* szónak a besenyőben szabályosan *bāj* alak felel meg (NÉMETH GYULA, Inschriften 55, UngJb. X, 34).— Van a besenyőben (és a kúnban) egy *γ>v* változás is, minaddig azonban, míg egy kipesak típusú nyelvben, magashangú egyszótagú szavakban ezt a változást kimutatni nem tudjuk, a *bāg* szónak a besenyőben feltett *bāv* alakját (GYÖRFFY Gy. i. h. 441) névmagyarázat alapjául felhasználni nem tanácsos.

Az a török (besenyő) szó, melyet átvettünk, ezek szerint **Külbāj* alakú lehetett. Ebből egy magyar *Kürbej* név és alakváltozatai nehézség nélkül megmagyarázhatók.

Feltűnő a szóban a török -l- magyar -r- megfelelés. Ez azonban nem akadálya a származtatásnak, mivel feltehetjük, hogy a magyar l-es alakot vett át és az -l- > -r- hangváltozás a magyarban ment végbe. Kétségtelen, hogy beszélhetünk egy független magyar l>r változásról, mégpedig nemcsak hangzóközi helyzetben vagy s és zs hangok előtt (vö. KNIEZSA, Harisnya: MNy. XXXVI, 107—8), hanem egyéb szóbelseji helyzetben is. Független -l->-r- változást látunk a következő földrajzi nevekben is: 1261: *Ilmod* (ÁrpÚjOkm. VIII, 10); 1700: *Irmogy-patak*; 1563: *Irmespataka* (Szolnok-Doboka vármegye monográfiája III,

217, 216, ORTVAY, Vízrajz I, 393); 1498: *Ilbew*, ma *Ürbő* Pest m. CSÁNKI III, 357, PAIS: KCsA. II, 324, BÁTKY: Föld és Ember VII, 195).

A névmagyarozással kapcsolatban egy $l > r$ hangváltozás lehetőségét megerősíti az a körülmény is, hogy éppen a *külbej* szó magyar helynévi származékai között találunk olyan alakokat, melyek szintén $l > r$ változást mutatnak. A bácsmegyei *Kulpin* nevére ugyanis a következő okleveles adataink vannak: 1345: *Kurpee* (AnjOkm. IV, 486), 1348: *Kurpe* (CSÁNKI II, 156), 1411, 1418: *Kwlpi*, *Kwlpy* (i. h.) — Ezek az adatok, valamint a szerémségi Ilok mellett feküdt *Kwlpy* helység (MTörtTár. IX, 62) neve egyúttal annak a bizonyítékául is szolgálhatnak, hogy a *külbej* név származékai képző (-n, -ny) nélkül is állhatnak helynévként, mint ahogy állnak a *Görbő* helynevekben is. — Megvan az $l : r$ megfelelés a maros-tordamegyei *Kölpény* és a hunyadmegyei *Kürpény* ~ *Kürpéncs* (LIPSZKY, Rep.) nevekben is.

Ami az $l > r$ hangváltozás korát illeti, azt 1212 előttre tehetjük, mert hiszen: 1212: *Curbei* (i. h.), utána VárReg. 101. §.: *Curbey*. Az 1138/1329. dömösi oklevél tanúságát e kérdésben nem tekinthetjük döntőnek, mert a forrás az átírás korára jellemző alakot is közölhet. Helyneveink között eddigi tudomásunk szerint a legkorábbi $l > r$ változást a baranyai *Pölöcske* neve mutatta: 1287: *Perekche*, 1332—1337: *Pyliske* (CSÁNKI II, 516; ORTVAY, EgyhFöldl. I, 249). Ez a változás azonban meglehetősen hangtörténetünk korábbi szakában is (vö. MÉSZÖLY: MNy. XXXIV, 156).

A *Görbő* név legkorábban feltűnő okleveles adatai szókezdő *k* hanggal jelentkeznek: 1138/1329, 1212, VárReg., 1274, 1280, sőt a középkor végéig a *g* kezdetű változatokkal szemben többségben is maradnak. Még KORABINSZKY is feljegyezte a név *k* kezdetű alakját: *Princ-Körbe* (Lex.). Nem lehet kétséges, hogy a név szókezdő *k*-val hangzó alakjai az eredetibbek, és hogy a szókezdet zöngésülése csak később következett be. A szókezdő $k > g$ hangváltozás a magyar hangtörténetnek ismert jelensége (GOMBOCZ, ÖM. II, 94, RÁSONYI NAGY: UngJb. XV, 551, GYÖRFFY GY. i. h. 486).

Az első szótag magánhangzója az átadott török nyelvi szó hangállapotának megfelelően a legkorábban feltűnő alakokban *ü*, írva: *u*, *w* (1423-ig). Később felváltja ezt *e* (1138/1329,¹ 1361, 1418; 1513-ig) és *ö*, írva: *ew* (1424; és a mai alakok). Ugyanezt a jelenséget látjuk a *Kölpény* név előfordulásai esetében is: 1451: *Kulpwn*, 1476: *Keulpen*, 1497, 1498: *Kelpen*, ma *Kupinovo* (CSÁNKI II, 248).

¹ A dömösi oklevél *Kerbut* adata a névnek talán XIV. századi (esetleg romlott) alakját képviseli, 1138-as keletével ugyanis a többi *e*-vel írt adatot majd két és negyed évszázaddal előzné meg.

Az okleveles adatok alapján a *Görbő* névnek a következő alakváltozatait állíthatjuk össze: *Kürbei* ~ *Kē[e]rbei* > *Kürbee[é]* > *Körbe* > *Görbe*; egy *Kü[e]rbēi* névnek fejlődhetett *Kerbüi* alakja is, és ezt tükrözi vissza a dömösi oklevél *Kerbu* adata; ezen a *Kefü]rbüi* fokon át fejlődhetett a név *Kürbüü* ~ *Kürbü* alakja, melynek szabályos folytatói *Kü[e]rbēü* ~ *Gü[e]rbēü* > *Gerböü* ~ *Kü[e]rbō* > *Gü[e]rbō* ~ *Körbō* > *Görbō*. A bács-megyei *Kulpin* nevének *Kürpee* ~ *Kürpé* alakjai megfelelnek a *Görbō* név *Kürbee[é]* formájának. *Kulpin* nevének *Kwlpi*, *Kwlpy* adatai hosszú *i*-vel olvasandók, és az *i* szabályos *ēi* > *i* (> *i*) fejlődés eredménye (I. GOMBOCZ, ÖM. II, 85—6).

Görbō nevének második tagja eredet szempontjából azonos az *Ősbō* és *Ölbō* személy- és helyneveink második tagjában és a *Bō* személy- és helyneveinkben mutatkozó névvel (PAIS: MNy. XXIV, 92, 169, KCsA. II, 324, MNy. XXIII, 502). Várható tehát, hogy a neveknek azonos változataik legyenek. A várt változatokat meg is találjuk azzal a feltűnő különbséggel, hogy az *Ölbō* és *Ősbō* neveknek egyáltalán nincs, a *Bō* névnek pedig alig van *-bei* ~ *Bej* változata (vö. KCsA. II, 326, MNy. XXIII, 506). A sokszor szereplő *Bō* név képzőtlen alakja tudomásunk szerint csak kétszer van *Bey* alakban írva: 1216, 1446—1466 (ÁrpÚjOkm. XI, 136, CsÁNKI I, 59; vö. MELICH, HonfMg. 368). Képző előtt is csak három oklevélben találunk *ei* kettőshangzóra mutató adatokat (I. MNy. XXIII, 505—6). Ha török *b*: *p* hangmegfelelés alapján ide vonjuk a *Pét* nevet is, annak régi alakváltozatai között találunk *Peytu*, *Peyt*, *peit* formájukat (I. PAIS: MNy. XXIV, 174, SRH. I, 97). Mindebből arra lehet következtetni, hogy ezeket a neveket nem szóvégi *ei* kettőshangzóval vettük át. (Vö. NÉMETH Gy.: MNy. XXIV, 150, PAIS: MNy. XXIII, 502—3.) Megerősíti ezt a *Bō* névnek tót nyelvi megfelelője is (MELICH i. m. 360—1). Ezzel szemben a *Görbō* név legkorábbi változatai és a későbbi fejlemények jó része egy átvett szóvégi *ei* kettőshangzóra mutatnak. Ugyancsak egy átvett *-ei* szóvéggel tudjuk legegyszerűbben megmagyarázni a már idézett bács-megyei *Kulpin* és a szerémségi *Kwlpy* alakváltozatait. Úgy látszik, hogy a *Kölpén[ny]*, (*Külpüün* ~ *Külpün*) név is egy *Külpei* (*Külpüi* > *Külpüü[ü]*) név magyar *-n[ny]* képzős származéka (a képzésre I. NÉMETH Gy.: MNy. XXIV, 149). Úgy látszik, hogy a *Görbō* és a *Kölpény* neveket más (nyelvjárást beszélő) törökségtől vettük át, mint a *Bō*, *Ősbō*, *Ölbō* neveket.

Az 1361: *Gerbow* (CodDipl. IX/3, 267—9) adat közlésének helyes voltát nem tudtam ellenőrizni. Az *o* betű ebben a korban jelölhet már *ö* hangot; vö. pl. 1337: *Ilbo* (HazOkm. III, 132), ma *Ölbō* (CsÁNKI II, 781). CsÁNKI a Pincehely melletti *Görbō* nevének régi alakjául közli az 1397: *Kwnlew*, *Kemlew* (MODL. 8202, 8234) neveket (III, 426, a.), ezek azon-

ban *Kömlöd*-re (CsÁNKI III, 437) vonatkoznak. Az 1418: *Gerbenya* (i. h. 426, a.) adat téves olvasat *Gerbewya* helyett. Ha csakugyan *Görbő*-re vonatkoznék, a meglehetősen hanyagul írt oklevélben (MODL. 10738) romlott formának lehet tekinteni.

Talán nem tévedünk, ha a fentebb elmondottak alapján a *Görbő* nevek előfordulásából nem a szlávok, hanem esetleg még a szlávok között is a magyarok ősi lakóhelyeire következtetünk.

SZABÓ DÉNES.

AZ INDOEURÓPAI ÍNYHANGOK A HETITÁBAN.

A hetita nyelv felfedezése — érthető módon — hatalmas megelevenítő hatást gyakorolt az összehasonlító nyelvtudományra. Váratlanul olyan nyelv került elő Kisázsziából, mely az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozik, írásos emlékei pedig az addig ismert legrégebbi hagyományt is túlszárnyalva nagyjából a Kr. e. XIV—XIII. századból valók. Világos tehát, hogy ezen új nyelv vallomásának az alapnyelvi viszonyok megállapításánál nagy súlyt kell latba esnie. S valóban, az elmúlt évtized számos elméleti úton nyert eredménye hivatkozhatott arra, hogy a legrégebbi nyelv igazolja őket. A legnagyobb eredményeket — hála KURYLOWICZ, BENVENISTE, COUVREUR, PEDERSEN és legutóbb HENDRIKSEN munkájának — az indoeurópai ablautelmélet mutathatja fel, de az összehasonlító nyelvtudomány többi ágában is szerencsésnek bizonyult a hetita nyelv bevonása a vizsgálódások körébe.

Ez alkalommal az alapnyelvi ínyhangoknak a hetitában való folytatását szeretném behatóbb vizsgálat alá venni. Ezt a kérdést először rendszeresen az amerikai STURTEVANT vizsgálta meg,¹ és arra az eredményre jutott, hogy az egyszerű ínyhangok (tehát a palatális és veláris sor) mint *k*-hangok folytatódnak, míg a labiovelárisok magánhangzók előtt *w*, mássalhangzók előtt pedig *ku* (olv. *kw*) alakban jelentkeznek. Ezzel szemben könnyű volt kimutatnia BENVENISTENEK, hogy a hetita *w* mindig alapnyelvi *w* folytatása, míg az *ie*. labioveláris mindig *ku* alakban folytatódik.² Hogy a dolgok illetően tisztázása után mégis arra vállalkozom, hogy a kérdést újból megvizsgáljam, annak oka egyrészt az etimológiai anyag nagymértékű megnövekedése, másrészt és főleg azonban az, hogy a dán iskola újabb problémákat vetett fel, amelyekkel szemben állást kell foglalnunk. A szóbanforgó kérdések eldön-

¹ E. H. STURTEVANT, The Gutturals in Hittite and Indo-European: Lang. VI, 213—23.

² E. BENVENISTE, Sur le consonantisme hittite: BSL. XXXIII, 130—43.

téséhez azonban szükséges az egész rendelkezésünkre álló anyag átvizsgálása.¹

1. *ak-/ek-* (praes. sg. 3. *ak-i*, pl. 3. *akk-anzi*; praet. pl. 3. *ek-ir*) 'meghalni' igét PEDERSEN a venét *eku-peðaris* 'sírkő' első tagjával egyezteteti.² Az így kikövetkeztetett **ek-* tő úgy viszonylanék a több nyelvben is nyomon követhető **nek-* 'elpusztulni, meghalni' tőhöz, mint a lat. *emo*: gót *niman*, tehát a szókezdet váltakozott. Az egyeztetés azonban gyenge lábon áll,³ mert magának a venét szónak a jelentése sem tekinthető véglegesen tisztázottnak, másrészt meg a 's í r, s í r k ő' nem szokott a 'h a l á l' szóval rokon lenni.⁴ Az amerikai PETERSEN másirányú egyeztetése⁵ viszont (g. ἄρχω 'összeszorít, megfojt') nemcsak gyengébb, hanem hangtani és jelentéstani szempontból egyenesen elfogadhatatlan.

2. Egészen világos rokonsággal rendelkezik a het. *eku-/aku-* (praes. sg. 3. *eku-zi*, pl. 3. *akuw-anzi*) 'itatni, inni' ige tő. Hozzá tartozik ugyanis a tokh. *jokā* 'iszik', *joko* 'szomjúság'.⁶ A hetita szó alapja ie. **ek^w-ti*, ill. **ok^w-onti*. Ez teszi érthetővé, hogy többen is idesorolják még a lat. *aqua* szót is, bár BENVENISTE szerint a 'v í z' és 'i v á s' nyelvi kifejezései között szükségképpen összefüggés nem állapítható meg.⁷

3. *ark-* (pl. 3. *ark-anzi*) 'bezár, távortart, elhárít' jelentése alapján nyilvánvalóan a lat. *arceo* 'bezárok, bekeríték, távortartok, elhárítok', g. ἀρξέω 'védek, segíték', örm. *argelum* 'elhárítok, távortartok' szavakhoz

¹ Természetes, hogy a mi szempontunkból nem jöhet számításba az egész hetita szókészlet, úgy amint az pl. STURTEVANT szótárában (Hittite Glossary, Philadelphia 1936^a) össze van állítva, hanem csakis az a része, amelynek a jelentése tisztázottnak tekinthető, és amelyre vagy előző írók vagy a jelen cikk szerzője valamely valószínűnek látszó szófejtést tudott találni.

² GÖTZE—PEDERSEN, *Muršilis Sprachlähmung (=MS)*: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, XXI, 1, 49; PEDERSEN: *HIRT-Festschrift* II, 580 sk.

³ Vö. még A. BRAUN, *Il lessico ittita nei suoi riflessi indo-europei (=LI)*: *Atti del Reale Istituto Veneto* 95/2, 365—419, 384.

⁴ Vö. pl. ném. *Leichenstein, Grabstein, Grab(denk)mal*; lat. *cippus*, g. στήλη.

⁵ W. PETERSEN, *Archiv Orientalni (=AOr.)* IX, 201—14: Zur heth. Etymologie, Nr. 2. (Ijb. XXIII, 13, 27 alapján ismerem).

⁶ PEDERSEN, *Le groupement des dialectes indo-européens*: *Danske Videnskab. Selskab.* XI, 3, 40; STURTEVANT: *Lang* VI, 219 sk; GÖTZE—PEDERSEN: MS. 49; PEDERSEN, *Tocharisch vom Gesichtspunkt der indo europäischen Sprachvergleichung*: *Danske Vidensk. Selsk.* XXVIII. 1, 222. — A tokhár és a hetita közötti érdekes speciális egyezésekre vö. FRIEDRICH, *Hethitisch und kleinasiatische Sprachen*, 41; SCHWENTNER, *Tocharisch*, 26.

⁷ BENVENISTE XXXIII, 142 és 1. j.; ugyanígy BRAUN: LI. 383; ellenük GÖTZE—PEDERSEN, MS. 49; PEDERSEN, *Hittitisch und die anderen indo-europäischen Sprachen*: *Danske Vidensk. Selsk.* XXV. 2, 128.

tartozik és azok pontos megfelelője. Ez utóbbi csoportot ugyan általában a het. *hark-* 'habere' igével szokás összevetni (l. lejjebb 9. alatt), de ez az egyeztetés két okból is hibás. Először is már a jelentéskülönbség sem szól mellette, másodsor HENDRIKSEN helyesen mutatott rá arra a tényre,¹ hogy a *hark-* mindig egy *k*-val van írva, tehát ez a *k* STURTEVANT szabálya szerint² nem származhat alapnyelvi *k*-ból.

4. *arkuwa-* (praet. sg. l. *arkuwanun*) 'beszél, imádkozik' (cf. lat. *orare*) HENDRIKSEN tetszetős feltevése szerint (Lar. 45, 49) a lat. *arguo* 'megvilágít, kimutat, bizonyít, vádol' megfelelője. Ez az egyeztetés azonban csak akkor állhat meg, ha *arguo* nem tartozik az ói. *arjunah* 'világos, fehér', g. *ἄργυρος* 'ezüst' ('fehér fém'), *ἄργυρος, -φος* 'fehéren fénylő' stb. szavakhoz, amint azt ma általában tanítják.³ Ezek ugyanis kétségkívül (l. még 11. alatt) a het. *harkis* 'fehér' szóval tartoznak össze, már pedig a két hetita szó eltérése a szókezdet tekintetében magyarázatot kívánna.

5. *ekunas* 'hideg, hűvös', *ekunimas* 'hidegség'. PEDERSEN azzal a feltevéssel, hogy a hetitában a szókezdő *j-* *u* kivételével minden magánhangzó előtt elveszett, a hetita szót ie. **jeg^{no}*- alakból magyarázza és óír az *aig* 'jég', gen. *ega*; kymr. *ia* 'ua', korn. *yeyn yen* 'hideg', bret. *ien* szavakkal egyezteteti (Hittitisch 171). Ez a szófejtés azonban több okból is elfogadhatatlan: a) a PEDERSEN által felhozott egyetlen példa, amely mellesleg vitatható is, nem alkalmas annak bizonyítására, hogy ie. *j-* a hetita szókezdő helyzetben elveszett, sőt abban, hogy *j-* *u* előtt megmaradt, amit PEDERSEN maga is kénytelen elismerni, kézzelfogható cáfolatát látjuk ennek a feltevésnek; b) a felsorolt kelta szavak alapja homályos. Az ír *aig* gen.-a ugyanis *ega* és a WALDE által (FRASER nyomán) nyújtott **iégis*: gen. **igóus* paradigma⁴ a gen.-i alakot megmagyarázza ugyan, de a nom.-i alakot annál kevésbé (**iégis* > ósír **egis* > óír **ig!*). Ezért vesz fel WALDE maga is inkább **iégi-* alapalakot, de ez nem egyéb, mint az óír alak indoeurópai jelekre való átírása, amit szerkezeti szempontból kizártnak tartok; c) sokkal nagyobb nehézség azonban, és PEDERSEN szófejtése elsősorban e miatt lehetetlen, hogy míg a hetita

¹ H. HENDRIKSEN, Untersuchungen über die Bedeutung des Hethitischen für die Laryngaltheorie (=Lar.): Danske Vidensk. Selsk. XXVIII. 2, 28.

² E szabály szerint a zöngétlen hangokat kettős írással jelölik, míg a zöngéseket egyszerűvel; l. legutóbb STURTEVANT: Lang XVI, 82—3.

³ Vö. WALDE—HOFMANN, Lat. etym. Wb. I, 1938,³ s. v.

⁴ WALDE—POKORNY, Vergleichendes Wörterbuch der idg. Sprachen (=W—P) I, 206. Vö. még: THURNEYSSEN, Handbuch des Altirischen, 118, 184; LEWIS—PEDERSEN, A Concise Comparative Celtic Grammar, 13, 29, 172, 336 Note 2.

szó eredeti labiovelárist mutat, addig a kelta szavakkal kétségtelenül rokon óizl. *jaki* m. (<*ekan-<germ. *jekan-<ie. *jegon-) 'jégdarab', *jokull* m. 'jégcsap, gleccser', agsz. *gicel* m. 'jégcsap' (ang. *icicle* 'ua'.> *ises gicel*) ezt kizárják.¹

A magam részéről nem látok egyelőre lehetőséget az eredet tisztázására, hacsak nincs mégis STURTEVANTNEK igaza, aki a het. *eku* 'inni', lat. *aqua* szavakkal keresett kapcsolatot (Lang VI, 219), bár a jelentéskülönbség súlyosnak látszik.

6. *ikniyanza* 'béna, sánta' egy helyütt fordul elő egy rituális szövegben *taswanza* 'vak' és *duddumiyanza* 'süket' szavak társaságában.² Mivel e két utóbbi szó biztosan participium, azért szavunk is annak veendő, és e mellett szól az *-anza* végződés is, mert az csak az ékírás természetéből, t. i. a többmássalhangzós csoportok jelölésére való alkalmatlanságából magyarázandó jelölés az ejtett *-anz*, vagyis *-ant-s* helyett. *Ikniyanza* tehát egy **ikniya*- ige participiuma lehet, ez pedig valószínűleg egy **ikna*- tő *je/jo*-képzős származéka. Mivel **ikna*- olvasása lehet **ekna*- is, BENVENISTE e szót a g. *ἔκνεος* 'késlekedés' szóval veti egybe (BSL. XXXV, 102—03); vö. még *ὀκνεῖω* <**oknejo* ~het. *ikniya* <**eknejo*! A görög szót eddig UHLENBECK nyomán leginkább a gót *aha* 'ész, értelem', *ahjan* 'hinni, vélni', *ahma* 'szellem', ófn. *ahta* 'vélekedés, megfontolás' (úfn. *achtgeben*) szavakkal szokták kapcsolni,³ és magam is úgy látom, hogy a 'késlekedés, habozás' jelentéshez könnyebb az út a 'gondolkodni, megfontolni' körből, mint a 'béna, sánta' jelentésből vagy fordítva. Mivel az alapnyelvi *i*-diftongusok a hetitában *i*-vé egyszerűsödtek, lehetségesnek tartom, hogy szavunk a lat. *aeger* 'beteg' csoportjával tartozik egybe, amelynek világosan rokona a tokh. B *aik/a/re*, A *ekro* 'beteg'⁴; a tokhár és a hetita közötti szorosabb egyezésekre már utaltunk feljebb a 8. jegyzetben.

7. *iskallā*- (praes. sg. 3. *iskallai*, med. *iskallāri*) 'hasítani, széttépni' BENVENISTE megállapítása szerint (BSL. XXXIII, 139; vö. BRAUN, LI. 400) az ie. **skel*- tőhöz tartozik, melynek főbb képviselői: g. *σκάλλω* 'ások', örm. *çelum* 'hasítok', kír. *scēilim* 'vágok, elválasztok', óizl. *skilja* 'vágni', litv. *skeliù*, *skēlti* 'hasít'. A szóeleji *i*-ről nem dönthető el, hogy csak a mássalhangzótörlődést kifejezni nem tudó ékírás volt-e az okozója, vagy pedig valóban ejtett protheticus hang, mint a magyar *iskola* szóban. A hetita szó előzménye mindenestre ie. **skolā*-.

8. *halkis* 'gabona' szót lejjebb bőven fogjuk tárgyalni.

¹ Jól látja ezt PEDERSEN is, Hittitisch 171.

² EHLEOLF, Kl. F. I. 393—4.

³ UHLENBECK, PBB. 27, 115; BOISACQ, Dict. étym. s. v.

⁴ LIDÉN, Mélanges PEDERSEN, 1937, 93; PEDERSEN, Thocharisch 227.

9. *hark-* 'bír' igét (praes. sg. *har-mi*, *har-si* vagy *har-ti*, *har-zi*; pl. *hark-anzi*; praet. sg. 1. *hark-un*, imptv. sg. 2. *hark*) eddigelé a lat. *arceo* csoportjához szokták kapcsolni,¹ azonban HENDRIKSEN helyesen mutatott rá arra, hogy a *k* állandó egyszerű írása kizárja azt a lehetőséget, hogy tenuisból származzék (Lar. 28). Fent 3. alatt pedig, úgy hiszem, sikerült a latin szóhoz megfelelőbb egyezést találnom. A g. $\epsilon\chi\omega$ 'bírok' és a ném. *siegen* 'győzni' eltérő jelentésfejlődésére támaszkodva lehetségesnek tartom, hogy a het. *hark-* egy ie. $*e_2\text{ergh-}$ tő folytatása, amelynek szabályszerű megfelelése a mindedig rokotalanul álló g. $\alpha\rho\chi\omega$ 'első vagyok, vezér vagyok, uralkodom, kezdek'. A hetita és görög szó hangtanilag pontosan fedi egymást, mert e_2 a többeli *e-t a-ra* színezve a hetitában *h-vá* fejlődik, a görögben pedig eltűnik (vö. EPhilK. LXVI, 20).

10. *hark-* 'elveszni, eltűnni; elpusztulni' (vö. FRIEDRICH: IF. XLIX, 224), az előbbivel azonos alakú, de eltérő ragozású ige (praes. sg. 2. *hark-ti*, 3. *hark-zi*; pl. 1. *hark-weni*, 2. *hark-teni*, 3. *harkiy-anzi*) CUNY elfogadható szófejtése szerint az óír *org/a/im* 'ütök, agyonverek, megölök, elpusztítok' szóhoz tartozik (PEDERSEN, Hittitisch 146), amelynek további rokona az örm. *hark-anem* 'ütök, verek, agyonütök, megölök, harcolok'.

11. Világos rokonsággal rendelkezik a het. *harkis* 'világos, fehér' jelentésű melléknév. KURYLOWICZ nyilvánvalóan helyes szófejtése szerint megegyezik az ói. *arjunah* 'fehér, csillogó', g. $\alpha\rho\gamma\acute{o}\varsigma$ 'fehér, ragyogó' $\alpha\rho\gamma\eta\varsigma$ 'ua.', $\acute{\epsilon}\nu\alpha\rho\gamma\eta\varsigma$ 'világos', $\alpha\rho\gamma\eta\kappa\acute{\epsilon}\rho\alpha\nu\omicron\varsigma$ 'vakító villámú', $\alpha\rho\gamma\eta\omicron\varsigma$ 'ezüst', lat. *argentum* 'ua.' szavakkal.²

12. *hatugis* 'borzasztó' melléknévet az utóbbi években több oldalról is próbálták az alapnyelvi szókincessel kapcsolatba hozni. PEDERSEN a hetita szó *hatu* -elemét a hom. $\acute{\omega}\delta\acute{o}\varsigma\alpha\omicron$ ($\omicron\delta\acute{\omega}\delta\upsilon\sigma\tau\alpha\iota$, $\acute{\omega}\delta\upsilon\sigma\acute{\alpha}\mu\eta\eta$, $\delta\delta\upsilon\sigma\acute{\alpha}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$) 'haragszol, gyűlölsz' szó $\delta\delta\upsilon$ elemével egyezteteti (MS. 50. sk.). A magam részéről valószínűbbnek tartom, mert a hetita szó *-g* hangját is megmagyarázza, BENVENISTE szófejtését,³ mely szerint *hatugis* és a g. $\acute{\alpha}\tau\acute{o}\zeta\omicron\mu\alpha\iota$ 'megijedni' egyaránt egy ie. $*e_2\acute{e}t\acute{u}ng$ / $*e_2\acute{e}ugt$ tőből származnak, amely bővítetlen formában megvan a g. $\acute{\alpha}\tau\eta$ < $*e_2\acute{e}t\bar{a}$ szóban is. Tőle függetlenül, sőt valamivel előbb az amerikai SAPIR is ugyanerre a felfogásra jutott azzal a különbséggel, hogy ő a görög szót egyenesen hetita kölcsönzésnek tekintette (Lang. XII, 175—80). A két szó viszonyának ilyen felfogását azonban el kell utasítanunk, mert a két nép érintkezése, ha egyáltalán volt ilyen (l. EPhilK. LXVI, 21. sk.), egészen

¹ STURTEVANT: Lang VI, 215; XI, 41; GÖTZE—PEDERSEN, MS. 50.

² KURYLOWICZ, Études indo-européennes (=EI) I, 74; STURTEVANT: Lang VI, 215; GÖTZE—PEDERSEN: MS. 50.

³ BENVENISTE, Mélanges PEDERSEN, 490—9.

felületes lehetett csak, ami már eleve kizár minden a mi fogalmi körünkbe vágó kölcsönzést, továbbá a hetita *h* a görögben α vagy χ alakjában jelentkeznék.¹

13. *hekur* 'csúcs, tető, erődítmény' szót PEDERSEN a g. $\delta\kappa\rho\iota\varsigma$ 'csúcs, kiemelkedés', $\alpha\chi\rho\iota\varsigma$ 'csúcs, hegy' szavakkal próbálta egyeztetni (Hittitisch, 188), de ez feltétlenül helytelen, mert a mindig egyszerű *k*-val írt szó nem származhat ie. *k*-ból. Sokkal valószínűbb ennél az az egyeztetés, amit kétkedve PEDERSEN is megemlít, hogy szavunk az ói. *agram* 'hegye (vminek)' csoportjával függ össze.² A hetita szó alaktanilag kétféleképpen fogható fel. Vagy *hek-ur*-nak, ez esetben az *-ur*- tulajdonképpen a hetitában annyira elterjedt ie. **-wer*-képző nullafoka: **ur* ($> *wur > *ur$), ill. esetleg már alapnyelvi **-ur-*, vagy pedig a *-ku*-elemben ie. labioveláris rejlik, tehát a szó *heku-r* < ie. **a₁eg^w-r*.³ Ez utóbbi vélemény felé hajlik, úgy látszik, STURTEVANT is (Lang XVI, 84), aki indohetita **r₁g₁ur*: **r₁gw₁ér* váltakozás feltételezésével⁴ a hetita szót ói. *girih* 'hegy', ószl. *gora* 'ua.', g. $\delta\epsilon\iota\phi\acute{o}\varsigma$ 'domb', $\delta\epsilon\iota\phi\acute{\alpha}\varsigma$ 'domb, emelkedés' szavakkal veti egybe.

14. *henkan* 'végzet, halál; dögvész' az általános felfogás szerint a következő kelta szavakkal rokon: ír *écen* 'szükség', kymr. *anghen* 'ua.', végzet, sors; utolsó kenet'; bret. *anken* 'szükség, kényszer'.⁵ A kelta szavak önmagukban származhatnak **₁kenā* vagy **ankenā* alakból,⁶ de mivel a hetita szónak ie. **a₁enk*-től kell származnia, azért a kelta szavaknál is csak **a₁nk*- jöhet számításba mint kiindulópont.⁷ Mivel azonban a kelta szavak kétségtelenül egybetartoznak a g. $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}\rho\eta\eta$ 'kényszer, szükség' szóval (ez az $\acute{\epsilon}\nu$ $\acute{\alpha}\rho\eta\eta$ kifejezésből önállósult),⁸ az előbbi egyeztetések csak akkor tarthatók fenn, ha feltesszük, hogy a görögben az $\acute{\alpha}\rho\eta$ -től egy **₂rx-*: **₂x-* (**a₁nk-*) ablautoló paradigma kontaminációjából jött létre. Ugyanígy az ófn. *achta* 'üldözés', úfn. *Acht*, germ. *Actumērus* (tulajdonnév a Kr. u. I. sz.-ből) ie. **onk*-ből származ-

¹ I. LÉVY: Mélanges BOISACQ II, 119—127: Ὑπαχαιοί.

² PEDERSEN, i. h.; ugyanígy HENDRIKSEN, Lar. 28, 35.

³ Ebben az esetben tehát az ói. *agram* és csoportjának töve nem **agro-* vagy **ogro-*, mint eddig hitték (W—P. I, 38 sk.), hanem **a₁eg^w-ro*/**a₁og^w-ro*. Ennek egyébként semmi akadálya, mert *agram*-nak csak az ú. n. satemnyelvekben van rokonsága.

⁴ A γ jelentéséhez l. STURTEVANT, Evidence for Voicing in Indo-Hittite γ : Lang XVI, 81—7.

⁵ PEDERSEN: HIRT-Festschrift II, 581. l. i. j.; Hittitisch 183 kk; HENDRIKSEN, Lar. 28.

⁶ Vö. PEDERSEN, HIRT-Festschrift i. h.

⁷ Ugyanígy HENDRIKSEN, Lar. 35, 42.

⁸ L. W—P. I, 60.

nak, tehát a **a₁enk-tő* o-fokú alakjából, míg az *Actumerus* első tagjával összefüggő ír *écht* 'gyilkosság (bosszúból)' alapalakja nem lehet **anktu*,¹ hisz az alapnyelvi formában *a*-hangnak nincs helye, hanem csakis **nktu*-, vagyis **a₁nktu*-²

BENVENISTE a hetita szót óír *éc*, kymr. *angeu* 'halál' szavakkal egyezteteti, és mivel a kelta szavak (közvetlenül) **ank*-ra mutatnak, közös alapul ie. **a₂énk*-alakot vesz fel.³ Ez így lehetetlen, mert **a₂énk*-ből a hetitában is **hank*- lett volna. Lehetséges azonban a két nyelv ezen szavainak összetartozása, ha a kelta szavaknál — ennek semmi akadály — ie. **nku*- vagyis **a₁nku*-alakot teszünk fel. Ez viszont azt jelentené, hogy az ie. **-nek* 'elpusztulni', **nekus* 'halott, tetem' tő⁴ is idetartoznék, vagyis tulajdonképpen ie. **e₁én-k*/**e₁n-ék* változással volna dolgunk, és ezzel megdőlné WALDE felfogása, aki az **ank*- és **nek*- töveket élesen szétválasztja.⁵ Nehézség csak akkor támad, ha igaza van KURYLOWICZNAK és BENVENISTENEK abban, hogy a mássalhangzó előtti *a* a görögben mint prothetikus hang tovább él.⁶ Ennek ugyanis a g. *véρος νερός νόραρ* szavakban semmi nyoma. Ezzel tehát BENVENISTE egyeztetése egyelőre kétséges marad, de a hetita *henkan* mindenképpen ie. **e₁enk*- folytatása.

15. *hink*- [praes. sg. 3. *hinkzi*, *hingazi*, *hikzi* (olv. *hink-zi*), praet. sg. 3. *henikta*, *hinikta*, *hingata* (olv. *hink-ta*)] 'meghatározni, megerősíteni, juttatni; meghajolni, tisztelni' eredete tisztázatlan. PEDERSEN kétkedve a g. *ένεχτιν* csoportjára gondol,⁷ de ez a jelentésviszonyok miatt nem nagyon valószínű. HENDRIKSEN csak a 'meghajol, tiszteletadást végez' jelentést véve tekintetbe a g. *δγκος* 'görbület', lat. *uncus* 'kampó', g. *δγκών* 'könyök, görbület' (<**Hnkon*-) szavakat rokonítja (Lar. 28), tehát ie. **a₁enk-tő*ből indul ki. Ez az egyeztetés azonban számos nehézségbe ütközik. Így először is egyáltalán nem biztos, hogy a hetita ige alapjelentése a 'görbül, meghajlik' volt. GÖRZE, a legkiválóbb hetita filológusok egyike 'inteni' alapjelentésre gondol; szerinte ebből fejlődött volna egyrészt 'jelt adni, kijelölni, meghatározni', másrészt 'kézmozdulattal v. karlendítéssel tisztelni'.⁸ Másodszer a g. *άγκων*, lat. *ancus* és

¹ Így W—P. i. h.

² Az **a₁enk-tu*—: **a₁nktu*- ablauttal vö. lat. *portus*: ófn. *furt*; l. legutóbb a szerző: Az idg. I, 7. latin folytatása, 28.

³ BENVENISTE, Origines de la formation des noms en i-e. I, 155.

⁴ L. W—P. II, 326.

⁵ W—P. I, 60. Azonban már HIRT is (Der indogermanische Ablaut, 130) *onk*-bázis alatt egyesítette a két csoportot.

⁶ KURYLOWICZ, EI. 43 sk; BENVENISTE, Origines 152.

⁷ GÖTZE—PEDERSEN, MS. 51.

⁸ GÖTZE—PEDERSEN, MS. 33—8.

g. ὄγκος, lat. *uncus* kétségtelenül egybetartoznak, de csakis ie. **ank-* **onk-* váltakozásból magyarázhatók. A HENDRIKSEN által a g. ἄγκων alapalakjával feltüntetett ie. **Hnkon-* lehetetlen; az ie. *Henk-* (a mi jelölésünkben **ə énk-*) többől a többeli *e* eltűnésével csak **Hnk-* jöhetne létre, mert mindig a második sonans elem veszi át a szótaghordozó szerepét,¹ ebből pedig sohasem lehetett volna ἄγκων.

16. *hwek-* (praes. sg. 3. *hwikzi*, *hwekzi*, *hukzi*; pl. *hukanzi*) 'megigézni, megbabonázni' igénél STURTEVANT először a g. ἔπος 'szó', lat. *vōx*, ói. *vacaḥ* 'szó, beszéd', *vakti* 'szól, beszél' rokonságára gondolt (Lang. VI, 226), azonban többen is rámutattak arra, hogy ebben az esetben a hetita szóban a labiovelárisnak meg kellett volna maradnia, márpedig semmi nyoma.² Ezért STURTEVANT legújabban ezt a kapcsolatot elejti, és helyette annak feltevésével, hogy a hetita ige legrégebb jelentése 'varázstól megszabadítani', a g. *Ἔγγουμι* 'török' igét hasonlítja össze (Lang. XVI, 86. l. 23. j.). Ez utóbbi szófejtés azonban egészen valószínűtlen, mert a jelentésen is erőszakot tesz, és alaki szempontból sem mondható kifogástalannak. Ezért STURTEVANT régebbi felfogásához térek vissza, a következő helyesbítésekkel. A hetitában az alapnyelvi labiovelárisok általában megmaradtak ugyan, de *u* hang után, csakúgy, mint a görögben, elvesztették labiális jellegüket. A hetita ragozásban tehát az ablaut során váltakozniok kellett egymással az ie. **əuek^w*- és **əuk^w*-alakokból létrejött **hweku-* és **huk-*tőalakoknak, aminek kiegyenlítődéssé lett az eredménye, még pedig a **huk-* javára.

17. *kā* 'itt', *kas* 'ez', *kāsa* 'íme' szavak nyilvánvalóan az ie. **ke/ki* mutatópartikulával állnak rokonságban, vö. g. (ἔ)κεῖνος 'az', (ἔ)κεῖ 'ott', lat. *ce-do*, *hi-c/(e)*, *ci-s*, *ci-terior*, gót *himma* 'ennek', *hina* 'ezt', litv. *šis*=ószl. *sz* 'ez' (W—P. I, 452 kk).

18. *kallar* 'rossz' PEDERSEN szerint az ír *galar* n. 'betegség' szóval rokon (Hittitisch 29, 46).

19. *kalles-* jelentése, mint azt legutóbb ZUNTZnak sikerült tisztáznia,³ 'hív, meghív'. Nyilvánvalóan a g. *καλέω* 'hívok, meghívok' igéhez tartozik; a hetita igében jelentkező *-s-* igen elterjedt tőképző elem, aminek talán szavunknál megfelel a g. *ε-καλεσ-σα σ* ja.

20. *kanes-* 'talál, elnyer; kegyel' rokonai STURTEVANT szerint az ói. *akānišam* aor. 'megelégedett, örömet leli', *kanah* 'öröm'; av. *čanah-* 'vagyódni' (l. BRAUN, LI. 400; W—P. I, 325).

21. *kank(a)-* 'függni' a gót *h han* 'függőben, kétségben hagyni',

¹ Vö. szerző i. m. 19, további irodalommal.

² BRAUN: LI. 399; HENDRIKSEN, I. a. r. 28 sk.

³ L. ZUNTZ, Un testo ittito di scongiuri: Atti Reale Istituto Veneto 96/2, 477—547/540—1.

at-hāhan leereszteni', ófn. *hāhan* 'felakasztani', *hengen* 'ua.' szavakhoz tartozik és egy ie. **konk-* alakból származik (vö. W—P. I, 382—3).

22. *kariya-* 'ad, megenged' BRAUN szerint (LI. 400) a g. *χαίρω* szóval rokon. Ez lehetséges, de nem közvetlen egyezéssel, hanem csak úgy, hogy a hetita szó a göröggel azonos tőből származó kauzatívum ('megörvendeztet') vagy intenzívum ('jó kedvében van'), tehát *kariya-* > ie. **ghorejo-*.

23. *kariya-* 'betakar, bezár; sereget védett helyen tart' (I. FRIEDRICH: IF. XLIX, 224) PETERSEN szerint az ói. *šaranam* 'védelem' szóval tartozik egybe (Lang. IX, 19), sőt ez szerinte annyira világos, hogy ezen egyeztetés kedvéért le kell mondanunk az ói. szónak a lat. *celare*, g. *καλιά* 'kunyhó' stb. szavakkal való kapcsolásáról is (i. h. 58. j.). A magam részéről főleg az ói. *šarman-* 'ernyő, védőtető, takaró, védelem' = gót *hilms*, ófn. agsz. *helm* 'sisak' (agsz. *helm* 'védő' is!) egyenlőség miatt nem tudom PETERSENT követni. A hetita szót az ie. **gher-* 'körülvenni, bekeríteni' tőhöz kapcsolom¹ és ie. **ghoreje-* ből származtatom. Ugyancsak ehhez a tőhöz tartozik szerintem *karitashi* és *kariyanza* 'fű' (?); a jelentéshez vö. g. *χόρτος* 'kerítés, legelő, fű'.

24. *karp-* (praes. sg. 3. *karapzi*, pl. *karappanzi*, *karpanzi*) 'felemelni, mozgósítani (vö. ném. *ausheben*), elvenni' jelentése alapján legjobban az ie. **gherbh*/**ghrebb-* 'megragadni' tővel kapcsolható: ói. *agarbham*, *jaḡrābha* 'fog, megragad', *grbhñāti*, *grbhāyati* 'ua.' stb. (vö. W—P. I, 652 sk.). A jelentésfejlődéshez vö. lat. *capio* 'megfog': gót *hafjan*, ném. *heben* 'felemel'. Kevésbé sikerültnek tartom STURTEVANT etimonját (Lang. VI, 155), aki a lat. *carpo* 'leszakít', g. *καρπός* 'gyümölcs, termés', sőt litv. *kirpti* 'vágni', ói. *kppāyah* 'kard' szavakra gondol. Hogy a het. *karpis* 'harag' is ehhez a tőhöz tartozik-e, mint azt PETERSEN gondolja,² abban nem vagyok biztos.

25. *kars-* (*karaszi*, *karsanzi*) 'vágni, levágni; herélni; megállítani (járványt) ['elvágni'], elhanyagolni' nyilvánvalóan a g. *κείρω* 'vágok', óizl. *skera*, ófn. *šceran* '(le)vágni' szavakkal tartozik egybe és ie. **kor-s-* alakból származik a gyakori -s-képzővel (BRAUN, LJ. 400; PEDERSEN, Hittitisch 95).

26. *karza* 'szív' alakjai a következők: *ka-ra-az*, *ka-ra-a-az* nom., *ŠAG₄-ir-ši-it-ta* 'szíve' nom. ntr. (olv. *ker-set-a*, *set* a 3. sz. birtokos névmás semlegese), *ki-ir* loc., *ka-ra-ate-eš* pl. nom. Ezen alakokból PEDERSEN a következő paradigmát rekonstruálja: nom-acc. **kerd*, loc. **kerd*,

¹ L. ehhez W—P. I, 603 sk.; szerző i. m. 25.

² PETERSEN, AOR. IX, Zur heth. Etym. Nr. 10. (IJb. XXIII, 13, 27 alapján ismerem.)

gen. **krd*-os, nom-acc. pl. (kollektív) **kröd*; a két tóalak keveredéséből *karz*(*ka-ra-az*) és *krāz*(*ka-ra-a-te-es*) (Hittitisch 41, 195). A nom-i *karz* azonban lehet ie. **kord*-s folytatása is, vö. lat. *cor* < ie. **kord*.¹ Amint látjuk, a hetita paradigma egyelőre még eléggé darabos. Annyi azonban kétségtelen, hogy a hetita szó pontos megfelelője a lat. *cor*, g. *καρδία*, *καρ*, ószl. *srǣd̥ce* stb. szavaknak.

27. *kasza* 'éhség' (olv. *kast*-s) pontos megfelelése csak a tokhárban található: *kast* 'éhség'.² Teljesen elhibázott azonban BRAUN kísérlete hogy a hom. *χίτης*: 'hiány, szűkölködés' alakot is idevonja. Mivel a hetitában *kasza* mellett van egy **kisduwanza* 'éhes' melléknév is, azért biztos, hogy *kasza* ie. **kost*-s, **kisduwanza* pedig **kestw-ont*- folytatása, ami morfológiai szempontból nagyon érdekes. Ugyanerre az ie. **kost*-alakra megy vissza kétségkívül a tokh. A *kast* szó is, mert az A nyelv-járásban ie. *o > e > a*, pl. A *kamā* (B *keme*) 'fog': g. *γόμφος*.³

28. *katta* 'együtt, lent, -ban, -ben' minden bizonnyal a g. *κατά* prae-positióval rokon. PEDERSEN szerint egy ie. **kṃ-ta* folytatása (Hittitisch 90), de ebből het. **kanta* volna várható, ami sohasem fordul elő, és ezért nem is tartom valószínűnek. A hetita szó ie. **kota* alakra mutat.

29. *gimanza* 'tél' rokonsága közismert: av. *zyā* 'tél', örm. *jiun* 'hó' = g. *χιών* 'ua.', lat. *hiems*; továbbképezve: ói. *heman* 'télen', *hemantah* 'tél', g. *χειμα* 'tél, vihar', *χειμών* 'ua.', litv. *žiemà* 'tél' = ószl. *zima* 'ua.'. A hetita szó pontos, csak thematizált megfelelése az ói. *hemantah*, és ezért valószínű, hogy ie. **gheim-ont*-s, nem pedig **ghim-ont*-s alak folytatása (vö. STURTEVANT: Lang. VI, 216).

30. *gimras* 'rus' esetleg a **ghem*- 'föld' szóval rokon (uo.).

31. *genu* 'térd' a jól ismert ie. **genu* szó hetita képviselője, vö. lat. *genu*, g. *γόνο*, ói. *jānu*, gót *knīu* stb. (FRIEDRICH: IF. XLI, 372—6). A hetita *genu* 'pudenda' szóról FRIEDRICH meggyőzően mutatta ki, hogy az akkád *birku* 'genu, penis' szót másoló tükörszó.

32. *kessar*, *kesras* 'kéz' szóról első látásra azt hinnók, hogy a g. *χειρ* párját találtuk meg benne. Annak ellenére, hogy sokan vallják,⁴ ezt az azonositást nem tartom elfogadhatónak. A g. *χειρ* szó ugyanis kétségtelenül egy régebbi **ghēr*: acc. **gher-ṃ*/=örm. *jeṛn* 'kéz' (gen. **gher-os*/**ghr-os* helyett az acc. nyomán átalakítva), dat. **gher-i* ragozásra megy vissza. A többeli ('unechtes') -st- valószínűleg onnan származik, hogy a nom. *ς*-ragot vett fel, s *χερ-ς > χειρ*, ami azután a

¹ Így a szerző, i. m. 30.

² BENVENISTE, HIRT-Festschrift II, 235; BRAUN, LI. 383.

³ Vö. PEDERSEN, Tocharisch 219.

⁴ GÖTZE—PEDERSEN, MS 67 sk; KURYLOWICZ, EI. 8; BRAUN, LI. 279; PEDERSEN, Hittitisch 46, Tocharisch 74, 236.

többi esetre is átterjedt.¹ Ezzel a *gher- 'kéz' szóval, amely minden bizonnyal az ie. *gher- 'megkapni, megfogni' tőből származik, meg-egyeznek az örm. *jeŕn* (<acc. *gher-m, cf. *otn* 'láb' <*pod-m), tokh. A *tsar*, B *gar*.² Semmiképpen sem hozhatók azonban ezekkel az alakokkal egy kalap alá a hetita szavak, amelyek ugyanilyen biztosan ie. *ghes-or, ill. tematizálva *ghes-ro-s alakból származnak. A látszólag rokotalanul maradt szó azonban egyszerre eltünteteti az ói. *hastah* 'kéz' szónak a g. ἀγοστός 'tenyér' szóval való egyeztetéséből származott *g* ~ *gh* váltakozási problémát.³ Itt t. i. egyszerűen nincs is váltakozás, a görög és óind szó nem tartozik együvé, hanem az óind szó a hetitával rokon: míg a hetita szónál *-or, ill. *-ro-elem járult a tőhöz, addig az óindban a *ghes-tő *to-képzővel bővült.⁴ Könnyen lehetséges, hogy ebben a szóban a legősibb szót találjuk a kéz megjelölésére.⁵ A különnyelvenként változó megjelölések ugyanis azt a benyomást keltik, hogy mindenütt tabu következtében fellépő új szavakkal van dolgunk, hisz a most tárgyalt *ghes- kivételével mindegyik etimológiailag többé-kevésbé világos körülírás.

33. *kesta-* (med. praes. sg. 3. *kistari*, praet. sg. 2. *kistati*) 'kialudni' STURTEVANT szerint a gót *qistjan* 'elpusztítani', litv. *gesti* 'kialudni, g. αβέννομ: 'kioltok' szavakkal rokon (Lang. VI, 226). Ez, mint már BENVENISTE is hangsúlyozta (BSL. XXXIII, 138. l. 3. j.), nem helytálló, mert a *g*- labiovelárisból a hetitában nem lehet *k*-, hanem csak *ku*-. Elfogadható ezzel szemben PETERSEN szófejtése (Lang. IX, 19), aki a tokh. *kās-* 'kialudni', ói. *jasate* 'kimerült' szavakat egyezteteti. Ha ez az egyeztetés helyes, akkor felmerül az a kérdés, hogy azok a baltiszláv

¹ Egy kissé másképp SCHWYZER, Griech. Gramm. I, 2, 286 Zus. 1. 569. — Az eredeti *χ₂ nom. eltűnésében ill. átalakításában szerepe lehetett annak a körülménynek is, hogy volt egy homonym χ₂ρ: ἔχ₂νο; Hes.

² Így BENVENISTE: HIRT-Festschrift II, 236, aki a hetita szót szintén távolabb állónak tekinti; szerintem egyáltalán nem tartozik ide.

³ Vö. EPhilK. LXI, 7. 1. 9. j., W-P. I, 541 az indo-iráni szavakat litv. *pažastis* f., *pažastē* 'Raum unterm Arm, Achselhöhle' szavakkal egyezteteti. Ezt nem tartom valószínűnek, mert h ó n a l j - k a r - k é z primitív embernek nagyon is kézzelfogható különbségek (a betakart testrészek jelentésváltozása más okból magyarázandó!). De ha igaza van, az sem változtat állításomon.

⁴ Ugyanígy PISANI, Geolinguistica e Indeuropeo (Memorie della R. Accademia dei Lincei, ser. VI, vol. IX, fasc. II/355. Szerinte a het. *r*: ói. *-t* = ἔδαρ; ἔδα-τ-ος. Ez nem egészen biztos, mert egyrészt a hetita nagyon híven őrzi a heteroklitikus töveket, és még sincs semmi nyoma ilyen *t*-nek, másrészt éppen *kessar*, *kesras* nem heteroklitikus tő.

⁵ Annak, hogy a többi nyelvben majdnem nyelvenként más szót találunk, csak tabu lehet a magyarázata. Vö. ezzel szemben, hogy a 'láb' neve mindenütt. *ped-s.

szavak (*gēstū, gesaū, gēsti* 'kialudni', ószl. *gaša, gasiti* 'ua.' *ugasiti* 'eloltani' stb.), amelyeket a g. *οβέννου*: 'kioltok' kedvéért ie. **g^wes-tóból* szokás származtatni (l. W—P. I, 693—4), nem tartoznak-e szintén inkább szavunkhoz.

34. *ki-* (sg. 3. *kitta, kittari*; pl. *kijanta, kijantari*) 'fekszik' pontos (medium!) megfelelője az ói. *šete*, g. *xšīta* 'ua.' szavaknak.

35. *kinu-* 'kinyit, feltör' PISANI szerint ói. *chyāti* 'vág' szóhoz tartozik (i. m. 352), de ez nem helytálló, mert a **sqēi-* tő jelentése 'vágni, hasítani, elválasztani'. A hetita szó, mint a *nu-* képző mutatja, kauzativum. Alapigéje **ki-* tehát annyit jelent, mint 'nyitva állni'. Ezt a magam részéről óizl. *gīna*, agsz. *tō-gīnan* 'klaffen, gähnen', ófn. *ginēn*, úfn. *gähnen*—agsz. *ginian* 'tátva áll'; ószl. *zinq* 'χατρευ', továbbá ószl. *zēja* < **ǵh i-* 'hio', lat. *hiare, hisco* stb. szavakkal vetem egybe.

36. *kinun* 'most' szóban a *ki* = ie. **ki* (l. fent 17. alatt), a *nun* = g. *vōv*.¹

37. *kis-*, *kisa-* [med. sg. 3. *kisari*, 2. *kistati*; praet. sg. 3. *kisat*, 1. *kisha(ha)t*] 'feri' a g. *κίω* 'megyek', *κίνομαι* 'megyek, mozgok', *κινέω* 'mozgatok' szavakkal kapcsolandó. A jelentésfejlődéshez vö. g. *ἐκβαίνω*, lat. *evadō*. A **ki-*hez járuló -s-elem az elterjedt igei bővítmény.

38. *kessa-* 'fésülni', *keske-* 'ua.' (intenzív-duratív *sk-* képzővel) az ószl. *česā, česati* 'fésül' szóval rokon.²

39. *guls-* 'nézni'. Annak feltételezésével, hogy a jelentésfejlődés 'nézni' < 'ragyogni', PEDERSEN e szót az ófn. *glas*, óizl. *gler* 'Glas' szavakkal egyezteteti.³ A jelentésfejlődéshez vö. a PEDERSEN által idézett ang. *glare* 'ragyogni; bámulni, rámeredni' példán kívül még a norv. *glōsa* 'funkeln, leuchten, blicken, nach etw. sehen' szót. A hetita *guls-* tehát egy ie. **ghls-* folytatása (vö. W—P. I, 624 skk.).

40. *kup-* 'tervezni (összeesküvést)' PETERSEN szerint a lat. *cupio* szóval rokon.⁴

41. *gurtas* 'vár' BENVENISTE nyilvánvalóan helyes egyeztetése sze-

¹ Így PEDERSEN, Hittitisch 50; GÖTZE—STURTEVANT, The hittite Ritual of Tunnawi, 78. Helytelenül kapcsolja azonban mindkét szerző a lat. *nun-c* szót is, mert ez a teljesen parallel képzésű *tum, tun-c* bizonyosága szerint a **no-* névmási tő acc-a: *num*, ill. *ce* partikulával *nunc*.

² GÖTZE—STURTEVANT, Tunnawi 88—9.

³ GÖTZE—PEDERSEN, MS. 56; az olvasashoz és a jelentéshez vö. első sorban GÖTZE—STURTEVANT, Tunnawi 55—63, különösen 62 sk. — BRANDENSTEIN, Orientalia IX, 122 sk. tagadja a **guls-* tő létezését, szerinte a *GUL-af* ideografikus írás, amely mögött a már ismert *tamaszi* 'nyom' ige rejlik. Ez a dolgok tisztázásáig várakozó álláspontot tanácsol.

⁴ PETERSEN: AOr. IX, 201—14: Zur heh. Etym. Nr. 11. (csak IJb. XXIII, 13, 27 alapján ismerem).

rint (BSL. XXXIII, 139) egybetartozik a lat. *hortus* 'kert', g. *χόρτος* 'kerítés, udvar' stb. szavakkal; jelentés szempontjából még jobb lett volna a szláv **gordz* szóra hivatkozni.¹ BENVENISTE azonban a hetita szót helytelenül egyenesen az ie. **ghortos* folytatásának tartja, holott maga is megjegyzi, hogy *u* «suppose ordinairement **u* ou **ō*». A hetita *u* nem is lehet más, mint az ie. sonans *r*-ből fejlődött hang, tehát **ghrto*-> *het. gurta*-.²

42. *kuttar* 'nyak, erő' MUDGE frappáns egyeztetése szerint az eddig elszigetelt lat. *guttur* 'torok' megfelelője (Lang. VII, 252; BRAUN, LI. 379).

43. *kutrus* 'tanú' PEDERSEN szerint a litv. *gudrus* 'okos' szóval egyeztetendő.³

44. *kuwas*- 'csókol' BENVENISTE szerint ói. *švasiti* és a ném. *küssen* típusú szavakhoz tartozik (BSL. XXXIII, 139). BENVENISTE túlságosan óvatosnak tartja SOMMERT, mivel a hasonlóságot inkább elemi rokonságnak tartja, semmint alapnyelvi örökségnek,⁴ de a germán szavakkal való kapcsolatot én sem tudom másnak minősíteni.

45. *kuen*- 'megver, megöl' (*kuenzi* : *kunanzi*) világosan az ie. **g^whentō*-ből származik (ói. *han*-, g. *θείνω*, *φόνος*, *ἐπεφνε*, lat. *dē-fen-dō* stb.) és ragozásában szépen őrzi az eredeti **g^whén-ti* : **g^whn-é/ónti* ablautot.

46. *kwer*- (*kwer-zi*, pl. *kur-anzi*) '(le)vágni' igét STURTEVANT a g. *κείρω* 'vágok' igével egyeztette,⁵ de a hetita labiovelárisra utal, tehát ez lehetetlen.⁶ PEDERSEN legújabbban az óír *cruth* 'alak' <**k^wr-tu*-, kymr. *pryd* 'idő' szavak tövével egyezteti (Hittitisch 128), s mivel ezek **k^wer*-tővének jelentése 'csinálni', arra gondol, hogy a hetita szó jelentésében a g. *κείρω* tövével rokon szó hatása alá került, és a **ker*-t később kiszorította. Ha ilyen folyamat lehetőségét nem is tagadhatjuk, az eredeti **k^wer*- és **ker*-tövek nagy jelentésbeli eltérése miatt mégis valószínűtlennek kell tartanunk. A magam részéről arra gondolok, hogy a hetita szó egy **g^wer*-től származik és összetartozik a lat. *veru* 'nyárs', umb. *berus* 'verubus', berva 'verua', óír *biur* 'veru', gót *qairu* 'Pfahl, Stachel' szavak-

¹ Esetleg Γόρδιον is innen kapta nevét. Ide tartozik vajjon a kréta Γόρτυν is KRETSCHMER protoindogermán *t*-jével?

² Így már BRAUN, LI. 388. — Ez az egy példa (vö. de fent 39. alatt még *guls*-) is elég volna annak feltevésére, hogy a hetitában is úgy, mint a latinban (itáliában?) az alapnyelvi sonans liquidák *u* vokálist fejlesztettek maguk előtt.

³ PEDERSEN: HIRT-Festschrift II, 581; a jelentésbeli különbség mindenestire nagy. — Fantasztikus CARRUTHERS: Lang. IX, 151 sk. — Ismét másképp JURET: REL XVI, 64.

⁴ SOMMER: OLZ. XXXIII, 755; vö. EHELOLF: OLZ. XXIX, 989. l. 3. j.

⁵ STURTEVANT: Lang. VI, 225; ugyanígy KURYLOWICZ, EI. 22.

⁶ BENVENISTE, BSL. XXXIII, 138. l. 3. j.

kal; ugyanígy származik a *ker- 'vágni' tőből a gót *hairus* 'kard', ói. *šaruh* 'nyíl, lándzsa'.

47. *kwis* 'qui', *kwit* 'quia', *kwiski* 'quisquam', *kwiskwis* 'quisquis' stb. nem szorul bővebb magyarázatra.

48. *lenk-* 'esküdni' általános feltevés szerint a g. *ἐλέγχω* 'szidok, bebizonyítok' szóval rokon.¹ BRAUN ugyan hiányolja a prothézis nyomát a hetitában (LI. 399), de ezzel szemben rámutathatnánk arra, hogy a g. *ὄνομα*: het. *lāman* (<**nāman* disszimilációval) párnál sem felel meg a görög *ὀ-*nak (ugyancsak *l-* előtt) semmi. Ennek ellenére az egyeztetést én sem tartom biztosnak. Jelentésileg talán kielégítőbb PETERSEN (Lang. IX, 18) egyeztetése, aki a lat. *ligare, religio*, litv. *laigōnas* 'sógor' szavakkal egyezteteti; ebben az esetben *link-* lenne az olvasat, és ez az ie. **leig-* tőből származó **ling* alakot képviselné.

49. *lukzi* 'világosodik, med. hajnalodik' egyetlen nyoma a jól ismert ie. **leuk-* tőből származó athematikus gyökérigének.

50. *maklanza* 'vékony, sovány', *maklatar* 'soványság' feltételeznek egy **makla-* tövet, és ez BENVENISTE szerint váltakozás a lat. *macer* 'sovány', g. *μακρός* 'hosszú' szavakban található **makro-* tőhöz (BSL. XXXIII, 140).

51. *mekkis* 'nagy, sok' kétségkívül a g. *μέγας*, lat. *magnus*, gót *mikils* stb. szavakhoz tartozik.²

52. *mugā-* 'siránkozik, kiált, könyörög' rokonai ói. *munjati, mojati* 'hangot ad', g. *μύζω* 'nyögök', *μωμός*; lat. *mūgio* 'bög'.³ A hetita szó itáliai szempontból különösen fontos, mert egyedül mutatja az umb. *mugatu* 'muttito' tőalakját (BRAUN, LI. 398).

53. *nakkis* 'nehéz' melléknevet a litv. *naštā* 'teher' szóval szokták kapcsolni,⁴ de ez bizonytalan, mert a litv. szó a *nešū* 'viszek' = ószl. *nesa* ua. szóból van képezve, míg a hetita szóról semmit sem tudunk.

54. *nekumanza* 'meztelen' nyilvánvalóan a lat. *nūdus* (<**nog^wedhos*), gót *naqaþs*, litv. *nūgas* = ószl. *nagz*, ói. *nagnah* ua. szavakhoz tartozik (Lang. VI, 221. sk.). STURTEVANT (ih.) **neg^wwent* alapalakot vesz fel, amelyből *negu-went*, majd disszimilációval *negumant* lett volna. E bonyolult fejlődés feltevése helyett BENVENISTE-tel tartunk (BSL. XXXIII, 138. és 2. j.), aki GÖTZE nyomán a *-kum-* írást *ku-*nak értelmezi az ékírás-sal rögzíthetetlen *gw* helyett, és így egy morfológiai szempontból teljesen kifogástalan **neg^w-ont-*alakhoz jut.

55. *nekuz* 'éjtszaka' kétségkívül azonos a g. *νόξ*, lat. *nox*, gót

¹ STURTEVANT: Lang. VI, 218; PEDERSEN, Hitt. 39.

² Vö. a hangalakhoz PEDERSEN, Hitt. 36.

³ MUDGE: Lang. VII, 253; BENVENISTE: BSL. XXXIII, 140.

⁴ PETERSEN: Lang. IX, 19; STURTEVANT: Lang. X, 267.

nahts stb. szavakkal. Feltűnő, hogy a hetita az összes indoeurópai nyelvekkel szemben¹ e-fokot mutat. A hetita egyúttal azt is mutatja, hogy labiovelárisissal van dolgunk.²

56. *pankus* 'egész, minden; tanács' pontos megfelelői ói. *bahuk*, g. *παῦς* (STURTEVANT: Lang. VI, 216); a közös alapalak ie. **bh_hghus*.

57. *parkus* 'magas': ói. *b_hhant-* 'magas', av. *barazi-*, *baraz-* 'ua.', örm. *berj* 'magasság', *barjr* 'magas', ném. *Berg*;³ a hetita szó alapja ie. **bhorghus*.

58. *parkus* 'tisztá': ói. *b_hrajate* 'fénylik, ragyog', gót *baírhts* 'világos, ragyogó', ófn. *beraht* 'fénylő', óizl. *bjartr* 'fényes, világos', alb. *barð* (*barð-i*) 'fehér'; alapalak ie. **bhorgus*, amely csak a hetita fejlődésben lett egyenlő az előbbi szóval.⁴

59. *pukkanza* 'gyűlölt', *pukk-* 'gyűlöltetni' szót HENDRIKSEN annak feltevésével, hogy media+laringális a hetitában tenuis geminata lett, a g. *φεύγω*, *φυγή* szavakkal egyezteteti (Lar. 53). A tő tehát **bheug₂*, amelyből a het. *pukk-*, g. *φεύγω* és **bhug₂*, ebből a g. *φύγα* fejlődött.

60. *sak-* 'tud' (praes. sg. 1. *saggahhi*, 3. *sakki*; pl. 1. *sekkweni*, 3. *sakanzi*) nem a gót *sahvan* 'látni' tövéhez tartozik,⁵ hanem a lat. *sāgio* 'megérez, sejt', g. dór *ἀγέομαι*: 'elöl vagyok, vezetek', gót *sokjan* 'keresek', óír *saigim* 'keresek' szavakhoz.⁶

61. *sakkar* 'belső, szenny', mint a belőle képzett *saknuwanza* 'tisztátalan' melléknév is mutatja (vö. *eshar*, gen. *eshanas* 'vér' = g. *šap*, lat. *assir*, és *eshanuwanza* 'véres') eredetileg heteroklitikus tő: **sakkar*, gen. *saknas*, és így közvetlen megfelelője g. *σάωρ*, *σατός* (<η).⁷

62. *sakiya-* 'megmutat, kijelent': ném. *sagen*, litv. *sakýti* 'ua'.⁸

¹ Egyetlen kivétel az or. *nétopyr^o*, cseh *nelopyr* 'denevér' < **nek^olo-pir^o*, vö. BENVENISTE, Origines 10.

² A het. *nekuz* indoeurópai szempontból még egy problémát vet fel. A *nekuz mehuni* 'éjnek idején' kapcsolat ugyanis azt mutatja, hogy *nekuz* genitívus. Viszont BENVENISTE (Origines 64 skk.) kimutatta, hogy mássalhangzós töveknél a gen-i rag mindig *-eos* volt, sohasem *-s*. Hogyan értelmezendő tehát a hetita szó által feltételezett **nek^oti-s*? (BENVENISTE i. m. erről elfeledkezik.)

³ STURTEVANT, i. h.; érdekesek ROSENKRANZ fejtegetései: IF. LIII, 115.

⁴ STURTEVANT: Lang. VI, 228 a párhuzamos **bherék-* tőre gondol (W—P. II, 169 sk.); vö. azonban főleg az idézett albán szót.

⁵ Így STURTEVANT: Lang. III, 161—4.

⁶ BENVENISTE, BSL. XXXIII, 140 sk; BRAUN, LI. 381.

⁷ GÖTZE—PEDERSEN, MS. 35. l. 1. j.; BENVENISTE, Origines 9; STURTEVANT: Lang. XII, 181—7. — H. FRISK, Indogermanica (Göteborgs Högskolas Årsskrift 44/1, 1938), amely a 25—7. lapon szavunkat is tárgyalja, számomra nem volt hozzáférhető.

⁸ PETERSEN, AOF. IX, i. h. nr. 22. (IJb. XXIII, 13, 27 alapján ismerem).

63. *sakuwa* 'szem' a gót *saihvan* 'látni' szóhoz tartozik, a jelentés mint g. ὄσσε, ὄμμα és ὄφομαι, ἔπωπα esetében. Könnyen lehet, hogy *sakuwa* < **sok^wa* alakjában az ie. **ok^w*-tő hatása is érvényesül.¹

64. *sarnink-* 'helyreállítani, kártalanítani, kárpótlásul adni' egy *-nin-* infixumos képzés.² A kikövetkeztethető *sark-* tövet már JURET helyesen a lat. *sarcio* szóval egyeztetette.³

65. *taks-* 'csinál' PEDERSEN meggyőző fejtegetései szerint a lat. *facio*, g. τίθημι, frig *ἀδδακετ* szavakhoz tartozik és a tő végén az ismert *-s*-elem jelentkezik, melyet ezúttal a venét *θαχ. s. θο* 'fecit' (?) alakban is megtalálunk (PEDERSEN, Hitt. 141—4).

66. *dalugi-* 'hosszú', mint már HROZŇY látta,⁴ az ói. *dirghah* 'hosszú', ószl. *dlǫǫ* 'ua.', g. *δολιχός* szavakhoz tartozik. A belőle képzett *dalugasti* 'hosszúság' különösen élénken emlékeztet az ószl. *dlǫǫsta* 'ua.' szóra.⁵ A világos összetartozás ellenére sem világos azonban a hetita szó hang alakja.

67. *dankus* 'sötét, fekete; tisztátalan' kétségtelenül az óizl. *dǫkk*, ófríz *diunk* 'sötét' (germ. **denkwa-*), ószl. *dunkar*, ófn. *tunkal*, úfn. *dunkel* szavakkal tartozik össze, tehát ie. **dhongus* alak folytatója.⁶

68. *tarkuwāi-* igének GÖTZE szerint 'körtáncot lejteni' a jelentése. Ez a jelentés szerinte régebbi 'dühöngeni, őrzöngeni' jelentésből alakult, aminek legjobb bizonyítéka a *tarkuwanda sakuwa* 'örjöngő, dühödt szemek' kifejezés. E mellett rövidebben: *arha tarkuwa aušta* (KUB. XXIV, 7; III, 21) 'fenyegetőleg nézett (a bika)'. A *tarkuwa* alak minden bizonytalansággal határozóként használt pl. acc. ntr. Az alapjául szolgáló *tarkwa-* melléknévből származik a *tarkuwai-* ige, és ennek participiuma *tarkuwanda*.⁷ Az utóbbi kifejezéseknél önkéntelenül is a lat. *torvi oculi* szólás jut eszünkbe. A lat. *torvus* 'komor, vad, mord tekintetű' szót a követ-

¹ STURTEVANT: Lang. III, 163; VI, 219; BENVENISTE, BSL. XXXIII, 140 sk; BRAUN, LI, 381.

² Vö. FRIEDRICH, Heth. Elementarbuch I, Heidelberg 1940, 33. — BENVENISTE (Origines 162) ezen infixumot csak írásnak tartja ie. *-ne-* helyett. Bármennyire is csábító ez a felfogás, egyelőre nem tudom elhinni, hogy a *-nin-* frászt így ki lehetne semmizni.

³ JURET: Revue hittite et asianique I., 251 (csak PEDERSEN, Hitt. 145 alapján ismerem).

⁴ HROZŇY, Sprache der Hethiter, 1917, 23.

⁵ Fel is merült a kölcsönzés gondolata. Vö. ez ellen STURTEVANT: Lang. VI, 218.

⁶ BENVENISTE, BSL. XXXIII, 141 sk. — Esetleges további kapcsolatokra vö. W—P. I, 851.

⁷ GÖTZE: Lang. XV, 116—9. — A szó STURTEVANT szótárába még nincs felvéve.

kező alakokból szokás származtatni: *trg^wos, *torg^wos, *torwos. A hetita egyezés folytán most abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a habozást megszüntethetjük: mindkét szó ie. *torg^wos alakból származik.

69. *tekan* 'föld' — BENVENISTE szerint — a tokh. *tkam* ua. szóval egyedül őrzi a 'föld' szó régi *dh(e)ghom alakját, amelyből a többi nyelvben metathézissel *ghd^hom lett (HIRT-Festschrift II, 235). Már előtte KRETSCHMER próbálta pusztán a hetita szó alapján a dolgokat hasonlóképpen magyarázni. Szerinte a régi *dheghom-ból (=het. *tekan*) *dhghom, majd a szokatlan mássalhangzócsoport könnyítésére *dhom, ill. metathézissel *ghd^hom fejlődött; ez utóbbiból a görögben szabályosan χθών, míg az óindben további hangváltozással *kšam-* lett.¹ E felfogásnak, úgy hiszem, alapvető hibája az, hogy a csak bizonyos nyelvekben szereplő foghangot (óind, görög és most hetita, tokhár) alapnyelvi jelenségnek tekinti, holott a többi nyelvben semmi nyoma, azok mind csak *ghem/ghom alakot tételeznek fel. Éppen ezért továbbra is fenntartom régi felfogásomat,² hogy t. i. a foghangot mutató különnyelvekben két alapnyelvi szó: *ghom és *dhom keveredett egymással.

70. *tukka-* 'osztályrészül jut', *natta tukkari* 'nem fontos' mint már MUDGE látta (Lang. VII, 253), a g. τυχάνω, τύχη, óizl. *duga* 'hasznos, sikerül', ném. *taugen* szavakkal rokon. A hangtani viszonyokat pontosabban HENDRIKSEN fogalmazta meg: het. *tukkari* < ie. *dheugh₂-ori (l. 59. alatt), τύχ_α < *dhugh₂ (Lar. 52 sk.).

71. *twekkas* 'test' PETERSEN szerint ói. *tvāk* 'bőr, tömlő, háj' szóval rokon (Lang. IX, 18). Ezt a jelentésokozta nehézségen kívül főleg azért nem tartom lehetségesnek, mert az óind szó (vö. még *tvacaḥ* 'bőr') minden bizonnyal a g. σάκος 'bőrpajzs', φερε-σαάκης 'pajzsvivó' szavakkal rokon (l. W—P. I, 747) és a közös *tvaq-os alapalakba a hetita szó nehezen erőszakolható bele. A g. σῶμα (<*twō-my) alapján arra gondolok, hogy a hetita szó is az ie. *teu-tőből (uo. I, 706) származik továbbképzéssel és ugyanazzal a jelentésfejlődéssel, mint a görögben.

72. *uk* 'ego', *ammuk* 'me, mihi'.³ Kétségtelenül *eg(ō) és *(e, me) alakok nagyfokú analogikus átalakításaival van dolgunk. A dolgok

¹ KRETSCHMER: Glotta XX, 66—7. — Ezzel szemben PETERSEN: Lang IX, 23, (a hetita-tokhár nyelvegységről vallott elméletének megfelelően) éppen a hetita és tokhár szavakban lát közös hangátvetést: az ősi *kβōm (sic!) > *tkōm.

² EPhilK. LXI, 10. — Most már azonban valószínűbbnek tartom az ói. *kšam*-*ghd^hom-ból való származtatását, bár az ói. paradigma még mindig nem világos. — Utólag látom, hogy BENVENISTE (l. SCHWENTNER: ZDMG. XCIII, 88) szintén elveti a hetita és tokhár szavaknak a többivel való egyeztetését.

³ E két alak használata csak az óbirodalom nyelvében ilyen szigorúan elhatárolt; az újbirodalom nyelvében a két alak behatol egymás területére, vö. FRIEDRICH, i. m. 26.

valószínű menete a következő: *eg és a 2. személyi *tū kölcsönhatásából *ug és *tuk alakok keletkeztek; az *eg hatására *eme-ből *emeg, s ebből a későbbi ug nyomán *emug, ill. illeszkedéssel ammuug fejlődött.¹

73. *warkanza* 'zsiros' szót a g. *οργάς* 'zsiros föld', *οργάω* 'von Feuchtigkeit u. Saft strotzen, vom Erdboden, von Früchten u. dgl.' szavakkal egyeztetem. Mindkét szó alapja ie. *worg- (l. ehhez W—P. I, 289).

74. *wek-* 'kér' a klasszikus egyezések közé tartozik: ói. *vašmi* 'ua.', g. *ἐκῶν* önként, *ἄκων* 'invitus'.² Az inden kívül csak a hetitában van még az ige használatban.

75. *yukan* 'iga' szónak az ie. *jugom szóval való egyezése ugyanígy nyilvánvaló.³

Amint ezen nagy többségükben biztosnak tartható szófejtések áttekintésével könnyen ellenőrizhető, az indoeurópai ínyhangok a hetitában ugyancsak mint *k*-hangok folytatódtak. A sokáig óriási fontosságúnak tűnt *kentum*—*satem* megkülönböztetésnek, amelynek az utóbbi évtized munkái — hisszük — végleg megadták a kegyelemdőfést, a hetitában semmi nyoma. De ugyanígy nem találunk példát különnyelvi palatalizációra sem, hiszen a *k*-hangok alapnyelvi *e*, *i* palatális (*kisduwanza*, *gimanza*, *gimras*, *genu*, *kessar*, *kesta-*, *ki-*, *kinu-*, *kinun*, *kisa-*, *kessa-*, *halkis*, *harkis*, *hatugis*, *dalugis*) és *a*, *o*, *u* veláris hangok (*iskalla-*, *ka*, *kallar*, *kalles-*, *kanes-*, *kank-*, *kariya-* bis, *karp-*, *kars-*, *karza*, *kasza*, *guls-*, *kup-*, *gurtas*, *kuttar*, *kutrus*, *pankus*, *parkus* bis, *dankus*, *yukan*), végül mássalhangzók előtt is egyaránt *k*-hangokként jelentkeznek.

Ugyanígy a labioveláris hangok is megtartva labiális jellegüket (l. azonban 16. alatt) *k*-hangokként folytatódnak, mégpedig nemcsak elsősztótagi helyzetben (*kwen-*, *kwer-*, *kwis*), hanem egyéb helyzetben is, magán- és mássalhangzók előtt egyaránt (*nekumanza*, *sakuwa*, *tarkuwa*; *nekuz*, *ekunas*, *ekuzi*). Nem fogadhatjuk el tehát PEDERSEN nézetét (Hitt. 174), amely szerint a labiovelárisok hangsúlytalan helyzetben elvesztették labiális jellegüket.

Az újabb kutatások tehát szintén csak BENVENISTENEK a hetita hangrendszer konzervativizmusára vonatkozó megállapításait tudják megerősíteni. A hetita ínyhangok és általában a zárhangok híven őrzik zárhangjellegüket és képzési helyüket.

¹ Így már 1922-ben HERBIG, Wege u. Ziele der heth. Sprachforschung (IJb. VIII, 8 sk: vö. még PETERSEN: Lang. VI, 168.

² Így már FRIEDRICH: IF. XLI, 369 sk.

³ GÖTZE: IF. XLII. 327—8. — GÖTZE arra gondol, hogy a hetita szó ind kölcsönzés. Ez teljesen alaptalan, vö. STURTEVANT: Lang. VI, 218; PETERSEN, uo. IX, 18. l. 51. j.; BRAUN, LI. 389; W. AUSTIN-H. SCHEMITH: Lang. XIII, 106.

Ezzel a felfogással szemben, mely nagyszámú példán alapszik, PEDERSEN és tanítványa, HENDRIKSEN a legújabb időben azt vallotta, hogy a hetitában vannak bizonyos esetek, amelyek arra engednek következtetni, hogy a *k*-hangok bizonyos palatalizáción mentek át, s ennek több közbülső fokon keresztül a végeredménye *h*.¹ Mivel azonban PEDERSEN maga is látja, hogy a *k*-hangok *e*, *i* előtt megmaradtak (*genu*, *kessar* és *kittari* példákra hivatkozik), azért szerinte tulajdonképpen csak *gj* > *h* fejlődésre gondolhatunk, amely hangsoportok ismét vagy eredetiek, vagy (az imént bemutatott példák egyszerű semmibevevésével) *ke* > *kja* változásból származtak. HENDRIKSEN nemcsak hogy elfogadja mestere egyeztetéseit, hanem még tovább is megy, és négy szónál labiovelárisból származtatja a bennük jelentkező *hw* hangsoportot, holott az általánosan elismert folytatás *kw*. Hogy az északi iskola e tanításának teljes tarthatatlanságát kimutathassuk, sorra vesszük a felhozott eseteket.

harsni (*ha-ar-aš-ni*, *har-ša-ni-i*) 'a fejen' PEDERSEN szerint az ói. *širsan*- 'ua'. világos megfelelése, mégpedig valószínűleg **kers*- alapalakból (i. m. 176—7). Ugyanígy *harszi* 'szánt' «erinnert natürlich an skr. *karṣati* 'pflügt'». Ez utóbbi példa azonban egészen más irányba mutat. PEDERSEN «nyilvánvaló» egyeztetésénél is világosabb ugyanis, és a mellett a hetita hangtanról szerzett eddigi ismereteinkkel teljes összhangban áll az a STURTEVANT által hangoztatott nézet (Tunnawi 70), hogy a *harszi* az ie. **ar*- 'szántani' tő pontos megfelelője; *hars*- tehát ie. **a₂er-s*- folytatása, amelyben a **a₂er* = **ar*- tő a hetitában elterjedt -s- elemmel bővült. Ez a valóban világos egyezés viszont gondolkozóba ejt az előbbi *harsni* ~ *širsan*- egyeztetés helyessége felől is.

Alakilag sokkal csábítóbb a het. *halkis* 'gabona' szónak a frig *ζῆλκια λάχανα*, ószl. *złakz* 'fű' (< **zolkz*) szavakkal való egyeztetése (PEDERSEN, Hitt. 177). Nagy akadályt jelent azonban a jelentések között mutatkozó eltérés. A 'gabona' ugyanis sem nem *λάχανον* 'zöldség, káposzta', sem nem 'fű'. E mellett a frig és szláv szó alapja az ie. **ghel*- 'sárga, zöld' (W—P. I, 624 sk.).

haliya- 'letérdel': litv. *kėlias* 'térd', és *halzai* 'kiált': g. *καλέω* egyeztetéseket maga PEDERSEN is egészen kéteseknek tartja, s ez nekünk elég; a g. *καλέω* hetita megfelelése egyébként *kalles*-, l. fönt 19. alatt. A het. *wehantari* 'megfordulnak' szót a gót *ga-wigan* 'megmozdítani' szóval egyezteti, és a *h-t ghj*-ből származtatja. Ez teljesen elhibázott elgondolás. A *hannai* 'ítél' szó szerinte talán a g. *γιγνώσκω* 'megismerek, ítélek', kfn. *erkennen* 'ítélni' szavakkal rokon.² A hetita szó! an levő

¹ PEDERSEN, Hitt. 176—9, 201; HENDRIKSEN, Lar. 25—7.

² PEDERSEN, Hitt. 201; ugyanígy HENDRIKSEN, Lar. 25.

nā- mindenesetre lehetne az ie. **gnō-tō -nō-jának* tükröződése. Mivel azonban a hetitában egy egész sereg ige van, amelyeknél az egyszerű *ge* mellett *na-*továbbképzés áll (PEDERSEN, Hitt. 122. kk.; *ija-hari* 'megyek': *ija-na-i* 'megy'; *walh-zi* 'üt': *walha-na-i* 'ua.' stb.), sőt PEDERSEN maga is több olyan esetben tételez fel hasonló továbbképzést, amikor az egyszerű ige nem fordul elő (*sunnahhi* 'megtöltök', bár mellette van *suwanza* 'tele' ptc.; *duwarnahhun* 'törtem'; *tarnahhi* 'engedek'), valószínűbbnek tartom, hogy *hanna-* is ilyen képzés. A megmaradó *ha-*tövet a *handāi* 'felállítani, meghatározni' igében találom; ez úgy viszonylik az alapigéhez, mint *istandai* 'késlekedik' (alapja ie. **st-ont-*) az ie. **stā-* 'állni' tőhöz.¹

HENDRIKSEN a maga részéről még a het. *hansātar* 'család, nemzetség' szóval toldja meg ez egyeztetések sorát (Lar. 25—6). Ez szerinte a lat. *gens* megfelelése, és ie. **genH-s* alakból származik, melyben *H*(=*a*₁) mássalhangzók között — a rendes *ns* > *nz* fejlődést megakadályozva — elveszett. Ugyanide tartozik *has-* 'nemzeni, szülni' <ie. **g_uH-s* is. Ennél az igénél azonban feltűnő, hogy a nullafokú tőből van képezve, hisz az *-s-* továbbképzések teljesfokú tőalakkal jelentkeznek: *karszi* 'vág' ~ *g. κερρα*; *paszi* 'iszik' <ie. **pe_o-s-*: *g. πέπωρα*. Ez kételyeket ébreszt az egyeztetés iránt, bár megvallom, hogy a példák közül ennek az egyetlennek van belsőleg némi valószínűsége. Az elmélet általános gyengesége miatt azonban nem tudom elfogadni.

Mint már feljebb utaltam rá, HENDRIKSEN nemcsak az egyszerű ínyhangoknál talál palatalizációt, hanem a labiovelárisoknál is. Szerinte az ie. *k^w* (s *g^wh* a hetitában *ku* lett ugyan, a szókezdeti *g*-nek azonban négy esetben *hw* felel meg (Lar. 27—7). Mivel HENDRIKSEN maga is elismeri, hogy szó belsejében a *g^w* folytatása ugyanúgy, mint a *k^w* esetében *ku* (*nekumanza*), azért ezt a felfogást a priori kevésbé valószínűnek kell tartanunk. Ugyanez derül ki a részletes vizsgálatnál. Példái a következők:

hwelpis 'állat fiatalja': *g. δελφός* 'méh'. ói. *garbhah* 'magzat' (**g^welbhos*). BRANDENSTEIN idézett cikkehez (Orientalia VII, 74), sajnos, nem tudtam hozzájutni, annyi azonban EHELOLF közléséből is bizonyos (OLZ. XXXIII, 6), hogy a hetita szó *mahlas hwelpis* kapcsolatban szerepel, jelentése pedig valószínűleg 'Erstlings-rebe' (*mahlas* = 'Rebe'). Mivel pedig az ie. **g^welbhos* csak állatokra vonatkozik, a kapcsolatot valószínűtlennek tartom.

¹ PEDERSEN a felsorolt példák után (Hitt. 170) a jelenséget meg is magyarázza. Szerinte az elülképzett magánhangzók előtti jésftés később a 'zárt' *i* és *e* előtt megszűnt, míg a 'nyílt' *e* (ebből később *a*) előtt *kj*, *gj* fejlődött. A finom fonétikai megkülönböztetésnek azonban a hetitában semmi alapja, s ugyanígy nem találok példát a feltételezett divergens fejlődésre sem.

hwitar 'állat': ie. **g^wi-* 'élni', cf. g. ζῷον 'állat'. E kapcsolatot lehetlenné teszi az a megfigyelés, hogy a *t* mindig egyszerű írással jelentkezik, tehát STURTEVANT szabálya szerint zöngés hangot jelöl. HENDRIKSEN egyeztetése tehát, amely csak ie. **-ter* képző esetében lehetséges, a **hwid-ar* alapalak miatt elvetendő. Nem tartom azonban meggyőzőnek STURTEVANT szófejtését sem (Lang. XVI, 85), aki az ie. **weid-* 'lát, tud' tő alapján 'sight, conciousness > concious beings, animals' jelentésfejlődést konstruál.

hwāi 'fut, menetel': ie. **g^wā-* 'menni', g. ἔβη ói. *á-ga-t* 'ment'. Ezzel szemben valószínűbbnek tartom, hogy a hetita szó ie. **g^wā-* tő folytatása, és a lat. *vā-dō*, örm. *gam* 'jövök' (< **wā-*) szavakkal rokon. E szavakat ugyan BENVENISTE a het. *wamī* 'megyek' igével egyeztette (BSL. XXXIII, 137), de erről PEDERSEN kimutatta (Hitt. 130), hogy az *w-* igekötő és az ie. **ei-* 'megy' összetétele.

hulla- 'üt, feldúl': g. βάλω, mindketten ie. **g^wll-*ből. Mivel a görög szónak és családjának jelentése 'dob, eltalál', az egyeztetés valószínűtlen. Magától kínálkozik azonban a hetitán belül a *wahl*-tő,¹ melynek jelentése azonos. Az utóbbi szó régibb **hwalh-* helyett áll, melyből a szókezdő *h-* disszimilációval eltűnt.

Összefoglalólag megállapíthatjuk tehát, hogy nyilvánvaló megfeleléseink — hangtörvényeket pedig ezekre kell alapozni — azt mutatják, hogy a hetita nyelv híven megőrizte az örökölt ínyhangokat. A dán iskola azon feltevése, hogy a hetitában palatalizáció nyomai mutathatók ki, vizsgáldásaink során alaptalannak bizonyult.

SZEMERÉNYI OSZVALD.

¹ E szóra l. BENVENISTE: BSL. XXXIII, 137.

A KÖZÉPKORI OKLEVÉLÁTIRATOK HIBÁINAK ELEMZÉSE.

Ennek a tanulmánynak a címben kifejezett tárgya éppúgy érdekelheti a nyelvtörténet művelőjét, mint az általános történettudománnyal foglalkozót és a lélektan kutatóját is, természetesen mindegyiket a saját szempontjából. A következőkben a kérdést mind a három szempont figyelembevételével szándékozom tárgyalni.

Az oklevelek főként a középkorra vonatkozó ismereteknek nagyon sok vonatkozásban elsődrendű forrásai. Tudvalevő azonban, hogy nagy részük nem eredetiben maradt ránk, hanem kisebb-nagyobb időközzel, néha századokkal később készült másolatok tartották fenn szövegüket. Különösen jelentősek a jogérvényes formában kiállított, hitelesített másolatok. A jogérvényes alakban való másolat készítésének nálunk leggyakrabban alkalmazott módja az átírás volt. Ez a XIII. században kifejlődött gyakorlat szerint akként történt, hogy a másolt oklevél szövegét, az átíratot (*transsumptum*) belefoglalták az átírás körülményeit igazoló hitelesítő oklevélbe. Az átírás persze többszörös is lehetett, ha az átíró oklevelet a benne átírt oklevélszöveggel együtt újra belefoglalták egy másik, újabb oklevélbe. Sok esetben az eredeti oklevél is megvan, s egy vagy több átírata is maradt; más oklevelek szövegét csak közelkorú vagy későbbi átíratokból ismerjük.

Az átírat hitelesített volta természetesen nem biztosíthatja azt, hogy a másolat az átírt oklevéllel tökéletesen egyezik, s a történetkutatásban, főként az oklevéltanban már többször esett szó az átíratok hűségének kérdéséről. REDLICH O. pl. az oklevéltani alapfogalmakat összefoglalva megállapította, hogy a másolatok, akár hitelesítettek (amilyenek az átíratok), akár nem, sohasem nyújthatnak teljes biztosságot, mert akaratlan és szándékos változtatások, félreértések és rontások fordulnak elő bennük.¹ BRESSLAU H. közismert oklevéltani kézikönyvében arra figyel-

¹ ERBEN—REDLICH: Urkundenlehre. (BELOW—MEINCKE: Handbuch d. mittelalt. u. neu. Gesch. Abt. IV.) I. Teil (1907). 35.

meztetett, hogy a különféle jellegű oklevélmásolatok, így az átiratok megbízhatóságának és hűségének is sokféle foka van és lehet, s ezért felhasználásuk óvatosságot kíván. Utóbb pedig, más kapcsolatban, azt állapította meg, hogy az átírt oklevelek leírásában a pápai kancellária általában sokkal inkább törekedett pontosságra, mint amilyent a német birodalmi kancellária tanúsított.¹ Korábbi oklevéltani tanulmányaimban, bár az átiratok hűségének kérdését több alkalommal kellett érintenem, ezt magam is csak vagy egész általánosságban, vagy pedig az éppen tárgyalt eset szempontjából tettem.²

Az oklevél azonban nemcsak történeti, hanem nyelvtudományi forrás is, és mint ilyennek tudvalevőleg különösen a magyar nyelvtörténetben van jelentős szerepe. A Jókai-kódex előtti, vagyis kb. a XV. század közepe előtti korra nézve a magyar nyelvtörténeti kutatások a kisebb szövegelemek mellett túlnyomó részben az oklevelek magyar szórványadataira támaszkodnak. Ezért az átiratok hűségének kérdése a magyar nyelvtörténet kutatói számára is fontos, s a kérdést ők is többször érintették már. SZAMOTA ISTVÁN 1895-ben hívta fel a figyelmet annak jelentőségére, hogy valamely oklevél «egykorú alakjában maradt-e fenn, vagy pedig csak későbbi átiratban», mert — úgymond — «az átírók gyakran már kétszáz év múlva sem tudták helyesen elolvasni a régebbi okleveleket, ezenkívül pedig a hely- és személyneveket igen sokszor nem az eredeti írásmód, hanem saját koruk kiejtése szerint írták le».³ «Az ilyen átírt oklevelek, ha 100—150 évnél nem későbbiek az eredetihez képest, és ha a bennük előforduló magyar szók helyességének ellenőrzésére egykorú példánk vannak, szükség esetén mégis használhatók».⁴ SZAMOTA megállapítását csekély eltéréssel követve ugyanezt vallották 1929-ben az Ó-magyar Olvasókönyv (ÓMOLV.) szerkesztői is.⁵ KNIEZSA ISTVÁN viszont a tatárjárás előtti kor magyar helyesírásáról írt dolgozatában saját kijelentése szerint⁶ az átírt oklevelek adatait nem használta fel, mert «ezeknél sohasem vagyunk bizonyosak affelől, hogy a kérdéses jelölésmód az eredeti oklevél írójának vagy az átírónak a jelölésmódja-e».

Az óvatosságra való figyelmeztetésen és az ezekhez hasonló, gyakorlati jellegű megjegyzéseken túl azonban a kérdés behatóbb tárgyalásába —

¹ BRESSLAU H.: Handbuch d. Urkundenlehre. I. Bd. 2. Aufl. 95. sk. és II. 307.

² L. pl. Szent István-Emlékkönyv (1938) II. k. 155. és MNy. XXIII, 370.

³ SZAMOTA I.: A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele. NyK. XXV, 129.

⁴ I. m. 130.

⁵ JAKUBOVICH—PAIS: Ó-magyar Olvasókönyv (1929). XXIV. 1.

⁶ MNy. XXIV. 190. Azonban az 1240. évig átírt oklevelek adatait mégis fölvette, de feltüntetve az adat átírásból való származását.

legalább tudtommal — sem a történettudomány, sem a nyelvtörténet kutatói nem bocsátkoztak és a hibakutatásban a középkori átiratokra a pszichológusok sem terjeszkedtek ki. Pedig a részletesebb tárgyalás mind a három szempontból kétségtelenül érdemesnek, sőt szükségesnek mutatkozik.

A kérdés persze nemcsak hazai érdekű, és tulajdonképpen az egész középkori (külföldi és hazai) anyagra való kiterjesztése volna kívánatos. E helyett a nehéz és jelenleg még aligha megvalósítható vállalkozás helyett azonban ez alkalommal csak a hazai gyakorlattal kívánok foglalkozni; megállapításaim tehát csakis a hazai középkori gyakorlatra vonatkoznak. (A pápai átíró okleveleket is csak annyiban érintem itt-ott, amennyiben hazai okleveleket tartalmaznak.) S hozzá kell tennem azt is, hogy a következőkben csakis a latin nyelvű átiratokról és az ezekben előforduló magyar szórványokról lesz szó.

Már az előrebocsátott utalásokból és idézetekből is kitetszik, hogy az átiratok hűségének kérdésében több tényező jöhet figyelembe, s hogy a «hibátlanság» nem egészen azonos a «tökéletes hűség»-gel. Ez méginkább kiderül akkor, ha a hiba fogalmát vizsgáljuk s ezt az átiratokra alkalmazzuk. A hiba fogalmának tisztázására nézve a lélektantól nyerhetünk útbaigazítást.

A lélektan a hibákat már régebben bevonta vizsgálatai körébe. A lélektani hibakutatásnak (Fehlerkunde) már eléggé kiterjedt irodalma van. Számos más, régibb és újabb kutató között a legismertebb nevűek MERINGER R., MAYER K., STOLL J. és a magyar RANSCHBURG PÁL. Eredményeiket újabban WEIMER H. és KIESSLING A. egészítette ki. WEIMER meghatározása szerint¹ «a hiba olyan cselekmény, amely elkövetőjének szándéka ellenére eltér a helyestől, s amelynek helytelenségét bizonyos pszichikai funkciók fennakadása (Versagen) okozza». Ezek a funkciók, amelyek közül a hiba elkövetésekor egy vagy több kisebb-nagyobb mértékben kikapcsolódik, vagy zavarva van: a figyelem, az emlékezet és a gondolkodás.

A hiba azonban, ugyancsak WEIMER szerint, megkülönböztetendő a tévedéstől, amelyet viszont «bizonyos tényeknek, amelyek a helyes megismerés vagy helyes cselekmény létrejöttére nézve lényeges jelentőségűek, nem ismerése vagy fogyatékos ismerete» idéz elő.² A kettőt nemcsak a közbeszédben, hanem tudományos munkákban is össze szok-

¹ Psychologie der Fehler (2. kiad. 1920). 5.

² Fehlerbehandlung und Fehlerbewertung (2. kiad. 1931). 9. V. Ö. RANSCHBURG P.: Az emberi tévedések törvényszerűségei (Budapest, é. n. Novák és Tsa), 186. nk. 1.

ták cserélni, pedig meg kell őket egymástól különböztetni. A tévedés és a hiba kapcsolatba is jöhet egymással, mert a tévedés hibára vezethet. Így jönnek létre a tévedésokoztó hibák (irrtumsbedingte Fehler).¹ Mivel a lélektani hibakutatás az íráshibákra is kiterjed, a hiba-fogalom fentebbi meghatározását az átíratokra is alkalmazhatjuk. E szerint hiba az átíratban az átírt szövegtől valami pszichikai ok következtében előállt eltérés.

Azonban a középkori átíratokban vannak olyan hangjelölési (helyesírási) és írásmódbeli eltérések is, amelyek nem vonhatók a fentebbi meghatározás szerint vett hiba fogalma alá. Helyesírási «hiba» elkövetéséről csak annál lehet szó, akitől a *tényleg fennálló* hangjelölési szabályok ismeretét és azok pontos megtartását el lehet várni. Már pedig ismeretes, — amire még vissza kell térnünk, — hogy helyesírás tekintetében, érteve ezen az egyes hangok jelölését, sem a magyar szórványemlékek írásában,² sem a latin szövegben nincs teljes következetesség az egész középkoron át. A latin szövegre nézve, de — gondolom — a magyar szórványokra nézve is a következetesség a XIV. sz. óta már nagyobb, de még akkor sem teljes. Nem voltak pontos szabályok, inkább csak divatok, meglehetősen az írnok kényére-kedvére bízva. Ezért — a WEIMER féle meghatározás alapján — a helyesírási eltérések az átíratokban sem tekinthetők hibáknak. Sőt szerintem, ha nem okoznak zavart, még tévedéseknek sem. Csupán e l t é r é s e k, a hiba fogalmában levő értékelő-megrovó, illetőleg felelősségi elem nélkül.³

De vannak az átíratokban az átírt oklevéltől való szándékos eltérések is. Ilyenek elsősorban az eredeti szövegnek célzatos, megtévesztő megváltoztatásai, melyek a szöveget meghamisítják. Ezek vizsgálata azonban már nem a hibakutatásba, hanem az oklevélkritikába tartozik. Vannak azután szándékos, de nem célzatos eltérések. Ilyenek főként a latin szövegben előforduló magyar szórványoknak nem az átírt oklevélben levő formájukban, hanem az átíró korában szokásos alakban való írása (ami már nemcsak hangjelölési eltérés), amint ezt a fentebbi idéze-

¹ WEIMER i. m. 13. — Hogy manapság is a szavaknak a még nem tanult szabályok folytán helytelenül írása nem «hiba», hanem «tévedés», olv. WEIMERTŐL a Zeitschr. f. pädag. Psychol. XXXVIII. (1937) 79.

² A magyar szórványok helyesírásáról (1240-ig) KNEZSA is mondja, hogy nem lehet szó mai értelemben vett szabályokról, hanem «inkább nem eléggé megállapodott szokások, nagy általánosságban követett jelölésmódok» voltak, «amelyek azonban sohasem lettek kizárólagosakká» ... «nincs egyetlen-egy emlékünkn sem, amelynek minden hangra kiterjedő következetes és egységes jelölésmódja volna». MNy. XXIV. 180.

³ A hiba felelősségi elemére vonatkozólag v. ö. WEIMER: Fehlerbehandlung, 13. és Psych. d. Fehler, 6. 1.

tek már érintették. Szándékos, de nem célzatos eltérések magában a latin szövegben is vannak.

Ha a másolattól teljes hűséget kívánunk, akkor voltaképpen minden eltérést hibának kellene venni. A hibakutatásban meghatározott hibafogalom azonban ennél, amint láttuk, szűkebbkörű, mert csak a pszichikai gátlások által előidézett, nem szándékos cselekményeket foglalja magában. Ennélfogva, ha az átiratok elemzésében a hibakutatási hibafogalmat alkalmazzuk, ezt az átiratok egyéb eltéréseivel kell kiegészíteni, s az átiratokban meg kell különböztetni *a*) a pszichikai okok által előidézett, nem szándékos hibákat, *b*) a pontos szabályok hiánya következtében előálló hangjelölési (helyesírási) eltéréseket, *c*) a szándékos, de nem célzatos, írásmódbeli (a módosult kiejtésnek megfelelő) változtatásokat, és *d*) a szándékos és célzatos, hamisítási jellegű változtatásokat, melyekkel azonban már nem a hibakutatás, hanem az oklevélkritika foglalkozik. Hogy ezenfelül a középkorban még a hiba (vagy változtatás) fogalmának mérlegelése tekintetében (vajjon jelentős-e a hiba, vagy nem,) eltérés volt a középkori gyakorlat és a mai felfogás közt, arról alább lesz szó.

Tisztában kell lennünk azzal is, hogy az eredeti oklevelekben is előfordulhatnak és elő is fordulnak hibák és írásmódbeli eltérések. («Eredeti oklevél»-en itt és a következőkben az elsődleges oklevél eredeti példányát — vagy példányait — értem, szemben annak átirataival, másolataival vagy nyomtatott kiadásaival, míg «eredeti példánya» az átiratnak is van.) Az oklevéltan egyik feladata éppen az, hogy az eredeti oklevelek hibáit felismerje, keletkezésük okait esetleg megmagyarázza, vagy más-
kor (bizonyos esetekben) rámutasson arra, hogy a hiba csak látszólagos. Az oklevél létrejötté körülményeinek megismerése a látszólagos hibát olykor eltüntetheti és nem egyszer feloldhatja az egy-egy hiba alapján gyanúba fogott, de egyébként kifogástalan (!) oklevelet a hamisság vádja alól. Az persze magától értetődő dolog, hogy legkönnyebben a hamisító követhet el hibát, és ezért, aki az oklevéltanban kellő jártassággal bír, nem fogja a sokféle súlyos hibában szenvedő hamisítványt erőszakolt magyarázattal — úgyis hasztalanul — mentetni.

Mindenesetre szem előtt kell tartanunk, hogy a kancelláriai munka sok részében meglehetősen sablonos volt, így az átírás is, ami a figyelem koncentrálsának lazulására s ezzel hibaelkövetésre bizonyos készséget teremtett az átírást végző írnokokban. Különösen pedig fontos tudnunk azt, hogy az oklevél jogi bizonyíték és biztosíték volt. Ezért főként arra irányult a figyelem, hogy az oklevél jogilag kifogástalan-e és jogi szempontból nem módosult-e benne vagy nem maradt-e ki belőle valami.

Ennek igazolására, de egyébként is nagyon tanulságos néhány eredeti oklevélpárnak tüzetesebb megvizsgálása.

Oklevélpárokról szólván, nem azokra az azonos ügyben, ugyanazon évszámmal kiadott oklevelekre gondolok, amelyek szövegükben egymástól lényeges és tárgyilag (jogilag) is fontos eltéréseket mutatnak, s amelyekről a pontos vizsgálat ki is deríti, hogy nem egyszerre készültek, s a másodiknak eltéréseit ez a körülmény magyarázza,¹ vagy pedig a két oklevél egyike egyszerűen hamisítványnak bizonyul.² Nem ezekről, hanem az olyan, eredetiben fennmaradt oklevélpárokról van szó, amelyek ugyanazon tárgyban, egyidejűleg, azonosnak szánt szöveggel, sőt igen gyakran azonos kéz által vannak kiállítva. Ilyen oklevélpárokat — olykor kettőnél több példányban is — különösen gyakran állítottak ki a hiteles helyekként működő káptalanok és konventek a kétoldalú jogügyletekről, egyet-egyét az érdekelt felek számára és egyet a saját levéltárak részére. De a királyi kancelláriából is számos ilyen oklevélpár került ki, olykor formailag különböző (privilegialis és patens) kiállításban, de — a forma által megkívánt eltéréseken kívül — egyébként teljesen egyezőnek szánt szöveggel.

Az Ó-magyar Olvasókönyvben is több ilyen oklevélpár szerepel. Az egyik a székesfehérvári káptalan 1237-i oklevele Csák nb. Miklós ispán végrendekezéséről, melynek közlésében³ a magyar személy- és helynevek írásában a két egyidejű és — amint erről az eredetiek alapján meggyőződtem, — azonos kéztől származó példányban mutatkozó eltéréseket az ÓMOlv. gondosan fel is tünteti. A másfélszáznál több névnek egyharmadánál nagyobb része tér el írásmód tekintetében a két eredeti példányban, s az eltérések részben elég jelentékenyek. (Pl. *Miscam-Mizam, Marquolf—Marcoluf, Gelianus—Gujlianus, Weched—Wachad* stb.) De nemcsak a nevek, hanem a latin szavak írásában is számos eltérést találunk az egyezőnek szánt két példány között egy-egy szó kihagyásában vagy betoldásában, esetleg mással helyettesítésében, a szórend megváltoztatásában stb.⁴ — A másik ilyen egyidejű, eredeti oklevélpár.

¹ Ilyen pl. IV. Béla király 1267-i, a borsmonostori apátság javára szóló oklevelének két példánya, melyeknek szövegében sok eltérés van, de amelyekről a vizsgálat meg is állapította, hogy az egyik példány később készült, s ez magyarázza az eltéréseket. L. A borsmonostori ap. Árpádk. oklev. (1916) c. munkám 36. sk. 1.

² Ilyen pl. az 1256-i esztergomi oklevélpár, melyek közül az egyiknek hamis voltát HÓMAN B. mutatta ki a Turul XXXIV. 101. sk. 11.

³ ÓMOlv. 88. sk. 11.

⁴ Kihagyási vagy betoldási példák: *Edificia uero iuniori filio meo — Edificia uero mea iuniori filio meo; quatuor Georgium — quatuor scilicet Geor-*

melynek szövegét az ÓMOlv.-ben találjuk, a nyitrai káptalan 1343-i oklevele Mikcs ispán és Bedej mester perbeli egységéről. A közlés¹ itt a neveknek s a latin szövegnek is csak az egyik példányban (a Syrmien-sis—Szulyovszky-lvt. példányában) látható változatait adja. Azonban megállapítottam, hogy az ezzel azonos kéztől származó másik (gróf Forgách-lvtári) eredeti példány írásában itt is vannak eltérések a másik példányhoz képest, főként a latin szavak írásmódjában, de egyebekben is, bár nem olyan nagy számban, mint az 1237-i oklevélpárban.²

Ezeket az oklevélpárokat kívül összehasonlítottam még IV. Béla 1267. júl. 15-i memorialis (*Damus pro memoria*) oklevelének ugyanazon kéztől való, és Zsigmond király 1437. szept. 8-i oklevelének szintén azonos kéztől származó két-két eredeti példányát; továbbá Zsigmond 1430. jan. 21-i és 1434. nov. 8-i oklevelének két-két példányát, melyeknek párjait nem azonos kéz írta; valamint IV. Béla 1268-ból s ugyanannak másik, szintén 1268-ból való oklevelének két-két példányban fennmaradt eredeti párjait. Az utóbbi, 1268-i két oklevélpárban, ellentétben az előbbi, egyformán vagy privilegialis, vagy patens formában kiállított párokkal, a pár egyik oklevele privilegialis, a másik patens alakú.³ Ezeknek a különböző korból való s különféle fajú és jellegű

gium; archiepiscopus Vgrinus donauerat — archiepiscopus donauerat; legauí terras — legauí has terras. Helyettesítés (átalakítás): legauí eisdem — legauí eis; quorum nomina sunt Modor — a másik példányban csak így: scilicet Modor. Szórend: quorum nomina sunt hec — quorum nomina hec sunt stb.

¹ I. m. 160. sk. II.

² Ilyen eltérések pl. *de Saagh — de Saag; Iuan — Iuan; Hrwsow — Hrusow; Hontensi — Huntensi*; a latin szavakban is: *pulchritudine — pulchritudine; post Oct. festi Corporis Christi — post Oct. Corporis Christi (festi kimaradt)* stb. Pedig, hogy az író gondosságra törekedett, azt a szövegben (mindkét példányban) előforduló javítások (fölibe írások, kipontozások) mutatják. — A tihanyi apátság javainak 1211-i összeírásából az ÓMOlv. csak részleteket közöl (i. m. 73. sk. II.) s feltünteti a nevek írásának eltéréseit az oklevél s annak fennmaradt eredeti fogalmazványa közt. Az egész oklevél nevei írásának eltéréseit Erdélyi L. közölte a NyK. 1904. 388. sk. II. — Több példányban kiállított oklevél az ÓMOlv.-ben (100. l.) a vasvári kápt. 1277-i oklevele is; ennek azonban másik példányát nem ismerjük.

³ Az imént felsorolt oklevelek lelőhelye és jelzete a következő: IV. Béla 1267. júl. 15.: egyik példánya Orsz. Lvt. Dl. 39,252, a másik u. o. múz. lvt. törzs, «XIII. sz. ó. n. 38.» — Zsigmond kir. 1437. szept. 8-i oklevelének mindkét példánya: Dl. 13,083. Ugyanannak 1430. jan. 21-i oklevelének egyik példánya: Dl. 12,206., a másik: Dl. 12,190. Ugyanannak 1434. nov. 8-i oklevelének egyik példánya: Dl. 12,631., a másik: Dl. 12,632. IV. Béla 1268-i oklevelének mindkét példánya: Dl. 649., a másik, ugyancsak 1268-ból való oklevélnek mindkét példánya az Orsz. Lvt. múzeumi gr. Forgách-lvtában.

oklevélpárokknak a vizsgálata szintén arra az eredményre vezetett, hogy mind a bennük előforduló magyar szórványoknak (neveknek), mind a latin szövegnek írásmódja tekintetében eltérések és e mellett kihagyási, betoldási hibák és szórendi felcserélések fordulnak elő.¹

Az oklevélpárok összehasonlítása folyamán a latin szövegben megállapítható eltérések túlnyomó részben olyanok, hogy az értelmet nem változtatják meg (írásmódbeli eltérések, nem lényeges szók — főként kötőszók: *et, ac; sive, vel; scilicet, videlicet* — kihagyása vagy hasonló értelművel felcserélése stb.). Ez azt mutatja, hogy az értelem szempontjából nem fontos eltéréseket nem tekintették olyan hibáknak, amelyek az oklevél érvényét veszélyeztetnék, melyek javítása tehát szükséges. Ha az eredeti oklevél szövegében itt-ott javítást találunk, az rendszerint valami félreértést okozható botlásnál szokott előfordulni. (Pl. Zsigmond 1437. szept. 8-i oklevelében az *eorum officiales* mind a két példányban *earum officiales*-re van javítva, mert *domine*-re, az apácákra vonatkozik, s a hibából félreértés származhatott volna. Ellenben pl. IV. Béla 1267. júl 15-i oklevelének egyik példányában *prefati nobiles* és *huius rei*, a másikban *idem nobiles* és *huius cause* van, s egyik sincs javítva, mert az eltérés nem jelentős.) De olykor bizony nincs javítva olyan hiba sem, amely zavart okozhat. (Pl. IV. Béla 1268-i — Dl. 649. — oklevelében a privilegialis példány határleírásában *uersus partem orientalem*, a patens példányban *uersus partem occidentalem* van, javítás nélkül.) Ez az ellenőrzés hiányos vagy felületes voltára vall.

Mindezt pedig azért kellett elmondani, mert ebből az átiratoknak az eredeti oklevélhez való viszonyára nézve, amiről az alábbiakban lesz szó, az következik, hogy már az átírás alapjául szolgáló eredetiben is lehettek és voltak is hibák és következetlenségek, melyeket az átirat annál teljesebben vett át, minél inkább törekedett hűségre. Erre nézve jellemző az a megjegyzés, amelyet az esztergomi káptalannak 1340. május 8-án I. Károly királyhoz intézett jelentésének végén olvasunk.²

¹ Néhány példa az eltérésekre az előző jegyzetben felsorolt oklevelekből: *a Martino comite* — *a comite Martino*; *cedebant* — *cedebat* (ez a helyes alak); *addicimus etiam* — *dicimus etiam*; *et inreuocabiliter* — *ac inreuocabiliter*; *supplicarunt* — *supplicarunt*; *redeuntibus* — *reuertentibus*; *Aragonie* — *Arrogonie* (így); *Alamanie* — *Almanie*; *Heche* — *Heche*; *Hradisthye* — *Hrasthie* (így); *zenthmiclos* — *zenthmyklos* stb. Itt jegyzem meg, hogy dolgozatomban, bár részben a nyelvtörténetbe is vág, az *f, s* jelölések megkülönböztetését, mint a tanulmány célja szempontjából úgy sem jelentőset, — de egyéb, itt nem részletezhető okok miatt is — mellőzve, a példák gyanánt felhozott szavak és kifejezések írásában mindenütt egyformán csak *s-et* alkalmaztam.

² Monum. eccl. Strigon. III. 365. Erre az adatra dr. ISTVÁNYI GÉZA volt szíves figyelmemet felhívni.

A jelentésben ugyanis át van írva Fülöp mester pozsonyi alispán és várnagynak az esztergomi káptalanhoz intézett levele, s erre vonatkozólag írta a káptalan a királyhoz intézett jelentése végére: *«Item sciát Vestra Excellentia, quod de latinitate ac incongruitate latinitatum litterarum vicecomitis Posoniensis nichil omnino correximus.»* Az alispán levelében csakugyan számos hiba és hungarismus van, amelyeket a káptalan változtatás nélkül másolt le az átiratban.

Persze súlyosbítja a helyzetet az, hogy az átiratok esetleges hibáit a nyomtatott kiadásokban (és a kéziratos egyszerű másolatokban is) még szaporítják a kiadás (vagy a másolat) hibái. Hiszen nemcsak régibb oklevélkiadványaink hibás volta sajnálatosan ismert dolog. Oklevéltani tanulmányaimban többször kellett megállapítanom azt és rámutatnom arra, hogy nem egy vitás kérdés eldöntését a viták alapjául szolgáló oklevél kiadása hibás voltának felismerése tette lehetővé és segítette elő.¹ De nemcsak az ismertén rossz kiadásokról van szó. Az emberi figyelem gyarlósága folytán még leggondosabb modern oklevélközléseink sem lehetnek teljesen hibátlanok és alkalomadtán ezek is szükségessé teszik, hogy az oklevél eredeti példányához forduljunk.² Magától értetődik, hogy következő fejtegetéseim az átiratok eredeti példányainak íráshibáira vonatkoznak s a nyomtatott kiadások és egyszerű másolatok hibáira nem terjednek ki.

Ezek szükséges előrebocsátása után áttérhetünk az átiratokra, melyeknek behatóbb vizsgálata nemcsak gyakorlati szempontból (a felhasználhatóság szempontjából) lehet tanulságos, hanem azért is, mert egyrészt a kancelláriai munkára, másrészt a középkori ember szellemi alkatára világíthat rá. Látni fogjuk, hogy a vizsgálatoknak a lélektani kutatás szempontjából is van jelentőségük. A következőkben nemcsak az oklevelekkel való több évtizedes foglalkozásom általános tapasztalataira támaszkodom, hanem főként azokra a megállapításokra, amelyekre az óriási oklevéltömegből a jelen dolgozat készítésének céljaira kiválasztott, többféle és többszörös átiratban fennmaradt oklevélszövegeknek a szintén meglevő eredeti oklevelekkel való pontos összehasonlítása útján jutottam.³ A mostani eredmények régibb tapasztalataimat mindenben megerősítették.

¹ Olv. idevágó tanulmányaimból a Levélt. Közl. I. (1923) 311. és a Klebelsberg-Emlékkönyv (1925) 229—230.

² A nyomtatott kiadások hibái természetesen kettős forrásból származnak: a közlő által esetleg elkövetett olvasási és egyéb hibák mellett ott vannak a sajtóhibák.

³ Ezek az oklevelek és átirataik a következők: 1. III. Béla kir. 1193-i oklevele. (Eredeti je az Országos Levéltár diplomatikai osztályában: Dl. 27.)

Az átiratban fennmaradt oklevélszövegek hűségének kérdése (mind a hibák, mind a szándékos változtatások és a helyesírási eltérések szempontjából) természetesen bonyolultabb, mint pl. az eredeti oklevél-pároké. Az átiratoknál éppenúgy megvan a hibaelkövetés lehetősége, mint az eredeti okleveleknél. De ez a lehetőség magának az átírásnak a ténye által fokozódik, mégpedig annyiszorosán, ahányszoros az átírás: minden átírás újakkal szaporíthatja a hibák számát. Másrészt az átíró személy munkája sablonosabb, mint az eredeti oklevél írójáé, s így a hibázás lehetősége is nagyobb.¹

Ennek átiratai: *a*) IV. Ince pápa 1252. (Dl. 28.); *b*) I. Lajos 1372-i átíró oklevelének átirata Zsigmond királytól 1394. (Dl. 29.); *c*) Zsigmond 1406. (a M. Tud. Akad. kéziratárában); *d*) V. László 1453. (Dl. 30.); *e*) I. Mátyás 1464. (a pozsonyi káptalan levéltárában; jelenleg azonban csak KNAUznak — állítólag betűhű — kiadását használhattam: Monum. eccl. Strigon. I. 142. sk. II.). — 2. II. András 1217. (Eredetije a b. Jeszenák-cs. lvt. Orsz. Lvt. múz. lvt.) Ennek átiratai: *a*) IV. Béla 1263. (Dl. 502.) Ezt írták át: *b*) IV. László 1282. (Dl. 89.) és *c*) a veszprémi kápt. 1348. (Dl. 90.) — 3. IV. Béla 1247. nov. 7-i oklevele. (Eredetije: Dl. 311.) Ennek átiratai: *a*) IV. Béla 1256, s ezt átírta V. István 1270. (Dl. 312.) *b*) V. István oklevelét újra átírta IV. László 1278. s ezt III. András 1291. aug. 16. (Dl. 1243.) *c*) III. András oklevelét átírta a pozsonyi kápt. 1503. (Dl. 1242.) — 4. IV. Béla 1253. május 27-i oklevele. (Eredetije: Dl. 378.) Ennek átirata *a*) IV. László 1272. (Dl. 379.), s ezt átírta *b*) a budai kápt. 1410. (Dl. 121.) — 5. IV. Béla 1255. júl. 25-i oklevele. (Eredetije: Dl. 398.) Ennek átiratai: *a*) V. István 1270. (Dl. 401.), *b*) III. András 1291. szept. 21. (Dl. 1245.), *c*) I. Károly 1320. jún. 7. (Dl. 2023.), s az utóbbit átírta *d*) V. László 1453. aug. 10. (Dl. 403.); *e*) I. Károly 1326. okt. 26. (Dl. 2343.); *f*) III. András 1291-i oklevelét átírta a budai kápt. 1448. ápr. 9. (Dl. 1246.) — 6. IV. Béla 1265 (helyesen 1266)-i oklevele. (Eredetije: Dl. 585.) Ennek átiratai: *a*) I. Mátyás 1465. febr. 16. (Dl. 2208.) s ezt *b*) a budai kápt. 1465. márc. 31. (Dl. 2209.) — 7. IV. László 1277-i oklevele. (Eredetije a M. Tud. Akad. kéziratárában.) Átírta Albert kir. 1438. nov. 6. (Orsz. lvt. múz. lvt. Bossányi-lvt. A. No. 190.). — 8. IV. László 1278-i oklevele. (Eredetije: Dl. 1010.) Ennek átiratai: *a*) Ladomér eszt. érs. 1292. (Dl. 1276.) s ezt I. Mátyás 1476. (Dl. 17,755.); *b*) Zsigmond kir. 1431. (Dl. 1013.); *c*) a budai kápt. 1448. (Dl. 1014.); *d*) I. Mátyás 1471. (Dl. 1015.) — Ezeket az okleveleket tanulmányom szövegében az eredeti oklevél (többszörös átírásnál az újra lemásolt átirat) évszámának és a tárgyaló átirat évszámának tört alakjában írásával idézem. (Pl. 1193/1406. III. Béla 1193-i oklevelének 1406-i átiratát jelzi.) — Ezekon kívül a *electa et correcta* jelzésű következő átírásokat idézem: I. Lajos 1351. dec. 11. (Orsz. Lvt. Múz. törzs.); u. az 1367. febr. 20. (Dl. 5387.); Zsigmond kir. 1407. szept. 17. (Dl. 33,777.); u. attól 1435. febr. 8. (Dl. 12,570.); u. attól 1436. nov. 2. (Dl. 12,844.); V. László 1456. ápr. 14. (Dl. 3125.); I. Mátyás 1468. febr. 16. (Dl. 2208.)

¹ Az eredeti oklevelek is legtöbb esetben fogalmazvány vagy megelőző oklevél nyomán készültek. De a fogalmazványok rendszerint csak vázlatosak, s ezért, de egyébként is, az eredeti oklevél leírása sohasem annyira sablonos munka, mint az átíró oklevélbe az átírt szöveg bemásolása.

Az átiratok hibáiról szólva mindenek előtt meg kell állapítani, hogy a latin nyelvnek esetleges fogyatékos tudásából származó hibák vizsgálódásunkban nem játszanak nagy szerepet. Bizonyos, hogy a szöveg meg nem értése hibák elkövetésére vezet a másolásnál. Példa lehet erre Kálmán király 1109-i (Szent István veszprémvölgyi görög oklevelét tartalmazó) oklevelének hamis példánya: a másolt oklevél (szándékos változtatások mellett) a görög szöveg meg nem értése miatt tele van hibákkal. Azonban a nagyobb gyakorlatú kancelláriák írnokai a XII—XV. században külföldön is, nálunk is általában jól tudtak latinul, persze a középkori latinság értelmében. Nálunk leginkább a megyei kiadványokban találunk gyakrabban fogyatékos latin tudást.¹ Arról tehát, hogy a másolt szöveget a másoló ne értette volna meg, a latinnyelvű átiratoknál a tárgyalt korban ritkán lehet szó, s a jó latinságú szöveget a latinul esetleg gyengébben tudó másoló sem ronthatta el nagyon, leginkább csak úgy hibázott, ahogy ez a latinul jól tudó másolóval is megtörténhetett. A rossz latinságú másolatszövegről tehát általában fel lehet tennünk, hogy az átirat a másolt szöveg hibás latinságát vette át, híven másolva a rosszat is, amint ez a fentebb (409. l.) idézett esetben is történt.² Persze mindez nem jelenti azt, hogy a hiba elkövetésében kivételesen az átiratoknál is ne játszhatott volna közre a tudatlanság. (Olv. alább a 416. l. 2. jegyz.) Csak általánosítani nem szabad az előforduló kivételes eseteket.

Hogy vizsgálatainkba a lélektani kutatások eredményeit bekapcsolhassuk, ami pedig — amint látni fogjuk — az átiratok megítélése szempontjából is jelentős, szem előtt kell tartanunk, hogy a lélektani »hibakutatás» a szorosabb értelemben vett hibákra irányul. Az a kérdés tehát, hogy megállapításai mennyiben érvényesíthetők az átiratokra vonatkozó vizsgálatokban.

A lélektani hibakutatás a hibát előidéző lélektani okokkal, a hibák jelentkezési formáival és a hibázásra való hajlamossággal (az utóbbival főként pedagógiai céllal) foglalkozik. Az ezekre irányuló kutatásokból bennünket itt természetesen csak az íráshibákra (ill. az íráshibákra is) vonatkozó megállapítások érdekelnek, s a következőkben csak ezekről és arról lesz szó, hogy a megállapítások az átiratokra mennyiben alkalmazhatók.

Mivel a hibaelkövetésre való hajlamosság (*dispositio*) okait a hiba-

¹ Olv. Magyar Oklevéltan, 230.

² Így pl. IV. Ince pápának alább tárgyalandó 1252-i átiratában található *ad alium pirum* és *ad capud* hibák már III. Bélának eredeti oklevelében is megvannak, melyet a pápai oklevél átirta. Alább fogjuk látni, hogy ezek a hibák nem is fogyatékos nyelvtudásból származnak (*perseveratió*s hibák).

elkövető személy egyéniségében, életkörülményeiben stb. kell keresni, s mivel a középkori átíratok írnokait személyesen nem ismerjük, a hibaelkövetési dispositio oka gyanánt az átíratokra nézve csak a középkori kancelláriai viszonyokat, pl. az ellenőrzés laza voltát és különösen a másoló munka sablonosságát jelölhetjük meg. (Arra, hogy az írnokok a régi írásokat ne tudták volna olvasni, alább fogunk kitérni.)

Fontos a hibát közvetlenül előidéző lélektani okok vizsgálata. A hibafajoknak a lélektani okok szerint való csoportosításában WEIMER-nek (mások által is elfogadott) rendszerét követhetjük. Ő ugyan vizsgálataiban pedagógiai célokból indult ki s különösen — de éppen nem kizárólag — az iskolás gyermekek által írásban elkövetett hibákat vette alapul; rendszere azonban az íráshibákra általános érvényű és a hibát létrehozó lélektani okok megvilágítása szempontjából jól áttekinthető.

WEIMER szerint az előidéző lélektani folyamatok alapján a következő hibafajokat kell megkülönböztetni:¹

1. *Folyamatosági hibák*² (Gefüchtigkeitsfehler). Az írásban elkövetett hibák közül azok tartoznak ide, amelyek úgy jöttek létre, hogy a szándékolt helyes szót vagy szórészt olyan, hozzá hasonló alakú, hangzású vagy értelmű szó vagy szórész szorította ki vagy módosította, amelynek főként a beszédben vagy írásban való, általánosan gyakoribb előfordulása és megszokása folytán nagyobb folyamatossága, vagyis nagyobb érvényesülési készsége volt. Ez vonatkozhatik egész szóra, szórészre vagy egy betűre is.

A német hibakutatási irodalom a modern német írott és beszélt nyelv szavaira és hangcsoportjaira nézve a KAEDING-féle *Häufigkeitswörterbuch* adataira támaszkodik annak vizsgálatában, hogy az egyes szavaknak és hangcsoportoknak az írásban és beszédben való előfordulási gyakorisága és ebből származó folyamatossága miként bizonyul olvasási és íráshibák okának. Bár ilyen «gyakorisági értékek» a latin nyelvű átíratokra vonatkozólag nem állnak rendelkezésre, mégis megállapíthatjuk, hogy folyamatossági hibák az átíratokban is előfordulnak. Ilyenek pl. *adnotatis* helyett *annotatis* (1255/1320), *fossatam* helyett *fossatum* (1193/1453). Mindkét esetben a második alak — tapasztalat szerint — a gyakoribb használatú. Ilyen hibának tekintem az 1193/1394. átíratban a *Data est carta* helyett írt *Datum est carta*-t is, mert a keltezés rendszerint *Datum* szóval kezdődik, tehát ez a gyakoribb szóalak. (Olv.

¹ Psychol. d. Fehler, 12. sk. 1.

² A hibakutatás magyar szakkifejezéseit abban az alakban tartom meg, amint ezeket a magyar szakirodalom alkalmazza. L. pl. RANSCHBURG PÁLnak fentebb (403. l. 2. jegyz.) id. m.

a hasonlósági hibáknál alább a hasonló értelmű szavak felcseréléséről mondandókat is.)

Azonban a kiejtés megszokása folytán létrejött folyamatosság az átiratokban nemcsak hibákat, hanem a másolt latin szövegtől való olyan eltéréseket is okoz, amelyek már félig-meddig tudatosak és így tulajdonképpen nem számíthatók a szoros értelemben vett hibák közé, hanem inkább helyesírási eltérések és fonétikai eredetű változtatások. Ide tartoznak szerintem a latin szavakban a téves mássalhangzó-kettőztetések (geminatiók), melyek eredeti oklevelekben is találhatók, de gyakori eset az eredeti oklevélben helyesen írt alaknak az átiratokban kettőztetéssel írása is. Ilyen pl. a gyakran előforduló *dupplicis* (*duplicis* htt.), ahol a kettőztetést a hangsúlyos szótagra eső nyomaték okozta. Gyakori azonban a kettőztetés a nyilván hibásan (magyarosan) hangsúlyozott első szótagban olyankor is, amikor a helyes latin hangsúly (melyet itt \cup jellel jelölök,) nem erre a szótagra esik: *oportet* htt. *opportet*¹ (az 1247-i eredeti oklevélben; az 1270-i átirat javítja: *oportet*); *autentici* (így az eredetiben) htt. *auttentici* (1193/1406); *piscina* htt. *pisscina* (u. o.); *Colochensi* htt. *Collocensi* (u. o.). Az átiratokban a kettőztetést a hibás hangsúly megszokása (folyamatossága) okozta. A középkori latinságban való gyakoribb előfordulás folytán létrejött ilyen, írásmódbeli változtatások még az átiratokban: a kiejtés-könnyebbítési közbeiktatás (epenthesis) (*damnum* htt. *dampnum*, *consummare* htt. *consumpmare*), a latin szavak kiejtésében kivesző *h* hang helytelen (ú. n. fordított) kitétele vagy elhagyása (pl. *herbarum* htt. *erbarum*, *oneratus* htt. *honeratus*) stb.

2. *Perseveratiós hibák.* Ide azok a hibák tartoznak, amelyek abból a hajlandóságból keletkeznek, hogy a tudatban már egyszer fellépett képzet utóbb zavarólag magától újra fellép. Tehát az írásban egy már leírt szó vagy szórész, vagy betű rossz helyen zavarólag ismétlődik, esetleg a helyes szót vagy szórészt tolva ki. Ezt a hibát is megtaláljuk az átiratokban. Így pl. *attingit terram castris Semptey* helyett *attingit terram terram* (!) *Semptey* (1270/1291); *in ecclesia* htt. *in ecclesie* (1465. I. M./1465. bud. kápt.); *excipimus* htt. *excepimus* (1255/1270) stb.

WEIMER a *perseveratio* alá tartozó hibákat három csoportba foglalja:

a) *Utóhatásos hibák* (Nachwirkungsfehler). Ilyenek azok a hibák, melyeket a *perseveratio*ra fentebb hoztam fel példák gyanánt.

b) *Előhatásos hibák* (Vorwirkungsfehler), amikor a később következő szó vagy szórész, amely már bent van a tudatban, előreveti zavaró, többféleképpen is érvényesülő hatását.

¹ Az *opportet* alaknál az *opportunus* hasonlósági hatására is gondolhatnánk. Azonban a többi, idevágó példa igazolja, hogy itt is a rossz hangsúly okozta folyamatossági hibával van dolgunk.

Az átiratokban annál inkább megvan ilyen előrehatások érvényesülésére a lehetőség, mert a másoló, akár hallás (diktálás) után, akár a másolandó szöveg olvasása alapján dolgozik, mindig egész szót hall vagy olvas egyszerre (kivéve a nehezebb vagy ismeretlen szavaknak vagy értelmetlen hangcsoportoknak esetleg betűző, szótagoló diktálását vagy lemásolását) s így a szó későbbi része a leírás közben már előrevetheti zavaró hatását. Sőt BINET vizsgálatai megállapították, hogy a másolás rendszerint nem is szavankint vagy szótagonkint, hanem több szónak egyszerre elolvasása és aztán leírása útján történik.¹ Ez a megállapítás ugyan modern másolásra vonatkozott, de kétségtelenül áll a középkori átiratokra is, amit az átiratokban — egyebek közt — a szórendi eltérések bizonyítanak: ezek csak több szó előre elolvasásával (vagy — diktálás esetén — előmondásával) magyarázhatók. S ez egyszersmind a később következő szavaknak vagy azok részeinek előrevetett zavaró hatásának is utat nyit. Ilyen előrehatások példái az átiratokban: *Gogud* helyett *Godud* (a *d* előrehatása, 1193/1406); *Barley* htt. *Berley* (1277/1438); *Teluky* htt. *Telky* (syncope, az előrenyomuló *k* kiveti az *u*-t, 1253/1410); *beneficio* htt. *benificio* (1193/1406). Igen jellemző a *tribunal* helyett írt *tribuhal* (1247/1270), ami nem más, mint az előrevetett, de hamar észrevelt *l*-nek javítása *n*-né, amint ez az átiratban észre is vehető.

Ugyancsak perszeveratív jellegűek e) a *beállítási hibák* (Einstellungsfehler) is, melyek a megelőző szokás vagy gyakorlat által keletkezett dispositio folytán jönnek létre. Ilyen hiba pl. az 1255/1320. átiratban *de petia panni grisei duo denarii* helyett *de p. p. gr. duo pondera*. T. i. a megelőző mondatokban a vám többször is pondusokban volt kifejezve. — Az átiratoknak nagyon veszedelmes hibája az, ha az átírt oklevél évszámát az átírt oklevélben előbb előfordult másik évszámtól, vagy az átírás idejében érvényes folyó évszámtól indítatva helytelenül írják. Ha a hibát egy, kevéssel előbb már leírt évszám okozza, akkor utóhatásos hibával van dolgunk; ha pedig a hiba oka az átíráskor folyó évszám, akkor a hiba beállítási. Ilyen eset pl. a következő. V. László 1456. ápr. 14-i oklevelében (Dl. 3125.) egyebek mellett át van írva I. Károlynak 1338. május 25-i oklevele, s ebben viszont ugyancsak I. Károlynak 1338. jún. 24-én (!) és a szepesi káptalannak *prenotato anno* júl. 3-án kelt oklevele. Mivel a május 25-i oklevél évszámának helyességét a mellette kitett, 1338-ra érvényes XXXVIII. uralkodási év igazolja, (mely az 1456-i átiratban bent van, FEJÉR azonban a CD. VIII. 4. 303. l. kihagyta), a jún. 24-i oklevél évszámát valószínűleg nem az 1456-i, hanem már az első, 1338. május 25-i átíró hibázta el, nyilván az akkor folyó 1338-as

¹ Idézi STOLL a MARBE-féle Fortschritte der Psychologie II. köt. (1914) 64.

évszám nyomán; tehát beállítási hibát követett el. Ez a hiba azután persze a ki nem írt évszámú, káptalani oklevél évének hibás feloldását is (1938) maga után vonja. — Beállítási hiba az is, hogy IV. Béla 1255-i oklevelének átírásakor, 1920-ban a másoló IV. Béla címei közé Bulgáriát is beírta, ahogy ez 1920-ban I. Károly címében helyes, de IV. Béla címében helytelen, s az utóbbi (1255-i) oklevél eredetijében csakugyan nincs is benne.¹

3. *Hasonlósági hibák*, melyeknél a helyes szóhoz vagy szórészhöz való alaki vagy értelmi hasonlóság a döntő hibaok, illetőleg a hasonlóságon kívül egyéb hibaokot nem lehet felismerni. (WEIMER.) Ilyen pl. az 1198/1453-i átiratban a *nomina* helyett írt *nomine*, melynél az alaki (inkább hangzási) hasonlóság mellett más hibaokot nem igen találhatni. A lélektani hibakutatásban ebben a csoportban tárgyalt hibák közül² a középkori átiratok szempontjából is nagyon figyelemre-méltók az ú. n. homogén gátlás vagy RANSCHBURG-féle gátlás okozta hibák. Ezek forrása az a RANSCHBURG PÁL által először felismert és róla elnevezett pszichológiai tény, hogy az egymásután vagy közel egymásután következő azonos vagy hasonló elemek a lelki folyamatokban gátlást okoznak és zavarokra, hibákra vezetnek, melyek az olvasásban és az írásban összevonás, kihagyás, átalakítás, helycsere alakjában jelentkeznek. Ilyen hibák az átiratokban aránylag sűrűn s valamennyi hibafaj közül kb. leggyakrabban fordulnak elő. Példák a homogén gátlás okozta hibákra: Kihagyások: *M° CC° XL° septimo, septimo Id. Nov.* helyett *M° CC° XL° septimo* (csak egyszer!) *Id. Nov.* (1270/1291); *incipit ab aqua que uocatur* htt. *incipit que vocatur* (1198/1453, a gátlást a két *qu* okozta); *quam pro persona* htt. *quam persona* (1268/1348); *honestatis* htt. *honestis* (1198/1453); *principiis* htt. *principis* (1198/1453); *cuius privilegii* htt. *cius privilegii* (1270/1291); *cumulonis* htt. *cumlonis* (1255/1320); *Grisogono* htt. *Grisgono* (1198/1394); *Sold* htt. *Sod* (1198/1406) stb. Helycsere: *Bachcu* htt. *Bacchu* (1268/1282); *Braina* htt. *Brania*, *vitmiz* htt. *vitimz* s több hasonló esetben lehet, hogy csak az *i* felett levő jel (vessző vagy pont) esett előbbre.

Éppen úgy, amint ezt az eredeti okleveleknél (az oklevélpároknál) láttuk, az átiratoknál is gyakori a rokonértelmű (synonym) szavak felcserélése, amelyek a szöveg értelmét nem változtatják meg. Pl. *siluis scilicet* helyett *siluis uidelicet* (1247/1270); *iudices seu officiales* htt. *iudices aut officiales* (1278/1448., más kapcsolatban is gyakran); *ad nostram accedens presentiam* htt. *ad nostram veniens presentiam* (1291/1448);

¹ Olv. Klebelsberg-Emlékkönyv (1925) 231.

² Olv. WEIMER: Psychol. d. Fehler, 44. sk. II.

que Mogorod nominatur htt. *que Mogorod vocatur* (1270/1291). Ezeknél a felcseréléseknél is bajos az értelmi hasonlóságon kívül egyéb okot biztosan megállapítani. Azonban a felhozott példákból következtetve is valószínű, hogy a felcserelésben gyakran közrejátszhatott az, hogy a hasonló értelmű szavak közül melyik volt a másoló számára *folyama t o s a b b*. (V. ö. WEIMER: Psych. d. Fehler, 13—14. l.)

4. A főként beszéd közben gyakrabban előforduló *contaminatio* (rendszerint hangzásra vagy értelmileg egymáshoz hasonló, vagy gyakrabban együttmondott vagy együttgondolt szavak összeolvadása) átiratokban — tapasztalatom szerint — ritkán fordul elő. Ilyen pl. az 1270/1291-i átiratban a *Macharat* helynévalak, mely nyilván a helyes *Machalan*-nak és az oklevélben többször előforduló másik helynévnek: *Balarath*-nak összekeveréséből származott.

5. Az általános pszichológiai hibakutatásban tárgyalt egyéb (érzelmi okokon nyugvó, szuggerált stb.) hibák¹ beszéd, olvasás vagy írás közben fordulnak elő. Az átiratokban persze ezeket az egyéniségben és az egyéni körülményekben rejlő okokat már nem ismerhetjük fel. Valószínűleg ilyen ismeretlen, egyéni okok és körülmények idézték elő az átiratokban előforduló olyan hibákat, melyek a fentebbi csoportokba nem oszthatók be. Ilyen hibák pl. *Weturmyk* htt. *Wemyrnik* (1291/1503), *Budmerio* htt. *Budmik* (1277/1438). Ezeket helytelen olvasásból származó hibáknak sem tekinthetjük, mert a másolt szöveg mindegyik esetben tisztán olvasható, s a hasonlóság sem elég nagy arra, hogy csak ezt tekintsük kizárólagos hibaoknak. (Valamilyen hasonlóság mindig van a hibás és a helyes szó közt.) A hiba oka valami előttünk ismeretlen képzetársulás lehetett.

Látnivaló, hogy a hibák lélektani okainak felismerése, amelyen a fentebbi csoportosítás alapszik, az átiratok vizsgálatában is nagy fontossággal bír. A pszichológiai okot felismerve, egyrészt nem fogjuk a hiba elkövetőjét megfontolás nélkül tudatlansággal vádolni,² s e miatt esetleg

¹ L. i. m. 68. sk. II., WEIMERNél főleg iskolás gyermekekre vonatkoztatva.

² STOLL J.: Zur Psychologie der Schreibfehler (a MARBE kiadásában megjelent Fortschritte d. Psychologie stb. II. kötetében, 1914) c. művének 120. lapján hibakutatásainak abból az eredményéből, hogy egy értelmetlen szöveg másolataiban elkövetett hibák másfajta, mint az értelmes szöveg másolataiban előfordulók, azt a következtetést vonja le, hogy a másolatokból kideríthetőnek kell lennie, vajjon az író megértette-e a szöveget vagy nem, ami a szövegkritikai kutatás szempontjából nagyjelentőségű. A latin szöveg meg nem értését, amennyiben a hibák erre mutatnának, az átiró írnok részéről tudatlanságnak kellene tekintenünk. (V. ö. 411. l.) Azonban kétségtelen, hogy az átiratokban található olyan hibákat, mint *lapides posuit* htt. *lapides proposuit* (1193/1394), vagy *carina* htt. *camera* (1255/1448) stb., bár alkalmazásuk helyén értelemszavarók, sőt értelmetlenek, az egyébként jó átiratokban mégsem

az egész átíratot értéktelennek minősíteni; másrészt a hibák felismerése nyomán esetleg helyreállíthatjuk a helyes alakot az eredeti oklevél meg nem léte esetén is.

A hibákat azonban másként is lehet és szokás is csoportosítani, t. i. alaki szempontok szerint, vagyis a hibák jelentkezési formái szerint. Ilyen alaki megkülönböztetéseket már fentebb, a hibáknak lélektani okok szerint való csoportosításán belül is találhatni.

A hibafajok megkülönböztetése tekintetében az átíratok szempontjából igen alkalmas a STOLL rendszere. Ő ugyanis a hibakutatásban a másolás hibáival foglalkozván, vizsgálatait az e célra készült másolatokon kívül régi másolatokra is kiterjesztette,¹ s ezért rendszerét középkori átíratok hibáira is lehet alkalmazni.

STOLL formailag az íráshibáknak négy fajtát különbözteti meg: 1. *kihagyás*, mégpedig egész sornak, egy szónak, egy vagy több hangból álló szórésznek és egy betű részeinek kihagyása; 2. *hozzáadás*, az előbbi hibafaj ellenkezője; 3. *átalakítás*: más szó vagy betű alkalmazása a másolt szövegben levő helyett, (STOLL *Fälschung*nak nevezi); 4. a szavak *sorrendjének* a mondaton belül, vagy a hangokénak (betűkénak) a szón belül *felcserélése*.

Mindezek a formai hibafajok a középkori átíratokban is előfordulnak. A hibák lélektani okainak tárgyalásánál fentebb felhozott példáimra való utalással itt csak a következőket kell megjegyeznem. Betűrészek kihagyása az *i, n, m, u* betűk kapcsolataiban fordul elő olykor. Egész sornak elnézésből való teljes kimaradására, ami már az ellenőrzésnek és gondosságnak szinte teljes hiányát mutatná, a megvizsgált anyagban nem találtam példát. (A szándékos kihagyásról olv. alább, 420. l.) A hozzáadás az átíratokban leggyakrabban az értelmet nem zavaró bepótlásokból áll, (*et, ac* közbeszúrása, *usque* htt. *usque ad* stb.). Az átalakítások az átíratokban rendszerint hasonlósági vagy folyamatossági hibák; a latin szavakban nem gyakoriak, de olykor értelemzavarók (*carina* htt. *camera*, 1255/1448; *lapides posit* htt. *lapides proposuit*, 1193/1394.). A szórendnek nem ritka felcserélése az átíratokban, mint erre fentebb utaltam, arra mutat, hogy a másoló több szót olvasott el előre, vagy halott a diktálásnál egyfolytában. Előfordul, hogy két, egymásután követ-

tekinthetjük tudatlanság következményeinek, hanem a figyelem hiányának. Viszont az 1270/1291-i, egyébként is nagyon hibás átíratban az *ut commendentur* helyett írt *ut commendantur*, a *multiplicato fructu* htt. írt *multiplicatu fructu* hibák elkövetésében a figyelem hiánya mellett a tudatlanság is közreműködhetett.

¹ A Vulgata-fordítás szövegvariánsait vette alapul; nagy részük másolati hibának bizonyult. Olv. STOLL i. m. 122. sk. l. A hibafajokról u. o. 15. l.

kező mondat az átiratban (1255/1326) fel van cserélve: a másoló az első mondatot valószínűleg átugrotta, de hibáját azonnal észrevéve úgy javította, hogy a második (megkezdett) mondatot befejezve, utána írta az első.

Azonban a lélektani okaikra és formáikra nézve másnemű írások hibafajaival egyező hibákon kívül az átiratokban előfordulnak különlegeseknek s az átiratokra jellemzőknek mondható hibajelenségek is.

Így mindenekelőtt ilyenek azok az olvasási hibák, amelyeket a másolt írásoknak esetleg elhalványult vagy összefolyt, részben kiszakadt vagy gyűrött helyen levő, úgyszintén a cursiv írások vonásainak összebonyolódó és szeszélyes volta stb. okozhatott. Ilyesféle olvasási hibák pl. *Necg* htt. *Neeg* (1193/1406; perseverationának is lehet tekinteni); *Quereki* helyett *Euereki* (u. o.); *Baluuanis* htt. *Galouanis* (1002/1213) stb.¹ A latin szavak helytelen olvasását olykor a rövidítésjelek félreértése vagy észre nem vevése okozta, pl. *immunem* htt. *immune* (1217/1263); *anno ab incarnatione* htt. *anno ab incarnationis* (1263/1348). Az utóbbi olyan, mintha két kifejezés (*anno ab incarnatione* és *anno incarnationis*) contaminációja lenne. Azonban az 1263-i oklevélben az *incarnatione* fölötti rövidítés olyan, mintha *is* volna, s a másoló — gondolkozás nélkül — annak vette. Gyakran okoznak olvasási hibát (helyesebben: tévedést) a középkori írásban nagyon hasonlóan alakított betűk: *n* és *u*, *c* és *t* stb., melyek főként ritkább s a szövegben nem ismétlődő neveknél az olvasás helyességét a másoló számára bizonytalaná teszik.

Sok esetben a másoló okoskodása hozta létre a hibát. Így pl. az 1193-i oklevél *Richardi* szavát, mely előttük — úgy látszik — ismeretlen volt, a másolók *Rychathoi*-nak, *Rychatya*-nak írták, de a pápai átiratban helyesen: *Richardi*. Ilyesfélenek vehető *Strigoniensis* htt. *Strigonyensis* (bár ez inkább helyesírási eltérés), *Abram* htt. *Abraham* (1193/1406) stb. Az ilyen átírási hibáknak megítélésében szem előtt kell tartanunk a középkori hivataloknak (még a többi hivatalok közt leginkább szervezett kancelláriáknak is) kevésbé szigorúan szabályozott működését és az írnokoknak nem eléggé fegyelmezett gondolkodásmódját is, ami azonban annál kevésbé éreztetheti hatását, minél rendezettebb a kancellária.

¹ Sok ilyen hiba van az 1193-i oklevél 1464-i átiratának a Monum. eccl. Strigon. I. 142. sk. lapjain kiadott szövegében. Bár a kiadást az átirat eredeti példányával ez alkalommal nem volt módomban összehasonlítani, azt hiszem, hogy a hibák nagy része ebben az esetben nem az átiratnak, hanem a kiadásnak a hibája. — Vizsgálati anyagom nem terjedt ki a XV. századi cursivák átírataira. Az ilyen átírt cursiváknak, főleg az átírt mandatumoknak eredetijét, ha fennmaradt is, nehéz felkutatni. Így e tekintetben csak régibb, általános tapasztalataimra támaszkodtam. — A felhasznált, általában jól olvasható anyagban a nevek másolásában aránylag többször vannak olvasási hibák: a latin szöveg helyes olvasását az értelem segíti elő.

Meg kell azonban állapítanunk, hogy az átiratokban nagyobb fokú gondatlanság jeleivel, hibák sűrű előfordulásával (ahová a hangjelölési — helyesírási — eltéréseket nem szabad számítanunk,) ritkán találkozunk. (Ilyen nagyon hibás átírás pl. III. András 1291-i oklevele, mely IV. Béla 1247-i oklevelét, illetőleg ennek 1256/1270-i átiratát nagyon sok hibával másolta le.) Ellenkezőleg, a gondosságra törekvés jeleit sok esetben felismerhetjük. A másolt szöveg észrevett hibáinak (persze, megjegyzés nélkül való) *j a v í t á s a* is ezt mutatja (*erbarum* htt. *herbarum*, 1255/1320; *defectu* htt. *defectu*, 1265/1456; *ut commendantur* htt. *ut commendentur*, 1291/1503. stb.), bár az ilyen javított másolat már nem hű. Éppen ezért az egészen pontos másolóknál — fordítva — a gondosságra törekvést a hibák hű lemásolása mutatja (*salubrie*—*salubrie*, 1465. I. M./1465. bud. kápt.; *aput ecclesiam*—*aput ecclesiam*, 1253/1272.; *alium pirum*—*alium pirum*, 1193/1252. stb.). És ezt mutatják azok a nehezen értelmezhető helynevek is, amelyeket betűhíven adtak vissza az átiratok is. (*Areinqueleu* így maradt az 1193-i oklevélnek majdnem mindegyik átiratában, hasonlóképpen *Sumberhein*, *Feteil*, *Gudejacara*, *Cangelis* stb. nevek is.) Más alkalommal mutattam rá arra, hogy az almádi monostor oklevelének 1420-i átiratában a másoló egy-két szó helyét, melyeket nem tudott biztosan elolvasni, üresen hagyta, s ezeket később írták be.¹

Arról azonban, hogy a régi írásokat a hazai középkori átiratok írói ne tudták volna olvasni, általánosságban alig lehet szó. Először is az írnokok, főként a nagyobb gyakorlatú kancelláriákban (az udvarnál, a főbíróságoknál, a hiteles helyeknél), ahol az átiratok többnyire készültek, (a nem autentikus helyen készült átiratnak nem is volt jogi ereje), jó képzettségűek voltak. És ami még fontosabb: hazai oklevéladásunk első századaiban az írások általában könnyen és jól olvashatók voltak, ha az oklevél nem volt rongált. A mi okleveles gyakorlatunkban legnehezebben a XV. századi cursivák olvashatók, de azok is inkább számmunkra, mint az egykorú írnokok számára.

Valamely középkori átirat hibás vagy hibátlan volta szempontjából tehát hazai gyakorlatunkban nem az a fontos, hogy mikor, mennyi idő múltán készült, hanem az, hogy hol és ki állította ki, mert a pontosság mértéke helyenkint és koronkint különböző volt. A királyi kancelláriában is időnkint változó az átiratok helyességének a foka. A XII—XIII. századból való okleveleket III. András udvarában olykor hibásabban írták át, mint Zsigmond vagy V. László kancelláriájában. (Ezt a tárgyalt oklevél-átiratok is igazolják.) A hiteles helyeknél — a középkori viszonyokhoz képest — általában ügyeltek az átiratok helyességére. (A pápai

¹ MNy. XXIII. 305.

átiratok megbízhatóságát a bennünket érdeklő átiratok tanúsága szerint is általában magasfokúnak mondhatjuk.)

Az ellenőrzés persze nem volt kifogástalan, sőt egyes helyeken és korokban nagyon is laza volt. De ellenőrzés mégis csak volt. Ennek közvetlen bizonyítékát látjuk az okleveleken a «lecta»-jegyzeteknek (*Lecta et correcta*, *Lecta et collationata*, *Lecta* vagy *collationata cum tenore* stb.) nálunk a XIV. század közepén való fellépése óta.¹ Az ilyen jegyzetek a királyi oklevelek közül leggyakrabban az átíró okleveleken szoktak előfordulni, s a *collationata* nyilván az átírt oklevél szövegével való összehasonlításra vonatkozik.² Ámde ezeknek az ellenőrzési jegyzettel ellátott okleveleknek a megtekintéséből hamarosan kiderül, hogy az ellenőrzés itt is a középkori felfogásnak megfelelő volt: csak azt figyelték, ami elsősorban jogi vagy tárgyi szempontból volt fontos, vagy ami az értelmet zavarhatta. Ha a lecta-jegyzetes oklevelekben javítás van, az rendszerint ilyen természetű,³ míg az írási (helyesírási) és szórendi eltérés vagy a másolandók helyett hasonló jelentésű (nem fontos) szavak alkalmazása nem ment javítandó hiba számba. A jegyzet olykor meg is említi, hogy az oklevélnek melyik helyén történt a javítás: *Lecta et correcta in dictione Sabato . . .* (1477. jan. 11. Dl. 17,906. A *Sabato* szó a keltezésben rasurán utólag van írva. Nem átíró oklevél.)

Mindig az volt tehát elsősorban fontos, hogy jogi, tartalmi és értelmi szempontból jelentős változás ne legyen az átiratban. Előfordult, hogy az átírt oklevél szövegéből szándékosan kihagytak egy részt, amely az éppen folyó ügyre, melynek érdekében készítették az átiratot, nem vonatkozott. Ezt az átíró oklevél olykor⁴ — de nem

¹ Magyar Oklevéltan, 179.

² Zsigmond kir. 1437. jún. 19-i oklevelén *Lecta et collata cum minuta* olvasható. (Hazai Okm. II. 273.) Az oklevélben a székesfehérvári kápt. oklevele teljes szövegében, László hg. nádor oklevelének kivonata, II. Béla királyénak pedig csak egy részlete van átírva. Ezért a *minutát* az utóbbi kivonatokra, nem az egész átíró oklevél fogalmazványára értelmezem.

³ Az 1193-i oklevélnek V. Lászlótól 1453-ból való átiratán *Lecta et correcta* jegyzet van; az átiratban előfordul számos hiba közül néhányat fentebb már idéztem. De csak egyetlen javítás van benne, mely a margóra tett kereszttel jelezve is van: *incipit ab aqua que* szavak közül az *ab aqua* a sor fölött utólag van beírva. Erre vonatkozott a *correcta*. Zsigmond 1407. szept. 17-i (Dl. 33,777.) oklevelén *Lecta et collationata* van. Az oklevélben egy oklevél és egy mandatum van átírva, s bár az írásban (a nevek írásában is) több eltérés van, melyeknek legalább is egy része bizonyára az átirat hibája, csak két javítást látni: az egyik a határleírásban a *septentrionali* fölött *parle*, a másik *per litteras nostras* felett *privilegiales* van utólag betoldva. Ezt a két kihagyást tartották jelentősnek, tehát javítandónak.

⁴ Ennek példája idézve a Magyar Oklevéltan 82. l. 5. jegyzetében.

mindig¹ — meg is mondja. Ha az átiratban a középkori felfogás szerint is jelentős hiba maradt, az akkor az ellenőrzés hiányos vagy felületes voltának a jele.

A hangok jelölésében (a helyesírásban) való eltérés sem a latin szövegben (*u—v—w, f—s, i—y*), sem a magyar nevekben és egyéb szavakban nem volt fontos, ha félreértésre nem adott különösebb okot.² Ez volt egyik oka annak, hogy középkori hazai gyakorlatunkban a helyesírásban (a hangok jelölésében) egységes, minden hangra kiterjedő teljes következetesség nem tudott kifejlődni. De nem tartották fontosnak s nem vették hibának a magyar szavak (nevek) modernizálását sem, vagyis azt, ha az írnok, tudván a szó régi alakja helyett a saját korának megfelelő alakot, a régies alak helyett a saját korabelit írta.³ Ez a magyar nyelv fejlődésének és egy-egy kor szóalakjainak ismerete mellett az átiratokra nézve korhatározó eszközt nyújthat a kutatónak.

Fel kell vetnünk még azt a kérdést is, hogy vajjon az átiratok hibáinak szempontjából milyen jelentősége van annak, hogy az átirat hallás (diktálás), vagy pedig látás (az átirandó szöveg nézése) alapján készült-e. (V. ö. 414. l.)

Kétségtelen, hogy a kancelláriákban diktálás (tollbamondás) is folyt. (A *dictare* kifejezést azonban a középkorban többnyire «fogalmazás» értelemben használták.) Pl. a nem ugyanazon kéztől származó oklevél-párokat valószínűleg egyidejűleg írták diktálás nyomán; azonban diktáltak más esetekben is. Kétségtelen az is, hogy vannak hallás útján és látás útján keletkezett hibák,⁴ s ezek olykor az átiratokban is felismerhetők. Azonban az átirathibáknak e szerint a szempont szerint való megkülönböztetése rendszerint nagyon nehéz, mert hiszen ugyanolyan hibákat, mint a diktálás után író hallási hibaként, esetleg az is elkövet-het (pl. folyamatossági hibaként), aki a látott szöveget másolja. Látási hibát viszont a diktáló is elkövethet, úgy mondván tollba a szót, ahogy

¹ Pl. a vasvári kápt. 1328-i átiró oklevele V. István 1271-i okleveléből (Hazai Okm. VI. 180.) az érdemek felsorolását megjegyzés nélkül hagyta el.

² A nevek írásának eltérése olykor a személyazonosságot tehetné kétségesse. Zsigmond 1435. febr. 8-i oklevelében (Dl. 12,570.) a szepesi kápt. 1432. febr. 28-i oklevele s ebben a király febr. 13-i mandatumma van átirva. A mandatumban a kiküldendő homo regius neve *Nicolaus de Sthellak*, a káptalani oklevelében *Nicolaus de Stheplaka*. Az 1435-i átiró oklevél plicáján pedig ez a feljegyzés van: *queratur Stellok vel Sceplaka*. Tehát az eltérés zavart okozó lehetett. Ez azonban már nem is helyesírási eltérés.

³ Néhány ilyen példa az egyik átiratból: *Hygiskeu—Hegyeskeu* (1193/1406), *Meger—Meggyer* (u. o.), *quicscut—kucskuth* (u. o.), *cum Vinceslov—cum Wenczelao* (u. o.).

⁴ V. ö. WEIMER: Psychol. d. Fehler, 14. és 48.

ő — hibásan — olvasta. Egészen pedig a megkülönböztetés az átíratok hibáinak elemzésében nem bír nagyobb jelentőséggel. Az elmondottak szerint is az átíratokban előforduló hibák, illetőleg eltérések általában nem a diktálással vagy a lemásolással, hanem más tényezőkkel kapcsolatosak. A diktálás az eltérések és hibák számát leginkább akkor növelheti, ha a másoló hallása rossz; leírásnál viszont a másoló rossz szeme szaporíthatja a hibákat. Ezek az esetek azonban a kancelláriákban aránylag ritkán fordulhattak elő.

Vizsgálataim eredményeként a következőket állapíthatom meg, itt is hangsúlyozva, hogy ezek a megállapítások kizárólag hazai középkori gyakorlatunkra vonatkoznak.

1. Az átíratokra nézve általában.

Hibák eredeti oklevelekben is fordulnak elő; az átíratokban található hibák egy része tehát az eredetiből származhatik, bár az átíratok a másolt oklevél hibáit olykor javították is.

Különbséget kell tenni a szándéktalanul elkövetett *hiba* és a tudatosan, de nem célzatosan eszközölt *eltérés* és *változtatás* között.

A nem szándékosan elkövetett hibáknak, olyanoknak is, amelyek zavart okozók és félrevezetőek lehetnek, rendszerint van valami lélektani okuk, amely a legtöbb esetben fel is ismerhető. A hamisítók szándékos és célzatos változtatásai nem ilyen lélektani alapokon nyugszanak. De hibaokozó lehet olykor a tudatlanság is. (Olv. a 416. l. 2. jegyz.)

A hibák létrejöttének a lélektani hibakutatásban megállapított lelki tényezői általában az átíratok hibáira nézve is kimutathatók, kivéve azokat a tényezőket, amelyek a hibát elkövető személy egyéni körülményeiben rejlenek; hiszen a középkori átíratok írói számunkra személyi körülményeikre nézve ismeretlenek, még ha nevüket esetleg tudjuk is. E mellett azonban az átíratok hibáinak létrejöttében külön tényező is szerepel: a sablonosság. A hibáknak az átíratban bentmaradását pedig egyrészt az ellenőrzés lazasága, másrészt az okozta, hogy az oklevelek jogi jelentősége és célja folytán a figyelem az ellenőrzésben is főként az oklevélnek (az átíratnak) jogi jelentőségű részeire s azok pontosságára irányult. Az olyan eltérést, mely jogilag nem volt jelentős és az értelmet nem zavarta, legtöbbször nem tekintették okvetlenül javítandó hibának.

Az átíratok megbízhatósága szempontjából nem az fontos, hogy az átírat az átírt oklevél kiállításánál mennyivel később készült, hanem az, hogy milyen kancelláriából vagy milyen személytől származik. Ha gondosság jeleit találjuk benne, (ami az eredetinek ismerete nélkül is kitűnhetik), akkor az átírat az átírt oklevél koránál sokkal későbbi keletkezése ellenére is megbízható lehet, és fordítva: a hibázási dispositio

észrevehető jelei a közelkorú átirat megbízhatósága ellen is gyanút keltenek.

Az átiró oklevélen látható *lecta* stb. jelzés nem nyújt biztosítékot arra nézve, hogy az átiratban az eredetitől az értelem szempontjából nem fontos eltérések nincsenek.

Minél többszörös az átírás, annál több a hibalehetőség, mert bár az átiratok a másolt szöveg hibáit olykor javítják, a pontos átirat (de a kevésbé pontos is) a hibákat is átveszi, e mellett azonban természetesen új hibák is keletkeznek.

2. Az átiratok latin szövegére nézve.

Bizonyos helyesírási eltérések (*u—v—w* stb.) egyidejű másolatokban és átiratokban, ugyanazon szövegben is előfordulnak. Ezeknek tehát nincs különösebb jelentőségük. A XIV. századig az *f* és *s* használatában sincs következetesség, de azután sem teljes. Szándékos, de nem célzatos változtatások az átiratok latin szövegében is előfordulnak.

3. A magyar nyelvi szórvány- emlékekre vonatkozólag.

A latin szöveg hibás vagy hibátlan volta mutathatja a másoló hibázási dispositióját, vagy pedig megbízhatóságát, s ez is bizonyos fokig útmutató lehet arra nézve, hogy az illető szöveg magyar szórványszavai másolatának helyességében bízhatunk-e, vagy nem.

Itt különösen fontos az, hogy különbség van helyesírási (hangjelölési) eltérés, szándékos (a kor kiejtésének megfelelő) változtatás és hiba között.

Helyesírási eltérések a latin szövegben kevésbé gyakoriak, mint a magyar szórvány- emlékekben.

És végül: sohasem szabad elfeledni, hogy a leggondosabb közlésben is lehet hiba!

SENTPÉTERY IMRE.

AZ INDOGERMÁN ÖSSZEHASONLÍTÓ NYELVTUDOMÁNY HAZÁNKBAN.

Az indogermán összehasonlító nyelvtudomány kezdetét BOPP FERENCnek 1816-ban közzétett *Über das Coniugationssystem der Sanscritsprache, in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache-jétől* szokás számítani, azonban a görög-latin-gót és kelta nyelveknek hasonlóságát az inddel már előtte harminc évvel felismerte az angol JONES VILMOS és csaknem ugyanerre az eredményre jutott SCHLEGEL FRIGYES is az 1808-ban megjelent *Über die Sprache und Weisheit der Inder* című művében, amelyben már az ind és a perzsa nyelvnek az összefüggésére is rámutatott. De sem JONES, sem SCHLEGEL nem végzett rendszeres összehasonlítást, joggal állítható tehát, hogy az indogermán összehasonlító nyelvtudományt BOPP FERENC hívta életre. Fent idézett művének ugyan még csak az volt a célja, hogy megvilágítsa az igeragozás eredetét, azonban a belőle kinőtt második munkája, az első kiadásában 1833 és 1852 között közreadott hatalmas *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Gotischen und Deutschen*, mint címe is mutatja, már összehasonlító nyelvtan. Ebben a nyelvrokonság tisztázását tűzte ki feladatául teljes sikerrel, ha módszer tekintetében alatta áll is POTT FRIGYES ÁGOST *Etymologische Forschungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen* című alapvető összehasonlító hangtanának (első kiadása két kötetben 1833—1836).

Hazai tudósaink korán megismerkedtek az indogermán összehasonlító nyelvtudománnyal. A Figyelmező 1837. évfolyama I. kötetében (69—70) már nem is BOPPNak, hanem GARCIN DE TASSYNak, az ind filológia tanárának a bírálata alapján a francia EICHHOFFnak 1836-ban megjelent *«Parallèle des langues de l'Europe et de l'Inde»*... című munkájával ismertette meg közönségünket, ki az akkori felfogásnak megfelelően azt vallja, hogy az indogermán népek Ázsiából jöttek Európába, nyelvük «külön irányokban elhajló (sugarai) ... ugyanazon központnak,

a sanscritnak». De nyelvészeink nemcsak megismerkedtek az új tudomány eredményeivel és jelentőségével, hanem módszerét is elsajátították, úgyhogy a negyvenes évektől kezdve már a magyar nyelvtudományban is gyümölcsöztették. Mert ha — mint ZSIRAI MIKLÓS mondja — a nyelvhasonlításnak, e «kifejezést nem szigorúan szabatos tudományos műszóként, hanem igénytelenebb, köznapiasan szétmosódó értelmében» használva «több mint ezeréves multja van» (FgrR. 472), ha a hazai nagy elődök nem egy tekintetben meg is előzték a korábbi külföldi tudósokat, kétségtelen, hogy az indogermán összehasonlító nyelvtudománytól eltanult módszer alkalmazásával lehetett egyenes irányba terelni, megoldani a magyar nyelvrokonság kérdését. Nem tagadható azonban, hogy az indogermán nyelvek rokonságának a megismerése, az a felfedezés, hogy ezek mind egy ősnyelv későbbi alakjai, a módszeres nyelvtudományi eljárás hiánya és a hangtörténetben való járatlanság miatt, jórészt hiúságból («halzsíros rokonság»), túlzott fajimádatból helytelen útra is irányított egyes tudósokat. Jóllehet MÁTYÁS FLÓRIÁN irányzata (Magyar-árja nyelvhasonlatok. 1857; A magyar nyelv finnitési törekvések ellenében. 1858; Magyar nyelvtudomány. 1860) azonnal kellő kritikára talált s 10 esztendő múlva elhallgatott, a kilencvenes években, majd századunkban ismét felütötte fejét. HUSZKA JÓZSEFnek 1895-ben megjelent «A székely ház» című munkájában, mely ornamentikai alapon azt akarja bizonyítani, hogy a székely háztípus «a szászánida perzsák uralkodása alatt» volt használatos, tehát őseink bizonyára Kína, India és Perzsia közt Turkesztán vagy az ős Baktria tájairól hozták magukkal, FRÓK KÁROLY a skytha királyok érmeiben ugor királyok feliratos pénzeit látván, a nyelvészet segítségével és történelmi okiratok alapján, főleg Herodotosra támaszkodva igazolni akarja, hogy a Σρόθης egy közönséges osztják főnév többese, s a skytha nem árja, hanem «szűkebb értelemben csak azon népet jelezhetette, melynek szókincséből a kifejezés való, tehát az osztjákokat, tágabb értelemben pedig jelenti az osztjákokkal legszorosabb rokonságban álló ugor népet». Hogy az ilyenfajta, még a századunkban is megnyilvánuló elmélet mennyire nem tudott gyökeret verni, mutatja, hogy mikor külföldi tudósok, köztük a svéd WIKLUND vetették fel már nem a magyar nyelv indogermán voltát, hanem az indogermán—finnugor nyelvrokonságot, magyar részről abba az irányba iparkodtak terelni a kérdést, hogy a két nyelvcsalád feltűnő egyezései indogermán nyelvű népek ősi érintkezésében találják magyarázatukat. Ebből az álláspontból annyit engedett a mai hazai nyelvtudomány, hogy nem tartja elutasíthatónak azt a lehetőséget, hogy «az uráli ősnépnek a szomszédságában, tőle valószínűleg nyugatra s vele igen szoros, talán rokoni kapcsolatban élt egy másik nép: a mai

indogermánság őse» (NÉMETH GYULA, HMK. 5). Külföldön ma is vannak tekintélyes hívei az indogermán—finnugor nyelvrokonságnak, de ott van talaja az indogermán—sémihamita, sőt indogermán—indonesiai nyelvrokonságnak is, nem is szólva azokról a kísérletekről, amelyek — legalább ez idő szerint — nem állítják ugyan a rokonságot, de keresik a szövegyezéseket és az egyezések magyarázatát az eszkimó és indogermán nyelvek között.

Az indogermán összehasonlító nyelvtudomány nemcsak módszerében hatott, hanem hazai művelésének az érdekét is korán felismerték. HUNFALVY PÁL közvetlenül a szabadságharc lezajlása után «Nyelvészeti nagy tennivalóink» című értekezésében (Új Magyar Múzeum I. évfolyam II. 431. l., AkÉrt. 1851.) a magyar nyelvtudományon kívül már a klasszikus és sémi nyelvek mellett «az indo-árja» nemzetek nyelvének és irodalmának a tanulmányozását is feladatunkká teszi. E felhívás egyelőre nem vezetett önálló tevékenységre, mert CURTIUS GYÖRGY görög nyelvtanának magyar fordítását nem számítva alig jelent meg néhány rövidebb cikk és értekezés, az is főleg BUDENZ JÓZSEF tollából, úgyhogy BARTAL ANTAL 1874-i akadémiai székfoglalójában (A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak művelése hazánkban), amelyben a görög-latin filológiai kívül az indogermán összehasonlító nyelvtudomány körébe vágó munkáknak is adja a könyvészetét, szükségességét hangoztatja annak, hogy az indogermán (nála «árja») «tudományt saját magáért, mint olyat míveljük, hogy annak eredményeit classica philologiai tanulmányainkban értékesíthessük és vele philologiai terményeink átalakítására hassunk», mert az addigiak «foglalkoznak ugyan tisztán az árja nyelvtudománnyal, de ezek csak esetlegesek és nem a rendszeres foglalkozás kifolyásai» (NyÉrt. IV, 3:32). BARTAL mint klasszikus filológus csak a görög-latin filológia szempontjából látja ennek szükségességét, de természetesen nemcsak a klasszikus nyelvek tanulmányaiban értékesíthetők az indogermán nyelvtudomány eredményei, nemcsak azokat gazdagíthatja és gazdagította idővel e tudomány önálló művelése, hanem a hazai szempontból fontos német, szláv, örmény nyelveken kívül az egyetemes kultúrába való bekapcsolódás céljából, továbbá a magyar, ill. finnugor népek őstörténetének a megismerése végett a nem hazai indogermán nyelvek tanulmányozásában is szükség van az indogermán összehasonlító nyelvtudományban való elmélyedésre. Alapos indogermán nyelvtudományi tanulmányok nélkül aligha látott volna napvilágot, hogy egyebet ne említsünk, MUNKÁCSI BERNÁTNAK a maga idejében nagyjelentőségű munkája, az Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben, s megérzik e tudományban való jártassága MELICH JÁNOSNAK nagyszámú értekezésén és cikkén kívül

A honfoglaláskori Magyarország c. monográfiáján s az egy hatalmas kötet és néhány füzet erejéig már közreadott Magyar Etymologiai Szótáron is, melyről elfogultság nélkül büszkén állíthatjuk, hogy alapossága, sőt módszere tekintetében fölül is múlja külföldi etimológiai szótáríró mestereit.

BARTAL 1874-ben méltán panaszkodott az indogermán összehasonlító nyelvtudomány önálló művelésének az elhanyagolásáról, de hogy az érdeklődés nem hiányzott, mutatja SPITKÓ LAJOSnak az aradi kir. főgimnázium 1875—76. évi értesítőjében közzétett hosszabb tanulmánya: A latin nyelv a rokon nyelvek körében. Ebben a latin nyelvnek az indogermán nyelvekhez való viszonyát, valamint legközelebbi rokonait tárgyalja, de a nélkül, hogy az akkori időszerű kérdésben, mikor egyaránt voltak hívei a görög-itáliai és itáliai-kelta nyelvegységnek, állást foglalna, vajjon a görög-itáliai-kelta nyelvek közül melyik vált ki először. A kérdést 31 évvel később SCHMIDT JÓZSEF vetette fel ismét a M. Tudományos Akadémiában (Az itáliai nyelvcsalád helyzete az indogermán nyelvek körében: NyÉrt. XX, 2), s arra az eredményre jutott, hogy az itáliai és a kelta-germán-görög nyelvek között megállapítható nyelvi egyezések az e nyelveket beszélő törzsek huzamosabb ideig tartó szomszédságára mutatnak a történet előtti időben.

Az indogermán és az összehasonlító nyelvtudomány legjelentősebb eseményei a nyolcvanas években DELBRÜCK BERCHTOLDnak első kiadásban 1880-ban megjelent kitűnő bevezetése, az *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen*, ugyanebben az évben PAUL HERMANNnak *Prinzipien der Sprachgeschichte*-je, végül BRUGMANN KÁROLYnak 1886-ban a hangtannal megindult világos és teljességre törekvő összehasonlító nyelvtana, a *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Minthogy a francia tudományos irodalom kevésbé volt ismert nálunk, mint a német, s még DE SAUSSUREnek *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*-jét (1879) is csak kevés figyelemre méltatták, a három alapvető, részben korszakalkotó német munkának tulajdoníthatjuk, hogy míg a hetvenes években SPITKÓnak fent említett értekezése után csak két kisebb dolgozat látott napvilágot, a nyolcvanas évektől kezdve egyre szaporodnak mind az egyes nyelveknek főleg hangtani kérdéseit indogermán nyelvtudományi alapvetéssel megoldó dolgozatok, — közülük kiemelkedik PETZ GEDEONnak Grimm törvényéről szóló tanulmánya (1888) — mind ismertetések a legkiválóbb külföldi munkákról, többek között a BRUGMANN-féle *Grundriss* I. kötetéről (KIS PÁL MIHÁLY: EPhilK. XII.), az újgrammatikus iskola alapelveiről, összehasonlító és nyelvélektani módszeréről. Ebben természetesen részes az 1873-ban szervezett

indogermán összehasonlító nyelvtudományi tanszék a budapesti egyetemen, ill. e tanszéknek rendkívül nagy tudománya ellenére is csak igen kevésbé termékeny tanára, MAYR AURÉL, de sokat köszönhet e tudomány az akadémiai értekezéseken, a Nyelvtudományi Közleményeken és a gimnáziumi értesítőkön kívül a Budapesti Philologiai Társaságnak is, hogy helyet adott folyóiratában, az Egyetemes Philologiai Közlönyben nyelvtudományi tanulmányoknak. S ezt az érdemét csak akkor értékelhetjük kellőképpen, ha ismerjük a görög-latin filológia ellentétét az összehasonlító nyelvtudománnyal külföldön, főleg Németországban. Ott kétségtelenül sokat enyhítettek CURTIUS GYÖRGY fáradozásai, a filológusok részéről a Müller-féle Handbuch der klass. Altertumswissenschaft azzal, hogy BRUGMANN KÁROLYRA bízta a görög nyelvtan megírását, végül KRETSCHMER PÁLNAK 1909-ben megindított és ma is virágzó folyóirata, a *Glotta*. Hogy nem lehetett teljesen kiküszöbölni az ellentéteket, megnyilvánul HERMANN EDE *Die Sprachwissenschaft in der Schule* című művének a bevezetésében (1923).

Az indogermán összehasonlító nyelvtudomány alapelveit, módszerét és eredményeit több kisebb-nagyobb értékű dolgozat iparkodott megismertetni. Ilyenek PECZ VILMOSNAK *Az új grammatikai irány és a pszichológiai momentum mondatban* (EPhilK. II.), SPITKÓ LAJOSNAK *Az indogermán összehasonlító nyelvészet újabb irányai és MEYER GUSZTÁV Görög grammatikája* (Középiskolai Szemle I.) meg *Az új grammatikusok és alapelveik* (EPhilK. III.), BARTAL ANTALNAK a francia Egger Emil görög-latin-francia összehasonlító nyelvtani tanulmányát átültető, de a magyar nyelvi jelenségekre is kiterjeszkedő *Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba* (1884), FINÁLY HENRIKNEK *Bevezetés a nyelvtudományba* című értekezése (*Az erdélyi múzeumegylet kiadványa* III.). Ezek mellett BARTAL ANTAL már a szanszkrit nyelvre is kiterjeszkedő *Görög-latin hangtant* ír. DÓCZI IMRE pedig összehasonlító nyelvészeti alapon készült iskolai *Görög nyelvtant* azzal a céllal, hogy a nyelvtudomány elemeit a középiskolába is bevitesse. PECZ VILMOSNAK fentebb említett dolgozata nem nélkülözi az eredetiséget, s KISPÁL MIHÁLYNAK 1885-ben megjelent, ugyancsak eredeti tanulmánynak szánt bölcsészettudományi doktori értekezése, *Az indoeurópai gutturalis sorok fejlődése*. Ez utóbbi azonban valóságban csak Ascoli és Fick után, de még BRUGMANN Grundriss-ének a megjelenése előtt, a hangtanban nagy jártassággal állítja össze az akkor feltételezett két ínyhangú sornak, a velárisnak és a palatálisnak a megfeleléseit az árja, örmény, litván-szláv, albán, görög, germán, latin és kelta nyelvekben. Ugyanerről a kérdésről szól SCHMIDT JÓZSEF előadása a M. Tud. Akadémiában 1911-ben, a *Kísérlet az indogermán gutturalis probléma megoldására* (NyÉrt. XXII.). Ő az akkor és részben ma is

uralkodó feltevással szemben, mely három ínyhangú sort tulajdonít az indogermán alapnyelvnek, mind a palatális, mind a labioveláris sort a velárisból származtatja. Gondolata nem új, de érvei nagyrészt eredetiek, s ha nem is teljesen meggyőzők, mint SCHMIDT JÓZSEF minden dolgozatában, itt is nagy tudással, kifogástalan módszerrel sorakoznak fel.

Még a nyolcvanas évek terméke FODOR GYULÁnak tanulmánya az EPhilK. XI. kötetében: A perfectum kettőzésének hangzója az indogermánban. Ez a nem eléggé áttekinthető és rendszeresen megírt, s így nem is eléggé világos, de forrásainak, mégpedig már nemcsak a német nyelvészeknek, hanem de Saussurenek az elméletét és bizonyítékait is kielégítő módszerrel ismertető és bíráló dolgozat megdönthetőnek látja, hogy a görög és a gót nyelvben uralkodó kettőző alak volt az ősi. Azt tartja erről a minden részletében még ma, több mint 50 esztendő múlva sem egészen tisztázott kérdéstről, hogy az eredetileg a maga teljességében ismétlődő gyökér a hangsúly szerint különbözőképpen jelentkezhetett, s ezzel lehet megmagyarázni az alapnyelvit szerinte legjobban megőrző árja (szanszkrit *paptima*, *bubodha*, *jajana*) és a görög-latin-kelta-germán nyelvek különbségét a kettőzésben.

Midőn már az újgrammatikus iskolának, melyről SPITKÓ LAJOS nem helytelenül állítja, hogy inkább a pszichológiai iskola nevét érdemelné meg, «mert egyik fővezérelvök a nyelvi tünemények pszichológiai szempontból való megítélése» (Az újgrammatikusok és alapelveik: EPhilK. VII.), alapelvei, módszere és jelentősége ismertek voltak a nyelvtudomány iránt érdeklődő hazai közönségünk előtt, a M. Tud. Akadémia 1893. január 23-i ülésén elhangzott Az indogermán hangtan mai állásáról szóló tanulmány (NyK. XXIII.). Szerzője a kiváló germanista, PETZ GEDEON, akinek köszönhetjük a NyK. hasábjain az Indogermanische Forschungen első köteteinek az alapos ismertetését is. A hangtan természetesen BRUGMANN Grundriss-ének az első kötetén alapul, de ha ennek rövid kivonata is, többet is nyújt nála, mert a hangtannak 1886. óta történt haladásáról is beszámol a mellett, hogy visszatekintve a múltba történeti áttekintést is ad az egyes kérdések fejlődéséről. Biztos ítélőképességére jellemző megjegyzése a szótagképző hosszú nasalis és liquida tárgyalásánál, «hogy egykori létezéséhez is szó fér, de... nem kevésbé kétséges az egyes nyelvekben való tovább fejlődése is». A szótagképző rövid nasalisokat és liquidákat a támadásokkal szemben megvédi, a nasalisoknak a közbeeső «átmeneti hanggal» együtt jelentkezésében nem foglal állást, hanem a döntést a jövő kutatásokra kívánja bízni. Az ínyhangoknál a Grundriss-szel szemben a három sort az újabb kutatások alapján már az ősnyelv korára is elismeri. PETZ GEDEON tanulmánya után kilenc évre, 1902-ben egy ügyvédjelölt tollából látott napvilágot Az indoeurópai

nyelvek rövid összehasonlító nyelvtana, továbbá 1911 és 1918 között három füzetben egy középiskolai tanár értekezett előbb az indogermán hangsúlyról, majd az indogermánokról, nyelvükről, rokonságukról, őshazájukról és műveltségükről. Mindkét szerző munkája igen alacsony színvonalú, s főleg az első telisdedteli van tévedésekkel, régesrégén elavult nézetekkel. A második legalább nem is tart számot önállóságra, ahogy MOLNÁR ANTAL sem Az örmény nyelv az indoeurópai nyelvcsaládban (Armenia 1894) és KISZELI KÁROLY sem Az újabbkori nyelvhasználat történeti fejlődése (u. o. 1902) c. tanulmányában. MOLNÁR Hübschmann és Delagarde munkásságának a figyelembevételével arra az eredményre jut, hogy az örmény önálló indogermán nyelv (így először Hübschmann!) és középhelyet foglal el az iráni meg a litván-szláv nyelvcsoport között. KISZELI HÜBSCHMANN Armenische Grammatik-jából indulva ki csak az örmény nyelvhasználat történetét adja, kiemelve Patrubby Lukács érdemeit. Nem önálló tanulmánynak szánta PETZ GEDEON sem a NyK. XXXII. kötetében A nyelvbéli kiegészülésről szóló dolgozatát, csak a kérdés történetét és bírálatát óhajtotta adni Curtiustól Osthoffig, ill. Delbrückig, de bírálatából is lényeges eredményül fejlődik ki, hogy az ú. n. rendhagyóságok egy része nem a nyelv szeszélyeinek, gyöngeségének vagy elfajulásának szüleménye, hanem ősi kor maradványa, mikor még a nyelvben nem fejlődtek ki a szabályos és arányos alakrendszerek.

A kilencvenes évek második felében tűnt fel legkitűnőbb indogermán nyelvtudósunk, SCHMIDT JÓZSEF, akinek két értékes tanulmányáról már fentebb megemlékeztünk. Először főleg iráni kérdésekkel foglalkozott, de ekkor is kiütközött belőle a vérbeli indogermanista. A dualis kérdése az ó-perzsa declinációban c. értekezésében (EPhilk. XXIII.) a dualis indogermán eredetéről és lassú kiveszéséről is szól más nyelvekben. Alapnyelvi kérdés megoldását célzó első dolgozata: Nasalis infixum a névszókban (1904). Valójában nemcsak a névszó, hanem az ige «beszúrt» nasalisára is fényt akar deríteni, s az utóbbiból kiindulva a kettőt egysegesen iparkodik megoldani. Szerinte a nasalis többféle eredetű. Vannak esetek, mikor kettőzéssel van dolgunk. Ilyen a gör. *γίγνομαι* mellett a névszói *ἀνάγκη* 'kényszer'. Máskor analógiának köszönheti létét, mint a szanszkrit *bhinatti*, lat. *findit* a rokonértelmű szanszkrit *chinatti*, lat. *scindit* igéknek és a névszói lat. *hirundo* 'fecske' **ghelā*-basisból az *arundo* 'nád' (?) hatásának. Legtöbb esetben azonban suffixalis jellegű: gör. *δάμ-νῆ-μι* 'fékez', lat. *cor-nu*, sőt képzőbokorból magyarázható: szanszkrit *yu-na-j-mi* (=lat. *iungo*) **īye*-basisból a továbbképzett **īye-go*- és **īye-no*- vegyülése, névszónál **eye*-basisból gót *vatnam* plur. dat.=a második szótag teljes fokával **eye-de-no*-, s ugyanebből a negyedik szótagban teljes fokkal, de a suffixumok sorrendjének megcserélésével

lat. *unda*. Ha a nasalis e tanulmánnyal teljesen nem is tisztázódott, sokoldalú és új megvilágítást kaptunk benne. Érvei és adatai közül több meggyőző, ha van is kétséges közöttük, mint a fentebb megkérdőjelezett; csak a hangátvetés lehetőségének a hiányát érezzük, s a magunk részéről kiegészítőnk a latin *iecinis* (**iecinis*) genitivusnak az indogermán alapnyelvre való értékesítésével.

A M. Tud. Akadémia 1906-ban megindította a Nyelvtudomány c. folyóiratot. Feladatát PETZ GEDEONNAK a nyelvtudományi irányokat Steinthaltól Vosslerig ismertető rövid, de igen világos és széles látókörrel megírt bevezető értekezése tárja elénk. A folyóirat célja e szerint az általános nyelvtudomány és az indogermán nyelvészet terén külföldön végzett kutató és rendszerező munkásságnak kiegészítése önálló fejtegetésekkel és hasznosítása a hazai nyelvtudomány érdekében. Ennek megfelelőleg megismertetett a legjelentősebb külföldi munkákkal, gondoskodott hazai nyelvtudományi dolgozatok bírálatáról is, és tág teret nyitott indogermán és általános nyelvtudományi, valamint fonétikai kérdések tárgyalásának. A szerkesztő ASBÓTH OSZKÁR gondosan megválogatta a munkatársait, azonban elfogultságából néhány kiváló szak tekintély nevét hiába keressük köztük. Az indogermán alapnyelvi tanulmányok képviselője SCHMIDT JÓZSEF. Számos nyelvtudományi munka bírálatán, valamint a tokhái¹ és hethita² nyelvnek rendkívül bőséges, a hanganyagra, flexióra és szókincsre egyaránt kiterjeszkedő, ma már ugyan sok tekintetben elavult, de a maga kora álláspontjának megfelelő és új utakon is járó bírálatos ismertetésén kívül két alaktani és három hangtani tanulmányával találkozunk a folyóiratban. Alaktaniak: Az ú. n. determinativumok eredete (II. k.) és Az indogermán flexió genesisének problémája (III—VI. k.). Mindkettő glottogónikus feladatokkal, eredetkérdésekkel foglalkozik, szembehelyezkedve DELBRÜCK BERCHTOLD és SCHMIDT HENRIK felfogásával. Az első ugyanis az *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen* 5. kiadásában (1908) azt az állítást kockáztatja meg, hogy az eredet-hipotézisek valószínűleg háttérbe szorulnak, az utóbbi pedig e mű bírálatában (Nytud. II.) azt vallja, hogy az evolúciós, agglutinációs és adaptációs elméletnek, melyekkel a flexió keletkezését akarták magyarázni, ma már csak történeti

¹ Ugyanerről, helyesebben a turkesztáni expedíciókról és az ásatások eredményéről a debreceni református főgimnázium 1915—1916. évi értesítőjében BENIGNY GYULA számolt be, ki e folyóiratban *«Az ó- és újiráni nyelvek szörendje»* című tanulmányával (V—VI.) tűnt fel. L. még GAÁL LÁSZLÓ, A tokhár nép és nyelve (KCsa. II.).

² Legújabb beszámoló róla SZEMERÉNYI OSZVÁLD tollából: A hethita kérdés története és mai problémái (EPhilK. LXVI.).

értékük van. E felfogás ellen támad SCHMIDT JÓZSEF a M. Tud. Akadémiában 1915. május 25-én tartott előadásában is (AkÉrt. XXVI, 469—477), hol az agglutináció belső gyöngeségének tulajdonítja a glottogónia háttérbe szorulását, jogosultságát pedig az oksági összefüggéseknek a szűkességével veszi védelmébe. «Az ú. n. determinativumok eredeté»-ben abból indul ki, hogy a kialakult nyelvtények lélektani elemzése alapján csak két kategóriája vehető fel a nyelvelemeknek, az ú. n. gyökér vagy basis és a formans, ezért a determinativumokat és a formativumokat azonos eredetűeknek tartja. Logikusan arra az eredményre jut, «hogy a determinativum némelykor a gyökérhez tartozik..., máskor önálló gyökér vagy ilyennek integráló része, amely más gyökerekhez járul vagy ezeknek végződésére analógikus hatást gyakorol». «Az indogermán flexió genesisének problémája» a szerzőnek legjelentékenyebb, több folytatásban csaknem tizenhat ív terjedelmű dolgozata. Benne az agglutinációs elmélet rövidebb ismertetése és bírálata után a külföldi irodalomban is párját ritkító alapossággal szolgáltat elégtételt Ludwig Alfréd sokat támadott adaptációs elméletének. Véleménye szerint «az indogermán alapnyelv flexivikus suffixumainak visszavitele önálló szókra nagyban és egészben tarthatatlan», úgyhogy a flexiós agglutináció nem lehetett uralkodó elv a történetelőtti korban. Ellenkezőleg valamennyi vagy legalábbis a legtöbb tőképzős és flexiós, névszói és igei suffixum mai jelentése másodlagos fejlemény, adaptálódás eredménye. Flexió és szóképzés között nem lát különbséget, a flexiót a tőképzés tovafejlődésének tartja. Ennek az elvnek a következetes keresztülvitelével iparkodik belevilágítani az indogermán eset- és személyvégzetek eredetébe. Bár túlzásoktól nem ment, mert az összetételnek még annyi engedményt sem tesz, mint Ludwig, hanem a flexiós suffixumokat mind tőképzőkre, ill. jelentésnélküli basisroncsokra vezeti vissza, bizonyára jobban megközelítette az igazságot, mint HIRT HERMANN előtte 1904-ben az Indogermanische Forschungen XIII. (Über den Ursprung der Verbalflexion im Indogermanischen), később, 1927—1928-ban az Indogermanische Grammatik III—IV. kötetében az adaptációval kapcsolatos particulaelméletével. SCHMIDT munkájának leglényegesebb elve, — s ezzel áll főképpen szemben az indogermanisták többségével — hogy «az alapnyelvi konjugációs rendszer sokkal szétfolyóbb és sokkal kevésbé rekonstruálható, mint a declinatio s talán még nem is volt egészen megállapodva és kialakulva» (V, 117), tehát kialakulása sokkal későbbben is kezdődött, mint a declinációé, azaz nominalis formák igei alakokká adaptálódtak. Ez az elmélet mindenesetre helytáll, csak arra nem ad feleletet, miért adaptálódtak egyszer casusalakok, máskor tiszta tövek személyvégzetekké. A magam részéről időrendi különbségre gondolnék, s egyes igealakok

(pl. a másodlagos személyvégzetek közül az egyes- és többszámú 3. személy) kialakulását sokkal korábbinak, a casusalakok keletkezésével egyidejűnek tartanám. Hogy ez a lehetőség fennáll, elég rámutatnunk a latin mediopassivumi ragozásra, hol az egyes és többes számú 2. személyű alak a rokonyelvekkel egybevetve kétségtől későbbi az 1. és 3. személyűeknél: *sequor, sequitur, sequimur, sequuntur* r-tartalmú, ellenben *sequere* < **sequesi* s a görög *ἔπειο* ellenére sem **sequeso*, mert a latin *o* > *ɔ* hangváltozás, ha SOMMER, Hb². 145 bizonyosnak, LEUMANN, LGr. 88 meg valószínűnek tartja is, semmiképpen sem igazolt.; vö. *tēd endo, endoplōrō*, később *indu forō, sequimini* pedig **sequemenai*, esetleg **sequemenoi*, azaz a 2. személyűek nem tartalmaznak r-t.

SCHMIDT JÓZSEFnek a Nyelvtudomány-ban közzétett három hangtani tanulmánya rövid is, kisebb igényű is. Kettő közülük alapelvében nem SCHMIDT sajátja, ha szemben áll is számos szaktekintély tanításával, csak lélektani megokolásában és érveinek logikus csoportosításában új. Csupán a harmadik kis értekezése, A hosszú diphthongusok reductiója (Nytud. III.) jár új utakon. Benne azt vallja, hogy BRUGMANN és HIRT zátonyra jutott, mikor a meggyöngült hosszú diphthongusok folytatásul egyrészt *ī, ū*, magánhangzót, másrészt rövid kettőshangzót vett fel. Szerinte kéttagú könnyű basisokból kell kiindulni (**dheie-*), s ezek a második tag eltűnésével nyújtott (**dhei-*), valamint teljes fokon (**dhei-*) jelentkezhettek. Az így keletkezett hosszú diphthongus gyöngülése *ei, eu*, a rövidé *ī, ū*. Ezzel a kettőzéssel azonban, bármily szellemes is, a kérdést nem oldotta meg, ahogy több más ablautjelenséggel együtt ma sem áll tisztán. Nem valószínű, hogy így helyesen magyarázható pl. az egy paradigmába tartozó szanszkrit *apām* 'iszik' aoristos (a diphthongust *pāyanam* 'itatus', *pāyin* 'ivó' hozza) és *pītas* participium egymásmelletti-sége, a *dhīh* 'gondolat' nominativus és *dhiyah* genitivus pedig kéttagú hosszú diphthongikus basisból (**dheiē-*) könnyen megérthető; sőt nem is magyarázható másból a mellette fellépő *dhyāyati* 'gondol' ige miatt, mely úgy viszonylik a főnév nominativusához, mint a gót *frijondjōs* genitivus a *frijondi* nominativushoz. Ebből természetesen nem következik, hogy követhetjük azokat, akik az *ī, ū* hosszúságát a gyöngült-fokú rövid diphthongus másodlagos hangsúlyával is magyarázzák. A másik két hangtani dolgozat közül a Gutturalis problémák (Nytud. I.) azt tanítja meggyőzően, hogy a latinban az indogermán zöngétlen labiovelarisoknak (**k**), valamint a zöngétlen palatális és veláris ínyhang *ū*-val kapcsolatának (*ky, ky*) egyöntetűen *qu, c* a megfelelője, a germánban pedig a zöngétlen labiovelárisok mindig mint labiovelárisok folytatódnak, sohasem labiálisként. Végül az Egytagú basisok (uo.) azt vallja, hogy eredetileg minden tárgy neve kéttagú volt, a fejlődés legalsó fokán

álló gyökérszó egytagúsága tehát másodlagos, mivel a fejlődés általános menete, mint a magánhangzók gyöngülése tanúsítja, sorvadás. Tanítása e szerint megfordítottja ADELUNG KRISTÓF, valamint a régi germanisták elavult egytagú gyökérelméletének, s okfejtésében kétségtelenül vonzó. Azonban a rendelkezésünkre álló szóanyag nem igazolja tételét. A legtöbb egytagú hosszú magánhangzós basis gyöngült foka ellene mond (pl. gör. *τιθησι*, lat. *fēci*, szanszkrit *dadhāti* — *θετός*, *factus*, *hita*), a magánhangzós basisok mellett jelentkező kettőshangzósak sem bizonyítanak, hiszen pl. a lat. *rēs*, szanszkrit *rās* nominativusi alak mellett álló *rāyas* genitivus bizonyára **-es/-os* suffixumot tartalmaz. A rövid magánhangzós basisok legtöbbször kéttagúsága kétségen felül áll, azonban az **es-* (lat. *est*) kéttagúsága alig, az **ei-*é (gör. *εἶμι*) semmiképpen sem gazolható, pedig az utóbbit SCHMIDT meg sem említi, annyira természetesnek tartja a kéttagúságát. Mert HIRTTel alig érthetünk egyet, aki nemcsak az **es-* helyett vesz fel **ese-/o-*basist, hanem az **ei-* helyett is **eie-/o-*t, s az utóbbi második szótagját egyéb példák mellett a gör. *πεξός* < **ped-jo-*s, 'zu Fussgehend' alapján a *-jo-* suffixumban látja.

A Nyelvtudomány számos egy-egy indogermán nyelvre vonatkozó értekezést is hoz. Ilyeneknek más folyóiratokban, önálló kiadásokban, tudományegyetemi kiadványsorozatban tekintélyes irodalmuk van. Néhány magyar szerző munkájával külföldi folyóiratban is találkozunk, köztük olyannal is, amely indogermán alapnyelvi kérdésekkel, indogermán—finnugor egyezésekkel foglalkozik. Ezek azonban, minthogy nem jelentek meg magyar nyelven is, nem gazdagították hazai irodalmunkat.

A Nyelvtudomány 1919-ben VII. kötetének első füzetével megszűnt, s vele az egyetlen magyar közlöny is, mely feladatául tűzte ki az indogermán összehasonlító nyelvtudomány művelését. Megszűntével természetesen együtt járt nálunk e szépen nekilendült tudomány lehanyatlása, s ha ma van is néhány hivatott művelője (a régebbi nemzedékből BENIGNY GYULA és GAÁL LÁSZLÓ, a fiatalok közül SZEMERÉNYI OSZVALD, magyar-indoiráni nyelvi vonatkozásokkal HARMATTA JÁNOS, s nagyobb számú, egyes indogermán nyelvekkel foglalkozó tudós), újabb virágzása csak e folyóirat feltámasztása vagy az Egyetemes Philologiai Közlöny és a Nyelvtudományi Közlemények terjedelmének lényeges megnövekedése esetén várható.

SZIDAROVSKY JÁNOS.

«EMLÉKEZZÜNK RÉGIEKRŐL . . .»*

I. Arany János ezüstkoszorúja.

1878 elején, mikor én harmadéves egyetemi hallgató voltam, Beöthy Zsolt (unokatestvérem) nagy örömmel újságolta nekem, hogy Arany János, aki már régóta hallgatott, a Kisfaludy-Társaság februári ünnepélyes közülésében egy költeményt fog fölolvasni. Beöthy hozzátette, hogy szép volna, ha az egyetemi ifjúság ez alkalommal meglepné Aranyt valamivel, pl. ezüstkoszorúval. Biztatott, hogy mint a Bölcsészethallgatók Segítő-Egyesületének elnöke indítsam meg a dolgot. Én a gyűjtést megkezdtem, segített gyűjteni az Egyetemi Olvasókör elnöke, Ragályi Lajos (későbbi ügyvéd és országgyűlési képviselő) is. Tervünket közöltük valamennyi napilap szerkesztőjével és megkértük, hogy hallgassanak róla, nehogy Arany neszét vegye és tiltakozzék ellene. Kérésünket teljesítették is.

A szükséges pénz (65 forint) összegyűlt (legnagyobb részét bölcsészethallgatók adták össze), s a koszorút megcsináltattuk. Párnára nem telt, hát a Nemzeti Színháztól kértünk egyet kölcsön.

A közülés napján Ragályi Lajossal elvittük a koszorút az Akadémiába. A folyosón meglátta Arany László és kérdezte, hogy mi az. Megmondtuk.

— No, — mondta Arany László — örülni fog az öreg!

A költeményt (a *Tetemrehívást*) nagy sajnálatunkra nem maga Arany János olvasta föl, hanem Szász Károly. Arany betegeskedett és ott sem volt az ülésben.

* Ezt a címet adtam egy könyvemnek, amelyet már régóta tartogatok az íróasztalom fiókjában. Hosszú életpályám emlékei közül van benne egy csomó összegyűjtve: legnagyobbrészt írókról, tudósokról és művészekről szóló történetkék. Hadd mutassak be egynéhányat ebben az emlékkönyvben, ha már nyolcvanhatodik esztendőmtől egyéb nem telik.

Hanem azért a *Tetemrehívás* elszavalása s a viharos taps és éljenzés elhangzása után előléptünk és átadtuk a koszorút az elnökségnek azzal a kéréssel, hogy juttassa el Arany Jánoshoz. (A beszédet Ragályi Lajos mondta.)

Az elnök néhány köszönő szót mondott és átvette a koszorút.

Mi szép csendesesen meghúzódtunk a közönség soraiban, s mikor az ülés véget ért, kifelé indultunk. Azonban odatipegett hozzánk Greguss Ágost, aki akkor a Kisfaludy-Társaságnak titkára volt, és azt mondta:

— Jöjjenek velem, hozzák a koszorút! Megyünk Arany Jánoshoz.

Ez nagy öröm volt nekünk.

Több termen áthaladva — Greguss és még egy sereg kisfaludista társaságában — elérkeztünk az akadémiai főtitkári lakásba, a nagy költő színe elé.

Az öreg nagyon kelletlen volt.

— Hát mért adják nekem ezt a koszorút? — kérdezte. — A régi verseimért? Akkor mért adják most? Vagy ezért a mai verseimért? Hát hogy tudták előre, hogy milyen lesz?

Hanem azért szépen megköszönte.

Azután Greguss név szerint is bemutatott minket s az én nevemhez hozzátette: «A magyar irodalomtörténetírás ismertetésének szerzője.

Arany János megrázta a kezemet és azt mondta:

— Ismerem a munkáját, elolvastam és sokat tanultam belőle.

Elképzelhetni, hogy mit érzett egy fiatal deák, mikor Arany János szájából ezeket a szavakat hallotta!

Kevéssel utóbb Gyulai Pál az előadása után hazakísértette magát velem az egyetemről. Arra kért, hogy másoljam le neki a *Tetemrehívást*. Ki fogja adni a Budapesti Szemlében, de nem akarja az eredeti kéziratot a nyomdába adni, mert tisztán szeretné magának eltenni. Amíg másoltam, ő föl és alá járt a szobában, a vállamon keresztül bele-belenézett a kéziratba és halk hangon szavalgatta a költeményt.

A Budapesti Szemléből kapott tiszteletdíjat (50 frt) Arany János a Bölcsészethallgatók Segítő-Egyesületének adta mint alapítótagsági díjat, mert Gyulaitól megtudta, hogy az ő ezüstkoszorúját abban az egyesületben kezdték fenni.

II. A régi egyetemi könyvtár.

En még jól emlékszem a régi budapesti egyetemi könyvtárra. Gyakran dolgoztam benne 1874-ben és 1875-ben. Ott állott, ahol most a Ferenciek-bazárja van, a mai könyvtárépület helyén pedig akkor kert

volt, benne egy kis ház. (Ebben lakott egykor Haberle egyetemi tanár, és ott gyilkolták meg 1832-ben.)

A régi könyvtáráépület eredetileg kolostor volt. A könyvek kisebb-nagyobb helyiségekben voltak fölállítva. A legnagyobb az egykori refektórium volt, s ezt farkasordítónak nevezték, mert télen fűtetlen volt. Üveg alatt őriztek benne egynéhány Pázmány-ereklyét, s a könyvtárnak két jókedvű napidíjasa néha fogócskát játszott úgy, hogy az egyik a fejébe nyomta Pázmány Péter papsapkáját és futásnak eredt a nagy teremben, a másik meg utána.

A könyveket akkor a tisztviselők és a napidíjasok hozták ki az olvasóknak, az olvasóteremben meg egy szolga trónolt a dobogón mint fölügyelő. Ez az «olvasóterem» pedig egy földszinti szobának rácsos deszkafallal elválasztott kétharmad-része volt. A rácson belül a könyvtár tisztviselői dolgoztak, a rácsfalon innen pedig három X-lábú asztalnál támlanélküli padokon ültek az olvasók, előttük nagy, öblös kalamárisok.

A szoba sarkában kívülről fülő nagy banyakemence állt, amely akkor is hasznos szolgálatot teljesített, mikor nem kellett fűteni, mert a könyvtár öreg szolgálja, Dobocsányi tyúkólnak használta, s az olvasóterem csendjét néha kakaskukorékolás verte föl.

Délután hat óra felé az öreg Dobocsányi már türelmetlenül tipegett-topogott és szinte kinézte az olvasókat. Ő ugyanis egyszersmind könyvkötője volt a könyvtárnak, s mihelyt a neki alkalmatlan idegenek ki-takarodtak, műhelyét alakította át az olvasótermet.

*

Az édesapám beszélte, hogy ő az ötvenes években látta Reguly Antalt, aki a könyvtárnak tisztviselője volt. Beteg ember volt szegény, nyáron fázott a vastagfalú hűvös könyvtárhelyiségben, azért kitelepítette az olvasókat a kertbe az árnyékos fák alá, maga pedig bundába burkolódzva kiült a napra.

*

Beöthy Zsolt már kis deák korában szorgalmasan látogatta a könyvtárt és falta a regényeket.

Akkor egy Révai nevű fölügyelő szolga unatkozott a dobogón és várta a «napi munka» végét. Ha már nagyon mehetnékje volt, félhatkor fölállt a székre, a falióra mutatóját előretolta egy félórával és azt kiáltotta: «finis!» Erre be kellett adni a könyveket és el kellett menni.

Egyszer a kis Beöthy-gyerek a Kárpáthy Zoltánt olvasta. Mikor

végére ért annak a fejezetnek, amelyben Keőcherepy Vilma meghal, és olvasta, hogy «Hajnal volt, szép piros hajnal, — halott volt, szép fehér halotta, a gyerek elpityeredett. Révai bácsi ezt észrevette, leszállt a dobogóról, kivette a kezéből a könyvet, mondván:

— Pubi, ez nem neked való. Eredj haza!

*

Mikor a mostani könyvtáráépület 1875-ben elkészült, az édesapám vezette — mint első könyvtárőr — az átköltöztetést. A régi épület falába ajtót töretett és áthidalhatta a két épület közötti néhány méternyi közt a szemben levő ajtóig. A könyveket kerekeken járó zárt ládákban szállították át, amelyeknek két kulcsuk volt: az egyik a régi, a másik az új épületben levő tisztviselőnél. Legelőször is az olvasóterem nagy kézikönyvtárát rendeztette be az édesapám, aztán került a sor a többi könyvre. A ládákba olyan sorrendben rakták be a könyveket, amilyen sorrendben a polcokon álltak, és ugyanúgy helyezték el az új épület könyvvállványain. Így az egész költözés alatt elő lehetett adni az olvasóknak minden könyvet, kit a régi helyéről, kit az újról. Nem is volt a könyvtár bezárva egy napig sem.

III. Haynald Lajos.

Mikor én a M. N. Múzeum könyvtárának tisztviselője voltam, egyszer Haynald Lajos kalocsai érsek megfordult a principálisunknál, Majláth Bélánál. A látogatás után Majláth kikísérte.

Az első terem, amelyben egynéhányan dolgoztunk, deszkafallal volt kettéválasztva, amely nem ért a terem tetejéig, s a közepén széles ajtónyílás volt. Idáig kísérte Majláth a látogatóját. A rendkívül udvarias érsek nem engedte, hogy tovább fáradjon, hanem ott az ajtónyílásban elbúcsúzott tőle és kifelé indult.

Majláth, aki szórakozottságában meglepedkezett arról, hogy nem a kijárásig kísérte Haynaldot, a búcsúzás után visszafordulva jó hangosan azt mondta nekünk:

— Ki nem állhatom az ilyen mézes-mázos beszédű hipokrita papokat.

Haynald, aki kifelé menet megpillantott az egyik asztalon egy régi illusztrált könyvet és lapozgatott benne, erre megjelent az ajtónyílásban s hajlongva és mosolyogva azt mondta:

— Nem hallottam semmit, nem hallottam semmit! Ajánlom magamat!

IV. Prohászka Ottokár.

Mikor a M. Tud. Akadémia alapításának századik évfordulóját ülte, az előkelőségeknek ki volt jelölve az ülőhelyük a díszteremben. A mi fegyelmezetlen közönségünk körében azonban sokan akadtak olyanok, akik nem törődtek a rendezőség intézkedésével, hanem egyszerűen elfoglaltak egy csomó fölntartott széket. (A Széchenyi-nemzetség számára volt fölntartva az elnöki emelvénnyel szemben az első széksor; annak az egyik végére odatelepedett egy idegen úr, akinek a Széchenyiekhez legfölebb annyi köze lehetett, hogy talán egyiknek vagy másiknak a szemét gyógyította. Az ünnepi fölolvasók helye természetesen a fölolvasó-asztal alatti első sorban volt, hogy kéznél legyenek, mikor rájuk kerül a sor, de az ő helyüket szintén mások foglalták el.)

Prohászka Ottokár püspök akkor érkezett meg, mikor már minden ülőhely el volt foglalva, persze az ő fölntartott helye is. De ő kedélyesen vette a dolgot. A szomszédos elnöki teremben fölkapott egy széket és a díszterem felé mentében mosolyogva azt mondta:

— A székesfehérvári püspök székestül vonul be.

SZINNYEI JÓZSEF.

MISCELLANEA HUNGARO-RUMENICA.

1. A rumén *chiuzd* szó eredetéhez.

Ez a szó Fogarasi István lugosi református lelkipásztornak 1648-ban Gyulafehérvárott megjelent kátéjában fordul elő. Egyetlen adatunk van reá, amelyet GASTER «Crestomatie româna» c. órumén olvasókönyve nyomán idéz a rumén akadémia szótára (Tom. I. Part. II. fasc. V, 398). C. LACEA, aki a magyar eredetű szavak megfejtésében volt a szerkesztőbizottság segítségére, a *chiuz* 'courroie du fléau' szót a magy. *köz*, a *chiuzd* 'universellement' szót pedig a magy. *között*, *közt*-ből származtatja. Hitelesnek fogadják el a *chiuzd* hangalakját HASDEU (Cuvente den bătrâni II, 276) és DRĂGANU (Dacoromania IV, 116.).

Az egyszeri előfordulású *chiuzd* hangalakon érdekesképpen eddig nem akadtak fenn a kutatók. Mihelyt azonban figyelembe vesszük a Fogarasi-kátéban fellelhető összes előfordulásokat, nyomban kétségeink támadnak. Ezek az előfordulások pedig a következők (zárójelben a latin-magyar eredeti megfelelő szövege):

a) *chiuz* 'közös, communionem habens': Kum tocz vernitzi eŷ *kjus* fi partnits alu Christus (23; Quòd finguli credentes, Christi.... communionem habeant — Hogy minden hivek a' Christusnak *közösi* és rézefi légyenek).

b) *chiuză* 'közönséges, catholica': Sapte kercz *kjuze* (8; Septem Epistolæ Catholicæ — Hét közönséges levelek), *kjuze* Beszereke Szventæ alu Christus (22; Sancta & Catholica Christi Ecclesia — a' Christusnak közönséges Anyaszent Egyháza).

c) Kum vove enke *kjuze* ŷze fie ku noj, fi *kjuze* à noŷtre ŷze fie ku Tatel, fi ku Fiul ŷzeu, ku Jefus Christus (23; Vt vos communionem habeatis nobiscum: & communio noŷtra ŷit cum Patre, & cum Filio ejus Iefu Christo — Hogy tinétek is *közöŷlégték* légyen mivelünk, és a mi *közöŷlégünk* légyen az Atyával és az ő Fiával a' Iefus Christuffal).

A magy. *köz*-nek van tehát egy hímnemű *chiuz* (a) és egy nőnemű *chiuză* (b) megfelelője. E mellett 'közösség, communio' jelentésben is a nőnemű alakot használja Fogarasi (c).

A melléknév és főnév egyezési szabályaira figyelve, lássuk most azt a szövegrészt, amelyben a *chiuzd* fordul elő: Cred Bszereka *kjuzd*, Christinafzke (13; Credo sanctam ecclesiam catholicam — Hiszem a' közönséges kerefztyéni Anyafzentegyházat). Nyilvánvaló, hogy a *kjuzd* *d*-je sajtóhiba *e* helyett, a mondat tehát így javítandó: Cred Bszereka *kjuze*, Christinafzke.

Ezzel elesik a *chiuzd* alaknak a magy. között, közt szavakból való származtatási lehetősége is.

Az erdélyi rumén nyelvjárásokban nem ritkán még ma is *chiuz*, *chiuză* alakban jelentkeznek a magy. köz különböző jelentésű megfelelői, a *chiuzd* azonban ismeretlen. Ez a körülmény is a mi feltevésünket támogatja.

A 'csépfej' jelentésű *chiuz* a csép eltünedezésével kapcsolatban szintén kezd feledésbe merülni, de az öregek még jól emlékeznek rá. A múlt év nyarán Bádokon (Kolozs vm.) végzett népnyelvi kutatásaim során az öreg Maier Tódor mint az *imblăcei* szíjdarabkáit emlegette. Moldvában sem ismeretlen ebben az alakjában és 'Verbindungsriemen beim Dreschflegel' jelentésben (Marginea, Codrul Cosminului IV/V₂, 260): *k'uz* (Pl. *k'uzurŭ*).¹

A 'közösség, közösködés' jelentésű *chiuză* is él még itt-ott az erdélyi rumén nyelvjárásokban: Nu-ți face *chiuză* cu el că-i un hoț (Kristyór, Hunyad vm. Vö. Șt. PAȘCA, Glosar dialectal. București, 1928. 16). PAȘCA a szót így értelmezi: 'prietenie, tovărășie în afaceri' s a bihari ruménség nyelvéből még igei származékát is idézi: *a chiuzui* 'a lucră în comun, a potrivl, a se înțelege'. Megint más jelentést találunk az ALEXICS idézte példában: Multă *t'uză* are omu ku cil'edu 'Sok baja (köze) van az embernek a családdal' (Magyar elemek az oláh nyelvben. Budapest, 1888. 105. Arad és Bihar vm.).

¹ Az Erdélyben végzendő népnyelvi kutatások biztosan számos adatot fognak eredményezni a *közszij* szóra, amely 'a cséphadarót a nyélhez erősítő szíj' jelentésben a felsőőri nyelvjárásban is előfordul (vö. IMRE SAMU, A felsőőri földművelés. Debrecen, 1941. 68; l. még BALASSA IVÁN, A debreceni cívus földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen, 1940. 86). Mezőségi rumén adatot idéz A. VICIU, Suplement la Glosar de cuvinte dialectale. București, 1925. 52: *ciuză* 'curea, care leagă cele două oglajii'. Kétségtelenül ennek többes alakja a PAȘCA által közölt *ciuzi* 'niște verigi cari se pun la mânerul sau hădăraga imblăciilor' (Glosar dialectal. București, 1928. 20), amelyet Oláhszentgyörgyről (Beszterce-Naszód vm.) DRĂGANU közvetítésével gyűjtött. A DRĂGANU szerint Halici Mihálytól származó háneági szótárban szereplő *Kjuze* (vö. Dacoromania IV, 153) jelentése LACRANU a DACR.-ban kifejezett nézete értelmében valószínűleg 'courroie du fléau', ez azonban a Fogarasinál található jelentések mérlegelésével nem erősíthető meg.

A *chiuzd* változat tehát törlendő a rumén akadémia nagyszótárából (l. még *catolic* alatt is).

2. *Harang* szavunk elterjedésének kérdéséhez.

A DACR. szerint csak Biharban és a Bánságban vették volna át e szavunkat *hărăng*, *harâng*, *harang* alakban. Legrégibb adatunk a Halici-féle szótárból származik (*Hareng*. Campana, vö. Dacoromania IV, 152), míg a GASTER-nél közölt bánsági *harang* (*Harangu* mereu tragea, Crest. rom. II, 344) 1882-ből való. Elsősorban bánsági adatainkat szerezhetjük meg egynéhánnyal: *să cumpărăm streanguri noi la hărăngi* (Resicabánya — Reșița, vö. R. BORTOS, Glume — Poezie și proză din popor. Budapesta, 1905. 156), *l'e trăže numa hărănga* (Meria-Kékesfalva, vö. DENSUSIANU, Graiul din Țara Hațegului. București, 1915. 156, 319), *di pă funia hărăngului* (Clopotiva. Un sat din Hațeg. București, 1940. II, 462), *Ii traseră hărăngele de moarte* (Mehădia, vö. COSTIN, Mărgăritarele Banatului. Timișoara, 1925. 38), *harâng, arâng* (Temes-völgye, vö. COSTIN, Graiul bănățean. Timișoara, 1926. 56), *arîng* (Almás-völgye, vö. D. ȘANDRU, Enquête dans l'Almăj: Bulletin Linguistique V, 129), *trăza arîngu* (Bánya-Bănia, vö. Anuarul Arhivei de Folklor III, 144), *hărăng* (Orsova környéke, vö. ALEXICS, i. h. 62). Származékok: *hărănzél* 'clopotel': Pun'e *hărănzél* pă boi, Pun'e *hărănzél* pă Daru¹ (Reketyefalva-Rechitova, vö. DENSUSIANU, i. h. 148, továbbá GREGORIAN, Graiul din Clopotiva. București, 1937. 58), *haranji* 'harangozni, a trage clopotele': *krizniku să haran-j'askă după yel* (Felsőlapugy — Lăpugiul de sus, vö. Bulletin Linguistique III, 167).

Talán a településtörténeti kutatások fogják eldönteni, hogy a szó Krassó-Szörény és Hunyad vármegyékből vándorolt-e tovább az olténiai Gorj és Mehedinți tartományokba, vagy pedig esetleg még a hajdani olténiai magyar telepesek honosították meg a Kárpátokon túl. Egyelőre be kell érünk az olténiai adatok közlésével: *hărăng* 'clopot de biserică' (Gorj, vö. T. GILCESCU, Cercetări asupra graiului din Gorj: Grai și Suflet V, 121), Tragea *harăngu* de moarte (Frățești-Gorj, Arhivele Olteniei VII, 59, 60), Lui Văleanu *arângu*-i trag, Bate *arângu* de funie, Trage *arângu* (Cacoți — Mehedinți, vö. Arhivele Olteniei VII, 520). Timok-völgyi adatot közöl E. BUCUȚA: (*h*)*arâng* 'clopot de biserică' (Româniile dintre Vidin și Timoc [1923] 129, 131).

Csak a Halici-féle szótárból ismeri a DACR. a *harangozó* rumén *Herengeseu* alakját. Megmaradását egészen napjainkig bizonyítja a COSTIN által feljegyzett *arângăzău* 'crâșnic, palamar' (Graiul bănățean, 56).

¹ Ökörnév, a magy. Daru átvétele.

3. *Akár* kötőszavunk és összetételei a rumén nyelv-járásokban.

Határozatlan névmások és határozószavak képzésére a rumén nyelv-járások nemcsak a történeti szókészlethez tartozó *ori-*, *va-*, *oare-*, *vre-*, (*veri-*) szócskákat használják, amelyek valamennyien az 'akarni' jelentésű *a vrea* családjához tartoznak, hanem gyakran idegennyelvi nyelvtani segédeszközökhöz is folyamodnak. Ennek a szókészlet területét túlhaladó s az alaktanban fellépő jelenségnek kétségkívül a kétnyelvűség a legbátorságosabb úttörője.

A balkáni arumén nyelvre gyakorolt albán hatásról szólva említi SANDFELD (*Linguistique balkanique*. Paris, 1930. 116, 128), hogy a *care-țido* 'qui que ce soit', *ițido* 'quoi que ce soit', *iuțido* 'où que ce soit' és *cândțido* 'n'importe quand' az albán *kushdó*, *tshēdó*, *kudó* és *kurdó* részleges lefordítása révén keletkeztek. Az albán *dua* 'akarni, szeretni' *do* alakját találjuk továbbá a *carekișdo* 'oricare', *ikișdo* 'orice', *iukișdo* 'oriunde' és *cânkișdo* 'oricând' szavakban is (CAPIDAN, *Aromâni*. București, 1932. 429, vö. még *Dacoromania* II, 504—5). A megleni rumén nyelvből idézi CAPIDAN a *țiva-godea* 'ceva, orice' határozatlan névmást, megjegyezve, hogy a bolgár *što-gode* 'valami' mintájára alakult (Meglenoromâni. București, 1925. 154), amelyben viszont a szláv *goditi* 'gefallen, einem bekommen, wohl tun' (BERNEKER, *SLEWB.* 317) elszigetelődött *-gode* alakja szerepel. Erre a megleni névmásra emlékeztet a bánsági *cegode* 'orice', amelyet PUȘCARIU helyesen a szerb *štogod* 'was immer, irgend was' részleges fordításának tart (*Dacoromania* III, 399, és VUK, *Srp. rječ.* 876).

Igei eredetű *akár*, *akar* kötőszavunk az erdélyi rumén nyelv-járásokban jutott ahhoz a szerephez, amelyet az aruménben az albán *-do* játszik. Felhasználása egészbenvéve éppoly széleskörű, mint a magyarban: a) egyszerű kötőszó, b) páros kötőszó, c) kapcsolatos névmással, d) kapcsolatos határozóval.

a) Önálló használatára a legrégebb példát VIBKI nál (Cse nare minte *akar* lzej csinftit, 114) és a HALICI-féle szótárban találjuk: *Akar*. Sive. Vel. (vö. *Dacoromania* IV, 149). 'Vagy' jelentésben: *doi pari, acar douo șindile de góron* (Felsőkálnfalva-Călinești, Máramaros vm., vö. MUȘLEA, *Cercetări folklorice în Țara Oașului: Anuarul Arhivei de Folklor* I, 147). Mint páratlan kötőszó *că*-vel együtt: *ácari că a zis, tăt omu coa să s'aliñe ácari unde* (Érchegység-Munții Apuseni, vö. T. PAPAHAĞI, *Cercetări în M. A.: Grai și Sulfet* II, 83, továbbá PAȘCA: *Dacoromania* IV, 1016).

b) Párosan használt *acar-acar* (MÂNDRESCU, *Elemente ungurești în limba română*. București, 1892. 29).

c) A Lex. Bud. megjegyzi a *măcar* értelmezésénél (365 l.), hogy ennek megfelelői: *batâr, ori, fie, fieşte* és *acar* (vö. ALEXICS, Magyar elemek 18). A következő határozatlan névmások képzéséhez használják: *a car-cine* 'akárki, oricine': *Acarcine* ar întrebă (RETEGANUL nyomán idézi a DAcR. I, 11; megvan már BOBB püspök 1822—23-ban megjelent szótárában is I, 3) *akar-sîne* (Almás-völgye: Bulletin Linguistique III, 141); *acar-care* 'akárki, akármi, oricine, orice': *Akar kare*. Quicunque. Quivis (DAcR. i. h. és Dacoromania IV, 149), *akar-kare* (Zsolt. Dics. 196); *acar-ce* 'akármi, orice': *crede că e slobod acarce a mânca* (a gyulafehérvári 1648-ban megjelent Újszövetségben, vö. HASDEU, Et. M. 119, ALEXICS, i. h., DAcR. i. h., TREML: Bulletin Linguistique II, 42), *Akar den cse lukru* (Zsolt. Dics. 8. c. 1660., és VISKI zsolttárszövegében, vö. Ungaria I, 98), további adataink a Bánságból (DENSUSIANU, Graiul din Țara Hațegului 307; Clopotiva. Un sat din Hațeg. București, 1940. I, 170), *akar-še* (Almás-völgye: Bulletin Linguistique III, 141); a Szilágyságból (VAIDA: Tribuna 1890. 333, idézve: DAcR.) és Biharmegyéből; *Acârce*, bade, să fie, *Acârce de ași păți*, *acârce de mi-ai face* (Șezi. toare XXXVII, 122, vö. még WEIGAND, Jahreshb. IV, 325.).

d) Határozókkal kapcsolatban: *a car-când* 'akármikor, oricând': *Vara, acarcând* me[rge] fata cu o babă în pădure (Ráksa-Racșa, Szatmár vm., vö. MUȘLEA, i. h. 208. A DAcR. is említi, de példát nem idéz); *acar-unde* 'akárhol, oriunde' (Érchegység-Mun ii Apuseni, PAPAHAĞI, i. h.; példa nélkül említi a DAcR. is); *acar-cum* 'akárhogy, oricum' (példa nélkül a DAcR.-ban, vö. még mindezekhez PUȘCARIU: Dacoromania III, 398—99).

Hasonló részleges fordítással van dolgunk a hazai németységben előforduló *akar-was* esetében is: *du kannst akar-was sagen* (Nyr. XVI, 257, idézve: EtSz. 46).

4. A datok a rumén *d*, *t* és *n* jésülésének történetéhez.

Az erdélyi rumén nyelvjárások egyik legjellegzetesebb sajáttsága a *d*, *t* és *n* jésülése palatalis magánhangzó előtt. Amilyen általánosnak minősíthetjük Erdélyben és a Bánságban a *d'înt'e*, *n'egură* alakokat az ó-királyságbeli *dinte*, *negură* jésületlen alakokkal szemben, éppoly szórványosan fordulnak elő a Kárpátokon túl a jésítettek.¹ Már ezért is óvato-

¹ Vö. pl. D. ȘANDRU megjegyzéseit a beszarábiai Nisporeni nyelvjárásával kapcsolatban: Bull. Ling. I—1933, 93—4. l., továbbá a rumén nyelvtanász térképeit.

san kell kezelnünk PUŞCARIU elméletét, amely szerint a Kárpátok vonala sohasem játszott volna vízválasztó szerepet a Dunától északra letelepedett rumén népiség történetében.¹

Amilyen jól ismerjük az említett hangok sorsát a mostani rumén nyelvjárásokban, olyan homály fedi a jésülés történetének folyamatát. A kérdés irodalmát TAGLIAVINI összegezte a *Lexicon Marsilianum* rumén szókincsében jelentkező idevágó hangjelenségekkel kapcsolatban, de hangtörténeti irányban nem szolgál újabb útmutatással.²

A hátszegi rumén népnyelvről írt kitűnő monográfiájában DENSIANU rámutat arra, hogy a szóbanforgó jésítésre már a XV. században találunk néhány helynévi adatot.³ A XVII. században keletkezett Marsigli-szótárban már tömegesen lépnek fel a *gengyesk*, *sokotyesk*, *omenyesk* stb., alakok. Mint alább látni fogjuk, a szótáron kívül még számos más XVII. századi forrást idézhetünk, amelyek szintén igen sok érdekes adattal világítják meg a jésülés történetét. Ezúttal három mindmáig kéziratban heverő protestáns ruménnyelvű szövegből közöljük az idevágó adatanyagot. Ez a három szöveg: Agyagfalvi zsoltároskönyve, Viski zsoltárfordítása és egy XVII. századi kézirat, amely zsoltárokat és dicséreteket tartalmaz.⁴

Példák a *d* jésítésére: *ku agyaever* 'cu adevăr' (Agy. 45), *ſze kagyē* 'se cade' (ZsD. 403), *ſze nu kegyem* 'să nu cădem' (ZsD. 395), *En gyalurj* 'in dealuri' (Agy. 118), *Pringyetz* il prae jel 'prindeſi-l pe el' (Agy. 54), *ſzkegyere* 'scădere' (ZsD. 403), *ſe vegyem* noy 'să vedem noi' (Agy. 45).

Példák a *t* jésítésére: *acsétya* 'aceſtia' (ZsD. 412), *Alduieſtie* 'aldueſte' (Agy. 113), *batye* 'bate' (ZsD. 400), *ſe botyezare* 'se botezără' (V. 398), *bunetatyē* 'bunătate' (ZsD. 146), *ſze kentye* 'să cănte' (ZsD. 124),

¹ Vö. Sur l'interprétation des cartes de l'Atlas Linguistique Roumain c. tanulmányunkat: Arch. Eur. C.—Or. III—1937, 239. kk. 1. A fanariótakori görög elemek szempontjából legutóbb GÁLDI mutatott rá ismételtén a Kárpátok jelentőségére a rumén nyelvterület történetében, l. *Les mots d'origine néogrecque en roumain à l'époque des Phanariotes*. Budapest, 1939. (l. különösen a *La répartition géographique des éléments phanariotes* c. fejezetet, i. m. 78. kk.).

² Vö. II «*Lexicon Marsilianum*». *Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*. Bucureşti, 1930. 74. kk.

³ *Graul din Tara Haſegului*. Bucureşti, 1915. 32—3.

⁴ ZsD. = Zsoltárok és dicséretetek. (Kolozsvári ref. kollégium). DRĂGANU szerint 1600 táján másolták, vö. *Un manuscris calvino-român din veacul al XVII-lea: Extras din Volumul Omagial pentru fraſii Alexandru ſi Ion Lăpe-datu*. Bucureşti, 1936. 3. — Agy. = Agyagfalvi (l. erre: SZTRIPSZKY—ALEXICS, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban*. Budapest, 1911. 174. kk. — V. = Viski János, *Aluj Szvent David Kraj ſj prorokul oszutyē ſi csincsdees de Soltarj*. Bóldogfala, 1697 (Kolozsvári ref. kollégium).

kartye 'carte' (V. 400), *kartya* 'cartea' (ZsD. 364), *Kautyē* 'caute' (ZsD. 398), *Cseſtya* 'ceſtia' (ZsD. 385), *Cſinſteſtia* 'cinſteſte' (Agy. 5), *csudatyē* 'ciudate' (ZsD. 142), *kreſtinetatyē* 'creſtinătate' (Agy. 118), *kuventyē*, *kuventie* (Agy. 2, 97), *Buffletele doſpitiē* 'ſuffletele doſpitiē' (Agy. 118), *dragoſtyē* (Agy. 45), *fortyē* 'foarte' (ZsD. 128), *ieſtie* 'eſte' (Agy. 4), *jeſtyē* 'eſti' (V. 390), *mintya* 'mintea' (ZsD. 6, 166), *mortya* 'moartea' (ZsD. 5, 370, 389), *ſiragurj multyē* 'ſiraguri multe' (ZsD. 130), *noaptyē* 'noapte' (ZsD. 11), *pekatyē* 'păcate' (Agy. 45, ZsD. 240, 268), *peretyē* 'părete' (V. 138), *Pazeſtie* 'păzeſte' (Agy. 116), *potyē* 'poate' (V. 134), *Bæ potiēm* 'ſă putem' (Agy. 69), *nuvor putyē* 'nu vor putea' (V. 5), *den putiere* 'din putere' (Agy. 59), *putiernik* 'puternic' (Agy. 89), *reutatyā* 'răutatea' (ZsD. 409), *ſzetyē* 'sete' (V. 140), *ſzfentyē* *kuvente* 'ſfinte cuvinte' (ZsD. 388), *ſtyi* 'ſti' (V. 397, 402), *ſbentyecz* 'ſunteſi' (V. 407), *etyaj* 'te-ai', (ZsD. 408), *tyē* *tem* 'te tem' (ib. 129), *aettyam* 'te-am' (Agy. 2), *Rogutie* 'rogu-te' (ib. 88), *tyam* 'te-am' (V. 412), *nune tiēmēm* 'nu ne temem' (Agy. 68), *totyē* 'toate' (ZsD. 173, 370, 408).

Példák az *n* jésítésére: *any* *mulcz* 'ani mulſi' (ZsD. 42), *Anyi* 'anii' (V. 137), *aſemenyē* 'aſemenea' (V. 408), *aſzinyē* 'aſini' (ZsD. 361), *bany* *mulcz* 'bani mulſi' (ZsD. 109), *banyilor* (ib. 388), *bany* *de bir* (V. 155), *betrenyi* 'bătrâni' (ZsD. 225, Agy. 54), *betreny* 'bătrâni' (V. 334), *binyē* 'bine' (ZsD. 9, 403, V. 7, 400), *omeny buny* 'oameni buni' (ZsD. 111), *ku bunyi* 'cu bunii' (ib. 314), *lucrur bunyē* 'lucruri bune' (ib. 1), *bunylor* (ib. 11), *kenyēle* 'câinele' (ZsD. 127), *kiny* *mulcz* 'câini mulſi' (ZsD. 47), *keny* 'câini' (V. 50), *kenyi* 'câinii' (V. 132), *tfenyē* 'cine' (Agy. 6), *tsinie* (ib. 108), *Cſinyē* (V. 33), *Cſinyau* *dat* 'cine a dat' (V. 374), *creſtiny* 'creſtini' (ZsD. 371), *kreſteny* 'creſtini' (Agy. 115), *Corcanyilor* 'curcanilor' (ZsD. 188), *kuminiēkend* 'cuminecând' (Agy. 56), *enyau* *foſzt kurecsunyē* 'ne-a foſt curăciune' (ZsD. 373), *kefze kuvinyē* 'că ſe cuvine' (ZsD. 403), *dezmjerdcsunyē* 'dezmierdecuine' (ZsD. 6), *Domnyē* (ZsD. 127, 388), *Jartenyē Domnyē* (ib. 396), *Dumnyēzeire* 'dumnezeire' (ZsD. 2), *Dumnyēzeu* (ZsD. 12, 246), *ferikecsunyē* 'fericăciune' (ZsD. 123), *ferikcsunya* 'fericăciunea' (ib. 124), *nyi* *ſze rupem funya* *lor* 'ni ſă rupem funia lor' (ZsD. 12), *hajnyē* 'haine' (ZsD. 164), *jertetſunya* 'iertăciunea' (Agy. 2), *nu me nyek* 'nu mă înnece' (ZsD. 151), *ſze ſze ennyecſe* 'ſă ſe înnece' (ib. 152), *Sze nune* 'n nyecſe' 'ſă nu mă înnece' (V. 157), *ſzorele entunyeke* 'ſoarele întunecă' (ZsD. 382), *Mi ſzau entunyekat* 'mi ſ' au întunecat' (V. 15), *entunyekat* (ZsD. 36), *cea entunyekate* 'cea întunecată' (ZsD. 370), *Entunyerekul* 'întunerecul' (ZsD. 384), *Iſpēzenyē* 'iſpăſenie' (ZsD. 371, 408), *Iſzpeſzenya* 'iſpăſenia' (ib. 379), *lunyekofz* 'lunecos' (ZsD. 121), *lunyekofze* 'lunecoſă' (ZsD. 73, V. 78), *menyilor* 'mânilor' (ZsD. 86, 238). *ſzor menyia* 'ſe vor mânia'

(ZsD. 175), en *menyia* Domnuluj 'in mânia Domnului' (ZsD. 362), *mincsunye* 'minciune' (V. 138), *mincsuny* 'minciuni' (ZsD. 15, V. 10), la *miny*e 'la mine' (ZsD. 361, Agy. 45), *Szenye* 'sã ne' (ZsD. 1), *Fenyau* 'ne-au' (ib. 95), noe jel *nyilau* deruit 'nouã el ni l-au dãruit' (ZsD. 375), *nyij* da noe 'ni-i da nouã' (ib. 408), *denie* noã 'dã ne nouã' (Agy. 7), *nye* enterefte 'ne întãrește', (V. 408), *nyamul* 'neamul' (ZsD. 201, V. 336). *nyámur* 'neamuri' (V. 354), *nyamurilor* 'neamurilor' (ZsD. 410), *nyeva* 'neava' (ZsD. 352, V. 117), *nebunylor* 'nebunilor' (ZsD. 86), *nyegura* 'negura' (ZsD. 1), *nyenumerat* 'nenumãrat' (ZsD. 397), *nyeszpusze* 'nespusã' (ZsD. 5), *nyevinovat* 'nevinovat' (ZsD. 384, 397), *nyevoj* trupest 'nevoi trupești' (ZsD. 1), De *nyevojej* 'de nevoie-i (ib. 361), *omeny* 'oameni' (ZsD. 25, Agy. 60), *omenyi* 'oamenii' (V. 25), *omenylor* 'oamenilor' (ZsD. 12, Agy. 90), *omenyaszke* 'omeneascã' (ZsD. 366), *osztenyale* 'ostenealã' (ZsD. 395), tocz *pogany* 'toți pãgãni [i]' (ZsD. 410), *pegenyi* 'pãgãnii' (ZsD. 12), *pegenylor* 'pãgãnilor' (ib. 222), *penye* 'pãine' (ZsD. 4), kulduind *pennye* 'culduind [= cerșind] pãine' (ib. 79), *paenye* nostrã 'pãine noastrã' (Agy. 7), *punye* 'pãine' (V. 123), Szene *pomenyim* 'sã ne pomenim' (Agy. 67), *Pomenyij* 'pomenii' (ZsD. 176), emare *punye* 'm'ar pune' (ZsD. 289), *punyor* 'pune vor' (V. 119), *puciny* 'puțini' (ZsD. 250), *remenye* 'rãmãne' (ZsD. 210), *refztiknyire* 'rãstignirã', (ZsD. 382), *rugecsunye* 'rugãciune' (ZsD. 1), *rugecsunya* 'rugãciunea' (ib. 122), ku *rugecsuny* 'cu rugãciuni' (ib. 54), *rugetsunie* (Agy. 113), *rugetsunye* (Agy. 118), *rufiny*e 'rușine' (ZsD. 147, 205), *rufiny* 'rușini' (ib. 155), *szfersenyie* 'sfãrșenie' (ZsD. 239), *szíromany* doľzedicz 'siromani doșãdiți' (ZsD. 37), *ßiromany* (Agy. 96), *Sziromany* (V. 40), *szeromanyi* 'siromanii' (ZsD. 154, 369), *szpiny* de brad 'spini de brad' (ZsD. 308), Corone de *szpiny* 'coroanã de spini' (ib. 382), *ßpiny* 'spini' (V. 340), *szpinyicsei* 'spiniceii' (V. 131), *szpunye* 'spune' (ZsD. 363), SzeBe *ßpunie* (Agy. 117), mulcz *sztrieny* 'mulți streini' (ZsD. 39), *ßtrieny* (V. 189), *tecsunyele* 'tãciunele' (V. 408), *tinie*, *tinye* 'tine' (Agy. 113, 114), Entre omeny *unecsunye* 'intre oameni unãciune' (ZsD. 311), a *unyij* nopez 'a unei nopți' (ZsD. 214), *unyi* 'uni' (ige; ZsD. 4), *venyinoľz* 'veninos' (ZsD. 121), *vinyetor* 'viitor' (ZsD. 48), *vinyetore* 'viitoare' (ib. 107), *vinyeturã* grabnikã 'veniturã grabnicã' (Agy. 12), *hiklenny* 'vicleni' (ZsD. 370), *vinie* 'vine' (Agy. 6).

Kiegészítésképpen a fentiekhez megjegyezhetjük, hogy Fogarasi Istvánnak 1648-ban megjelent kátéjában mindössze a következő néhány szóban van nyoma az *n* jésítésének (a *d*-re és *t*-re egyetlen példát sem találunk benne): *hiklennyille* 'vicleniile'¹ 'omeny' 'oameni', *penye* 'pãine', *sztrieny* 'streini', *vedenye* 'vedenie'. A jésült hangot tartalmazó szó-

¹ L. ezekre elõkészületben lévõ Fogarasi-tanulmányomat.

alakok egyébként a többi szövegben sem kizárólagosak s ebből azt következtethetjük, hogy a fordítók és másolók előtt nem lebegett és nem is lebegett olyan köznyelvi hangállapoteszemély, amelyhez következetesen ragaszkodhattak volna. Hogy csak egy példát említsünk: a Kiskarácsonyra való dícséreték «Az mi Urunk Jefus Christus mint Benvede mi erettünk» kezdetű énekében a *nevinovat* két egymásra következő sorban, hol palatalis, hol pedig változatlan *n* hanggal kezdődik:

Pre Christus tot *nevinovat* Szepeles menile Pilat

Dzikend: jeu szemt *nevinovat* De szingsele csefztuj kurat

(ZsD. 384).

Egy kialakulóban lévő protestáns rumén irodalmi nyelv és a bánsági nyelvjárások jellegzetes sajátságainak a teljes kiküszöbölődés elleni magatartása: íme a két szembenálló nyelvformáló erő. Az irodalmi nyelv igyekszik kivetni magából a jésült hangokat, de a fordítók és másolók elég gyakran hallgatnak a tájnyelv sugallatára s néha még olyan hangjelenségek esetében is megfélekednek az irodalmi nyelv követelte értelmi készenlétről, mint a labiálisok jésítése. Ez a Bánságban manapság is meglehetősen szórványos hangjelenség, amelynek nyelvjárásias jellegét mindig élénken érezték, éppen csak, hogy be tudott lopakodni: *mnyeu*, 'mieu' (ZsD. 406), *mnyenunate* 'minunate' (ib. 410), *mnyel* 'miel' (ib. 393), *mnyei* tocz ku lupi (ZsD. 369). Valamivel több példával szerepel a palatális ejtésű *l*, s ez a körülmény teljes összhangban áll mai gyakoriságával: *Defzkelyeke* 'descăleacă' (ZsD. 362), *folye* 'foale' (ib. 122), *fremszeczelye* 'frumusetele' (ib. 100), en *felye* 'in jale' (ib. 94), *sze felyi* 'se jeli' (ib. 384), *Kelyau* fegeduit 'că le-au făgăduit' (ib. 368), *lyau* 'le-au' (V. 389), *molye* 'moale' (ZsD. 121), *numelye* 'numele' (ZsD. 122), *numelie* (Agy. 6, 113), *pekatelyecz* 'păcatele-ți' (ZsD. 240), *poraentfiliæ melyæ* 'poruncile mele' (Agy. 4) *rugetsunielie* 'rugăciunile' (Agy. 114), *sorelie* 'soarele' (Agy. 116), *steliæy* 'stelei' (Agy. 51), *felye* 'șele' (ZsD. 143), *urekilye* 'urechile' (V. 130).

TAMÁS LAJOS.

«TI CSENDES ERNYŐK PÁSZTORI . . .».

(Berzsenyi: Felséges királyunknak Keszthelyre várátásakor.)

Arany János már folyóiratainak megindítása előtt is többször boszszankodva említi, hogy a fűzfapoéták már-már elárasztják a magyar irodalom berkeit, s mihelyt valamelyikük elleste a költői nyelv néhány jellemző képét vagy szavát, máris a múzsák felkentjének érzi magát. Az 1852-ben készült «Poétai recept» c. költemény pl. így kezdődik: «Gyöngy, harmat, liliom, szellő, sugár, villám, | Hajnal, korom, szélvész, hattyu, rózsa, hullám, | Délibáb, menny, pokol . . . ha mind egybevészed: | *Recipe* — és megvan a magyar költészet». (Vö. VOINOVICH GÉZA, Arany János II, 54 k., 340—1)

A költői nyelv színesedésével, gazdagodásával valóban együttjár az a veszély, hogy a nagy tehetségek alkotta újszerű képek, megkapó, tartalmas kifejezések az utánzók lantján elvesztik igazi színeiket, kifejező erejüket, s csak rosszul leplezik az érzelmek és a gondolatok fakóságát. De másfelől az is bizonyos, hogy nem egy, Arany korában már elcsépeltté vált szóvirág valamelyik megelőző kor ízlése szerint még a «modern» költői nyelv kedves kifejezése lehetett, s egy előbbi ízlés-hullám számára talán még a XIX. század derekára megfakult képek is a költői képzelet lehangulatósabb, legkifejezőbb termékei voltak.

Csokonai pl. 1803-ban egyik Kazinczynak írt levelében még így sorolja el a költő fegyvertárának leghatásosabb darabjait: «[A fülemüle] a Poezisben a madarak közt az, ami a virágok közt a Rózsa, a mi a Tavasz, a Hold, a Hajnal, a csörgő Patak, a szép orcák, szemek, és maga az ezerképű Ámor.» (ÖM., Harsányi—Gulyás kiad. II, 746—7) Akkor tehát még sok olyan kép nélkülözhetetlen volt a versben, amelyet ötven év múlva kelleetlenül olvasott a jóízlésű ember. S ugyanígy a nekik megfelelő színes és szép hangulatú szavak, kifejezések, amelyek a század közepére már nem egyszer úgy hatottak, mint a divatjamult ruha, 1800 körül világirodalmi műveltségű, magyar nyelvtörténeti tájékozottságú

és művészi ízlésű («vájf fülű») poéták lantján kapcsolódtak össze költői szólamkincse.

Az irodalmi ízlésnek és a költői nyelvnek ezt a divat-irányította, legtöbbször kiszámíthatatlan, hullámzó változását szeretném egy költői szóval — s a hozzátartozó fogalommal — kapcsolatban megmutatni.

A XVIII. század közepe táján Európa-szerte divatozó pásztor-költészetben a szerelem boldogsága és keserűsége közt hánykolódó Dorisok, Daphnék, Chloék, Phyllisek, Galateák, Amaryllisek meg Amyn-tasok, Damonok, Milonok, Montanok és egyéb érzékeny lelkű pásztorok a nap heve s a vihar zordonsága elől rendszeren egy lombfedte tisztásra menekülnek. Ez az idilli, békét és üdülést sugárzó hely azután állandóvá is válik a költészetben. A rousseau-i lélek örömeiben-bánatában a természet magányába húzódik: vagy egy hatalmas fa (bokor) árnyékába, vagy a kert egyik elhagyott lugasában lévő kedves rejtkehelyére.

Az ilyen lombfedte tisztásokat az egyetemes európai ízlés magyar nyelvű megnyilatkozásai is számtalanszor emlegetik. Új szóalkotásokra e végett nem is volt szükségük költőinknek: a régi szókészlet is eléggé változatos kifejezési módokat biztosított nekik. Már a megelőző — barokk — ízlés is felhasznál egy-egy kifejezést efféle kép festésére. Vö. 1651: «ahon szép violám . . . zöld árnyék alatt» (Zrínyi Műv., Négyesy kiad. I, 340); 1664: «[Cupido lakának verőfényes oldalán] Hervadatlan szép fákat ágakat terjesztik, | S' kedves zöltségeket árniékkal terjesztik | . . . Az hives árnyékok, mint Sátorok, álnak, | . . . Trágyált ágyak vannak egyvelült rosákkal, | kiket kedves árnyék borít zöld ágokkal» (Gyöngyösi ÖK., Badics kiad. I, 146); 1698: «az erdőnek setét árnyékában | Búskodik Pyramus egy nagy fa allyában» (uo. II, 101); XVII. század vége: «Gyenge cedrus fáknak enhito Arnéki» (barokk névnapi köszöntő, I. IK. LI, 296). A XVIII. század második felében ez a kifejezőkészlet színesebbé válik: 1779: «Kimegyek az erdők hűves szállására» (Ányos Pál, I. RMKtár XXIII, 61); 1780: «Elbujik az erdők berkes homályában» (uo. 66); 1781: «Pálma árnyékának hives rejtekében» (uo. 77); 1779: «ledőlven szelid hársfa árnyékában | Nyögni» (uo. 164); 1785: «Nézem az el terjedt . . . | sugár fenyőfákat . . . , Kik | Fürtös levelekkel rakvák 's árnyékosok» (Héloiz és Abelárd életek, I. Cziriék M.: ÉrzLev. 22); «E bus magánosság rejtek hajlékiban, | El lankadt elmének hives lugassiban» (uo. 23); 1787: «sétálj a' zöld árnyékokban» (Réland: Galatea, ford. Földi János, I. RMKtár XXV, 181); 1788: «a' virágokonn jár a' magas fák' zöld boltjában» (Kazinczy: Gessner id. 1); «[hajlékom] szája elibe lopó-tököt ültettem, magasra fut az majd fel, 's alkonyodó fedéllé lesz» (uo. 5); «sokára tért-vissza szőlővel bé-futtatott szinnyében» (uo. 14); «bóltos bokrok közt . . . kelle-

metes *hívesség* (uo. 166); «*híves van ott a' le-fityegő ág alatt*» (uo. 191); «*a' fák' zöld sikhátoribann [tévelyeg]*» (uo. 230); 1787—90: «*A' zöld árnyéknak hívességében | ... ült Rosilis*» (Verseghy Ferenc, I. RMKtár XXIV, 33); «*egy filemüle | szállt le árnyékos tanyámnak zöldellő tetejére*» (uo. 50); 1789: «*Piros rózsza bółtozatok! | Légyen sírom alattatok ... | Árnyéktok nyugodalmába*» (Szentjóni Szabó László, I. RMKtár XXVI, 106); 1794: «*Oh be jó itt! ... a' sövényt vastagon be-futotta a' komló, a' melly által-fonódik egy szép kökény-fácskára, és ezen nyájás boltozat alatt áll az én kis asztalkám ... Oh te kedves zöld setétség*» (Kármán József Fanny-jának első szavai); 1801 u.: «*Itt rakja le zöld sátorát | A bölcs Magábatérés*» (Berzsenyi Dániel, RMKtár XXXIX, 164); 1795—1802: «*bokros tölgyek árnyékosnak | Terepély zöld ágokkal*» (uo. 138) stb.

Ezt a változatos kifejezőképességet a nyelvújítás még tovább gazdagította. Újszerű pl. a *boltozódik* ige a következő idézetekben: 1788: «*boglyas ágak, kik felettem boltozódtok-öszve, a' ti árnyéktok szent örömet hint rám*» (Kazinczy, i. m. 10); «*felettünk ... árnyékos fűz és sugár éger boltozódik*» (uo. 149). Előfordul ugyanezzel a képpel kapcsolatban a nyelvújítás elterjesztette *enyh* főnév is (vö. MNy. XXXII, 314); 1800: «*a fák enyhébe szunnyadhatni*» (Csokonai II, 297); 1803: «*Üljünk e' szép fa enyhébe*» (Édes Gergely: Anakr. 28), sőt az *enyhely* összetétel is: 1811: «*Ülj-le bükkem' enyhelyében*» (Kölcsey Munk., Szemere kiad., 9). A *boglyas ág, fűrtös ág* értelmét a Baróti Szabó nyomán elterjedt *lomb* is kifejezi már (vö. MNy. XXXII, 246—7); megjegyzem, hogy származékaira és összetételeire csak aránylag késői adataim vannak. Így 1832: «*lombozatos ... szín*» (Jelenkor I/II, 482); 1841: «*sötét lomb-bolt*» (Reményi 7); «*Rózsás berek lombosátorában*» (Petőfi Műv., Havas kiad. III, 489); 1843: «*boltozatos lombcsarnok*» (Jósika: Zrínyi II, 245); 1846: «*egy ... patak lomb-borulati*» (Kuthy: HazRejt. II, 580) stb. Az *árnyék* szót pedig, mely jóformán minden hűvös tisztás leírásában előfordult, a XIX. elejétől kezdve az *árny* elvonással váltakozva használják költőink. A *lugas*-nak is van egy-két ideig-óráig élő nyelvújítási változata: 1775: «*színesítő lugozások*» ('lombok'; Kónyi János: Ábel 45); «*lugoza*t» ('lugas'; uo. 59).

Ugyanennek a költői rejtekhelynek a leírásával kapcsolatban alakult ki *ernyő* szavunknak az a jelentése, amellyel eddig a nyelvújítás kutatói nem törődtek. Az *ernyő* értelme u. i. a régi nyelvben vagy általában 'tegulum, tegumen, Schirm', vagy — a jelentés körének megszűkülésével — 'kocsifedél, sátoztető' (vö. NySz., EtSz.); a XVIII. század második felétől azonban a költői nyelvben 'lombtető', majd — a képzetek térbeli érintkezése alapján (végbemenő társítása folytán) — névátvitellel 'lombfedte hely' értelemben használják az *ernyő*-t, az *ernyős* származékot

pedig 'lombtetős; lombfedte helyvel bíró (?)' értelemben. Az újítás érdeme — mint olyan gyakran — ebben az esetben is Faludi Ferencé. A NySz.-ből idézem a következő adatokat: [1786] «Magas hegyek, szelid erdők, Pán istennek sátorára! hantos halmok, hives *ernyők*, Diánának temploma» (Vers 873); «Királyi multság erdőkben sétálni, Diána udvarát látogatni, *ernyős* sátoriban mulatni» (uo. 864); «a kiterjedt bükkfák *ernyős* sátorában pásztori versekkel mulassuk magunkat» (uo. 905); «*ernyős* berkek» (Jegyz. 933); [1787] «Sylvia Thirsist élvezeti nyári *ernyős* lakásába; zöld ágokkal bé vala fonyva és eleven virágokkal ki ékesítve» (TÉ. 709).

A közönség elé mégsem Faludi idézett munkáinak megjelenésekor (1786, ill. 1787) került először ez az új jelentés, hanem Vanier «Paraszi majorság»-ának két fordításában. 1779 u.: «Éneklettünk hűs erdőkben | Kies zöldellő *ernyőkben*» (Miháltz István: ParMaj. I. 75); 1780: «hogyha [a vadkos] | Olly igen hálótól nem tartott volna, kopár hely't—Drága legellővel, zordon kő-szirtokat ékes | Erdőnek kies *ernyeivel* fel-válthata könnyen» (Baróti Szabó Dávid: ParMaj. II, 178; érdekes, hogy az utóbbi idézet *zordon* szava szintén Faludi műveiből, s ugyancsak feltűnő korán jutott el Baróti Szabóhoz, vö. MNy. XXXV, 287).

Láthatólag kapva kap az újításon Kazinczy is: Gessner Idilliumainak fordításában (1788) aránylag sokszor s részben új összetételben használja: «Jaszminnal futtatta-bé *ernyőjét*» (112; a jelentés ebben az esetben már 'árnyékos tisztás', esetleg 'lugas'); «Hozz . . . virágot nékem a' *myrrithus ernyőbe*» (179); «szőlővel be-futott *ernyöm*» (265); «*vad-szőlő ernyők*» (266); «A' *szőlő-ernyőben* találánk haza-jövetelünkkel asztalt terítve, vagy a' kerti nyaralóba» (278).

Korán és szívesen él a friss, bizonyára a költői nyelv hangulatát sugárzó szóval az új poétai stílus két különösen művészi csiszolója, Verseghy Ferenc és Csokonai Vitéz Mihály. Kivált amannál gyakori: 1791: «*ernyős* tölgyek alatt író Daliák» (RMktár XXIV, 85; itt — s még inkább a következő adatban — az *ernyő*, *ernyős* szó már elszakad a pásztordillek világától); 1805: a' bus elmehomálynak | hűtelen *ernye* alatt szenderedik» (uo. 135; a jelentésátvitelre vö. az *enyh* szó következő használatával: «versem *enyébe*», ugyancsak Verseghy nyelvéből. l. RMktár XXII, 91); 1806: «Jer Dóris! a' szomszéd erdőbe, | hol szunyadékony *ágernyőbe* | a' gerliczék elültenek» (uo. 158); «a' mélyebb tudósságnak kies | *ernye* alatt» (uo. 162); «ágbogas *ernyek* alatt» (uo. 194); «Kiandalogván hűs kert *ernyőmben*» (uo. 222); «*ernye* alatt | eggy múlató lugasnak» (uo. 224); «erdőknek *ernyes* rejtekei» (248); «*fellegernyők*» (uo. 277). — Csokonai adatai némileg természetesebben hatnak: nála az *ernyő* ragozása olyan, mint Kazinczynál, jelentése pedig olyan,

mint Faludinál: 1797: «A pyramidál bokroknak | Hűvös *ernyőin* belől [énekelnek a madarak]» (I, 656); «egy patakocska . . . egy *vadrózsa-ernyő* alól rohan ki» (I, 671; ez az összetétel nyilván Csokonai alkotása); «hajdan lombos *ernyőtök* alatt, . . . borzas fenyők» (I, 679).

A szokatlan szóhasználat hullámai egyre nagyobb körökben gyűrűznek. A századforduló körül megtaláljuk Kazinczy két barátjánál: a deákos Virág Benedeknél (pl. 1801: «kertek, homályos *ernyők*», Horátzius' Poétikája 122) éppúgy, mint a német hatást mutató Kis Jánosnál (pl. 1800: «az erdők *ernyeje*», «A magánossághoz» c. versben); de van adatom az ú. n. iskolától függetlenebb Kisfaludy Sándor nyelvéből is (pl. 1801: «egy híves zöld *ernyőben*», KesSzer. 234). Sajátságos azonban, hogy mindüknél jellemzőbb ez a már-már sztereotip költői dísszé váló szó Berzsényi Dánielre: pedig ő nagyon hangoztatja, hogy olvasottságtanultsága igen kicsi (vö. NÉMETH LÁSZLÓ, Berzsényi 14 kk.). Korban, tárgyban és hangulatban elütő versekben egyaránt ott az *ernyő*: 1797—1802: «Esti szellőcse lengeti | Az illatos *ernyőket*» (RMKtár XXXIX, 138); 1800—1808: «A zengő labyrinth *ernyei* közt» (uo. 180); «. . . liget *ernyein*» (uo. 181); 1802—1808: «pihegve | Térek *ernyőd*hez [ó szent egyedülvalóság]» (uo. 184); «Ott meleg kebled fedez, ó Camoena, | Itt hűves *ernyőd*» (uo. 188); 1803—1808: «*ernyeitek* között | Oh édes Szerelem s prieri gyenge szűz» (uo. 194); 1806—1808: «a füzes *ernyein*» (uo. 199); 1809: «*ernyődnek* kies alkonyában | Andalog szívem, Helikon leánya» (uo. 212) «[Kazinczy] megy Kázmér *ernyejébe* | Schiller s Goethe karjain» (uo. 221); 1817: «ti csendes *ernyők* pásztori» (261).

Hogy az ilyen jelentésben használt *ernyő* valóban szembeötlően új eleme költői nyelvünknek, azt kétségtelenül igazolja az, hogy a nyelvújítás ellenségei is figyelmesek lettek rá. A Mondolat (1813) stílus-paródiájában ezt olvassuk: «az örök' kikelet' virány bársonyán, a' *komló ernyőben*, 's a' Hársalléen, vagy a' zamatos gerezdek' Thyrsusai közt boldog tsendel nyugom a' béke karjain» (RMKtár X, 42).

A divaton azonban a Mondolat gúnyolódása sem változtathat: a közízlés még jóideig szépnek tartja az új szóhasználatot. Szívesen él vele Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Bajza, Czuczor s még inkább Kölcsey is, úgyhogy az Aurorának, az Athenaeumnak s a többi almanach-szerű kiadványnak a lapjain már egy kissé meg is csömörlünk tőle. A verses szövegek mellett a széppróza is kedveli; vö. 1830: «*ernyős* lugos» (Czuczor: ÓKMunk., Zoltvány kiad. III, 252); 1843: «*ernyezve*» (Jósika: Zrínyi II, 75); 1846: «az ifjú lombok ez *ernyejébe*» (Kuthy: HRajt. I, 444).

A következő költő-nemzedék mégis végét veti a nem egészen százéves divatnak: mikor a hasonló korban keletkezett költői nyelvi szavak

és kifejezések jó része még látszólag változatlanul virágzik, az *ernyő* kezd elmaradozni. Petőfi («A sivatag lakói» c. versében) és Tompa («Madár-fészek» és «Terepélyes, nagy fa» c. költeményében) még elvétve lantjára veszi, de a legválasztékosabb nyelvérzékű kortársnak, Arany Jánosnak a lírai verseiben már hiába keressük.

Pedig Aranyt sem realizmusa, sem népiessége nem gátolta a nyelv-újítás elterjesztette műköltői ízű kifejezések átvételében; hiszen ezeknek a nyelvi elemeknek a felhasználása úgyis minden költőnél más és más. Így pl. megtaláljuk Arany lírai verseiben a *hölgy* szót (pl. az 1850-ben írt «A honvéd özvegye» c. költeményben), melynek napjai a költői nyelvben már csak azért is meg voltak számlálva, mert a társalgás és a levél-címzés nyelvében való meggyökereződése más hangulati elemekkel teltette. A *virány* szó is eltűnt a realizmus megerősödése során, holott Arany éppen nem kerülte (vö. az 1849-ben keletkezett «A lantos» c. verssel). Az újabb századfordulót az *enyh* főnév is csak a keresetten műköltői stílusban érte meg (elterjedésére vö. MNy. XXXII, 241); Arany ezt is többször használta (pl. az 1851-i «A dalnok bujái»-ban). MNy. XXXII, 244 láttuk, hogy a *zengő liget* költői szókapcsolat Baróti Szabó Dávid és Kazinczy tollán született meg, s Csokonainak «A reményhez» c. versében vált ismeretessé. A későbbi nagy költők közül él vele Vörösmarty is (1822-ben «A hűség diadalmá»-ban, I. ÖM., Gyulai kiad. VIII, 155; 1825-ben a «Zalán futása» I. é. 331. sorában stb.), s 1850-ben Arany is segítségül veszi, hogy «Összel» c. versében melegebb színekkel festhesse a derűs, boldogan pezsgő homerosi világot. Az *ernyő*-t (*ernyős*-t) azonban a költői nyelvben már nyilván Arany is olyanféle olesó, divatos dísznek érezte, amilyeneket a fentebb idézett «Poétai recept» c. versében tollhegyre vett. A pásztoridillek kedves, rejtett árnyékos helye is eltűnt már lassan a költő képzeletvilágából; ideje volt tehát, hogy az *ernyő*-nek ezzel kapcsolatos jelentése is feledésbe merüljön. (Érdekes, hogy az *ernyő* szó — fákkal kapcsolatos — 'kronendach' jelentését az EtSz. csak KelB.³-ból idézheti, tehát olyan kor szótárából, amelyben ez az értelem már régen elavult. Az idézett jelentés eltűnését különben az is siettethette, hogy a köznapi beszédben az *ernyő* mindinkább az *esernyő* összetétel jelentését vette át.)

Az *ernyő* tőalakjaival kapcsolatban az EtSz. megjegyzi, hogy «ragozva, képezve: *ernyő*, *ernyős*, a XIX. században birtokos személyraggal *ernyője*, *ernyőim* mellett *ernyeje*, *ernyeim* is, I. CzF., TMNy. 348.» Ezt a megállapítást a fentebb idézett példák nyomán módosítanunk kell. Mindenekelőtt azt láttuk, hogy az *ernye*-tőalak Baróti Szabónál már 1780-ban előfordul: «ékes Erdőnek kies *ernyeivel*». Minthogy ilyen alakot sem a régi nyelvből, sem a nyelvjárásokból nem ismerünk, fel

kell tennünk, hogy Baróti Szabó tollán termett analógiás alakulás; ilyen pl. a régi *seprője* mellett a *sepreje* is, l. GOMBOCZ, Alaktan 68. Feltevésünket az is támogathatja, hogy a Paraszti Majorság hexameteireiben nem is felelt volna meg az idézett helyen a szokásosabb *ernyővel* alak. Ennek első két szótagja u. i. — hosszú lévén — spondeust alkot, s így utána nem jöhet rövid szótag, mert a következő versláb elén ismét hosszú szótagot várunk, akár spondeus, akár dactylus következik; az *ernyei*-azonban kész dactylus.

Az *ernye*-tőalak tehát Baróti Szabó 1780-i adata nyomán terjedt el; de természetesen csak a 'lombtető; lombfedte hely' jelentésű *ernyő*-nek volt ilyen töve. Az új tőalakot főleg Verseggy örökítette tovább; csakhogy ő nem *ernyeje*, hanem *ernye* alakot ismer (l. a fenti példák közt háromszor is); ennek az erőszakosan megrövidített birtokos személyragos szónak a töve tehát nem is *ernye*-, hanem *erny*-; ez pedig a *-k* többesjel («ágbogas *ernyek* alatt», l. f.) és az *-s* melléknévképző előtt («erdőknek *ernyes* rejteki», uo.) is feltűnik nála.

Így már könnyen megérthetjük Verseggy Rikóti-jának a következő adatát is: «ásít a' tollas nép bőrzadó *ernyében*» (48). Pedig az itt lévő *ernyében* szó három évtizede még hamis nyomra terelte PROHÁSZKA JÁNOS figyelmét: ő ugyanis egy *erny* szót keresett benne, s erről ezt írta: «Valószínűleg Verseggy vonta el az *ernyed* tájszóból, mely előtte az irodalomban nem volt meg s csak Sándor Istvántól (1808) idézi a NYUSZ. Különben az *erny* szót egy szótárban sem találtam» (Nyr. XLI, 309). Világos, hogy az idézett mondatban sincs *erny* szó, csak *ernyő*; ennek azonban Verseggy nyelvében *erny*-tőalakja is volt. (Erre a lehetőségre különben már az EtSz. is gondol, *ernyed* c. a.) Bizonyosan Verseggy hatására vall tehát az *erny*-tőalak más költőknél is. Így Kis János 1838-ban ezt írja: «A' képzelődés szent forrásokról, elysiumi *ernyekről* 's boldog völgyekről álmadozik» (Blair I, 267); 1842-ből idézem még: «Ott góth kápolna int agg | Fenyűknek *érnyinél*» (Athenaeum I, 10; nyilván sajtóhiba *ernyinél* h., a versmértéknek t. i. így is megfelel). Ugyancsak az *erny*-tőből alakult az *ernyez* ige, melyet fentebb Jósikától idéztem; első adatom erre 1823-ból való (Aurora II, 180).

Rendesen azonban nem ezt a valóban kurtán-furcsán elnyesett *erny*-tőalakot találjuk az irodalom nyelvében, hanem vagy a szabályos *ernyő*-t, vagy az analógiás *ernye*-tövet. Elterjedését az utóbbi is bizonyára inkább csak annak köszönhette, hogy a nyelvújítás korában a költők szívesen használtak a közönséges beszéd-től eltérő, irodalmibb ízű nyelvi alakokat; de talán a merész szóformálások korában nem is érzett olyan különösnek, mint ma. Idéztem Kis János (*ernyeje*) és Berzsenyi (*ernyei*, *ernyejébe*, *ernyein*, *ernyeitek*) nyelvéből, de megvan pl.

Vörösmartynál (*ernyejében* ÖM. I, 104; *ernyejével* uo. III, 359 stb.), sőt Petőfinél is (*ernyején* III, 175).

Mikor azután a költői nyelv *ernyő* szava bevégezte rövid életét, a köznyelv hamarosan elmosta mind a különleges — költői — jelentés, mind a sajátos ragozás emlékét. Miránk már csak a változatlan tövű és 'parápli' jelentésű szó maradt¹

TECHERT JÓZSEF.

¹ Az idézett adatok egy része a készülő Nagy Szótár rendezése közben került a kezembe.

BERNOLÁK ANTAL JELENTŐSÉGE A TÓT MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBEN.

A tót irodalomtörténetnek egyik legfontosabb fejezete az irodalmi nyelv kialakulása, ezért a címbeli kérdés szüntelen a tudományos érdeklődés középpontjában állt nemcsak a tót, hanem a cseh irodalomtörténetben is. A csehek számára mindig érzékenyen fájó pont maradt, hogy az önálló irodalmi nyelv kialakítására Bernolákkal megindult és Štúrral cél ért törekvések a cseh nyelvtől való elszakadásra vezettek. Maguk a tótok sem egyformán nézték ezt a kérdést, különösen e törekvések kezdetén nem. A katolikus tótság Bernolák köré csoportosult, a protestánsok egy félszázadnál is tovább kitartottak a cseh nyelv használata mellett. Innen van, hogy ezt a kérdést és vele együtt egyik igen fontos tényezőjét, Bernolákot is már kezdettől fogva e kettősség jegyében bírálták: az egyik oldal, amely törekvéseivel elutasítólag helyezkedett szembe, túlságosan szigorúan ítélte meg nyelvészeti szempontból is, a másik oldal pedig, amely az ő alapján állott, szinte kritika nélküli dicsőrértéssel még hibáiból is erényeket faragott. Nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy elfogultság nélkül — kevés kivétellel — alig nyúltak a kérdéshez.

Dolgozatunkban röviden végig szeretnők kísérni, milyen megítélésben részesült Bernolák munkássága kezdettől, és melyek azok a főbb problémák, amelyek nyelvészeti munkásságával kapcsolatban különösen foglalkoztatták a tudományt.

Bernolák munkásságát általában két szempontból szokás bírálni: nyelvészeti és általános elvi szempontból. Minthogy kezdeményezésének igen messzire ható következményei voltak, talán mondanunk sem kell, hogy ez utóbbi részesült több figyelemben. Nyelvészeti szempontból feltűnően keveset foglalkoztak vele, s ha olykor-olykor mint nyelvészről is ítéletet mondtak róla, ez — különösen régebben — alig volt több, mint egyes nyelvészeti tekintélyeknek a dolgok részleteibe való elmélyedés nélkül, általánosságban mondott kritikája. Mivel tehát nyelvészeti

szempontból aránylag keveset foglalkoztak vele, külön ezt a kérdést nem óhajtjuk tárgyalni, hanem csak a másikkal kapcsolatban.¹

Bernolák 1787-ben Pozsonyban név nélkül jelentette meg első munkáját, a szláv hangokról szóló értekezését, hozzáfűzve az általa szerkesztett tót helyesírást is.² Az előszóban kifejtett program, amelynek az a lényege, hogy a tót helyesírásnak a tót kiejtésen kell alapulnia, vagyis a tótoknak úgy kell írniok, ahogy beszélnek, továbbá, hogy az az írásból ki kell küszöbölni sok addig fölöslegesen használt betűt, tulajdonképpen nem volt máról holnapra fogant forradalmi újítás. Annak, amire Bernolák e művében tudatosan törekszik, a tót irodalomban előzményei vannak, és már sokkal korábban nyúlnak vissza, mint az ő felépése. Előtte már mintegy száz évvel a katolikus írók, akiket nem hogy nem kötött a Kralici biblia nyelve, a protestáns tótok hagyománya, de a tőle való tartózkodásukkal még nyelvhasználatukban is ki akarták fejezni ellenreformációs érzületüket, hol tudatosan, hol öntudatlanul egyre több tót elemet vittek az egyébként általuk is használt cseh irodalmi nyelvbe. Ilyenformán a XVIII. század katolikus irodalmi termékei, ha nem is tisztán tót nyelvűek, de mindenesetre több-kevesebb tót nyelvi sajátságot mutatnak. Ez a tótosítás részben a szóhasználatban, részben a helyesírásban nyilvánult meg (pl. nem *ṛ*-t, hanem *r*-t írtak), persze minden következetesség nélkül.³ S nemcsak ilyen öntudatlanul folyt a tótosítás. BAJZA IGNÁC JÓZSEF 1783-ban megjelent regényé-

¹ Részletesebb tanulmányok Bernolákról, a nyelvészeiről csak újabban jelentek meg. WEINGART M., *Přspěvky k študiu slovenštiny* (Sborník fil. fak. univ. Komenského v Bratislavě 1923. I. 17. sz.), Bernolák szótárát, BARTEK H., *Bernolákov pravopisný systém SR. V. helyesírását tárgyalja részletesebben.* Újabban STANISLAV J. szentelt beható tanulmányt Bernolák dolgozási módszerének és ezzel együtt kiadta a *Dissertatiót és Orthographiát* (K jazykovednému dielu Antona Bernoláka. *Kritické vydanie spisov Dissertatio a Orthographia.* Bratislava, 1941).

² *Dissertatio philologico-critica de litteris Slavorum, de divisione illarum nec non accentibus, cum adnexa linguae Slavonicae per regnum Hungariae usitatae compendiosa simul, et facili orthographia, Ad systema Scholarum Nationalium in Ditionibus Caesareo-Regiis introductum plene accomodata.* Posonii, 1787.

³ Ez a körülbelül egy századig tartó tótosító folyamat részleteiben még nincs földolgozva (vö. NOVÁK: SP. LIV, 282), pedig a tót irodalmi nyelv kialakulásával több munka is foglalkozik: HODŽA, MILÁN, *Československý rozkol.* *Přspěvky k dejinám slovenčiny.* Turč. Sv. Martin, 1920. — ŠKULTÉTY, JOZEF, *Sto dvadsaťpäť rokov zo slovenského života.* *Odpoveď na knihu Dr. Milana Hodžu nazvanú «Československý rozkol».* Turč. Sv. Martin, 1920. — PRAŽÁK, ALBERT, *Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrovu.* V Praze, 1922. — VAŽNÝ, VÁCLAV, *Spisovný jazyk český a slovenský* (Československá vlastivěda, řada II.) Praha, 1936. Ezek azonban nem oldják meg azt a kérdést

nek előszavában már hangoztatja is az anyanyelv használatának szükségességét.¹ Tehát Bernolákra csakugyan helytállók VLČEKnek szinte klasszikussá lett szavai, melyeket azóta annyiszor ismételnék mások is, hogy «Bernolák nie je literárny revolucionár, lež iba dôsledný kodifikátor toho, čo pred ním vyše sto rokov v tlači katolíckých Slovákov rástlo a zrelo ako rečové faktum.»² A tótosító törekvéseknek első öntudatos megfogalmazása azonban Bernolák nevéhez fűződik. Míg azonban az itt-ott mutatkozó s bizony eléggé következetlen sajtóságotak addig jóformán észre sem vették, különösen azok, akik a katolikus irodalmon kívül állottak, a Dissertatio megjelenése azonnal élénk figyelmet keltett. Hatása egyszerre kettős volt. A katolikus írók körében újabb híveket szerzett,³ a protestáns írók körében azonban szinte ellen-szenvet s nem csekély izgalmat váltott ki. Tulajdonképpen talán csak akkor válik tudatosabbá az addig jóformán észre sem vett, vagy ha igen, kellőképpen figyelemre nem méltatott jelenség, a katolikus írásokban a szlovakizmusoknak egyre sűrűbb előfordulása. Erre lehet következtetni RIBAYnak a Dissertatio megjelenése után DOBROVSKYHOZ intézett leveléből. RIBAY hírül adja DOBROVSKYNAK a Dissertatio megjelenését⁴ és ezzel kapcsolatban megjegyzi: «Ich habe aber das schon längst bemerkt, dass die Römisch-katholischen Slowaken in Ungarn nie dem Bohemismus gewogen waren, lieber sprechen, predigen und schreiben sie ganz kauderwelisch» (uo.). Ha ez volt a véleménye a katolikus papság

mint fejlődött ki az irodalmi cseh nyelvből fokozatosan, s mégis szinte egyszerre a tót irodalmi nyelv. Ennek a kérdésnek lépésről-lépésre való vizsgálata a tót nyelvtudomány legközelebbi feladata.

¹ René Mládenca Prfhodi a Skusenosti. V Prespurku 1783 és 1785.

² VLČEK, J., Dejiny literatúry slovenskej. Turč. Sv. Martin, 1933. 3. kiad. 35. — Egyébként már ŠAFÁRIK is megállapította, hogy a XVIII. századi katolikus nyomtatványok nyelve (MÁCSAY; a nagyszombati jezsuiták vallásos és imádságos könyvei) a maga egészében még cseh ugyan, de a részletekben nyelvi keveréket mutat, következetesség nélkül.

³ Azért újabbakat, mert hisz Bernolák baráti köre már a megjelenés előtt ismerhette és teljesen egyetérthetett elveivel; erre vall a Diss. bevezetése és az 1937-i Bartek által sajtó alá rendezett fototipikus új kiadásnak végén található két ajánlás.

⁴ «Die Presburger Seminaristen aber haben eine Dissert[ationem] philologico-criticam de lingua Slavica geschrieben, vorinnen sie wieder den Gebrauch des Bohemismus bey uns sehr eifern, und unter andern auch neue Buchstaben anrathen. Hätten sie Ihre Litteratur gelesen, sie hätten dieses wohl bleiben lassen.» Később így folytatja: «Über die oben angezeigte Dissertatio philologico-critica habe ich noch anzumerken, dass sie zwar niemanden zur Nachfolge bereden oder gewinnen wird.» (Jozefa Dobrovského Korrespondence IV. Vzájemné listy Jozefa Dobrovského a Jiřího Ribaye z let 1783—1810. K tisku upravil ADOLF PATERA. V Praze, 1913. 91).

nyelvhasználatáról, érthető, milyen hatást váltott ki nála az a munka, amely éppen ezért a «kauderwelisch» nyelvért szállt síkra. Valamit azért érdemül is betud a szeminaristáknak: azt, hogy figyelmüket anyanyelvüknek szentelik és másokat is figyelmessé tesznek rá (uo.). RIBAY közvetítésével tehát az ország határain kívül is tudomást szereztek az újszerű munkáról. Különösen ZLOBICKY bécsi egyetemi tanárnak volt rá igen sok gondja s váltig biztatta DOBROVSKY, hogy válaszoljon erre a «Presburger Geschreibsel»-re (Korr. Dobr. III, 7.). S hogy DOBROVSKY nem válaszolt, ZLOBICKY azt is megfelelőnek tartotta volna, ha az olmtüzi és prágai szeminaristák válaszolnának, mielőtt még a Dissertációban megígért nyelvtan és szótár napvilágot látna. A művet egyébként ifjú és meggondolatlan munkának tartja, hatásától mégis fél, mert ha ezzel az újítással egy egészen új irodalmi dialektus fog kialakulni, akkor az amúgy sem nagy forgalomnak örvendő csehnyelvű könyvek teljesen ki fognak szorulni Magyarországról (uo.). Az aggódó ZLOBICKYNAK DOBROVSKY csak azt válaszolta, hogy minél többet gondolkodik a dologon, annál inkább úgy látja, hogy az egész Dissertatio feleletre sem érdemes (uo. 14). Bár DOBROVSKYNAK egész tudományos munkássága, tudományos nézetei magukban is állásfoglalást jelentenek Bernolákkal szemben, őt látszólag hidegebben hagyták az új törekvések, mint pl. akár RIBAY, akár ZLOBICKY; azt, hogy a tótok nem akarnak velük tartani, inkább bosszantónak tartotta, mint veszélyesnek.¹ Egykedvűsége valószínűleg onnan eredt, hogy nem bízott olyan mozgalom sikerében, amely tulajdonképpen egy nyelvjárást — a tót nyelvet csak annak tartotta — akar irodalmi fokra emelni. Az egész Bernolák-féle mozgalmat nem tartotta komolyabbnak és többnek annál a folytatás nélkül maradt kezdeményezésnél, amely 1752-ben énekeskönyvet, zoltárokat, 1758-ban pedig imádságokat adott ki ú. n. soták (zemplénmegyei tót nyelvjárás) dialektusban.² Bernolák nyelvtanáról is csak annyi mondanivalója van,

¹ «Es ist recht ärgerlich, dass die Slowaken es nicht mit uns halten wollen... Die Deutschen waren hierin klüger als die uneinigen Slaven» (Korr. Dobr. IV, 243—4).

² «Was sollte auch am Ende daraus werden, wenn sich wiederum Slowaken anderer Gegenden verbänden, für ihre gemeine Sprechart Regeln zu entwerfen, und sie zur Büchersprache zu erheben? Im J. 1752 versuchten es die Sotaken, in ihrer Mundart ein Gesangbuch, die Psalmen, und 1758 ein Gebethbuch zu drucken, aber der Eifer erkaltete bald, und die sotakische Literatur ging zu Grabe. Welches Gemengsel von Mundarten müsste entstehen, wenn nun auch die Krekatschen, die Zahoraken und Podhoraken ihre Stimmen beym Entwurf einer Sprachlehre geben sollten. Warum sollen gerade nur die Slaven des Tirnauer Gebietes hier einen Vorzug haben?» (DOBROVSKY, Slowanka, zweite Lief. Prag, 1815. 186—7).

hogy a helyesírásban is megváltoztatott egyetmást, ami teljesen fölösleges volt (uo. 184). Azt azonban elismerte, hogy ha a tótok sohasem használták volna a cseh irodalmi nyelvet, hanem kezdettől fogva a saját nyelvjárásukat művelték volna, akkor a tót nyelvet a cseh változatánál többnek kellene tartani.¹ RIBAY azonban, akárcsak ZLOBICKY, sokkal komolyabbnak és veszélyesebbnek tartotta a helyzetet. 1789. augusztus 28-án ezeket írja DOBROVSKYNAK: «Ob die nach den Grundsätzen der Dissertatio phil. crit. verfasste und im Manuscript fertige Grammatik gedruckt werden wird, weis ich noch nicht — utinam non» (Korr. Dobr. IV, 139). Véleménye az új nyelvről igen lesújtó, mert mikor egy ezen a nyelven írt gazdasági könyv megjelenését jelenti DOBROVSKYNAK, «armselige Bauern- oder Dorfsprache» jelzővel illeti.²

Minden gáncs és lekicsinylés azonban csak az egymásközi levelezésben hangzott el. DOBROVSKY óhajtott válasza is elmaradt, és nemcsak hogy Bernolák jelentette meg nyelvтанát³ és szótárának mintegy előkészítőjét, az Etymológiát,⁴ de az általa 1792-ben alapított Towarišstwo Litterného Umeňá (vagy Učené Slowenské Towarišstwo) író tagjai is nagy lelkesedéssel igyekeztek előbbre vinni a tót nyelv ügyét. Bernolák iskolája egy-két évtized alatt már annyira elterebélyesedett, hogy végül is számot kellett vele vetni. Míg DOBROVSKY jóformán csak kézlegyintéssel intézte el az új nyelv ügyét, ŠAFÁRIKOT komoly aggodalommal töltötte el;⁵ irodalomtörténetében meg is csinálta a számadást. Bármenyire a cseh irodalmi nyelv alapján állott és éppenséggel nem helyeselte a tót nyelvnek a csehtől való teljes elszakadására írá-

¹ Korr. Dobr. III, 14. — «Geschichte der Böhmischen Sprache und ältern Literatur» c. irodalomtörténete 3. kiadásában már külön nyelvnek tünteti fel a tótot (Prag, 1819. 33. l.).

² Uo. 249. (Alighanem FÁNDLI valamelyik könyvére gondol: vagy a Pilní domagssía pol'ni hospodárra (1792—1800-ig 5 kötet), vagy a Zel'inkárra, amely 1793-ban jelent meg.)

³ Grammatica Slavica auctore Antonio Bernolák ad Systema Scholarum Nationalium in Ditionibus Caesareo-Regiis introductum accomodata. Editio prima in Pannonia. Posonii, 1790.

⁴ Etymologia vocum Slavicarum, sistens modum multiplicandi vocabula per derivationem & compositionem, ab Antonio Bernolák concinnata. Tyrnaviae, 1791.

⁵ 1825. júl. 7-én KOEPPENHEZ írt leveléből: «Es wäre wenigstens zu wünschen, dass die Slowaken, wie bis jetzt, so auch künftig sich in ihrer Literatur fest an die Čechen anschliessen. Sollte die unselige Losreissung durchgreifen, so ist das allmähliche Absterben des slowakischen Zweiges und seiner Sprache sehr zu befürchten. Die Protestanten halten sich jedoch fortwährend fest an die Čechen; was noch einiges Trost gibt» (Korr. Šafařka I, 305).

nyuló törekvéseknek azt a módját, ahogy azt Bernolákék tették, — bár igyekezetüket a tót irodalom felvirágoztatására általában dicséretre méltónak tartja — bizonyos kompromisszumos megoldásra már maga is hajlandó volna: tartsa meg az új irodalmi tót nyelv a cseh nyelvtan a lapszabályait, ellenben egyes tót fordulatok és nyelvjárási szavak felvétele által a stílus őrizze meg eredeti tót színezetét is.¹ Bernolák munkái közül a szótárt említi két ízben, merőben ellentétes véleménnyel. Azt a kevéske dicséretet, amelyet megjelelése után nem tagadott meg tőle, vagy tíz évvel később a legteljesebb lekicsinylésre változtatta.² Akiknek szava még tekintélyt kölcsönzött a hazai protestánsok előtt, PALKOVIČ JIŘÍ, a pozsonyi ev. líceumban a «csehszlovák» nyelv tanára, és JUNGMANN szintén nem helyeselték a Bernolák-féle iskola által járt utat; az irodalmi nyelv kérdésében való álláspontjukat ki is fejtették, de élesebben nem fordultak szembe a bernolákistákkal.³ Egyedül PALACKY hallatott

¹ SCHAFFARIK, PAUL JOSEPH, Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. Ofen, 1826. 389.

² «Man kann nicht läugnen, dass es mit vielem Fleiss gesammelt hat, und sein Werk wird immer als das vollständigste Idiotikon über die slovakische Sprechart interessant und schätzbar seyn; wenn man gleich sehr bezweifeln muss, dass es je den beabsichtigten Zweck erreichen wird» (Korr. Safaríka I, 305). 1836-ban már így ír róla: «Wegen Bernolák und Murko hatten sie mir früher nichts geschrieben: beide sollen Sie erhalten, wiewohl es sich kaum der Mühe lohnt, den elenden Bernolák so weit zu schicken, der eine Compilation aus böhmischen Wörterbüchern ist. Alles was darin brauchbar und echtslovakisch, hat Jungmann in sein Wörterbuch aufgenommen» (uo. II, 526). — Bernolák szótárát JUNGMANN valamivel kedvezőbben ítélte meg: «Pro skaumatele slowenskéého jazyka dobrá pomůcka, bodejž jen nářečí to od českého cele neodlaučil!» (Historie literatury české. W Praze 1849. 2. kiad. 375), de később HATTALA (Pocátečné skupeniny souhlásek československých, v Praze 1870. 15) és utána a cseh irodalomtörténet minden tudományos és gyakorlati értéket megtagad tőle (vö. pl. VLČEK: Literatura česká XIX. stol. I. 424; Dějiny české literatury III. v Praze 1931. 2. kiad. 288) és különösen szívesen hivatkozik ŠAFARIKRA, aki állítólag az mondta, hogy Bernolák szótárára kár volt a papírosért és nyomásért. Részletesebben foglalkozott vele WEINGART (i. m.) és több szempontból is rámutatva fogyatkozásaira megállapította, hogy csak kultúrtörténeti jelentősége van. (A régebbi véleményeket lásd ott.) Inkább csak katolikus részről kapott olykor elismerést. HOLLÝ dicsérte («To je ovšem výborný a znamenitý slovár... Tovaryšstvo I, 58), TICHOMÍR védelmébe vette (Literárne listy V, 60), újabban pedig STANISLAV ad neki elégtételt (i. m. 11). A cseh irodalomtörténet ma is állja régi ítéletét (vö. JAKUBEC, JAN, Dějiny literatury české. II. Praha 1934. 84).

³ Vö. PALKOVIČ: Tydennik I. évf. (1812), előszó XII. 1. (idézi a Lit. česká XIX. stol. I, 590) és JUNGMANN: Časopis Českého Museum 1832 (VI. évf.), 177 (idézi CZAMBEL, Slováci a ich reč. Bp., 1903. 192).

élesebb hangokat,¹ mert még a tekintélyes KOLLÁR is, bár nem tartozott a tót nyelvnek a csehtől való teljes elszakadását kívánók táborába, csak akkor emelte fel hangosan szavát, mikor a szeparatista törekvések már protestáns részről is megindultak.² Addig sokkal nagyobb türelmet mutatott: evangélikus létére belépett a HAMULJÁK-féle egyesületbe, amely «Spolok milovnikov reči a literatúry slovenskej» néven a Bernolák által alapított Towarišstwo folytatása volt, sőt még az egyesület elnökségét is vállalta. Jóindulatát a tót nyelv iránt azzal is megmutatta, hogy Bernolák szótárának mielőbbi kiadását maga is sürgette.³ Az 1846-ban történt hangulatváltozása azonban odáig ment, hogy mint bécsi egyetemi tanár befolyásával azt is keresztül vitte, hogy az osztrák kormány 1851-ben a cseh nyelvet ismerte el a tótok irodalmi nyelvül (vö. CZAMBEL i. m. 200).

A XIX. század első négy évtizedének tót irodalma ennek a kettős-ségnek a jegyében folyt : az egyik oldalon Bernolák iskolájának kitartó, bár egyre gyengülő munkássága — ez HOLLÝ költészetében érte el csúcspontját, — a másik oldalon pedig a KOLLÁR és ŠAFÁRIK kölesönözte tekintély alapján a cseh nyelv további ápolása. Így érkezett el aztán az az idő, amikor ŠTÚR személyében az önálló tót irodalmi nyelvnek új apostola támadt, és ezzel lezárult egy korszak, amelyben két irodalmi nyelv használata mellett építgette a tót irodalom a maga szellemi várát. ŠTÚR új iránya azonban nemcsak Bernolák iskolájának halálát jelentette — amint ezt az irodalomtörténet általában szívesen hangoztatja, — hanem rövid ideig tartó virágzását nem számítva a KOLLÁR és ŠAFÁRIK által támogatott csehes irányét is.

Túl nőne dolgozatunk keretein, ha részletezni akarnók azt a szellemi és politikai hátteret, amelyből ŠTÚR törekvéseinek irányító indítékait vette; csupán arra szorítkozunk, mi volt ŠTÚR iskolájának viszonya Bernolákhöz. Az irodalomtörténet ebben a kérdésben már megfogalmazta a maga véleményét. Törekvéseinek tárgyi oldalát, a nyelvet illetőleg ŠTÚR Bernolákot választotta mintának abban, hogy helyesírása alapjául szintén a fonetikát vette; eltér azonban tőle a nyelvjárás megválasztá-

¹ «L. 1787 nãkterí farãri okolo Trnavského navedením Ant. Bernolãka zamyslíli sobě swým vlastním nářečím psãti, a sice podle pravidel, která sobě sami tudíř ustanovili.» ...«zdã se, jakoby následovníci Bernolãkowi způsob swúj jen pro pohodlí swé byli zamyslíli.» PALACKÝ: Časopis Českého Museum 1829 (IV.), 31 (idézi a Literárne listy III, 37).

² Vö. Hlasowé o potřebě jednoty spisowného jazyka pro Čechy, Morawany a Slowáky. Spisů musejních číslo XXII. W Praze, 1846.

³ Vö. Františka Palackého korrespondence a zápisky. K tisku připravil Dr. V. J. NOVÁČEK. II. V Praze 1902. 102.

sában. ŠTÚR és köre maga is tudatában volt ennek, és egyikük — természetesen az újítókat jellemző fölényvel és önbizalommal — úgy fogalmazta meg véleményüket, hogy a Bernolák-féle iskola művei nem tökéletesek ugyan, de előkészítők, az ő közös céljukhoz egyengették az utat.¹ Ennél a józan felfogásnál találunk ugyan lelkesebb hangot is, éppen magáról Bernolákról, de ezt a hangot talán nem is annyira a személynek, mint inkább annak az ügynek szóló lelkesedés diktálta, amelyért Bernolák síkra szállt.² A ŠTÚR-féle új, a középtót nyelvjáráson alapuló irodalmi nyelv diadalra jutásával befejeződő korszakkal azonban nemcsak Bernolák iskolája szűnt meg, de ez azt is jelentette, hogy a Bernolák-féle kérdés a napi aktualitás porondjáról hovatovább az irodalomtörténet mezejére kezdett leszorulni.

Itt aztán a kilencvenes években jutott különösebben előtérbe, amihez a Grammatica megjelenésének és a Towarišstvo alapításának százéves fordulója is alkalmul szolgált. Ez az idő egyébként egybeesik az első nagyobb, szellemtörténeti alapon írt tót irodalomtörténet megjelenésével is (VLČEK, Dejiny lit. slovenskej. Turč. Sv. Martin, 1890). Ebben jelenik meg az első modern, átfogó összefoglalás és méltatás Bernolákról és iskolájáról; egyes megállapításai még ma is normák a Bernolák-kérdésben.³

A tót szellemi élet ekkor kettős arcot mutat. Az egyik a magyar viszonyok éles bírálásával és ellenzékies, elégedetlenkedő, mondhatni a magyarsággal szemben ellenséges állásfoglalásával a napi életben és sajtóban csakúgy, mint az irodalomban az ország határain túlra, Oroszország és Csehország felé tekintget; a másik, a szerényebb, még a magyar talajban érzi gyökereit és nem is akarja onnan kiszakítani. Ez a kettős-arcú szellemiség rányomja bélyegét az irodalomra és történetére is egyaránt. Nemcsak a jelent éli másképpen, de a múltat is másképpen látja s e szerint Bernolákot sem érzi egyformán magáénak: az egyik beéri a Grammatica megjelenésének százéves fordulója alkalmából való megemlékezéssel, a másik három hatalmas kötettel ünnepli meg a Towarišstvo alapításának centenáriumát.⁴ VLČEK csak a tények hűvös megállapításánál marad, a «Tovaryšstvo» c. kiadvány cikkei lelkesedéstől buzognak

¹ Vö. HODŽA, M. M., Epigenes Slovenicus. Leutschoviae, 1847. 12.

² HURBAN, J. M.: Slovenskje Pohladi 1847. 25.

³ Kissé részletesebben megjelent külön is «Bernolák a jeho škola. V storocnú pamät' prvej gramatiky slovenskej» címen a SP. 1890-es évf.-ban és VLČEK, «Slovensku» c. kötetében.

⁴ Tovaryšstvo. Sborník literárnych prác v storocnú pamät' prvého «Učeného slovenského tovaryšstva» Usporiadal a z pomoci priateľov slovenskej spisby vydal FR. RICHARD OSVALD. I—III. V Ružomberku 1893, 1895, 1900.

mindaz iránt, ami Bernolákkal és iskolájával kapcsolatos. A *Tovaryšstvo* frói — leginkább katolikus papok — Bernolák munkásságának korszakalkotó hivatást tulajdonítanak. Ezt abban látják, hogy a tót népet visszavezette önmagához, amikor a tót nyelvet kiszabadította a cseh szolgaságból és kimondta a tót irodalom önállóságát.¹ Ennek a hangsúlyozása, valamint annak a lelkes magyar hazafiságnak² megnyilatkozása, amely a «*Tovaryšstvo*» íróit minden öntudatos tótságuk mellett is jellemzi, nem kevésbé a csehekkel szemben való idegenkedésük, mondhatni, ellenszenvük eredményezte VLČEKnek azt a megjegyzését, hogy a *Tovaryšstvo* tendenciózusan színezett cikkeit csak óvatosan szabad használni (Lit. česká XIX. stol. I, 423). Az elfogultság vádját azonban vissza kell fordítanunk VLČEKre. Míg tót irodalomtörténetében Bernolákot és munkásságát kellő tárgyilagossággal s érzelmi megnyilatkozásoktól való tartózkodással méltatta — ha van benne némi érzelmi megnyilatkozás, ez inkább tót lélekből fakadónak hat, — cseh irodalomtörténetében (Dějiny literatury české³ III, 287 kk.) és a XIX. század cseh irodalmáról szóló munkában (Lit. česká XIX. stol. I, 424) Bernolák jelentőségével és értékével szemben teljesen tagadó álláspontra helyezkedik, folyvást másoknak Bernolákról, a nyelvészeiről mondott kedvezőtlen ítéleteire hivatkozva.⁴ VLČEK itten a mindenkori cseh álláspontot képviseli, amely Bernolák nyelvészeti szempontból kifogásolható gyöngé oldalainak túlságos hangsúlyozásával kétségbe vonja a tót irodalom fejlődésére tett hatását és jelentőségét.⁴

VLČEK irodalomtörténetének megjelenése után főleg két kérdés van

¹ *Tovaryšstvo* II, 26. Hogy Bernolák csakugyan a cseh nyelvet akarta elejteni, azt minden ellenkező véleménnyel szemben iskolájának legjobb stílistája, FANDLI, és egyetlen költője, HOLLY is bizonyítja: «Budemeji aj pozatfm od inšich vysmívani? Budemeji aj budúčne písebné pero od Moravca, knihy od Čecha požičávat?» (FANDLI, Hospodár c. művéből idézi VLČEK, «Slovensku» 257). «On že ge ustanowen k tomu sám, naňho táto samého | Práca čeká, a bi Češku zahnal, s wogu Matku Slowenku | Skrísil, a na vlastné za Panonowicu Místo osádlil» (Chválospev na Antona Bernoláka).

² Vö. pl. FR. RICH. OSVALD, Naše příklady c. értekezését (Tov. II. 14) és JOZEF KOHŮTH (-ill. jelzéssel) Bernolákról közölt írásait a *Tov. I, II.* kötetében.

³ Különösen Šafárikra és Hattalára hivatkozik szívesen. Šafáriknak és Hattalának a Slowárról szóló kritikájáról más helyen szólunk. A nyelvtanról HATTALA szintén kedvezőtlenül nyilatkozott: «Ten (t. i. Bernolák) i jazyk i pravopis pre Slovákov tak ustrojil, ze v nich ani stopy filologickej kritiky, ktorú stále na jazyku mal, skutočne nebadat!» (Mluvnica jaz. slovenského. Pošt', 1865. 15—16).

⁴ A cseh irodalomtörténet már VLČEK előtt is teljesen meddőnek tartotta Bernolák munkásságát (vö. PŘEDBECHTEL, Rozhled dejín českoslovanské literatury. V Kroměříži 1872. 2. kiad. XXI. l.).

az érdeklődés előterében. Az egyik: milyen nyelvjárást emelt Bernolák irodalmi nyelvvé. VLČEK azt tanította, hogy Bernolák nyelve a nagyszombati nyelvjárás; ez a véleménye azonban nem talált általános elfogadásra. J. KOHŮTH Bernolák szótárának előszavára hivatkozva («uniformem vel magis generalem cultiorum et eruditorum usum»), OSVALD pedig HOLLÝ Chválospevjének az eredeti kéziratban lévő, de a kiadásból kihagyott néhány sorára való hivatkozással tagadta, hogy Bernolák a nagyszombati nyelvjárást tette meg irodalmi nyelvnek. Bernoláknak szerintük ilyen szándéka nem is volt; erre vall szótárának bevezetése is, ellenkező esetben HOLLÝ Chválospevjének említett sorai is érthetetlenek volnának.¹ — Ebben a kérdésben az újabb vélemények közül hadd álljon itt kettő: VÁŽNÝ szerint Bernolák nem indult ki egy nyelvjárásból sem, hogy azt irodalmivá tegye, hanem az akkori cseh irodalmi nyelvből indult ki, amelybe aztán belevitt néhány általános tót vagy nyugati-tót jelenséget kortársai katolikus tendenciájú cseh-szlovák nyelvének szellemében (i. m. 159). NOVÁK szerint Nagyszombatban, mint kultúrközpontban kifejlődött a kulturált cseh nyelvnek egy különleges nagyszombati változata, s ebből további fejlődéssel, a kikerülhetetlen, főképpen szókészletli szlovakizmusok felszívásával, valamint a cseh nyelvnek tótos kiejtésével alakult ki a művelt, főképpen nyugatszlovenszkói papi körökben az első tót irodalmi nyelv, amelyet aztán a kornak megfelelő átértékelésben Bernolák foglalt szabályokba (SP. LIV, 284).

A másik kérdés, amely ekkor jut előtérbe, sőt csak ekkor tűnik föl, s Bernolák személyiségének és egész munkásságának megítélésére nézve döntő fontosságú, a Slowár² bevezetésének egyik szakasza: «Secundo, quod vigore Articuli VII, Diaetae Anni 1792. Lingua Ungarica velut principalis ad obtinenda publica munia intra fines huius regni sit praescripta, ideoque per caeteras Nationes Ungariam incolentes, necessario discenda. Cum itaque facillime quivis condiscere possit idioma Hungaricum, si eidem nativae Linguae vocabula, constructionesque hungarice explanentur; cum item post Ungaros plurimi sint numero in Pannonia Slavi: in concinnando dictionario meo partis maioris rationem me habere vel invitum oportuit; ut sic beneficium, quod in propagationem quoque Hungaricae Linguae praesenti opere praestare pergo, uberes fructus in plures

¹ HOLLÝ, Chválospev na Antona Bernoláka. Az említett, de a kiadásból hiányzó sorokban Trenčanka, Turčanka, Liptovčanka, Oravka, Nitranka, «ag spanilozrostlá v Parsúbe Trnavka» állnak Matka Slovenka körül és vele együtt imádkoznak (Literárne listy III, 86).

² Slowár Slowenský Česko-Latinsko-Nemecko-Uherský: seu Lexicon Slavicum Bohemico-Latino-Germanico-Ungaricum auctore Antonio Bernolák nobili Pannonio Szlancicensi. I—VI. Budae, 1825—1827.

dimanent. Si cunctis Pannoniis Slavis notum fuerit idioma Ungaricum, maxima ex parte Ungaram mox conspiciere licebit Hungaricam». (A bevezetés magyar fordításában a VI. kötet elején: «Ha Pannoniának minden tót lakossai előtt ismeretes leszén a Magyar nyelv, rövid idő alatt az egész országban minden felől magyar szó fog hangzani.»)

A bevezetésnek ez a pontja egyike volt a Bernolákkal kapcsolatos legnagyobb rejtélyeknek. Ez adott alkalmat a legtöbb találgatásra, míg végül RAPANTnak sikerült kielégítően megmagyaráznia. Mentor (írói név) vetette először Bernoláknak szemére azokat a szavakat, melyekkel a szótár célját abban jelölte meg, hogy a tótok megtanuljanak magyarul, tehát magyarosodjanak meg. Bernoláknak ez a szándéka — Mentor szerint — mindig sötét folt marad jellemén: «ostane vždy tmavou škvrnou v ráze Bernolákovom» (Lit. listy IV, 98). A szerkesztő megjegyzésében mindjárt meg is védi Bernolákot: ha csakugyan lett volna ilyen jellembeli fogyatkozása, akkor HOLLÝ, ez az őszintén tót lélek nem énekelte volna meg. Mindjárt meg is jegyzi, hogy időszerű volna a szótárnak ezt a pontját az akkori viszonyokból valakinek megmagyaráznia. Erre a magyarázatra ŠKULTÉTY vállalkozott, mégpedig először egy analógiával. Szerinte Bernoláknak e szavai igen hasonlítanak a Staré Nowiny (megj. Besztercebányán 1785—86-ban) hasonló szellemű nyilatkozataira. Az említett újság általában tele van a tótok és a tót nyelv dicséretével, mégis ilyen kijelentések is vannak benne: «Literatura Slowanská gest potrebná a slaužj k rozšjrenj známosti reči německé.» ŠKULTÉTY felteszi, hogy Bernolák ismerte a Staré Nowinyt, mert ez a botlása, amely nem vall elég öntudatra, nagyon hasonlít a Staré Nowiny íróiéhoz.¹ Ezt az analógiát később kiegészíti egy másikkal: KOPITART, a szlovén származású jeles tudóst említi, aki azért örül és azért tartja hasznosnak a bécsi egyetemen és más ausztriai intézetekben a szláv tanszékek fölállítását, mert a hivatalos német nyelv így tud szerezni magának prozelitákat. ŠKULTÉTY levonja ebből következtetéseit: abban az időben, mikor a különböző szlávok nem voltak még szabadok, a nemzeti ellenséggel szemben még nem mertek nyíltan harcba szállni, hanem ravaszsággal és rászedéssel segítettek magukon (SP. 1907: 117—120). Később ŠKULTÉTY nem éri be ennyivel. 1913-ban, Bernolák halálának századik évfordulója alkalmából írt cikkében megint felveti ezt a kérdést, de úgy, hogy a szótár előszavát talán nem is Bernolák, hanem a szótár kiadója, PALKOVIČ kanonok írta (Nár. Nov. 1913. jan. 21). 1920-ban megint új véleményyel

¹ SP. XVII, 552—7. — RAPANT (K počiatkom maďarizácie I, 581) inkább azt tartja, hogy nem az írók személyes öntudata volt gyenge, hanem inkább a társadalom nemtörődősége volt nagy a tót irodalommal szemben.

áll elő: azt állítja, hogy szótárát Bernolák magyar értelmezés nélkül készítette el, tehát a bevezetésnek kifogásolt pontját nem is írhatta. Ez PALKOVIČ kanonok műve, aki a szótárt megvette, kibővítette a magyar résszel és kiadta a saját költségén (i. m. 21—22). ŠKULTÁTYNEK e minden alapot nélkülöző állítását senki sem fogadta el, aki a kérdéssel foglalkozott. PRAŽÁK ugyan maga sem tudja megmagyarázni, hogy milyen hátteret kell keresni Bernolák szavai mögött, de esetleg megengedhetőnek tartja, hogy valaki más toldotta a szótárba az említett szakaszt, mint ŠKULTÁTY mondja; egyébként szerinte a szótárnak e pontjára alig lehet valaha is világosságot deríteni (Děj. 147—148). WEINGART határozottan elveti ŠKULTÁTYNAK azt a nézetét, hogy PALKOVIČ kanonok toldotta be az említett szöveget (Príspevky 753). A kérdést RAPANT oldotta meg, komoly érvekkel bebizonyítva, hogy mind a szótár magyar értelmezése, mind az előszó Bernolák munkája; PALKOVIČ csak a VI. kötetet, az indexet készítette el és Bernoláknak latinul írt előszavát magyarra fordítva e kötet elejére helyezte. A legdöntőbb bizonyíték itt az 1811. évi Canonica visitatio. Ennek a szótárra vonatkozó perdöntő része így hangzik: «Praeterea a natura ad laborem duratus originale, novumque prorsus et haecenus orbi literario minime visum Heo publico utilissimum magnum opus 5 Voluminibus ac 1524 phylaris scriptus constans 20 annorum labore incredibili, industria inerrabili, patientia invincibili succisivis ab officio horis slavica, latina, germanica, hungarica et bohemica linguis confectum septies ad limam revocatum et toties ad purum noviter descriptum cum approbatione censurae caes. regiae pro typo 23 millia florum exposcente iam ante triennium ex integro praeparatum habet». (Közölve a Literárne listy III, 19.)

RAPANT azonban nemcsak így tisztázta a kérdést, hanem a tót tudósok közül elsőnek mert kimondani olyan dolgokat, amelyek Bernolákot megfosztják ugyan a «márodny buditel» dicsfényétől, amelyet a tót nemzeti önállóság rajongói voltak személye köré, de egyúttal megvédik a magyarkodás vádja ellen is, amellyel meg a csehszlovák egység hívei próbálták a tót nyelv érdekében kifejtett munkásságának értékét kisebbiteni. RAPANT megállapításait röviden összefoglalva: Bernolák nemcsak élete nagyobbik felével, de nézeteivel és felfogásával is a XVIII. század gyermeke: nemzeti érzésével még a hungarizmus alapján áll, törekvéseinek célja pedig az anyanyelv segítségével a nép vallási és különféle világi szükségleteinek kielégítése. Erre az alapvető, középkori jellegre azonban már rávetített sugaraikat a felvilágosodás és újjászületés eszméi is.¹

¹ RAPANT, D., Mad'arónstvo Bernolákovo. V Bratislave, 1930. (Zvláštny odtlačok zo «Slovenského diela» 1929—30.)

RAPANT előtt és után is, mint majd látni fogjuk, sokan megkísérelték a Bernolák személye körül felmerült kérdéseket tisztázni és helyét a tót szellemi életben megjelölni. Ezek a kísérletek azonban nem vitték előbbre a kérdés megoldását s csak egyhelyben topogást jelentenek. A kiindulás kétféle szemszöge nem is eredményezhet más megoldást, mint azt, hogy Bernolák mindegyik felfogás számára olyannak tűnik fel, amilyennek szeretné : a nemzeti önállóság rajongói számára a «národný buditeľ», a cseh-szlovák egység hívei számára pedig a «rozkolník» képét mutatja. Az igazság szempontjából pedig egyik magyarázat sem kielégítő.

Mindannak, ami a tót irodalmi nyelv kialakulásával és így Bernolák működésével is kapcsolatos, új szakasza kezdődik el a csehszlovák állam megalakulásával. Annyi bizonyos, hogy soha jobb alkalom nem kínálkozott arra, hogy azt a nyelvi egységet az irodalomban, amelynek kötelékeit tudatosan Bernolák kezdte bontogatni és végképpen ŠTŮR szakította széjjel, újból visszaállítsák. Alighogy az új állam megalakult, a nyelvi kérdésnek a felvetése nem is maradt el. Egymásután három nagyobb terjedelmű munka jelent meg, amely a tót irodalmi nyelv kialakulásának kérdésével foglalkozik: HODŽA MILÁN, ŠKULTÉTY JÓZSEF és PRAŽÁK ALBERT fentebb már idézett művei. Az első kettő tót ember munkája, s így nemcsak érthető, de természetes is, hogy ezek a művek nem az egységes irodalmi nyelv visszaállítását célozzák, bár a cseh és tót egyesülésen érzett öröm jegyében íródtak, hanem csak magyarázatát akarják adni — kiki a maga módján — azoknak a nyelvi törekvéseknek, amelyek 1790-től zajlottak a tót irodalomban. Mindkét munka más-más felfogásban ugyan, de végeredményben egy célt szolgál : az új állam keretében, két irodalmi nyelv mellett elősegíteni a teljes nemzeti összhangot. Ami a Bernolák-féle kezdetet illeti, egyben mégis megegyeznek : mindketten a politikai viszonyokban látják azokat az indítékokat, amelyek ehhez a lépéshez vezettek. Ezeknek a hatását és eredményét azonban teljesen máskép fogja fel mindegyik szerző. HODŽA szerint Bernolák szubjektív indítékaival, amelyekkel az önálló tót nyelvet megkísérelte, alapjában véve nem lehet elutasítólag szembehelyezkedni, amint a csehek teszik (i. m. 63). Különben is ő maga csak formális eszköze volt ennek az evolúciónak, amely a tótoknál az ellenreformáció nagy hatásában nyilvánult meg.¹ Tulajdonképpen már ezzel a szellemi

¹ VÁŽNÝ szintén állítja, hogy Bernolákot nemcsak az önálló Szlovákia gondolata vezette mint történeti és néprajzi egységé (amelynek látható jele kell hogy legyen a nyelvi önállóság is, önálló irodalmi nyelvvel és önálló irodalommal), hanem az ellenreformáció gondolatának szolgálata is, amelynek hatása a Tótföldön sokkal mélyebb volt, mint Csehországban, valamint a hungarizmus akkor születő állami és nemzeti eszméi (VÁŽNÝ, i. m. 155).

elkülönüléssel kezdődött a csehszlovák szakadás (74—75), de Bernolák és Štúr mozgalmának háttere a politikai viszonyokban keresendő. A cseh-tót nyelvi elszakadás szerinte nem a tót nyelvből adódó belső szükségességből eredt. A tót nyelv azért alakult ki, mert a tótság magyar légkörben élt, politikailag elválasztva Morvaországtól és Csehországtól, és így könnyebben alávetette magát a magyar államiság erősebb szellemének. Bernolák és Štúr mozgalmának eredménye több volt, mint a tót irodalmi nyelv kialakulása; ez egyúttal az egységes kulturális testnek ketté, két különböző nemzeti egyéniségre való szakadása is volt (i. m. 288, 8—9).

ŠKULTÉTY egészen másképp állítja be a helyzetet. Szerinte ilyen kulturális egység a csehek és a tótok között nem volt, ez éppen a tót renaissance-szal, főképpen pedig ŠTÚRRAL kezdődik (76 és 114); de másban sem ért egyet HODŽÁVAL. Mint általában az újabb tót felfogás, Bernoláknak és iskolájának ŠKULTÉTY is már erősen átfűtött tót nemzeti érzést tulajdonít, amelynek tudatos célja volt megmenteni a népet és nyelvet, tehát munkásságuk nem mentes bizonyos forradalmi jellegtől (i. m. 9). HODŽA viszont ennyit még nem tulajdonít Bernoláknak. Szerinte Bernoláknál a nemzeti gondolat csak szárazon és melleleg van felvetve, amelyet az akkori, minden összekötő eszme nélkül való, lelkileg még fel nem készült tótság nem tudott befogadni (i. m. 78).

E két egymástól élesen különböző felfogású könyv után alig két évvel jelent meg a harmadik, egy cseh ember tollából. PRAŽÁK ALBERT prágai egyetemi tanár könyve ez.¹ PRAŽÁKNAK nem is titkolt szándéka az irodalmi nyelv egységének a visszaállítása², tehát még fokozottabb mértékben tör pálcat a tót szeparatiztikus törekvések fölé, mint ahogy azt a cseh irodalomtörténet általában tette. Munkájában PRAŽÁK azt igyekszik bizonyítani, hogy a tótok magukat nyelvileg és műveltségileg is mindig egy nemzetnek érezték a csehekkel, s csak Bernolák és Štúr zavarták ezt az érzést; velük állt be a fordulat és a lassú szakadás (Děj. 64). Szerinte az irodalmi cseh és a népi tót nyelv között a különbségek igazán kicsinyek, csak nyelvjárásiak voltak és sehogyan sem

¹ Érdekes a munka megírásának története. PRAŽÁK először az élő szó erejével szállt síkra céljáért. Erről a tárgyról 1921-ben előadást tartott a tót tanárok részére rendezett továbbképző tanfolyamon Prágában, majd 1921 nyarán a pozsonyi egyetemen rendezett tanítói tanfolyamon. 1921/22-ben egyetemi előadásul választotta e tárgyat és előadásait hallgatói kérelmére adta ki könyvalakban (vö. előszó).

² Még jobban kitűnik ez egy másik munkájából: Česi a Slováci. Literárně dějepisně poznamky k československému poměru. V Praze 1920, amelyet ezekkel a szavakkal fejez be: «slovenský nacionalizmus... musí ustoupiti prostě od své provinčnosti k celonárodnímu základu, zčeskoslovenštiti» 183).

jogosították fel a tótokat arra a véleményre, hogy nyelvük különbözik a csehtől, s így joga van önálló irodalmi életre. Azzal, hogy Bernolák a tót nyelvnek ilyen jogot tulajdonított, erőszakosan belenyúlt a nyelvi fejlődésbe; kezdeményezését a csehek és az evangélikusok nem is nézték másnak, mint fölösleges és erőszakos beavatkozásnak (Děj. 129). Szerinte Bernolákot a tót nyelvnek a csehtől való elszakításában politikai indítékok vezették, t. i., hogy a hazai tót nyelv művelése által a tótok közelebb jussanak a magyar nyelvhez, a megmagyarosodáshoz. Az ő tót nyelve tulajdonképpen és mindenekelőtt politikai tény,¹ ezért pártolták a felsőbb hatóságok is ezt a «hbitý rozkolník»-ot (Děj. 142, Česi a Slováci 76—77). DOBROVSKÝ és RIBAY azért nem ismerték el Bernolák vállalkozásának jogosultságát, mert külső okokból keletkezett, s mert célja a bohemizmustól való elszakadás és a hungarizmusoz való közeledés volt, végül mert nem támaszkodhatott belső érvekre, főleg nyelveikre (Česi a Slováci 79). PRAŽÁK, hogy saját nézeteinek nagyobb kelendőse és hatóereje legyen, a tudós világ megállapításaira való hivatkozással megint csak hangsúlyozza, hogy Bernolák munkájával végeredményben nem jött létre sem specifikusan tót nyelvtan, sem specifikusan tót szótár, csak éppen némely alaktani változás állt be a csehszlovák nyelvi alapon (uo.).

Ilyen és ehhez hasonló gondolatokat ugyanilyen átlátszó szándékkal mások is hangoztattak a huszas években. KÁLAL KAREL cseh, HOLUBY Joz. LUD. pedig tót részről próbálja elhithetni a cseh és a tót nép egy nemzet voltát.² PASTRNEK szerint Bernolák kísérlete az önálló tót irodalmi nyelv megalkotására nem pusztán folytatása a katolikus írók tótostító írásmódjának, hanem szándékosan elszakadó és messzire ható lépés a magyar állami gondolat érdekében (uo. 66). VONDRÁK szintén pálcát tör az elszakadás fölött: «Že tato odluka byla chybou, musí nyní uznati každý objektivní pozorovatel. Nyni je treba pokud je to jeste vůbec možné, hledati způsob a cesty k nápravě.»³ Legfeltűnőbb azonban BUJNÁK PÁL vélekedése. Sem Bernolákot, sem iskolájának munkásságát tót részről soha olyan támadás nem érte, mint tőle. Bernolák kezdeményezése szerinte káros lépés volt, téves ösvény, nyelve emészthetetlen *trnavčina*, s ebből csak kára volt az irodalomnak, akárcsak HOLLY működéséből, amely eltévelyedés, epizód.⁴

¹ «Tyto Bernolákovy zavěry mají přichuť výhradně politickou. Proto jeho slovenština je vlastně a především *akt politický*» (Česi a Slováci 76).

² Slovenská čítanka. Uspořádá JÁN KABELÍK. V Praze 1925. 331—342.

³ VONDRÁK, V., Vývoj současného spisovného českého jazyka. Brno, 1926. 73.

⁴ Slovenská čítanka 177—8.

Mindez, akár burkolt, akár nyílt formában nyilatkozott meg, hivatva volt egyengetni az utat a közös irodalmi nyelvhez, természetesen a cseh nyelv javára. Azonban ezek a különböző oldalról jövő célozgatások nem eredményeztek többet, mint azt, hogy a tót helyesíráson eszközöltek néhány olyan változtatást a fonetika javára, amelyekkel a cseh helyesíráshoz s ezzel egyúttal a cseh kiejtéshez akarták közelebb hozni.¹ De mennél nagyobb volt a csehek igyekezete az egy nemzetre való hivatkozással a maguk malmára hajtani a vizet, annál inkább erősödött a tót öntudat, s a cseh és tót együttélés utolsó éveiben már akadnak, akik a minden téren kizsákmányolásra törekvő cseh politika ellen a nyelvi kérdésben is bátor hangon merik követelni a tót nyelv jogait.² Az 1937-es év — a Dissertatio megjelenésének 150. fordulója — aztán jó alkalom arra, hogy a tótság külön nyelvéhez való öntudatos ragaszkodását félre nem magyarázható módon kifejezésre juttassa. A jubileum méltó megülésére az év elejétől lelkes előkészületek folynak: Bernolákot, a «márodná pohroma»³ (a csehek ennek tekintették a nyelvi elszakadást) egyik okozóját, aki nemzeti szempontból «rozkolník» (PRAŽÁK, Děj. 142), tudományos értékre pedig csak «pro svou myšlenkou nadšeny dilettant» (WEINGART i. m. 729) volt a csehek szemében, országszerte meleg ünnepségben részesítik. Két szobrot is állítanak neki: egyet Nagyszombatban, egyet pedig papi működése színhelyén, Érsekújvárott.

Az ünneplésből a napi sajtó is kiveszi a részét. Cikk cikk után lát napvilágot, s ha a napi politika diktálta megnyilatkozásokban van is sok ellentét⁴ és az ünneplésbe olykor zavaró, újságírói túlbuzgóságból ügyetlen hangok is kerülnek, az egész mégis úgy tűnik fel, mint hangos tüntetés a tót nyelv, a tót gondolat mellett, a nélkül azonban, hogy

¹ Vö. Pravidlá slovenského pravopisu. V Prahe 1931. De az 1940-ben megjelent új helyesírási szabályzat (Pravidlá slovenského pravopisu Turč. Sv. Martin) ezeket az 1931-ben végrehajtott változtatásokat törölte és visszaállította helyettük az 1931 előtt érvényben és szokásban volt írásmódot.

² Vö. NOVÁK, L'udovít, Jazykovedné glosy k československej otázke. Turč. Sv. Martin, 1935.

³ Vö. Lit. česká XIX. stol. I, 353.

⁴ Néhány újság szemelvény: A Slovenský Juh 1937. V. 8. száma tiltakozik a Nový Svet «Bernolák pôvodca odluky» című cikke ellen, 1937. VII. 17. száma pedig «Bernolák — sjednotiteľ» címen közöl cikket. — Szokatlanul furcsa beállítású az «Anton Bernolák ako vedec — diplomat» felírástú cikk (Slovenský Juh 1937. VIII. 28). Szerinte Bernoláktól genialis gondolat volt, hogy a tót nyelvet azért vezeti be, hogy a tótok könnyebben megtanuljanak magyarul: «To bola geniálna myšlienka a bez tohoto triku by sme si ťažko vedeli vysvetliť, že bernolákovská slovenčina tak rýchle a bez prekážok mohla rozšírovať. Kým zbadali Bernolákov čin, to lahodne pretiahnutie medového motúzka popod nos, už bolo neskoro.»

a csehekkel, az államhatalom tulajdonképpeni birtokosaival szemben teljes ellentétbe bocsátkozott volna. De nemcsak a közélet és a napi sajtó, a tudományos világ is kiveszi részét az ünneplésből. HEINRICH BARTEK gondozásában megjelenik a *Dissertatio* és *Orthographia* fototipikus új kiadása. S a folyóiratok lapjain is frissebb, szinte szokatlan hangok csodálkoztatják el az olvasót. Nemcsak azért, mert a múlttól eltérően Bernolákot mint nyelvészt is kedvezőbben ítélik meg (sőt mondhatni fölfedezik, mert azt a kevés elismerést nem számítva, amely inkább csak katolikus részről jutott neki, eddig általában csak hibáit látták meg), de azért is, mert ha nem is nagyon feszegetik azt, hogy Bernolák az irodalmi tót nyelv megalkotásával tulajdonképpen a cseh nyelv használatát igyekezett kiküszöbölni, az önálló irodalmi nyelvet, mint a tót nép egyik legnagyobb értékét, legdrágább kincsét állítják a minden téren érvényesülő cseh hatalommal szembe. Öntudatosan hirdetik, hogy ez a legdrágább kincs, az önálló irodalmi nyelv Bernolák idejétől kezdve a tót nép minden más jogának is a szimboluma.¹ Másképp látják a cseh és a tót nép múltbeli kapcsolatát s azokat a viszonyokat is, amelyekben Bernolák törekvései elindultak. Két pontját említem csak MIŠKOVICĚ A. értekezésének: az egyik, a mindenkori cseh felfogástól teljesen különböző bátor nézete az, hogy Bernolák fellépésében nem kell látni a csehekkel való irodalmi egységnek valamilyen megzavarását, mert míg a nemzet lelkileg aludt, ilyen az evangélikusok gyöngé kapcsolatain kívül nem is volt. A XVII. és XVIII. század szellemi légkörét rajzolva — amelyben a tót nemzeti gondolat is létrejött — azt vallja, hogy a tótok akkor szellemileg szabadok voltak és nem is lehet szó semmiféle magyar szupremációról. Sőt! A XVII. században és a XVIII. század első felében éppen a tót elem az uralkodó és expanzív: telepes anyagot ad a magyar Alföldnek és saját fészkeben is erősödik (SMS. XIV, 387—409). Nem túlságosan sok az, amit a Bernolák-jubileum alkalmával elhangzott különféle nyilatkozatokból, mint előbbre jutó lépést könyvelhetünk el. De az ilyen nyilatkozat is, mint pl. MIŠKOVICĚ, milyen nagy lépés ahhoz az elvakult felfogáshoz képest, amely a múlt század második felének magyar—tót ellentéteiből táplálkozva a magyar—tót együttélésben nem látott mást, csak a tót nép állandó elnyomását.

Az 1937-es Bernolák-ünnepségeknek még egy utolsó hangja STANISLAV 1941-ben megjelent már említett munkája. Ezen is meglátszik az új idők szelleme, divatja. Új szempontokat is keres az irodalmi nyelv kialakulása kérdésének megmagyarázására. Ez az új szempont a szociális kérdés. Szerinte az irodalmi nyelv alakulása elsősorban szociális folyamat, amit az eddigi egyoldalú magyarázatok figyelmen kívül hagytak. Ebben

¹ BARTEK, HEINRICH, Anton Bernolák. 1787—1837. Trnava, 1937. 8—9.

a szociológiai folyamatban látja elsősorban az irodalmi nyelv kialakulásának indító rúgóit, s Bernolákban is olyan egyéniséget lát, aki kora szellemi áramlatával egyetértve céljául tűzte ki Szlovákia (így!) felemelését, népének művelődését és kiszabadítását a kiváltságos rendeknek való alárendeltségéből, valamint harcba állítását a nemzeti meg szociális szabadságért. Ilyen és ehhez hasonló túlzó megállapításaival lehetne vitatkozni (bevezetésének egyes részleteire más alkalommal fogunk kitérni), de munkájában tulajdonképpen nem ez a leglényegesebb, hanem az, hogy részletesen foglalkozik Bernolák dolgozási módszerével, lépésről-lépésre kísérvé a *Dissertatio* és *Orthographia* egész felépítését említett és elhallgatott forrásai alapján. Művének ez a nagy gonddal és alapos-sággal készült része — ha lesz folytatása is — egyúttal biztató kilátás arra nézve is, hogy az eddig jobbra csak politikai szempontból figyelemre méltatott és éppen ezért az ellentétes felfogások hullámai közt hanyódó Bernolák nyelvtudósi munkásságára is több fény derül.

Szemlélődésünk végére értünk. Célunk nem volt más, mint végig követni azt a visszhangot, amely a tót nyelvnek a XVIII. század végétől önálló útját egyengető apostolat és szorgalmas munkását több mint 150 esztendőn át kísérte. Éppen ezért a magunk részéről már nincs sok hozzátenni valónk. Magyar szemmel sokkal kevesebb rejtélyt látunk Bernolák személye és munkássága körül, bár a további kutatás, különösen ha nem feltevéseken, hanem a mindennapi élet feltárására irányuló munkán fog alapulni (s ehhez Bernolák működési helye még elég feldolgozatlan forrást kínál), apró mozaikjaival hozzájárulhat még Bernolák személyiségének több oldalról való megvilágításához. Ez a további kutatás a mi számunkra — ahogy már most látjuk — nem ígér kínos meglepetéseket. Sőt! Csak majd megerősíti azt a felfogást, amellyel *RAPANT*, Bernolák törekvéseinek rúgóit igyekeztén megrajzolni, a legjobban megközelítette a valóságot. Azóta, bár sok téren engedett merevségéből és régi elfogult nézeteihez való ragaszkodásából a tót szellemiség, egy kérdésben még nem jutott el *RAPANT* felfogásáig, a hungarizmussal való józan számvetésig. Sőt ebből a szempontból az újabb megoldási kísérletek bizonyos visszaesést jelentenek. Mindez arra vall, hogy a tót tudomány már meglátta Bernolák igazi szellemi arcát, de mivel ez a valóságban nem egészen olyan, amilyennek mai világnézetével, nemzeti érzésével látni szeretné, még nem tud vele megbékülni, s ezért próbálja a mai felfogásának legjobban megfelelő, maga festette álarcot takarni. Nem lehet tudni, eljön-e az az idő, hogy ezt az álarcot végképpen leveszi róla — s azért így is magáénak vallja. Ha igen, akkor ez az ezeréves Hungária minden ajkú fiát összekapcsoló történeti hivatásával való megbékülés is lesz.

ÚRHEGYI EMILIA.

SZEREPJÁTSZÁS ÉS SZÓVÁLLALÁS A NYELVBEN.

Nyelv és beszéd — hogy a «genfi» iskolának ma már közkeletű különbségtevését regisztráljuk¹ — a nyelvtudomány fejlődésének minden állomásánál más és más definíciót kapott. Gondolatok közvetítője, érzelmek kifejezése, cselekvésre irányuló akarat... Legfőképpen pedig társadalmi és biológiai tényező, az élet szolgálatában álló eszköz: BALLY² ezekkel az attributumokkal jellemzi a nyelvet.

A beszédnek ez az elsődleges funkciója — a nyelvkultúra és a nyelvi gondolkodás fejlődése, a gondolat és kifejezés viszonyának bonyolultabbá válása következtében — ma már nem mindenfajta beszélő vagy írói magatartásra jellemző. A primitív attitűd természetes, meglévő eszköznek és önmagáénak tekinti a nyelvet. Amit mond vagy amit ír, azt formailag — még ha tartalmilag nem mond is igazat — a saját beszédének, önönmaga megnyilatkozásának ismeri el. Mihelyt megszületett az irodalom, a beszélő (író) már nem csupán önkifejezésre használta a nyelvet, hanem mások önkifejező eszközének nyelvkritikával megszerkesztett reprodukálására is. (Figyelman kívül hagyhatjuk itt azt a lelkeséget, amelyet a modern kritika még a beszéd-reprodukálás, a beszéltetés módjában is fölfedez és az íróval azonosít.) Az epikus költő (HOMEROS) szószerint idézi, *o r a t i o r e c t a*-ban a beszélő hős mondatait, nem oldja föl őket a maga szavaivá.³ A hírnök szószerint ismétli az üzenetet. Primitív fokon a költő nem kritizálja nyelvi szempontból a betétként reprodukált beszédet. Nyilván ő maga is, hasonló helyzetben, ugyanúgy fejezte volna ki magát. Hőse magatartására, őszinteségére, jellemére tehet megjegyzést, de a kifejezés módjával azonosítja

¹ Vö. A. SECHERHAYE, *L'école genevoise de linguistique générale*. IF. 1927: 217.

² *Le langage et la vie*. Paris, 1926, 18.

³ «A gyermek és az alacsony műveltségű ember, ha elbeszél, szószerint szereti ismételni a hallott dolgokat» (THIENEMANN T., *Irodalomtört. alapf.* 1931, 49, 123).

magát. A görög drámaíró is végigjártssza valamennyi alakjának szerepét. A latin realiztikus vígjáték azonban már «idéző», mikor egynémely rusztikus alakját beszélgeti. Az író nem azonosítja magát a *sermo plebeius* formáival, amiket csupán a jellemzés, sőt egyenesen a nyelvkomikum kedvéért ad groteszk vagy barbár figurájának szájába. PLAUTUS (Poenulus) fiktív pún nyelven, púnos hangzású, «nyelvtánzó» szavakkal beszélgeti hőseit.¹ HATALA PÉTER így jellemzi PLAUTUSnak ezt a makarónikus szövegét: «A színpadon a római fölfogás szerint barbár pún nyelvet nevetségessé igyekeztek tenni azzal, hogy majd csonkítás, majd hangcsere s latin végzeteknek odabiggyesztése által a hallgató fülét a púnnak és némileg latinnak sajátos vegyülete üsse meg». HATALA még a német orientalista MOVERS véleményét is idézi: «Ein Conglomerat von ganz- und halbteinischen Worten, wobei der Leser alles und nichts denken kann». A szerepjátszás itt kétértelmű: a költő jellemzően beszélgeti alakját, tehát beleéli magát annak szerepébe, de egyúttal érezteti is a vele egyízlésű közönséggel, hogy ez nem az ő nyelve.

A reprodukciólan tehát megnyilatkozhatik az író (beszélő) kritikai állásfoglalása is az idézett szöveg nyelvi milyenségével szemben. A színész beszéde beletartozik a nyelvi tények nagy sokaságába; nem közvetlenül önkifejező beszéd ez, hanem szerepjátszás. De ennek a szerepjátszásnak is vannak árnyalatai. Beszélhet a színész teljes beleéléssel, azonosítva magát a szerep érzelmeivel és szavaival. És játszhatja könnyedén is a szerepet, éreztetve, hogy csak játszik. Különösen népszerű komikusok jutnak, önkénytelenül is, ebbe a helyzetbe, mert a publikummal való régi ismeretség és rokonszenv hangulata, az állandóan megnyilvánuló tetzés, a nyiltszíni tapsok, amikre esetleg szerepét feledve meg kell hajolnia, — kikökkentik az alakoskodásból és nyilvánvalóvá teszik, hogy csak alakoskodik. Éreztetheti a színész azt is, hogy nem tartja remekírónak a szerzőt, akinek előírt szavait kénytelen magára vállalni...

Lehet úgy reprodukálni, hogy az idézett szöveg stílusának komikus voltát éreztetjük. ABEL HERMANT írta a *Le Temps* heti kiadásának 1940 jan. 20-i számában, hogy az École Normale Supérieure növendékei FLAUBERT Bouvard et Pécuchet című regényét (1881) a világ legnevetesegebb művének tartották és a hálótermekben azzal szórakoztak, hogy éjjel valaki szavalni kezdett belőle egy részletet: «Bien qu'il fût minuit, Pécuchet eut l'idée de faire un tour dans le jardin. Bouvard ne s'y refusa pas. Ils prirent la chandelle et, l'abritant avec un vieux journal, se promenèrent le long des plates-bandes. Ils avaient plaisir

¹ Vö. EPhilK. 1877: 35. — A nyelvtánzó szavakról más alkalommal szeretnék bővebben írni.

à nommer tout haut les légumes : — Tiens, des carottes ! Ah ! des choux». Általános derületség fogadta az idézetet... Magyar olvasó nem érti, mi van megbotránkozni való ezen a jámbor szövegen (hacsak éppen nem a jámborsága), — de megérti, mert maga is tapasztalhatta stílusváltások, stílusválság idején, hogy régimódi vagy újfajta szöveg idézése komikus hatást kelthet, nem a tartalma, hanem a nyelvforma miatt. A szerepjátszó tehát olyan hatást ér el, amire nem utal a szerepe; ADYt szavalni: 1906 táján konzervatív körökben a humoros szórakozásnak egy neme volt.

Vitatkozásban ösztönszerű magatartás, hogy igyekszünk az ellenfél szavait nem-őszintének minősíteni, nem-önkifejezőnek tartani; ráfogni az illetőre, hogy csak üres szavakat használ, amelyeknek maga sem tudja az értelmét, vagy amelyeket csak úgy kölcsönöz, klisé gyanánt, valamely hallott, olvasott szövegből. Úgy teszünk tehát, mintha a mi őszinte szó-vállalásunkkal szemben az ellenfél csupán betanult szerepet játszana, amihez semmi köze, semmi joga nincs. Az ellenfél szavainak értékét igyekszünk csökkenteni azzal, hogy formailag bíráljuk fölül őket: «régén ismert frázisok», «lejátszott lemez», «újabbakat kérünk» stb. A nyelvről való gondolkodás még az indulatok összecsapásaiban is jelen van.

Kuthy Lajos egyik novellájában (Honderű 1843: 48) a hősnő válasza a hős szenvedélyes kitérésére: «Úgy, úgy, te gyáva hittörő — folytatá lobogva — élezd ki nyelvedet, hogy a tőr, mely szavadban szívem átmérgezi, legyen halálhozó. Hisz ez szokott szótár...». Az, hogy az ellenfél megszokott szótárból veszi a szavakat: annak a föltételezése a beszélő részéről, hogy — az ő szívből jövő, őszinte és teljes mértékben magáénak vállalt szavaival ellentétben — a másik fél csak gépies szerepet játszik és majdnem oly kevés köze van a saját szavaihoz, mint volna a szótárból vehető egyéb kifejezésekhez.

Szerepet játszik, mégpedig csak félig vállalt szerepet és a nyelvről való tudatos gondolkodásnak latbavetésével, nyelvszociológiai, sőt nyelvpolitikai tendenciával, aki külföldivel beszél, kiejtését «szabályosra» változtatja, mondatait leegyszerűsíti, hogy könnyebben megértse őt az illető. Franciák, németek szokták ezt gyakorolni, például idegen diákokkal szemben. A nyelvmesteri pózban beszélő ilyenkor nem a saját, megszokott, ösztönösen használt nyelvén beszél, hanem átstilizálja magát egy primitívebb nyelvrendszer alkalmazójává. Legkirívóbb és már konvencionális nyelvvé alakult ki az úgynevezett *petit-nègre*, a francia nyelvnek az a leegyszerűsített formája, amelyet a gyarmati lakossággal való érintkezésben használnak és ahol például az igeragozás alakjait egyedül az infinitívus képviseli.

*

Finomabb formájában átképzeléses stílusnak nevezhetnők — GYOMLAY GYULA műszavát használva — azt a félig szóvállaló, félig szerepjátszó stílust, amelynek mesteri példáját Petőfi adta A régi jó Gvadányi című költeményében. A költő a maga nevében beszél, de egyúttal játszik is a nyelvvel. Igen komplikált lelkiállapota ez a «beszédnek». «Kegyelmednek már rég pihen a pennája». A szavak fele a Petőfié, a többi a Gvadányi szótárából vállalja félig a magáévá, tudatosan éreztetve (számíthatott a literátus publikum nyelv-érzékenységre és megértésre), hogy csak jellemzésül használja őket, most, kivételes alkalomkor, amikor a letűnt stíluskorszak elavultságát melancholikus borongással és szelíd, jóindulatú mosollyal idézgeti. Idézgeti, de nem idézőjelben, mert bizonyos fokig vállalja a szavak «ódiumát» is, magára vett alakoskodással, ami azonban nem takarja el a Petőfi igazi stílusarcát, hanem még élesebben kidomborítja. Petőfi odáig megy a húr-feszítő játékban, hogy Gvadányinak nyújtja a pálmát, olyan stílusnak, amelyet ő a gyakorlatban semmiesetre sem tartott követendőnek:

Magyar constructio végkép elenyészett,
S nagy szomorúsággal lehet nézni eztet.

Az eztet alak nem a Petőfié. Bármennyire is megvetette a kortársi «rossz» költőket és bármennyire is őszinte az a szeszélyes nyilatkozata, hogy emezek helyett szívesebben mulat a Gvadányi könyvével, a Gvadányi könyvének igazi magyar beszédjével, — nem vállalhatta magáénak az ilyenfajta döcögős, prózai, nehézármelésű sorokat:

Illendőképpen a ki nem tud beszélni
És fundamentomos magyarsággal élni,
Ki kellene minden olyat küszöbölni,
Nem kellene hagyni magyar nyelvet ölni.

Ha a nyelv gondolataink és érzelmeink kifejezésére szolgáló eszköz, — magasabb nyelvkultúrában kifejezheti mások nyelvéről vagy általában a nyelvről való gondolatainkat és érzelmeinket, a nélkül, hogy ehhez a kifejezéshez explikál, logikai eszközöket venne igénybe. A helyzetdel lehet százszázalékos szerepjátszás, mint a Kis leány baja, a Lied der Parzen; de lehet a költő érzelmeinek megnyilatkozása is, kisebb vagy nagyobb mértékben való azonosulás az átképzeléses szavakkal (Rákosi szántó, Zrínyi éneke, Prometheus).

Komédia, minden komédia, — ahogyan Ady Endre írta? (A civódó magyar.) Az író és a szónok, a politikus és a cselszövő «mindenkinek a nyelvén» tud beszélni, ami nemcsak a beszéd tartalmára vonatkozik, hanem a szavak megválogatását is, esetleg paraszti kiszólások alkalmazását, helyi fordulatok ellesését, sőt — a captatio benevolentiae kedvéért —

még a kiejtéshez való hozzáidomulást is magában foglalhatja. Aki mindenkinek a nyelvén akar beszélni, annak nemcsak jó pszichologusnak, hanem jó stílus-megfigyelőnek és jó nyelv-technikusnak is kell lennie.

Thaly Kálmán, Endrődi Sándor, Ady Endre: mind a hárman írtak kurucdalokat. Thaly a maga szerzőségét teljesen megtagadva, keresve azokat a kifejezéseket, amelyek nem lehetnek áruelői... Persze a nyelvészek és stílusvizsgálók, Tolnai, Riedl, hamar rájöttek, hogy a kurucos versben melyik szó a Thalyé. Endrődi kurucdalai szentimentálisok és pátosszal játsszák a modern költő archaizáló szerepét: ő nem tud már és nem is akar kuruccá lenni és csak változatokat ad az irodalmi témából. Ady viszont kuruc verseiben éppen a rebellis kurucsággal mutatja egy-lényegűnek magát, a szó nem fontos neki. Játéka már nem is szerepjátsszás; több annál: igazi-színére változása egy modern korba tévedt kuruc léleknek.

Ady Endre, egyik legkomplikáltabb lelkű költőnk, szerette a halálosan komoly szerepjátsszást. Szavai elhitt víziókból fakadnak. Egyszer úgy beszél, mint a Halál dekadens rokona, máskor a büszke Góg és Magóg fia. Kurucnak pedig bármikor kiállott. Játék és lényeg egybefonódnak nála. Oly erősen szubjektív, hogy ki sem tud lépni önmagából, és a helyzetdalban is a lényeg a fontos neki, nem pedig a szó, a «vers», amelyet csak cifra «szolgának» tekintett. Vegyük példának az Utolsó kuruc beszél című versét (Minden titkok, 66). Forma szerint helyzetdal. Az «utolsó kuruc» beszél. De úgy beszél, mintha Ady volna: «Ez árvult országban Vén századok óta Gonoszak az istenek». Ady harcos, átkozódó magyarság-szemlélete ez, nem a kurucok kesergése, még kevésbé a Thaly-féle ünneplő kurucság díszmagyaros optimizmusa. Ady nem is töri magát, hogy legalább stílusban és nyelvben kuruc legyen az önmotogató helyzetdal. Balassi-strófát írhatott volna minden alakoskodás nélkül is, a maga nevében. Ez a forma ugyan bizonyos stílusbeli saját-ságokat szinte előír, ezekre itt fölösleges kiterjeszkedni. Ezen fölül azonban csak olyanfajta stílus-kuruckodásokra mutathatunk rá a versben, mint: *inségimben, hittenek, Moldovától*. Több nem igen van. Ellenben az *Óh, bolond, bús balság, a Szépen tönkremenni*: hamisítatlanul huszadik századi Ady-nyelv. A *vércsillogva*: visszacsúszás Ábrányi, Endrődi szókészletébe. De aztán ott van a versben a *Budapest* név, amely egyenesen bántó anakronizmus volna egy «történelmi hűség»-törekvő, multat «utánzó», rekonstruáló költőnél. Adynak azonban minden szabad. Ő úgy játssza az archaizáló szerepét, hogy modern-önmagát adja, talán ezt is játssza kissé... Semmiesetre sem lehet a szavakhoz való viszonyát azzal az egyszerű formulával jellemezni, hogy a nyelv gondolataink és érzelmeink kifejezésére szolgál.

A Vitéz Mihály ébresztése című Ady-verset (Menekülő élet, 1912, 103) a «Régi jó Gvadányi» mellé állíthatjuk ellentétes párhuzamul. Petőfi hozzáhasonul témájához, Ady gögösen megmarad önmagának. A költemény elején, ahol az összesűrűsödött utánaérzés-élmény még erősen hat, használ öntudatlanul egy Csokonai-szót: «Szavak, akiknek *Főbusza* volt Vitéz...». De aztán már idézőjelbe teszi, magától eltávoztatja a Csokonai-igéket, mintegy jelezve, hogy csak betétül alkalmazza, belekeveri stílusába, de nem asszimilálja a magáévá őket. Ezek nem az ő szavai, csak idézi őket; nem is vállalná őket magáénak, még játékból sem, mint Petőfi tette a gvadányias szavakkal! Ady szövege ilyenformán tele lesz Csokonai-folttal:

Szavak, «szárnyatok bársonyára»
«Szedegessetek violaszagot»,
Midőn felröpködtök őt dicsérni.

Pedig Ady lélekben mint rokont idézi Csokonait. Ébreszti őt, mint fegyvertársat. De a nyelvét, stílusát megtagadja, macskakörmök közé szorítja. Tudatos nyelvi állásfoglalás ez és egészen másfajta, mint a Petőfíé, aki lélekben eltávolodott Gvadányitól, nem tartja őt a jelenben harcra értéknek, sőt éppen a jelennek fölényét érezteti vele szemben, igen finom humorral, szinte szerető hagyománytisztelettel és magára öltve a Gvadányi stílusmaszkját. Adynál: a fegyvertárs idézése mostani nyelven. Petőfinél: az elavult fegyverek búcsúztató megforgatása, mélabús mosollyal.

*

Ha a kifejezés és a beszélő (író) viszonyát vizsgáljuk, nemcsak az eddig tárgyalt irodalmi esetekkel kapcsolatban, hanem általában fölismerhetjük, hogy két főtípusa van a lelki beállítottságnak. Az egyik magatartás kliséket alkalmaz: ösztönszerűleg, de emlékezetből beszél és a mondanivalójának nyelvi alakítására nem gondol, kész formulákat használ. Irodalomban ez a típus a színtelen, sűrű stilisztika, aki a nyelvbe semmi egyéni színt, semmi újat nem visz bele és ezáltal esetleg tartalmas anyagát rosszul propagálja. Beszédben ez a típus az átlag, sőt a többség. Ez a típus hajlamos az utánzásra is, mások szavainak átvételére, úrhatalmú beszédre, «kéjgáz» szerkezetű, sokszor értelmetlen mondatokra, divatos kifejezések (*te jó Isten!*, *jóanyád*) fölkapására, közkeletű frázisok, üres szónoki fogások terjesztésére. Adott helyzetben az egyik ember gépiesen azt mondja: «Tévedni emberi dolog». Egy másik kerüli a sablont: «Hát bizony, könnyű dolog tévedni az ilyen dologban». Van egy harmadikfajta típus is, Thomas Mann *Lotte in Weimar* című regényének (1939, 18) pincére, aki közmondásokban, klisékben beszél, de rögtön

mentegetőzik is, nem vállalva értük teljesen a felelősséget: «Unverhofft, kommt oft. Wie Recht hat der Volksmund mit dieser schlichten Weltbemerkung! ... Wess das Herz voll ist, dess geht der Mund über, sagt der Volksmund in seiner nicht weiter literarischen und doch so treffenden Art».

Az egyéniség, a nyelvteremtő készség hiánya idegen nyelveken való írás esetében meg is találta a maga orvosságát, amely persze a stílus halálát jelenti: a kész formularé-gyűjteményekben, amilyenek latin nyelven a középkorban és a humanizmus idején nagy számmal keletkeztek. Magyarországon még 1799-ben is talált kiadót egy *Formulae solemnes styli* című gyűjtemény, KOVACHICH MÁRTON GYÖRGTŐL, aki középkori oklevélformulákat gyűjtött, de ezzel stílusmintákat is adott... Kezdő költők nyelvaragásának megkönnyítésére pedig 1823-ban jelent meg Pesten egy *Poetischer Handapparat* (FERGAR). A különböző levélminta-gyűjtemények (vö. EPhilK. 1920: 97), társalgási könyvecskék (mint pl. a *biedermeier Wiener Complimentierbuch*, 1834), illetlanok szintén kliséket szállítanak a síknyelvű udvaroncok, az udvarias nehéznyelvűek és a tehetségtelen tollrágók számára. Bizonyos formulák — b. ú. é. k., «legyen szerencsém», «parancsoljál méltóztatni», «Nagyméltóságod kegyes jóindulatába ajánlom magamat» — ma már annyira konvencionális jellegűek, hogy eredeti értelmüktől is alig maradt meg valami.

A kliséket reprodukáló beszéd (írás) és a kifejezést kereső, újító, formával küzdő nyelv között lelki beállítottság és hatás szempontjából igen nagy különbségek vannak. A nyelvvarázslat szintén kliséket reprodukál. A beszélő ilyenkor fölveszi a konvencionális varázsló, a régieket ismétlő szó-mondó szerepét, de a mágikus szavak nem hatnak színtelen klisék gyanánt, hanem ellenkezőleg: telítve vannak titokzatos értelemmel. Itt éppen abban van a hatás, hogy hagyományos szöveg mondatik el (vö. pl. a doktoravatási formulákkal). Nyelvenkívüli tényezők magyarázzák ezt a jelentőségét a klisének, amely mindenképpen észrevéteti magát és eltér a természetes, ösztönösen alakító beszédétől. Vallási kultuszok előírt formulái, hatékony igéi a kimondó részéről szintén idegen nyelvi képletek szerepvállalását jelentik. Tudatosan és a hallgatók által is tudottan: nem a maga szavaival beszél ilyenkor, hanem szakrális hagyományok drámai monológját vagy dialógusát ismétli.

*

A klisék, kész formulák másra jellemző szavak alkalmazása és többé-kevésbé vállalása lehet egy céltalan játékos kedv eredménye is. Valamennyien játszunk a nyelvvel és egyéniségünket az egyéniségünkhöz nem tartozó szavakkal, mint kontraszt-elemekkel, éreztetni tudjuk.

Kosztolányi szerepelt az Esti Kornél című kötetében (1936, 82) egy modern intellektuell fiatalembert, akinek beszédjét ilyen tudatos stílusjátékszenv irányítja és aki ezzel a modorral önmagát mint nyelvről-gondolkozót, kitűnően jellemzi: «Itt volt Szilvás... az utolérhetetlen csevegő, aki legújabb csibész-szavainkat dévajul és mesterien elegyítette a nyelvújítási szótárak, a régészek, az akadémiai székfoglalók avatag kifejezéseivel». Stilizálva beszélni, félig kipécézve a rikító szavakat, félig «dévajul» propagálva őket: igen komplikált beszélő-állapot és — Karinthy Frigyesen kívül — bizonyára leginkább önmagára gondolhattott, Szilvás alakjával kapcsolatban, az Erős várunk a nyelv költő-tudós szerzője.

Érdekes nyelvpszichológiai föladat volna, az eddigi kutatásokon túlmenőleg megvizsgálni, hogy a nyelvújítás szavaival szemben beszélők és írók milyen álláspontra helyezkedtek. Egy-egy új szóval szemben semmiesetre sem lehetett naív és ösztönös a neológusok magatartása. Aki már nem tudta ezekről, hogy új, mesterségesen csinált szavak, az persze használhatta őket gyanútlanul és nyelvről való gondolkodás, stílusbeli meggondolások közbejötté nélkül is. De aki tudatosan — talán némi büntudattal vagy erény-góggal — használta őket, annak lelkében igen komplikált folyamat játszódott le. El kellett hogy nyomjon önmagában egy ösztönös megnyilatkozást, egy régi, megszokott szót és vállalnia kellett — a mondanivalójának tartalmán kívül — egy szokatlan, sőt furcsa, még idegenszerű, esetleg komikusan ható vagy megtámadtatást kockáztató nyelvi alakzatot, amelyről még csak később fog eldőlni, hogy alkalmas-e a gondolatok és érzelmek kifejezőeszközének. Minden újítva író, sőt minden stilisztza a maga szavainak hitében dolgozik és nyelven-kívüli — társadalmi, hazafias, hagyományöntő vagy hagyományteremtő — meggondolásoktól vezetetik. A nyelv nem mint adottság, hanem mint folyton megújuló — szinte már erkölcsi — probléma áll előtte. Tanulságos dokumentumnak vehető az a nyilatkozat, amit az Auróra 1834-es évfolyamának 332. lapján olvasunk egy regényben:

— Ez a jámbor öreg úr, ki egyébként tiszteletes ember, de a nyelv dolgában idiota, mint nagyobb része azoknak, kik éltöket egyedül hivatalbeli dolgaikkal töltik, csupán hallott imitt-amott beszélni KAZINCZY írásai felől... Én ajánlottam neki *Cserhalmot*, hogy kénytelen legyen benne látni, mivé lett az újmódi nyelv egy genius kezeiben.

A harmincas évek regényhőse beszélgetés közben a nyelvről elmélkedik és figyel, hogy az új nyelveszmény megvalósul-e a gyakorlatban.

*

A «nyelv» nem csupán zárt rendszer, hanem a végtelen lehetőségek energia-telepe is. Ady Endre írta «Van-e magyar nyelv?» című cikkében (Nyugat 1910:1662): «Mint a legendák alvó daliái, alusznak a legigazibb, legszebb magyar szavak». Vannak szavak, amiket fölállal valaki, mások csak potentialiter élnek... Mintha az okság törvényének rideg mechanizmusa helyett a teremtő fejlődés, az egyének anarchiája uralkodnék a nyelv sorsában. Kis János szuperintendens írta «Klió vagy léleknemesítő» című munkájában (1825, 29): «...a társalkodásbéli beszélgetéseknek a szabad mezőhöz kell hasonlítani, hol majd ide, majd oda lehet sétálni, nem pedig az országúthoz, mely egyenesen haza visz». Vannak virágok, amiket hamar leszakítanak, mások ott hervadnak érintetlenül. A nyelv pedig változik és mi is változunk a nyelvvel. Et nos mutamur.

*

Néhány példát idézzünk még arra a stílus-szituációra, mikor az író nem vállalja száz százalékig a szót. Ady írja, frázisnak deklarálva és mégis használva egy régi szóvirágot:

Siromból is rátok
(Habár ócska a szó)
Vidáman nézek.
(Az én hadseregem.)

Prózaíróknak megvan a lehetőségük hozzá, hogy bővebben explikálják és kifejtsék a maguk vagy hősük kapcsolatát egy-egy szóval. Szitnyai Zoltán novellahőseinek (Lajos író akar lenni, 1941) éppen az a sajátsága, hogy olyan szavakat használ, amilyeneket az adott esetben az író nem vállalna magáénak: «...a rendkívüli események fontosságát sejtető és megilletődött hangon súgta a fülembe, hogy a szemközti úr F. Bella közismert színpadi szókeségünknek az ura, mégpedig — mint ő fejezte ki magát — *személyesen*». Az inkriminált szó a «személyesen». A novellahős, akiben az író a saját stílusérzékét vetíti maga elé kontraszt-alakban, más alkalommal «igen választékosan azt jelentette, hogy egy barátom keresett a *hitvesével*. A *feleség* szó nem elégitette ki stílusbeli igényeit».

Szavak bizonyosfokú elhárítását észlelhetjük Milotay Istvánnak egyik gúnyoros vezércikkében (Új Magyarország 1941 jan. 5). Ahol sűrűk az érzelmek, ott a nyelvi eszközök válságba kerülnek. «Tél van, — olvasuk a cikkben — tíz-tizenöt fokos hideg s ahogy a meteorológiai intézet jelenteni szokta, a *hóviszonyok kitűnőek...*». A cikkíró nyilván nem óhajtotta a közismert és a téli sportolók társadalmi rétegétől mohón olvasott hivatalos szakkifejezést a maga stílusába vállalni, ráhárítja a

felelősséget arra a hivatalra, amelynek kommunikációból való és azonosítja azzal a lelkiséggel, amelyet ő megrovandónak tart és amelyet szinte azzal vádol, hogy kisajátította magának a kitűnő hóviszonyokat, a szegény lateinerek, napszámosok, földművesek számára közömbösen, sőt aggasztóan hangzó kommunikének módfelett örülve... Persze mondhatta volna az említett két szót a cikkíró a maga nevében is és ebben az esetben a *hóviszonyok kitűnőek* kliséje majdnem észrevétlenül elsiklott volna a mondatai között. Hiszen szabad közbe-közbe egy-egy kifejecesedett nyelvi alakot is használni a legjobb stilsztáknak. Sőt még variálja is vele a szövegét. Ez a kipécézés, itt, már bizonyos lelki előkészület arra a beállítottságra, amely a «kitűnő hóviszonyok» társadalmi rétegének minden életmozdulását figyelni fogja. A következő szóelhárítás: «És rajtuk túl még, ahogy Anonymus mondja, mikor a hét magyar törzset felsorolja, *rajtuk túl még* a Kér- és Keszi-nemzetbeliek, ami bolgár nyelven maradékot, zagyvalékot jelent». A cikkíró itt nagyobb nyomatókat ad a szónak azzal, hogy Anonymusénak vallja, mert így élesebben rávilágíthat haragjának tárgyaira... Ugyanebben a cikkben egy «szerepjátszó» figurát is fölléptet a szerző. A szerepjátszás leghatásosabb eszköze, mint mindig, itt is a nyelvi stilizálás: «Mindezt igyekszik valami patriarchális, magyaros dzsentri-zamattal leönteni: Kedves öcsém, Péter, nem úgy verik a rácot... Ammondó vagyok, hogy több nap, mint kolbász... és így tovább. Péter és Tommi úgy néznek apjukra, mint valami idegen jövevényre. Nem értik, miért beszél most így velük, amikor odahaza egymásközt egészen más zsargont visznek». Apjuk stílusváltását nem értik a gyermekek. Pedig a hang az apjuké. De a szó nem az övé.

Sokkal több szerepjátszás és reprodukálás van a nyelvben, mint elméletileg hinnők. A francia précieux-racionalista nyelv még a regényírásban is szereti elkerülni az oratio recta-t és kivonja az idézet tartalmát, objektív, explikáló mondatokba: «Thibault la remercia de cet aveu favorable, en des termes qui marquoient également l'excès de son amour et de sa joie».¹ Hasonlóképpen jár el a német barokk-racionalizmus egyik képviselője, G. Ph. Harsdörfer (1607—1658). Egyik dialogusának személye így beszél: «Inzwischen rühmet sich Hettwig, sie habe die vermeinte Ehe zwischen Adelheit und Kühnhold auf überirdische Weise verhindert und sich doch nicht genugsam rächen können etc. Diese Worte wurden des Kühnholds Vater vorgetragen...».²

¹ Mme de Gomez Journées amusantes-jából idézi, más vonatkozásban, Kenyeres László, A francia társadalom, Bp. 1942, 45.

² Idézi, más összefüggésben, G. A. Narciss, Studien zu den Frauenzimmergesprächspielen, Leipz. 1928, 126.

Petőfi népiesnek szánt Falu végén kurta kocsma című dalában a reprodukció még irodalmi, absztrakt formában, oratio obliquában történik:

Azt üzeni az uraság,
Mert lefeküdt, aludni vágy.

Ha azonban megfigyeljük az emberek mindennapi beszédét, bizalmas dialogusokat, miket utcán, villamoson lehet hallani, — a társalgás nem úgy folyik, amiként a választékos beszédeket szerkesztő vagy állítólag életutánzó regényekben, drámákban szokásos, ahol a szereplők propozícióira a többiek ellentételekben válaszolnak. A valóságban a diskurzus oratio recta-sorozatokból áll.¹ Főleg olyankor, mikor ketten, egymásnak vallomásozva beszélgetnek: egy harmadik, negyedik, ötödik személy szavait idézik, szórul-szóra, vagy azt mondják el, hogy ők maguk mit mondtak az illetőnek. Az oratio obliqua irodalmi gondolkozásforma. A pongyola dialógus ilyenformán alakul, tipikus vázlatban:

— Tudod, a multkor is azt mondta: nézze, maga... Mire én megmondtam neki, hallja, ha maga... — Ne törődj vele! Nekem is azt mondta, ... de én mondtam neki, ... Mire ő azt mondta, ...

A diskurzus órákig eltarthat és nem áll másból, mint szószerinti idézetekből, mások szavainak naív eljátszásából vagy a beszélő régebbi szavainak újra-eljátszásából. Az *azt mondta, hogy*, amely nem oratio obliquát, hanem szószerinti ismétlést vezet be, annyira klisévé lett, hogy a közbeszédben fonetikailag három szóból kettővé asszimilálódott és az *aszontia* formát vette föl. Persze a reprodukció igen variábilis: kimerítheti a színjátszásnak és szóferdítésnek összes változatait. A reprodukcióba a beszélő önkénytelenül is beleviszi a saját érzelmeit. Melódia, hangsúly, szóvalogatás úgy alakul, ahogyan a mesélő a harmadik személlyel való diskurzusát jellemezni óhajtja: enyhítheti vagy kiélezheti az érzelmi ellentéteket és végül már összekeveredik szavaiban a reprodukált személy és a reprodukáló lelkisége. Ez a beszédforma a mai európai társadalmi nívón élő emberek tipikus modora. Ami megkülönbözteti ezt

¹ Szándékosan nem terjeszkedem ki itt az úgynevezett «style indirect libre», az «uneigentlich direkte Rede», a «verschleierte Rede», a «Mischung indirekter und direkter Rede» számos esetére, amikor az író a verbum dicendi elhagyásával, vagy a maga nevében, elbeszélve idéz, de nem szonosítja magát teljesen az illető személy szavaival. Vö. erről a köv. irodalmat, amelyet csak a tanulmányom megírására után néztem át: GERTRAUD LERCH: Vossler-Festschrift 1922, 107. — E. LORCK, Die erlebte Rede, Heidelberg, 1921. — A problémát BALLY vetette föl: GRM. 1912. — MARGUERITE LIPS egész könyvet írt a kérdéstről (Le style indirect libre, Paris 1926), kiterjeszkedve elődeinek véleményére is (220—232).

a beszédformát az irodalmi szerepjátszástól és burkolt szóvállalástól: az a formai kritika hiánya a reprodukált kifejezésekkel szemben. Tartalmilag persze igen erős lehet a kritika, az érzelmi visszahatás. Éppen azért történik a reprodukció, hogy ezzel jellemezze a beszélő másnak a magatartását. De a lehetőség már itt is megvan arra, hogy bizonyos nyelvi formákkal szemben a beszélő éreztesse elhárító fölfogását.

A szerepjátszásnak legfinomabb fajtája marad mindenkor az a klasszikus mód, ahogyan Petőfi — formális reprodukció nélkül — vállalja a Gvadányi szavait és mégis érezteti, hogy a szó nem az övé.

(Kolozsvár)

ZOLNAI BÉLA.

NÉVMÁSTANULMÁNYOK.

(*mi, ti, ők*)

SZINNYEI talpraesett megállapítása szerint «a névmások általában különcödő szavak, amelyeknek alakrendszere sokszor eltér más névszóképtől» (NyK. XLV, 280). A régi grammatikusoktól kezdve szinte minden nyelvtenírónak, nyelvbúvárnak szemet szúrt ez a «különcödés»: egyesek igyekeztek meg is magyarázni, mások a dolog könnyebb végét fogva meg beérték az *anomalía, irregularis, Unregelmässigkeiten, säännötömyksidä, rendhagyóságok, kivételek* stb. elnevezés kényelmes kibúvójával. Íme ennek a különcödésnek néhány közönségesebb fajtája a rokonnyelvek köréből:

1. A ragozásban a tiszta névmástő mellett bizonyos képzőkkel, partikulaszerű elemekkel megtöltött származék-tövek is szóhoz jutnak; a tőtípusok néha változatként egymás mellett használatosak, máskor ebben vagy abban az esetalakban kizárólagos uralomra jutva afféle elegyes paradigmát alkotnak. Azürjében az 'ich' jelentésű személynévmás alaptöve *me*, -*n* képzős testesebb töve *men-*. Az adess., allat., ablat. mindkét többől képezhető: *meam* és *menam*, *meim* és *menim*, *mesim* és *mensim*; az iness., illat., elat., praecl., egress. stb. csak a rövid többől (*mein*, *mee*, *meis*, *meša*, *mešan*), az acc. meg csak az -*n*-es többől (*menę*) képezhető.

2. A paradigma kiegészülés útján alkotódik meg: zürj. *si, sija* 'ő' — *nije* 'ők'; cser. *tudo* 'az' — *nuno* 'azok'; mdE. *te* 'ez' — *ne* 'ezek'.

3. Különleges módon és a névszók területén máskülönben ismeretlen eszközökkel történik a számjelölés: lpS. *mon, ton, son* 'én, te, ő' — *moi, toi, soi* 'mi, ti, ők ketten' — *mije, tije, sije* 'mi, ti, ők'.

4. Egyéb rendeltetésű vagy különben ismeretlen rag jelöl némely mondatbeli viszonyt: a finnben a -*na, nä* az essivusnak, a -*ta, -tä* a partitivusnak a ragja, s mégis a *se* 'az' névmás *siinä* alakja nem essivus, hanem inessivus, a *siitä* alakja pedig nem partitivus, hanem elativus; -*t* tárgyragjuk a finnben csak a névmásoknak van: *minut* 'engem', *sinut* 'téged', *hänet* 'öt', *kenet* 'kit'; az osztjákban általában nem jelöljük a

tárgyesetet, ellenben a személynévmások tárgyesetét az északi-osztjában a megfelelő birtokos személyraggal, a déli-osztjában az egyébként ismeretlen *-t* raggal jelöljük: osztjÉ. *mā* 'ich' — *mānem* 'mich', *nay* 'du' — *nayen* 'dich', *luw* 'er' — *luwel* 'ihn'; osztjD. *man* 'ich' — *mant* 'mich', *nuy* 'du' — *nuyat* 'dich', *tuv* 'er' — *tuvat* 'ihn'.

E szemléltető példákából kitetszőleg a névmási tőképzés és ragozás egész területén, a szerkezet és az anyag skkján egyaránt találunk különleges eljárásokat, szokatlan alakulatokat. Akárhogy nevezzük is őket, ne hagyjuk soha figyelmen kívül az eddigi kutatásoknak azt a fontos megállapítását, hogy nem holmi szeszély-mintázta gyökértelen, rendszertelen furcsaságok ezek, hanem többnyire megőrzött régiségek, a nyelv ősi életformáinak elszigetelődött emlékei vagy a hagyomány és az analógia szüntelen harcából lett felemás képződmények.

*

Személynévmásaink az *engem*, *téged* tárgyeset mellett főleg többeszámi alakjaik különlegességével vonták magukra a figyelmet.

A *mi*, *ti*-vel ellentétben az *ők* könnyen fölismerhető és elemezhető alakulat: ugyanolyan *-k* jeles többese az *ő*-nek, mint pl. a *nők*, *idők* a *nő*, *idő* szónak. Tüzetesebb vizsgálattal azonban még rajta is találunk egy és más magyarázni valót. Ha az *övé*, *övék*, *övéi*, *övéik* birtokjeles származékokra, azután az *íw*, *w*, *wt*, *wt* (HB.), *ev* (KT.) stb. nyelvtörténeti adatokra, végül a vogT. *teü*, K. V. *tāβ*, P. *tεβ*, AL. *tεβ*, FL. *tāβ*, Szo. *tāβ* (KANN. WogVok. 152), az osztjFD. *təu*, Trj. *Λου*, V. *λοχ*, Vj. *ιοχ*, Ni. *του*, Kaz. *Λου'*, O. *lou* 'er' (KARJ. OL. 205) megfelelőire gondolunk, akkor a többesben a *kő*—*kövek*, *tő*—*tövek* szerint való *v*-s teljes tövet várnánk. Arra hivatkozhatunk, hogy bizonyára az egyesszámú *ő* erős hatása érvényesült a többesben is, miként az egyesszám tárgyesetében is (*követ*, *tövet*, de *őt*), hiszen a népnyelvben és itt-ott a köznyelvben is hódít a *v*-nélküli csonka *tő*: *tövek*—*tők*, *követ*—*kőt*. — Az *ők* alak különlegessége a használati kör jelentős korlátozottsága: nem lehet birtokosjelző, nem állhat személyragos határozóragok valamint névutók előtt. Ezekben az esetekben az egyesbeli *ő* használatos helyette: az *ő* *fiuk*, az *ő* *fiaik*, *ő* *náluk*, *ő* *tőlük*, *ő* *mellettük*, *ő* *közöttük*, úgyhogy egyes nyelvtanaink a személynévmások többeszámi alakjai között az *ők* mellett az *ő*-t is fölemlítik (pl. SIMONYI, Magyar nyelvtan³ 44, SZINNYEI, Rendszeres magyar nyelvtan¹⁰ 54). Igaz ugyan, hogy a népnyelv, pl. a hajdúk, az erdélyiek beszéde és a csángó nyelvjárás ismeri az *ők* *hírekk*, az *ők* *lovok*, az *ők* *könyveik* (id. TMNy. 535), *ők* *nálok*, *ők* *feléjük* (NyF. LVI, 18), *ez* *ők* *házik* 'ihr Haus' (WICHM. CsWb. s. v. ̄) többesi használatát is, ez azonban újabb analógiás fejlemény. A többeszámnak ilyenén jelöletlensége, az *ő*-nek *ők* helyett való használata a rokonyelvi

névmások többrendbeli tényeivel, adataival igazolható ősi finnugor hagyomány. P. o. a mordvinban a *ki, kije* 'wer', *meze* 'was' kérdő névmásoknak a többesben csak az alanyesetük van kifejlődve, egyéb eseteket az egyesszámiak helyettesítik (vö. AHLQV., Mdm. Gram. 38, SACHMATOV, Mord. etn. szbornik 800, JEVSZEVJEV, Oszn. mord. gram. 173, 362); a votjákban a személynévmások a többesben is az egyesszámi személyragokat veszik föl: *mon* 'ich' adessivusa egyesben *mīnam*, többesben *mīlam*; *ton* 'du' allativusa egyesben *tinid*, többesben *tived*; a cseremiszen többször használják a személynévmások egyes alanyesetét a többes helyett (BEKE, Cser. nyelvtan 262): *māiē tolon koltāšnā, māiē kornām lāštāšnā, tāj-at mialza tūdā kornāz-den-ak!* 'mi [tkp. én] megérkeztünk, mi [tkp. én] megcsináltuk az utat, ti [tkp. te] is jőjtek ugyanazon az úton' (WICHM.: NyK. XXXVIII, 248), sőt LEWY egyik nyelvmestere, a Krasznokoksajszk vidékéről való Dmitrev a *te* 'ihr' helyett *t o b b n y i r e tōi* 'du', a *me* 'wir' helyett pedig *mi n d i g a mōi* 'ich' alakot használja (LEWY, Tsch. Gram. 112); az északi-osztják csoportba tartozó színjai nyelvjárásban 'ők' értelemben egyformán használják a *luw* 'er' és a *lij* 'sie' alakot: STEINITZ egyik nyelvmestere, Piruszev a *luw*, másik nyelvmestere, Artanzejev a *lij* tábor híve (STEINITZ, Ovd. I, 42).

Mindezek ellenére az *ők* hangalakjának és alkalmazásának imitt érintett érdekességei nem okoznak azért nagyobb gondot. Még az sem meglepő, hogy a népnyelvben és a közönséges beszédben gyakran átengedi helyét a nyomatéktalanná fakult *azok* mutató névmásnak, ilyenformán: «mi se szeretjük az új szomszédainkat, *azok* is görbe szemmel néznek ránk»; «az aratók lopták le az almát, szidd meg *azokat*». Lám a finnben is hogyan terjeszkedik a *hän* 'ő', *he* 'ők' rovására a *se* 'az', *ne* 'azok', az észtkben és a cseremiszenben pedig már teljesen kiszorította a használatból a személynévmás eredeti harmadik személyét a mutató névmás: észtk *tema*, *ta* 'ez' → 'ő', *nemad*, *nad* 'ezek' → 'ők', ill. cser. *ta*, *tađe* 'ez' → 'ő', *nāne* 'ezek' → 'ők', *tu*, *tudo* 'az' → 'ő', *nuno* 'azok' → 'ők'. Nem meglepő ez a jelentésbeli eltolódás: «Die Pronomina der dritten Person sind von den Demonstrativa nicht rein zu trennen und fallen mit diesen begrifflich nicht selten zusammen. Sie sind, wie man sagen dürfte, Demonstrativpronomina in substantivischer Funktion, die auf in R e d e Stehendes, auf Ausgesprochenes oder sofort Auszusprechendes, hinweisen, z. B. franz. *il*, aus lat. *ille*, oder got. *is* = nhd. *er*, mit lat. *is* identisch» (BRUGMANN, Grundriss² II/2, 306). Ékesen szóló bizonyásgul még csak azt hadd említsem meg, hogy az első és a második személyű finnugor személynévmások megvannak a szamojéd nyelvekben is, ellenben az 'er' vonalon a szamojéd nyelvek nemcsak a finnugorságtól, hanem egymástól is teljesen különböző utakon járnak: szamJ. *puda*, O. *tap*,

T. *sete*, Jn. *nítoda, bú*, K. *di 'ó'*. Ennek a közkeletű folyamatnak nyilván az a rúgója, hogy a 3. személynévmás közelebb van a tárgy, mint a személy fogalmához (WUNDT, Die Sprache⁴ II, 50).

Az *ők*-nél sokkal súlyosabb nehézségeket okoz a *mi* és a *ti* magyarázata. Különben más nyelvekből is tudunk példát arra, hogy a harmadik személyű névmások jobban beleilleszkednek a névszók alakrendszerébe, mint az első és a második személyűek. Ízelítőül csak egy-két rokonnyelvekbeli példára utalnék. A votjákban a *mon* 'ich', *ton* 'du' többese *mi* 'wir', *ti* 'ihr', az 'er' jelentésű *so* többese viszont *sojos, soos*, akárcsak a *murt* 'ember' — *murtjos* 'emberek' esetében. Az osztják-szamojédban a névszói kettősszám jele *-ki*, a többesé *-t*: *ima* 'Weib' — *imakí* — *imat*; hasonlóan képződik a *təp* 'er' kettős- és többesszámi alakja: *təpəki* 'sie zwei', *təpit* 'sie', ellenben egészen elütő módon viselkedik az első és a második személyű névmás: *mat, man* 'ich' — *mē* 'wir zwei' — *mē* 'wir'; *tat, tan* 'du' — *tē* 'ihr zwei' — *tē* 'ihr' (PROKOFJEV: UngJb. XI, 297). A votj. *mi, ti*, a szamo. *mē, tē* többesi alakokon éppúgy hiányzik tehát a rendes többesjel, mint a magyar *mi, ti* alakokon, ellenben a harmadik személyű votj. *sojos*, szamo. *təpit* ugyanúgy magán hordja a közkeletű névszói többesítő jelet, mint a magyar *ők*. Hiányzik vajjon a votj. *mi, ti*, a szamo. *mē, tē*, a magyar *mi, ti* névmásokon a többesjel, vagy csak más módon, más eszközökkel történik a többesszám jelölése?

Ismeretes, hogy a *mi, ti* mellett a magyar régiségben és a népnyelvben szélteben használatos a *mink, münk, mik, мүк*, illetőleg *tik, түк* alak. Az avatatlan közvélemény afféle tájdivatos jöttmenteknek tartja őket, sőt 1686-ban a nyelvtaníró KÖVESDI PÁL is ezzel a finnyás megjegyzéssel bökintrájuk: «barbare dicitur» (CorpGram. 562). A mult század ötvenes-hatvanas éveiben az a nézet uralkodott, hogy ezek a lenézett hosszabb változatok a szabályos, az eredeti többesi formák s belőlük a *-k* jel lekopása útján — a nyelvemlékekbeli *miv, tiv* egy állomása ennek a rövidülési folyamatnak — fejlődött a csonka *mi, ti*; a személyragozásban megmaradt a teljes *mok: vogmuk, isemuc (> vagyunk, őszünk)* és *tok: vogytok, őötök* (vö. RIEDL A. M., Magy. Gram. 122, BLOMSTEDT, Halotti Beszéd 18,71). CZUCZOR—FOGARASI is csatlakozott ehhez a magyarázathoz, bár egyebek közt arra a lehetőségre is gondolt, hogy a rövidülés «talán a két azonos személyrag eltávoztatása végett» következett be, vagyis **mink házunk > mi házunk, *mink vagyunk > mi vagyunk* (CzF. IV, 540). Mai ismereteink szerint hibás volt a *mink, tik*-féle alakok elsőbbsége, ősi volta mellett kardoskodni, mert régiségük és nagy elterjedtségük ellenére is nyilvánvalóan másodlagos fejlemények.

Az egyszerű *-k* végződésű változatok, azaz a *mik, мүк, мүк, a tik, түк, tyik, түк* a rendes *-k* jeles névszói többesalakok, főleg persze az *ők*

analógiájára keletkeztek, tehát éppolyan pleonasztikus többesek, mint pl. a finnben a *tämä, tuo, se* mutató névmások közönséges *nämä, nuo, ne* többese mellé kifejlődött *nämät, nuot, net*, vagy a *me 'wir, 'te 'ihr, 'he 'sie'* -*t*-jellel még megszerzett *met, tet, het* változata.¹ — A *mink* ugyancsak másodlagos alakulat: *-nk* végződése azonos a *-nk* személyraggal. A szakirodalom be szokta érni ezzel a kurta megállapítással, nem firtatva az eredet pontosabb körülményeit. Az imént idézett CzF.-féle fiktív **mink házunk* birtokjelzős szerkezetből való elvonás eshetőségére nem gondolhatunk, mert hiszen személyragos határozóraggal és névutóval való összetételekben valamint birtokjelzős szerkezetekben még azok a nyelvjárások is következetesen a rövid *mi* alakot használják, amelyek különben *mink*-eznek: *mink voltunk, mink is megyünk*, ellenben: *mihozánk, minékünk, a mi földünk* (vö. Nyr. XXX, 592). E szerint a *vagyunk, mentünk*-féle igealakok személyragjának analógiás átplántálása látszanék szinte egyetlen magyarázó lehetőségnek.² Ezt a kényszer-föltevést azonban semmi nyomós érveléssel nem tudjuk még csak valószínűsíteni sem. Azt hiszem, nem itt, másutt kell keresnünk a megfejtést.

Az északi-osztjában a személynévmások tárgyese a megfelelő birtokos személyraggal ellátott egyszerű tő: *mā 'ich' — manem 'mich', naŋ 'du' — naŋen 'dich', luw 'er' — luwel 'ihn', muŋ 'wir' — muŋew 'uns', nin 'ihr' — ninan 'euch', lij 'sie' — lijel 'sie'*, mint pl. *ap 'Hund' — āmpem 'mein Hund', āmpen 'dein H.', āmpal 'sein H.', āmpew 'unser H.', āmpæn 'euer H.', āmpel 'ihr H.'* Ennek a különös tárgyjelölő módnak a magyarban is megvan a szakasztott mása: *én — engem, te — téged*. Tárgyul e szerint a többesszámban **mink, -*titek* alakot várhatnánk. Mivel azonban a nyelvérzék fönnakadt a névszókon megszokott *-t* tárgyrag hiányán, a **mink, *titek* helyett a *minket, titek* formát fejlesztette ki és karolta föl, ahogy az *engem, téged* mellett is járatos lett a rendszerbe jobban beleillő másodlagos *engemet, tégedet*. Az ilyen módon létrejött *minket 'uns'* tárgyeseből való visszakövetkeztető elvonás eredménye a *mink 'wir'* alanyeset.

A BUDENZ-iskola szakított RIEDLÉKNEK azzal az elméletével, hogy a *mi, ti* többesek a *mink, tik* megrövidülése útján keletkeztek. BUDENZ

¹ Vö. CANNELIN, Kemin kielennmurt. 67, 69; LINDFORS, Heinolan murt. 22; HYYRYLÄINEN, Hirvensalmen kiel. 44; BERONKA, Finsk. dial. I. 56, II, 57, 58 stb. — Érdekes, hogy még a magyar *titek*et, *tüktököt, műküňket* (WICHM. CsWb.) elemhalmozásos képződményeknek is megvan méltó párjuk a közfinn *meidät, teidät, heidät* alakokban.

² Komolyan alig vehető számba a «Magyar nyelv rendszere» című akadémiai nyelvtan vélekedése: «nemelylek a 'mi és enk'-ből *mink*-ké összevontnak állítják; mások pedig a 'műmök-, műmk'-ből az *m*-nek *n*-re változtatásával magyarázzák» (2. kiad. 178).

abból a következetesen alkalmazott tantételből indult ki, hogy a jelentés- és a viszonybeli különbségek valamilyen látható vagy lappangásba jutott jelölő elemek következményei, a többszámiban tehát valamilyen többesjellet kell keresnünk, találunk: «A többes-számi 'vos, nos' személynévmástók, nem tekintve az esetleges egyedítő képzőket, ezekből [o: ezektől, t. i. a **mü*, **tü* egyesszámi tövektől] csakis a többes-szám kifejezője által különbözhetnek, mely úgy látszik az alaptó vocalisába beleolvadván legközelebb hosszúvocalissal való alakokat (*mē*, *tē* v. *mī*, *tī*) hozott elé mint többesi személynévmástóket» (MUSz. 195). Arra a kérdésre is megadja BUDENZ a választ, mi volt ez az egyesí tőhöz járuló, majd utóbb a tő magánhangzójába beleolvadt többesjel: az uráli nyelvek egyikéből-másikából jól ismert *j*. UA.-ában maga a mester is kifejtette tanítása érveit, részletesen ismertetve az alapnyelvből leszármazott *j*, *i*, *i* többesjelnek az egyes rokonnyelvekben való sorsát, szerepét (311—4), legtűzetesebben azonban MUNKÁCSI foglalkozott a kérdéssel az «Altaji nyelvek számképzése» című nagy tanulmányában (Budenz-Album 234—314).

A rövidesen általános hitelt élvező elmélet lényege a következőkben foglalható össze: az uráli alapnyelv egyik többesjele az *i*, *i*, amely mind a szamojéd, mind a finnugor ágba átöröklődött; néhány finnugor nyelvből utóbb egészen kiveszett (vogul, osztják, cseremis),¹ néhányban mindössze a személynévmasokra korlátozódva tengődik (zürjén, votják, mordvin), a finnben és a lappban közönséges névszói többesképzőként használatos (finn *talossa* 'házban': *taloissa* 'házakban', lpN. *manna* 'gyermek' sing. gen. *māna*: plur. gen. *mānai*), a magyarban pedig részint a birtokos személyragozásban a birtok többesének jelévé specializálódott (*házam*: *házaim*), részint a *mi*, *ti* személynévmási alakokban él. — SZINNYEI is elfogadja és hirdeti ennek a magyaráztatnak sarkalatos pontjait, mindössze tán a magyar *mi*, *ti* névmási többesek idetartozásáról nincs szilárdabban meggyőződve, mert a NyH. 3—7. kiadása hivatkozik ugyan rájuk, ellenben a Sprw. mindkét kiadása hallgat róluk.

A magyar *i* többesjel ősi uráli voltába vetett hitet csak MELICH tagadó állásfoglalása (Tárgyas iger. 55), főleg pedig ennek a kérdésnek szánt tanulmánya (MNy. XIV, 230—52) ingatta meg. Az óriási nyelvtörténeti anyagra támaszkodó vizsgálatoknak az a végső következtetésük, hogy *i* többesképzőnk nem finnugor örökség, nem azonos a finn-

¹ MUNKÁCSI ezekben a nyelvekben is fölteszi, de teljesen megokolatlanul, szinte csak a teljességet erőltetve. Pl. a vog. *man* 'wir', *nan* 'ihr', *tan* 'sie' így alakult volna: <**mān*, **nān*, **tān* < **mān*, **nān*, **tān* < **mejen*, **nejen*, **lejen* (uo. 269). A többesi *i*-ről később írtában már ő is mellőzi az obi-ugor nyelveket (KSz. XVIII, 127).

lapp *-i*-, *-i*-vel, hanem külön magyar fejlemény, t. i. ráalkalmazás útján keletkezett az *-e*-, *-i* harmadik személyű birtokos személyragból. — Ha elfogadjuk MELICH tanítását, természetesen le kell mondanunk a *mi*-, *ti*-beli *i*-nek a birtokos személyragozásban szereplő *i* többesjellel való azonosításáról, legfeljebb arra ha gondolhatunk, hogy az uráli *i* többesképzőt nyelvünkben mindössze a *mi*-, *ti* őrizte meg. MELICH még ezt a vékonyka elméleti lehetőséget is elveti, kereken kijelentve: «a mai *mi*-, *ti*-ben szerintem nincs semmiféle többes-jel» (Tárgyas iger. 61). SZINNYEI még ezután is kitarzott a régi elmélet alapvető tételei mellett; a *mi*-, *ti* névmásokat a NyH. legújabb kiadásában is közölte a fgr. *-*j* v. *-*i* többesjel magyar megfelelőinek sorában, bár valószínűleg az eddiginél is csekélyebb bizalommal, mert «még nincsenek tüzetesen megvizsgálva» (NyK. XLVI, 152).

A legutóbbi időben MELICH szellemében, de MELICHTól függetlenül két oldalról is súlyos kifogások, érvek hangzottak el az *i* többesjel uráli ill. finnugor voltát hirdető hagyományos tanítás ellen: RAVILA a lapp nyelvnek a finnugorságban való elhelyezkedéséről írt értekezésében tért ki először a kérdésre (FUF. XXIII, 51—5), majd az «Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen» c. tartalmas tanulmányában (uo. XXVII, 1—136) részletesen is kifejtette nézetét; közben látott napvilágot az orosz BUBRICH-nak ugyancsak a finnugor többesjelek eredetét feszegető érdekes dolgozata (ÖES. Toim. XXX, 103—10). A két jeles tudós munkái tele vannak eredeti szempontokkal, termékeny megállapításokkal, amelyek közül ezúttal csak a szorosán kérdésünkhöz tartozó részleteket vehetjük számba. — RAVILA szerint föltétlenül külön kell választanunk a csak casus obliquusokban jelentkező lapp—finn többesi tőképző *i*-t a magyarban egészen más feladatot végző, t. i. a birtok többesét jelölő *i*-től: «Sicher ist natürlich nur, dass diejenigen Forscher vollständig irgehen, die das in den obliquen Kasus des Finnischen auftretende *i*-System weiter als die finnisch-lappische Sprachgemeinschaft zurückdatieren zu dürfen glauben» (FUF. XXVII, 89). Ez a lapp—finn *-i* eredetileg melléknévképző volt s a *lehmikarja* 'Kuhherde', *silmivoide* 'Augensalbe'-féle jelzős összetételekből kiindulva a birtokos jelző jelölésén keresztül nőtt bele a casus obliquusok többesi tövét jelölő szerepkörbe. Végső fokon, anyagilag a magyar *-i* is azonos vele,¹ különleges alkalmazásának azonban nyelvünk különletében kellett kifejlődnie. — BUBRICH arra az eredményre jut, hogy a finnugor többesjelek — a *-k* is, *-t* is, *-i* is —

¹ A magyar *-i* melléknévképző (*királyi*, *isteni*) és a birtok többesét jelölő *-i* jel (*házaim*, *házaid*) egyformasága már WIKLUNDnak is szegyet ütött a fejébe (FUF. III, 65. l. jegyz.).

az alapnyelvben még csak hely- ill. gyűjtőnév-képzők voltak s ezekből lettek az egymástól elkülönülő származék-nyelvek, nyelvcsoportok egyikeben-másikában párhuzamos fejlődés eredményeképpen többesjelek. Ez az egymástól függetlenül lezajlott kifejlődés magyarázza meg, miért van ugyanannak a képzőnek egyik nyelvben ilyen, másokban olyan rendeltetése. — A személynévmások többesének kérdésével különösebben egyik kutató sem foglalkozik, de nézetét mindkettő elárulja: RAVILA kerekén tagadja, BUBRICH meg hiszi a bennük levő *-i*-nek többesjel voltát.

A szerteágazó, egymásnak lényeges kérdésekben is ellenmondó nézeteket ismerve fogjuk mármost vallatóra a nyelvi tényeket.

A mai magyar *mi*, *ti* alak történeti előzményei:¹ *miv*, *miv*, *myw*, *mew*, *mü*, *mü*, *mö*, *mö*, *my*, ill. *tiv*, *tyw*, *tü*, *thy*, *thy*, *thü*, *tü*, *thi*, *ty* (vö. NySz.); népnyelvi változataik: *mí*, *mü*, *mü*, ill. *tí*, *tü*, *tü* (MTsz.). — A legrégebbi nyelvtörténeti adatokat, a HB-beli *miv*, *miv*, *tiv* följegyzéseket előbb *miv*, *tiv*-nek (RÉVAI, Antiquit. 204, SIMONYI: Nyr. IX, 107), ill. *miv*, *tiv*-nek (SIMONYI, Magyar nyelvtan³, bevez. IV. 1.), azután *mü*, *tü*-nek, *mü*, *tü*-nek olvasták (UA. 312, ZOLNAI, Nyelveml. 63, SZINNYEI: NyK. XXVII, 385), újabban pedig a kettőshangzós *miü*, *tiü* olvasat terjedt el (SZINNYEI, HB. hg. al. 4, 15, 19, 34, PAIS: MNy. XXXVIII, 160); a HB. után következő adatoknak minden bizonnyal *mü*, *mí*, *mü*, *mö*, *mi*, ill. *tü*, *tí*, *tü*, *ti* a hangértékük.

Jelöli-e valami, s ha igen, mi jelöli ezeken a többesjelentésű névmásokon a többesszámot? Szinte magától kínálkozik az *i* (>*ü*): hisz ez az *i* különbözteti meg őket az egyesszámtól s a birtokos személyragozásból amúgyis jól ismerjük az *-i* többesítő szerepét. Amint azonban a magyar *-i* többesjel eredetére vonatkozó újabb kutatások tanulságaira gondolunk, legalább is meginog a bizalmunk. Az sem kerülheti aztán el a figyelmünket, hogy a legrégebbi adatok, a HB-beli *miv*, *tiv* *-v = ü* hangja nyilvánvalóan valami képzőféleség, márpedig szokatlan, hogy többesjel után még tőképző járuljon a szóhoz. A másik elméleti lehetőség az volna, hogy a régi adatokban még külön is hangzó, utóbb azonban az előtte álló magánhangzóba beleolvadt *-v = ü* jelöli a többest. Ám ettől a föltevéstől is visszahökkenünk, amint a többesítés gyanújába fogott *v*-t a határozottan egyesszámú *ö* történeti előzményei, az *iw*, *uv* (olv. *üü*) végén látjuk föltűnni. Egy egyesben is, többesben is egyformán szereplő nyelvtani elemnek aligha lehet rendeltetésszerű számjelölő feladata! Kétségeinkben a rokonnyelvektől várhatunk, keressünk útbaigazítást.

¹ A nyelvtörténeti és népnyelvi adatok jórészt együtt találhatók MELICH «A magyar tárgyias igeragozás» és TEMESI MIHÁLY «A magyar névmások története» c. tanulmányában.

A vogulban: ¹

első személy	{	egyszám :	É. <i>am</i> KL. <i>äm</i> K. <i>qm</i> AL. <i>am</i> P. <i>qm</i> T. <i>äm</i>
		kettősszám :	É. <i>mën</i> KL. <i>min</i> K. <i>mën</i> , FK. <i>mīn</i> AL. <i>min</i> P. <i>mën</i> T. <i>mēn</i> ²
		többesszám :	É. <i>man</i> KL. <i>man</i> K. <i>mān</i> AL. <i>man</i> P. <i>man</i> T. <i>māñ</i> , AT. <i>moñ</i>
második személy	{	egyszám :	É. <i>nañ</i> KL. <i>näu</i> K. <i>näi</i> ³ AL. <i>näi</i> P. <i>näi</i> T. <i>nou</i> , AT. <i>nū</i>
		kettősszám :	É. <i>nēn</i> KL. <i>nin</i> K. <i>nēn</i> , FK. <i>nīn</i> AL. <i>nin</i> P. <i>nēn</i> T. <i>nēñ</i>
		többesszám :	É. <i>nan</i> KL. <i>nan</i> K. <i>nān</i> AL. <i>nan</i> P. <i>nan</i> T. <i>nāñ</i> , AT. <i>noñ</i>
harmadik személy	{	egyszám :	É. <i>taw</i> KL. <i>täu</i> K. <i>täu</i> AL. <i>täu</i> P. <i>täu</i> T. <i>tou</i> , AT. <i>tū</i>
		kettősszám :	É. <i>tēn</i> KL. <i>tin</i> K. <i>tēn</i> , FK. <i>tīn</i> AL. <i>tēn</i> P. <i>tēn</i> T. <i>tēn</i>
		többesszám :	É. <i>tan</i> KL. <i>tan</i> K. <i>tān</i> AL. <i>tan</i> P. <i>tan</i> T. <i>tān</i> , AT. <i>toñ</i>

(Ismétlések elkerülése végett majd csak a többi rokonyelvi tények ismeretében vonjuk le a tanulságokat.)

az osztjában: ³

első személy	{	egyszám :	FD. <i>màn</i> Trj. <i>mà</i> V. Vj. <i>mă</i> Ni. <i>mā</i> Kaz. <i>mà</i> O. <i>mă</i>
		kettősszám :	FD. <i>mìn</i> Trj. <i>mìn</i> ^c V. Vj. <i>mìn</i> ^c Ni. <i>meṽ</i> ^c Kaz. <i>mīn</i> ^c O. <i>min</i>
		többesszám :	FD. <i>möḡ</i> Trj. <i>məḡ</i> ^c V. Vj. <i>məḡ</i> Ni. <i>mṽḡ</i> ^c Kaz. <i>möḡ</i> ^c O. <i>möḡ</i>
második személy	{	egyszám :	FD. <i>nəḡ</i> Trj. <i>nöḡ</i> ^c V. Vj. <i>nöḡ</i> ^c Ni. <i>ṽöḡ</i> ^c Kaz. <i>nəḡ</i> ^c O. <i>nəḡ</i>
		kettősszám :	FD. <i>nìn</i> Trj. <i>nìn</i> ^c V. Vj. <i>nìn</i> ^c Ni. <i>ṽeṽ</i> ^c Kaz. <i>nīn</i> ^c O. <i>nin</i>
		többesszám :	I. <i>nėḡ</i> (ПАТК.) K. <i>neḡ</i> (PAAS.-DONN.) Serk. <i>naḡ</i> (STEIN.) É. <i>nəḡ</i> (ΠΑΡ.)

¹ Teljesség és szemléltető egyöntetűség végett MUNKÁCSINAK a VogNyelvj. című munkájában található adatok közlésére szorítkozem.

² KANNISTO szerint a vogT.-ban a személynévadásoknak nincs kettősszámuk (FUF. VII, Anz. 15, VIII, Anz. 195).

³ E helyütt KARJALAINEN OL.-beli adatait közlöm (3, 82, 83, 189, 205, 211); az OL. hézagait más források anyagából próbáltam kipótolni.

egyesszám:

FD. *təu* | Trj. *əduχ* | V. *ləχ* | Vj. *iðχ* | Ni. *təu* | Kaz. *ədu^c* | O. *ləu^c*

kettősszám:

FD. *tən* | Trj. *ən^c* | V. *lən^{*}* | Vj. *in^c* | Ni. *ten^{*}* | Kaz. *ən^{*}* | O. *lən*

többesszám:

I. teg (ΠΑΤΚ.) | K. *təγ* (ΠΑΑΣ.-DONN.) | Serk. *tij* (STEIN.) | É. *ly* (ΠΑΡ.)

a zürjénben:

me 'ich' — *mi* (*miig*, *mie*) 'wir'*te* 'du' — *ti* (*tije*, *tiig*, *tie*) 'ihr'*si*,¹ *sije*, *sije*, *sija* 'er' — *ni*, *nije*, *nija*, *nija*, *nja* 'sie'

a votjákban:

mon 'ich' — *mi* 'wir'*tön* 'du' — *ti* 'ihr'*so*¹ 'er' — *soos*, *sojos*, *souos* 'sie'

a cseremiszenben:

mən, *mīn*, *mūnə*, *məi*, *məiḡ* 'ich' — *me*, *mā* 'wir'*tin*, *tīn*, *tīnə*, *təi*, *təiḡ* 'du' — *te*, *tā* 'ihr'

(a harmadik személyben a mutató névmás használatos)

a mordvinban:

mon 'ich' — *mīn* 'wir'*ton* 'du' — E. *tīn*, *tij*, M. *tīn* 'ihr'*son* 'er' — E. *sīn*, M. *sīn* 'sie'a suomi-finnben:²*minä*, *mā*, *ma*, *mā*, *mnā*, *mię*, *miä*, *meä*, *mi* 'ich' —— *me*, *me²*, *met*, *mē*, *mei*, *mō*, *müq* 'wir'*sinä*, *sā*, *sa*, *sā*, *snä*, *się*, *siä*, *seä*, *si* 'du' —— *te*, *te²*, *tet*, *tē*, *tei*, *tō*, *tüq* 'ihr'*hän*, *hān*, *heän* 'er' — *he*, *he²*, *het*, *hē*, *hei*, *hō*, *hüq*, *höt* 'sie'

¹ A zürjén *si*, *sije* stb. és a votják *so* névmást a harmadik személyű ősi finnugor személynévmással szokás azonosítani (vö. PAASONEN, S-laute 12, NyH. 7 115, UOTILA, SyrjChrest. 144). Itt bővebben ki nem fejthető okokból valószínűbbnek tartom, hogy a zürj. *si* és a votj. *so* eredetileg mutató névmás volt, tehát etimológiailag nem a finn *hän* 'er', hanem a finn *se*, md. *še* 'der, jener' megfelelője (vö. MUSZ. 845, WICHMANN, WotjChrest. 101, JEMELJANOV Gram. votj. jaz. 149) s e szerint újabb példa a 'der'→'er' jelentésfejlődésre, amelyről fentebb már szólottunk.

² A finn adatokat túlnyomórészt OJANSUU «Itämerensuomalaisen kielen pronominioppia» c. művéből (56—72) és KETTUNEN «Suomen murteet» c. munkájából (III, 60—1, 203—4 és a 29. meg a 112. sz. térképlap) jegyeztem ki.

a karjalában:

mie 'ich' — *müö* 'wir'
šie, sie 'du' — *tüö* 'ihr'
heän 'er' — *hüö* 'sie'

a vepszében:¹

mina, miäna, miñä, ma 'ich' — *mö, mei, mī* 'wir'
sina, siäna, siñä, sa, šina, šä 'du' — *tö, tö, tei, tī* 'ihr'
hän 'er' — *hö, hō, h'o, he, hei, hī* 'sie'

a vótban:

miä, mie 'ich' — *mō, müö, mü* 'wir'
siä 'du' — *tō, tūq* 'ihr'
hän, hän 'er' — *hū* 'sie'

a észten:

mina, ma, (mea) 'ich' — *meie, me* 'wir'
sina, sa, (sea) 'du' — *teie, te* 'ihr'
 (a harmadik személyben a mutató eredetű *tema, ta* —
nemad, nad használatos)

a lívben:

miä, ma 'ich' — *meG, mēG* 'wir'
siä, sa 'du' — *teG, tēG* 'ihr'
 (a harmadik személyben a mutató eredetű *tamä, ta* —
ne használatos)

a lappban:²

első személy	{	egyszám:	D. <i>maññe</i> Ny. <i>moñho, moñ</i> N. <i>mōn, moñ</i> K. <i>mun, mun</i>
		kettőszám:	D. <i>maññäh</i> Ny. <i>moì, mojo</i> N. <i>moai</i> K. <i>muna</i>
		többes szám:	D. <i>miññeH</i> Ny. <i>mi, miä</i> N. <i>mī</i> K. <i>mij</i>

¹ A vepsze adatokat a KETTUNEN—SIRO-féle «Näytteitä vepsän mur-teista» c. szöveggyűjteményből szedtem össze.

² lpD. = (déli-lapp): LAGERCRANTZ, LpWortschatz; Ny. (= nyugati-lapp): LAGERCRANTZ, Sprachlehre des Westlappischen nach der Mundart von Arjeplog; N. (= norvég-lapp): NIELSEN, Lærebok I.; K. (= kóla-lapp): GENETZ, Wörterbuch der Kola-lappischen Dialekte c. művekből valók.

második személy	}	egyesszám:	D. <i>ṛḡnε</i>	Ny. <i>totno, toñ</i>	N. <i>dḡn, dḡn</i>	K. <i>tonn, ton</i>
		kettősszám:	D. <i>ratnàH</i>	Ny. <i>toì, tojo</i>	N. <i>doai</i>	K. <i>tonaj</i>
		többesszám:	D. <i>ṛijjεH</i>	Ny. <i>tì, tijā</i>	N. <i>dī</i>	K. <i>tij</i>

harmadik személy	}	egyesszám:	D. <i>sgnε</i>	Ny. <i>šotno, šotn</i>	N. <i>sḡn, sḡn</i>	K. <i>sonn, son</i>
		kettősszám:	D. <i>sgnàH</i>	Ny. <i>šoì, šojo</i>	N. <i>soai</i>	K. <i>sonaj</i>
		többesszám:	D. <i>sijjεH</i>	Ny. <i>šì, šijā</i>	N. <i>sī</i>	K. <i>sij</i>

a s z a m o j é d b a n :¹

első személy	}	egyesszám:	J. <i>mañ</i>	O. <i>man, mat</i>	T. <i>mannay</i>	Jn. <i>mođi</i>	K. <i>man</i>
		kettősszám:	J. <i>mañi'</i>	O. <i>mê, mî</i>	T. <i>mî</i>	Jn. <i>mođi'</i>	K. <i>mište</i>
		többesszám:	J. <i>maña'</i>	O. <i>mê, mi</i>	T. <i>mên</i>	Jn. <i>mođi'</i>	K. <i>mi'</i>

második személy	}	egyesszám:	—	O. <i>tan, tat</i>	T. <i>tannay</i>	Jn. <i>tođi</i>	K. <i>than</i>
		kettősszám:	—	O. <i>tê, tî</i>	T. <i>tî</i>	Jn. <i>tođi'</i>	K. <i>sište</i>
		többesszám:	—	O. <i>tê, tî</i>	T. <i>tên</i>	Jn. <i>tođi'</i>	K. <i>si'</i>

A rokonnyelvek névmási alakrendszerének összehasonlító vizsgálata az érdekesebbnél-érdekesebb eredmények egész tömegét tárja föl előttünk. Ezúttal csak azokra a tanulságokra térhetünk ki, amelyek a magyar *mi*, *ti* magyarázatában, különösen pedig az *i* sokat feszegetett eredetének kérdésében értékesíthetők, értékesítendőek.

A vitás *i* a magyaron kívül a következő uráli többesekben található: zürj. *me* 'ich' — *mî* 'wir', *te* 'du' — *ti* 'ihr'; votj. *mon* 'ich' — *mi* 'wir', *ton* 'du' — *ti* 'ihr'; md. *mon* 'ich' — *miñ* 'wir', *ton* 'du' — *tiñ*, *tiñ* 'ihr', *son* 'er' — *šiñ*, *siñ* 'sie'; lp. *mḡn* 'ich' — *mī* 'wir', *dḡn* 'du' — *dī* 'ihr', *sḡn* 'er' — *sī* 'sie'; szamK. *man* 'ich' — *mî* 'wir', *than* 'du' — *šî* 'ihr'. Ezek az *i*-s névmások ma vitathatatlanul többest jelölnek, a bennük előforduló *i* (*ī*) szerves kelléke, megkülönböztető jegye, mondatnók: cégére a többességnek. Ez a megállapítás azonban semmiképpen

¹ CASTRÉN grammatikájából.

sem jelenti azt, hogy *i*-nk eleve is többesszám jelölő formans volt s etimológiailag azonos a rokonyelvek egyikében-másikában található *i* névszói többesjellel.

Egyes rokonyelvekben, nyelvjárásokban nem is a többes, hanem a k e t t ő s s z á m megkülönböztetésére szolgál:

vogKL. *ām* | AL. *am* | FK. *mą* 'ich' — *min, mīn* 'wir zwei' (*man, mąn* 'wir')
 " *nāu* | " *nāi* | " *nāi* 'du' — *nin, nīn* 'ihr zwei' (*nan, nąn* 'ihr')
 " *tāu* | " *tāu* | " *tāu* 'er' — *tīn, tīn* 'sie zwei' (*tan, tąn* 'sie');

az osztják személynévmasok kettősszámában mindenütt *i* (*ī, i*) van, kivéve a nizjami nyelvjárást, az viszont mindhárom névmás esetében *e*-t tüntet föl; a tavgi-szamojédban ugyancsak a kettősszámában találunk *i*-t, míg az egyesszámnak *a* (PROKOFJEV: Jaz. i piszjm. I, 69 szerint *o*), a többesnek *ē* a jellegzetes magánhangzója; az osztják-szamojédban egyformán *ī* van a kettősszámában is, a többesben is. — Állíthatjuk-e vajjon ezek láttára, hogy a felsorolt vogul nyelvjárások, aztán az osztják meg a szamT. alakok *i*-je a kettősszám «jele», ősi uráli «duális-jel»? Tovább kíváncsiskodva: milyen viszonyban van ez az itten kettősszám-jelölő *i* az előző csoport többesszám-jelölő *i*-jével?

Ezzel még korántsem ért véget érdekes megfigyeléseink sora. Mit szöljünk azokhoz a rokonyelvi névmásokhoz, amelyeknek az e g y e s s z á m á b a n van az *i*, a többesében meg másmi hangzó: cser. *mīn, mīnā* 'ich' — *me, mā* 'wir', *tīn, tīn* 'du' — *te, tā* 'ihr'; finn *minä, miä, miä, mi* 'ich' — *me, mō, müö* 'wir', *sinä, siä, siä, si* 'du' — *te, tō, tūö* 'ihr'; fK. *mie* 'ich' — *müö* 'wir', *šie, sie* 'du' — *tüö* 'ihr'; fÉ. *mina* 'ich' — *me* 'wir', *sina* 'du' — *te* 'ihr'; fL. *minä* 'ich' — *meg* 'wir', *sinä* 'du' — *teg* 'ihr'. Jelöl itt valamit az *i* és azonos a másutt többes-, ill. kétősszám jelölésére használt *i*-vel?

Érdemes végül megjegyeznünk, hogy egyes rokonyelvek, nyelvjárások személynévmasainak s e m t ö b b e s-, s e m k e t t ő s-, s e m e g y e s s z á m á b a n n i n c s *i*: vogÉ. *am* 'ich' — *mēn* 'wir zwei' — *man* 'wir', *nañ* 'du' — *nēn* 'ihr zwei' — *nan* 'ihr', *taw* 'er' — *tēn* 'sie zwei' — *tan* 'sie'; vogP. *qm*—*mēn*—*man*, *nāt*—*nēn*—*nan*, *tāu*—*tēn*—*tan*; osztjNi. *mā*—*meñ*—*moñ*, *noñ*—*noñ*, *toñ*—*teñ*; szamJn. *modi*—*modi*—*modi*, *tođi*—*tođi*—*tođi*.

Az előfordulási esetek, típusok szétválogatása után nyomós okkal gyaníthatjuk tehát, hogy az *i*-nek eredetileg semmi köze sem lehetett a névmások számosztályainak jelöléséhez. Mielőtt azonban végleges vélelmenyt alkotnánk, köteles óvatosságból vizsgáljuk meg, nem az évezredes változások viszontagságai zavarták-e össze az alapnyelvben tán még

megvolt rendet. Hátha az derül ki, hogy a ma kettős- vagy egyesszámban található *i*-nek egészen más hangelőzményeik vannak, mint a többesszámú bennszülötteknek, viszont a többesszám jelenlegi hangszíni tarka-barkasága az eredeti *i*-nek különféle okokból bekövetkezett változásaiából jött létre! Sajnos, e kényes hangtörténeti vizsgálatok elvégzésére nincs kellő anyagunk, megbízható eljárásunk; amit azonban e téren mégis sikerül megállapítanunk, határozottan az *i* eredeti többes voltát vitató elmélet ellen szól. Íme egy-két mutatónak szánt eset.

A *mi*, *ti*, *ők* fent már elősorolt vogul megfelelőinek magánhangzója KANNISTO pontos fonetikai átírásában a következő: T. ϵ , ϵ | AK, P, V, AL. *a* | KK. *ia* | FK. *oa* | FL, Szo. \bar{a} (WogVok. 20, 23). Ma tehát nyoma sincs az *i*-nek, de nyilván sehasem is volt, mert a felsorolt hangok ősvogul * ϵ szabályos folytatói, akárcsak *velő* szavunk vogT. *βeləm*, KK. *βōdłəm*, FK. *βōqləm*, FL, Szo. *βaləm* (uo. 16) vagy a *nyereg* vogT. *neβrā*, AK. *nārər*, P. *nār*, KL. *nār* (uo. 17) megfelelőjében. Az osztjákban ma a kettősszám jellegzetes hangja az *i*, amelynek pedig BUDENZÉK elmélete szerint a többesben volna a helye: KARJALAINEN pontos lejegyzésű anyagából kitetszőleg a többesszámban semmi jel sem utal hajdani megvoltára (OL. 82), ellenben a kettősszámúban legalább az őosztjákig igazolni tudjuk (uo. 208 kk, 283). A mordvin többesszámú alakokat az *i* többesjel koronatanúi közt szokás tisztelni, s íme, így nyilatkozik róluk RAVILA, a legilletékesebb szakemberek egyike: «Recht wenig Beweiskraft kommt den mordwinischen Personalpronomen *min*, *tin* und *sin* zu, in denen auch gewöhnlich Spuren des Suffixes *i* gesehen worden sind. Das mordwinische *i* ist jedoch in diesen Fällen wahrscheinlich aus einem früheren *e* entstanden (vgl. fi. *me*, *te*)» (FUF. XXVII, 88). Akár a mai állapotot nézzük tehát, akár a történeti előzményeket vizsgáljuk, egészen különös, komoly rangjával össze nem egyeztethető színben mutatkozik ez az ősi többesjelnek tartott *i*: 1. hiányzik és nyilván mindig is hiányzott olyan helyen, ahol jelen kellene lennie (pl. vog. többes); 2. ma jelen van, de régen hiányzott ott, ahol tenni-valója lett volna (md. többes); 3. ott lábatlankodik és lábatlankodott régen is — ameddig csak vissza tudunk látni, — ahol semmi keresni-valója sincsen (vog. duális). Mindezek mérlegelése után bizvást kimondhatjuk, hogy az uráli személynévmásokban szereplő *i* nem többesjel.

Ha a mai magyar *mi*, *ti*, régi *mi*, *ti* névmás *i*-je nem többesjel, tán a *v*-vel írt hang jelölte a többesszámot, majd az előtte álló magánhangzóba történt beolvadása után többesjelölő ereje átszármazott az egybeolvadás útján keletkezett új hangba! Hasonló természetű példákra gondolva elvileg lehetségesnek tarthatnók ezt a folyamatot.

Az uráli nyelvekben több olyan képzőről tudunk, amely névmás-

tövekhez szokott járulni (vö. NyH.⁷ 104—5, OJANSUU, Pron. 5—56, LEHTISALO, Ural. Suff. 386—99). E voltaképpen tőképzésre szolgáló, de sok esetben egyéb feladatokra is igénybe vett képzők közül személynévmásaink életében az *-n* játszik legnagyobb szerepet. Néhány rokonnyelvben minden számban és minden személyben megtalálható s annyira hozzáforrott az alapszóhoz, hogy olykor bizony csak a nyelvtudomány tudja megállapítani formans voltát: md. *mon* 'ich', gen. *mon*, allat. *monen*, abl. *monden* stb. — *min* 'wir', gen. *minek*, allat. *minekek* stb., *ton* 'du', gen. *ton*, allat. *tonet* stb. — *lin* 'ihr', gen. *tihk*, allat. *tihenk* stb., *son* 'er', gen. *sonze* — *sin* 'sie' stb.; más rokonnyelvekben csak egyik vagy másik számban, ebben vagy abban a személyben látjuk föltűnni: finn *minä* 'ich', *sinä* 'du', *hän* 'er', gen. *minun*, *sinun*, *hänen*, part. *minua*, *sinua*, *häntä* stb. — *me* 'wir', *te* 'ihr', *he* 'sie', gen. *meidän*, *teidän*, *heidän*, part. *meitä*, *teitä*, *heitä*. Eleve is valószínűnek látszik, hogy az ilyen *-n*-képzős és *-n*-képző nélküli alakok különbségét a nyelv kitűnően fölhasználhatja. Mivel pedig nemcsak az *-n*, hanem több más névmástó-képző is rendelkezésére áll, az effajta kifejező eszközök gazdag tartalékának birtokába jut. Tőle függ, mennyit és milyen célra vesz igénybe.

A magyar személynévmások történetében az *-n*-hez hasonló szerepet játszott valami *-v*-féle járulékelem. Az ő egyes alakjaiban ma is jelentkezik (*övé*, *övék*, *övéi*, *övéik*) s a *mi* meg a *ti* legrégebb följegyzéseiben szintén látjuk világos nyomát (*miv*, *miv*, *myw*, olv. *miü*, ill. *tiv*, *tyw*, olv. *tiü*). — Ennek a kérdésünk szempontjából oly nagyjelentőségű képzőféleségnek a másik két ugor nyelvben is megtaláljuk a megfelelőjét. A vogulban az egyes harmadik személyű névmásnak éppen ez a legfeltűnőbb jellegzetessége: TJ. *ti*, TČ. *teü*, AK, FK, V. *tāβ*, KK. *tāβ*, P. *teβ*, AL. *teβ*, FL. *tāβ*, Szó. *tāβ* (KANN. WogVok. 152); ezt gyaníthatjuk a *man* 'wir' mellett a költői nyelvben fölbukkanó *mai* (olv. *maiγ*) változatban (MUNK. VogNGy. I, 204) és talán a vogK. *näi* (olv. *näiγ*) 'du' véghangzójában is. — Az osztjákban ugyancsak a harmadik személyű névmás egyesszámában: FD. *təu*, Trj. *тəуχ*, V. *ləχ*, Vj. *ičχ*, Ni. *təu*, Kaz. *тəу**, O. *ləu* (KARJ. OL. 205), K. *təw*, J. *ləw**, *ləw* (PAAS.-DONN.), Serk. *tuw*, S. *tuw* (STEIN. OVd. I, 218, 42) és többesében: *ləü*, *ləü*, *tiχ*, *ləχ*, *ičχ* (id. NyH.⁷ 105), I. *teg* (PATK.), K. *тəγ* (PAAS.-DONN.), Serk. *tiγ* (STEIN. i. h. 218), É. *luu*, *l** (PÁP.), S. *lij* (STEIN. i. h. 42) találkozzunk vele. SZINNYEI már megállapította, hogy a magyar *v* (>ü>θ), a vogul *β*, *γ* és az osztják *γ*, *χ*, *j*, *β*, *u* ugor alapnyelvi **γ* szabályos folytatója (NyK. XLV, 290, NyH.⁷ 105).

Mi lehetett e képző rendeltetése? A fenti adatok tanúbizonysága szerint első, második és harmadik személyben, egyesszámban és többes-

számban egyaránt szerepel, tehát sem személy-, sem számjelölő feladata nem lehetett. Nyilván sohasem tudjuk majd kideríteni, volt-e valami más szabatos értelme vagy csupán afféle henyé toldalék lehetett, amelyhez csak utólag tapadt — ha ugyan tapadt — valamilyen árnyalat-színező készség. Ha az OJANSUU «Itämerensuomalaisten kielten pronomioppiia» c. munkájában részletesen tárgyalt húsz névmásképző tanulságaira vagy az indoeurópai nyelvészet közkeletű megállapításaira gondolunk, nem várhatunk többet. Bármennyire berzenkedik tehát a mai rendszerhez szokott igényes nyelvérzékünk a *mi*, *ti* többes-voltának jelöletlensége miatt, tudomásul kell vennünk, hogy ezek a névmási alakok nyelvünknek igazán őskorából való maradványok, amikor még kevésbé szabványos eszközökkel, pl. az eredetileg teljesen egyértékű alakváltozatok mennyiségi és minőségi különbségeinek alkalmi fölhasználásával is jelölni tudták, jelölni szokták a föltétlenül jelölni valót. Jórészt aztán a nyelvformáló tényezők erőviszonyán vagy éppen a véletlenül múlt, lett-e az alkalmi használatból nyelvszokás.

ZSIRAI MIKLÓS.

MELICH JÁNOS IRODALMI MUNKÁSSÁGA 1942. JANUÁR 1-IG.

1893.

- A Besztercei Szójegyzék (Nyr. XXII, 117—24, 173—82).
Tézsola, tézsola (uo. 418).
Kalotaszegi tájszók (uo. 527).
Szinyei József, Magyar Tájéztató (Erd. Múz. X, 592).

1894.

- Áspa (Nyr. XXIII, 97—9).
Dörököl (uo. 148—9).
Ejtél (uo. 149—51).
Örökkön-örökké (uo. 185).
Mafla (uo. 415—6).
Súrol (uo. 416—7).
Darabont (uo. 472—4).
Diéta, Címer (uo. 522—3).
Kombinált igeidőalak (NyK. XXIV, 127—8).
Potlások jövevényszavainkhoz: *Karapol, kappan* (uo. 482).
Péter János: Az igeidők használata (uo. 496—7).
Szamota István: A schlagli magyar szójegyzék (Erd. Múz. XI, 236).
Egy XVII. századbéli számolókönyv (uo. 517).

1895.

- Német vendégszók (Nyr. XXIV, 14—21, 57—66, 101—6, 157—60, 205—11, 246—53, 295—304, 346—55, 391—404, 447—55, 556—62 és kny.)

- Vatalé (uo. 116—20).
Prattároz (uo. 277).
Hocos (uo. 327—8).
Egrés (uo. 375—7).
Deres (uo. 468).
Elbeszélés (uo. 476—7, 586).
Folnagy és Folnegovics (uo. 577—8).
Szláv szavainkról. A szláv szók a magyarban. Asbóth Oszkártól (NyK. XXV, 193—207).
Helyhatározó demonstratív elemek. Az uráli nyelvek helyhatározói demonstratív elemei. Giesswein Sándor rendes tagtól (uo. 107).
Kotorgárt (uo. 122—4).
Tröster János (uo. 127—8).
Német szófejtés. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache von Friedr. Kluge, 1894 (uo. 248—50).
Török (oszmanli) eredetű jövevényszavainkhoz (uo. 255—6).
Adatok a szlávtság magyar elemeihez (uo. 288—303).
Zsarol (uo. 387).
Perzsel (uo. 441).
Az erdelyi szásztság magyar jövevényei. Magyarische Lehnworte im Siebenbürgisch-Sächsischen von dr. Julius Jacobi (uo. 469—72).
Követ fűjni (uo. 487—91).
A legrégebb magyar jezsuita dráma (IK. V, 330—58).
Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában? (EPhilK. XIX, 509—10).

Dukát-dulka? (uo. 859—60).
Cseh-szláv ethnographiai kiállítás Prágában (Ethn. VI, 277—80).
Niederle es Zibrť: *Český Lid* (uo. 444—7).

1896.

Még egyszer a *«folnogy»* (Nyr. XXV, 174—5).
Pótlások olasz jövevényszavainkhoz (uo. 321).
A *lesz* mint időképző (uo. 351—3).
Keltýš (uo. 461—2).
«Ősztöndíj nyelvjárási anyag gyűjtésére» (uo. 519).
Adatok a szláv jövevényszók korához (NyK. XXVI, 123—6).
A szlovén nyelv szótára: Wolf, Slovensko-neměki slovar (uo. 245—7).
A 3. személynév más *j*-kezdetű alakja az osztjákban (uo. 328; M. J. jegy a.).
Iromba (uo. 372—4).
Fáré (uo. 496—8).
Fene (uo. 499—500).
Český Lid (Ethn. VII, 343—8).
A «birkás»-sal való járás Szarvason (uo. 409—10).
Sborník museálnej slovenskej spoločnosti (uo. 422—3; M. J. jegy a.).
A «Hajnal»-al való járás (uo. 440).

1897.

Jegyzetek Szarvas Gábor német jövevényszavaihoz (Nyr. XXVI, 16—9, 149—53).
Körös, Körözs? (uo. 79).
Parasztok a bíró előtt (uo. 125—6).
A Kolozsvári-kódex (uo. 169—70).
Taraek (uo. 202—4).
Furik (uo. 226—7).
Heyden Sebald beszélgetései. Kiadta Dézsi Lajos (uo. 403—9).
Német vendégszók?! (uo. 417—9).
Fécs-tej (uo. 435—9).
Heyden Sebald beszélgetései (uo. 465).
Szeremle. Tözsér (uo. 471.).
Erdélyi szász jövevényszók (uo. 510).

Magyar jövevények (NyK. XXVII, 51).

Báhomos (uo. 63).
Házsongárd (uo. 97).
Geréb (uo. 206—10).
Rajnol (uo. 210; M. J. jegy a.).
Labanc (uo. 216; M. J. jegy a.).
Iromba (uo. 237—8).
Fáré (uo. 238—9).
Ismeretlen magyar Calepinus (uo. 408).
Geréb (uo. 448).
Sarjú (uo. 449—53).
Esperes, esperest (uo. 470—1).
Zsebrák (uo. 473—4; M. J. jegy a.).
Marha (uo. 474—6; M. J. és L. V. jegy a.).
Schuller, G.: Der siebenbürgisch-sächsische Bauernhof (Ethn. VIII, 225—7).
Chorvat Kristof, Slovenska svadba (uo. 227).
Magyar nyelvhasználat. (Jegyzetek.)
Hallgatói számára írta Szinnyei József (EPhilK. XXI, 71—8).
Victor Luntzer, Die Leibitzer Mundart. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache XIX, XXI Bde, 1894, 1896. (EPhilK. XXI, 570—2).
Kardos I. Celesztin, A Keszthelyi-codex alaktana (Magy. Kritika 1897, 4).
Gáspár Elek Leó, a Lobkovitz-codexről (uo.).

1898.

A gyöngyösi latin-magyar szótártöredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Melich János*. Bpest, Akadémia. 8-r. XXXVI, 242 l.
Dózsöl (Nyr. XXVII, 13—4).
Csizmadia (uo. 37).
A Jordánszky- és Erdy-kódexhez (uo. 221).
Szavaty, zavagy, zuvat (uo. 289—95).
A Bécsi- és a Münchener-kódex írói (uo. 358—9).

Szavatos (uo. 468—9).

Egy rejtelmes szó (*Leubezes*) (NyK. XXVIII, 28—33).

Magyar-horvát glosszák (uo. 33; M. J. jegy a.).

Pozsár (uo. 54; M. J. jegy a.).

Háztűznézni (uo. 92; M. J. jegy a.).

Pőröly (uo. 233; M. J. jegy a.).

Magyar jövevények az erdélyi szászok nyelvében (uo. 239—40; M. J. jegy a.).

A gyöngyösi glosszák (uo. 304—24. és kny.).

Rákos (uo. 357; M. J. jegy a.).

A Schlägli és a Besztercei Szójegyzék (uo. 358—60; M. J. jegy a.).

Vakol (uo. 360; M. J. jegy a.).

Régi olvasás (Ethn. IX, 324; M. J. jegy a.).

A szlávtság eredetéről (uo. 335—41).

1899.

Két ritka szó (Nyr. XXVIII, 34—5).

A Nyelvtörténeti Szótárhoz: *Bakos. Bána. Csuforog. Karcos* (uo. 76—7).

Pötye, pötye (uo. 363).

Kalangya (uo. 395—9).

Köcsög (uo. 515—6).

Pocak (uo. 516—7).

Lócs (uo. 534—7).

Jól néz ki (uo. 558—9).

Szavatos (uo. 563).

Egy XVI. századbeli palóc-orosz szójegyzék (NyK. XXIX, 357—60).

Setälä E. Smirnov munkáiról (uo. 360; M. J. jegy a.).

Katanov, N. Th., Narodnije sposoby lječenjija u Baškir (Ethn. X, 323—4; *ch.* jegy a.).

Volf György szláv kutatásai a külföldön (uo. 413—4; M. J. jegy a.).

Rell Lajos, Latin szók a magyar népnyelvben (EPhlK. XXVIII, 147—9).

Magyar grammatika a kijevei tanítóképző könyvtárában (MKönyvsz. 1899. 352—5).

Az orosz bibliológiai társaság (uo. 412).

1900.

Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényyszavai? (A középfrank nyelvjárás térképével.) NyÉrt. XVII, 4. sz. 50 l.

Dr. Victor Lumtzer und Dr. Joh. Melich: Deutsche Ortsnamen und Lehnwoerter des ungarischen Sprachschatzes. (Quellen und Forschungen zur Geschichte, Literatur und Sprache Österreichs und seiner Kronländer VI.) Innsbruck, 8-r X, 311.

A német jövevényyszókhöz (Nyr. XXIX, 38—9).

Az orosz császári Akadémia szótári munkássága (uo. 88—9).

Az orosz helyesírás *cz*-je (uo. 131—2).

A *zivatar* szó családja (uo. 145—9).

Szónyomozás (uo. 183—4).

Szláv jövevényiszavak: *Csarna, zerna, bockó, hocog* (uo. 271—2).

Indok (uo. 231).

Tabán (uo. 423—4).

A baskir-magyar rokonság (uo. 455—61).

Bürü (uo. 503—5).

Horger Antal, Brassó és Kronstadt (uo. 509—12).

Schuchardt, Hugo, Romanische Etymologien II. (NyK. XXX, 125—6).

Dana, danna (uo. 127—8).

A Festetich-kódex egy ismeretlen másolata (uo. 350—2).

Rába, Rábca (uo. 352).

A szláv irodalmi nyelvekről (EPhlK. XXIV, 123—4).

Az erdélyi szászok nyelvészeti munkásságának legújabb termékei (uo. 462—74).

Zawilinski R., Slowacy (Ethn. XI, 171; *ch.* jegy a.).

Eljasz-Radzikowsky L., Z folkloristyki slowackiej (uo. 171; *ch.* jegy a.).

1901.

A baskir-magyar rokonság (Nyr. XXX, 23).

Dajnál (uo. 42).
Julián jelentéséhez (uo. 144.)
Bráha (uo. 243).
A Münchener-kódexhez (uo. 418).
Horgas (uo. 434).
A *buta* eredete (uo. 460).
Nösner Wörter und Wendungen. Ein
Beitrag zum siebenbürgisch-säch-
sischen Wörterbuch von G. Kisch
(EPhilK. XXV, 475—8).
Altkirchenslavische Grammatik von
W. Vondrák (uo. 239—41).

1902.

Muszt? (Nyr. XXXI, 31).
Pzuszék és hombár (uo. 101—2).
Serelní (uo. 129—34).
Budenz József emléke (uo. 200—2).
Szég, szög (uo. 496—500).
Szláv jövevényszavaink (NyK.
XXXII, 39—81, 161—181, 303—
42, 399—448).
Szily Kálmán, A magyar nyelvújítás
szótára a kedveltebb képzők és
képzésmódok jegyzékével (uo. 124—
27).
A «kolenda» legrégebb ismert emléke
(Ethn. XIII, 286).
Jireček, Const.: Die Romanen in den
Städten Dalmatiens während des
Mittelalters I. (uo. 431; *ch* jegy a.).
Věstník slovanské filologie a starožit-
nosti (uo. 431; *ch* jegy a.).
Jagič, V., Zur Entstehungsgeschichte
der kirchenslavischen Sprache (Száz-
adok 1902, 380—3. és Magyar
Állam 200).
A magyarországi vend (szlovén)
nyelvű irodalom bibliográfiája. Egy
hasonmással a szövegben (MKönyvsz.
1902, 426—49 és önállóan).

1903.

Szláv jövevényszavaink I. 1. r. Az
óbolgár nyelvemlékek szókészlete
és a magyar nyelv szláv jövevény-
szavai. Bpest. 8-r. 1. 181 l.

Hamut (Nyr. XXXII, 224).
Régi magyar női személynév (uo.
233—4).
Kódexeink zsoltárfordításaihoz (uo.
311—4).
Pajtás (uo. 342).
Pongyola (uo. 343).
Tömlök (uo. 343).
Tilutoa, munda (uo. 409—14).
Szláv jövevényszavaink (NyK.
XXXIII, 45—91, 164—215, 273—
372).
Görög (uo. 236—9).
A magyar nyelv keresztény termino-
lógiaja (AkÉrt. 1903, 113—23).
Miscokönyv a XIV. századból. 3 szö-
vegközi facsimilével (MKönyvsz.
1903, 36—64 és kny.).
A moldvai csángók eredetéhez (Ethn.
XIV, 52—4).

1904.

Laikusok évada (Nyr. XXXIII, 121—
33).
Mi hasznát vettük a NySz-nak? (uo.
215).
Omsós (uo. 233—4).
Ballagi akadémiai felolvasásához (uo.
234).
«Ritus explorandae veritatis» (uo.
305—27).
Szláv jövevényszavaink (NyK.
XXXIV, 12—54, 173—216, 241—
354).
Adatok a magyar nyelv és helyesírás
történetéhez (uo. 132—47).
A pannonthalmi Szent Benedek-rend
története. Szerkeszti Erdélyi László
dr. Budapest, 1902. I., II. VII.,
(MKönyvsz. 1904, 110—7 és kny.).
Adatok a magyar nyelv és helyesírás
történetéhez (AkÉrt. 1904, 404—8).

1905.

Szláv jövevényszavaink. 2. r. A ma-
gyar nyelv keresztény terminoló-
giája. Bpest. 8-r. 448 l.

A brassói latin-magyar szótártörődék. (NyÉrt. XIX. 4. sz. 35 l.)
 Hibás olvasatok (MNy. I, 66—70).
 Kolozsvár (uo. 82—3).
 Még egyszer a *Vászoly* névről (uo. 184—5).
 Szláv jövevényszavaink (NyK. XXXV, 1—49, 152—62).
 Szalkay László glosszái (uo. 110—1).
 Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez. Az *a* hang Árpád-kori előzőjének jelölése (uo. 113—126).
 A magyar szótáriródalom (uo. 127—51, 283—331).
 Az ország > szerb-horv. *rusag* szóról (uo. 477).
 A *székely* és a csángó név eredete (uo. 479—80).
 Suum cuique. (Nyr. XXXIV, 436—7).
 A *német* népnév (uo. 522—3).
 Pauler Gyula és Szilágyi Sándor, A magyar honfoglalás kútfői (Századok XXXIX, 355—8).
 A hét napjainak magyar nevei (AkÉrt. XVI, 17—25).

1906.

Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből. A késmárki ág. ev. főgymnasium könyvtárában lévő egyetlen példányból közzétette, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta *Melich János* (NyÉrt. XIX. 9. sz. 141 l.)
 Adatok hazánk honfoglaláskori s X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez (MNy. II, 49—58 97—106).
 A magyar húnmonda néhány tulajdonnevről (uo. 158).
 Kolozsvár—Temesvár (uo. 175—6).
Szarkafalva (uo. 192).
Velence (uo. 212—4).
 Magyar szófejtések (*Gombocz Zoltán*nal együtt; uo. 300—12; külön is).
Lóránt (NyK. XXXVI, 267—8).
Patok (uo. 268—72).
Bécs (uo. 481—3).

Szisz-fa — *fűz-fa* (Nyr. XXXV, 295).
 Zalavár és Mosaburg (Századok XII, 268—73).

1907.

A magyar szótáriródalom I. A legrégibb szójegyzékektől P. Páriz szótáráig (NyF. 46. 197 l.).
Jobbágy (MNy. III, 37).
Radócz? Rézmárk (uo. 37- 8).
Tárinca (uo. 38—9).
Zülteni (uo. 39).
 -*va* végű folyóneveink (uo. 47).
 Pápai Páriz Ferenc székely szavai (uo. 116—21).
 Az Árpád-kori becéző keresztnevek egy csoportjáról (uo. 165—76).
Tarack (uo. 344—8).
Párizs (uo. 383, Melegdi János jegy a.).
Imre (uo. 482, Melegdi János jegy a.).
 Egy állítólag ismeretlen latin-magyar szótárról (NyK. XXXVII, 332—4).
 Szláv jövevényszavainkról (Nyr. XXXVI, 155—65).
 Három helynévről (*Lehota, Völyá, Ohába*) (Századok, 1907, 321—31).
 Dem Andenken Nikolaus Révai's (FUF. VII, 1—12. és kny.).

1908.

Révai Miklós nyelvtudománya (NyÉrt. XX, 42 l.)
 Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. Az Orthographia Vngarica hasonmásával (MNyTK. 8. sz.).
 Révai Miklós első magyarázata a Halotti Beszédéről (MNy. IV, 1—12, 54—62).
 Megjegyzések a «*király*» szóhoz (uo. 24—9).
Srini? (uo. 40—1; Kemenes Pál jegy a.).
Ágybér, párbér (uo. 48; Melegdi János jegy a.).
 Gossner Mithridatoséről (uo. 48; Melegdi János jegy a.).
Orbán (uo. 85).

Ismeretlen? (uo. 96; Kemenes Pál jegy a.).
Excerpta linguae Hungaricae a XVII. század közepéről (uo. 184; Melegdi János jegy a.).
Karácsony (Nyr. XXXVII, 177—8).
 Az «Orthographia Vungarica» és a magyar helyesírás. Egy hasonmás melléklettel (MKönyvsz. 1908, 119—47 és MNyTK. 8. sz.).
 Újabb adalékok a hazai vend (szlovén) nyelvű irodalom bibliográfiájához (MKönyvsz. 1908, 231—45 és kny.).
 A magyarság eredetéről és nyelvéről (Századok 1908, 750).
 A várnai ütközet és I. Ulászló király sírja (uo. 85—7).
 Gombocz Zoltán: Honfoglalás előtti török jövevényszavaink (EPhilK. XXXII, 300—3; Kemenes Pál jegy a.).
 Die Namen der Wochentage im Slavischen (Jagič-Festschrift 212—7 és kny.).

1909.

Német jövevényszavaink!? (MNy. V, 42).
 Új szláv szófejtő szótár (uo. 42).
 Új olasz nyelvű magyar nyelvtan (uo. 43).
Horcsol (uo. 125; Melegdi János jegy a.).
 A király szó eredetéhez (uo. 133—5).
 Penkő játca? (uo. 144; Melegdi János jegy a.).
Nándorfejérvár (uo. 165—7, 367—9).
Péncz (uo. 172—4).
 «Wörter und Sachen» (uo. 230).
 A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei (uo. 231).
Cuzberch (uo. 288; Melegdi János jegy a.).
 Kik azok a berenczók? (uo. 288; M. J. jegy a.).
 Néhány magyar népnévről (uo. 292—303, 337—44, 385—93, 433—40),
Babina = babona? (uo. 324).

Bökese (uo. 324; Melegdi János jegy a.).
Regede (uo. 369).
Tisza (uo. 369).
 Gottsched hazánkban. Írta Bleyer Jakab (uo. 424; M. J. jegy a.).
 Hus J. helyesírása (uo. 426; M. J. jegy a.).
Vitéz (uo. 431—2).
 Helyreigazítás (uo. 432; M. J. jegy a.).
 Hungari Oboniauci (uo. 458; Melegdi János jegy a.).
Karácsony (Nyr. XXXVIII, 28).
 Hazai rutén-oláh nyomtatványok, nyomdák történetéből (MKönyvsz. 1909, 92).
 Árpád és az Árpádok (Századok 1909, 321—33).

1910.

Nyelvünk szláv jövényei (MNyTK. 13. sz.).
 A tővegi magánhanzokról (MNy. VI, 14—20, 58—68, 111—20, 150—8).
 A tihanyi apátság története (uo. 40).
 Mészáros Gyula Magna Hungariájáról (uo. 48).
Esztergom (uo. 96; Melegdi János jegy a.).
 † Dr. Szeremley-Császár Lóránd (uo. 134).
Görög. Szerecsen (uo. 144).
 Schlözer és magyar hallgatói (uo. 232; Melegdi János jegy a.).
 Helyreigazítás (uo. 240; Melegdi János jegy a.).
 Névmagyarozatok (uo. 241—7).
 Kaukázusi helynevek (uo. 269; Melegdi János jegy a.).
Regede (uo. 288; M. J. jegy a.).
 A magyar nyelv szláv jövényei (uo. 289—99, 337—44, 395—401, 443—47).
 Ismeretlen latin-magyar szótárak a XVI. századból (uo. 329—30).
 Az -ít képzőről (uo. 330—1; Melegdi János jegy a.).
Paydassus (uo. 470; Melegdi János jegy a.).

Keresztül-kasul (uo. 470; Melegdi János jegy a.).
 Szláv jövevényszavaink eredetéről (NyK. XXXIX, 1—74 és kny.).
 Adalékok a magyar $\chi > h$ hangok történetéhez (uo. 342—6).
 Heyden Sebald «Gyermeki beszélgetése»-nek krakkai töredéke. Egy melléklettel és két szövegközi hasonmással (MKönyvsz. 1910, 289—9 és kny.).
 Die Herkunft der slavischen Lehnwörter der ungarischen Sprache (Arch. f. slav. Phil. XXXII, 92—116 és kny.).
 Szinnyi, Josef, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft (EPhilK. XXXIV, 374—7).
 Gulyás Pál dr., A népkönyvtárak szervezése (MKönyvsz. 1910, 80—2)

1911.

Jegyzetek néhány felsőmagyarországi vármegye helyneveiről. Budapest. Kézirat. A M. N. Múzeum tulajdona.
Nyüst (MNy. VII, 1—5).
Hosszá = diu (uo. 39; Melegdi János jegy a.).
 Emlékezés Szamota Istvánra (uo. 49—60).
Csép (uo. 144; Melegdi János jegy a.).
 Szláv *sani* > m. *szán* (uo. 181; Melegdi János jegy a.).
 Régi dolgok új kiadásban. Régi magyar személynevek (uo. 181—3; Melegdi János jegy a.).
Ság (uo. 192; M. J. jegy a.).
 A tervezett új Nyelvemléktár (uo. 223—3; M. J. jegy a.).
Ilona (uo. 239—40).
 A magyar nemzet nevééről (uo. 240).
 Alaktani magyarázatok (uo. 241—6).
Tövök (uo. 267, 369).
 Legrégibb bibliafordításunk történetéhez (uo. 292—3).
Csetneki nadrág (uo. 316; Melegdi János jegy a.).
Bodza és társai (uo. 318—20).

Csetény (uo. 336).
 Egy rejtelmes szó (uo. 369—70; Melegdi János jegy a.).
 Tulajdonnevek szótára (uo. 377; Melegdi János jegy a.).
Isa (uo. 409—11).
 Néhány kolta tulajdonnévről (uo. 421).
Visegrád = *Misegrad* (uo. 470).
Temes (uo. 470).
 Jegyzetek a Bécsi- és a Münchener kódexhez (NyK. XL, 233—45, 362—85).
Vác (Nyr. XL, 96—103).
 Calepinus szótára (uo. 357—64).
Vatalé (uo. 425).
Borkút (uo. 461—3).
 A szófiai Nemzeti Könyvtár kéziratainak és régi szláv nyomtatványainak leíró katalógusa (MKönyvsz. 1911, 93—5).
 Gulyás Pál, Népkönyvtári könyvjegyzék (uo. 172—5).
 Egyetemes Irodalomtörténet. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Negyedik kötet. Ural-altajiak és szlávok (EPhilK. XXXV, 680—7).

1912.

A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. I. *Hegendorf—Sylvester*: Rudimenta grammatices Donati. Cracoviae, 1527. — II. *Heyden—Sylvester*: Puerilium colloquiorum formulae. Cracoviae. Adalék Sylvester János működéséhez. Semsey Andor adományából hasonmásban közlése és bevezetéssel kíséri *Melich János*. Budapest, M. Nyelvtud. Társ. 8-r. VII, 92 l.
 Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből. *Jakubovich Emil* és *Sági István* közreműködésével sajtó alá rendezte *Melich János*. Budapest, Akadémia 8-r. XIII, 483 l.
Fulák (MNy. VIII, 28—9, 122—4, 231—3).
 Még egyszer a *c'ohoccal* (uo. 29; Melegdi János jegy a.).

Új szó? (uo. 48; M. J. jegy a.).
Vajákol (uo. 96; M. J. jegy a.).
 Lyezei János Szójegyzéke (o. 126—9;
 Melegdi János jegy a.).
Vác — Voác? (uo. 133—4; Melegdi
 János jegy a.).
Hiedelem (uo. 143; M. J. jegy a.).
 A tővégek palatalisatiójáról (uo. 145—
 56).
Ungari > *Hungari* (uo. 192).
 A *jász* népnévről (uo. 193—9, 262).
 Mutatvány a készülő Magyar Etymolo-
 giai Szótárból (uo. 241—8, 292—300;
 Gombocz Zoltánnal együtt).
Mostoha-atyá (uo. 287; Kemenes Pál
 jegy a.).
Pesti lélek=beste lélek? (uo. 326).
 Borkút (uo. 336).
Te nem szeretsz Pesten? (uo. 336;
 Kemenes Pál jegy a.).
Kisejlik (uo. Kemenes Pál jegy a.).
Bors helyett borsó? (uo. Kemenes Pál
 jegy a.).
 A magyar *Tátra* név eredetéről (uo.
 337—43).
Mostóér (uo. 364; Melegdi János jegy
 a.).
 Erdősi Sylvester nevééről (uo. 368—9).
Csonk (uo. 376; K. P. jegy a.).
 A *nájnagyobb-féle* felsőfokról (uo.
 385—9).
Bátor (uo. 408—9).
Bajza (uo. 409; Melegdi János jegy a.).
 A *Szepes* név eredete (uo. 427; Me-
 legdi János jegy a.).
 Felelet Czirbusz Gézának (uo. 431—2).
Gereblye, villa, tanórok (uo. 432).
 Berneker szótárának fogyatékosága
 (uo. 432; Melegdi János jegy a.).
Pali (uo. 432; K. P. jegy a.).
Legel (uo. 432; K. P. jegy a.).
Vida = Villa (uo. 466).
 Sachmatov, A. A., Mordovszkij etno-
 graficeszkij szbornik (NyK. XLI,
 106—7; Kemenes Pál jegy a.).
 Niederle, L.: Slovenské starožit-
 nosti (Arch.Ért. 1912, 287; Me-
 legdi János jegy a.).
 Sztripszky Hiador, Adalékok Szabó

Károly Régi Magyar Könyvtár
 c. munkájának I., II. k.-hez
 (MKönyvsz. 1912, 350—2).
 A legrégebb magyarnyelvű nyomtat-
 vány (AkÉrt. 1912, 493—501).
 A legrégebb magyarnyelvű nyomtat-
 ványok. Erdősi Sylvester János két
 újonnan előkerült munkájáról (1527)
 (Irod.-tört. I, 289—97).
 Régi magyar nyomtatványok 1527-
 ből (MKönyvsz. 1912. II, 97—109).

1913.

A magyar tárgyias igeragozás. Alak-
 tani fejtegetés (MNY. IX, 1—14,
 58—67, 105—11. 152—61, 207—12,
 248—54, 297—306, 337—45, 392—
 99 és MNYTK. 14. sz.).
Vác (uo. 48; Melegdi János jegy a.).
 A tárgyias igeragozás (uo. 134—5).
Hajó (uo. 181).
Iny — én (uo. 181).
Kotorgárd (uo. 181).
Tövik (uo. 181, 365).
 Az Árpád-kori oklevelek jegyzéke
 (uo. 182—3).
Bogdán (uo. 190; Melegdi János jegy
 a.).
 Ki ismeri? (uo. 190; Melegdi János
 jegy a.).
Bécs nevicről (uo. 275—7; Melegdi
 János jegy a.).
Te nem szeretsz Pesten? (uo. 287; Me-
 legdi János jegy a.).
Gereblye (uo. 287; M. J. jegy a.).
 Ki ismeri? (uo. 287; M. J. jegy a.).
Tátra (uo. 287; M. J. jegy a.).
Borséta (uo. 325; Melegdi János jegy
 a.).
Bulcsú (uo. 325—27).
 Új német idegen szavak szótára (uo.
 333; M. J. jegy a.).
 A lengyel nyelv történeti szótára (uo.
 333; M. J. jegy a.).
 A finn nyelv szláv szavai (uo. 333;
 Melegdi János jegy a.).
 Mivé lesz a *Géza* név Belgrádban?
 (uo. 336; K. P. jegy a.).

Kinigli (uo. 336; K. P. jegy a.).
Boncs (uo. 336; M. J. jegy a.).
Ajton, Ajtony (uo. 352—6).
Facsimil (uo. 383; K. P. jegy a.).
Szent János áldása (uo. 384; K. P. jegy a.).
Ad vocem porgolát, porgolád (uo. 384; Melegdi János jegy a.).
Alásfa (uo. 460—1).
Az Ajton szóhoz (uo. 468).
Hadács (uo. 468; K. P. jegy a.).
Négy grófok (uo. 468; K. P. jegy a.).
Néhány magyar jogtörténeti ki'ejezésről (NyK. XLII, 239—49 és kny)
Ágnes (uo. 340—1).
Ágoston (uo. 341).
Adalékok a magyar szótáriradalomhoz (uo. 342—4).
Van-e a magyarban dalmatajővevény-szó? (uo. 344; K. P. jegy a.).
Vatalé (Nyr. XLII, 34—5).
Über die Herkunft des ungarischen Namens Tátra. (Eine Ergänzung zu den Ausführungen von A. Sobolevskij und J. Roswadowski; FUF. XIII, 171—8 és kny).
Miscellen (Arch. f. slav. Phil. XXXIV, 545—53 és kny).

1914.

Magyar Etymologiai Szótár I—III.
 füzet: *a / — bori* (Gombocz Zoltánal együtt).
A magyartárgyasigeragozás (MNYTK. 14. sz.)
Keresztneveinkről (MNYTK. 15. sz.).
Csonk (MNY. X, 48; K. P. jegy a.).
Új jelentésárnyalat (uo. 48; K. P. jegy a.).
Ki ismeri? Apátin (uo. 96; K. P. jegy a.).
Keresztneveinkről (uo. 97—107, 149—56, 193—9, 249—55 és MNYTK. 15. sz.).
A tihanyi alapító oklevél egy helyéről (uo. 126—8).
Érőd (uo. 178; Melegdi János jegy a.).
Avad (uo. 179; Kemenes Pál jegy a.).

Az ly > j ejtés történetéhez (uo. 353—4).
Kép (uo. 359; Melegdi János jegy a.).
Sületlenség (uo. 363; M. J. jegy a.).
Akar (uo. 377; Kemenes Pál jegy a.).
A magyar nyelv ófrancia jővevény-szavai (uo. 386—406).
Újabb adalékok az alanyi ragozású felszólító mód egyes 2. személye -ih ~ -χ' = iχ' hangzására (uo. 424).
Ajton (uo. 425; K. P. jegy a.).
Az ly < j ejtés történetéhez (uo. 425; K. P. jegy a.).
Tövik (uo. 425; K. P. jegy a.).
Tombácós (uo. 432; M. J. jegy a.).
A Königsbergi Töredék szalagjainak egy helyéről (uo. 452; K. P. jegy a.).
Birákok (uo. 452; Melegdi János jegy a.).
Osztrák-bajor tájszótár (uo. 453; K. P. jegy a.).
Barla-Szabó Titusz, Legrégibb nyelvemlékünk, a HB. kora, keletkezési helye és szerzője (EPhilK. XXXVIII, 159; M—ch. jegy a.).
Válasz (uo. 322; M—ch. jegy a.).

1915.

Magyar Etymologiai Szótár IV—V.
 füzet: *bori — cenk* (Gombocz Zoltánal együtt).
Az Etymologiai Szótárról (MNY. XI, 13).
Kluge, Fr., Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache (uo. 31—2; K. P. jegy a.).
Rákosnak hívták-e magyarul az országgyűlést? (uo. 32—3; K. P. jegy a.).
Újabb adatok a fűriszte-féle alakokra (uo. 34).
Cappolódik, cappolódás (uo. 33; Melegdi János jegy a.).
Újabb adat a szóvégi magyar -ó<-och fejlődésre (uo. 36; Melegdi János jegy a.).
PéNZ (uo. 47; M. J. jegy a.).
Censztokó (uo. 47; M. J. jegy a.).

Rajci bőr (uo. 48 ; K. P. jegy a.).
Cémp (uo. 71 ; Melegdi János jegy a.).
 Magyar-német szótárak (uo. 77 ; Melegdi János jegy a.).
Sykora? (uo. 78 ; K. P. jegy a.).
Cuca (uo. 79 ; K. P. jegy a.).
 Heltai Fabuláinak egy helyéhez (uo. 78).
Barbarász (uo. 85 ; K. P. jegy a.).
Szikes, szikár (uo. 96 ; M. J. jegy a.).
Valaki (uo. 116—9).
 A Gömör-K. egyik írója (uo. 119 ; Melegdi János jegy a.).
 Adatok a harmadik személyű birtokos személyragra (uo. 121 ; K. P. jegy a.).
Bord, boret, hord? (uo. 124—5 ; Melegdi János jegy a.).
Cellén (uo. 125—6 ; Melegdi János jegy a.).
Rákos (uo. 144 ; K. P. jegy a.).
Fonál cérna (uo. 144 ; K. P. jegy a.).
Cement (uo. 162—8).
Bacon (uo. 176 ; K. P. jegy a.).
Lant (uo. 200).
 Olvasás közben (uo. 230 ; K. P. jegy a.).
Barca, Barcaság, Bárca (uo. 241—5).
Cövek (uo. 275).
Csetnek, östör, éstér (uo. 289—93).
Rácsel (uo. 320 ; Kemenes Pál jegy a.).
Cinádóf (uo. 321 ; Kemenes Pál jegy a.).
Lóhere, sólyom (uo. 321 ; Kemenes Pál jegy a.).
Szörek (uo. 322 ; Kemenes Pál jegy a.).
Leveléng (uo. 322 ; Kemenes Pál jegy a.).
 Kubinyi Ferenc kéziratai (uo. 324).
Plébános, esperes, káplán (uo. 335 ; K. P. jegy a.).
 Szamojéd $h > sz$, $g > z$, $k > c$ változás (uo. 336).
 A Gyulafehérvári Glosszák egy helyéről (uo. 346—8).
 A testrészek neveiről (uo. 361—2).
 A Kazinczy- és a Tihányi-K.-ről (uo. 376—7).
Pántofli (uo. 384).

-li végű szavaink (uo. 384).
Eleven (uo. 384 ; K. P. jegy a.).
Szulák, culák (uo. 412—5).
 A magyar szöfejtő kutatások (uo. 416 ; K. P. jegy a.).
 Az -ó, -ő igenévképzőről (uo. 416 ; K. P. jegy a.).
 Alaktani adalékok (uo. 417 ; M. J. jegy a.).
Sáp (uo. 422—3 ; Melegdi János jegy a.).
Néhai (uo. 431 ; K. P. jegy a.).
Böge (uo. 431 ; K. P. jegy a.).
Krónista (uo. 431 ; K. P. jegy a.).
Cötkény, szettyén (uo. 454—5).
Csahó? (uo. 455—6).
Vác és a -vác végű szerb helynevek (uo. 463 ; K. P. jegy a.).
 Cirill-betűs magyar szöveg (AkÉrt. XXVI, 649—61 és kny).

1916.

Magyar Etymologiai Szótár VI. füzet :
csajta—csercse (Gombocz Zoltánnal együtt).
Nem hajt a tatár (MNY. XII, 10—11).
 A *jobbágy* szó történetéhez (uo. 13—5).
 Bod : P. P. (uo. 19 ; K. P. jegy a.).
Korcovágy (uo. 22 ; K. P. jegy a.).
Év, éha stb. (uo. 24 ; K. P. jegy a.).
Itó — itató (uo. 24 ; K. P. jegy a.).
 A *számára* (uo. 28 ; Kemenes Pál jegy a.).
 Bethlen Gábor legújabbban felfedezett levelei (uo. 68—74).
Övedéz (uo. 84—5 ; Kemenes Pál jegy a.).
Akkorda (uo. 84 ; K. P. jegy a.).
Szücsi (uo. 94 ; M. J. jegy a.).
Géra (uo. 95 ; M. J. jegy a.).
Ugocsa (uo. 95 ; K. P. jegy a.).
 SzBodó : Kálm. (uo. 96 ; K. P. jegy a.).
Többi és társai (uo. 118—22).
 Az Ehrenfeld-Kódexről (uo. 124 ; K. P. jegy a.).
 Nyelvtörténeti magyarázatok (uo. 125—8).

Huszár (uo. 125).
Harmadéve (uo. 143 ; M. J. jegy a.).
Szulák (uo. 143 ; M. J. jegy a.).
Meglóg (uo. 144 ; K. P. jegy a.).
Pincerna (uo. 144 ; M. J. jegy a.).
Pergőtűz (uo. 144 ; K. P. jegy a.).
 A Königsbergi Szójegyzék (uo. 145—9, 258—63).
 A Bécsi-Kódex új kiadása (uo. 173 ; M. J. jegy a.).
Sértés (uo. 178 ; Kemenes Pál jegy a.).
Vágotrt sértés (uo. 192 ; K. P. jegy a.).
Dursac (uo. 192 ; M. J. jegy a.).
Alattvaló (uo. 193—4).
Izsó (uo. 194—5).
 Vajjon íráshibák? (uo. 210—8).
Öcset (uo. 230 ; K. P. jegy a.).
Tétény, Kaza, Majtény (uo. 231—2).
Lóg és összetételei (uo. 238—9 ; K. P. jegy a.).
Tantusz (uo. 239).
 A Königsbergi Töredék betűhű szövege. Jegyzetek (uo. 263—5 ; M. J. jegy a.).
Túr (uo. 272 ; M. J. jegy a.).
 Német jövevényszavainkról (uo. 290—2, 310—9).
Társág (= társaság) (uo. 292 ; Kemenes Pál jegy a.).
 Hely-, folyó- és pataknev (uo. 331—2 ; Melegdi János jegy a.).
Barlang (uo. 335—6 ; Kemenes Pál jegy a.).
Császa (uo. 340 ; K. P. jegy a.).
 Helynévmagyarázatok (uo. 341 ; M. J. jegy a.).
Zri (uo. 351 ; K. P. jegy a.).
Öcs, öcsöske (uo. 375 ; Kemenes Pál jegy a.).
 Jelentő mód, — felszólító mód (uo. 375 ; Kemenes Pál jegy a.).
Cépok (uo. 376 ; Melegdi János jegy a.).
Ceklendez (uo. 378 ; Kemenes Pál jegy a.).
 Adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz (uo. 379).
Köret (?) (uo. 384 ; K. P. jegy a.).
Rákos (uo. 384 ; K. P. jegy a.).

Szent Margit élete (uo. 389 ; Melegdi János jegy a.).
Mecenzéf (uo. 398—9 ; K. P. jegy a.).
 A határozói igenévről (uo. 399).
Tó (uo. 399).
Csaláncsúcs (uo. 400).
Sztratéga (uo. 404 ; K. P. jegy a.).
Tintuk (uo. 404 ; K. P. jegy a.).
 Az orosz és ukrán nyelv. Mit mondott a pétervári tudományos akadémia? (Ukránia 1916, 39—44 ; M. J. jegy a.).
 Wertner Mór: Névmagyarázatok (EPhilK. XL, 557—8).
 Nándorfejevárv (Századok 1916. 160—6).
 Barcza, Barczaság, Bärcza (Korrespondenzblatt des Vereines für siebenb. Landeskunde XXXIX, 1—5).
 Slovak *vol'aco* (Arch. f. slav Phil. XXXVI, 590).

1917.

Adatok a történeti magyar nyelvtanhoz (MNY. XIII, 1—6, 44—8, 108—15).
 A moldvai csángók (uo. 17).
 Adalék a kicsinyítő képzés történetéhez (uo. 18).
Cseperkő (uo. 18—9).
Cserecsény (uo. 19 ; Melegdi János jegy a.).
 Névelős újságcímek (uo. 30 ; Melegdi János jegy a.).
Szöghajú (uo. 31 ; K. P. jegy a.).
Gerdzsa (uo. 51).
Nemvalód (uo. 52—3).
Zita (uo. 62 ; M. J. jegy a.).
Muszájt (uo. 64 ; K. P. jegy a.).
Gizella (uo. 84 ; M. J. jegy a.).
Cserebi (uo. 89 ; Melegdi János jegy a.).
Szakovélni (uo. 96 ; K. P. jegy a.).
Susárló (uo. 118 ; Melegdi János jegy a.).
Hadács (uo. 121 ; Melegdi János jegy a.).
Balog (uo. 121 ; K. P. jegy a.).

Csempe (uo. 127; Kemenes Pál jegy a.).
Per analogiam (uo. 128; K. P. jegy a.).
Inylődik, inylett (uo. 128; Kemenes Pál jegy a.).
Pópa (uo. 128; Kemenes Pál jegy a.).
Emberöltő (uo. 194—6).
Szú-por (uo. 207—8; Melegdi János jegy a.).
Tesziveszi (uo. 209; K. P. jegy a.).
Pópa (uo. 216; M. J. jegy a.).
Kinga (uo. 217—9).
 Régi nyelvméleink (uo. 213—2).
Nyugszó (uo. 240; M. J. jegy a.).
Kálmánkörte (uo. 241—2; Melegdi János jegy a.).
Csepke (uo. 242—3).
Cséta (uo. 263; K. P. jegy a.).
Lovag (uo. 289—90).
 Pápai Páriz székely szavairól (uo. 296; Kemenes Pál jegy a.).
 A -nott, -nól, -ni ragokról (uo. 296—7; Kemenes Pál jegy a.).
 A Birk-K.-ről (uo. 297).
Lanckenet (uo. 301; K. P. jegy a.).
 A *kófic* szóhoz (uo. 301; K. P. jegy a.).
Orosz = ruszki (uo. 301; K. P. jegy a.).
Hernád (uo. 301—3).
 Hazai szlovén irodalom (MKönyvsz. 1917, 266).
 Egy fejezet a történeti magyar hangtanból (NyK. XLIII, 338—72).

1918.

Magyar Etymologiai Szótár VII. füzet: *csérese—csobolyó* (Gombocz Zoltánnal együtt).
 Latin jövevényszavainkról (MNY. XIV, 18—20, 73—8).
 Egy játszi eredetű képzőről (uo. 28; Kemenes Pál jegy a.).
Pihenjél (uo. 28—9).
 A négyféle magyar *e*-ről (uo. 80—1).
Hozzá (uo. 84).
 Az Etymologiai Szótárhoz (uo. 93—6).
Öregbik uram (uo. 103; K. P. jegy a.).
 A legrégebb magyar csizió (uo. 193—9; Melegdi János jegy a.).

Többes állítmány egyes állítmányi kiegészítő (uo. 141).
Csomoros (uo. 146; K. P. jegy a.).
Farcsuma (uo. 146; K. P. jegy a.).
Tönköly, köles, tatárka (uo. 146—8; Kemenes Pál jegy a.).
Csinál ~ csinyál (uo. 148—9).
Fenigó (uo. 166; Kemenes Pál jegy a.).
Top (uo. 166; Kemenes Pál jegy a.).
Pokol, paradicsom stb. (uo. 166—7; Kemenes Pál jegy a.).
 Szótagolási hibák (uo. 168; K. P. jegy a.).
Adi, mondi-féle igealakok (uo. 199—200).
 A *cs* betűről (uo. 199).
Tupa (uo. 208; K. P. jegy a.).
Tésis (uo. 204; Melegdi János jegy a.).
Fürről (uo. 204; Melegdi János jegy a.).
Badírka-szilva (uo. 204; Melegdi János jegy a.).
 Szállók az úrnak (uo. 204; Melegdi János jegy a.).
 A *nő, néről* (uo. 205; K. P. jegy a.).
Köteles, kezes (uo. 223—4).
Kassavölgyi (uo. 224; K. P. jegy a.).
 Adatok a történeti magyar nyelvtanhoz. Az *-i* többes képzőről (uo. 230—52).
Cserebi-dohány (uo. 275; Kemenes Pál jegy a.).
Fürtös = füstös (uo. 275; Kemenes Pál jegy a.).
Küldött farkas (uo. 275; Kemenes Pál jegy a.).
Tél-téli (uo. 275—6; Kemenes Pál jegy a.).
Nagyhatnám (uo. 282; K. P. jegy a.).
 A vegyeshangú szavakról (Szily-Emlék, 32—5).

1919.

A *Madách*-családnév (MNY. XV, 1—5).
 A *j* hangnak *ih-, yh-*val való írásáról (uo. 34).
 Az *ly < j* hangváltozás (uo. 34—5).

Szemeik (uo. 39; K. P. jegy a.).
Tés (uo. 39; K. P. jegy a.).
Csucsorka (uo. 48; K. P. jegy a.).
Pozsony, Bratislava (uo. 49—57).
Ungar—Magyare, Ofenpest—Budapest
(uo. 102; K. P. jegy a.).
Cserebi dohány (Uo. 103; K. P. jegy a.).
Monnó, monnaik (uo. 103—4; K. P.
jegy a.).
Gyáva (uo. 104; Kemenes Pál jegy a.).
Zátony (uo. 119; K. P. jegy a.).
Dézs (uo. 125—7).
Damórúfűz (uo. 136; Melegdi János
jegy a.).

Dózsa (uo. 137; Melegdi János jegy a.).
Quelques remarques sur la brochure
intitulée: La question du Prek-
murje étudiée et présentée par
M. Slavic. Par J. Melich et S.
Mikola. Budapest, 1919. 15 l.

1920.

Daróc, draucarii (MNY. XVI, 23—8).
A magyarság megtelepülése (uo. 28—
29).
Danogát (uo. 31—2; Kemenes Pál
jegy a.).
Bűn = bön (uo. 31; Kemenes Pál
jegy a.).
Finom (uo. 32).
Klecska (uo. 32—3).
Martalék (uo. 33).
Szlovák = tót (uo. 33—4).
Sárlík (uo. 60; M. J. jegy a.).
Délibáb (uo. 60; K. P. jegy a.).
Malom (uo. 61—6).
Szinyei József, A magyarság eredete,
nyelve és honfoglaláskori művel-
tsége (uo. 87).
Szent Bernát a magyar kódexiroda-
lomban (uo. 87—8; K. P. jegy a.).
Nyelvkeveredés (uo. 88; K. P. jegy a.).
Gagyizó (uo. 91; K. P. jegy a.).
Titkárijelentés 1919-ről (uo. 97—100).
Csábogát (uo. 103; K. P. jegy a.).
Engessen (uo. 103; K. P. jegy a.).
Tzumoltzó (uo. 103; K. P. jegy a.).
Labanc (uo. 104; Melegdi János jegy a.).

Jassz, jasz vagy jássz (uo. 104; K. P.
jegy a.).
Fene (uo. 121—4).
A magyar *ly* hangról (uo. 136).
Népnevek (uo. 136—7).
Szalonka (uo. 145—7).
Lejjebb (uo. 147).
Lóköttő (uo. 147; Kemenes Pál jegy a.).
Dugesz (uo. 147; Kemenes Pál jegy a.).
Küngös (uo. 148; Kemenes Pál jegy a.).
†Asbóth Oszkár (uo. 155).
†Kara Ferenc (uo. 156).
A régi magyar *ch — h* hangról (NyK.
XLV, 44).

1921.

Bolgárok és szlávok (MNY. XVII,
1—15, 65—78).
A lengyel nyelvtörténeti szótárról
(uo. K. P. jegy a.).
Adalék a Besztercei Szójegyzék eredet-
éhez (uo. 40—1).
Szittyó (uo. 112; Kemenes Pál jegy
a.).
Pricsék (uo. 112; Kemenes Pál jegy a.).
Mén és Pásztó (uo. 113).
Lónevek a XVIII sz. közepéről (uo.
122; K. P. jegy a.).
Kőrösi Csoma-Archivum (uo. 126;
K. P. jegy a.).
Kódexeink Mária-legendái (uo. 128;
K. P. jegy a.).
Titkárijelentés 1920-ról (uo. 140—4).
†Somogyi Géza (uo. 144).
Ilyó (uo. 145; M. J. jegy a.).
Vajda (uo. 145; M. J. jegy a.).
Lőrinc (uo. 147; M. J. jegy a.).
A lengyel nyelv déli határa (uo. 175;
K. P. jegy a.).
Abádi Benedek nyelvéről (uo. 175).
Szepes és Magura (uo. 175; K. P.
jegy a.).
Lengy. *megaj bat'ar* (uo. 179; K. P.
jegy a.).
Igló (uo. 179—80; M. J. jegy a.).
Kamasz (uo. 180).
Magyar jövevényszók a tót nyelvben
uo. 180; M. J. jegy a.).
Tót, szlovák (uo. 212).

- Adi, mondi-féle alakok* (uo. 214; M. J. jegy a.).
 A *-csa, -cse képzőhöz* (uo. 215; K. P. jegy a.).
Tréfa, tréfál (uo. 215; K. P. jegy a.).
Derecki (uo. 215; K. P. jegy a.).
 Abádi Benedek nyelvéről (uo. 220; M. J. jegy a.).
 Max Vasmer. Osteuropäische Ortsnamen (uo. 221—2; Kemenes Pál jegy a.).
 Orschowa ((Baudouin de Courtenay-Emlékkönyv 112—6).

1922.

- Az *ly > l ~ j* változásról (MNy. XVIII, 35).
 Komáromi Csipkés György (uo. 35—6).
Doberdó (uo. 80; K. P. jegy a.).
Böllér (uo. 80; K. P. jegy a.).
Szvatopluk (uo. 110—4).
Kossa, Kassa (uo. 142).
Lej (uo. 143; K. P. jegy a.).
Gömör (uo. 144; M. J. jegy a.).
Mosony (uo. 145—6).
 Népnevek (uo. 165—7; Melegdi János jegy a.).
 Mutatvány egy magyarnyelvű csehtót tankönyvből (uo. 187—8; K. P. jegy a.).
Lágy, lagymatag, langyos (uo. 187; K. P. jegy a.).
 A *Lbrinc* név és becéző alakjai (uo. 188; M. J. jegy a.).
Zsitva > Zsitfa (uo. 204; M. J. jegy a.).
 Az *-i* képzőről (uo. 206; M. J. jegy a.).
 Ad vocem *Mosony* (uo. 214; M. J. jegy a.).
Veszprém (uo. 214; K. P. jegy a.).
 Über den Ursprung des Namens *Ungar* (Arch. f. slav. Phil XXXVIII, 244—50).

1923.

- Tisza — Тіца* (MNy. XIX, 37—8).
 Az *-atta, -ette* képzős igenév (uo. 39; Melegdi János jegy a.).
Palást, palota (uo. 67; M. J. jegy a.).

- Cahin* (uo. 67; M. J. jegy a.).
Sáros (uo. 68; M. J. a.).
Laborc (uo. 69—71).
Százhalom (uo. 87—8).
Szerém (uo. 98; K. P. jegy a.).
Szalánk (uo. 94; M. J. jegy a.).
 Az erdélyi helységnevek (uo. 97—8).
 †Fejérpataky László (uo. 100—1).
 A helynevek egy csoportjáról (uo. 105—11, 137—42).
Vóter (uo. 122; K. P. jegy a.).
Túr (uo. 131—2; Melegdi János jegy a.).
 Lubor Niederle, Manuel de l'antiquité slave I. (RÉHFou. I, 207—18).

1924.

- Az 1055-i tihanyi oklevélhez (MNy. XX, 25; M. J. jegy a.).
Jó (uo. 32—3).
Veregyurkó (uo. 33).
 Állatnevekből folyónevek (uo. 43; Melegdi János jegy a.).
Zalán (?) (uo. 43; M. J. jegy a.).
Benő (uo. 44; M. J. jegy a.).
 Az *ly < l* változáshoz (uo. 75; M. J. jegy a.).
Felicián (uo. 79; K. P. jegy a.).
Sarolt (uo. 110—15).
Derce (uo. 136—7).
Ilonca (uo. 172—3).
 Gyászjelentések (uo. 179—81).
Karlóca (uo. 181; M. J. jegy a.).
Szömörcsög (uo. 181; M. J. jegy a.).
Szepes (uo. 181; M. J. jegy a.).
Koszova-szél (uo. 112; M. J. jegy a.).
Bolondóc (uo. 182; M. J. jegy a.).
Vasárnap (uo. 182; M. J. jegy a.).
 Über den ungarischen Flussnamen *Tisza* «Teiss» (Streitberg-Festgabe 262—6 és MNy. XIX, 37—8).
 Pozsony magyar, német és tót nevééről (Századok, LVIII, 695—713).
 Die Namen von Pressburg (Zschr. f. slav. Phil. I. 79—101 és kny).
Pozsony, Presbourg, Bratislava (RÉH-Fou. II, 198—55).
Laborc (KCSA. I, 266—70).

Küküllő (Erd. Irod. Szemle I, 359—66.)
Az oláh kérdés (Napkelet III. 258—
64 és kny).

1925.

A honfoglaláskori Magyarország
(MNYK. I, 6. füzet első fele).

Ómagyar nyelvjárások (MNY. XXI,
52—3).

Bócmány (uo. 61; M. J. jegy a.).

A -c kicsinyítő képző (uo. 75; M. J.
jegy a.).

Nyűg (uo. 75; M. J. jegy a.).

Szőkrönyös (uo. 76.; M. J. jegy a.).

Keresztúr (uo. 76.; M. J. jegy a.).

Adalék a kicsinyítő -n > -m képző
történetéhez (uo. 126—7).

Bodrogsa (uo. 130; Kemenes Pál
jegy a.).

Kesztléc (uo. 131—2).

Pinty (uo. 151; M. J. jegy a.).

Meregyó (uo. 151—2; M. J. jegy a.).

Néhány megjegyzés a székely írásról
uo. 153—9).

Az -ig ragról (uo. 194—5).

Tápió (uo. 268—9).

Dobsina (uo. 283).

Hazai német helynévi példák a nyelvi
elvonásra (Klebensberg-Emlék, 163—
67).

Über eine Gruppe von ungarischen
Ortsnamen (Arch. f. slav. Phil.
XXXIX, 217—35).

Etymologien 1. Slov, 'osoh', der
Nutzen (Zschr. f. slav. Phil. II,
35—9).

Etymologien 2. : Über den serbischen
und kroatischen Namen *Fruška*
Gora (uo. 39—51).

L'influence du vieux-hongrois sur la
langue slovaque I, (RÉHFou. III,
222—30).

Néhány megjegyzés a székely íráshoz
(Erd. Irod. Szemle II, 357—64 és
MNY. XXI, 153—9).

Sarolt (uo. 256—61 és MNY. XX,
110—5).

Krassó (uo. 29—34).

A magyar húnhagyomány és hún-

monda. Írta Hóman Bálint (Prot.
Szemle XXXIV, 413—5).

Beiträge zur Geschichte der luga-
rischen Halbvokale (Zlatarski-Sbor-
nik. Sofija, 1925, 123—9).

1926.

A honfoglaláskori Magyarország
(MNYK. I, 6. füzet első fele : 2 és
második fele : 1).

Magyar Etymologiai Szótár VIII.
füzet : *csobontos-daru* (Gombocz Zol-
tánnal együtt).

Orsova (MNY. XXII, 1—6).

Fűzfa (uo. 47—8).

Nyelvtörténeti adatok (uo. 67—8 ;
Kemenes Pál jegy a.).

Helyreigazítás (uo. 69—70 ; K. P.
jegy a.).

Szláv nőnevek írása (uo. 75 ; K. P.
jegy a.).

Havazik vagy havaz (uo. 75 ; K. P.
jegy a.).

Az ezerkoronás jassz nevei (uo. 75—
76 ; K. P. jegy a.).

Siel (uo. 76; M. J. jegy a.).

Léhendékség (uo. 76 ; K. P. jegy a.).

Régi magyar hatás a tót nyelvre (uo.
110—7).

Lövér (uo. 129—31).

Suttyó-fák (uo. 154 ; K. P. jegy a.).

Szógyökök (uo. 154 ; K. P. jegy a.).

Mássalhangzók fontossága (uo. 154 ;
K. P. jegy a.).

Mohamedán-török személynévek Tu-
róc megye XIII. századi nemességé-
nél (uo. 196—203).

Kicsinyítő -nok, -nök képző (uo. 276).
Petz Gedeon előadása német jövevény-
szavainkról (uo. 302).

Benešov (uo. 303 ; M. J. jegy a.).

Urbarium (uo. 304 ; M. J. jegy a.).

Szolnok (uo. 326—36).

Etél (uo. 346—8).

Vahid (uo. 365 ; M. J. jegy a.).

Etél (KCsA. II, 237—8).

Egy bolgár-török szó a tót nyelvben
(uo. 241—4).

Bara (Csengery-Emlék 224—5).
Felügyelői székfoglaló a szarvasi gimnázium bizottságában (A gimn. 1925/6. évi értesítőjében).
Über den ungarischen Volksnamen *lengyel* 'Polonus, der Pole' (Arch. f. sl. Phil. XL. 278—84).

1927.

Magyar Etymologiai Szótár IX. füzet : *darvadoz-dunnyog* (Gombocz Zoltánal együtt).
Üdvözlő beszéd (MNy. XXIII, 3—6. f. I—XIII.).
Dér, derhenő, dermed, derül (uo. 8—10).
Szolnok (uo. 51; K. P. jegy a.).
Petes (uo. 51; K. P. jegy a.).
Dévalkodik (uo. 51; K. P. jegy a.).
Paul Kretschmer, Die indogermanische Sprachwissenschaft (uo. 61—62).
Doboka (uo. 240—5).
Beleknegini és Procu (uo. 488—96).
Szamota István emlékezete (uo. 587—38).
Moór (uo. 539; K. P. jegy a.).
Csics (uo. 539; K. P. jegy a.).
Tehén (uo. 547—53).
Kneslonkh? (uo. 577—9).
Zsigmond (uo. 595; M. J. jegy a.).
Russ. *šateru* 'zelt' (Zschr. f. slav. Phil. IV, 94—103).
O kilku nazwach rzek na Węgrzech i w Siedmiogrodzie (Rozwadowski-Emlékkönyv II, 101—110 és kny).
Beszéd *Korim Kálmán* szarvasi ág. ev. főgimnáziumi vallástanár beiktatása alkalmával (Értesítő 1926/7).
Kovács Dezső emlékezete (Orsz. Középisk. Tanáregyesületi Közlöny, 1927: 37—8).

1928.

Elnöki megnyitó beszéd (MNy. XXIV, 1—10).
A *név* szó magánhangzójáról (uo. 40—2).
Duna (uo. 70; M. J. jegy a.).
Csuklyon (uo. 71; M. J. jegy a.).

Szelypes (uo. 71; M. J. jegy a.).
Zsoráthegy (uo. 71; M. J. jegy a.).
Vida (uo. 71; K. J. jegy a.).
Duba = Duna? (uo. 84—7).
A veszprémvölgyi görög oklevél *παταδι*-ja (uo. 111—3).
Ribanc (uo. 141; K. J. jegy a.).
Orosz nevek írása (uo.; K. P. jegy a.).
Ajtöny (uo. 141; K. P. jegy a.).
Föld (uo. 141; K. P. jegy a.).
Szegedin stb. (uo. 141; K. P. jegy a.).
-mér végű tulajdonnevek (uo. 141; K. P. jegy a.).
Erdély ősi földrajzi neveinek eredetéhez (uo. 161—4).
A magyar és magyar vonatkozású erdélyi helynevek gyűjtése (uo. 202—3).
A magyar nép új rokonai (uo. 221).
Czánik, Csánik (uo. 222; K. P. jegy a.).
Rovás (uo. 222; K. P. jegy a.).
Dürer = Ajtós (uo.; M. J. jegy a.).
Ó-magyar szövegi- χ tót helynevekben (239—46).
Fejérnik (uo. 296; K. P. jegy a.).
A veszprémvölgyi görög oklevél *σορ-βῶρον*-ja (uo. 333—6).
Huszár (uo. 364; K. P. jegy a.).
Zab (uo. 365; M. J. jegy a.).
Deák (uo. 365; K. P. jegy a.).
Lascák, Lescsák (uo. 365; K. P. jegy a.).
Potsának (uo. 366; K. P. jegy a.).
Fidisch (ZONF. IV, 77—9).
Gépidés et Roumains «*Gelou*» du Notaire Anonyme (RÉHFou. VI, 62—79).
Über die Halbvokale im Slovakischen (Zschr. f. slav. Phil. V, 319—39).
Slovak. *rava, riava* (Arch. f. sl. Phil. XLII. 312).

1929.

A honfoglaláskori Magyarország (MNyK. I. 6. füzet második fele: 2).
Emlékbeszéd Bartóky Józsefről (Szarvasi Öregdiákok Szövetsége. 1928/9. évi jelentés, 12—6).

Szepes és Poprád (MNY. XXV, 34–6 és kny).

XVI. századi magyar nyomtatványok kiállítása Krakkóban (uo. 62; K. P. jegy a.).

†Karácsonyi János (uo. 73).

Szeremle (uo. 109–11, 214).

Szoboszló (uo. 135–6).

Szellel (uo. 160; K. P. jegy a.).

Elemér (uo. 177–9).

Üszög, üszök (uo. 229–30; M. J. jegy a.).

Lakós (uo. 230; K. P. jegy a.).

Gábrriel, Sinka (uo. 239; M. J. jegy a.).

Külem (uo. 239; K. P. jegy a.).

Zobor (uo. 244–52).

Ilyen magyarok is vannak! (uo. 290).

Balaton folyó? (uo. 296).

Egy névmagyarosítás (uo. 297).

Törzsneveink helyesírása (uo. 318; K. P. jegy a.).

A tót népnévről (uo. 321–8).

Egy-két helyreigazítás Moór Elemér «Válasz»-hoz (uo. 389–90).

Csalán, gyapjú, kender, len, pamut (uo. 391; K. P. jegy a.).

Pajta (uo. 391; K. P. jegy a.).

Über zwei Eigennamen (Mezamis, Srem) (Šišić-Zbornik 1929: 107–112).

Sieb. sächs. *Tetscheln* (Korrespondenzblatt des Vereines für sieb. Landeskunde. LII, 37).

Zur Etymologie von *čech. Sázava* (Arch. f. slav. Phil. XLII, 157).

Über den ungarischen Flussnamen *Ompoly* (Donum natalicum Schrijnen: 213–7).

1930.

Magyar Etymologiai Szótár X. füzet: *dunst-érdem* (Gombocz Zoltánnal együtt).

Az *ö, ő* hang kódexbeli *o* jegyéről (MNY. XXVI, 44–5).

A magyar *Küküllő* = oláh *Târnava* < délszláv *Trnava* névhez (uo. 62).

Orbán Gábornak (uo. 79).

Valus, Vallus (uo. 80; M. J. jegy a.).

Dengyel (uo. 80–90; M. J. jegy a.).

X–XII. századi német tulajdonneveinkről (uo. 124–5).

Nyugszó (uo. 127; K. P. jegy a.).

Tornác a. m. *Gartenhaus?* (uo. 130–1; Kemenes Pál jegy a.).

Magyary-Kossa Gyula, Magyar orvosi emlékek (uo. 144–5; M. J. jegy a.).

A *g > ty ~ gy* változás kora (uo. 159–60; K. P. jegy a.).

A *határ* szóról (uo. 161–7).

Votyák, oszttyák (o. 238–9; K. P. jegy a.).

Női név *Imréből* (uo. 306–7).

Zsirai Miklós, Jugria (uo. 325–6; M. J. jegy a.).

Gyórré (uo. 335; M. J. jegy a.).

Nemez (uo. 366–70).

Csernok (uo. 419; M. J. jegy a.).

1931.

Tud (MNY. XXVII, 40–1).

Tukarcs, Tukarcsy (uo. 79; M. J. jegy a.).

Gohér (uo. 79; M. J. jegy a.).

Selyem (uo. 80; K. P. jegy a.).

Régi helyesírásunk *iu* jegyről (uo. 89–93).

Huszár (uo. 134; K. P. jegy a.).

A veszprémi görög oklevélbeli *πωλοσ-νίκου* (uo. 151–4).

Jelentés az 1930–31. évi Sámuel-Kölber-díjról (uo. 213–4).

Mór (uo. 215; M. J. jegy a.).

Két állítólagos honfoglaláselőtti német helynévről (*Güns, Tadtien*) (uo. 217–26).

†Pápay József (uo. 260–1).

Kisszombat (uo. 264; M. J. jegy a.).

Virgács (uo. 296–300).

Literatura (uo. 332; K. P. jegy a.).

Eine deutsche Lautentwicklung in Boleuchtung (Deutsch-ung. Heimatsblätter III, 177–81).

1932.

- Néhány szó az *-ár, -ér* képzőről (MNy. XXVIII, 11—22).
Éjtszaka (uo. 62; M. J. jegy a.).
 Csehszlovákia (uo.; M. J. jegy a.).
Izvolszkij (uo. 64; K. P. jegy a.).
Kopó (uo. 96—100).
Méh. Mehádia (uo. 127—8; M. J. jegy a.).
Oszpora (uo. 146—8).
Tarhonya, Gombota (uo. 192; K. P. jegy a.).
Orvos (uo. 192; M. J. jegy a.).
 «Nyelvészeti bolondgombák» (uo. 192; M. J. jegy a.).
Fattyú = fató (uo. 243).
Fecske (uo. 243—4).
Krosnya, korosnya, kasornya (uo. 244—245).
 Válasz Moór Elemérnek (uo. 255).
Összejátszik (uo. 255; K. P. jegy a.).
Veznemut (uo. 295—300).
 Jelentés a Sámuel—Kölber-jutalomról (uo. 322—3 és AkÉrt. XLII, 152—3).
 Über slavische Flussnamen fremden Ursprungs (Zeitschrift f. sl. Phil. IX, 82—98).

1933.

- A jövevényszavak átvételének módjáról (MNy. XXIX, 1—10 és kny).
Antony (uo. 64; M. J. jegy a.).
Ella, Etelka (uo. 64; M. J. jegy a.).
 A *Madách* név és család szelvétségéhez (uo. 84—7).
Rece (uo. 112—4).
Andor és András (uo. 118).
Rebellis, ribillió (uo. 127—8; K. P. jegy a.).
Átokháza (uo. 189; M. J. jegy a.).
Dobsina (uo. 191; M. J. jegy a.).
t. Címet, t. Címedet (uo. 191; K. P. jegy a.).
Herke (uo. 191—2; M. J. jegy a.).
Radla (uo. 206—12).
 A *hazafi* szó története (uo. 255; K. P. jegy a.).

- Kárpit. Kundúr* (uo. 255—6; K. P. jegy a.).
 Adalékok az egyszerejtéshez (uo. 269—75).
 Petz Gedeon születésének 70. évfordulójára (uo. 323).
Dcozki. Vercseg (uo. 326; K. P. jegy a.).
Salacz (uo. 326; K. P. jegy a.).
Csobán, csobány (uo. 327).
 Jelentés a Sámuel—Kölber-jutalomról (AkÉrt. XLIII, 188—9).
 A király címről (Károlyi Árpád—Emlékkönyv 385—7).
 Über den kroat. Flussnamen *Kupa* (Zschr. f. slav. Phil. X, 126).
Merja, Mordva (EPhilK. LVII, 171—174 és kny).
 Über ung. *vizsla* serb. *vizao* etc. (Sbornik Miletić 147—52).
 Ungarische Beiträge zur Haplogenie (SUS. Toim. LXVII, 277—83).
 Über die ältesten deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache (Petz—Festschrift: Deutsch-ung. Heimatsblätter V, 166—79).

1934.

- Magyar Etymologiai Szótár XI. füzet: *erdő—faristár* (Gombocz Zoltánnal együtt).
 Anonymus népetimológiáihoz (MNy. XXX, 41—3).
Húsvét. Tisztátlan (uo. 64; M. J. jegy a.).
Reguly (uo. 64; K. P. jegy a.).
 A *pokol* szóról (uo. 72—6).
Zoerardus (uo. 129—35).
 A névmagyarosításhoz (uo. 189; Kemenes Pál álnév a.).
Dudrág (uo. 208—10).
 A Konstantinos Porphyrogenetos-főle γολᾶς olvasásáról (uo. 267—270).
Sirány (uo. 325; M. J. jegy a.).
Métet-alma, makaria-körte (uo. 325; K. P. jegy a.).
 Jelentés a Sámuel—Kölber-jutalomról (AkÉrt. XLIV, 179—80).

Latinbetűs helyesírásunk eredete
(NyÉrt. XXV, 4. sz. és NyK.
XLIX, 98—140).
Zoerardus (Berzeviczy-Emlékkönyv
119—24 és kny).
Der heilige Zoerardus (Collectanea
Theologica. Lwów és kny).

1935.

Még egyszer a γολᾶς (MNy. XXXI,
53).
Faraszja (uo. 59; K. P. jegy a.).
Vác (uo. 59—60).
Sagyaszínú (uo. 64; K. P. jegy a.).
Kosztka (uo. 71—2; M. J. jegy a.).
Jakus > *Jakos* (uo. 72; M. J. jegy a.).
Dezsér (uo. 72; M. J. jegy a.).
Kiparsky V., Die gemeinслав. Lw.
aus d. Germ. (uo. 130—1; M. J.
jegy a.).

Jáger (uo. 136; M. J. jegy a.).

A tábor szóról (uo. 168—77).

†Gombocz Zoltán (uo. 199—201).

Jelentés a Sámuel—Kölber-jutalom-
ról (uo. 206—7 és AkÉrt. XLV,
212—3).

Lippa(fa) (uo. 207; M. J. jegy a.).

Pér ~ *Peér* (uo. 279—80).

Nemen Ked (uo. 333—5).

Halom: halomi (uo. 354—5; M. J.
jegy a.).

Latinbetűs helyesírásunk eredete
(NyK. XLIX, 98—140 és NyÉrt.
XXV, 4. sz.).

Melyek a legrégebb német jövevény-
szavaink? (NyK. XLIX, 281—94).

Az egyetemi év kezdetén (BpSzle,
1935. okt. füz. 100—107 és kny).

Über das ungarische Wort *tábor*
(UngJb. XV, 529—40).

Zur slavischen Wortforschung, 2. ung.
határ 'grönze, gobiet' und seine
Sippo (Zschr. f. slav. Phil. XI,
360—8).

1936.

Magyar Etymologiai Szótár XII. fü-
zet: *farizeus—foglár* (Gombocz Zol-
tánnal együtt).

†Jakubovich Emil (MNy. XXXII,
62—3 és AkÉrt. XLVI, 208—10).

Gombocz Zoltán emlékezete (MNy.
XXXII, 66—86 és MNyTK. 36. sz.).

Jelentés a Sámuel—Kölber-jutalom-
ról (MNy. XXXII, 142 és AkÉrt.
XLVI, 81—2).

A *fogoly* szóról (MNy. XXXII, 263—
265).

A főnévi igenév képzőjéről (NyK.
L, 266—77).

A Nyelvtudományi Bizottság törté-
nete és munkássága (AkÉrt. XLVI,
256—60).

Üdvözlő beszédek a M. Tud. Akadé-
miában:

Szidarovszky Jánoshoz (uo. 198—9).

Bartók Bélához (uo. 199—200).

Németh Gyulához (uo. 291—3).

1937.

A főnévi igenévképzőről (MNy.
XXXIII, 65—76).

Üdvözlő beszéd Szinnyei József szü-
letésének nyolevanadik fordulója
alkalmából (uo. 129—85).

A bölcsészeti oktatás és középisko-
lai tanárképzés reformjához (BpSzle
244. k. 277—308).

Jelentés a Sámuel—Kölber-jutalom-
ról (AkÉrt. XLVII, 98—9).

Üdvözlő beszédek a M. Tud. Akadé-
miában:

Láng Nándorhoz (uo. 240—1).

Ligeti Lajoshoz (uo. 241—3).

Hozzászólás Németh Gyula «A bölcsé-
szeti oktatás és a középiskolai
tanárképzés reformja» c. előadásá-
sához (Magyar Felsőoktatás III,
24—5).

1938.

Magyar Etymologiai Szótár XIII.
füzet: *foglár—francu*.

Hauk Polko (MNy. XXXIV, 64; K. P.
jegy a.).

Melyik nép nevezte el Pestet *Pest-*
nek? (uo. 129—40 és kny).

Üsző (uo. 279—86).
Valaques, Welches (uo. 340; K. P. jegy a.).
 Jelentéstani kérdések (BpSzle 248. k. 257—87 és MNyTK. 42. sz.).
 Két beszéd: 1. Az ország örömmünnepeinek visszhangja. 2. A kassai bevonulásra (BpSzle 1938. dec. füz. 372—7).
 †Bajza József (Századok LXXII, 192—5).
 Jelentés a Sámuel—Kölber-jutalomról (AkÉrt. XLVIII, 37—8).
 Üdvözlő beszédek a M. Tud. Akadémiában:
 Áprily Lajoshoz (uo. 113—6)
 Lazicius Gyulához (uo. 116—9).
 Der Name Pest (Zschr. f. slav. Phil. XV, 356—74. és kny).

1939.

Mantoha (MNy. XXXV, 48—9; Kemenes Pál jegy a.).
 A *Máma* helynév (uo. 143—50).
 Hóman Bálint t. taggá ajánlása (uo. 197—8).
 Jelentés a Szily-jutalomról (uo. 198).
Hollandia, Bulgária (uo. 200).
Holba. Balezó (uo. 336—7; M. J. jegy a.).
 Adalék a magyarországi hídjátékokhoz (Ethn. L, 90—111 és kny).
 Jelentés a Sámuel—Kölber-jutalomról (AkÉrt. XLIX. 54—5).
 Üdvözlő beszédek a M. Tud. Akadémiában:
 Papp Ferenchez (uo. 236—9).
 Fest Sándorhoz (uo. 239—41).
 Néhány német földrajzi névről (Pap Károly-Emlékkönyv 245—7 és MNy. XXXV, 29—31).
 Beszéd Szarvas díszpolgárává választásakor (Szarvas és Vidéke I. évf. 21. sz. 1—3).

1940.

Brünn nevéről (MNy. XXXVI, 1—19 és MNyTK. 51. sz.).

Uherský Brod = Ungarisch Brod = Magyar Barád (uo. 134—5).
 Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról (uo. 145—59, 224—38 és MNyTK. 52. sz.).
Bonfinis, Bonfinius (uo. 279—80; M. J. jegy a.).
 Brünn (uo. 322—3).
Polika (uo. 323—4).
 Pótlás az «Adalék a magyarországi hídjátékokhoz» c. értekezéséhez (Ethn. LI, 84—6).
 Újabb pótlás az «Adalék a magyarországi hídjátékokhoz» c. értekezéséhez (uo. 249—50).
 Üdvözlő beszédek a M. Tud. Akadémiában:
 Förster Aurélhoz (AkÉrt. L, 262—5).
 Rédey Tivadarhoz (uo. 265—8).
 Zlinszky Aladárhoz (uo. 268—72).
 Keményfy Jánoshoz (uo. 272—5).
 Kniezsa Istvánhoz (uo. 385—9).
 Zolnai Bélához (uo. 389—92).
 Ivánka Endréhez (uo. 392—4).

1941.

Magyar Etymologiai Szótár XIV. füzet: *francur—fűl*.
 A *Jaksa* családnévről (MNy. XXXVII, 144).
László, Ulászló (uo. 145—54).
 A Természettudományi Társulat fennállásának százéves fordulójára (uo. 215).
 A *Parrag(h)* és a *Kubik* családnévről (uo. 216).
 Az *-i* melléknévképzőhöz. Az *-icki* képzőhöz (uo. 338).
Gyenizse (uo. 345).
Tarjó (Magyar Népryelv III, 293—7).
 Üdvözlő beszédek a M. Tud. Akadémiában:
 Huszti Józsefhez (AkÉrt. LI, 154—8).
 Nagy J. Bélához (uo. 159—62).
 Babits Mihályhoz (uo. 162 3).
 Bárcei Gézához (uo. 163—5).

TARTALOMJEGYZÉK.

KORNIS GYULA: Melich János	3
BABOSS R. ERNŐ: Az uráli <i>-k</i> lativus-rag	24
BÁRCZI GÉZA: Az úrpádkori magyar hangjelölés <i>c</i> , <i>ch</i> és <i>sch</i> jeleihez ...	32
CSEFKÓ GYULA: <i>Tulipiros, hupikék</i>	48
DOMANOVSKY SÁNDOR: Attilától Árpádig	55
FLUDOROVITS JOLÁN: Szótan — szótártan	66
GÁLDI LÁSZLÓ: Egy elfeledett oláh-latin szójegyzékről	82
GYÖRKE JÓZSEF: Az igeidő	95
HADROVICS LÁSZLÓ: A horvátban levő magyar elemek szóföldrajzi és idő- rendi problémái	104
HARTNAGEL ERZSÉBET: A «kánaáni» nyelv	117
HEGEDŰS LAJOS: Népnyelvkutatás hanglemezekkel	136
HORGER ANTAL: Magyar szó- és hangtörténeti vizsgálatok	154
HORVÁTH KÁROLY: Széljegyzetek az Apor- és a Döbrentei-kódexhez ..	168
JUHÁSZ JENŐ: A magyar <i>-asz</i> , <i>-esz</i> névszóképző történetéhez	177
KLEMM ANTAL: A magyar szenvedő ige	186
KNIEZSA ISTVÁN: Elvonás magyar-tót helynevekben	196
LAKÓ GYÖRGY: Finnugor szómagyarázatok	205
LAZICZIUS GYULA: <i>Sutton, sut</i>	214
LIGETI LAJOS: A 'phags-pa írásos nyelvemlékek	222
LOSONCZI ZOLTÁN: Az ómagyar névszótövek egyik csoportja	238
MÁLYUSZ ELEMÉR: A székelység eredetéről	254
MÉSZÖLY GEDEON. <i>Hurka és hurok</i>	263
MORAVCSIK GYULA: A magyar szókinés görög elemei	264
NAGY J. BÉLA: Alakegyezés	276
NÉMETH GYULA: Török jövevényszók	286
PAIS DEZSŐ: <i>Szerszám</i>	301
RÁSONYI LÁSZLÓ: Jövevényszavaink és az anatóliai tájszavak	314
SÁGI ISTVÁN: Czuczor és Fogarasi nyelvtudományi elvei	318
SCHWARTZ ELEMÉR: A német helyes beszédejtés kezdetei Magyarországon	335
N. SEBESYÉN IRÉN: Finnugor eredetű magyar fanevek	351
SZABÓ T. ATTILA: Adatok a kolozsmegyei újabbbkori rumén helynévkines magyar elemeinek ismeretéhez	361

SZABÓ DÉNES: <i>Görbő</i>	373
SZEMERÉNYI OSZVALD: Az indoeurópai ínyhangok a hetitában	380
SZENTPÉTERY IMRE: A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése ...	401
SZIDAROVSKY JÁNOS: Az indogermán összehasonlító nyelvtudomány házánkban	424
SZINNYEI JÓZSEF: «Emlékezzünk régiekről»	435
TAMÁS LAJOS: Miscellanea Hungaro-Rumenica	440
TECHERT JÓZSEF: «Ti csendes ernyők pásztori...»	449
ÚRHEGYI EMILIA: Bernolák A. jelentősége a tót művelődés történetében	457
ZOLNAI BÉLA: Szerepjátás és szóvállalás a nyelvben	475
ZSIRAI MIKLÓS: Névmostanulmányok	487
MELICH JÁNOS irodalmi munkássága 1942. január 1-ig	503

Felelős kiadó: Zsirai Miklós. — Budapest, Franklin-Társulat nyomdája. v. Litvay Ödön.

8171 73

MELICH

EMLEKKÖNYV